

Тарас Шевченко-Грушівський: Хроніка його життя

Олександр Кониський

Дитинний вік Тараса Шевченка. Кониський О. Я. Тарас Шевченко-Грушівський:
Хроніка його життя.

(1814 — 1829)

...Як побачу

Малого хлопчика в селі,

Мов одірвалось од гіллі.

Одно-однісеньке під тином,

Сидить собі в старій ряднині,

Мені здається, що се я,

Що се ж та молодість моя.

Шевченко (Кобзарь. — 1876. — Т. 1. — С. 233)

I

Тарас Григорович Шевченко-Грушівський родом з Звенигородського повіту 37 (в Київщині). З усіх 12-ти повітів Київщини повіт Звенигородський і тепер ще, коли майже усі ліси сплундровано, видається красою своєї природи. Вітки Карпатів перерізують його і вдовж і поперек. Найвищий шпиль горбів сягає до 700 ступнів. Тим-то більша частина повіту, найпаче куток південно-східний, горбковата, хвилясто-розлога.

37 Сучасний Звенигородський повіт межує: в головах з повітом Каневським; у ногах його лежить Херсонщина; на захід сонця новіти Уманський та Таращанський; на сході — повіти Чигиринський та Черкаський. Обшир повіту займає ледві 63 квадр[атні] милі; людності на сьому обширі більш 200 тисяч; людність мало що не вся — 90% українська, православної релігії, хоча за останні 25 р. чимало православних перейшло на штундову віру; людність переважно — 85% прості селяне з колишніх крепаків. Панів, щоб признавалися до національності маси народної, нема. Пани — здебільше поляки та "обрусителі" з великоросів або з німців і вельми мало вони піклуються про освіту та добробит народу. Народ живе з хліборобства; ґрунт землі дуже добрий, але ж землі у народу занадто мало. Колись заробляли ще з чумацтва, з пчільництва та садівництва; але тепер все се зникло; чумацтво — натурально — не встояло проти залізниці; малоземелля знівечило садівництво і пчільництво. До того ж великі не в міру податки, темнота і брак впливу людей освічених. А через все оце сучасна маса народна страшенно бідує всіма сторонами свого матеріального і духово-морального побуту.

З півночі на південь повіту плине річка Гнилий Тікич, приймаючи чимало невеличких допливів: Шполу, Полівку, Посоховату, Вільшану і інші. Взагалі місцевість повіту, /28/ найпаче тепер, коли лісів нема, не маючи характеру лісового, не набрала і

характеру чисто степового; хоч і зустрінете степову розкішну рівнину, заслану зелено-оксамитовим килимом, але вона не велика, і глянь: впирається вона в гору, колись покриту було віковичним гаєм! Зустрінете гарну долину між горбами, а за нею зараз байрак, підперезаний веселим гайком. Така різноманітність надає обширу характер країни, середньої між степовою і лісовою. Не почуєте тут того потужного стогону, що під час бурі реве в лісі; нема і того невблаганного приголомшування пустелі, яким дише степ влітку під час спеки; тут усе: і густа блакить неба, і зелений або жовто-золотий килим поля, і гомін гаїв, і журливий та сумний вид могил, і тиха течія річок, і скляний поверх ставів мають вдачу тиху, привітну, м'яку, що не тільки не дратує дух, не озвірює чоловіка, а лащить серце пестощами нені доброї, ніжної, гріє його теплом кохання, наливає в душу того ліризму, що вабить до життя спокійного, до волі та до згоди і братолюб'я між людьми. Найбільшою красою видається північно-східний куток Звенигородського повіту. Тут навкруги містечок Вільшаної та Лисянки порозкидалися густі та людяні села. Колись, було, вони тонули в густій сутіні темних лісів та прегарних садів. Краса природи, мабуть, перш за все сприяла тому, що в цьому кутку, як і в сусідньому з ним кутку Каневського повіту, пишалося колись малярство, найпаче між духовенством: ледві чи було таке село, щоб не було там свого маляра. Тепер за останні роки тут і малярство підупало. З цього кутка, опріч добрих художників, як Сошенко, Превлоцький і інші, вийшов не один письменник, не один учений, перейнятий ідеєю свідомої глибокої національної любові до України 38.

Так от в цьому хвилястому та зеленому кутку Звенигородського повіту є двоє сіл: Моринці і Кирилівка 39, яких до віку вічного не забуде український народ:

38 Петро Гулак-Артемівський, Петро і Феофан Лебединці, Іван Нечуй-Левицький і ін.

39 Моринці лежать трохи що не біля самої межі Каневського повіту; Кирилівка — трохи на південь, за 6 — 7 кілометрів від Моринець. Осажено оці села не пізніш XVII віку; бо відомо, що р. 1730 в Моринцях було вже 30 дворів посполитих, а в Кирилівці р. 1741 було 130 хат посполитих і 900 людності. Запевне відомо теж, що в обох селах в першій половині XVIII в. були церкви греко-католицької релігії, в обох во ім'я св. Івана Богослова. З початку віку XVIII Кирилівка і Моринці входили в склад величезного ключа Вільшанського маєтностей хорунжини коронної княгині Яблоновської, потім маєтності ті перейшли до відомого в історії /29/ Катерини II Потьомкіна, а від його — до Василя Енгельгардта, що доживав віку і вмер у Вільшаній. Після його Вільшану, Кирилівку і Моринці одідичив нажирований син його Павло Енгельгардт. Перегородом маєтності Енгельгардта, невідомо мені якою стежкою, перейшли до рук польського пана Еразма Фльоровського (Фльорковського. — Ред.). Останній під кінець рр. 60 збанкротовав, добра його пішли на ліцитацію Кирилівку придбав Микола Терещенко, а Моринці графиня Браницька. Нині в Кирилівці більш 4, а в Моринцях більш 3½ т[ис]. людності. В обох селах церкви і школи, але школи, звісно, мовою не народною, а чужою.

Треба зауважити, що, опріч Вільшаної, недалеко від Кирилівки і знаменита

Лисянка та й інші села, де р. 1768 гуляли гайдамаки. В Лисянці хозяйновали ватаги Романченка, Богуна, Джурджі і інші. Трохи далі в сусідніх селах навкруги Кирилівки гуляли ватаги Носа і інші.

доки житиме на світі українське слово, доки лунатиме українська пісня, доти Моринці і Кирилівка стоятимуть перед очима історії відродження українського письменства і національно-культурного життя нашого, бо ймення сих сіл навіки нероз'єднано зрослися з йменням генія українського слова Тараса Шевченка, що [став] на сторожі біля нашої національності.

Кирилівка і Моринці належали до маєтностей Енгельгардта. Між кирилівськими крєпаками його з початку XIX віку була родина посполитого Івана і жінки його Марти Шевченків-Грушівських 40.

40 Рід Шевченків і Грушівських в Кирилівці дуже давній. На превеликий жаль, недостача до р. 1806 в Кирилівській церкві метрик не дала мені з'ясувати родовід Шевченків з початку роду. Відомо (див.: ЗНТШ. — Т. V), що на просьбі кирилівців до переяславського єпископа Гарвасія між підписаними 80 селян[ами] на 10 місці стоїть Грицько Грушівський, а далі є Захар і Євстрат Шевченки. Можлива річ, що якийсь Грушівський побрався з Шевченковою або Шевченко з Грушівською і став писатись Шевченко-Грушівський. В "Исповедной записи" р. 1806 стоїть: "Іван Шевченко 64 літ; жінка його Марта; діти: Омелян, Савва, Павло, Григорій; дочки: Домникія, Олена, Домникія" У Григорія — жінка Катерина і дочка їх Катерина. Потім по книгам 1814, 16 і ін. та сама родина пишеться вже Шевченко-Грушівський. В метриках шлюбу Катерини Григорівни і смерті матері її вони записані — Грушівськими. Варфоломій Шевченко теж повідав (див.: Правда. — 1876. — № 1. — С. 24), що Тарас в школі іменовався Грушівським. Під кінець 20-х рр. остання назва по книгах церковних зникає. З сього можна гадати, що чи не Іван Шевченко, побравшись з Грушівською, був першим з двома родинними йменнями.

Опріч Тараса у батьків його були ще сини: Микита і Йосип та дочки: Катерина (побралася з Красицьким), Ірина (Ярина, побралася з Бойком) і Марія (вмерла в дівках). У Микити сини: Петро і Прокоп та дочка Ірина (подружилася з Ковтуном). У Йосипа, жонатого з сестрою Варфоломея Григоровича Шевченка — Мотрею, сини: Трохим, Іван і Андрій.

Син його Григорій одружився з дочкою посполитого з Моринець — Якіма Бойка — Катериною, і жив з нею при батьках в Кирилівці. Невідомо певно, з якої причини Григорій, поживши кілька років з /30/ батьками, перебрався в Моринці? Мабуть, тісно було жити, бо у батьків, опріч його, було ще шестеро дітей, а у його теж було двоє: Катерина і Микита. Тим часом сусідня з хатою його тестя, межа в межу, хата посполитого Копія 41 опустіла, Яким Бойко — не відомо мені, якими заходами, — придбав собі Копіїв ґрунт і хату і переселив туди свого зятя Григорія Шевченка. Тут ото 25 лютого ст. ст. р. 1814 Катерина Шевченчиха повила сина Тараса. Дитину хрестили 28 лютого, хрещеним батьком був моринецький посполитий Григорій Дяденко. Хрестив свящ[еник] Іван Базаринський 42.

41 Копій той (від кого куток Моринець, де стояла хата його, і досі зоветься Копіївщиною) був чоловік ледачий, злодій великий; за се Енгельгардт завдав його чи в Сибір, чи в москалі; а він "не будь дурним, взяв да і втік, назбирав собі ватагу таких голінних молодців, як сам, окукобився з ними десь в лісі (тоді навкруги Моринець були великі, темні ліси, просто самі нетрі непроходимі" (див.: Зоря. — 1892. — № 5). З того кубла і "почав Копій набігати на людей та грабовати робом розбишацьким, по-гайдамацьки з ножем за халавою". Кільки разів серед ночі нападав він і на Григорія Шевченка, за те що взяв його хату. Прийде було серед глухої ночі, стукається в вікно. Шевченко відчинить квартиру, питає: "Хто і чого тобі треба?", — а той відповідає: "Копій, от хто! з товариством прийшов до тебе в гості. Забрав єси мій ґрунт і хату, дак тепер годуй нас. Не даси по-чеськи, — так даси по-песьки". Отаким робом Копій чисто об'їв Шевченка; за недовгий час забрав у його дванадцятаро овечат і корову та ще й каже: "Корову з'їмо, хату спалимо і самого тебе замордуємо. Не хочеш сього, дак геть з моєї хати вибирайся". Такий переказ чув я від Петра Микит[овича] Шевченка, від матері його і від Олексія Гончаренка. Опріч того, і моринецький панотець Іван Березницький переслав до мене такий самий переказ, записаний із уст моринецьких стариків. "Мусив послухатися".

42 Див. Метричну випись з книг моринецької церкви, надруковану двічі в "Київській старині. ([1891. — № 2. — С. 315 — 316]) і в "Зорі". — 1891. — № 5. — С. 97 — [98].

Григорій Шевченко, як і всі крепаки, бідовав; але він був стельмах, дещо заробляв і сяк-так перебивався б, коли б був не напосівся на його Копій; а то, коли няти віри народному переказу, Копій, помщаючись за те, що Шевченко живе на його ґрунті, забрав у його розбишацьким чином і овець, і корову і приневолив покинути його хату.

Батько і тесть Григорія бачили, що Копій руйнує побут їх дітей; тямили, що з таким розбишакою нічого вони не вдіють, і стали на тому, щоб Григорій кидав Моринці і перебивався в Кирилівку. Вони купили йому ґрунт і хату у Тетерюка за 200 рублів "асигнаціями".

Коли саме Григорій перебрався назад в Кирилівку — запевне не відомо; але, в усякому разі, не пізніш р. 1816; /31/ бо р. 1817 Григорієва родина з сином Тарасом записана вже в книгах не Моринецької, а Кирилівської церкви В Кирилівці вже й перебував Тарас перші 15 років свого віку, аж доки не взяли його до панського двору.

II

З усього життя Тараса Шевченка певного фактичного матеріалу про його дитинний і парубоцький вік ми маємо найменш. Матеріалом за сей вік перш за все мусимо брати автобіографічний лист поета до Олександра Оболонського 43 та дрібні споминки його, порозкидувані — що в віршах, що в оповіданнях, писаних мовою російською 44, а що в листах його до приятелів і до кривняків. На жаль, споминки ті короткі, часом невиразні, часом поплутані, а інде і непевні, взагалі ж убогі вони. Шевченко не любив розповідати широко про своє життя, хмарне і тяжке, а коли що й розповідав, так завжди коротко, не доводячи до краю. Коли заходила про се розмова, Шевченко не

любив висловлюватись і взагалі в йому знати було скритість 46

Додавши до отого основного матеріалу життєписного деякі споминки Шевченкових кривняків, звістки, переказані деким з старих людей з Кирилівки, що знали Тараса дитиною, перевіримо їх скільки можливо і, згуртовуючи все те, розповімо про дитинний вік поета, скільки можна ширше.

Як минали перші 6-7 літ дитинного віку Тараса жодних звісток про се нема. З того, що Тарасові батьки були крєпаками, не трудно вгадати, яке вони провадили життя, які були у них обставини матеріальні, які достатки. Батько Тарасів був людина тиха, рахманна, трохи письменна, вмів читати по-церковному. Опріч хліборобства, він стельма ховав, а інколи і чумаковав 47 (властиво фурмановав), але чи багацько ж він заробляв на себе?

43 Народн[ое] чтеніє. — 1860. — Кн. II. — [С. 229 — 236].

44 Поэмы, повести и рассказы Т. Г. Шевченка, писанные на русском языке. — Киев, 1888.

45 Костомаров [М. І. Споминки про Шевченка]. — Кобзар. — Прага, 1876. — С. VII.

46 Русск[ое] слово. — 1861. — Кн. [V. — С. 1 — 39]. (Сей журнал видавав граф Кушелев-Безбородько. По царському приказу "Русское слово" і "Современник" заборонено р. 1866).

47 Див.: Поэмы и повести. С. 130 — [131].

То був час (перша четвертина віку XIX) найвищого розквіту крєпацтва і утисків /32/ після втихомирення гайдамаччини і прилучення Правобережної України до Росії. Всі крєпаки, роблячи тоді майже день в день на панів, жили злиденно. Нема причини гадати, щоб і Тарасові батьки жили ліпше за інших і не зазнавали злиднів. "Хата 48 їх (в Кирилівці) була убога, стара, але зокола побілена; на ній почорніла солом'яна стріха з чорним димарем. Коло хати на причілку яблуня з краснобокими яблуками, а округ яблуні квітник старшої Тарасової сестри Катерини, "його няньки незабутньої, терпеливої, ніжної". Біля брами стояла верба розлога з засохлим верхів'ям, за вербою клуня (стодола), біля клуні стоги збіжжя, за клунею по косогору йшов сад густий, темний, тихий. За садом левада, за левадою долина, а в долині ручай тихий, що ледві брєнів; ручай обсажений вербами, берестами та калиною і закутаний темно-зеленими лопухами". В оцьому ручаю під навислими лопухами купається було "оклецовате, біляве хлоп'я (себто сам Тарас), викупавшись, перебіжить він через долину і леваду, прибіжить в сад, впаде під першою грушею або яблунею і засне спокійним, дійсне незворушейим сном" 49.

Хата Шевченкових батьків, як знати по останкам печища і ін., що я бачив р. 1892, була невеличка, звичайна хата убогого селянина, ступнів 7-8 в довжину, до ступнів шести завширшки. Задля тієї сем'ї, яка була у Григорія Шевченка, хата тісна; на той час, з якого Тарас пам'ятає себе, — в тій хаті, опріч батьків його, жили старші за його сестра Катерина, брат Микита та молодший брат Йосип і сестри Ірина та Марія. Коли не помилився Петро Павлович Шевченко (брат Тарасів в третіх, розповідаючи мені), дак вкупі з родиною Григорія якийсь час жила родина і його батьків. Вся родина

Григорія була — малеча, напр[иклад] р. 1820, з якого, можна гадати, Тарас пам'ятав себе, старшому хлопцеві Микиті йшов 13 рік. Значить, на таку родину був один-єдиний робітник-дбаха, батько; та й той, може, щодня на панщині.

48 Ibidem. — С. 659.

49 Ibidem. — Року 1892 я був в Кирилівці і оглядував останок того саду і ручаю. Звісно, через більш ніж 70 років не багацько лишилося з того саду; але знати, що дійсне колись сад був добрий. Місцевість зовсім вірно описав Тарас в "Княгині". Місцевість прекрасна.

Очевидно, що з дітей не могло ще бути ні праці, ні допомоги; всі вони були такого ще віку, що вимагали од батьків єдине — годовання і догляду. І мені здається зовсім певним, /33/ коли Тарас, згадуючи батьківську хату і життя в їй, каже, що там була

"неволя.

Робота тяжкая... Ніколи

І помолитись не дають" 50.

Нужда, неволя та праця тяжка були в Шевченковій хаті такі великі, що поет рівняє хату до пекла. В тій хаті, каже поет, "я мучився колись, мої там сльози пролились" 51.

Панщина забирала у матері час, і тим самим забирала і у неї, і у дітей неминуче потрібний, навіть хоч би один матеріальний догляд. Тим-то Тарас, молодші за його брат і сестри зростали майже без догляду. Нікому було доглядати: єдиною його "нянькою незабутньою, терпеливою, ніжною" була сестра його Катерина, на вісім літ старіша за його. Але ж невеличкого догляду можна сподіватися від дівчини підлітка, та ще коли у неї на руках, oprіч Тараса, троє менших за його. За доброго ладу Катерині Григорівні самій ще треба було догляду та матчиного пікловання і научування.

Вже ж коли мати була на панщині, так Катря, oprіч догляду за дітьми, мусила доглядати і дбати і про господарство жіноче, і в хаті, і надворі: корову до череди прогнати, з череди зустріти, нагодовати і подоїти; приглянути, може, й за овечатами, і за дробиною. Таким чином, хоч би як вона запопадливо не пікловалася про Тараса, а увесь її догляд не йшов, не можна було йому йти далі того, щоб вранці дитину вмити, розчесати, Богу помолити та сніданням нагодовати. Часом, може, те снідання було тільки й того, що дасть хлопцеві шматок хліба. Таким чином, цілий день Тарас був під доглядом єдине Господа Бога! Ішов він собі з хати, ходив, бігав, вештався де-хотя, бавився собі на волі, як умів і бажав, чи сам, чи з іншими такими, як сам, недоглядними крeпaцькими дітьми. Ніхто його не спиняв, ніхто не навчав; гуляв він собі на вулиці, на городі, в саду, в леваді; хата їх стояла на краю села, дак, певна річ, ходив він гуляти і в ліс, і в поле. До господи вертався він, звичайно, замурзаний, часом з гулею на лобі, з підбитим оком, часом з різачкою в животі, коли було наїсться глини, а він любив її їсти... Так і за нашого часу зростає по селах без догляду велика сила дітей.

50 Кобзар. — Прага, [1876]. Т. II. — С. 152.

51 Ibidem. /34/

Повна воля дитині вештатися і бігати де хоче і скільки хоче, маючи свої лихі

сторони, має і добрі: дитина мусить сама мірковати про свої забавки; привчається мізковати, придивлятися до всього, що діється навкруги, спостерегати і природу, і людей. Так було і з Тарасом, — і воля його, не спинена зайвою часом опікою догляду, мала добрий вплив на розвиток і склад його хисту і кебети. Ходячи по могилах та по долинах, по ярах та по гаях, сидячи біля ставу або біля ручая в саду, він придивлявся до всього і мірковав своїм дитинячим мозком. Хлопець з природи цікавий і перенятливий, він придивлявся до природи, прислухався до гомону її і переймався вражіннями її. Гайсання вітру по полю, гомін листви в дуброві, пісні солов'я і щебетання птаства глибоко западали в молоду його душу; природна краса місцевості брала його за очі, вабила його серце і наповал а незримими чарами; вона, властиво, більш за все не давала йому сидіти в тій хаті, де він бачив "пекло". На волі, на просторі, найпаче на шпилі Пединівської могили, де був і вітряк, і печера 52, або в кущах густого саду Желеха в душу до маленького Тараса западали перші зерна тієї широкої фантазії, що потім розгорнулася так сяєвно, пишно, розкішно. В голівці дитини природа будила прирожденну Тарасові допитливість, бажання довідатися, спізнати, що, як і через що так сталося і так діється в природі?

Лежачи було під грушею чи під яблунею в батьківському саду, "дивиться він на супротилежну могилу, дивиться, дивиться і сам себе питає: "А що там, за горою? Там повинні бути залізні стовпи, на яких стоїть небо. А що коли б піти та подивитися, як там вони підпирають небо? Піду: аж воно недалеко" 53.

52 З листа Прокопа Шевченка [(ІЛ. — Ф. 77. — № 127. — Арк. 9 — 10, зв.)] і з розповіді Петра Павловича Шевченка.

53 Поэмы и повести. — С. 660.

Про ті залізні стовпи, що підпирають небо, певна річ, не раз доводилося йому чувати і від людей, старших за його.

І от раз якось, коли Тарасові йшло шосте або сьоме літо, зайнялося у його непоборене бажання піти подивитися на ті залізні стовпи. "Пішов він через долину, через леваду просто на гору. Вийшов з села, минув царину, пройшов з півверстви полем; на полі стоїть чорна могила — висока. Він зліз на могилу, щоб з шпилі подивитися, чи далеко ще до тих залізних стовпів. Стоїть він на могилі, дивиться навкруги: і по один бік село, і по другий бік село; там з темних садів /35/ визирав церква на три бані під білою бляхою і з другого боку визирав така ж церква. Ні, каже він собі на думці: сьогодні вже не піду до тих стовпів; нехай завтра укупі з Катрею Вона пожене корову до череди, а я піду до тих стовпів. А сьогодні одурю брата Микиту, скажу, що бачив ті стовпи, що підпирають небо". З такою думкою Тарас покотився котькома з могили і рушив до господи, та не вгадав дороги і взяв на чуже село. Іде собі і певен, що йде в Кирилівку На щастя, зустріла його валка чумаків. Один з них і спитав Тараса

— А куди ти мандруєш, паробче?

— Додому.

— Де ж твоя домівка, небораче?

— В Кирилівці.

— Так чого ж ти йдеш на Моринці?

— Я не на Моринці, а на Кирилівку йду.

— А коли на Кирилівку, так сідай на мою мажу; ми довеземо тебе додому.

Посадили його на віз; дали йому батіг в руки; він поганяє волів та й гадки собі не має. Під'їздячи до села, він пізнав свою хату і гукнув:

— Он де, он де наша хата!

— А коли ти бачиш вже свою хату, то йди собі з Богом

Чумак зсадив його з воза на землю і мовив до товаришів

— Нехай іде собі з Богом.

Надворі вже смеркало, коли Тарас прийшов до свого перелазу. Глянув через перелаз на двір, там під хатою на темнозеленому спориші оксамитовому сидять його батьки, брати й сестри і вечеряють; тільки Катерина не вечеряє, стоїть біля дверей, підперши голову рукою, і ніби позирає на перелаз. Ледві Тарас висунув голову з-за перелазу, вона його побачила і скрикнула: "Прийшов, прийшов!" Підбігла до його, вхопила на руки, помчала двором і посадовила вечеряти. "Сідай, приبلудо, вечеряй". Нагодовавши, Катря повела його спати, поклала на постіль, перехрестила, поцілівала і, усміхаючись, знов назвала його приблудою. Тарас довго не засипав, все думав про залізні стовпи та мірковав чи говорити про них Катерині і Микиті, чи ні? "Микита, — думає собі Тарас, — був вже з батьком в Одесі і, певно, там бачив ті стовпи. Як же говоритиму про їх, коли я їх зовсім не бачив? Катерину можна б обдурити, та ні, і їй нічого не скажу", мірковав собі маленький Тарас 54.

54 Ibidem, [с. 661]. /36/

Оцей епізод з дитинного віку Тараса треба вважати цілком достовірним: бо про його, oprіч самого Тараса, розповіли майже однаково і інші люде. Першим розповів його О. М. Лазаревський 55, коли ще російські оповідання Шевченка, де в "Княгині" розказав і поет про ті стовпи, не були ще надруковані, значить, Лазаревському розповів хтось з Тарасових кривняків. Перегодом те саме читаємо в "Споминках" 56 Варфоломея Шевченка з додатком деяких подробиць, які здаються мені непевними. Напр[иклад], Варфоломей каже, що коли Тарас вернувся з своєї "подорожі" до "стовпів", дак брат Микита хотів його побити, але сестра Ірина заступилася і не дала, за те б то Тарас і любив її більш за всіх своїх братів і сестер. Тут очевидна помилка: Микита не був такий старший за Тараса, щоб останній дався йому побити; а Ірина була на два роки молодша за Тараса і, очевидна річ, не спроможна була заступатися за його, а тим паче "взяти на руки і положити в постіль". Не певне й те, що Тарас, пішовши до "стовпів", коли прийшов в Пединовку (село верстов 4-5 від Кирилівки), дак здивовався, що є на світі ще й інші села. Коли Тарас відав тоді, що є Одеса, так чудно б було йому не відати, що є Пединівка! Нарешті, Варфоломей подав не певну звістку, що Тарасові матері під час того епізоду не було вже на світі. Небавом побачимо, що Тарас осиротів після матері на десятому році.

В усякому разі, головні риси наведеного епізоду свідчать нам, що Тарас на 6-7 роки

був дитина допитлива, правдива, розважна і що сестра Катерина любила його і як змога пікловалася про його, вона з усієї родини більш за всіх і впливала на Тараса. Сама вона була вдачі доброї, ніжної; під впливом її вдачі зростала і розвивалася прирощенна Тарасові любов до природи, до людей і добрості його.

Тарасів портрет на 6-7 році здається мені більш-менш от яким: білявий, оклецьковатий, меткий, непосидящий; хлопчик цікавий і допитливий; босоногий, часто замурзаний; обірваний; пустотливий, але розважливий, розумний, перейнятливий і добрий.

55 Лазаревский А. Материалы для биографии Т. Гр. Шевченка. — Основа. — 1862. — Кн. III. — [С. 4 — 5].

56 Правда. — 1876. — № 2. — С. 68.

Небавом в характері його спостережемо упертість, риси неслухняності, задирливості, хитрощів і замкненості в са-/37/мому собі. Сприяли сьому те безталання, ті нещасливі обставини життя родинного, що невилазно сиділи в хаті його батьків, що раз у раз все більшали і позбавляли його і сестриноного, і матчиного догляду. Насовується хмара негоди, сліз, і недоля змалку обгортає Тараса так чіпко, що не покидає вже його до останку. Похмурий обрій життя його все темнішає і не прояснюється за увесь час дитинного віку поета.

III

Через два-три роки, каже Тарас, після отієї подорожі до стовпів — я бачу себе в школі у дяка Совгиря 57.

До кого саме і коли саме першим разом почав Шевченко ходити до школи і хто був отой Совгир? Досі запевне не доведено і ледві чи буде вже коли доведено.

Лазаревський, а потім і Маслов 58, а за ними і Чалий 59 кажуть, що батько Тарасів віддав його першим разом в науку до міщанина Губського. Хто був отой міщанин Губський, про се ніхто досі не повідав. В Кирилівці того часу була одна-єдина школа церковна; кермовали нею попи, властиво, дяки; значить, годі гадати, щоб при церковній школі учителював міщанин. Тим-то я стою за те, що коли справді Тарас учився у Губського, дак останній був ніхто інший, як кирилівський піп Василь Губський 80.

57 Основа. — 1862. — Кн. III. — С. 6.

58 Маслов В. И. Т. Г. Шевченко. [Биограф. очерк. — М., 1847]. — С. 10.

59 Чалый М. К. Жизнь и произведения Шевченка, [(Свод материалов для его биографии). — К., 1882]. — С. 11.

60 Василь Губський — син кирилівського попа Івана Губського, родився і зріс у Кирилівці і до р. 1795 був тут дяком, а того року його висвячено на попа в Кирилівку ж таки. Поповав він до р. 1819. Тоді, очевидно, Тарас був ще такий малий, що про науку його не може бути й речі. В кінці грудня р. 1819 київська консисторія заборонила Василю Губському поповати і "отрешила його в заштат". Приводом до сього сталося, як розповів Прокопу Шевченку старий Петро Павлович Шевченко, те, що кирилівські попи от. Василь та от. Терентій (Помазанський) після одного похорону на кладовищі, не

поскидавши ще риз (фелонів), завелись за одну молодицю "малмужку" ("погана була жінка") битися прилюдно. До того ж Терентій не згірш, як і от. Василій, любив добре випивати. Певна річ, що Губський, опинившись "в заштаті" за такий неморальний вчинок, мусив довго ждати, щоб йому дали деінде другу парафію; але ж треба було якось хліб заробляти. Цілком діло можливе, що він пристав до кирилівських дяків, а може, і в церкві правив за дяка, і учителював в церковній школі. Що оцей Губський і був отой Совгир, про якого оповідає Шевченко в "Княгині", запевняє мене і та вдача Совгиря, яку змалював нам Тарас у "Княгині" на с. 662. (З неоголошеного листа до мене Прокопа Шевченка, писаного 21 вересня р. 1893, і з архівних справок у книгах київської духовної консисторії).

Тарасів /38/ брат в третіх і майже одноліток з ним Петро Павлович Шевченко 61 подав мені через Прокопа Шевченка звістку, що Тарасів дід Іван віддав його в школу до дяка Рубана. Є у д. Чалого ще одна звістка, що Шевченко від Богорського перейшов в школу до попа Нестеровського 62. Проти сієї звістки змагався от Петро Лебединець 63, кажучи, що Шевченко у Нестеровського не вчився і не міг учитися, бо отець Іван Нестеровський був такий вже старий, що не спроможен був учити дітей. Мені запевне відомо, що Нестеровському тоді, як його 23 березіля року 1819 прислано попом у Кирилівку, ішов 45 рік, а се ще не такий вік, щоб старість не давала учити дітей.

Усі оці три хоч і не однакові звістки я беру яко зовсім певні і, знаючи, що у Кирилівці була одна тільки школа, стою за те, що там одночасно учителювали і Губський, і Рубан під доглядом отця Нестеровського; значить, про всіх їх можна сказати, що вони були першими учителями Тараса.

В школі оцих учителів і перебував Тарас, доки консисторія не прислала з Києва нового дяка Богорського. Богорського прислано р. 1824 64; Тарас каже, що він у Совгиря вивчив Псалтир. Задля такої науки в тодішніх школах треба було два роки. З сього без помилки можна вивести, що до школи Тарас першим разом пішов р. 1822, значить, на дев'ятому році свого віку, ще за життя матері. Вже ж все одно, хто був той Совгир, чи Губський, чи Рубан, а погляньмо, що то була за школа, як у тій школі проважено науку і як тоді жилося Тарасові.

Кирилівська школа церковна була звичайна хата біля церкви на майдані 65, обідрана, не обмазана, шибки у вікнах повибивані; від сусідніх хат вона відрізнялася тільки тим, що була більша за їх, стояла на майдані, на одшибі, без двору. А на кирилівський шинок не походила тільки тому, що більш за його була неохайна, нечепурна і більш за його запущена.

61 Неоголошений лист Прокопа 21 вересня р. 1893. ([ІЛ. — Ф. 77. — № 127. — Арк. 9 — 10, зв.]).

62 Жизнь и произведения Шевченка. — С. 13.

63 Киев[ская] стар[ина]. — 1882. — Кн. IX. — С. 563.

64 Справка з церковних клірових відомостей.

65 На Україні колись трохи чи не в кожному селі була при церкві школа, — звичайна хата, часто на дві половини; в одній жили дяки (причт церковний), а в другій

була школа.

Тут жили і дяки, в Кирилівці їх було два, і у кож-/39/ного були свої школярі 66. Через усю школу стояв довгий стіл, за ним і вчилися разом усі школярі. Кому не ставало місця, той сідав просто на долівці. Кожен школяр повинен був піти в сусідний сад Грицька П'яного і там крадькома нарізати вишневих різок, принести їх у школу, ждучи, доки тими різками учитель виб'є його. Не битим лишався тільки той школяр, до якого не доходила черга через те, що учитель утомиться було б'ючи і ляже спочивати.

Науку починали звичайно з "Аз, буки, віді, глаголь" і, вивчивши азбуку, починали складати слова. "Поскладавши було "тлю-тля", — каже Шевченко 67, — вийду я з школи на вулицю, гляну на яр, а там мої щасливі ровесники грають собі на соломі біля клуні, не знаючи, що є на світі і дяк, і школа. Дивлюся, було, я на них та й думаю: чому я такий безталанний, нащо мене сердешного мордують над букварем отим клятим? Махну рукою та драла через цвинтар в яр до отих щасливих ровесників в теплу соломі і тільки що почну барахтатись, аж ось ідуть два "псалтирники"; беруть мене під плечі, ведуть в школу, а в школі... самі знаєте, що чинять школярам за утікання". Звісно .. різки зараз від Совгиря. "Совгир той зростом був високий, широкоплечий, дивився б запорожцем, коли б не був зизооким. (За те його і продражнили — сліпим). Вдачі він був суворой. "Більш за все не подобалося Тарасові те, що, було, як прийде субота дак він своїм звичаєм і почне усіх нас годувати березовою кашею. Та й се б ще дарма, — така каша була у нас річ звичайна, — лихо в тому, що, було, б'є і наказує, щоб сам ти лежав, не кричав, а "не борзяся" виразно читав "помни день субботний". Було, як дійде черга до мене, так я вже не прошу помиловання, а благаю тільки, щоб він змилосердився та звелів ради суботи святої придержати мене хоч трохи. Він, було, й змилосердиться, і звелить придержати та вже так випарить мене, що ліпше б було не бламати мені милосердія"

66 Правда. — 1876. — № 1. — С. 23.

67 Поэмы и повести ("Княгиня"). — С. [661] — 662.

Не диво, що Тарас часом тікав із школи. Одначе до науки він брався жваво; скінчив Псалтир, постановив, старосвіцьким звичаєм, кашу братії і на другий день взявся був вчити ся письму; аж тут саме прислали нового дяка Богорського. Совгир спершу комизився, не хотів пускати в школу нового дяка, але небавом мусив покоритися: зібрав в торбу свою мизерію, взяв патерицю, взяв зшиток з синього паперу з /40/ псальмами Сковороди і рушив шукати собі іншої школи. Небавом і школярі, наче ті вівці від вовка, розбіглися з школи, бо новий дяк "був п'яниця паче всіх п'яниць на світі". І я, каже Шевченко, найтерпеливіший з школярів, теж покинув школу, забравши свій каламар з крейдою і таблицю 68.

IV

З того часу починає лиха доля ходити нерозлучно з Тарасом.

Ще раніш, ніж покинув він Совгиреву школу, ледві минуло йому 9½ літ, як "матір добрую його, ще молодую, нужда та праця звалили в могилу": 20 серпня р. 1823 69 неня його — дійсне, ще молода, померла на 32 році свого віку. "Помре батько, — каже

народна мудрість, — дитина — півсиротини, а помре мати — дитина кругом сиротина". Отож, як померла Катерина Шевченчиха, на руках удівця Григорія лишилося таких сиріт п'ятеро: Микита на 12, Тарас на 10, Ірина на 8, Марія на 4 і Йосип на 2 році. Старійша доня їх Катерина, Тарасова дбаха-люблениця, ще за життя матері, саме 29 січня р. 1823 70 одружилася з Красицьким і перебралася жити до Красицьких в село Зелену Діброву.

Коли в Тараса не стало ні матері, ні сестри-няньки, то вже ж лишився він без жодного догляду, та ще й сам мусив доглядати менших сестер і брата. Очевидно, що такий малечі не можна було лишатися і надалі без догляду жіночого; треба було, щоб Григорій примірковав чимсь допомогти лихому побиту і своєму, і своїх дітей. Взяти наймичку — нічим платити. Вдовіти хоч на кого тяжко, а вдовіти зневолюваному крепакові з дрібними дітьми — і не сказати, як тяжко! Усі умови життя, і хатнього, і родинного, усі обставини вимагали, щоб Григорій побрався вдруге. На Україні — тим паче того часу, — звичайно удовець береться з удовою; з дівчат "хіба вже яка остання" згодиться одружитися з удівцем, найпаче, коли у його, отак як у Григорія було, ціла низка дрібних дітей.

68 Ibidem. — С. 664.

69 Метр[ичні книги] кирил[івської] церкви за р. 1823 про померших, № 6. [Насправді — на 40-му році].

70 Метр[ичні книги] кирил[івської] церкви, 1823, № 4. Вінчав от. Григорій Кошиця (Кошиць. — Ред.). /41/

Порадившись з батьком Іваном, Григорій взяв з Моринець вдову Оксану Терещенчиху з трьома дітьми. В удови, сказано, два нороби. Оксана віком була ровесниця Григорію, вдачі суворі, сварливої. В родину свого другого чоловіка не принесла вона кохання тихого да життя спокійного; не заступила вона сиротам Шевченка рідної матері. Навпаки — з нею прийшла така сварка, така колотнеча, що справді, в хаті стало "неначе в пеклі". "Хто хоч здалека, — каже Тарас 71, — бачив мачуху і зведенят, той, значить, бачив пекло в його торжестві найогидливішому. Не було години, щоб між зведенятами (дітьми Шевченка і Терещенка) не було сварки, бійки і сліз! Не минало години, щоб Тарасів батько і мачуха не лаялись, не сварились. Мачуха зненавиділа Тараса за те, що він духопелив тендітного сина її Степана. Степан був трохи чи не на два роки молодший за Тараса, хлоп'я легкосиле і попсоване морально — як се зараз бачитимемо. Раз якось отсей Степан спричинився тяжкій несправедливості над Тарасом, тяжкому мордованню його.

У хату до Григорія Шевченка приведено на постой якогось москаля. У його якось пропали гроші: три злотих 72. Салдат зняв страшенну колотнечу, доводячи, що гроші його украдено, та трохи не повиганяв усіх з двору. Стали шукати злодія. Оксана звела вину на ненависного їй Тараса. Хоч як Тарас не клявся, не присягався, що грошей не брав у москаля і в вічі їх не бачив, йому не няли віри 73. Тарас, спостерігши, що його заходжуються бити, утік з батьківської хати і сховався у запущеному саду Желеха. Тут, у бур'яні поміж кущами, ховався він чотири дні. Окрім сестри Ірини ніхто не відав, де

він. Ірина нікому ні слова про Тараса, але нишком провідувала його, приносила йому пити і їсти, а часом і бавилася з ним. Тарас між кущами калини змайстрував собі будку, поробив доріжки, посипав їх піском, зробив з бузини пукавку та й не гадки собі. Але на п'ятий день Оксанині діти височили, де переховується Тарас, і видали його. Тараса привели додому і взяли на опит, допитуючись, щоб признався, де дів украдені у москаля гроші? Тарас не винився. Тоді зв'язали йому руки й ноги і почали бити різками.

71 Поэмы и повести. — С. 664.

72 Злот — стара срібна монета польська = 15 коп., 20 крейц[арів].

73 Жизнь и произведения Шевченка, с. 10.

Головним справником отсієї огидливої езекуції був рідний Тарасів дядько (по батьку) Павло Гру-/42/шівський — "великий катюга", як говорила про його Ірина Григорівна. Довго Тарас переносив катовання, але на третій день знемігся і, щоб спекатися різок, приняв на себе крадіжку, сказавши, що гроші закопав у саду. Повели його в сад, щоб показав місце, де саме закопані гроші. Звісно, сього вже не можна було йому зробити. Тоді знов почали його бити і скінчили на тому, що хлопця, ледві живого, замкнули в комору та, продавши юпку Тарасовій матері, заплатили москалеві. Перегодом виявилось, що гроші у москаля украв мачушин Степан.

Легко зрозуміти, як така жорстока подія несправедливості вразила хоч би кого. Тим паче глибоко вразила вона перейнятливє і ніжне серце Тараса. Таких вчинків довіку не спроможеться забути той, над ким їх заподіяно. Тим-то нема, нічого чудного, що в Тарасовій душі навіки лишилося недобре почуття до мачухи, до її Степанка і до дядька Павла. Річ певна, що після сієї події у мачухи і дітей її, з одного боку, а в Тараса і у його братів і сестер — з другого закипіла ненависть озвірена і щоденна колотнеча. Такі родинні відносини занадто гризли Тарасового батька і діда Івана. Бачили вони неминучу потребу розлучити якось пасинка з мачухою і хоч трохи притушити хатнє пекло.

Примірковали, щоб Григорій, їдучи куди під фіру в дорогу, брав з собою і Тараса, а прийде зима, віддати останнього знов до дяка в школу.

І ото влітку р. 1824 Тарас чумаковав з батьком 74. Згадуючи про одну таку поїздку, Тарас каже: "Виїздили ми з Гуляйполя 75. Я сидів на возі і дивився не на Новомиргород 76, що лежить в долині над Тикичем (річка), а на степ, що лежить за Тикичем і думав... Що я тоді думав, те розгадає сам тільки Господь Бог... От ми взяли бродом, переїхали Тикич, піднялися на гору; дивлюся: знов степ, степ широкий, без краю; тільки вліворуч мріє щось похоче на гайок. Я питаю у батька: "Що то таке?" "То, — каже він, — Дев'ята рота". Сього з мене не досить. Що воно таке "Дев'ята рота" 77? Їдемо далі — степ і степ. Ми заночували в "Дідовій Балці". На другий день — знов той самий степ і ті самі думки дитячі...

74 Поэмы и повести. — С. 130. Тарас каже, що він чумаковав з батьком тоді, коли йому йшов 13 рік, але се або помилка, або описка, бо коли йому йшов 13 рік, себто р. 1827, дак батька його вже не було на світі.

75 Містечко Звенигородського повіту.

76 Містечко в Херсонщині недалеко від Єлисаветграда.

77 Ротами звали села, де осаджували примусом "військових поселян". /43/

Скорботно мені, сумно згадувати мою молодість, мій вік дитинний..."

Чи ходив Тарас в зиму в 1824 на р. 1825 до школи — жодної звістки не маємо. Певніш, що не ходив; бо зараз побачимо, що, як і сам Тарас каже 78, ходити до школи другим разом почав він по смерті батька. Батько його восени того ж року поїхав чогось до Києва та в дорозі і занедужав. Нездужав він, очевидно, вельми довго, бо помер 21 березня р. 1825 79.

Тепер ми виразно бачимо, що Тарас помилився, говорячи в своїй автобіографії, що після батьків лишився він на восьмому році. Круглим сиротою зістався він на самім початку 12 року свого віку.

Вмираючи, Тарасів батько висловив вельми цікаве віщовання, та, на превеликий жаль, лишилася навіки невідомою причина, що викликала у його те віщовання: які спостереження чи які вчинки Тарасові? А річ певна, що не без причини склалася у батька така думка і такий заповіт: "Синові моєму Тарасові з спадщини після мене нічого не треба. Він не буде людиною абиякою; з його вийде або щось дуже добре, або велике ледащо; про його спадщина по мені або нічого не значитиме, або нічого не допоможе" 80.

78 Поэмы и повести. — С. [664].

79 Метричні книги про померших, р. 1825, № 9. Записано там, що "Григорій Шевченко-Грушівський помер од ватуральной болезни" на 35 році. Останнє, певна річ, — помилкою. В церковних книгах р. 1806 Григорію Шевченку показано 25 літ і у його доня Катерина; значить — побравсь вів не пізніш року 1805; коли б справді він помер на 35 році, то виходило б, що він оженився на 15 році; діло — очевидячки — неможливе. Але коли саме він родивсь, довідатись не можна, бо при кирилівській церкві до року 1806 метрик чомусь нема: певніш буде прийняти звістку р. 1806, що йому було тоді 25 літ, значить, помер він на 45 році свого віку.

80 Основа. — 1862. — Кн. III. — С. 6.

V

"По смерті батька, — каже Тарас 81, — один з моїх дядьків (Павло), щоб вивести мене, сирітку, в люде, взяв був мене до себе, щоб я за хліб влітку пас його свиней, а зимою помагав його наймитові по хазяйству".

Дійсне, як розповів і Павлів син Петро 82, Тарас не довгий час жив у дядька Павла і помагав у роботі по хазяйству.

81 Поэмы и повести. — С. 664.

82 Неоголошений лист до мене Прокопа Шевченка [(ІЛ. — Ф. 77. — № 127. — Арк. 9 — 10, зв.)] і усний переказ Петра Павл[овича] Шевченка. /44/

"Оце, було, як оремо, — розповідав Петро, — на зеленому полі 83, дак я і Тарас поганяємо волів; орали восьмериком. Як у добру злагоду, дак Тарас і нічого, поганяє, аби ж хоч трохи розсердився — зараз покине і піде у бур'ян, да там "фонтали" (сікавки)

і робить. Батько мій, було, підкрадеться до його та й поб'є! Він тоді й зовсім покине та й піде на могилу до Пединівки у Кульбашів ліс. Той ліс від могили був з півверстви. У лісі з лопухів зробить щитку, щоб сонце не пекло, та й сидить тоді на могилі або біля вітряка, а то у печеру залізе, що була на тій могилі".

Одно слово: не гаразд було жити Тарасові у дядька, він подяковав дядькові і вернувся до батьківської хати. Але тут нове лихо. Мачуха Оксана сподобалася дяку Богорському і почали вони з ним бештувати. "Марусю сліпу, було, вижене з хати, а сама з дяком п'є 84!"

Тоді ото чи з власної волі, як каже Тарас 85, чи з примусу діда Івана, як розповів мені Петро Павлович, Тарас пішов вдруге в школу вже до Богорського і "поселився у його яко школяр і робітник 86". Тут була обопільна вигода: Тарас, живучи у школі, спекався ненависної йому мачухи, а у Богорського з його був робітник, що давав йому і заробіток, а до того, йдучи до Оксани, він кидав школу на Тараса і, щоб надати йому більшого авторитету і більш прикріпити його до школи, зробив його "консулом".

"З того часу, — каже Шевченко 87, — починається моє життя практичне. Перебування моє в школі було доволі не комфортабельне, — іронізує він далі. — Добре ще, коли траплялося, що хто вмере на селі, а то просто доводилося голодувати по кільки день".

Тарас знав тоді увесь Псалтир по пам'яті, читав його виразно, голосно і тямив, що людям подобається, коли над покійником читають виразно, голосно. Відав він і те, що читання над помершим Псалтиря було привілеєм дяків, а дяки часто замість себе посилали школярів. Нарешті, розумів, що дяк, людина п'яна, не завжди через підпиток спроможен читати Псалтир, значить, — охоче візьме його яко доброго читачу і посилатиме читати Псалтир. Згуртовавши все оце, бачимо, що Тарас, може, і з доброї волі пішов до дяка Богорського, щоб добувати собі мізерний заробіток.

83 Цілинна земля.

84 З того ж Прокопового листа.

85 Поэмы и повести. — С. 664.

86 Ibidem.

87 Ibidem. /45/

Виразне і голосне читання Тарасове подобалося людям, його охоче кликали, де траплялася потреба читати Псалтир 88. І не було в селі поховано ні одного мреця, над яким Тарас не читав би Псалтиря 89. Коли було читання утомить хлопця, він, щоб швидше дочитати до краю, візьме, було, та на половині кафізми і почне "прийдіте поклонімося". Люде зараз христяться, б'ють поклони, а він тим часом, відвернувши від себе увагу слухачів, перегорне кільки аркушів не читаних 90. "За читання давали книш і копу грошей. Гроші брав собі дяк, а Тарасові давав з них п'ятака на бублики. Раз якось за читання Псалтиря один селянин подаровав йому ремню на пришиви, але дяк одібрав яко свою власність" 91.

Заробіток Тарасів у дяка був дуже мізерний, а з того треба було одягатися і обуватися. Тим-то й нема нічого чудного, що хлопець "ходив звичайно в сірій дірявій

свитці; завжди в брудній сорочці, бо випрати було нікому, мачуха про його зовсім не дбала, а про шапку та чоботи і спомину не було ні влітку, ні зимою" 92. Замість шапки він сам пошив собі щось таке, що походило на польську конфедератку 93. Коли траплялося, що він приходив в Зелену Діброву до сестри Катерини, так завжди босий, трохи не голий і з усякою нечистю в голові 94. Окрім одержі, страшенно бідував він і на харчі. Богорський, звісно, п'ючи та гуляючи з Оксаною, й не гадав про їжу задля свого "консула". "Консульство", хоч і поліпшувало трохи матеріальний побут хлопця, зате ж вельми псовало його морально. Головним обов'язком "консула" було сікти школярів різками; тим-то школярі, щоб прихилити до себе ласку "консула" і щоб він під годину екекуції не дуже боляче бив різками, приносили йому гостинці. Тарас зробився страшенним хабарником.

88 Киев[ский] телегр[аф]. — 1875. — № 25.

89 Поэмы и повести. — С. 665.

90 Киев[ский] телегр[аф]. — 1875 — № 25.

91 Поэмы и повести. — С. 665.

92 Ibidem.

93 Основа. — 1862. — Кн. III. — [С. 8].

94 Киев[ская] стар[ина]. — 1882. — Кн. IX. — [С. 562]. Замітка П. Лебединцова. ["Тарас Григорьевич Шевченко. Некоторые дополнения и поправки к его биографии"].

Хто приносив йому більше дарунків, тому він менш різок давав; одну чи дві і то злегенька, та хватаючись швидче перечитати четверту заповідь; а хто приносив мало або зовсім не /46/приносив хабаря, того бив боляче, читаючи повагом та зупиняючись: "Помни... день... суб... ботній" 95.

Школярів в школі було небагацько; через те самими хабарями не можна було прохарчуватися і "консул", голодуючи, мусив пускатися на інший "промисел": він крав курей, гусей, поросят і серед ночі варив собі юшку отам в печері на Пединівській могилі. Кирилівці, помітивши, що в печері часом вночі горить огонь, почали гадати, що в печері поселилася "нечиста сила", і прохали попа вигнати чортяку. Піп, взявши громаду, пішов до печери, вчитав молитви, окропив свяченою водою вхід в печеру і казав, щоб хто поліз туди та подивився, що там є. Ніхто не відважувався. Тоді люде скинулися і зібрали скільки там грошей, щоб заплатити тому, хто полізе в печеру. Охочим перш за всіх виступив Тарас; спершу громада не хотіла його пускати, жаль було, щоб там не знівечив його чортяка, а далі згодилися: "Нехай лізе, воно ще мале, до його нечиста сила не пристане". А Тарас і виду не подав, що він добре відає, що в печері тій чортяки нема, а є тільки кістки з покрадених їм птахів та поросят. Навпаки, він вдавав, що боїться лізти і казав, щоб до його прив'язали верьовку про всяк случай: коли, мовляв, нечиста сила скоїть над ним в печері що непевне, так буде принаймні яким робом витягти його. Люде послушалися, вволили його волю, і він на прив'язі поліз в печеру; там поприбирав сліди свого куховарства і виліз назад в доброму гаразді, повідаючи, що в печері жодного чортяки нема. От і заробив гроші" 96.

95 Чалый М. К. Жизнь и произведения Шевченко. — С 13

96 Киевский телегр[аф]. — 1875. — № 25 — звістки, подані Козачковським. Коли сей факт дійсне був, так не можна мені гадати, щоб той піп, що кропив печеру, був о. Кошиць, бо він був чоловік доволі освічений і не пішов би потурати забобонам темного люду. Але другий піп Іван Нестеровський, може, і спроможен був се вчинити, бо був чоловік майже без освіти: вся освіта його була в тому, що він у батька свого, попа в селі Копончах Черкаського] пов[іту] "изучился российской грамоте и цифирному уставу". (Див.: "Клировые ведомости" з Кирилів[ської] церкви)

"Консульство" одначе не убезпечало самого Тараса від різок з рук Богорського, людини не тільки п'яної, але і жорстокої; до того ж, можна гадати, що проти його мстива мачуха під'юджувала дяка. "Тарас, як розповів П. П. Шевченко був язикатий, мовчати не вмів; бачив, що мачуха поводитьсь недобре, його не любить, лютує на його... він дорікав їй, що вона гуляє з дяком, а вона цьковала на його дяка. Вона і била його". Мусив він з хати тікати до школи, а в школі дяк б'є... треба знов тікати. Було так, що "доки дяк у Оксани п'є, доти Тарас у школі; дяк до школи, а Тарас в /47/ кущі, в калину до Желеха. Часом цілий день, а то й два ховається в кущах від мачухи да від дяка. Тоді сестра Ірина, як піде в яр по воду, то й однесе йому хліба, а то було і сам він підкрадеться до хати, а Ірина нишком винесе йому попоїсти 97.

Дід Тарасів Іван стратив нарешті терпець з Оксаною. Брат Тарасів Микита навчився стельмаховати і "дійшов до зросту"; дід оженив його, гадаючи, що Оксана схаменеться і не бештоватиме з дяком 98. Тим часом Тарасові з того ліпше не стало; дяк Богорський почав ще більш пиячити з своїм приятелем Іоною Лимарем. Вертаючи з читання Псалтиря, Тарас трохи що не завжди заставав в школі і Богорського, і Лимаря "мертвецьки п'яними" 99. Звісно, чим більш запивав Богорський, тим більш бив і школярів, і Тараса. Безглузда причепистість дякова зробила школярів у відносинах до нього — лукавими і мстивими. За всякої зручної нагоди школярі обдурювали свого учителя і чинили йому які тільки спроможно було пакості. "Оцей деспот, — каже Тарас, — в моєму серці закоренив на цілий мій вік глибоку огидливість до всякого надсильства чоловіка над чоловіком. Моє дитяче серце міліони разів було ображене отим нащадком деспотичних семинарій і я скінчив на тому, на чому звичайно спиняються люде беззахисні, у яких порвався терпець. Раз якось, вернувшись у школу, Тарас побачив, що Богорський — п'яний без пам'яті; тоді він ужив проти учителя власну останнього зброю — різки. Зв'язав його і вибив його різками, скільки стало дитячих сил і таким чином поквитовав з ним за його жорстокість. "З усіх пожитків п'яниці дяка Тарас уважав за річ найкоштовнішу якусь книжечку з кунштниками, себто з гравірованими малюнками. Він не встояв проти спокуси забрати нишком ту книжечку і не вважав тієї крадіжки за гріх; та серед ночі і втік з Кирилівки в Лисянку" 100.

Отож школою Богорського і скінчилася шкільна наука Тараса Шевченка 101.

97 З усного переказу Петра Павловича Шевченка та з листа Прокопа Микитовича Шевченка, писаного до мене [21] вересня р. 1893 [(ІЛ. — Ф. 77. — № 127. — Арк. 9 — 10, зв.)].

98 Ibidem.

99 Кобзар. — 1876. — С. XVII, автобіографія Шевченка.

100 Ibidem і Правда — 1876 — [№ 1. — С. 24]. Споминки Варфоломея Шевченка.

101 Може бути, що суд Шевченків над Богорським і осуд за жорстокість трохи не помірний. Не на те, щоб виправдувати Богорського, а єдине на те, щоб нам можна було безсторонньо судити про його, мушу сказати /48/ от що. Богорський був попович з села Верещиків (нині в Звенигородському повіті). Учився в Київській духовній семінарії, та не скінчив там науки, а дійшовши до "середньої класи риторики" і повчившись в хорі архієрейському співам і церковній службі, пішов на 24 р. свого віку дяком в село Кирилівку — р. 1824. (Див.: "Клирові відомості" церкви Кирилівської). З сього знати, що він не вельми надився до науки і освіти. Зростав він і зріс, як і всі інші школярі усіх нижчих і середніх шкіл, на "березовій каші". В школах не тільки часу Богорського, але й геть пізніше, напр[иклад], з самого початку рр. 1860 навіть у світських гімназіях різка і взагалі бійка школярів так панувала, що педагоги не гадали навіть можливим — учити не б'ючи. В ч. 73 урядового "Церковно-общественного вестника" на рік 1879 попалося мені яскраве свідоцтво того, як педагоги рр. 1830 — 1840 поводитися з школярами в духовних середніх школах. От наприклад], як ректор Лубенської [потім Полтавської] духовної школи, еромонах Полікарп Волосевич виховував школярів, призначених іти потім на села "добрими пастирями стад словесних". Школяр Дмитро Пославський раз якось не пішов до класи, говорячи, що у його хтось один чобіт украв. Ректор покликав на двір до свого рундука усіх школярів, які жили в одній з Пославським світлиці і велів усіх бити різками, допитуючись: хто вкрав чобіт? Ніхто на себе крадіжки не брав. "Та вже ж сам чобіт не втік, а хтось його да взяв! — гукнув отець ректор. — Я сіктиму кожного з вас хоч по десять разів, а таки знайду виноватого". Почалася знову сікуція по черзі; чоловіка з десять вибили вдруге; тим часом хтось знайшов чобіт, схований самим Пославським. Тоді от[ець] ректор звелів покласти Пославського серед двору і бити його усім, хто був висіченим за той чобіт: кого висікли раз, той бив Пославського п'ятьома ударами, а кого двічі — той десятьома. Пославського ледві живого зняли з землі. Ще гірш Волосевич власними руками катовав бурсаків тройчаткою з сириці. Пуга та раз у раз мокла у його в горілці; вийняв він її з горілки тільки тоді, коли треба було якого школяра "похрестити". "Хрестив" тройчаткою отець ректор вельми часто і менш 20 ударів ніколи не давав. Збере було школярів до свого кабінету на репетицію і велить учитися. Сам сидить на канапі, тройчатка біля його, а бурсаки на підлозі. Іншим школярам от[ець] ректор казав заздалегідь попристроювати свою одержу так, щоб вона не забирала часу на роздягання, коли доведеться тройчатці хазяйновати по тілу. Ні один школяр, хоч би як добре він учився, не виходив з кабінетних репетицій, не покоштовавши з рук отця ректора тройчатки.

За 20 рр. після того, як відаємо з півурядового "Журнала для воспитания" (1859, кн. IX), в Житомирській дитській гімназії, де вчилися діти майже само шляхти та урядників за р. 1858 з 600 гімназистів вибито різками 290. Чого ж, якої шкільної гуманності було сподіватися крєпацьким дітям в сільській школі від годованця семінарських ченців!

Уживання "Божої сльози" між бурсаками така звичайна річ, що й за нашого часу вона панує: тим паче панує горілка в архієрейських хорах. Таким чином, семінарія і не спроможна була виховати з Богорського нікого більш як не п'яницю-"педагога", у якого наука і різка були синоніми.

Не можна сказати, щоб і нині уживання різок і взагалі кара по тілу були навіки вже похоронені в сільських, найпаче "церковно-приходських" школах в Росії. /49/

VI

Охота і кебета до малярства прокинулися у Тараса Шевченка ще змалку. Де і на чому можна було, він виводив крейдою або вуглем свої "малюнки". Річ певна, що ще в школі і учителі, і товариші школярі помітили за ним малярську кебету. Принаймні не можна було їм не помітити, бо як сам він каже 102:

...Ще в школі

Таки в учителя дяка,

Гарненько вкраду п'ятака

(Бо я, було, трохи не голе,

Таке убоге), та й куплю

Паперу аркуш і зроблю

Маленьку книжечку; хрестами

І везерунками з квітками

Кругом листочки обведу,

Та й списую "Сковороду"

Або "Три царіє со дари".

Та — сам собі у бур'яні,

Щоб не почув хто, не побачив,

Виспівую, було, та плачу.

Тарасові малюнки, що робив він, коли був у школі у Богорського, були "коні і москалі, намальовані на грубому папері сірому". Варфоломій Шевченко 103 бачив їх поприліплюваними на стіні в хаті Гончаренка, шкільного Тарасового товариша. Перебуваючи у Богорського, Тарас спізнався з малярами з сусідніх сіл: Хлипнівки, Тарасівни і Лисянки 104. Окрім великої природної охоти, до малярства вабило Шевченка ще й те, що малярський заробіток, здавалося йому, дасть хліб. Навіть геть пізніше, вже на віку підтоптаному, Тарас був тієї думки, що "живопись його професія, його хліб насущний" 105. Тим-то, покинувши Богорського, він пішов у Лисянку до маляра-дякона, щоб у його вчитися малярству. Дякон 106 прийняв його, однак небавом спостеріг він, що дякон в своєму поведженню, звичаях і правилах мало чим відрізняється від Богорського.

102 Кобзар. — 1876. — Т. II. — С. 105.

103 Правда. — 1876. — [№ 1]. — С. 24.

104 Киев[ская] стар[ина]. — 1882. — Кн. IX. — [С. 562].

105 Кобзар. — Т. III (Записки). — С. 40. ([Запис від 1 лип. 1897 р.]).

106 Дияконами тоді у Лисянці були в Михайлівській церкві Климент Яроцький, а в

Вознесенській Микита Ковальський. (З клірових відомостей).

Тарас три дні терпеливо носив відрами воду з річки Тікича на /50/гору та на залізному листі розтирав краску мідянку. Се був іспит, і Шевченко не забував про його ніколи.

Переїздячи після того літ через 18 Лисянку, Тарас "довго шукав очима в лісі лисянських груш та яблонь давно і добре відомий йому домок отця диякона Єфрема 107, у котрого, каже він, я давно колись брав першу науку малярства. От[ець] Єфрем, щоб довідатись, чи є у мене хист до сього хитрого діла, загадав мені на залізному листі терти якусь чорнобуру краску. Багацько після того зазнав я дечого, але ніщо так не врізалось до мене в пам'ять, як оцей перший іспит простосердий".

Іспит, очевидно, був нелегкий, бо на четвертий день перебування у лисянського маляра терпець порвався у Тараса; він покинув Лисянку і пішов в село Тарасівку до дяка-маляра, що вславився на цілу околицю мальованням великомученика Микити та Івана Воїна 108. "От до сього Апелеса вдався я, — каже Тарас, — твердо ставши на тому, щоб перетерпіти усі прикrostи, які, здавалось мені, неминуче з'єднані з наукою. Загарливо бажав я перейняти у того дяка-маляра хоч частину його штуки малярської. Овва! Апелес уважно подивився на долоню моєї лівши і прикмака відмовив, сказавши, що у мене ні до чого нема кебети, ні до шевства, ні навіть до бондарства" 109. Вже ж зациміло на серці у Тараса з такого присуду, та ще з присуду такого авторитетного маляра. Надія зробитися коли-небудь "хоч абияким малярем" пропала була у його. Зажурений і приголомшений невдачею, вернувся він у Кирилівку під батьківську стріху. Тяжко було йому вертатися ще й тому, що перед ним знов оживали сварки та лайки з мачухою та з дітьми її; але ж що діяти! більш нікуди було хилитися.

Тарас, вернувшись в Кирилівку, перейнявся думкою "стати пастирем стад непорочних", попросту — зробитися пастухом громадської череди, та, "ходячи за чередою, читати свою любу, украдену у Богорського книжку з кунштиками". Але, каже він в своїй автобіографії 110, і се мені не вдалося. Не вдалося, мабуть, назавжди тільки, а якийсь недовгий час він таки спробував пастуховати. Сам він в своїх віршах каже: "Мені тринадцятий минав" (так воно й приводиться саме на р. 1827), "я пас ягнята за селом".

107 Ймення, очевидно, переінакшені. Див.: Поэмы и повести..., с. 448.

108 Кобзар. — 1876. — Т. 1. — С. XVIII.

109 Ibidem.

110 Ibidem.

Та /51/ й старі кирилівці Бондаренко і Петро П[авлович] Шевченко пригадували, що Тарас "брався таки і за підпасача" 111. Звісно, нічого було й гадати, щоб пастухом череди зробився той, кого природа, наділивши так щедро дарами духовими, призначила бути великим пастирем України і її слова і за оці "овці" положити душу свою.

Вигнавши череду навзлісся, чи що, річ певна, Тарас по самій природі своїй невдатен і не спроможен був пильно доглядати за нею: він поринав у книжку з

кунштиками або, лежачи під розлогою вербою в холодку, оглядував синє небо, зелену рівнину, ширяв думками понад землею і "любо йому ставало, неначе у Бога" 112. А череда тим часом розходилася на всі боки. Не без того, мабуть, було, що з недогляду яка-будь скотина з череди вскочить у спаш, інша заблудиться. Людям клопіт! Одно слово, Тарас показався "до пастирства стад непорочних" зовсім недотепним. Мабуть, "пастиреву" увагу його, неминуче потрібну біля череди, чимало псовало і перше його, звісно, дитяче цілком, кохання якоїсь кучерявої Оксани (Коваленко О. С. — Ред.). З нею, каже він:

Ми вкупочці колись росли,
Маленькими собі любились,
А матері на нас дивились
І говорили, що колись
Одружимо їх Не вгадали!
Старі зарані повмирали,
А ми малими розійшлись.
Та вже й не сходились ніколи 113.

111 З усних переказів.

112 Кобзар. — 1876. — Т. II. — С. 110.

113 Ibidem. — Т. I. — С. 245.

Можна гадати (але тільки гадати), що ота Оксана — і була та сама дівчина, що беручи плоскінь, почула, як Тарас плаче біля череди. Тоді ото, як він за селом пас ягнята йому...

Так любо, любо стало
Неначе в Бога,
Уже прокликали до паю,
А я собі у бур'яні
Молюся Богу і не знаю,
Чого маленькому мені
Тоді так приязно молилось,
Чого так весело було?
Господнє небо і село, /52/
Ягня, здається, веселилось,
І сонце гріло, не пекло.
Але небавом вражіння і почуття перемінилися. Тарасові здалося, що
Село почорніло,
Боже небо голубее
І те помарніло.
Поглянув я на ягнята —
Не мої ягнята;
Обернувся я на хати,
Нема в мене хати,

Не дав мені Бог нічого!

І хлинули сльози.

Тоді ото та дівчина

Прийшла, привітала,

Утирала мої сльози

І поцілувала.

Неначе сонце засіяло,

Неначе все на світі стало

Моє... лани, гаї, сади...

І ми, жартуючи, погнали

Чужі ягнята до води 114.

114 Ibidem. — Т. II. — С. 111.

З того кохання нічого не вийшло. Але першого кохання, як і перших сліз, видавлених кривдою та несправедливістю, — такі люде, як Шевченко, довіку не забувають. Не забув і Тарас своєї Оксани. Героїню ліпшої своєї поеми "Гайдамаки" він назвав Оксаною. А вже ж річ звичайна, що письменники, найпаче поети, ліпшим і більшлюбленим діячам своїх творів дають імення таких людей реальних, які найбільш подобалися їм і які в серці їх лишили добрі вражіння і спомини. Минуло після отієї сцени біля ягнят більш, може, 25 років, і Шевченко згадав знов Оксану і каже, перебуваючи в далекій чужині:

А я так мало-небагато

Благав у Бога — тільки хату,

Одну хатиночку в гаю

Та дві тополі біля неї,

Та безталанною мою,

Мою Оксаночку, щоб з нею /53/

Удвох дивитися з гори

На Дніпр широкий, на яри! 115

Минуло літ з десять після написання оцього вірша: скоро Тарас приїхав до рідного села, перед ним воскрес образ Оксани. "Чи жива ота Оксана кучерява, що з нами гралася колись?" — питає він у брата. А брат на те йому...

Помандровала

Ота Оксаночка в поход

За москалями та й пропала.

Вернулась, правда, через год,

Та що з того? з байстрям вернулась,

Острижена...

Занапастилась, одуріла...

А що за дівчина була,

Так-так що краля! 116

115 Ibidem. — [Т. II. — С. 150].

VII

Після отого невдатного "пастирства" Тарасового брат його Микита взявся привчити його до хліборобства або до стельмаства; а дід Іван, щоб спекатися щоденної сварки своїх внуків з мачухою їх і з дітьми її, прогнав її в Моринці, бо бачив, що вона все гірше та гірше п'є та гуляє з дяком; "Іди, — каже, — на ґрунт свого першого чоловіка Терещенка". Степана її віддали в москалі. Тоді усім получшало. Йосип служив у скарбу, Ярина побралася, дід Іван узяв та й собі оженився: узяв Маловіківну з Сухині 117.

117 З листа Прокопа Шевченка [(ІЛ. — Ф. 77. — № 127. — Арк. 10)], по переказу старого Петра Павл[овича] Шевченка. Діду Івану тоді було більш 80 літ, бо в "Исповед[альной] росписи" 1809 [р.] стоїть йому 64 роки. Побрався він втретє, "і Маловіківна та теж бралася втретє: вперше була за Моргуном, вдруге за Денисенком, а втретє — ото за дідом Іваном".

Не брався Тарас ні до хліборобства, ні до стельмаства; жодної охоти не було у його ні волів поганяти, ні на стелюзі з стругом працювати. Покине, було, волів в полі та й піде блукати по ярах та по гаях. Часом, було, піде до сестри Катерини в Зелену Діброву. Сюди ходив він не шляхом, "а манівцями понад дібровою, через Гарбузів яр, через левади та могилками. Прийде, було, сяде на лаві та й мов-/54/чить; нічого в світі у його не допитаєшся: чи його прогнали, чи його били, чи їсти йому не давали. Раз якось прийшов та так грудочкою упав на лаві і заснув. Катерина зазирнула йому в голову, а там аж кишить нечисть. Ніхто тоді не сподівався з його чоловіка" 118.

Невдовзі покинув Тарас батьківську хату і науку у Микити і пішов наймитом до кириловського попа Григорія Кошиці 119. Тут він і коней доглядав, і за погонича їздив, і за буфетчика правив, перемивав посуду, чистив ножі і виделки, топив груби і т. ін. Спершу жив він без плати, а потім платили йому, але не більш як три рублі на рік. З сином Кошиці Ясем він їздив часом в Богуслав, возив його туди в школу; траплялося, посиляли його й на ярмарки за покупками. У Кошиці був добрий сад; він посилав Тараса в Бурти і в Шполу продавати сливи і т. ін. Увечері, коли не було роботи, Тарас читав Псалтир, або Життя святих. Часом він мальовав вуглем на коморі або на стайні; мальовав півнів, людей, церкви. Взагалі, у Кошиців йому жити було не зле. Кошиці були люде хороші; от[ець] Григорій був трохи скупий, але чоловік розумний, розсудливий і гуманний; а попадя його, так на предиво, людина добра. Жили вони не вбого і патріархально. Коли не траплялося гостей, піп і попадя перебували в пекарні укупі з слугами; тут же містився і Шевченко. Пекарня була простора і чиста. Ніхто тут Тараса не кривдив. Одначе поривання, незрозумілі тоді задля його, тягли його несвідомо кудись інде і не давали йому призвичаїтися, як треба, до господарства. От[ець] Григорій і його паніматка не помічали за Тарасом охоти пильно братися до свого діла і перейнялися думкою "що він ледащо, що до жодного діла господарського хисту у його нема" 120.

118 Киев[ская] стар(ина). — 1887. — [Кн. XI]. — С. 565 — 566.

119 Кошиця. — Ред.

120 Киев[ская] стар[ина]. — 1882. — Кн. IX. — С.563 і 1887. — [Кн. XI]. — С. 565 — 567.

Нам очевидно, що ні добрість Кошиців, ні прихильність їх, ні робота коло їх добра і худоби не спроможні були задовольнити духовні змагання Тарасової природи. Та змагань тих ніхто й не бачив і не помічав; нікому й на думку не впало спостерігати душу його, зазирнути, що там діється? Ніхто не подумав довідатися, що саме надить паробка? Яка сила і куди його тягне? А прокинься така думка в отця Кошиці, він би зрозумів, що Тараса тягне несвідомо до світу, до науки, найпаче до малярської палітри та до пензля, за /55/ якими маячив Тарасові ідеал в постаті "хоч абиякого маляра".

Не вістен я запевне, чи довго пробув Тарас у Кошиців? На мою думку, не більш году 121 Подяковавши їм за хліб-сіль, він подався в село Хлипнівку, що славалося тоді своїми малярами. Тут вдався він до одного з них, просячи взяти його в науку. Хлипнівський маляр не зразу згодився: знати, що він не ворожив по хіромантиці, як тарасівський Апе лес, а вимагав досвіду реального. Два тижні держав він Шевченка на іспиті, доки запевнився, що у паробка є і кебета, і велика охота до малярства; він ладен був охоче взяти Тараса в науку, але ж тут спіткалася така перешкода, що не дала йому справити свого бажання; стала поперек дороги Шевченкові і зробила великий вплив на все останнє життя Тарасове. Маляр відав, що Шевченко крепак; бачив, що він такого вже віку, що затого поженуть його на звичайну панщину. Значить, на те, щоб взяти його в науку, неминуче треба панського дозволу. Без сього обережний маляр не відважився прийняти Шевченка. Він жахався, щоб, взявши без дозволу, не вскочити в халепу, не зробитися "пристанодержателем"; а за "пристанодержательство" 122 була тоді вельми велика кара. Маляр порадив Тарасові піти в Вільшану, добути там панський дозвіл на папері і тоді вже приходити до його в науку.

Шевченків пан Василь Енгельгардт тоді був вже вельми старий і доживав свого віку у Вільшаній. Добрами його правив якийсь Дмитренко, а помічниковав у його Іван Димовський (поляк). Тарас послухався малярової поради і пішов у Вільшану. Тим часом дід його Іван прохав Димовського, щоб Тараса взяли до двору 123.

121 От Лобода [(Лебединцев Ф. Г.)] каже (Киев[ская] стар[ина] 1887. — [Кн. XI]. — С. [565 — 567]), що Шевченко жив у Кошиців 2 — 3 роки, але се — річ не певна. Жодним чином такого часу вивести не можна. Лобода оповів з чужого голосу, і споминок його не мають характеру фактичної певності.

122 "Пристанодержательство" — термін правничий, визначав передержування кого-будь з панських крепаків утікачів або взагалі без панського дозволу.

123 Усний переказ Петра П[авловича] Шевченка. Ю. Д. Талько-Гриневич [Гринцевич. — Ред.] повідав (Киев[ская] стар[ина]. — 1889. — Кн. IX. — [С. 763]), що Димовський був управителем в Енгельгардта. Про сього Димовського згадує і Тарас: просячи брата свого Микиту в листі 2 березія р. 1840 поклонитися йому (Киевская старина. — 1891. — Кн. II. — [С. 212]).

Таким чином, могло бути, що Димовський, перш ніж Та-/56/рас прийшов до Дмитренка, говорив з останнім про його і розповів про його те, що саме чув од діда

Івана. Тоді воно не буде нічого чудного в тому, що Дмитренко — така велика особа про крепаків — зацікавився Тарасом і, коли останній прийшов в Вільшану, побажав очевидисто подивитися на його і розпитати його. А вже ж розпитуючи, не можна було йому не спостерегти, що оцей обірванець Шевченко — паробіка гострий, похіпний, меткий і своїм розвитком видається над ровесниками-крепаками. А Дмитренкові тоді саме треба було таких розторопних хлопців. Енгельгардтів син Павло, що був тоді полковником імператорської гвардії, звелів набрати задля його з дотепних хлопців-крепаків теж "гвардію" козачків, кухарів і т. ін. слуг. Дмитренкові здалося, що обірванець сирота, Тарас Шевченко, саме і єсть один з таких пожаданих некрутів до панської "гвардії". Не дав він Тарасові дозволу йти в науку до маляра, а звелів йому зіставатися у Вільшаній при пекарні його і навчатися куховарству у куховара.

І от Тарас з "пастиря стад непорочних" та з попівського попихача зовсім несподівано попав в панську пекарню і став кухарчам; скинув брудну сорочку, діряву свитку; скинув шапку, ніби конфедератку, і мусив одягтися в демикотонову куртку і працювати в пекарні під кермою куховаря.

Сталося се р. 1829, коли Тарасові йшов шістнадцятий рік.

Нам не трудно вгадати, що діялося тоді на душі у Тараса Григоровича, яка хмара журби та суму обгорнула йому голову і серце! Вже ж йому здавалося, що тепер навіки пропала ясна надія його зробитися "хоч абияким малярем". А вона, здавалося йому, була вже так недалеко: дав би тільки Дмитренко дозвіл! Овва! Тепер демикотонова куртка навіки загородила дорогу до хлиповського маляра. І Тарас, що звик жити і досі жив на волі, на просторі, по уподобі вештався з села до села, тепер, опинившись в пекарні кухарчам, певне, почував себе, наче на приколні; почував те, що почувало б молоде орленя, приборкане і зачинене в клітці! Не можна було тепер йому не жалковати за тим "раєм", що ввижався йому, коли він пас овечок за селом.

Задля людей, наділених огнем вищого дару Божого, — воля, хоч би тільки й на полі біля ягнят, здається раюванням, коли її прирівняти до сидіння в панській прихожій або в пекарні над полосканням панської посуду. В полі — воля духу; в панських прихожих задля слуг раз у раз є пильновання і невпинне чатування панського голосу. Не /57/ можна не гадати, щоб Дмитренкова "конфірмація" не оповила Тарасові душі густою журбою та скорботою безнадійності. Але ж проти волі панської він цілком не спроможен був боротися. Він був крепак, невольник німий, безправний; мусив коритися панській волі, підлягати їй, хоч вона була перекірливо супротивна його власній волі і бажанню.

Отоді-то, гадаю я, в думках Тарасових не можна було не прокинутися споминкам про тих гайдамаків, що з невеликим п'ятдесят років назад буяли і в Вільшаній, і скрізь по околицях Кирилівки. Про тих гайдамаків і про гайдамаччину доводилося Тарасові чимало чути від діда Івана, а може, і від інших старіших людей. Дід Іван, як се казав Тарас Броніславу Залеському 124, сам був в гайдамаках; сам був свідком кервавих подій Коліївщини р. 1768, тоді Йванові було не більш як 25 — 26 літ; і, може, справді, він, як повідано в книзі д. Чалого 125, "особисто знав головних діячів отієї кервавої

драми. Значить, у діда Йвана було що розказувати про те, "як Залізник, Гонта з свяченим гуляв" 126, за що і "як Залізник і Гонта ляхів покарав". Розказувати про се своїм дітям і внукам Іван охоче розказував, а Тарас охоче і уважно слухав його, і на молоду, перейнятливую душу його оповідання дідові про гайдамаків і події їх робили глибоке вражіння.

Додам до речі, що, по переказу старих Петра Т[рохимовича] Шевченка і Бондаренка, Тарас дуже любив народні пісні, знав їх "силу без ліку" і переймав з одного разу: "...аби де почув яку нову пісню, так і перейме її на голос і всю її знає".

124 Rocznik Towarzystw[a] historyczn[o]-literack[iego] w Paryżu. [Rok 1866, Paryż]. — 1867. — С. 96 — і Листочки до вінка на могилу Шевченка, с. 45.

125 Жизнь и произведения Шевченка. — Львів, 1890. — С. 16.

126 Кобзар. — 1876. — Т. I. — С. 127 — 128.

127 Жизнь и произведения [Шевченка]. — Ibidem.

VIII

Кинувши тепер загальним поглядом на увесь дитинний вік Тараса Шевченка, не можна нам не перейнятися глибоким вражінням і сумною думкою! Ледві чи можна вказати якого іншого ще великого поета, щоб у його був такий сумний, безрадісний, так скорботно охмарений вік дитинний, який був у нашого генія слова. Крепацька неволя вкупі з ве-/58/ликими злиднями, сирітство, сварка, бійка, тяжке і несправедливе катовання; пекло в родині і в хаті... брудна сорочка, дірява свитина; ноги босі; голова і влітку і зимою не прикрита і повна нечисті... Голодовання і різки у дяка в школі; носіння відрами води на гору... Усе, що приголомшує лю дей, що знищує, нівечить у людей поривання до світа, до добра, до любові чоловіка яко брата; усе, що тушить, заливає святий огонь вищого дару, — усе оце немов навмисне згуртовалося в одну густу, аж темну, хмару і впало на Та раса Шевченка під час найліпшої доби віку людського, під час його віку дитинного. Усе, що обурює чоловіка проти людей, що озвірює і заскоринює серце, що сплоджує почуття ненависті й мстивості, — все оце наче туман осінній огортало дитинний вік Тарасів. Одначе такі лиходійні умови життя щоденного не підбивають під себе Тараса, він не підлягає; несвідомо і свідомо, як уміє і як спроможно йому, він з ними бореться. Він рветься з темного льоху неволі й темноти; він шукає хоч маленьку щілинку світа в соціально-моральній темряві. Вбачаючи його святі поривання і боротьбу, ми ще гірш сумуємо і вболіваємо серцем, що навкру ги його не бачимо ніже єдиної поради, підмоги і підпори. Хоч би тобі один ясний промінь того сонця ласки, поради і заемоги людської, що гріє серце, бадьорить дух, надає енергії, віри в надію та веде к світу! Нема сього нічого. Сама неволя та темрява, темрява та неволя. Нехай вже маса, зневолена і зубожена, не спроможна була спостерегти іскри того "огню святого", що, жевріючи в Тарасовій природі, "дожидає рук твердих та смілих", так би й не диво було, і жаль не брав би, а то бачимо, що й людина освічена, добра, як Григ[орій] Кошиця, — і той не спостеріг, які високі дари Божі носило в собі те "ледащо", що наймитовало у його за попихача. Раз, єдиний тільки раз за увесь дитинний вік блиснув був Тарасові промінь надії з хати хлип нівського маляра, але

крепацтво рукою Дмитренка поспішило швидше затулити той промінь курткою панського кухарчати.

Отже, усі оці занадто лихі умови й обставини не зламали Тарасової природи. Сказано: "жива душа поета". Хто ж його зберіг нам? З людей єдине тільки сестра його Катерина, "його нянька ніжна, терпелива", доглядала його, доки не пішла заміж в Зелену, та й вона "не сподівалася, щоб з його вийшов коли чоловік". Окрім Катерини, ніхто. Зростаючи, Тарас "хилився ні до кого". Ніхто з людей не дав йому нічого, а не взяли люде у його тільки того, чого не спро-/59/можні були взяти. Оборонителем, хранителем Тараса, дбаючою його стала сама тільки природа його духовна та природа околиць. Остання гріла і пестила йому серце і душу; вона будила і годувала допитливий мозок; вона наповала його фантазію і вигодовувала увесь його організм духовно-моральний. Вплив блакитного, зорями мережаного неба та срібловидого місяця; чарівна краса навкруги: сад, долина, байрак, гори, став — от хто разом з Псалтирем та з народною піснею були батьками, що зростили Тарасів дух! Тепер, знаючи умови і обставини, за якими перейшло перших 15 років Шевченкового віку, не можна не дивоватися незвичайно міцній його природі. Ніщо не спроможне було виявити йому серце, виснажити йому душу, заморозити — сковати кригою егоїзму. Не можна не дивоватися потужній силі організму, що, винісши на собі стільки лиха тяжкого, зберіг в собі свіже почуття і до краси природи, і до життя народного. З цього знати, яка то глибочезна криниця любові і гуманності була в серці Тараса Шевченка! І що б спромігся дати людям такий потужний організм, коли б люде дали були йому інші умови віку дитинного! Замість ясної годинної молодості люде та "право" крепацьке дали Тарасові ту молодість, що, як справедливо мовив він 128, "пролізла — проминула в неволі, в злиднях, в темноті та в приниженні".

128 Поэмы и повести. — С. 665.

ПАРУБОЦЬКИЙ ВІК ТАРАСА ШЕВЧЕНКА ДО ВИКУПУ З КРЕПАЦТВА

(1829 — 1838)

І скрізь на славній Україні

Людей у ярма запрягли

Пани лукаві... Гинуть, гинуть

У ярмах лицарські сини...

...Де нема святої волі,

Не буде там добра ніколи.

Шевченко

І

Отой Дмитренко, що правив з Ольшаної добрами Енгельгардта, взявши Шевченка на 16 році його віку до гурту челяді панської, невідомо з якої речі гадав зробити з його куховара і повернув його до пекарні навчатися куховарству. Звісно, се була тільки спроба, щоб, перш ніж виряджати хлопця до панського двору, подивитися, чи є у його кебета до штуки кулінарної. А вже ж коли б стало знати, що з нашого кобзаря вийде добрий кухар, тоді б, певна річ, його віддали б в науку деінде, чи в Варшаві, чи що; бо

Енгельгардт був великий пан й кухаря про його треба було неабиякого.

Таким чином, недавнє пастуша, одягнене тепер в демикотонову куртку, опинилося в науці у Дмитренкового куховара. Куховарство теж має свою систему і свою азбуку. Азбукою сією для Тараса було — вибирати попіл з печі, носити дрова, виносити помії. У маляря він чистив би палітру, мив би пензлі і щітки, а на пекарні чистив пристрої куховарські — каструлі, ножі, сковороди, перемивав посуду. Нема що й казати, що нова, зовсім не сподівана для Тараса професія не вабила його до себе, не спроможна вона була знівечити в душі його поривання до малярства, викоренити в його серці несвідоме ще тоді йому почуття потреби світа. Нова професія, не відповідаючи його кебеті і вдачі, стояла перед ним парканом, що загороджував йому стежку до своєї любленої мети — зробитися малярем. Тарас се тямив, а ще більш — почував. Але не можна було йому не тямити й того, що проти волі панської нічого не вдієш... Покинути Дмит-61/ренка і пекарню? Утікти? Добре! Але ж — де дітися, куди притулитися, куди сховатися?.. Хто прийме волоцюгу без паспорта?.. Навкруги скрізь те саме: панство, крѣпацтво та неволя! Про степи, про Кубань — хоч Тарас, може, й чув, так то ж далекий світ! Доки туди доплентаєшся, тебе десять разів спинять десь на дорозі, яко волоцюгу "безпаспортного"... Тоді що?.. Ноги в пута, руки назад і етапом до "владельця" в Ольшану, а тут вже неминуче різки, а то, може, й "лоб!" В москалі?.. Ні! тікати не рука! Та нехай би і втік куди далеко, так з чого ж він житиме? До роботи звичайної він не пристане, бо він її і не вміє і вона його не тягне... От коли б до маляря... Але ж жоден маляр без паспорта не прийме; а паспорта нема... Нема й другої ради, як нудитися в пекарні, тихцем покоритися панській волі та крѣпацькій долі... Так не така ж у Тараса вдача була, щоб коритися, немов віл той в ярмі! Та й не легко йому, трудно було коритися: благородний дар високих талантів ворухив йому душу; хлипнівський дякон-маляр бентежив йому серце; дим і чад пекарні не спроможні були заступити надію зробитися "хоч абияким малярем". Дмитренко і пекарня хоч і приголомшили ту надію, але не викоренили її і, певна річ, Тарас марив нею; вона зоріла йому на обрії життя, миготіла десь — хоч далеко-предалеко, так далеко, що хлопець не спроможен був сказати собі, де вона зоріє.

У таких людей, як Тарас, хоч би як вони не корилися, хоч би як не підлягали волі гнобителів людського життя і духу, довіку не зникне та підойма до світа і волі, якою наділила їх природа. Природа — се сам Бог! В які пута її не куй, хоч в які тюрми її не муруй, а вона, чи сьак, чи інак, змагатиметься за своє право людське — і до останньої спростоги протестуватиме за право жити по власній волі, відповідно своєму призначенню, аби тільки не шкодячи життю інших. Так було і з Шевченком; та інакше і бути не могло з людиною, що носила в собі величезну силу поривання до світа і волі. І хоч як багацько притерпів Тарас, а таки вийшов з ярма на волю, з темного льоху на світ Божий. Енергія світа завсїгди непомірно міцніша за енергію темноти.

Де тільки можна було і які тільки траплялися, — Тарас збирав собі до гурту малюнки. Малюнки ті були, вже ж пак, не які більш, як так звані "лубошні", "суздальської школи", незграбної праці російських "богомазів". Їх назбиралося у Тараса

чимало, і вони не давали спокою його молодій душі, стояли йому спокусою. Скоро траплялася хоч трохи зручна /62/ часиночка, Тарас кидав свої, часом недочищені, сковороди і каструлі, покидав пекарню, йшов в сад і там на деревах та на кущах розвішував свою колекцію, любував з своєї галереї малюнків, придбаних інколи "нишком-тишком". Один з біографів Шевченкових повідав, що коли траплялося, що який малюнок вельми вже подобався Тарасові, а придбати його бракувало купила, Тарас купив його "так"... Основа такої звістки, як се відомо, взята з автобіографії поета і річ цілком можлива. Сам Тарас признався нам, що він не спроможен був устояти проти спокуси придбати собі "нишком-тишком" яку річ чи потрібну в малярстві, чи тільки таку, що нагадувала про малярство: "Іще в учителя-дяка, було, украду "п'ятака", куплю паперу, книжечку зроблю та й списую Сквороду 129. А кидаючи свого учителя-дяка, Тарас не встояв проти спокуси украсти якусь книжечку з гравірованими малюнками. До того ж треба сказати, що у таких натур, як Тарас, звичайно, буває так, що коли зайнялося яке поривання духа, вони доти не вгамовуються, аж доки або не вдовольнують бажання того загарливого, або не запевняться, що вдовольнити його нема жодної можливості. Раюючи та разом з тим і сумуючи в своїй галереї, Тарас брався за олівець і списував сей чи той малюнок. Інколи він так поринав в оглядування своєї колекції або в списування, що зовсім забував про пекарню і про свої обов'язки до неї, забував про невичищену або недочищену посуду; сидить, було, собі в саду, аж доки грізний голос куховара та кого іншого з челяді не покличе його до пекарні. І вже ж дурно не минали йому такі відлучки з пекарні: за них не раз траплялося йому покоштувати з куховарських рук коли не "чубкової", так "духопелика", а то й лозини.

129 [Кобзар. — 1876. — Т. 1.]

Не відомо, який час Тарас перебував на іспиті в Вільшаній? Певна річ, що не більш за півроку; бо Дмитренко взяв його на весні, а під кінець осені того ж року (1829) бачимо його вже в Вільні.

З іспиту того Дмитренко спостеріг тільки свою помилку, побачивши, що для кулінарної штуки Шевченкові бракує кебети. Але ж Тарас хлопець меткий, розвинений і взагалі дотепний; через те Дмитренко, виряджаючи Тараса в гурті з іншими крепацькими дітьми до панського двору, атестував його, більш відповідно Тарасовому хисту, вдат ним на маляра покойового. Нагадаймо собі, що великі пани того часу держали у себе з власних крепаків не тільки слуг і /63/ майстрів, а навіть музик, співаків і акторів. Власні — з крепаків — хори, оркестри, театр, навіть балет були за річ звичайну не тільки на Правобережній, але й на Лівобережній Україні: от хоч би у Трошинського була трупа з крепаків; у Скоропадського хор і оркестр; у Галагана — концерти крепаків, та ще й з неабиякими солістами.

II

Дідич Вільшаної, Кирилівки і ін. Павло Енгельгардт, хоч і був на службі в імператорській гвардії, але більш за все він перебував у Вільні, і жодним чином не можна його брати яко москаля, ледві чи був він і тим, що за нашого часу зоветься "общеруссом", або "истиннорусским" чоловіком. Павло Енгельгардт був коли не зразок,

так, в усякому разі, значний репрезентант тієї "мозаїки", що за нашого часу аж кишить її по Україні. З батьків — ніби німець; віри православної; з мови — або поляк, або француз; а служби — "верноподданный" офіцер російський; звичаями — космополіт-дука, пан; яко дідич — володар українських "душ" на українській землі; душею і поведженням з народом і взагалі з людьми, яких вважав нижче за себе, пиндючна "животина в торжковських пантофлях" 130, а з вищими — "амфібія", як мовив про його Брюллов; взагалі ж — "пан як пан". Одначе ж, коли зазирнути на саме дно сієї "мозаїки", коли брати обставини щоденного звичайного життя родинного і громадського, так спостережемо, що в Енгельгардта було найбільш звичайв, прищеплених польською культурою і цивілізацією: спостережемо в йому ополяченого "русского немца". Усі впливові обставини того часу були округи його такі, що не тільки сприяли, а навіть вимагали ополячення. Тоді ледві минуло тридцять літ з того часу, як безправ'я маси народної звалило Польщу в могилу, викопану руками панів польських, і Правобережна Україна відійшла до Росії.

130 Художник. — С. 19 [(Кобзар. — Т. III)].

Одначе ж правобережне панство через те не перестало бути панством польським і жити, як і до того жило, культурою і цивілізацією європейсько-польською. Нічим культурним Росія не могла привабити до себе панства правобережного. На Правобережжі освіта і культура були геть старійші і багатіше, ніж в Росії великій. Поміж шляхтою останньої траплялося під кінець XVIII віку чимало /64/ людей з високою освітою, але ж над масою "дворянства" ледві займалося ще на світ культури і цивілізації, та й то не власної національної, а завезеної з Заходу. Польща хоч і позбулася самостійності державної, але поляки не позбулися культури і освіти національної. Росія не спроможна була підбити їх під ту культуру і освіту, яку сама мала; навпаки — хоча не хоча — велика сила росіян переймалася культурою і цивілізацією поляків. Так воно було не тільки за часів Енгельгардта, але й геть пізніш, наприклад, навіть у самому Києві панувала і культура польська, і мова польська. В сьому разі я здамся на таких свідків, як Костомарів і Солтановський: першого з них ніхто не назове полонофілом; а про останнього ніхто не скаже, що він не полякофоб. "Мовою інтелігентною по цілому краю (Правобережжю) була мова польська, навіть хрестяни мусили засвоювати її. Інакше, — каже далі Костомарів 131, — і не могло бути там, де маса народу (українського) православного була заневолена польськими панами — латинської релігії... Поляки приходили до університету (в Києві) з освітою, більшою ніж "русские". Се вже залежало не від науки шкільної, а від первісного виховання родинного. Українська молодіж лівобережна, опріч кількох, наділених видатним хистом, визначалася тупістю, лінощами і апатією до праці духової".

Так було в першій половині рр. 40-х, коли Костомарів учителював на Волині, а потім професорував у Києві. Минуло мало ще не 20 років і, як повідає в своїх записках Солтановський 132, що учителював теж на Волині і на Поділлі, "в школах учили по-польськи. По тих родинях, що поприїздили з Московщини, звичайною мовою в бесіді — була мова польська. Православні слуги теж говорили по-польськи".

131 Литератур[ное] наследие [Н. И. Костомарова. — СПб. — 1890]. — С. 66.

132 Киевск[ая] стар[ина]. — 1892. — Кн. V. — С. 234.

Таким чином, зовсім натурально, що в кінці 20 і з початку 30 рр. нашого віку, в домашньому побуті Енгельгардта панували звичаї польських, а не російських панів; а через те і перебував він більш по містах з культурою польською.

Звичаєм польських панів було держати "покоєвих козачків". Сей звичай, каже Шевченко, вигадали цивілізатори задніпрянської України — поляки, а пани інших національностей перейняли від них оцю "вигадку, — без слова — розумну. В краю, колись козацькому (і, додаю я, вільному), /65/ приручити козака змалку се те саме, що в Лапландії підбити оленя бистроногого під волю чоловіка... Козачки, окрім лакейських услуг, панам на втіху грали веселі пісні двузначні, скомпоновані народною музою з лиха під п'яну руку, і пускалися перед панам, як кажуть поляки: "сюди-туди навприсюди" 133.

Оцього звичаю тримався і Павло Енгельгардт, і коли Шевченка привели до його у Вільну, він знехтував думку Дмитренка і повернув Тараса на козачка!..

Обов'язки і праця козачків не були вельми великі, але задля душі живої були занадто нудні, осоружні.

Обов'язком козачка Тараса головним чином було сидіти мовчки в кутку прихожії, доки не почує панського голосу з приказом: подати панові люльку, що стояла біля його ж, або налити йому в шклянку води. Годі було сподіватися, щоб непосидяща Тарасова вдача покірливо підлягла панській волі і мовчки сиділа нерухомо або рушала автоматично! Се б було все одно, що сподіватися, що приборкане орленя забуде про широку вольную волю ширяти під хмарами та, сидючи в клітці, що зветься "прихожею", зробиться покірливим ягням-саморухом! І дійсне, натура Тарасова не витерпіла! "З прирощеного мені неслухнянства, — каже Шевченко, — я зрушав панську волю і, сидючи в прихожій, тихесенько співав сумні пісні гайдамацькі та списував нишком малюнки суздальської школи, що оздобляли панські покої. Малюнки олівцем, що — признатися — украв у конторщика". Але ж за оцю неслухняність, певніш мовити: за слухняність голосу незримої сили, — доводилося Тарасові гірко розплачуватися.

"Енгельгардт, — повідає Шевченко далі, — був людина діяльна; раз по раз їздив він то до Києва, то до Вільни, то до Петербурга; за ним в обозі їздив і я на те, щоб сидіти в прихожій, подавати люльку і справляти інші такі услуги. Не можна сказати, — додає далі Шевченко з гіркою іронією, — щоб мені в ваготу було тодішнє становище моє: воно тільки тепер (р. 1860) жахає мене, і здається мені, що то був сон якийсь хижий!" Переїздячи з своїм паном з одного міста до другого, треба було про спочинок спинятися по заїздах; залізниць тоді ще не було; їздили на конях. Отут по заїздах, — каже Шевченко 134, — я користувався з кожної нагоди зручної, щоб украсти з стіни лубочний малюнок і

133 Кобзар. — 1876. — [Т. I]. — С. XVIII.

134 Кобзар. — 1876. — [Т. I. — С. XIX]. /66/

таким робом придбав собі коштовну колекцію. Найбільшими моїми люблениками

були герої історичні: Соловей Розбойник, Кульнев, Кутузов, козак Платов і інші. Примушувало мене до цього непоборене бажання змалювати з них якомога вірніші списки". Раз за таке списування портрета з "козака Платова" Тарас заплатив незвичайно дорогою ціною!..

III

Зима року 1829; грудень; надворі, певна річ, холодно... День св. Миколая, день торжественний, царський... Вільна не тільки урядова, але й шляхетська справляла се свято, справляла іменини царя Миколи бучним бенкетом на "ресурсах"... В домі "Дворянского собрания" — "огні горять, музика грає"... Там натовп російської бюрократії і польсько-литовської аристократії... Пани віку поважаного — за зеленими столами; пані — в покою гостинному; на хорах "музика квилить, завиває", а в залі молодіж витинає вальса, мазура!.. Весело!.. Тут десь і Павло Енгельгардт... А там, в квартирі його, в проходному покою "козачок" Тарас Шевченко не схотів сидіти самотою в темноті, та, засвітивши світло, розташувався з своєю колекцією... Увесь стіл покрили малюнки з героїв історичних. Тарас нагнувся над ними і стоїть нерухомо; очі його впилися в "козака Платова"... Ясно-голубі, майже що сірі, очі "козачка" горять, з них летять іскри; вони пильно-препильно придивлюються; вони міряють коня, міряють єнорала на коні; вдивляються в кінську гриву; в єноральські вуси... Нарешті Тарас присунув до себе шматок паперу... рука його спустилася в кишеню, досягла звідтілі олівець. Тарас сів біля столу і взявся малювати список з єнорала Платова. Розважно пильнує наш маляр: він увесь, з усією душею, з усіма думками нирнув в свою роботу. Вже й північ минула, а Тарас працює, очей не зводить з своєї роботи. Платова він вже скінчив, вже малює "маленьких козачків, що гарцюють біля міцних копит єноральського коня"; от-от ще трошечки і доведе він малюнка до краю... Тарас так нирнув в свою роботу, так перейнявся нею, що ні на що більш не вважає; обов'язки "козачка" вилетіли йому з голови... Не чув він, як біля дому закрипів сніг під саньми, не чує, як біля рундука затупотіли і стали коні; не чує, як рипнули двері! Тарас тоді тільки схаменувся, як почув, що чиясь рука вхопила його за вухо і /67/ скубе люто!.. Зирнув Тарас — аж то його пан!.. Енгельгардт, вернувшись з "ресурсів" і заставши Шевченка за малюнками, розгнівався на його раз за те, що козачок не зустрів його в сінях, не відчинив дверей, а вдруге за те, що Тарас "міг би спалити не тільки дім, але й місто".

Вискубши за уші і нагодувавши свого козачка панськими ляпасами по тварі, Енгельгардт з того не задовольнився. І другого дня вранці Тарас мусив нагадати собі школу Богорського з її суботами... Ми бачимо в понеділок 7 грудня р. 1829 огидливу сцену панського самовластя. В стайні на долівці лежить Шевченко: один з кучерів сидить у його на голові, тримаючи йому руки; другий на ногах, а кучер Сидорка, справляючи Енгельгардтів наказ, на Тарасовому тілі малює різками візерунки оздобу крпацтва! Він пише хартію панського самовластя, хартію мордованая чоловіком — Чоловіка! В дебелій руці Сидорка сумним посвистом хижим лунає довгий пучок різок! На той посвист німо відповідають цівки крові з Тарасового тіла, а сам Тарас не стогне,

не кричить, не проситься; він мовчки зціпив зуби, стуливши міцно губи, силкується не пустити з грудей голосу; бо тямить, що з тим голосом вирвалося б не прохання, а глибокий прокля́н деспотизму... Тарас мовчки, чистими, як божя роса вранці, слізьми росить брудну долівку стайні!

Нам з вами, читачу! і гидко, і бридко навіть виобразити собі оту картину; а Енгельгардтові і справникам її вона була байдуже! Що ж, коли польсько-московське "право" так вигодувало дух і звичаї людей, що отака картина катовання неповинного чоловіка була на той час річ звичайна, бо

Поникли голови козачі,
Неначе стоптана трава..

Як оцей випадок, так, певна річ, і чимало інших, не могли не довести Енгельгардта до думки, що з оцього Шевченка не буде козачка. Не можна було йому не подумати, що він помилився, не послухавши Дмитренкової поради. Козачка з Шевченка не зробиш, а маляра, та ще, може, й доброго, втеряєш... треба полагодити помилку. І от, перебуваючи в Варшаві, Енгельгардт віддав Шевченка в науку до якогось маляра. Ніхто з біографів не називає нам того маляра кажуть тільки, що він "був таким совісним, що через півроку, прийшовши до Енгельгардта за грішми, повідав йому /68/ як він розуміє Тараса;" 135 себто висловив йому, що у Шевченка вельми видатна кебета малярська. Яко людина практична, Енгельгардт зрозумів і власну користь, якої можна буде йому зажити, коли він матиме з свого крепака доброго портретника. Він, за порадою того маляра, віддав Шевченка в науку до портретника Лампі. "Одначе останній не згодився брати Тараса до себе в дім, а пристав тільки на те, щоб він ходив учитися в майстерню до його".

Шевченкові тоді минуло 16 літ. Він тоді саме спізнався з якоюсь вродливенькою швачкою і вперше прокинулася у його свідомість свого людського достоїнства. В серці у його зайнялося перше молоде кохання до дівчини, що належала до другого стану, себто не крепацького, і її незалежні думки зробили міцний вплив на пригнічену, приголомшену, але глибоко перейнятливую Тарасову натуру. Оце перше кохання, по словам самого кобзаря, облагородило його душу. "Я, — каже він Сошенкові, — тоді вперше прийшов до думки: чом би і нам, крепакам, — не бути такими ж вольними людьми" 136.

135 Чалий, с. 20.

136 Ibidem — С. 21.

Трудно мені згодитися, щоб отакі думки і почуття людського достоїнства тоді тільки вперше прокинулися у Шевченка: і до того в житті його траплялося чимало випадків і обставин, що не могли не зворушити йому таких думок. Досить згадати про його діда Йвана, що був свідком гайдамаччини і свідомо знав, і тямив сам, і розповідав і Тарасові, за що "Залізняк і Гонта ляхів покарав". Певна річ, що під впливом кохання, почуття людського достоїнства і думки про волю усіх людей у 16-літнього Тараса заворушилися міцніше, живіше і рух їх значніше визначався; спричинявся більшому болю вольнолюбивої душі і ніжного серця. Коли б вже неминуче треба було вказати той

мент, коли в голові Тараса більш-менш свідомо прокинулася думка: "Чом би і нам, крепакам, не бути людьми вольними", — так певніш буде вказати на той час, коли Дмитренко не пустив його в науку до хлипнівського маляра і закинув його до пекарні, що стала про його, таким чином, першою "широкою тюрмою"...

Далі з уст Сошенка д. Чалий повідає, що Тарасова коханка вимагала, щоб він відцурався рідної мови на користь національності шляхетської (тобто польської). "В бесіді інтимній вона не говорила інакше, як мовою польською, /69/ і Шевченко мусив принести сю жертву і, чи хотів, чи не хотів, мусив учитися по-польськи".

Хто була оця Тарасова коханка-полька — д. Чалий не каже. У самого Тараса нігде про се кохання прямої, очевидно, певної звістки в його автобіографічному матеріалі нема: двічі він тільки, та й то вельми невиразно натякає ніби. Раз вже року 1857 згадує він якусь Дуню Гашовську 137, "любу-чорнобриву": йому наснилося, що бачив її, як вона молилася в церкві св. Ганни у Вільні 138. Вдруге згадує про якесь кохання, "що отруїло його" 139. Отсе і все! Нігде більш не згадує він ні про яку жінчину за час свого побуту у Вільні або у Варшаві. Я більш певен, що те перше кохання було у Вільні; в листі до Бр. Залеського Шевченко каже: "Вільна дорога моєму серцю по споминкам" і д. К. Болсуновський переказував мені, що йому хвалився Сошенко, що те перше кохання Шевченкове була полька-варшавянка, але жила вона у Вільні.

137 Гусиковську. — Ред.

138 Записки..., 5 вересня 1857 р. (Кобзарь. — Т. III. — С. 111).

139 Художник. — С. 61 [Кобзарь. — Т. III].

140 Дуня — Євдокія. — Ред.

На те, щоб образ якої людини ввижався нам більш як через 25 літ після того, як ми її бачили, треба, щоб вона — чи лихим чим, чи добрим — глибоко запала в наше серце. А коли Тарас через такий довгий час так сердешно називає Дуню Гашовську любою, так певна річ, що вона доброю стороною глибоко вплинула на його серце. Знаючи нарешті з віршів Шевченка і з листів його до Федота Ткаченка, яку велику вагу смак його надавав чорним жіноцьким бровам, я гадаю, що не буде великою помилкою уважати, що ота "полька", про яку говорить Чалий, була Дуня Гашовська.

Щодо жертви, яку приніс би то Тарас своїй коханці, — так про се трохи чудно й говорити! Коханка та була полька; чи жила вона в Варшаві, чи хоч би і в Вільні, то вже ж вона не вміла говорити ні мовою московською, ні рідною для Шевченка українською, а балакала своєю рідною, польською. Остання не була зовсім чужою й для Шевченка; певна річ, що до неї він був тоді більш призвичаєний, ніж до мови московської. Виходить, що інакше йому з коханкою бесідувати, як не по-польськи, і не можна було. А коли він навчився мови польської від своєї коханки і коли се вже треба вважати за жертву, то се була "жертва" не "шляхетській національності", а — потроху — кохання; та більш над усе /70/ "жертва" освіті: дякуючи сій "жертві", Шевченко спроміг ся читати трохи польських авторів, напр[иклад] Міцкевича, Лібельта і ін.

Недовго, одначе, Тарас впивався раюванням свого першого кохання. Крепацтво і панська воля і тут напоїли його трутою розлуки. Наближалася польська революція року

1830. Енгельгардт тямив, що йому неминуче зайняти таке становище, щоб з приводу повстання не довелося йому двоїтися, не довелося озиратися ні направо, ні наліво, щоб ні революційний, ні легальний уряд не зачепив його. Переїхати у Вільшану було небезпечно: революція могла зачепити і Київщину. Він приміркував покинути царську службу і перебратися до Петербурга. За ним мусив податися і Шевченко. Яким чином останній туди дістався — про се маємо не однакові звістки. Чалий 141 повідає, що "Енгельгардт вирядив Тараса до Петербурга етапом 142, укупі з іншою челяддю, і зробив так з обачності, щоб в дорозі челядь не повтікала". В другому місці 143 читаємо, що коли Шевченко простував ото етапом, так у його на одному чоботі відірвалася підошва і він, щоб не відморозити ноги, мусив перебувати добрий чобіт з однієї ноги на другу". Я не можу прийняти оцих звісток — яко не певних. Ледві можна гадати, що вся дворова челядь у Енгельгардта була така, щоб він стерігся, аби вона з дороги не повтікала: певніше думати, що між нею були й такі крепаки духом, що й самі не втекли б і других не пустили б. Ледві — знов, — щоб Енгельгардт допустив для себе самого такий сором, щоб виражав своїх слуг етапом, та ще й в порваних чоботях. Нарешті: пересилка людей етапом коштувала б більш, ніж вирядити їх фірами, а до того — пересилка етапом вимагала згоди на те урядової! Який би там не був уряд, хоч би як він не сприяв панам, а ледві чи згодився б він мордувати неповинних людей — 2-3 місяці етапом і етапними тюрмами.

Тим-то ближче до правди Мартосова 144 звістка, що Тарас з Варшави поїхав до Петербурга укупі з іншими слугами Енгельгардта з панським обозом, як се звичайно робилося.

141 [Жизнь и произведения Шевченка]. — С. 22.

142 Шупасом.

143 [Белозерский Н. Тарас Григорьевич Шевченко, по воспоминаниям разных лиц. 1831 — 1861 гг.], Киев[ская] стар[ина]. — 1882. — Кн. X. — [С. 69].

144 [Мартос Т. Эпизоды из жизни Шевченка]. — Вестн[ик] Юго-Зап[адной] России. — 1863. — Кн. V. — С. 32 — 42.

Хіба, може, було так, що Енгельгардт, виїздячи з Варшави, /71/ покинув там Шевченка, щоб не переривати йому науку у Лампі. В такому разі — будемо вважати зовсім певною звістку в споминках Костомарова 145, що Тарас під час повстання р. 1830 був у Варшаві, звідкіль уряд революційний випроводив його в гурті з іншими "русскими", давши їм грошей тодішніми асигнаціями 146 революційними. Ще певніш буде брати звістку, переказану мені д. К. Болсуновським, що варшавський комісар Енгельгардтів в лютому р. 1831 вирядив з Варшави до Петербурга разом усю Енгельгардтову челядь, значить, і Шевченка. Тоді вже не можна було достати коней стільки, скільки треба було, через що на один віз сідало по кільки чоловіка. Дорога була вельми грязька: звісно, напровесні, коли вже розтавало, через що слуги мусили часом черговатися і йти пішки біля возів. З такої причини не в одного Шевченка порвалися чоботи і всім, хто їхав укупі з ним, доводилося в дорозі бідувати.

Як вже воно там не було, але навесні року 1831 Шевченко був уже в Петербурзі.

145 Кобзар. — 1876. — С. VII.

146 Банкнотами.

IV

Яким побитом Тарас перебув р. 1831, про те не маємо звісток. Одначе запевне можна гадати, що він козачкував у Енгельгардта, що лакеювання тяжко впливало на його свободолюбну душу і що поривання до малярства його не покидало — Енгельгардт бачив, що з Шевченка не буде лакея. Року 1832, коли Тарасові минуло вже 18 літ, значить, після 25 лютого, Енгельгардт, уважаючи, з одного боку, на невдатність Шевченка до лакейства, а з другого — на його раз у разні прохання, згодився віддати його знов до маляра в науку і законтрактував його на чотири роки до петербурзького маляра Ширяєва.

Таким чином, перемога була за Шевченком. Може, останній тоді і не був свідомий тієї великої ваги, яку носила в собі оця його перемога, але річ певна, що він вітав її, радів їй так, як радіють зорі ранковій люде, істомлені темнотою довгої ночі.

Ширяєв — цеховий майстер малярства, людина неосвічена, темна, грубіянської вдачі, скупа, сувора і занадто строга. "Він, — каже Шевченко, — з'єднав в собі вдачу дяка /72/ спартанця, дякона-маляра і другого дяка-хиромантика" 147. Він держав у себе трьох, а інколи й більш замурзаних учнів; одягав їх в звичайні халати з демикотону. Коли траплялося, що роботи більшало, Ширяєв наймав поденно чи помісячно кількох школярів та простих малярів-мужиків 148. Учні його, а з ними й Шевченко, ходили справляти різні роботи малярські, на які посилав їх Ширяєв: окрашували паркани, штахети, підлоги, дахи і т. ін. Поводився Ширяєв з ними суворо, по-грубіянськи, учні страшенно боялися його. Про відносини Ширяєва до учнів і учнів до його Шевченко лишив нам яскраву, хоч і коротеньку, ілюстрацію в своїх записках. Щороку в Петергофі по наказу царя Миколи справляли 1 липня, в день народження цариці, велике свято "народне". Оповідання про це свято причарували і Шевченка, і от р. 1836, — зауважмо, що вже на 23 році Тарасового віку і на четвертому перебування його у Ширяєва, — артистична натура його зайнялася бажанням подивитися на Петергофське свято. Для таких натур що задумане, те треба й зробити. Тарас тямив, що Ширяєв не пустить його в Петергоф; знав, що він сам туди поїхав з жінкою; тямив, що в Петергофі легко може зустрітися в саду з своїм хазяїном і тоді, певна річ, сподівався від його лиха. Одначе Тарас се все знехтував. Маючи в кишені 50 коп., він взяв за пазуху шматок хліба і, не спитавшись хазяїна, поченчикував в Петергоф. Ходить він собі по саду, впивається його сяєвом і розкошами, аж зирк! — серед натовпу Ширяєв з своєю пиндючною жінкою! Тарас похолов! "Ся зустріч, — каже він, — так затуманила мені свято, що я, не діждавшись вже ілюмінації, вернувся швидше додому. На другий день мене знайшли сонним на горіщі" 149.

147 Кобзар. — 1876. — С. XX.

148 Див.: Художник. — С. 39 [(Кобзарь. — Т. III)].

149 Ibidem.

Ходячи по роботах, Шевченко заходив в Літній сад, оздоблений, як се відомо, силою

різних статуй. І вже ж вони не могли не вабити, не приманити до себе переїнятливого Та раса. Влітку в неділю або в свято, а часом і в будень, він заходив в Літній сад, щоб змалювати собі ту чи іншу статую.

От в один з таких сеансів року чи 1835, чи, певніш, 1836 трапилося Тарасові спізнатися з своїм земляком, добрягою Іваном Сошенком, що вельми посприяв йому спекатися науки у Ширяєва і визволитися з крпацтва, вступити до /73/ Академії художеств і зажити собі слави безсмертної — слави великого поета, художника, мученика, слави генія-оновителя українського слова. Першу знаємість Тараса з Сошенком треба вважати за найважніший мент в життю нашого Кобзаря: вона перевела його через той Рубікон, що межував людей з крпаками, темряву з світом, волю з неволею. Не можна вгадати, що сталося б з генієм нашого слова, коли б він не спізнався був з Сошенком? Чи поталанила б йому доля яким іншим робом вибитися з темного льоху неволі на світ і "вийти в люде", чи, може б, під густою корою ширяєвських красок та крпацького безправ'я і панського самовольства навіки б зав'яли і засохли ті величезні дари духові, якими природа наділила Тараса? Як знати! Маємо доволі прикладів, що такі незвичайні сили, як Шевченко, не погибали. Знаємо, що геній ніколи не переходить всього свого віку шляхом битим; сам собі робить стежку через тернові кущі, сам себе вигодовує, окрилює і високо здіймається ширяти над масою, щоб з своєї високості пустити в ту масу, темну і, так чи інак, зневолену, проміння світа і волі, кинути того огню святого, "щоб людям серце розтопив"... Але ж відаємо чимало і таких фактів, що тьма і неволя навіки приголомшують і нівечать величезні таланти, скоро доля не послала їм проводиря.

Про Шевченка таким проводирем доля послала Івана Максимовича Сошенка, сина злидаря-міщанина з містечка Богуслава Канівського повіту, кілька верстов від Вільшаной і Кирилівки; Сошенко, наділений прирожденним талантом малярським, на 24 р. свого віку, перетерпівши чимало всякого лиха, добрався до Петербурга, щоб учитися малювати в Академії. Українець Григорович запоміг йому, і р. 1834 Сошенко почав ходити до Академії 150.

150 М. Ч[алий]. І[ван] Макс[имович] Сошенко [(Биографический очерк)]. — К., 1876.

151 [Жизнь и произведения Шевченка]. — С. 22 — 23.

Про першу зустріч Шевченка з Сошенком в книзі Чалого розказано словами б то самого Сошенка так: "Як був я на "гіпсових головках" чи, здається, на "фігурах" чи р. 1835, чи, може, 36, укупі зо мною приходив до Академії швагер Ширяєва. Від його я довідався, що між учнями Ширяєва є земляк мій Шевченко, про котрого я дещо чув ще у Вільшаній від свого першого учителя Превлоцького. Я упрохав Ширяєвого родича прислати Шевченка до мене на квартиру. На другий день в неділю Тарас прийшов до мене. Він /74/ був одягнений в сорочку і штани, пошиті з сільського полотна грубого і замазані в краски; халат демикотоновий на йому був замізканий. Тарас був босий, розхристаний і без шапки. Він дивився понуро і соромливо. З першого ж дня нашої знайомості я спостеріг у його велику охоту вчитися живописі. Став він приходити до

мене, не пропускаючи ні одного свята; бо в будні і мені було ніколи та й його Ширяєв не пустив би. Тарас переказував мені деякі епізоди з свого життя і майже кожен раз кінчав їх наріканням на долю".

Отаке оповідання здається мені не зовсім певним. З другої праці д. Чалого відаємо, що Сошенко Вільшану і Превлоцького покинув в листопаді р. 1831 і до Петербурга дістався в грудні того року, коли Шевченко в науці у Ширяєва ще не був. А Шевченко покинув Вільшану літом або на осені року 1829. Нема ніже єдиного натякання, щоб з того часу і до викупу його з крпацтва він навідувався на Україну. Ледві чи можна гадати, щоб за час свого короткого перебування у Вільшаній у Дмитренка Тарас лишив який такий слід, щоб про його відав і Превлоцький і говорив про його Сошенкові. Не йметься мені якось віри і в те, щоб Тарас прийшов до Сошенка в перший раз в такому брудному убранні, босий, та ще й без шапки. Певна річ, що в його була чиста одежина про свято, ще певніше, що він добре тямив, що Петербург не Кирилівка і ходити без шапки по вулицям столиці і ніяково, та й небезпечно з огляду на поліцію...

Більш певною здається мені звістка про оту першу знайомість, подана от. Петром Лебединцевим — теж земляком Сошенка і Шевченка, переказана з уст того ж таки Сошенка. Ся звістка більш відповідна до обставин і до оповідання самого Шевченка про першу зустріч з Сошенком.

Однієї літньої місячної ночі, повідає Лебединцев 152, Сошенко, гуляючи в Літньому саду, помітив, що біля статуї малює олівцем якийсь обірванець в пейстровому халаті замизканому, босий і без шапки.

152 Киев[ская] стар[ина]. — 1882. — Кн. IX. — С. 564 — [56]5.

Помітивши український тип, Сошенко зацікавився глянути на його роботу. Він зайшов ззаду і побачив, що малюнок добрячий. Тоді він вдарив того маляра по плечу і спитав у його — А звідкіль ти, земляче?

— З Вільшаної.

— Як з Вільшаної!? Я й сам звідтіль... Хто ж ти такий?

Тоді Сошенко довідався, що то Енгельгардтів крепак Та-/75/рас Шевченко і перебуває в науці у маляра Ширяєва. До сього часу Сошенко про Тараса нічого не чув.

В автобіографії і сам Шевченко каже, що, "не вважаючи на увесь гніт троїстого генія Ширяєва, я в ясні ночі весняні бігав в Літній сад малювати списки з статуй і в один з таких сеансів познайомився з художником Сошенком".

Нарешті, і в "Художнику" 153 Шевченко розповів майже так само, як і Лебединцев, про першу зустріч і знайомість з Сошенком. Коли Сошенко, розказано далі в "Художнику", спитав: "А покажи, що ти малював?" — так "він (сам Шевченко) вийняв з-за пазухи чвертку сірого паперу і показав контури Сатурна, зроблені доволі добре. Я (Сошенко) довго держав малюнок і любував з замурзаної тварі автора його. В лиці його худорлявому було щось привабливе, найпаче в розумних очах його, кротких, наче у дівчинки.

— Часто ти ходиш сюди малювати?

— Щонеділі; а коли робимо де поблизу, так і в будень захожу.

— Ти учишся малярству?

— І живописі.

— А в кого?

— У живописця покойового — у Ширяєва. — Він (Шевченко) взяв в одну руку відро з жовтою краскою, а в другу витерту щітку велику і хотів іти.

— Куди ти квапишся? — питає Сошенко.

— На роботу, бо вже й так спізнився; прийде хазяїн, так буде мені лихо.

— Приходь до мене в неділю вранці та коли є у тебе малюнки власної роботи, так принеси показати.

— Добре, я прийду".

Отак почалася знаємість двох бідолашних художників, двох горопах!

V

Першої ж неділі після зустрічі в Літньому саду Шевченко прийшов до Сошенка. На йому був сертук коричневої барви; у руках у його сувійчик паперу. Вони зустрілися в коридорі Сошенкової квартири. Іван Максимович простяг до його руку. Тарас хотів її поцілувати. Сошенкові се не подобалося; він швидше руку до себе і мовчки пішов в свою світлицю.

153 Див.: Кобзар. — Т. III. — Оповідання "Художник". — [С. 5 — 6]. /76/

Заким він там скинув сертук і одяг другу одежину та вийшов в коридор покликати Тараса, останній подався швидше до господи. Здивований Сошенко цілий тиждень не тямив, з якої причини його земляк так швидко покинув його, не зайшовши навіть до хати. Другої неділі вранці вони знов зустрілися в Літньому саду біля статуї Аполлона. Шевченко робив з неї малюнок. Сошенко, привітавши Тараса, сів з ним пити чай в альтанці Літнього саду і спитав: з якої причини у ту неділю він так зненацька пішов від його?

— Ви на мене розгнівалися, а я злякався того...

Оця проста, щира відповідь яскраво показує нам, як тоді Шевченко був приголомшений, загнаний, заляканий! Не дати йому поцілувати Сошенка в руку — досить було, щоб з сього він спостеріг гнів, злякався і втік! Очевидно, що зворушена в душі його свідомість людського достоїнства не встигла ще розвинути: під утиском крпацтва та ширяєвського поводження вона тільки тліла, жевріла. Хоч і минув йому тоді вже 21 рік, але обставини життя у Ширяєва і пазурі хазяїна не такі були, щоб сприяти розросту самосвідомості чоловіка. Певна річ, що за час перебування Тараса в столиці не раз і не двічі ходором ходила в голові його думка: "Чом би і нам, крпакам, не бути людьми, як і інші люди вольні?". Та що ж, коли на духових очах Тараса лежала полудою густа хмара крпацтва і не давала йому вгадати ту певну стежку, що може вивести з темних нетрів на світ Божий. Порадитися йому, очевидно, ні з ким було; він був самотній серед натовпу темних малярів і наймитів костромських; він "хилився ні до кого"; аж доки доля не прихилила його до щирого земляка Сошенка, доки вона не взяла його за руку і не привела в школу, тільки вже не "до п'яного дядка", а в школу людей освічених, де сяє світ братерства, де тхне огрійливе тепло любові чоловіка до

чоловіка.

Роздивившись Шевченкові малюнки, Іван Максимович як художник зразу звернув увагу на те, що вони незвичайно походять на оригінали, з яких їх малював Тарас.

— А чом у тебе нема ні єдиного малюнку відтушованого?

— Я малював їх до схід сонця.

— Значить, не бачив їх освітленими?

— Бачив, але тоді ходили люди і не можна було малювати.

Вже після третього побачення Сошенко прилип до свого земляка-крепака; полюбив його — "справді, в тварі його було щось таке, що не можна було не полюбити його; твар-/77/його — правда не вродлива, щогодини більш та більш вабила до себе".

Сошенко вельми зрадів своїй "знаходці". Лишивши Тараса обідати у себе, він по обіді ліг спочити, а йому пораяв або книжку читати, або йти гуляти на бульвар. Заким Сошенко спав, Тарас прибрав і причепуричав його світличку; вичистив палітру так, що вона аж блищала, а тоді сів біля вікна і взявся малювати маску з знаменитої натурщиці Торвальдсена — Фортунати 154.

На отсей випадок треба зауважити хоч би вже ради того, що по деяких життєписах Шевченка і споминках про його є непевні звістки, що він був людина неохайна. Тим часом усе життя його, найпаче на заслання, як легко запевнитися з його листів і записок, свідчить нам, що він любив охайність, чистоту і сам був великий чистюк.

Розпитавшись у Тараса про його долю гірку, спостерігши у його велику кебету і ще більші поривання до малярства, Сошенкові не можна було не спочувати йому, не можна було не вболівати над його долею; не можна було не загадатися: чим би і яким робом допомогти йому? Але сам злидар, людина стільки ж скромна, скільки добра й гуманна, — чим йому самому по собі без поради і заповоги людей видатніших можна було реально допомогти крепакові, заневоленому до цехового деспота-маляра?

Між професорами Академії художеств був тоді добряга чоловік Венеціанов; відав Сошенко за ним велику силу вчинків добродійних на користь художників. Тим-то перш за все він і вдався за порадою до його. Людина досвідчена і практична, Венеціанов жодної обіцянки зразу не дав, а пораяв Сошенкові спізнатися з Ширяєвим і, скільки буде спроможно, впливати на поліпшення сучасного жорстокого побуту Тараса.

Сошенко так і вчинив і на другий день пішов до Ширяєва і упрохав його не боронити Тарасові приходити до його в свята, та й в будень, коли, як-от зимою, нема часом роботи. Ширяєв згодився, хоча й мовив, що се сама тільки пустота і ні до чого путнього вона Шевченка не доведе.

От з сього часу починає більш розвиднюватися, більш займатися на світ, починає дніти в горопашному життю генія українського слова.

154 Див.: Художник. — С. 9 (Кобзар. — Т. III). /78/

VI

В Петербурзі завжди перебуває велика сила українців 155; чимало їх було і того часу, про який у нас бесіда; були між ними письменники, педагоги, художники і, вже річ звичайна, найбільш урядників: в синоді, в сенаті, по канцеляріях міністрів і т. ін.

Ледві чи є в світі друга така нація щоб її інтелігентні люди жили так врозтіч, як українці, доки вони живуть на рідній землі, так мовити, у власній господі. Не до речі б було тут здійсмати широку бесіду про те, що спричинювалось і спричинюється такий розтічі, але не мож на не вказати на одну найголовнішу рису яко на прародительку розтічі нашого часу — се брак самосвідомості національної, або інакше, густа хмара темноти національної, а через те і нетямок дійсних першорядних інтересів України. Отже, скоро доля закине українця на чужину, тут — інші обставини життя, інші умови, чуже сонце, чуже небо, чужі люди, чужа мова і психологія — все оце зразу розбуджує в українцях інстинкти національні і оця незрима сила стягує українців до купи, гуртує їх і вони пильнують визначити себе навіть прилюдно, що вони "хахли", і часом визначають так не добре задля української ідеї, що не можна тоді не сказати: бодай би ви на світ не родилися. В роках тридцятих нашого віку бачимо в Петербурзі між освіченими українцями, що в житті Шевченка мали більшу чи меншу вагу, письменника нашого Гребінку, художника і секретаря Академії художеств Григоровича і ін. Гребінка, покинувши службу військову, був тоді урядником в комісії "духовных училищ" 156. Ще року 1834 він видав в Петербурзі перші свої байки українські під назвою "Малороссийские приказки", а року 1836 видав їх вдруге і окремо переклад поеми Пушкіна "Полтава". Певна річ, що Шевченко, ще до знайомості з Сошенком, читав Гребінчині твори і впивався їми, бо вони живо переносили його на рідну Україну під рідну стріху. Василь Григорович був вже кілька років конференц-секретарем Академії художеств. З обома їми Сошенко був знайомий і познайомив з ними і Шевченка, розповівши їм і про його гірку долю, і про його незвичайну кебету.

155 Нині, кажуть, в Петербурзі більш 20 000 українців.

156 Лицей князя Безбородька. [Гимназия высших наук и Лицей князя Безбородко. — Изд. 2-е — Спб., 1881. — С. 279].

В товаристві оцих двох людей Тарасові поталанило спізнати знов інших освічених людей; знаменитого тоді художника Карла Брюллова і московського поета Василя Жуковсько-/79/го — напівукраїнця і інших. Брюллов, Жуковський та граф В'ельгорський більш за всіх спричинилися визволенню Шевченка з крпацтва. Про першу знайомість з Брюлловим Шевченко в "Художнику" ось як розповідає: раз якось Брюллов зайшов до Сошенка, він любив провідувати своїх учеників. Вони умовилися йти увечері в театр. Треба було послати записку по білети. Брюллов написав її. У Сошенка тоді саме був Шевченко, але він доти не знав ще особисто Брюллова. Сошенко прохав. Тараса збігати з запискою. Шевченкова твар зацікавила Брюллова; заким Тарас ходив з запискою, Брюллов розпитав у Сошенка: хто він, роздивився його малюнки; з них спостеріг кебету і, сказавши Сошенкові, що про Тараса треба подумати, прохав привести Тараса до його (Брюллова) на квартиру. Небавом після того Шевченко був вже в квартирі Брюллова...

Таким чином, впродовж часу, може, вельми недовгого, Тарас опинився, можна сказати, — в "іншому царстві". Легко зрозуміти, що тоді коїлося в душі у його! Впервах, мабуть, Тарас не йняв віри такий переміні, не йняв віри в реальність фактів, з якими так

несподівано зустрівся; і, може, не раз хватався обіруч за голову і питався сам у себе: чи се все правда? чи се не галюцінації? чи не сон? Дійсне, і в обставинах, і в людях була занадто різка переміна. Контрасти, — хоч би й не для крепака-маляра в замизканому демикотоновому халаті, — були б незвичайними; не могли вони не брати його за очі, не западати глибоко в душу і в серце, хоч би й не такі вразливі й перейнятливі, як у Шевченка. Не могли вони не зворушити усього духового і морального організму Тараса! Зауважте собі: з одного боку темна і сувора постать скупого, гнівливого маляра цехового Ширяєва і його пиндючної жінки, а коло їх темні шклярі і малярі костромські — мужики; з другого боку — такі ясні зорі — такі добрі, гуманні, світлі люди, як Брюллов і Жуковський, а коло їх плеяда художників і письменників!.. Там — абияке помешкання робітників Ширяєва і брудне горище, тут — "червона світлиця" Брюллова!.. Там — брудна майстерня з партацькими малюнками; тут — галереї Академії з ліпшими творами штуки, з "Останнім днем Помпеї"; тут Ермітаж; майстерня великого художника з "Розп'ятієм Христа"; з головою "Заплаканої Марії Магдалини", дивлячись на котру, Жуковський плакав!.. Там, у Ширяєва, — темнота, сварка, бійка; тут, у Брюллова, — світ, любов, братерство братнєє!..

Як же можна було, щоб все оце добре, ясне, гуманне і /80/ прекрасне не вплинуло животворною, чарівливою цівкою на пригноблений дух нашого Кобзаря! І воно вплинуло! Воно його живило, бадьорило, ростило його дух і кебету, наче те сонечко весняне, тепле, огрійливе, непалке впливає на людину, що після довгого недугу тяжкого вивели добрі люде під плечі, привели в садок і посадовили на зеленому муражку оксамитовому під вишнею, окритою білими шатами срібними, облітою ніжними пахощами весняними! Сиди!.. вбирай в себе животворну силу весни та впивайся голосною піснею солов'я!.. Одне слово: живи!

Радості Тараса, певна річ, були невимовно великі, без краю глибокі; більші, ніж тоді, як визволили його з крепацької неволі Енгельгардта і Ширяєва. Визволення приходило повагом; його він ждав, на його він сподівався; воно не впало до його так зненацька; а про знайомість і приятельовання з Гребінкою, з Жуковським, з Брюлловим, з Григоровичем він, роблячи малюнки в Літньому саду або окрашуючи паркани чи дахи, ледві чи й марив коли!

Одне слово: Тарас однією ногою стояв в реальному пеклі крепацтва; другою — в реальному раю світа. Не диво, що він з нових обставин і людей радів, раював і з радощів плакав; але "то були сльози райські, божественні"... Певна річ, що оці сльози радощів не раз видавлювали йому з очей і інші сльози. Вертаючи з "червоної світлиці Брюллова" на брудне горище Ширяєва, він ще глибше почував, як невимовно тяжко пече його пекло крепацтва. Тепер без міри більше бентежила його думка: "Чом же і нам, крепакам, не бути людьми?.." Він тепер вже перечитав деякі книжки, що разом з тими розмовами, які доводилося йому чути в товаристві Гребінки, Жуковського, Брюллова і інших людей освічених, розгорнули геть ширше його світогляд; геть більш поширили його свідомість і розвиток загальний. Крило підборкане в орляти відросло; і саме орля виросло; його рвало летіти, тим-то й важче для його був той ланцюг, що держав його на

приколю.

Нам трудно, навіть чи й можливо, уявити собі ті муки пекельні, що тоді саме зазнала Тарасова душа, найпаче, коли одного разу чорна хмара кречацького безправ'я трохи-трохи не линула була на його дощем кривавим, яким колись у Вільні линула вона з руки кучера Сидорки.

Раз влітку, можна гадати, літом р. 1837, коли Енгельгардт виїхав з Петербурга, управитель його Прехтель покликав Сошенка змалювати портрет з його молодій жінки. Сошенко на той час перебрався в помешкання Енгельгардта. Шев-/81/ченко звичайно приходив провідати і його, і декого з своїх земляків-кречаків, Енгельгардтових слуг. Вже ж йому не можна було не поділитися з останніми своїми радощами, що зазнав він з знайомості з людьми освіченими. Річ натуральна, що в бесіді не можна йому було не нарікати на свою кречацьку неволю, не можна було, щоб в бесіді не пролетіло слово прокльону взагалі проти кречачтва. Те слово залетіло і в уші Прехтеля. За се він зненавидів Шевченка і велів різками вибити з його "лібералізм". В неділю, скоро Тарас прийшов на двір Енгельгардта, його вхопили і потягли на стайню. Великої праці треба було ужити Сошенкові, щоб ублагати Прехтеля і його жінку, щоб не били Тараса. Управитель вгамувався, змилостився, але наказав Тарасові бачитися з челяддю Енгельгардта.

Переказуючи се оповідання, не можна мені не звернути уваги й на те, що наймення Прехтеля ми зустрічаємо в оповіданні Шевченка "Прогулка с удовольствием и не без морали" ("Матрос"), де Тарас описав свою подорож по Київщині р. 1845 — 46. Тут Шевченко показує нам Прехтеля Степана Йосиповича людиною освіченою в Дорпатському університеті; потім військовим лікарем. Лишивши службу, Прехтель побрався в Ольшаній, придбав собі хуторець біля сього містечка і жив собі. Се людина доволі симпатична. Не можна запевне сказати, чи се той самий Прехтель, що хотів висікти Тараса, чи, може, й не він. Ледві чи він: мені здається, що коли оповідання Сошенка щодо Прехтеля факт певний, так вже саме лишень наймення не могло не бути Тарасові таким осоружним, що він не надав би його одному з симпатичних людей свого оповідання... Хоч і як добре було серце Тарасове, а проте таких вчинків, який загадав був Прехтель заподіяти над ним, не забуває ніколи і найдобріше, найнезлюбивіше серце людське.

VII

Нові знайомі і добродії Шевченка добре бачили і тямили, що найважніша запомога, яку треба зробити — се освіта Тараса і розвиток його кебети малярської. Про освіту шкільну систематичну годі було й думати. Тарасові йшов 24 рік, а се не такий вже вік, щоб починати освіту шкільну, а починати її доводилося трохи що не з букваря. А друга причина, що не давала й думати про освіту шкільну або хоч би й не шкільну та систематичну, — було соціальне стано-/82/вище Шевченка; він кречак, законтракований в науку до маляра, і доки він кречак, даремна річ думати, щоб захистити його до Академії художеств, де б і про загальну освіту, і розвиток його можна б було піклуватися. Виходило, що першим ділом треба доложити рук, щоб визволити

Тараса з крѣпацтва. Другої ради в сій справі не можна було й придумати, як тільки ублагати Енгельгардта, щоб він випустив Шевченка на волю чи ради філантропії, чи взяв викуп. Для останнього треба грошей; а грошей саме й не було. Подумати і орудувати сією справою взялися Брюллов, Венеціанов та Григорович. А тим часом Сошенко піклувався про освіту Тараса, порадив йому малювати акварелею портрети і наділяв його, що сам, а що — і се певніше — за порадою Гребінки, книжками. Шевченко загарливо кинувся до читання. Чим більше він читав, тим ясніш бачив і тямив, яка його мізерна освіта: а вже ж се ще більш примушувало його читати. Він, опріч книжок українських, яких тоді було вельми мало, читав історію Греції, читав романи Діккенса; читав усе, що трапилося: "Енеїду" Котляревського він знав напам'ять. Але ж він перш за все був робітник Ширяєва і на його повинен був віддавати свій час і працю; на себе він споживав тільки час гулящий від праці і роботи на Ширяєва. На себе працював він єдине або в свято, або увечері в будень: "коли усі вже поляжуть спати". Він засвітить було стеаринову свічку, що наділив йому Сошенко і читає або малює.

Небавом приніс він показати Сошенкові перший свій твір малярський. Перед тим він прочитав трагедію Озерова "Едип в Афинах" і заходився зробити малюнок на ту тему. Малюнок Сошенкові подобався: тут було тільки три постаті: Едип з Антігоною та віддаля Полінік 157.

157 Див.: Художник. — С. 19 (Кобзар. — Т. III).

Сошенко похвалив роботу і почув від Тараса, що у Ширяєва — хоч і є цілий портфель естампів, та він не дає йому користуватися з них — "боїться, щоб не попсував". А коли Шевченко сказав, що Брюллов бачив і хвалив його малюнки, так Ширяєв не поймав віри навіть тому, щоб Тарас хоч би бачив Брюллова, і обізвав його "дурнем"

Сошенко умовився тим часом з Ширяєвим, щоб дав йому волю ходити вчитися малярству в залі в товаристві "Поощрения художеств". За оцю волю — на один тільки місяць — Сошенко заплатив Ширяєву тим, що змалював портрет з його. Оцей щасливий місяць — місяць волі, поза порогом /83/ мешкання суворого Ширяєва, живучою росою бадьорості окропив душу Кобзаря: "...його виразна твар парубоча сяяла радощами і повним щастям..." Тим часом Брюллов працював над великою місією, що взяв на себе, визволення Шевченка з крѣпацтва. Перш за все, як се знати з "Художника", він порадився в сій справі з Жуковським. Поет, "бажаючи ближче спізнати кебету Шевченка, загадав йому (певне, зустрівши його в квартирі Брюллова) написати "Життя художника". Не відомо, який був той твір Шевченка, але, певна річ, він задовольнив Жуковського; бо Брюллов небавом, побалакавши з ним, сказав Сошенкові: "Фундамент есть".

Брюллов вдався до Енгельгардта, але від його здобувся не багацько; тільки й того, що спостеріг, що "се найбуйніша безрога в торжківських пантофлях"... 158 Очевидно, що про філантропію з Енгельгардтом нічого було й розмовляти, бо він, "побачивши раз якось у Сошенка, чи що, малюнки Тарасової руки, почав загадувати йому малювати портрети з своїх метрес". І вже ж, коли б Тарасова робота не задовольнила його, так за

неї він не дарував би йому часом по карбованцю 159.

158 Ibidem.

159 Чалий, с. 26.

Брюллов казав Сошенкові піти до Енгельгардта і спитати у його: яку він положить ціну на викуп Шевченка з крпацтва. Сошенко не взяв на себе цієї місії і для ліпшого успіху упрохав Венеціанова вдатися до Енгельгардта. Кермувала Сошенка в цьому разі думка зовсім справедлива: одна річ коли з дукою балакатиме убогий художник — міщанський син з Богуслава, і зовсім друга — коли прийде до його в тій справі Венеціанов, — людина поважана віком, професор Академії, живописець царського двору... Овва! не про Енгельгардта були ці всі моральні й формальні ознаки поважання! Він тямив одну лиш філософію московської приказки "Денег дай и успеха дожидай..."

Рушив Венеціанов до "амфібії"... Що ж!? "Пан — як пан!" Продержавши старого професора в прихожій, "амфібія" покликала його до кабінету. "В кабінеті амфібії було усе розкішно, велеліпно, але велеліпно по-японськи" Венеціанов спершу зняв бесіду про освіту взагалі, про філантропію "Ат! годі про се, — мовив Енгельгардт, ви просто скажіть, чого вам з Брюлловим треба від мене?" і, після відповіді Венеціанова, мовив: "Отак би ви й давно /84/ казали, а то — філантропія! яка тут філантропія! ? Гроші — та й більш нічого! дайте мені за його 2500 р., та й годі!"

Тепер, значить, — треба було придбати 2500 р. і заплатити "амфібії" за те, щоб вона з крпацьких пазурів випустила на волю генія нашого слова. Де ж його і яким робом надбати таку силу грошей? Не диво, що Сошенкові, а тим паче Шевченкові, (я певен, що від його не таїлися, та й не можна було утаїти заходів Брюллова) ціна, положена Енгельгардтом, — показала муром, через який не спроможно перелізти. Річ натуральна, що Тарас тяжко засумував і опинився на один ступінь від тієї розпуки безнадійної, що часто-густо доводить чоловіка до самогубства!..

Брюллов з Жуковським скомбінували стежку, щоб нею вивести Тараса з розпуки до життя, вивівши з пекла крпацтва на волю. Брюллов заходився намалювати портрет Жуковського, пустити його в лотерею і на зібрані гроші викупити Тараса. Але ж— і на се треба було часу; а становище Шевченка, журба його і сум ставали щодня виразніші і більш лякали Сошенка. Місяць, на який Ширяєв відпустив його, близився к кінцю... За три дні до кінця, коли Шевченко прийшов до Йвана Максимовича, останній здивувався: такий він був блідий і збентежений!... Сошенко покликав лікаря Жадовцева. Лікар спостеріг у Тараса горячку і порадив вирядити його до шпиталю. Тарас тяжко занедужав!

Заким він лежав в шпиталю, справа з портретом Жуковського і лотереєю доходила до краю. З легкої руки Мартоса 160 Тарасові біографи, а з ними і д. Чалий 161, розповідають випадок, що нібито прискорив справу з лотереєю і викуп Тараса. Розказують, що якийсь єнорал в кінці р. 1837 чи з початку 1838 загадав Шевченкові зробити олійними красками портрет з його, та потім і не схотів взяти його. Тоді Шевченко, замазавши на тому портреті атрибути єноральські, продав його в циркульню на вивіску. Єнорал люто розгнівався і вдався до Енгельгардта, щоб продав йому Тараса.

Заким вони торгувалися, Шевченко довідався про се і, тямлячи, на що йому треба сподіватися, коли енорал його купить, кинувся до Брюллова, благаючи спасти його. Брюллов переказав про се Жуковському, а той — цариці, і от, Енгельгардтові наказано б то було, щоб він спинився продавати Шевченка.

160 Вестн[ик] Юго-Зап[адной] России. — [1863. — Кн. V.] — С. 42

161 Чалий, с. 30.

Уважаючи на те, що про сей випадок д. Маслов, автор коротенького життєпису Шевченка, чув /85/ від художника Жемчужникова і від княжни Репніної, — д. Чалий каже, що вчинок з портретом енорала факт певний. Тим часом д. Чалий не звернув уваги на споминки Костомарова, надруковані за шість років раніше за його (Чалого) "Свод материалов" 162. Костомарів каже про сей випадок: сам Шевченко говорив йому, що з ним нічого й похожего не траплялося, що се переказ чи вигадка стара, істоптана, давно вона кружає між людьми і хтось припасував її до його зовсім не до речі 163. Яка се справді давня і повсюдна вигадка, так досить сказати, що в тій чи в іншій формі я чув її про кого-будь з місцевих малярів — і в Полтаві, і в Катеринославі, і в Херсоні, і в Чернігові, навіть в Воронежі і в Вологді. Нарешті, ще як був я дитиною і ходив р. 1845 учитися до повітової школи у Ніжині, де той самий Іван Максимович Сошенко був учителем "чистописания и рисования", так між школярами чув я той самий анекдот про Сошенка, тільки що дівтора самий вчинок переносила вже з Петербурга до Києва. Тим-то Сошенко про таку пригоду з Шевченком нічого й не розповідав д. Чалому.

VIII

Почалася весна р. 1838, властиво, наступив квітень — петербурзький негарний, непевний квітень! Зранку туман; к обіду ясно, тепло, через годину вітер з моря, дощ, а вночі — приморозок, а то й сніг. Така весна не могла не завдати Шевченкові ще більшої туги! Вона нагадувала йому весну — розкіш на його любій Україні! Нагадувала "садок вишневий коло хати"... Нагадувала Україну, скуту і повиту крєпацтвом!.. І ще більш гнобила його та надія — велика надія, що блисне на хвилину сяєвом зорі-волі і сховається, а замість неї стоїть страшною марюкою — крєпацька неволя.

Отоді саме граф В'ельгорський піклувався укупі з Жуковським і Брюлловим коло лотереї... Нарешті лотерея була розіграна, зібрані гроші, і за 2500 руб. Енгельгардт продав своє право на "ревизьку душу"! 2500 р. розбили кайдани крєпацтва, що сковували Шевченкові руки й голову... Тарасу Шевченку куплена була воля 22 квітня р. 1838!

162 [Жизнь и произведения... Шевченка]. — Ред.

163 [Костомаров М. І. Споминки про Шевченка. — Кобзар. — Прага, 1876. — Т. II. — С. VII]. — Ред. /86/

Про оцю лотерею неоднакові у біографів звістки. Мартос і Петров кажуть, що "портрет Жуковського розіграно в лотерею між царською родиною" і що Шевченко паскудно за те віддячив, (треба розуміти його поему "Сон"), а приятелі б то його "затаїли і дійсний факт і добродіїв викупу" 164. А д. Чалий 165 додає, що "хоча портрет Жуковського дійсне розіграно між царською родиною, але Шевченко не згадав про се в

своїй автобіографії не з "чорної невдячності", як гадає Мартос, а єдине з скромності, не вважаючи за собою права говорити печатно про царські добродійства: однак в розмовах приватних він не таївся з сим фактом".

В автобіографії Шевченко дійсно нічого про факт участі в лотереї царської родини не згадує; та тільки, може, чи з тієї причини не згадує він, на яку вказує Чалий. Досі ніхто ще не подав нестеменно певних звісток про оту участь царської родини, як і про те: скільки зібрано грошей з тієї лотереї. Петров каже, що княжна Репніна повідала, що зібрано було 10 тисяч, себто "стільки, скільки давав за Шевченка Енгельгардтові отой мітичний єнорал" 166. Звістку сю буде певніш прирахувати до таких вигадок, як і той єнорал. Певне тільки те, що Енгельгардтові заплачено за визволення Шевченка 2500 рублів. А щодо участі царської родини в лотереї, так Шевченко не таїв її і, де треба було, до речі, згадував про неї, як-от на опиті р. 1847; але згадував, як про річ звичайну. Царська родина взяла білети на лотерею так само, як брали і люде приватні. Жодного добродійства Шевченко в тому не бачив і добродійство те в записках своїх 167 називає "дурною байкою". Доки не оголошено певних фактів про оту лотерею, мусимо йняти віри більш Шевченку, ніж Мартосу і Петрову, бо дійсно не можемо зрозуміти якої-будь причини, щоб не давала Тарасові навіть самому перед собою признатися, що царська родина викупила його з крпацтва!

І так Шевченко розкутий! Шевченко не крепак! Шевченко на волі!

164 Вестн[ик] Юго-Зап. России — 1863. — Кн. X. — С. 37. Очерки из истории украинской литературы — [Н. И.] Петрова. — К., 1880. — С. 306.

165 [Жизнь и произведения... Шевченко], с. 29.

166 Петров, с. 306.

167 Записки, або журнал Т. Г. Шевченка. — Кобзар. — Т. III. — [С. 20, запис від 19 черв. 1857 р.].

Як же він прийняв першу звістку про визволення?

"Раз навесні сижу я, — розповідав Сошенко Чалому, — та малюю; вікно було відчинене, аж ось плигає в вікно Тарас, /87/ перекидає мій малюнок "Луку-евангелиста", кидається до мене на шию і гукає:

— Воля! воля!

— Чи не здурів оце ти, Тарасе? — питаю я у його, а він все гукає:

— Воля! воля!"

Нічого неправдоподібного тут нема. Однак ж не можна пройти мовчки і повз те, що про се розповів Тарас в "Художнику" 168.

Лотерею справили і заплатили Енгельгардтові гроші тоді саме, коли Тарас лежав у шпиталі. Про лотерею не відав і Сошенко. 22 квітня р. 1838 приходить до його від Жуковського цидулка, щоб завтра він невідмінно прийшов до Брюллова, а в Р. S. — м'і стояло; "Приведіть з собою і його", — себто Шевченка. Сошенко догадався, про що річ, і кинувся до шпиталю порадувати Шевченка; але першим разом його туди не пустили, бо було ще вельми рано; а коли він, прийшовши другим разом, спитався поради лікаря, чи можна Шевченкові, що ще зовсім не видужав, розповісти про викуп його, так лікар

відрадив, щоб радість не пошкодила одужанню Шевченка. Сошенко послухався і рушив до Брюллова. Коли прийшли сюди В'ельгорський і Жуковський, останній вийняв з кишені і дав йому згорнений вчетверо аркуш паперу. То була "відпускна" (акт визволення на волю), видана Енгельгардтом і посвідчена підписами Жуковського, Брюллова і В'ельгорського. Сошенко побожно перехрестився і тричі поцілував той акт!

Заким Іван Максимович дожидавав видужання Тараса і мордувався нетерпелячкою порадувати його, вістка про визволення дійшла до Ширяєва, котрому сказав про се сам Енгельгардт, вимагаючи знівечення контракту. Ширяєв пішов до шпиталю і про все розповів Шевченкові. Другого дня приходить Сошенко провідати недужого Тараса. "Чи правда, що казав мені Ширяєв, що мене визволили, що..." — спитався Тарас і не договорив! Ринули сльози і не дали говорити.

За кільки день Тарас вийшов з шпиталю на квартиру до Сошенка. " Він був цілком щасливий. Радість його переходила в тиху радість, що усміхається... Брався до роботи; але робота не йшла! Покладе він свій малюнок в портфель, звідтіль візьме відпускну, перечитає її, перехреститься, поцілує її і заплаче".

168 Кобзар. — Т. III. — [(Художник). — С. 31 — 36]. /88/

За кільки день після виходу з шпиталю, коли Шевченкові справили путящу одежину і коли акт визволення був вже затверджений урядом, так як про те прописано в законі, Сошенко пішов з Тарасом до Брюллова, і "з того дня, — каже Тарас і в автобіографічному листі, і в "Художнику", — я став ходити до Академії художеств і небавом зробився одним з люблених учнів-товаришів Брюллова" 169.

169 Кобзар. — 1876. — Т. II. — Автобіографія; Кобзар. — Т. III. — Художник.

Бачимо, що з крпацтва "двері на волю" відчинилися Шевченкові через 24 роки і два місяці без двох день з того часу, як його мати повила у Моринцях! З Моринець у Вільну, у Варшаву, у Петербург — от який довгий шлях мусив Тарас зміряти на своїм парубочім віку, доки вийшов на волю! А чи за оті трохи не дев'ять тисяч днів крпацтва, чи зазнав він хоч дев'ять годин щасливих? Овва! Сміливо можна сказати: ні! Такі люде, як Шевченко, в неволі не можуть бути щасливими. Щастя в неволі коли й зазнають, так хіба тільки самі

Раби з кокардами на лобі,

Лакеї в золотій оздобі...

Крпацтво не зламало великої душі і доброго серця Шевченка, але воно лишило і не могло не лишити свого сліду тяжкого. Як і в чому відбився сей слід, се ми побачимо далі.

ТАРАС ШЕВЧЕНКО

від часу викупу його з крпацтва до виходу його першого "Кобзаря"

(1838 — 1840)

Он край родной воспоминал.

У Бога правды и свободы

Всему живущему молил

И кроткой мыслию следил

Дела минувшие народов,
Дела страны своей родной
И горько плакал...
Шевченко "Бесталанний"
I

Визволення Шевченка з крпацтва, як вже сказано вгорі, сталося 22 квітня р. 1838, коли, значить, ледві розпочалася двадцять п'ята весна його віку. З того ж дня він став годованцем товариства "Поощрення художеств" 170, почав ходити учитися малярству до класів Академії художеств 171 і небавом зробився одним з любленніших учнів професора Карла Павловича Брюллова 172.

Ще й до визволення з крпацтва, дякуючи заходам і піклованню Сошенка, конференц-секретар Академії українець Григорович посприяв, щоб Шевченко ходив учитися малювати людський кістяк в залі товариства "Поощрення художеств". Пансіон і зали сього товариства були в 7 лінії Васильєвського острова (в Петербурзі) в домі Костюрина. До того часу Шевченко хоч і малював анатомічні фігури, але про кістяк нічого не тямив, та може, й не бачив його. Хист Тарасів до малярства і тут зараз показав себе. Через два дні Сошенко, порівнявши його малюнки з кістяка до анатомічних, літографованих малюнків Басина, спостеріг, що подробиці у Шевченка виразніші і вірніші 173.

170 "Общества поощрения художников". — Ред.

171 Автобіографія — Кобзар. — 1876. — С. XXI.

172 Художник. — С. 36. — (Кобзар. — Т. III).

173 Ibidem. — С. 25.

Та коли б у Шевченка не було незвичайного хисту, то не став би він так швидко приятелем Брюллова. Товарисько-приятельські відносини Брюллова до Шевченка свідчать /90/ нам, що останній і всіма іншими сторонами відповідав змаганням першого. Вони свідчать нам, що Шевченка природа наділила взагалі так щедро і такою незвичайною кебетою, що він за два роки самоуком встиг придбати собі такої освіти і зробитися такою інтелігентною людиною, що товаришування з ним не нудило Брюллова. Останній, як знаємо, був великим приятелем російського поета Василя Жуковського, що був тоді учителем цісаревича, а потім і царя Олександра II. Шевченко в своїх "Записках" малює Брюллова чоловіком з великим художницьким хистом; чоловіком з великим розумом, з високою освітою; чоловіком простим, гуманним і добрим. І ми з Шевченковою характеристикою Брюллова не можемо не згодитися цілком, бо таку саму характеристику подають нам і інші люде.

В попередньому нарисі я вже казав, що з першої знайомості з Брюлловим Шевченка обгорнула велика радість. Непомірно більш раював він, коли учителя Ширяєва перемінив на учителя Брюллова. Наче на крилах, як признає і сам Шевченко, доля перенесла його з "брудного горища неотеси маляра-мужика до велеліпної майстерської найбільшого художника нашого віку". Споминаючи отакий перехід, Тарас майже через 20 років після того каже: "Аж сам не йму тому віри, а так воно дійсне

було! Я, нікчемний попихач, на крилах перелетів з брудного горища в чарівні зали Академії художеств" 174.

174 Записки... — С. 40. (Кобзар. — Т. III) [Запис від 1 лип. 1857 р.]

Ставши чоловіком вольним, вступивши до Академії, Шевченко в жовтні року 1838 заквартирував укупі з Сошенком. У Сошенка небавом перед тим помер приятель його, земляк-художник Безлюдний. Смерть останнього вельми зажурила-засмутила добросердного Сошенка: йому треба було товариської розваги теплої, огрійливої; він квартирував вкупі з Безлюдним і тепер самотність гризла його. Перш за все, треба було її спекатися. Сошенкові здавалося, що Шевченко заступить йому Безлюдного і стане йому тим живим чоловіком з теплим серцем, з душею приязною, якого саме йому треба. Він і покликав Тараса жити укупі з ним. Не звернув лишень Сошенко уваги на те, що ні вік, ні вдача, ні становище його і Шевченка не однакові, а де в чому і супротивні. Сошенко потрохи був аскет; жив собі тихо, спокійно, ніби чернець той. А Шевченко ледві скинув з себе ярмо крпацьке, досі він ще не жив; і тепер тільки повинен був почати жити, бо тепер тільки повинні були прокинутися /91/ у його усі сили життєві і переважно молода сила чуткого перейнятливого серця. Тим-то приятелі і не спромоглися довго жити укупі і небавом мусили розцуратися. Сошенка перш за все не вдовольняло непосидяче життя Тараса. "Спізнавшись через Брюллова з ліпшими родинами в Петербурзі, Тарас почав часто-густо (так каже Сошенко) їздити на вечері. Він пішов у моду; його скрізь приймали, наче яку диковину. Він почав гарно одягатися; зробився "модником-галанцем". Сошенко був чоловік глибоко демократичний; і, не зауваживши на Тарасів вік, гадав, що таке поведження вже скидається на панські примхи і зовсім не личить воно "плебею, що живе задля самої штуки, певніш задля шматка хліба насущного". Тим-то Сошенкові "і прикро, і боляче було дивитися на тодішнє життя Тараса, що здавалося йому розкидливим і нерозсудливим". І він заходжувався докоряти, усовіщувати Тараса, щоб він покинув життя світських модників-жирунів та жваво брався до малярської роботи. "Дак от як він зрозумів волю, — думав Сошенко, — а воля та взяла стільки клопоту, стільки боротьби страшенної!" І після таких вболівань Іван Максимович говорить, було, до Шевченка:

— Схаменись, Тарасе! Чом ти діла не робиш? Чому тебе нечиста сила носить по гостях, маєш таку протекцію, такого учителя...

Дак куди там! Не слухався Тарас! Інколи він і сидів дома, та нічого не робив; або співає, або пише собі щось, та все до Сошенка:

— Ось ну! Соха! послухай, чи воно так добре буде! і почне читати свої вірші.

А Сошенко до його:

— Відчепись ти з своїми нікчемними віршами. Чом ти настоящего діла не робиш?

З свого погляду, каже Чалий 175, Сошенко говорить істину: йому здавалося, що чоловік, коли взявся до якої штуки — увесь мусить віддатися їй: взявся до малярства — так вже геть поезію; а тягне до поезії — покинь малярство.

175 [Жизнь и произведения Шевченка]. — С. 31 — 32.

Сердешний добряга Сошенко не розумів, що Тарасові, хоча б він і бажав того, не

можна було послухатися його. На се треба б було неволити свою душу, змагатися з своєю природою, воювати її. А душа Тарасова, вибившись з крпацтва, вимагала життя вольного; їй треба було простору, а не тієї неволі, в якій перебувають звичайні слуги /92/ штуки — ремісники її, що працюють "ради шматка хліба насущного". Сошенко не розумів душі поета, не тямив потреб її. До поезії, до писання віршів тягла Тараса і відривала його від "настоящего діла" та незрима людям і непобідима сила, що зветься призначенням.

Тоді ([р.] 1838) і сам Тарас не розумів міці цієї сили, не розумів свого духовного я. Він "добре тямив, що живопис — його професія живуча, його хліб насущний", а проте "замість того, щоб стежити тайни штуки та за приводом такокого керманіча, як був йому Брюллов, він віддавався", — бо не спроможен був не віддаватися, і віддавався несвідомо тій праці, до якої тягла його непобідима сила призначення до цієї праці, що "лилась, текла, неначе той Дніпро широкий".

Те розкидливе і нерозсудливе життя Тараса, що докоряє йому Сошенко, було ніщо більше, як потреба, і потреба натуральна молодого віку. Та й зазирнувши в те життя, ми не бачимо там нічого дійсне незвичайного, жадної розкидливості або нерозсудливості там не спостережемо; побачимо тільки, що Сошенко трохи через край згустив краски і приблизив докори і за знайомість, і за гостювання.

Ще до визволення з крпацтва Тарас познайомився, як відаємо, де з ким з видатніших людей того часу: от-як Жуковський, В'ельгорський, Гребінка; відомий математик, полтавець, Остроградський. Ставши чоловіком вольним, вступивши до Академії, ставши товаришем і любленим учнем Брюллова, Шевченкові, натурально, не можна було не ширити своєї знайомості: сприяло тому товариство академіків, а ще більш товаришування з Брюлловим. Про його яко про поета тоді ще ніхто не знав; яко художник він теж ще не визначався так, щоб можна сказати — "пішов в моду". Приймали його в родинях зовсім не яко "диловину" яку, а просто яко молодого, енергичного і веселого розмовника. Взагалі, знайомість його не здається мені якоюсь незвичайно великою. Навпаки, швидше можна сказати, що вона була р. 1838 вельми невелика. Про знайомість його під той час ми можемо судити єдине по тому, що він сам нам дав в "Художнику".

Вступивши до Академії, Шевченко сприятелився з товаришами академіками, переважно українцями, або такими, що бували на Україні, от-як Федот Ткаченко, Петровський, Пономарьов, Штернберг і інші. Більш за всіх він товаришував і найближче сприятелився з Штернбергом. Останній геть перед тим скінчив Академію, їздив по Україні і саме р. 1838 /93/ вернувся звідтіл, привізши повний портфель малюнків з природи України. Сприятелитися Шевченку з Штернбергом запоміг і Сошенко, і відносини до Штернберга Брюллова, але більш за все — моральна сторона, вдача і характер обох художників; Штернберг, так само як і Шевченко, був чоловіком добрим, чесним і перейнятливим. Він потім познайомив Тараса з іншими освіченими роинами; про них буде ще річ.

Різниця віку, різниця характеру, а найбільше різниця духових потреб не давали

Шевченкові довго жити укупі з Сошенком. До того ж примішався тут ще й роман та й довів наших приятелів до того, що вони розцуралися і розлучилися ворогами.

У тієї німкені, де кватирували Сошенко і Шевченко, жила небога її, молода вродливенька дівчина, доня Виборзького 176 бургомистра — сирітка Маня (Маруся). Сошенко закохався в ту Маню і гадав собі побратися з нею. Чи відав про те Тарас, чи ні, — не скажу. Але Маня подобалася і йому. Сподобався і він Мані. Річ натуральна: обоє люди молоді; обоє того віку, що зоветься "віком.весни і кохання". До того ж твар у Тараса, як знаємо про се від Ткаченка 177, хоч і не була вродлива, але була принадлива; вона світилася великим розумом, а коли він балакав з жіноцтвом, лице його ставало незвичайно принадливим. Було, знати, щось такого чарівного в тварі Тараса, що він подобався жіноцтву. Оця чарівна сила, помічена Ткаченком ще року 1838, не покидала Тараса довіку і нагадає нам про себе ще не один раз.

Дак-от Тарас і Маня закохалися. Спостеріг те кохання Сошенко і почав ревнувати. Спершу, одначе, він ховав своє незадоволення. Але перегодом, коли помітив, що коханці зійшлися близько, розгнівався Іван Максимович: став сваритися, вилаяв Тараса і прогнав від себе з квартири. Се сталося в кінці січня р. 1839.

Даремне, одначе, Сошенко сварився. Хоч Тарас і перебрався на іншу квартиру, та що з того для Сошенка! Сила кохання міцніша за всяку сварку! Серце Мані знайшло Тараса і на другій квартирі: вона голубкою тією полинула до його... Сошенко додав, що кохання те не гаразд добре скінчилося для Мані 178.

176 Виборг — місто в Фінляндії, недалеко від Петербурга.

177 [Ганненко Е. А. Новые материалы для биографии Т. Г. Шевченко.] — Древняя и новая Россия. — 1857. — № 6.

178 Чалий [М. К. Жизнь и произведения Шевченко], с. 33. /94/

Сварка з Сошенком, одначе, не вивітрила з Шевченкового серця вдячності до його. Перегодом, коли Сошенко мусив покинути через недугу Петербург, Шевченко прийшов до його, прохав вибачення, і вони розійшлися приятелями, немов ніколи і не сварилися 179.

II

Розцуравшись з Сошенком, Шевченко перебрався в 5-ту лінію Васильєвського острова в дім Аренса і заквартирував тут з художником Михайловим, чоловіком вельми добрим, ласкавим, благородним; одначе Тарасові він не прийшовся під мислі "...товариш з його благородний, але нема у його ні до чого поривання, ніщо не причаровує його" 180, до того ж Михайлов був людина й непосидяща, в господі майже не бував. Тарас бачився з ним тільки у Брюллова та в класі. Се трохи нудило Тараса. Віддавши натуральну платню першому почуттю волі, Тарас почув, що у його прокидується потреба товариського життя в господі. З сього боку Михайлов його не задовольняв. Його кликав перебратися на квартиру Брюллов; але ж Тарасові здавалося і не зовсім не певне, що Брюллов для його "вельми великий", та й почуття незалежності спиняло його; він тямив добре, що "на своїй квартирі йому вільніш" 181. Нарешті, він сподівався, що от-от вернеться з України Штернберг і заквартирує з ним. Штернберга

він знав вже з оповідань Сошенка і Брюллова і бажав хоч "кільки місяців перебути з ним вкупі"

Нарешті восени вернувся і Штернберг, і просто до Тараса на квартиру. З першого ж разу вони стали наче два брати. Другого дня по приїзді Штернберга, Тарас, вернувшись до господи, бачить, що його новий приятель спить: "він сів біля його ліжка і любовав з його дитячої тварі непорочної потім взяв олівець і папір і став малювати з його портрет Тільки що зробив усю постать, як Штернберг прокинувся, помітив Тарасову роботу, засміявся чистосердечним сміхом і мовив:

— А покажіть, що ви робили?

Подивився, похвалив малюнок і сказав:

— Нехай коли-небудь і я поквитую з вами" 182.

179 Ibidem. — С. 34.

180 Художник ([Кобзарь. — Т. III.]), с. [39] і 40.

181 Ibidem.

182 Ibidem. — С. 42. /95/

Тарас радів парубочими радощами чистими з нового приятеля. Небавом радощі його ще побільшали, коли він побачив Штернбергов портфель малюнків з природи і життя України і почув з уст Брюллова хвалу і малюнкам, і авторові їх. Брюллов, роздивлюючи ті малюнки, радів від нашої України, як мовив він, — "одноманітно-різноманітної і від задуманих земляків наших, так гарно змальованих Штернбергом". От зразки тих малюнків, що так сподобалися не тільки Тарасові, але й великому знавцю штуки — Брюллову: на маленькому шматочку бібули проведена поземна лінія; на першому місці — вітряк, біля його віз, біля воза, навантаженого мішками, пара волів. Або от другий малюнок: на самому березі річки в холодку під вербою розлогою стоїть біленька хатина, покрита соломою; уся вона, буцім в зеркалі, відбивається в воді. Під хатою бабуса, а на воді качки плавають. От і увесь малюнок, але який гарний, який живий малюнок. Брюллов поцілував Штернберга: він в одному ескізі його бачив усю нашу Україну. Україна і задумані постаті земляків наших так подобалися Брюллову, що він зайнявся бажанням осадити собі на березі Дніпра хутір з чарівною декорацією і з усіма угодами. Але було одно, чого Брюллов боявся, і чого жодним робом не можна було спекатися, се українські пани — "феодалы-собачники", як називав їх Брюллов 183.

От з сього ми бачимо, який вже тоді склався у Шевченка погляд на штуку. Ще виразніше спостережемо його погляд і вимагання від штуки малярської з того факту, який ми знаходимо в Тарасових "Записках": "Року 1839, — згадує він 184, — Жуковський, вернувшись з заграниці, привіз величезний портфель, напакований творами Корнеліуса, Гессе і інших світил монахівської 185 школи живопису. Твори Брюллова, на думку Жуковського, були занадто матеріальні і штуку божественну придавлювали до грішної землі. Жуковський покликав Шевченка і Штернберга до себе полюбовати з тих заграничних малюнків і повчитися у великих вчителів німецьких. Пішли, і "що ж ми побачили, — каже Тарас, — довгі, безживні мадонни, а навкруги їх готицькі херувими худорляві; інші з них були суцї мученики живої штуки. Ми бачили

Гольбайна, Дюрера, але не репрезентантів XIX віку.

183 Художник. — С. 44 ([Кобзарь. — Т. III]).

184 Записки... — С. 55. (Кобзар. — Т. III). — [Запис від 10 лип. 1857 р.].

185 Мюнхенської. — Ред.

Роздивляючи ту колекцію ідеаль-/96/ної бридоти, ми з Штернбергом голосно висловили свої думки. Наша простодушність довела Жуковського до того, що він назвав нас попсованими учнями Брюллова".

Штернберг познайомив Шевченка з родинами своїх знайомих в Петербурзі: натурально, більшість їх з німецькими, як і сам Штернберг, назвами. Всі вони були люде освічені і знаємість з ними доброю стороною впливала на духовний і моральний організм Шевченка. Знакомиться він з родиною Шмідтів, часто навідується до них по вечерах, а по неділях і обідає там і "виходить від них чистішим і добрішим. Родина Шмідтів, як сам він признає, просто благодать господня". В родині інспектора університетських студентів Фіцтума Шевченко "раює, упиваючись квінтетами Бетховена та Моцартовими сонатами". Небавом Штернберг знайомить Тараса з родинами борзенського дідича, Грицька Терновського 186, каретника Йоахима, син котрого був художник, людина весела, прекрасно освічена; сердешні стосунки Йоахима не порвалися і потім, коли Тарас опинився "в смердячій казармі". Коли до оцих знайомих додамо ще родину Уварова, художників Пономарьова, Соколова, Петровського, під кінець року — дідича Мартоса, так либонь чи не всі оце ті нові знайомости, яких переважно тримався Шевченко.

186 Тарновського Г. С. — Ред.

Штернберг, одначе, недовго перебував в Петербурзі; на превеликий жаль Тарасові, він поїхав був до Оренбурщини, і тоді саме Тарасові довелося перебути тяжкий недуг. Мені здається, що недугу його спричинив [ся] недуг Брюллова, звісно, мимо найменшої волі і бажання останнього. Брюллов побрався був з донею якогось Тима (Тімма В. Ф. — Ред.), німкенею-красунею. Шевченко не переставав бувати у Брюллових; пані Брюллова вітала його приязно; грала з ним в "гальберцвельф"; вона добре грала на роялі і співала; а Тарас загарливо любив пісню і музику. Одначе не довго Брюллов був жонатим. Через місяць, чи що, жінка його, пішовши звечора до своїх приятелів Заурвайдів, не вернулася вже до чоловіка. Брюллов з того горя на другий день тяжко занедужав і нездужав цілих два тижні. Увесь той час Шевченко не відходив від його. Стомився він фізично, піклуючись біля хворого, але ще більш стомився душею і серцем. Як несподівана розлука супругів, так і добуток з неї — недуг Брюллова, не могли не збентежити до самого дна благородну душу і чутке, перейнятливие серце Тараса: увесь його /97/ організм моральний страждав стражданнями свого благородного добродія і великого учителя-товариша. Ледві Брюллов почав одужувати, як занепав Шевченко. Приятель його художник Пономарьов перевів його, недужого, з дома Арсена 187 до себе на квартиру в Академію художеств.

187 Аренса Г. І. — Ред.

Невідомо, чи довго хорував Тарас і чи довго жив з Пономарьовим. Можна гадати,

що недуг протягся доволі довго. Після недугу стався один випадок, про який варто згадати. Поруч з майстернею Пономарьова була майстерня і квартира другого художника, Петра Степановича Петровського, теж Тарасового приятеля і возлюбленника Брюллова. Тоді саме Петровський малював картину "Агар в пустелі". За оцю картину Академія коштом скарбовим вирядила Петровського потім до Італії. Там він і поліг. У Шевченка лишився він довіку в найсимпатичнішій пам'яті. Трохи чи не через 20 років після приятельського життя в Академії, Тарас р. 1857 зустрів в Нижньому Новгороді далекого кривняка Петровського, Кудлая, і вельми радів, розмовляючи з ним про свого приятеля: "Багато-пребагато; — каже він, — ожило з тієї розмови в моєму серці про прекрасні дні минулого", — себто про ті дні, коли він перебував в Академії з Петровським. Дак на оту картину, як малював її Петровський, ходили дивитися Шевченко і Пономарьов. Раз якось Петровський почав жалкувати, що не спроможеться розжитися на такого здорового птаха, щоб з його змалювати крила янголові. Товариші слухали, жалкували, вболівали йому, але ради й самі неспроможні були дати, бо і в самих вітер ходив по кишенях; сиділи вони просто голодні, без хліба, грошей — хоч би тобі копійчина єдина, а кредиту й того менш. Петровський кличе їх до своєї нені старенької на Піски (частина Петербурга, немовби передмістя) на обід. Чому б і не так! Чому б голодним парубкам і не пообідати; так же Піски від Академії вельми далеко, підеш та й спізнишся на лекцію до класу. Лекція починалася о 5-й годині: і боязко, і ніяково пропустити її. Хоч як там грало в животі, а проте Шевченко і Пономарьов не здалися; дали перевагу науці, подякували за обід, та й годі. Петровський пішов сам. Неня дала йому карбованця, щоб купив гусака, з якого б списав крила янголові. Вернувся Петровський і ситим, і веселим та й похвалився своїм товаришам про того карбованця. Тарас ту ж мить моргнув на Пономарьова, щоб придержав руки Петровському, а сам до його в кишеню, вхопив того карбованця, /98/ да тоді з Пономарьовим бігцем. Петровський за ними, благає вернути гроші. Де там! Зголоднілі товариші прибігли до "Риму" і проїли гроші Петровського. А як же буде з птахом? Горопашний Петровський сумує. Увечері сидять вони у майстерні Пономарьова; останній журиться про Петровського.

— Чого ти, дурню, журишся! — зареготався Тарас. — Ось ну лишень ходімо на полювання; так зараз і дамо ради Петровському.

— Яким се чином?

— Тоді бачитимеш... ходім.

Скоро вийшли на академічний двір, тут, бачать, згряя гусей. Гуси були власність помічника поліцмайстра з Академії Соколова. Шевченко накинув одного гусака плащем своїм; вхопив його під паху, стис йому дзюба, щоб не кричав; та навзаводи до квартири Петровського. Петровського нема в господі; квартира на замку. Треба було Пономарьову і Шевченкові нести того гусака до себе, затуляти йому дзюба, щоб не кричав, але й уважати, щоб не задушився. Скоро вернувся Петровський, вони зараз до дверей його, прочинили і нишком пустили туди гусака. Гусак загегав, Петровський не стямився... Небавом все вияснилося і він намалював крила янголові, а тоді сторож-

москаль зарізав гусака і зварив з його молодим жартунам юшку. Небавом Шевченко розжився на гроші і заплатив за того гусака. Брюллов, довідавшись про сей жарт, чимало сміявся 188.

III

Після недугу Шевченко перебрався на квартиру в д[омі] булочника Даннеберга в 9-й лінії Васильєвського острова. Що се була за квартира, про те повідав нам сам Шевченко: "Світличка, казав би, з меблями, так се була б неправда. Вдовж передньої стіни над робочим столом висіло дві полиці: на верхній стояли статуетки і коники барона Клодта, а нижня без ладу була завалена книжками. В світличці — єдине вікно, та й те напівзакрите. На стіні проти вікна порозвішувані виліплені з алебастру слідки ніг і рук, а поміж них маска Лаокоона із знаменитої натурщиці Фортунати" 189.

188 Русская старина. — 1880. — Кн. III. — С. 591.

189 Поэмы и повести. — С. 468 — [469]. /99/

Не скажу я, чи в цій самій квартирі жив Шевченко і тоді, як ходив до його на сеанси дідич Петро Мартос. Останній про Тарасову тодішню квартиру повідає, що вона була недалеко від Академії, але "під небесами", себто вельми високо; б.уло дві світлички: прихожа зовсім порожня, а друга, з вікном круглястим, така маленька, що ледві містилося ліжко; та щось таке ніби стіл; на сьому столі були порозкидані без ладу малярські пристрої та шматки паперу. Стояв ще мольберт да покалічений дзиглик. Квартира не визначалася з охайності; скрізь лежав товстим шаром пил; по підлозі валялися шматки паперу. По стінах стояли рами з натягненим полотном. На декотрих з них були розпочаті патрети і малюнки" 190. Мені здається, що се та сама квартира, різниця між ними невелика. Мартос бував у Шевченка на сам кінець р. 1839, коли вже вернувся і квартирував з ним Штернберг. Останнього в степах киргизьких постиг такий недуг, що він мусив покинути Оренбурщину і вернутися до Петербурга. Вернувся він просто на квартиру до Шевченка 16 грудня і квартирував з ним до весни р. 1840. Тоді з Шевченком жив убогий молодий поляк студент Демський. Вечером Демський вчив Шевченка мови французької. Поспіх в науці, мабуть, йшов добре; бо під час, коли вернувся Штернберг, Шевченко з Демським перекладали Польдекокового "Брата Якова". Коли потім Демський помер, французькі книжки його перейшли до Тараса 191.

190 Вестник Юго-Западной и Западной России. — 1863. — Кн. X. — С. 32.

191 Кобзар. — Т. III (Художник). — С. 54, 59, 88.

По приїзді Штернберга Демський перебрався на другу квартиру.

Жили вони убого, грошей бракувало.

Зимою в Петербурзі дні незвичайно малі, просто, як справедливо писав потім Шевченко до Квітки, "ні день, ні ніч, а так, чортзна-що таке; прокинешся рано, тільки що заходишся малювати, дивися, вже й ніч. Тільки пензлі миєш, більш нічого". Одно слово, без світла не багацько встигнеш зробити за день! Коли без світла, напр[иклад], у грудні можна обійтися з 10 до 2 години дня, то се ще й добре. Тим-то Шевченко і Штернберг мусили "за останні гроші" придбати собі робітницьку лампу. Як же вони зраділи, принісши її до своєї квартири! "Принесли її в свою келію, засвітили ще серед

білого дня, посідали біля неї і наче діти ті маленькі забавлялися нею". Після першої радості Штернберг взяв книжку і почав читати до лампи; а Шевченко взяв /100/ якусь малярську роботу і сів з другого боку лампи; та отак "удень з огнем" і просиділи до 5-ої години, доки не пішли на лекції. В Академії усій натурній класі оповістили про своє придбання. Покликали декого з товаришів подивитися на те диво і справили "вечірку", себто чай з сухарями. Ми, — додає Шевченко, — "були тоді убогими, але невинними дітьми. Боже, куди залетіли оті дні ясні, дні золоті! Куди поділася непорочна сем'я юнаків натхненних?!" 192.

Таким чином, бачимо, що через увесь 1839 рік житлом Шевченка була дійсне убога келія, коли не в землі де, під чотирьохосадною кам'яницею, дак десь "під небесами". Але ж як легко було б Шевченкові промінати убогу келію на ясні світлиці в квартирі Брюллова! Та ні ж: почуття волі, почуття незалежності не дало йому того вчинити.

В оцій убогій його келії разом з Штернбергом перебував якийсь час і знаменитий художник Айвазовський. Останній не сподобався тоді Шевченкові: наш поет спостеріг, що у Айвазовського "є щось несимпатичне, нехудожницьке, таке щось ввічливо холодне, що відтручає від його" 193.

Навесні р. 1820 Штернберг і Айвазовський на одному пароході поїхали за границю. Провести першого зібралося чоловіка десять художників, а вже ж між ними і Шевченко, а проводити Айвазовського не було нікого. З того часу не судилося вже Шевченкові бачитися з Штернбергом: останній помер в Римі того самого (1847) року, коли друга його Тараса постигла катастрофа заслання. Час, проведений з Штернбергом, лишився в Тарасовій пам'яті яко ліпші дні його віку. Вже на порозі з "смердячої казарми" (1857) Шевченко, згадавши Штернберга, пише: "Незабутні, золоті дні! (1839) Ясним сном радощів прилетіли ви перед мене і лишили нестертий слід чарівних споминок. З Штернбергом ми тоді (1840) були ще тільки юнаки, що ледві вбилися в пір'я" 194.

192 Поэмы и повести. — С. 469.

193 Кобзар. — Т. III (Художник). — С. 65.

194 Записки... — С. 55. [(Запис від 10 лип. 1857 р.)].

IV

Не можна сказати, що матеріальне убожество Шевченка, в якому він перебував р. 1839, залежало від недостатчі заробітків. Заробітки траплялися йому, та раз, бракувало /101/ йому на їх часу вільного, а друге, — траплялося й таке, що замозольованого заробітку він в вічі не бачив; бо заказники роботи не платили йому за працю. Ми зараз запевнимосся, що й Сошенко, а за ним ще гірш і Чалий зовсім не по правді пострікали Шевченка гулянками. Останній пише 195, що світські гулянки і артистичні "кутежи" (загри), від яких силковався Сошенко здержати Шевченка, але від яких не спроможен був здержатися і сам великий учитель Шевченка — Брюллов, ідол академічної молодіжі, лишили сліди на увесь останній вік Тарасів і темною плямою лягли на дорогу нам пам'ять Кобзаря.

195 Чалий. Жизнь и произведения [Т. Гр.] Шевченка. — С. 35.

З яких фактів д. Чалий вивів такий свій осуд, мені не відомо. Покладатися на самого Сошенка не можна, раз, через те, що й він не подав ніже єдиного факту, а друге те, що з Тарасом він розцурався з початку лютого р. 1839, і до виїзду свого з Петербурга, себто до осені того року, вони ворогували: значить, Сошенкові й не можна було докладно знати, яким життям живе Шевченко; а коли й доходили до ушей його які недобрі вісті про Тараса, дак чи перевіряв же їх Сошенко? Чи звертав він увагу на те, що нема чоловіка без вади і що "лихі вісті не лежать на місці".

Стежачи по тих матеріалах, які є у мене, оскільки можливо день скрізь день життя Шевченка за р. 1839, я не бачу ніже єдиного факту на такий осуд, який висловлено в книзі Чалого. Навпаки, я бачу що інше.

Перш за все, я помічаю невсипущу працю Шевченка біля своєї освіти. Ми знаємо, що до визволення з крѣпацтва Шевченко був людина майже темна. Се він і сам бачив і тямив. Викуплено його з крѣпацтва тоді, коли йому йшов вже 25 рік; се такий час, коли велика більшість людей кінчає вже свою шкільну освіту. Годі було гадати й Шевченкові про освіту систематичну. Та для неї і матеріальних достатків у його не було. Отже, коли ми, пам'ятаючи усе оце, звернемо увагу на ту освіту, якої надбав собі Шевченко без шкільної заповомогі, без системи, без керманіча, так не можемо за такими обставинами не вважати освіти його доволі високою. Вже ж, щоб надбати її, чоловікові хоч би з якою великою кебетою прирощеною, так треба на те перш за все часу. У Шевченка велика сила часу йшла на освіту і науку в малярстві.

За ту освіту, якої надбав собі Шевченко, мусимо дякувати, опріч Гребінки, більш за всіх Брюллову. Тарас користу-/102/ється з його бібліотеки. Він читає з поради Брюллова Біблію, історію Греції, історію віків середніх. Перечитує найліпші романи Вальтера Скотта і т. ін. Уважно читає твори польських і російських письменників; твори інших письменників іноземних в перекладі на мову російську, як Гомер, Сократ, Гете, Шіллер, Шекспір і інші. Перегодом бере до себе на квартиру студента Демського, щоб учив його мови французької, і ходить з ним слухати відчити професорів університетських і Академії медичинської: слухає відчити професора Куторги з зоології; професора Буяльського з фізіології і т. ін. 196 До класів Академії художеств Шевченко навідується так ретельно, що боїться хоча раз який не бути в класі 197. От як Шевченко проводив свій час: "Вставши вранці, — каже він, — іду о годині 9-й до класу живописі. О годині 11-й іду чи до Карла Павловича, чи до господи поспідати чим Бог послав та й знов іду до класи і працюю до години четвертої. По обіді знову до класи. О годині 7-й йдемо з Штернбергом до театру, або, погулявши по набережжю Неви, вертаємось до господи. Я що-небудь читаю голосно, а він працює коло малюнків, або він читає, а я малюю".

З Брюлловим він оглядує Ермітаж і інші галереї малюнків, і кожен раз такі оглядини були "блискучими лекціями з теорії живописі: кожен раз кінчився Танером 198, а найпаче його "Казармою". Коли траплялося з своїм великим учителем бувати в театрі або де на "островах", у знайомих, навіть у ресторані Юргенс, і тут Шевченко пильнував користуватися з освічених думок, досвіду і розуму Брюллова. До ресторану

Юргенс Брюллов навідувався теж задля спостереження. Тут він, яко суший артист, любив спостерігати різнохарактерне товариство: тут і художник, і бідолашний урядник з сенату, і бліді худорляві студенти з університету. Але й тут, вечеряючи з своїми учнями, Брюллов здійснював бесіду про штуку і в товариській розмові поучав своїх учнів непомітно для них самих. Не диво, що, рівняючи мимоволі оцього свого учителя до колишнього, до неотеси Ширяєва, Тарас вважав Брюллова "колосальним" і "благоговів перед його розумом, тактом, освітою і добрiстю" 199.

196 Кобзар. — Т. III. (Художник). — С. 57.

197 Ibidem. — С. 83.

198 Тенірсом. — Ред.

199 Див. опов[ідання] "Художник".

Не без того, що, може, часом в веселому товаристві не обходилося і без товариської чарки. Веселі гулянки това-/103/риські властиві молодому віку кожної людини, а тим паче людям з душею артистичною; з серцем, повним любові до чоловіка, огрійливої, наче сонечко весняне; не охолодженої ще гірким досвідом життя. Коли Шевченко і справляв веселі гулянки товариські, то, опріч того, що вже я висловив про них, вони були вряди-годи, були неминучою потребою, раз, яко спочинок після довгої дняної праці, а вдруге, — й на те, щоб залити тяжкі виразки життя минулого; а ті виразки тоді ще були доволі свіжими. Гулянки ті лишили на житті Тараса геть не ту пляму, про яку говорять біографи його, а "нестертий слід чарівних споминок про незабутні золоті дні молодого віку, що пролетіли сном радощів". Нарешті бачимо, що скоро гулянки заходили і в квартиру товаришів Тарасових, що жили з ними, Елькана і Михайлова, дак Тарас пильновав від тих оргій утікати і відмовив в квартиру Елькану і Михайлову 200. "Не хотів би я, — каже він, — та треба буде, коли оргії не зникнуть".

На мою думку, такими гулянками не годиться попікати. Молодість — найліпший час в житті чоловіка, і тільки серце заскориніле, що не мало власної молодості або забуло про неї, не хоче знати, що молодість двічі не буває!.. на час прийде і швидше втікає. На мою думку, коли б Шевченко і справді справляв навіть товариські загри, то вони не шкодили йому пильно працювати біля освіти і штуки малярської.

В Академії над малярством Шевченко працював з добрим успіхом. Вже 29 квітня р. 1839 рада академічна за його малюнок присуджує йому в нагороду срібну медаль. В Академії він ішов третім по успіхах, Брюллов був завжди задоволений з його, і більшої хвали для себе, яко для художника, Тарас не шукав; одначе не можна сказати, щоб він байдуже стосувався до нагород за успіхи. Чувство самоповаги, що таки доволі високо і глибоко було розвинене у його, не давало йому нехтовати нагородами за успіхи в живописі. От що розповів нам Тарас про своє духове становище під годину дождання присуду йому нагороди радою академічною 201.

200 Кобзар. — Т. III. (Художник). — С. 76 — 77.

201 Ibidem. — С. 68.

"Я боявся йти в Академію. Брама академічна здавалася мені пащею, роззявленою у якогось страшного звірюки. Одначе ж, втомившись, ходячи по вулиці, я перехрестився і

перебіг через страшну браму. В коридорі другої осади блукали мої нетерплячі товариші, наче тіні /104/ ті біля Харонового перевозу. Я пристав до їх гурту. Професори були вже в конференційному залі. Жахлива хвилина наближалася. З круглого залу вийшов інспектор. Я першим зустрівся з ним. Проходячи повз мене, він шепнув мені: "Поздоровляю!" Ніколи на своїм віку я не чув та й не почую такого слова солодкого, гармонічного. Я прожогом кинувся до господи".

Добре знати Шевченкові успіхи в живописі, найпаче в живописі патретній, ще й з того, що вже р. 1839 його знали яко доброго патретника і люде заможні, дуки вдавалися до його, щоб змалював патрети. На превеликий жаль, траплялося йому від тих дуків зазнати гіркі несправедливості. От приклади тому. Р. 1839 богатир, юнкер з полку керасирів Демидов, дідич, поєднав Шевченка змалювати патрет молодії його. Для сієї роботи Шевченкові треба було їздити в Гатчину, де жила та наречена Демидова. Шевченко патрет змалював, а грошей Демидов йому не заплатив 202. Другим разом дука Апрелев, ротмістер, кавалергард з полку цариці, поєднав Тараса намалювати з його патрет. Єднаючись, він прохав Шевченка, щоб не боронив йому, приїздячи на сеанси, привозити своє снідання. Шевченко згодився. Апрелев щоразу брав на снідання 200 устриць, четвертину холодної телятини, пляшку джину та шість пляшок портеру. Знати, що їдуха був неабиякий! На третьому сеансі він сприятелився з Тарасом "на ти", і оце приятельське "ти" запили шампанським. Шевченко каже: "Я раював від такого друга-аристократа". Але раювання скінчилося, скоро Тарас скінчив патрет, і треба було Апрелеву заплатити за роботу убогого художника. Пішов Тарас до його по гроші. Апрелеву ніколи. Пішов вдруге — знов ніколи, нікого не приймає; пішов він третім разом, четвертим, все те ж святе: "Ніколи, не приймає". "Тоді я, — каже Шевченко, — плюнув йому на поріг та и ходити перестав" 203.

До слова сказати, що Шевченко був незвичайний безсребреник, грошолюбства не було у його й на макове зерно. Коли траплялися у його гроші, він запомогає їм кривнякам і знаєми, і часто-густо, як се буде знати потім з фактів, приятелі як-от Чужбинський-Афанасьєв, і знайомі, як-от Бархвіц, взявши у його злиденну копійку в позику, не віддавали йому.

202 Кобзар. — Т. III. (Записки). — С. 144 [(Запис від 7 листоп. 1857 р.)].

203 Ibidem. — С. 43 — [44, запис від 2 лип. 1857 р.]

Переходячи через усе життя Тараса, ми дуже часто бачи-/105/тимемо певні факти його добрості, запомоги ближньому і поруч з тим його безкорисливість і негрошолюбство. Тепер наведу один факт з таких, що належать до часу, про який тепер саме у нас бесіда. Брат його Микита написав до його, просячи в позику грошей. Тарас, посилаючи йому 50 руб., відписує до його 2 березіля р. 1840 тими словами: "Знай, що мені гріх позичати братам гроші; коли трапляться, то так дам, а коли ні, то вибачайте" 204. В тому ж листі ми бачимо його пікловання і теплу любов до кривняків: "Поцілуй, — пише він Микиті, — діда Івана, доглядай сестру Марусю (сліпу), помагай бідній Ярині, а малярєві (чоловіку її, п'яниці) скажи, коли не схаменеться, то опиниться там, де йому і не снилося. Літом, може, приїду, та навряд, треба спершу довчитися.

Скажи Федірці, нехай до мене напише, та тільки не по-московськи, а то і читать не буду".

Все, що досі було висловлено мною про життя Шевченка з часу визволення з крпацтва, запевняє нас, що і Сошенко, і Чалий, говорячи про "розкидливе і нерозсудливе" життя Тараса того часу, передали трохи густого, темного кольору, не наводячи для того фактів.

Бачили ми, що дійсне Шевченко бував між людьми, бував в театрі, в товаристві веселому, але про затру — не знаходимо ніже єдиного зерна. Гулянки ті, як я казав, були натуральним відпочинком після 8 — 9 годин праці щодня, без такої "загри" праця художника стала б про його не працею любленою, а тією каторгою крпацькою, з якої ледві вибився Шевченко, покинувши Ширяєва.

Часами сам Шевченко іронізував над своїми "гулянками". "От як я тепер гуляю: по театрах, по маскарадах вештаюся; по ресторанах вечеряю; гроші сію, як попало. Еге: а чи давно ж то сяяв над Невою той ранок незабутній, коли мене зустріли ви (Сошенко) в Літньому саду біля статуї Сатурна" 206.

204 Лист 1840 р., марта 2. — Киев[ская] стар[ина]. — 1891. — Кн. II. — [С. 211].

205 Кобзар. — Т. III. — С. [44] (Художник) і інші.

206 Ibidem . — С. 64.

Справив він собі на Великодні свята "непромоклого плаща" і сам себе питає: "Чи не чудно, що я радію з такої обнови святкової? Як добре подумати, так не чудно. Дивлячись на поли свого плаща лискучого, я думаю: чи давно-то я в замизканому халаті демикотоновому не відважувався й гадати про отакий плащ, а тепер: сотню рублів викидаю на /106/ плащ! Просто Овідієві метаморфози!.. А то, було, розживешся на коповика і несеш його в театр, не розбираючи, який там спектакль. За коповика, було, до смаку нарегочуся і гірко наплачуся, да так, що іншому й за цілий вік його не доведеться так плакати і так реготати. Чи давно се було? Не далі як учора, а яка переміна! Тепер я вже не інак іду в театр, як в крісла і дивитися йду не на те, що трапиться, а вибираю або бенефіс, або добрий спектакль".

Влітку велика частина людності вибирається з Петербурга літовати де поблизу на "дачах" (по хуторах); а тим, що літують в столиці, стають розвагою, хто спроможен, гулянки на "островах". Опріч того цар Микола завів був річно справляти 1 липня в Петергофі "народну гулянку". Довелося й Тарасові побачити останні. Першим разом він був там.р. 1836, як був ще крпаком і рабом Ширяєва: тоді він мусив йти до Петергофа нишком від Ширяєва. Тепер, р. 1839, за іншими обставинами, вже людиною вільною, навідався він на ту гулянку "народну" в Петергоф. Тепер на те свято він поплив на пароході вкупі з своїм великим учителем Брюлловим та з коханими учнями його, з Петровським та з Михайловим. Споминаючи про оці дві гулянки в Петергофі, Шевченко каже: "Бистрий перехід з горища неотеси маляра-мужика до велеліпної майстерської найбільшого художника нашого віку!.. Аж сам тому не йму віри, а дійсне воно так було. Я, нікчемний попихач, перелетів на крилах з брудного горища в чарівні зали Академії художеств! Одначе, чим же я хвалюся? Чим я доказав, що зумів

покористуватися з напучування і з дружнього довір'я художника, величезного на цілий світ? Що я робив тоді? Чим я займався? Я тоді писав українські вірші, а вони такою страшенною вагою упали на мою душу" 207.

207 Кобзар. — Т. III. — С. [40]. (Записки..., [запис від 1 лип. 1857 р.]).

V

Хоча Тарасові і здавалося, що живопись його прийшла — професія, його хліб насущний", а проте інша прирощенна йому сила не вважала на його думки: і тоді, коли він "стояв перед великими творами свого великого учителя в ясных залах Академії художеств", та всемогутна сила "чари діяла" над ним. Вона водила його по степах наддніпрянських /107/ і показувала йому "тіні мучеників, бідолашних наших гетьманів". Вона розстидала перед ним степи, засіяні могилами. Вона показувала йому його "прекрасну, безталанну Україну в усій її красі меланхолійній, красі непорочній". Вона, ота сила всемогутня, незримою рукою з незримої чаші напувала Тараса тими "чарами", якими він навіки причарував до себе свою прекрасну Україну. З тими "чарами" лився незримо до його в душу той "божественний глагол", що устами Тараса розбудив "приспану" Україну. Прокинулася Тарасова муза і позвала його служити Україні і всім людям в іншій сфері. На сій службі Шевченко надбав собі навіки безсмертної слави, але ж за те зазнав невимовно тяжких страждань і пекельної неволі в казармі смердячій. Муза вінчала його вінцем, що довіку людського не зблекне, не потемніє і довіку сяятиме яко вінець генія українського слова, яко колючий терновий вінець величезного мученика і апостола правди, світу і волі людської.

Перед нами тепер стане вже не тільки художник Шевченко, перед нами розгортається суверток, де списане життя поета Шевченка.

Погляньмо, як розвивався, на якому ґрунті зростав прирощений Шевченкові талант поетичний.

Річ певна, що дар поезії був у Шевченка прирощений, але сього не досить, і, опріч прирощенності, був ще й інший ґрунт, на якому повагом зростала Тарасова муза; була ще та роса, той покорм, що поїли, годували і ростили його музу, — Шевченко не повідав нам, яким робом зростав і розвивався талант його; якою стежкою і хто вів його, хто і чим згодував його. Та ледві чи й спроможен він був повідати про се: йому тільки можна було сказати нам, хто і як спиняв зріст його таланту; хто і як держав його музу в темному льоху, не пускаючи її на світ, на волю. Він про се і сказав нам: крепацька темнота, неволя та злидні. Були ще й інші вороги його музи. Увесь політичний і соціально-моральний устрій державний ворогував з його музою і воювати її вирядив від себе те хиже військо, що зоветься неволею, темнотою і злиднями.

Даремна річ сподіватися від таланту, щоб він дав широку відповідь на питання про історію свого зросту і розвитку. Талант і сам того не відає; сам не спостерегає і не може спостерегти, коли і як він росте. Чим більший у чоловіка талант, тим менш він відає про се, тим менш він спроможен спостерегати процес його зросту і розвитку. Поет не відає, коли і як зростала творча сила його таланту. Суций /108/ поет єсть суций, найпокірливіший раб, невольник свого натхнення. Він не відає, коли призначення

пришле до його натхнення; а останнє прийде і скаже поетові: твори, — і поет слухається, творить, не питаючись і не відаючи того, з якої речі він творить так, а не інакше. Біографи і критики мусять самі вже доходити до ґрунту, на якому зростав талант, і до стежки, якою йшов процес його розвитку.

Ми більш-менш запевне можемо сказати, хто і чим годував, хто доглядав Шевченкову музу, коли ще вона була в пелюшках і доки не розбудило її дихання волі. Перш за все, маємо високого достоїнства твір Шевченка, де він "неложними устами" висловив нам ті обставини, серед яких зростав його могутній геній. Сей високохудожественний малюнок стає нарисом, або, певніш мовити, канвою колиски, в якій зростав Шевченків талант поетичний. В віршу "До Музи" поет промовляє:

Ти, сестро Феба молодая.

Мене ти в пелену взяла

І геть у поле однесла;

І на могилі серед поля,

Як тую волю на роздоллі,

Туманом сивим сповила;

І колихала, і співала,

І чари діяла...

Першими батьками, що вигодували Тарасів дух і дар поетичний, першими ніжними няньками, що пестили в крепацькому тілі мужицької дитини кебету поетичну, були природа й історія України. Природа наповала його душу ще змалку високим ліризмом; а народна історія, переказана йому в піснях сліпих кобзарів, діда Івана і більш за все в піснях народу взагалі, годувала серце поета високим народно-національним почуттям. Окрім того, побут народу, його тяжка неволя, — все оце незримою цівкою вливалось і годувало увесь духово-моральний організм Шевченка; ростило його талант, "повитий сивим туманом". В сьому сповивачі і зростав проквільно, мовчки велетень нашого слова. Доля перекинула Шевченка на чужину, і тут місячні ночі в Літньому саду починають потрошку ворухити його талант; але сповивач міцний ще, а у сповитого велетня мало ще духової сили, щоб порвати його. Другим духовим хлібом Шевченка, можна сказати, змалку і до останку, стає Біблія і, переважно, з неї Псалтир. Останній /109/ він трохи чи з першого і до останнього слова вивчив ще змалку і читав його з пам'яті. Біблію читав він і потім за порадою Брюллова. Читав її, сидячи потім і в тюрмі, і в казематі, і в казармі; тут читав її і по волі і по неволі, бо більш жодної книжки не давано йому читати. Вплив Біблії яскраво і виразно відбивається скрізь і в поезіях Шевченка, і в прозі, писаній мовою російською, і в "Записках" його, і навіть в листах до приятелів і до знайомих. Вплив Біблії не менш впливу народної пісні на творах Шевченка лежить червоною ниткою. Поруч з оцим впливом бачимо вплив історії України; історії переважно з тим духовим простованням, яким дише "История Руссов" Кониського 208. Правда, тоді ще (до р. 1845) не було друкованої історії Кониського, але ледві чи багацько було таких освічених українців, тим паче патріотів, щоб не мали у себе переписаної "Истории руссов". Я пам'ятаю, як був ще малою дитиною, як батько

було виймає з скрині бережно загорнений в сувій полотна суверток синього паперу, — то і була "История руссов". Пізніш знов р. 1847 — 49 такий самий суверток з переписаною історією Кониського я бачив в Чернігові у діда свого Феоктиста Ротмистрова; р. 1853 те ж саме бачив і вперше сам вже перечитав ту писану історію в золотоноському повіті у Іскри; ще пізніше, р. 1856, піп в Переволочні Прилуцького повіту, нарешті р. 1859 столяр Гавриленко Грицько в Полтаві показували мені такі самі попереписувані історії Кониського.

208 Автор "Истории руссов" невідомий, тривалий час ним вважався Г. Кониський.
— Ред.

Вже ж не можна гадати собі, щоб отієї історії не було в Гребінки і щоб він не давав її читати Шевченкові. З листів Шевченка до Бодянського Осипа Максимовича (професора в московському університеті) відаємо, що Шевченко і пізніш, коли історія Кониського була вже надрукована, вельми інтересувався єю.

Знаємо, що ще до визволення з крпацтва Шевченко спізнався з Гребінкою і вже ж певна річ, що останній давав йому читати твори Котляревського, Гулака-Артемовського, Квітки, Бодянського і свої. Все оте годувало і ростило поетичний таланти Шевченка. "Наські казки" Бодянського, видані ще р. 1835, напевне, теж мали вплив на Шевченка; найпаче передмова до їх запорожця Іська Материнки, підписана ініціалами Бодянського. В серце до Шевченка не могли не запасти оці слова Бодянського до земляків: "Може, /110/ хочете, щоб який ворог нетруджений нашою батьківщиною поживився? Нас же да нашим же добром почаствовав? Глядіть, щоб з нашого хворосту да не загнули нам якої чуденної карлючки" 209.

Вплив всього оцього разом з "диханням волі і місячних ночей", згуртовавшись, розбудив Шевченкову музу. Коли властиво вперше, голосом яких саме віршів озвалася Шевченкова муза — запевне ми сього не відаємо. Шевченко нам сього не сказав, а, опріч його, ніхто й не знав. Він у своїй коротенькій автобіографії 210 повідав нам тільки, що "українська строга муза довго цуралася його смаку, попсованого в кирилівській школі, в панській прихожій, по заїздах да по міських кватирах. Але коли дихання волі вернуло почуттю чистоту перших літ дитинного віку, що перейшов під убогою батьківською стріхою, муза обняла і пригорнула його до лона на чужині".

Оте "дихання волі" — ні що більш, як визволення з крпацтва, а воно сталося 22 квітня р. 1838. Значить, з того часу своє натхнення поетичне Шевченко почав виливати на папір.

Не відомо, який перший твір написав Шевченко, він тільки повідав в автобіографії, що з перших творів його, написаних в Літньому саду, надруковано тільки "Причинну".

Живучи з Сошенком на квартирі, Шевченко писав поему "Катерина" 211. Того ж року він написав "Перебендю", "На вічну пам'ять Котляревському" 212, "Івана Підкову" і інші. Твори свої Шевченко читав Гребінці 213. Річ певна, що у них заходила бесіда і про надрукування їх; але коштів на те не було. Гребінка, одначе, пікловався, щоб видати український альманах 214. Була у його думка, і робив він з ініціативи Квітки деякі заходи, щоб р. 1839 почать видавати мовою українською при "Отечественных

записках" Краєвського, "Литературные прибавления", чотири книжки на рік. Листуючись з Квіткою, Гребінка писав 18 листопада р. 1838: "Є тут один земляк Шевченко, що то за завзятий писати вірші! Як що напише, так тільки цмокни да вдар руками об поли, він дав мені гарних стихів на збірник".

209 "Наські українські казки [запорожця Іська Материнки]. — М., 1835. — С. XIII.

210 Йдеться про "Лист до редактора "Народного чтения". — Ред.

211 Чалий. Жизнь и произведения Шевченка. — С. 32.

212 Котляревський помер в Полтаві 29 жовтня 1838 р.

213 "Украинская старина" [Г. П.] Данилевського. — [X., 1866]. — С. 275.

214 Ibidem. — С. 274. /111/

На жаль, з Гребінчиних заходів нічого не вийшло, і видання сподіваного альманаху, мабуть, через недостачу грошей задлялося; а через те і Шевченкові твори не являлися друкованими. Друкуванню їх допомогла знайомість його з Мартосом.

Зимою з 1839 на р. 1840 перебував в Петербурзі полтавський дідич, близький земляк і знайомий Гребінчин Петро Мартос. В Гребінки спізнався він з Шевченком і прохав його намалювати з його патрет. Умовилися. Приїхав Мартос до Тараса на сеанс і бачить: на долівці порозкидано шматки писаного паперу; зняв він один з них, списаний олівцем; бачить, нечітко і дрібненько написані вірші; він читає їх... Там було написано чотири рядки віршів:

Червоною гадюкою
Несе Альта вісти,
Щоб летіли круки з поля
Ляшків-панків їсти 215.

— Що оце таке, Тарасе Григоровичу? — спитався Мартос у Шевченка.

— Та се, добродію, не вам кажучи, як нападуть іноді злидні, то я й нівечу папір, — відповів Тарас.

— Так се ваші вірші?

— Еге ж.

— Багацько у вас такого? — питає Мартос.

— Та є чималенько.

— Де ж воно?

— Отам, під ліжком у кошику.

— А кете, покажіть.

Шевченко витяг з-під ліжка луб'яний кошик, повен шматків ізписаного паперу. Мартос почав був розбирати, але бачить — річ трудна, нашвидку толку не доберешся; він і каже до Шевченка:

— Дайте мені додому оці папери, —я їх перечитаю.

— Цур йому! Воно не варто праці.

— Як не варто! Тут є щось дуже доброго.

— Сількись! Візьміть, да тільки, будьте ласкаві, нікому не показуйте і не говоріть нікому.

— Та добре ж, добре.

Взяв Мартос ті папери і повіз їх до Гребінки, і там вони з великою працею уладнили ті папери і що розібрали, те перечитали.

215 Тарасова ніч. — "Кобзар". — 1876. — Т. II. — С. [7]. /112/

На другому сеансі Мартос нічого не говорив Шевченкові про вірші, сподіваючись, що Шевченко сам здійме про них бесіду. А Тарас мовчав собі. Тоді Мартос каже до його:

— Чи знаєте що, Тарасе Григоровичу: я перечитав ваші вірші; дуже, дуже добрі. Хочете — надрукую?

— Ой, ні, добродію, не хочу, не хочу!

Доволі праці зазнав Мартос, заким згодився Шевченко. І от таким побитом, коштом Мартоса надруковано в Петербурзі р. 1840 вперше українські вірші Шевченка невеличкою книжечкою з назвою "Кобзар". До сього "Кобзаря" були заведеш: "Думи мої", "Перебендя", "Катерина", "Тополя", "На що мені чорні брови", "До Основ'яненка", "Іван Підкова" і "Тарасова ніч" 216.

Так розповів нам Мартос 217 історію першого "Кобзаря". Ніхто інший не подав нам якої другої звістки, може, через те, що коли Мартос надруковав сю історію, так не було вже на світі ні Гребінки, ні Шевченка. Через те Мартосову звістку я беру яко факт; хоча гадаю, що могло бути трохи інакше. Мені не йметься віри, щоб Гребінка до того часу не розповів Мартосові, що Шевченко пише вірші; і щоб Шевченко був таким недбалим до своїх віршів, що скидав їх в кошику.

ТАРАС ШЕВЧЕНКО

під час від виходу "Кобзаря" до укінчення Академії художеств

(1840 — 1845)

I

Уся Україна щиро повітала Шевченкового "Кобзаря". Се була та перша "зоря" нашого оновленого слова, що в сяєві її поліг останній кобзар і народився перший великий поет український; поет народно-національний! Україна побачила і повітала поета-мужика, зрощеного на ґрунті національно-мужицької історії; вона побачила початок того огню, що горить і світить; промінь того сонця, що "йде і за собою день веде". Шевченків "Кобзар" положив вже не зав'язь, як Котляревський "Енеїдою", а міцний початок того, що називається національною літературою.

Коли Україна раділа "Кобзарю" — критика російська зустріла його глузуванням, глумом 218 з української мови і народності. Так само російська критика вітала і раніш, і тоді ж саме, і трохи переогодом наше слово і в творах інших письменників, як-от в творах Котляревського, Квітки, а потім і в "Гайдамаках" Шевченка. Українське слово, що було тоді ще в пелюшках, петербурзькі критики зустріли не тільки неприхильно і вороже, а навіть антипатично. Поезію Шевченка вони охрестили "штучною пустотою", мову українську в його творах назвали "уродованьєм русского языка на хахлацкий лад" 219 — або "наречиєм, которого даже не существует..." — такою, бачте, мовою, чи, говорячи точними словами критиків, "языком 220 небывалым, которого ни одна из всех

возможных Россій, ни великая, ни малая, ни черная, ни белая, ни красная, ни старая, ни новая не могут признать за свой".

218 Чалий. Жизнь и произведения Шевченка, с. 35.

219 [Анонімна рецензія]: "Сын отечества". — 1840. — Т. II. — [№ 4. — С. 837].

220 [Сенковський О.] Кобзар Т. Шевченка. — "Библиотека для чтения". — 1840. — Т. 39. — [С. 15].

На думку того ж таки /114/ критика — мова українська "есть мішанина слів хохлатих, бородатих; голених і неголених; південних і північних; се просто — гебридський, мовляв, діалект...221 "Енеїду" Котляревського "Отечественные записки" не соромилися назвати книжкою "пресловутою", "що до письменства зграбного належить стільки, — мовляв, — скільки нікчемні "кумедії" належать до штуки драматичної". Ворожі, антипатичні відносини до українського письменства висловила не тільки другорядна критика російська, а й голова критики російської взагалі — Вісаріон Белінський 222.

221 Ibidem.

222 Ось що писав Белінський до П. В. Анненкова в грудні р. 1847 з Петербурга: "Робив я справки про Шевченка і нестеменно запевнився, що поза релігією (вне религии) віра єсть річ нікчемна. Ви пам'ятаєте, що друг (мабуть, Бакунін) казав, що він йме віри, що Шевченко чоловік поважний і прекрасний. Віра робить чуда; вона творить людей з ослів і дубив; значить, вона може і з Шевченка з{юбити мученика за волю; але здоровий розум повинен бачити в Шевченку "осла, дурака и пошлеца"; а до того ще й п'яницю гіркого, охочого до горілки по патріотизму "хахлацкому". Отсей "хахлацкий" радикал написав два пасквилі. Читаючи один з них, цар реготав; імовірно, що на тому б і справі край, і дурень не зазнав би кари ("не пострадал бы") за те тільки, що він дурний. Але коли цар перечитав другий пасквіль, дак перейнявся великим гнівом. І се зрозуміло, коли зауважите, в чому слов'янська остроумність тоді, як вона звернена на жінчину. Я не читав тих пасквиль, і ніхто з моїх знайомих їх не читав (а се між іншим доводить, що вони нітрохи не злі, а тільки дурні), але я певен, що другий пасквіль — повинно бути — занадто гидкий; з причини, про яку я казав вгорі, Шевченка заслали на Кавказ солдатом. Мені не жаль його; коли б і я був суддею — я покарав би не згірше. У мене особисте вороговання до таких лібералів! Се вороги всякого поспіху (поступу. — Ред.). Своїми "дерзкими" дурницями вони дратують уряд, роблять його приздренним і викликають заходи гострі, погибельні задля освіти і письменства. От вам докази. В "Современнику " спинили друкувати "Пиччинино", а через що? Один з "хахлацких" лібералів, якийсь Куліш в "Звездоч"-ці, часописі, що Ішимова видає задля дітей, напечатав історію України, де сказано, що Україна повинна або відокремитися ("отторгнуться") від Росії, або погинути. Цензор Івановський не догледівся до цієї фрази і її надруковано. І не дивно! В дурному та бездарному творі дуже легко не додивитися і за те попастися. Минув рік: нічого; аж ось цареві хтось прислав ту книжку, зауваживши на ту фразу. А треба сказати, що стаття та вийшла і окремо; пропустив її Куторга; він, покладаючись на Івановського, пропустив її не читаючи.

Зараз же велено було Куторгу закинути до фортеці в тюрму. На талан вистигли заздалегідь повідомити графа Орлова (шефа жандарів), він якось затушив справу; Івановського простили; але виобразіть собі, який жах перейняв міністерство освіти, найпаче цензурний комітет! Мусін-Пушкін накинувся на переклади оповідань французьких, гадаючи, що з них Куліш набрався "хахляцкого" патріотизму. От що роблять оті "скоты, безмозглые либералишки! Ох, уже мені оті "хахли"! Либеральничают во ім'я галушок і вареників з свинячим салом!" (Див.: П. В. Анненков и его друзья. 1835 — 1885) / Издание Суворина. — Спб. — 1892. — С. 604 — 605). /115/

Тим часом небавом услід за "Кобзарем" виходить в Петербурзі р. 1840 окремою книжкою Шевченкова поема "Катерина".

За нею виходить Гребінчин альманах "Ластівка", харківський "Молодик".

І там, і там були Шевченкові твори.

Нарешті, видав він поему "Гамалія".

З оцього знати, як українці повітали Шевченкові твори. Знати, що "Кобзар" ластівкою весняною полинув на Україну і розбудив там приспаних дітей її. Українці почули, що заговорило до них "нове, огненне слово", і почали більш інтересуватися рідною мовою. Були і до "Кобзаря" твори, писані мовою українською: повісті Квітки; "Полтава" і "Приказки" Гребінчині; твори Котляревського, Гулака-Артемовського, Левка Боровиковського, Костомарова і дещо інше; як каже Чужбинський 223, все от читали вищі стани на Україні якось мляво.

223 Воспоминания о Шевченке. — С. 4.

А "Кобзар" одним ментом розігнав апатію і викликав любов до рідного слова, що було тоді вже вигнане з ужитку в розмові не тільки між панами, а навіть і в розмові з хрестянами... Після "Кобзаря" пани взялися читати Квітчині повісті.

Таким чином, Шевченкове ймення швидко стало відомим скрізь по Україні і зайняло зразу місце на покуті, по правді приналежне авторові "Кобзаря" яко "першому великому поетові нової великої літератури в слов'янському світі", як промовив се, вже після смерті Шевченка, російський критик Григор'єв.

Україна зрозуміла душу Шевченкових творів; зрозуміла, що його пісня — пісня цілого народу, виведена голосно; що вона єсть зорею оновлення нашого письменства, задобреною ідеями народно-національними і демократичними.

Пісні з такими ідеями довіку не вмирають.

Щиро, радісно вітав "Кобзаря" тодішній ветеран нашого малого ще письменства Грицько Квітка. Шевченко, скоро вийшов "Кобзар", дак один примірник його доручив якомусь українцеві, що їхав до Харкова, і прохав піднести "Кобзар" Квітці. Одначе щось пошкодило тій людині їхати до Харкова, і він передав "Кобзаря" Мартосові, а сей вже переслав його до Квітки. Старенький Григорій Федорович, "одержав-/116/ши "Кобзаря", притулив його до серця" і 23 жовтня р. 1840, дякуючи за його Шевченкові, писав: "Ваші думки кріпко лягають на душу. Гарно, батечку, гарно. Вже так що думки! Утніть ще; потіште душу; мов теплого маслечка злийте на неї; а то від московських побрехеньок щось дуже вже до печінок доходить" 224. В тому ж листі Квітка просить Шевченка

переказати віршами його, Квітчину, "Панну Сотниківну", надруковану мовою російською в 3 книжці "Современника" 1840 р. "та ще й патрет з неї змалювати". Не відаємо, чи брався Тарас перевірявати "Сотниківну", але з листа його до Квітки 8 грудня р. 1841 225 відаємо, що він "малював її і хотів скінчити ще до Різдва, та й не знаю, — пише він, — бо тут (в Петербурзі) ні день, ні ніч, а так чортзна-що; прокинешся рано, тільки що заходишся малювати, дивись: вже й ніч; тільки пензлі миєш, більш нічого". Щирі і приязні відносини Квітки до Шевченкових творів не могли добре не вплинути, не підбадьорити Тараса. Квітка прохав у його поезій до якогось свого альманаху, Тарас послав до його 8 грудня якусь невідому нам свою поезію Ганнуса 226 і писав: "Оце сьогодні скомпонував її нашвидку, та й сам не знаю, чи до ладу, чи ні. Подивіться на неї гарненько та й скажіть щирю правду. Як побачите, що вона дуже вже безецна 227 (бо вона такою мені здається), то не давайте її друкувати; нех іде, звідкіля взялася".

224 Листи до Т. Г. Шевченка, с. 10 — 11. — Ред.

225 Киев[ская] стар[ина]. — 1894. — Кн. IV. — С. 323.

226 "Утоплена". — Ред.

227 Сороміцька. — Ред.

Як перейшов у Тараса останній час року 1840 і початок р. 1841 — певних звісток не маємо, окрім того, що він кватирував укупі з художником Михайловим і зазнав скорботи, похоронивши свого друга-учителя студента Демського. Відомо ще, що з виходом його "Кобзаря" ширшає його знайомість між українцями, що поприїздили жити до столиці. Між ними треба назвати Грицька Тарновського, дуку-дідича з Борзенського повіту. Йому тоді було років під 50; дітей у його не було; в годіванках у його були небоги, і в одну з них закохався був Штернберг. Тарновський любив товариство художників, письменників, учених і артистів, чимало їх і між ними Глинка, знаменитий музикант, перебували в селі Качанівці, маєтності Тарновського, де у його був прекрасний розкішний дім і невимовно гарний парк. Тарновський належав до тих українських панів-дуків, що хоч /117/ потроху пам'ятали свій національно-народний родовід і не цуралися ідей національно-демократичних, звісно, на стільки хоча, на скільки давало те панське поводження. Маєтність Грицька Тарновського перейшла по його заповіту до Василя Тарновського. Останній (род. р. 1809, помер р. 1865) був чоловік доброї освіти і прихильник народу. Він зумів зібрати доволі значний український музей, а син його, Василь же, збагатив той музей новими придбаннями, найпаче придбанням власноручних манускриптів Шевченка і інших речей, що належали останньому, і подарував сей музей чернігівському земству.

З Григорієм Тарновським познайомив Шевченка Мартос, однак до р. 1842 нема у нас певних фактів, щоб характеризували відносини між Шевченком і Тарновським за час 1840 і 1841 р. З двох пізніших вже листів Тараса до Тарновського треба гадати, що відносини їх були прості, приязні і щирі. Року 1841 Шевченко наділяє Україну новою своєю історичною поемою "Гайдамаки". Довго її держала в своїх лабетах цензура. "Було мені з ними" (з "Гайдамаками") лиха, — писав 26 марта 1842 р. Шевченко до

Тарновського 228. — Насилу випустив цензурний комітет. "Возмутительное", та й годі! Ледві сьак да так впевнив їх (цензорів), що я не бунтівник. Тепер хватаюся розіслати, щоб не схаменулися". З тих помилок, з якими надруковано "Гайдамаків" (друкарня Сичова в Петербурзі), справді знати, що Тарас хвтався швидше їх надрукувати, боячись, "щоб не схаменулися" і не заборонили їх цензори. На помилки він нарікає і в листі до Тарновського 26 марта р. 1842 229, і в листі до Квітки 28 марта 230. "Надрукував, — пише він до останнього, — бодай йому очі повилазили... Не лайте дуже, коли що знайдете не до ладу, бо і написано, і надруковано навмання". Шевченко добре добачав, що інде в "Гайдамаках" є дещо таке, що інакше б треба його переробити, є таке, "що аж самому соромно". Одначе, не вважаючи на се, "Гайдамаки" вельми швидко розійшлися; в грудні 1841 р. вони не були ще викуплені з друкарні 231, а в березілі року 1842 непроданих "Гайдамаків" лишилося тільки сотня примірників.

228 Основа. — 1862. — Кн. V. — С. 4.

229 Ibidem .

230 Русск[ая] стар[ина]. — 1880. — Кн. II. — С. 593.

231 Киев[ская] стар[ина]. — 1894. — Кн. II. — С. 323.

Тут варто спинитися над питанням: звідкіль Шевченко взяв сюжет на "Гайдамаків" і коли саме писав сю поему? /118/ Про се неоднакові звістки і думки. На думку д. Чалого, висловлену спершу в "Оснoві", а потім і в книзі його "Жизнь и произведения Тараса Шевченка", так першим зерном, з котрого зросла поема, були оповідання Тарасового діда Івана і подорожі Тараса з сестрами в Лебединський-Мотронівський монастир, де на цвинтарі було чимало могил коліїв. Над могилами були плити з написами. Тарас читав прочанам ті написи, а між прочанами були, може, такі діди, що пам'ятали і розповідали про страшенні події гайдамаків. Тарас слухав їх, переносився думками в минуле, і в фантазію до його на цілий вік запали ті місцевості,

Де ходили гайдамаки

З святими ножами,

І ті шляхи, що він міряв

Малими ногами 232.

Мартос ще р. 1863 доводив що інше. Він писав: 233 "Ще року 1840 хотів я про Барську конфедерацію довідатися більше, ніж давав Плюшарів лексикон і часто про се розмовляв з Гребінкою. При тих розмовах бував і Шевченко і, слухаючи те, не подав і знаку, щоб йому тоді було що-небудь відомо про події гайдамацького часу. Нарешті я дав Шевченкові прочитати новий роман Чайковського "Верну́го́ра". З того роману він і взяв зміст "Гайдамаків" і більшу частину подробиць".

Д. Чалий 234 зовсім знехтував Мартосову звістку, навіть не згадав про неї і за джерело до "Гайдамаків" взяв єдине передмову до них, написану Шевченком; але ж і передмова показує, що цілком не можна нехтувати Мартосової звістки. Шевченко в передмові каже: "Про те, що діялося по Україні р. 1768, розповім я, як чув від старих людей. Про гайдамаччину я не читав нічого друкованого". Одначе ж він подав в "Припису" реєстр, що свідчить і про ті джерела, які він читав, перш ніж написав

"Гайдамаків". Він згадує і про Плюшарів лексикон, і про історію Кониського і Бантиш-Каменського.

232 Чалий, с. 16 — 17.

233 "Вестник Ю[го-Западной] и З[ападной] России", 1863, [кн. X].

234 Жизнь и произведения Шевченка. — С. 248 — 250.

Певна річ, що перше зерно "Гайдамаків" запало в Тарасову душу з народних переказів і переважно з переказів діда Івана; але воно не було і не могло бути таким, до якого розрослося в поемі, коли б автор її не познайомився з подіями гайдамаків по ін-/119/шим ще літературним джерелам. А щодо гадок про вплив подорожі до монастирів, то їх треба або зовсім залишити, або уважати їх, коли вони дійсне були, на стільки, на скільки можливо сподіватися впливу їх на хлопця 11 — 13 років. Якщо й доводилося Тарасові подорожувати, так певна річ, що до року 1827, коли йому було не більш 13 років, а сестрі Ірині 11. До того ж ми й не відаємо, до якого саме монастиря ходив Тарас "з сестрами" на прощу. (Зауважимо, що Тарасова сестра Катерина ще р. 1823 вийшла заміж в друге село, а Маруся тоді була ще вельми мала). Д. Чалий каже про "Лебединський-Мотронинський монастир", але такого монастиря не було й нема 235.

Зерно "Гайдамаків" розросталося відповідно тому, як Шевченко знайомився з історичними фактами минулої України: хоч він і каже, що не читав про події р. 1768 нічого надрукованого, але додає: і критикованого; от в отому слові і вся сила і вага, на яку не звернув уваги д. Чалий. Задумав писати своїх "Гайдамаків" Шевченко коли не в 1838, так в 1839; бо, як відаємо з його "Записок", він тоді вже, стоячи перед малюнками Брюллова, задумувався про ілюстрації, про сліпого кобзаря до "своїх лютих гайдамаків". Значить, очевидна річ, що з "Wernyhora" Чайковського коли Тарас чим і покористувався, так хіба невеличкими подробицями, які й додав до готового вже образу цілої поеми.

235 Се два окремі монастирі, обидва вони в Чигиринському повіті. Жіночий монастир Лебединський Миколаївський стоїть біля р. Гаптурки в лісі, що зоветься Лебедин, верстов за п'ять біля села Лебедин. Сей монастир осаджено р. 1779 черницями з волоського кажгурського монастиря, що був зруйнований турками. Будованню монастиря сього найбільш запоміг князь Ксаверій Любомирський. Саме оцей монастир і згадує Шевченко в "Гайдамаках", не відаючи, що монастир "Лебедин дівочий між Чигирином і Звенигородом" осаджено більш, ніж через десять років після подій, списаних в "Гайдамаках" його. Щодо монастиря мотронівського, так дійсне се монастир вельми стародавній. Стоїть він в темному мотронівському лісі за 9 верстов від ведмедівського монастиря. Осадила монастир, як каже переказ, якась княгиня Мотрона ще до Батия б то. Татарва зруйновала була його, але князь Ольгерд року 1568 запоміг оновити його, а гетьман Сагайдачний р. 1620, 1621 наділив його землями, король Ян Казімір р. 1664 затвердив права монастиря на землі. Турки р. 1676 спалили сей монастир; оновлено його р. 1686, а потім р. 1717 польський князь Ян Яблоновський запоміг йому і затвердив за ним усі його землі, не вимагаючи; щоб монастир пристав до унії. (Дивись Пам'ят[ную] [книжку] Киевск[ой] Эпарх[ии], 1882, с. 84 і 92).

До того ж часу реєструю я написання Шевченком віршів "Хустина" і другої поеми "Черниця Мар'яна", бо, посилаю-120/ чи до Тарновського "Гайдамаків", Тарас р. 1842 пише: "Будьте ласкаві, не давайте їм (дівчатам, небогам Тарновського) читати і не показуйте їм мої "Гайдамаки", бо там є багато такого, що аж самому сором. Нехай тропіки подождуть; я їм пришлю "Черницю Мар'яну", к Великодню (1842) думаю надрукувати. Се вже буде "не возмутительное". Оригінал "Черниці", писаний власною рукою автора, з посвятою, з малюнками до неї і пісню (Хустина) Шевченко відіслав в Харків до Корсуна, щоб надрукував в своєму "Снопі" 236, що мав видати на р. 1842.

II

Нові українські видання і нові Шевченкові твори знов викликали неприхильні, ворожі рецензії в журналістиці російській. Рецензію Белінського на "Гайдамаків" наш письменник Трохим Зіньківський називає "нахабною, недотепною і недостойною тирадою" 237. Але ще раніш "Гайдамаків", розбираючи Гребінчин альманах "Ластівка", так само як і в рецензії про Квітчине "Сватання", Белінський, як се признає і Пипін 238, висловив строгий осуд і взагалі антипатію до українського письменства. Від себе додам, що в одній з тих рецензій висловлена і чудна зневага до народу. По думці Белінського 239, так на Україні ще, бачте, з Петра Великого почався поділ людності на стани. Дворянство (шляхта) силою історичної неминучості приняло "русскую" мову і перейнялося "русско"-європейськими звичаями в житті. Мова народна почала псоватися і тепер (1841) мови української нема вже, а є тільки "областное (провінціальне) наречие". По думці Белінського, "поезія єсть ідеалізованія життя реального. Чиє ж життя ідеалізуватимуть українські поети?" — питається Белінський. — Життя вищих станів на Україні переросло українську мову і остання лишилася тільки в устах простого народу. Мовою "русскою" романіст у своєму романі може списати людей усіх станів і примусити кожного з них балакати мовою людей освічених; а життя мужика само по собі мало, мовляв, інтересне для людей освічених".

236 Русск[ий] архив. — 1891. — Кн. X. — С. 216.

237 Правда. — 1890. — [т. I. — Вип. II і III. — С. 24].

238 Вестник Европы. — 1888. — Кн. III. — С. 248.

239 Сочинения Белинского. — [М., 1865]. — Т. V. — С. [108].

Тим-то Белінського "жаль брав бачити, коли і невеличка кебета (себто Квітка!) марнує свої сили, пишучи по-українськи задля українських /121/ хрестян (себто задля народу!). Зміст такої писанини завжди одноманітний; головний інтерес — мужика простосердність і простосерда привабливість мужичої балачки. Але все оце вже надокучило! Та й гарне ж те письменство, іронізує далі Белінський, що "дышет простоватостью крестьянского языка и дубоватостью крестьянского ума".

Що ж спричинилося таким відносинам Белінського і інших критиків петербурзьких до творів Шевченка і взагалі до українського слова? Зіньківський каже, що література російська тоді була дворянсько-урядницькою забавкою; її, як і всякий комфорт, потребували тільки люде освічені; а про те, щоб повернути літературу на службу освіти маси народної, щоб силою її рушити простий люд з морального та економічного

занепаду, — про те "не дбали навіть такі "радикали", яким був Белінський".

Не можна мені згодитися з Зіньківським — як з тим, щоб література російська з початку рр. 1840-х була тільки забавкою, так і взагалі з тим, що ніби єдине висловлені їм причини сплодили ворожі відносини критики російської до нашого слова. Д. Пипін 240 подає ще інші причини антипатії Белінського до українського письменства взагалі; тієї антипатії, що потім через кілька років відбилася і в розмові одного з героїв тургенівського роману "Дым".

240 "Вестник Европы". — 1888. — Кн. III. — С. 248 — і далі.

По думці д. Пипіна, дак "імовірно, що та антипатія не була чужою і самому Тургенєву. Корінь її лежить, — каже д. Пипін, — в тому, що ліпші сили літературні в Росії рр. 1840-х були перейняті питанням штуки. По тих питаннях гуртувалися у них і питання філософські, і питання практичного життя громадського. Тоді усю увагу покладали на філософію Гегеля і Шілінга: або на Шекспіра, Гете, Байрона і т. ін. і тут вбачали поетичні віщовання духу загальнолюдського". Дак от з сього б то погляду "українське письменство здавалося критикам вузьким провінціалізмом, що пильнує держати людей на низькім ступні прихильності до своїх звичаїв окільних, до мертвої давнини... Філософи російські рр. 1840-х бачили в українському письменстві чужу для них мову; заводили оцю мову в книжки їм здавалося за річ несерйозну, непотрібну, неоправдану; вона роз'єднує освітні сили; а таке роз'єднання знесилює письменство російське". Одно слово, говорячи просто, по правді, по щирій, виходить, що д. Пипін признає, що філософи і критики російські ворогували властиво /122/ на українське слово за те, що воно стає перешкодою превподоблення, попросту — обрусіння.

Критик німецький Кавенан каже, що Шевченкові ніяким чином і не було можна сподіватися, щоб пануюча критика московська ласкаво повітала його твори. Пригадавши собі тодішнє (рр. 40) становище московського письменства, треба дивом дивувати, каже німецький критик, юнацькій відвазі того, хто на придворному з природження російському Парнасі хотів прищепити перекірливі нарости демократичні.

Зупиняючись над тією думкою, яка мулить і мене, Трохим Зіньківський причину вороговання москалів до нашого слова з'ясовував ще і "тією національною нетолерантністю московською, що поруч себе не стерплює хоч би й невеликої культурної самостійності української".

Мене не вдовольняє і ся причина, і я хочу пошукати ще іншої, властивої критикам російським рр. 1840. Далі їх я не піду і, хтозна, коли б не та причина, на яку я зараз укажу, то, може б, про твори Шевченка і взагалі про розвиток українського письменства Белінський був би вимовив такі ж думки, які потім вимовив Добролюбов, а за ним і дехто інший з однодумних з ним наступників його.

Оцінювати твори народно-національних письменників чужої народності, хоч би і так близької расою і далеким-предалеким родоводом, як-от народності наша і великоруська, діло не таке легке, як воно здається з першого погляду; найпаче коли такі дві народності злучені під одним і тим самим устроєм політичним, але розділені великою безоднею життя історичного аж до кінця віку XVIII. До того ж одна народність

панує, тримає другу в неволі і в темноті і пильнує шляхом неволення превподобити до себе оцю другу. А оця друга превподобитися не може; бо у неї інша природа, інші обставини, інша була історія, та й нині інше соціально-моральне життя і світогляд.

В творах кожного письменника, до якої б національності він не належав, тим паче в творах такого велетня, як Шевченко, єсть, правда, для оцінювання творів його, oprіч ґрунту народно-національного, ґрунт загальнолюдський, і на сьому ґрунті знайдемо матеріал для оцінювання творів, але тільки матеріал загальний, теоретичний: загальну основу головну, загальні людські риси загальних типів літературних. І що ж з того? Принаймні сього для правдивого оцінювання творів народного письменника вельми ще мало. І земля — ґрунт загальний про всяку рослину, і сонце — /123/ загальна керниця тепла, і серце людське — загальний ключ любові і почуття взагалі. Одначе чому ж на півночі не ростуть банани? Бачимо, що навіть під однаковим теплом сонця не всі дерева однакові: і кедр — дерево, і смерека, і тополя — дерево, а яка різниця між ними! Знаючи життя дуба, осики, берези, ботанік не відважиться сказати, що він вже з того самого знає і життя всякого іншого дерева. Знаючи загальноосновні теоретичні закони загального життя звіря, зоолог з того одного не знає ще життя слонів. Бачимо знов, що світ і тепло сонця не по всіх світах і не на всіх людей однаково впливають. Не всі люде за однаковими обставинами окільними однаково почувають любов або ненависть, радощі або скорботи. Оцього самого не можна не бачити і на народностях і не можна критикові знехтувати отаку національну різницю. Так само не можна йому не уважати на другу ще сторону творів письменника: на колорит їх. Колорит твору надає не тільки часом, а трохи чи не завжди, без волі письменника, суми ознак національних укупі з впливом історичного життя нації. Жоден письменник не спроможен цілком спекатися сього впливу, і чим більша у письменника кебета, тим густіше на твори його ляже його колорит. Тим-то критикові, що оцінює твори письменника другої народності, треба, щоб не наробити великих помилок, добре знати історію і етнографію тієї національності, до якої належить письменник і його твори. Критик повинен, oprіч усього іншого, знати мову тих творів: знати, тямити і розважати окремості расові; події історичні, всесторонній вплив їх; знати етнографію народу, до якого належать люде, чи групи людей, списані в творах, за оцінку котрих він береться.

Мені здається, що оцього саме й бракувало тим критикам російським 1840-х рр., що так вороже, антипатично висловилися про твори Шевченка, найпаче про твори його змісту історичного. Не можна їх за се вельми й винуватити. Звідкіль їм було придбати такого знання? Звідкіль було їм пізнати історію, етнографію і антропологію України? Історію вони знали хіба по Кайданову да, може, дехто по Бантиш-Каменському; але ж хіба то була історія? Тим паче не була то історія українського народу. Етнографія тоді була в пелюшках. Живої української мови, якою писані твори Котляревського, Квітки, Шевченка, вони, може, чи й чули. Та вони й гадали собі, що українська мова — "та ж сама русская мова, тільки попсована", і, /124/ щоб знати її, досить, як-от казав цензор Корсаков, проїхати кільки верстов по межі України. А через незнання мови і такі совісні критики, як Белінський, плели нісенітницю. Наприклад, розбираючи

Гребінчину "Ластівку", він помітив, що Квітка оповідання своє присвятив "любій своїй жінці"; та й і каже з сього, що "жінця по-малоросійськи значить жена". Я не відважуся сказати, що слово "жінця" Белінський ужив на більший глум з української мови. Се було б занадто недостойно голови російської критики... От через таке незнання, через темноту єдине Белінському наша мова народна і здавалася "простоватою" (партацькою), а "Енеїда" Котляревського — "пресловутою". Тим-то йому в Шевченкових творах ввижалося повно "вульгарних і сороміцьких слів і виразів". Тим-то другому критикові ввижалося, що Шевченко "уродует русский язык, подделываясь под хахлацкий лад".

Треба ще сказати, що Белінський, а тим паче критики "Сына Отечества" і т. ін., не розумів ваги народної поезії взагалі. Чудно, але се факт: довелося йому розбирати в "Отечест[венных] запис[ках]" дисертацію Костомарова "Об историческом значении русской народной поэзии" і він вимовляє, що "поезія народна — така річ, що працювати коло неї може тільки той, хто не спроможен чи не хоче працювати ні коло чого більш путящого".

Темнота тодішніх критиків російських в тому, що треба було їм знати про Україну і її народ, коли вони бажали про се балакати, не дала їм зрозуміти і поезію Шевченка. Вони не тямили, що Шевченкова муза прорвала той підземний льох, де під семи замками і під семи печатями лежав закутий в кайдани дух волі і демократичний ідеал українського народу. Льох той засипано землею; наумисне зверху по йому виорано і засіяно, щоб живі крепаки не знайшли й стежки до того льоху, де сховано їх волю. Шевченкова муза сміливою рукою відчинила двері до того льоху, ввійшла туди з своїм світом волі і братерства, відкрила туди щілину сонячному промінню поступу. З льоху того тхнуло смородом тієї трути, що отруїла українську волю, демократизм, що люд вольний закріпостила та наплодила тієї "братії", що донос і неволю довела до культу. Муза Шевченка не побоялася тієї лиходійної пари смердячої і понесла в льох світло; те світло, якого не потушить вже ніколи жадна трута бюрократизму, станових каст і деспотизму; бо світло поезії горить огнем неземним, огнем Прометея. /125/

Чужим критикам, що не знали ні історії, ні етнографії українського народу, не можливо було зрозуміти те, що Шевченко в своїх поезіях стоїть на ґрунті національно-демократичному; що він не услідовує народній пісні, не підроблюється під тон народу, а яко віщий пророк, він, наче сам народ, веде далі народну творчість поетичну. Поезії Шевченка — не переказ народної пісні, а продовж її. Таку саме пісню заспівав би тоді сам народ; Шевченко говорив те, що говорила народна душа; що сказав би на Україні кожен і крепак, і козак, коли б тільки був спроможен висловити свої думки, свої болі, що кипіли біля серця з тяжкої щоденної праці в ярмі. Так що ж! "Венценосная благодетельница Украины" і її "великі сподвижники", як наприклад Потьомкін, Зубови та потроху і Безбородьки і т. ін., закували український народ по рукам, по ногам, та ще й на уста наложили печать!.. Критики Шевченка не зрозуміли, що, як каже Костомаров, Шевченка ніби сам народ вибрав і послав співати замість себе.

Нарешті не треба ховатися з тим, що Белінський ворожо дивився не тільки на

Шевченка, але й на саму українську ідею, в сьому легко запевнитися, перечитавши виписку з листа Белінського до Анненкова, яку я подав вище в примітці в дослівному перекладі 241.

241 Див.: с. 100.

III

Річ зовсім натуральна, що ворожі рецензії на "Кобзаря" і на "Гайдамаків" не могли не вразити перейнятливої душі й чуткого серця Шевченка; не натурально б було, коли б вони не образили його самолюбства. Натурально було йому зайнятися бажанням довести рецензентам російським, що він спроможен писати і чужою мовою і що російською мовою може він орудувати добре, що він знає її, тямить 242. І от він береться за писання віршів і драм мовою російською. Ще р. 1841 посилав він до Квітки російські вірші своєї роботи. То була пісня з драми "Невеста", що перше була трагедія "Никита Гайдай". "Я її, — писав Шевченко, — перемайстрував на драму. Я ще одну драму майструю: називається вона "Слепая красавица".

242 Лист до Григ[орія] Тарновського [від 26 берез. 1842 р.]. — Основа. — 1862. — Кн. V. — С. 5.

Не знаю, що з неї буде; боюся, /126/ щоб не сказали москалі: "Mauvais sujet", — бо вона, бачте, з українського простого биту". Не знаємо, що се була за драма. Драма на 3 дії "Назар Стодоля" — се та сама, що потім надруковано її по-українськи в перекладі самого автора. З того, що Шевченко написав мовою російською, надруковано за життя його тільки частину драми "Никита Гайдай" в "Маяку" р. 1841 да пізніше трохи поему "Бесталанний" 1844 р., видану тоді ж таки і окремо під назвою "Тризна". Усе останнє, написане Шевченком не по-українськи, а між ним і "Слепая", надруковано вже після його смерті. "Слепую" теж він хотів надрукувати ще р. 1842, але потім схаменувся. "Не хочеться її друкувати, — писав він 30 вересня р. 1842 до Кухаренка, — та не маю вже над нею волі. Переписав "Слепую" та й плачу над нею. Який мене чорт спіткав і за який гріх, що я оце сповідаюся кацапам черствим кацапським словом! Лихо, брате отамане! Їй-Богу лихо! Се правда, що, опріч Бога і чорта, в душі нашій є щось таке страшне, що аж холод іде по серцю, як хоч трошки його розкриєш. Цур йому: мене тут і земляки і неземляки зовуть "дурнем". Але ж хіба я винен, що я уродився не кацапом або не французом! Що ж нам робити, отамане-брате! Прати проти рожна чи закопатися заживо в землю! Дуже мені не хочеться друкувати "Слепую", та вже не маю волі".

Ми відаємо вже, за що "неземляки" називали Шевченка "дурнем": за те, що він, як їм здавалося, пишучи по-українськи, "уродовал русский язык на хахлацкий лад". А за що таким титулом величали його земляки, можна, здається, вгадати без помилки.

Під кінець р. 1841 і з початком р. 1842 знайомість Шевченка особиста геть поширшала і він спізнався особисто між іншими земляками з прилучанами: Корбе, Маркевичем Миколою, істориком, далі з Семеном Артемовським, з Щепкіним, а найважливіша річ — з Яковом Кухаренком. Яків Герасимович Кухаренко був людина жвава, перейнятлива, як і Шевченко; чорноморець з глибоким почуттям національним; чоловік з палким темпераментом; з щирим серцем козака, непопсованим цивілізацією

фінського "болота". У його були свіжі традиції козацтва і козацької волі і свіжа любов, міцна, чиста до України. Він бачив і тямив, яким "благом" наділено Україну, і тямив, що з тим "благом" тяжко жити людям, колись вольним, жити у неволі під тими людьми, що ніколи волі не зазнали. Зимою на рік 1842 він приїздив до Петербурга. По дорозі в Москві він бачився з Бодянським. А сей глибокий демократ (попович з Варви, /127/ Лохвицького повіту), людина учена, свідомий українець, нагадував Костомарову тих наших далеких предків, що ніколи не страчували хоробрості й говорили: "Станьмо кріпко, да не посраим землі руської". Скоро оці два патріоти українські Кухаренко і Бодянський побачилися, то вже ж не можна було їм не знати бесіди про "Кобзаря", про "Гайдамаків" і про автора їх. І певне, що Бодянський притьмом радив Кухаренкові спізнатися особисто з Шевченком. Скоро Кухаренко приїхав до столиці, він і познайомився з автором "Гайдамаків" і зараз сприятелівся; довіку були вони щирими друзями. Яків Герасимович не вельми довго пережив Тараса Григоровича: убито його у вересні р. 1862.

Отже, такі освічені люди, як Гребінка і Бодянський, довідавшись, що Шевченко пише і по-російськи, не могли не зауважити на се. Вони тямив, який великий талант показав Шевченко в своїх творах українських; тямив, що сей талант принесе найбільший урожай на ґрунті рідному. Тим-то й бажали вони, щоб Шевченко з сього ґрунту не сходив. Інші, знов українці, Шевченкові знайомі просто інстинктом чули, що Шевченкові не слід працювати не на своєму полі. Таким чином, українцям не можна було не з'ясувати Тарасові, що він вбирається "в кожух, не на його шитий". Найбільший вплив в сьому разі, oprіч Гребінки і Кухаренка, зробив на Кобзаря Бодянський, коли з початку р. 1843 Шевченко був у Москві і бачився з ним.

Не можна було Шевченкові не звернути уваги ще й на те, що інші критики, як-от Тихорський в "Маяку", високо ставлять його талант. Та й ворожі йому критики "Сына Отеч[ества]", "От[ечественных] записок", "Биб[лиотеки] для чтения" і інших признають за ним велику кебету поетичну і нападають на його єдине за мову та за те, що він "мужичий поет". Остання атестація доводила, що критики російські тоді ще не доросли до розуміння великої ваги мужичого письменника, мужичого поета, да ще й по роду, й по серцю, й по думкам мужичої дитини.

З усього того й виходило, очевидячки, що Шевченкові треба зовсім знехтувати вороговання до його критиків російських і покинути писати чужою мовою. І от він починає коло сього міркувати. Ми читали вже каяття його в листі до Кухаренка; а в листі до Тарновського 243 він каже:

243 [Лист до Г. С. Тарновського від 26 берез. 1842 р.] — Основа. — 1862. — Кн. V. — [С. 6].

"Нехай я буду собі і мужицький поет, аби тільки поет, то мені нічого більш і не треба! Нехай собака лає, вітер розне-/128/се". Але ж все ще якось вагається він, і в тому ж самому листі до Тарновського додає: "Обіцянку пришлю вашим дівчатам к Великодню, а може, й раніш, тільки не ту, що писав вам, а іншу, по-московському скомпоновану, щоб не казали москалі, що я їх языка не знаю".

Обіцянка ся була ніщо інше як "Тризна". Хоч після листа до Тарновського "Тризну" надруковано геть більш як через рік, хоч присвячення до "Бесталанного" датовано 11 днем листопада р. 1843 в Яготині, але ж, опріч оцієї "обіцянки", скомпонованої по-московському, я не відаю іншого якого Шевченкового твору, щоб можна було ліпше припасуватися до обіцянки, висловленої в листі до Тарновського.

Запевне можна сказати, що після "Бесталанного" і до останніх років заслання, Шевченко не komponував вже нічого по-московському. "Тризна" була останньою боротьбою його проти призначення. Він взявся єдине до творів українською мовою і небагом скомпонував нову поему "Гамалія". В листі до Кухаренка Тарас хвалився, що "Гамалія" друкується в Варшаві. Не відомо мені, чому поема не була там надрукована, надруковано її вже року 1844 в Петербурзі. І "Гамалія" не здобув собі прихильності від критиків російських. (Дивись 1844 р.: "Москвитянин" № 3 і "Литературная газета" № 19) 244.

Отож кінець 1842 і першу половину р. 1843 бачимо, що Шевченко перебуває в ваганні. Своє тодішнє становище він характеризував в листі до Тарновського 245 так: "Я... чортзна-що! не то роблю що, не то гуляю, сновигаю по оцьому чортовому болоту та згадую нашу Україну. Ох, якби-то можна було мені приїхати до солов'я (себто з початку другої половини квітня), "весело б було, та не знаю".

Року 1842 Шевченко чимало працює коло малярства. Він намалював за літо р. 1842 кілька картин з українського життя. Одну з них "вимантачив" собі Скобелев, комендант петербурзької фортеці, а другу — "Катерину" — придбав собі Григорій Тарновський; вона й досі є у музеї Василя Тарновського 246.

244 Автором рецензії в "Москвитянине" (1844. — № 6. — С. 71 — 72) був В. Тіунський, в "Литературной газете" (1844. — № 19. — С. 335) — рецензія анонімна. Не згадано рецензію, так само анонімну, в ж. "Библиотека для чтения" (1844. — Т. 64. — С. 41). — Ред.

245 [Лист до Г. С. Тарновського від 26 берез. 1842 р.] — Основа. — 1862. — Кн. V. — [С. 5].

246 Нині зберігається у ДМШ. — Ред.

На сій картині Тарас намалював Катерину в той час, коли вона попрощалася з своїм москаликом /129/ і вертаєть[ся] в село. У царині під куренем дідусь сидить, ложечки собі струже і сумно дивиться на Катерину. А вона, сердешна, тільки плаче да підіймає передню червону запашину, бо вже, знає, трошки тее... А москаль дере собі за своїми, тільки курява ляга. Собачка, ще поганенька, доганя його та нібито гавкає на його. По тім боці могила, на могилі вітряк, а там вже степ тільки мріє" 247.

З початку р. 1843 Шевченко висловлює думку видавати "Живописну Україну", себто малюнки (і текст при них) з природи й історії України. Певна річ, що думка про таке видання сплдилася в голові Шевченка геть раніш, і сплдили її перш за все малюнки Штернберга з української природи і картини історичні Брюллова.

Було вгорі говорено, як радів Шевченко, роздивляючись малюнки, пороблені Штернбергом на Україні, і як любував з тих малюнків Брюллов, говорячи, що в одному

ескізі Штернберга він бачить всю Україну. Але ж Штернберг бачив природу тільки Лівобережжя, а Шевченко знав і природу Правобережжя і тямив, що остання більш розкішна, більш мальовнича, ніж лівобережна. Річ зовсім натуральна гадати, що в ту саме годину у Шевченка зародилася думка, що було б добре познайомити освічену Росію з розкішною природою України і з її етнографією. Зросту і розросту такої думки неминуче сприяли прохання видатніших людей України, щоб Шевченко намалював той чи інший образ історичний, напр[иклад], Кухаренко прохав змалювати Головатого. От що він писав до Кухаренка про сей малюнок: "Стоїть Головатий сумний біля царського Зимнього двірця, позад його Нева, а за Невою кріпость, де конав Павло Полуботок". Шевченко гадав, зробивши малюнок сей, відіслати його в Париж, щоб там його відлітографували 248.

Більш за все зросту думки про видання "Живописної України" "повинна була сприяти картина Брюллова "Осада Пскова". Картину сю Шевченко називає "твором божественним". Коли він подивився на неї вперше — йому "дух стисло"; перед ним "стояла не картина, а жива облога Пскова". Дивлячись на неї, йому здавалося, "що він чує крики людей і ляск мечів об залізні шоломи ливонські, польські і литовські" 249.

247 [Лист до Г. С. Тарновського від 25 січ. 1843 р.] — Основа. — 1862. — Кн. V. — [С. 5].

248 [Лист до Я. Г. Кухаренка (кінець лютого 1843 р.). — Зоря. — 1895. — Кн. V. — С. 88].

249 Шевченко Тарас. Повн. зібр. творів. У 6 т. — Т. 4. — С. 213. /130/

Картина, що зробила такий вплив на перейнятливую душу поета-художника, повинна була неминуче перенести його думкою на рідну Україну. І, певна річ, він переносився туди і думав: ба! скільки таких малюнків можна взяти з історії України! Перед очима його не можна було не воскреснути облозі Буші, руйнуванню Батурина Меншиковим, баталії Виговського з Ромодановським біля Конотопу або знов з часу Хмельницького битви біля Жовтої Води, біля Корсуня і т. ін.

Таку думку мою зміцняє і оповідання самою Шевченка 250, що коли він стояв і задумався перед чудовими творами Брюллова, він голубив в своєму серці сліпця-кобзаря до "Гайдамаків"; перед ним тоді "бовваніли тіні мучеників, бідолашних гетьманів наших". Перед ним розстилався розкішний степ придніпрянський, засіяний могилами. Перед ним пишалася наша Україна безталанна в усій своїй красі меланхолічній, і у його "не ставало сили відвести очі від рідної краси чарівної". Дивлячись на малюнки Брюллова, поет-художник бачив свій рідний край, де

Кругом неправда і неволя,

Народ замучений мовчить.

Поетові ввижається стара Україна, де "весело жилося"; та Україна, що

Пишалась вольними степами,

В садах кохалися, цвіли

Неначе лілії, дівчата;

Пишалася синами мати,

Синами вольними.

Поет згадував собі ті

Базари, де військо, як море червоне,

Перед бунчуками, бувало, горить,

А ясновельможний — на воронім коні,

Блисне булавою — море закипить.

Поетові не можна/ було від оцього колишнього не перелетіти думкою на сучасну Україну. Він перелітав і бачив, що там

Латану свитину з каліки здійсмають,

З шкурою здійсмають, бо нічим обуть

Панят 251 недорослих.

250 Кобзар. — Т. III. — С. 40. — (Записки..., [запис від 1 лип. 1857 р.]).

251 Княжат. — Ред. Автор цитує за текстологічно недосконалим виданням: Кобзарь Тараса Шевченка. — Ч. I, II. — Львів, 1893; Ч. III — 1895; ч. IV. — 1898. /131/

Він чув, що "могили з вітром в полі про волю говорять", і бачив, що "над дітьми козацькими поганці панують". Бачив, що Україна

Бур'яном укрилась, цвіллю зацвіла,

В калюжі, в болоті серце прогноїла,

У дупло холодне гадюк напустила,

А дітям надію в степу оддала.

Знаючи, який великий вплив на людей роблять добрі малюнки, Шевченко більш і більш переймався бажанням показати людям на малюнках мертво вольну і живу зневолену Україну. Думка нарешті допіла. Шевченко везе її на Україну, щоб поділитися нею і порадитися з тямущими земляками.

IV

Бажання видавати малюнки історичної і живої України неминуче повинно викликати і викликало у Шевченка бажання і навіть потребу побачити власними очима історичні останки України і зробити з них малюнки власними руками. Та й бачив він живу Україну давно, бачив її геть не на всьому обширі, а на невеличкому простороннищі свого рідного кутка і дивився тоді іншим поглядом, поглядом людини майже темної, поглядом крепака неосвіченого. До такого бажання художника-патріота натурально едналося і друге, ще, може, глибше, бажання чоловіка — подивитися на рідне село, на батьківську стріху, обняти, пригорнути до свого лона вольного серце дорогої сестри-крепачки і любих йому рідних братів, Микиту і Йосипа, безталанних крепаків. Певна річ, що Тараса не могла не тягти на Україну непоборена, властива людям, найпаче українцям, сила бажання подивитися на ті стежки і шляхи, "де ходив він малими ногами", на той "тихий, журливий, обсаджений вербами та калиною ручай", де він купався, на двір батьківський, на леваду, на могилу і на все те інше, де так хмуро минав його вік дитинний. Подорож на Україну задумав Тарас, певне, ще року 1842, бо в січні р. 1843 він з Петербурга, як вже я згадував, писав до Грицька Тарновського: "Сновигаю я по оцьому чортовому болоту та згадую нашу Україну. Ох коли б то мені

можна було приїхати до солов'я 252,

252 Соловії в Україні починають співати під кінець квітня.

весело б бу-/132/ло, та не знаю. Спіткали мене прокляті кацапи так, що не знаю як і випручаться. Та вже ж, як-небудь вирвуся хоч після Великодня і прямісенько до вас, а потім вже дальше" 253.

Нема у мене жодної звістки, щоб запевне можна було визначити коли не день, так хоч місяць виїзду Шевченка з Петербурга і приїзду в Качанівку до Тарновського; певне тільки те, що в кінці червня, як каже Чужбинський, Шевченко був уже в Пирятинському повіті у селі Мосівці на балу у Вільхівської, куди привіз його Гребінка. Могло бути, що й з Петербурга він поїхав укупі з Гребінкою просто до його в Убіжище (хутір в Пирятинському повіті, недалеко від Мосівки). В такому разі треба думати, що вони виїхали з Петербурга, де Гребінка учителював, з початку червня, коли скінчилися вже шкільні роботи. Може, вони спершу приїхали вкупі в Качанівку, де літом звичайно з'їздилися учені, письменники і артисти. З Качанівки, може, спершу вони поїхали до Гребінки, а звідтіль в Яготин до Репніна і в Мосівку до Вільхівської. В усякому разі, річ певна, що влітку р. 1843 Шевченко спізнався з родиною князя Репніна. Ся знайомість в житті Шевченка мала велику вагу і я мушу довше спинитися на цьому пункті.

Князь Микола Репнін був в 30-х роках українським генерал-губернатором і належав, як і Грицько Тарновський, до тих українських панів, що вміли єднати свій аристократизм з новим прямованням і з властивим Україні демократизмом. Людина високоосвічена, гуманна, справедлива і яко генерал-губернатор доволі популярна в народі, князь Репнін попав в неласку у царя Миколи і мусив доживати свого віку в своїх добрах в містечку Яготині, Пирятинського повіту 254.

Д. Чалий розповідає, що Репнін, знаючи про художественний хист Шевченка і довідавшись, що Шевченко приїхав на Україну, покликав його в Яготин намалювати список з його патрета 255. Невідомо звідкіль д. Чалий взяв оцю звістку. Професор Стороженко доводить, що вона непевна 256

253 Основа. — 1862. — [Кн. V. — С. 5].

254 Князь Репнін двічі вдавався до царя з щирою порадою — раз з докладом, вдруге з листом р. 1831, вказуючи на неминучу потребу полегкостей задля України і доводячи тяжке бідовання її від непомірно великих податків. Див.: Русск[ую] старину р. 1888. — Кн. III. — С. 776. — 1896. — Т. 88. — Кн. X — XII. — С. 62 — 64.

255 Чалий, с. 41.

256 [Стороженко Н. И.] Первые четыре года ссылки Шевченка. — Киев[ская] стар[ина]. — 1888. — Кн. X, — [С. 2 — 3].

і з уст /133/ доньки Репніна, княжни Варвари, що була щирим другом нашого Кобзаря, зовсім інакше переказав про першу знайомість Шевченка з родиною Репніних. Грицько Тарновський прохав Шевченка намалювати йому патрет з князя Репніна. Загальний знайомий Тарновського і Репніна дідич О. В. Капніст влітку р. 1843 поїхав з Шевченком в Яготин. З першого разу Шевченко зробив на Репніних вражіння вельми симпатичне. Він поводився скромно, просто і з великою самоповагою. Не було в

йому бажання виставлятися з своїм поетичним призначенням, ні бажання підлабузнюватися під тон загальний. Першими днями він трохи варувався; але ж щирість і привітність, що панували в домі Репніних, небагом обгорнули його і розвіяли його здержливість. Чуючи серцем, що округи його люде добрі, що вони симпатизують йому, Тарас підбадьорився, зняв живу бесіду і почав співати українські пісні. Відомо, що спів його робив на слухачів вплив глибокий. Княжна Репніна, споминаючи Шевченкові пісні, казала, що задушевність їх дивувала. М'який Тарасів голос, баритон з високими нотами теноровими, лунав журбою і мимоволі западав глибоко в душу. Ласкава привітність родини Репніних, що єднала в собі аристократизм породи з аристократизмом духовим, з високістю ідей і почуття, чарівливо вплинула на Тараса і він згодився лишитися погостювати у Яготині у Репніних. Тоді-то він сприятелівся з прекрасною розумною княжною Варварою, котра, нехтуючи людськими забобонами, сміливо простягла руку через ту безодню соціальну, що лежала між нею і Шевченком. Родина Репніних, найпаче Варвара Миколаївна, що стала потім близьким другом, сестрою і сумлінням поета, уміла цінувати в Шевченку чоловіка внутрішнього і не вагалася признати рівнею собі колишнього крепака 257. Мабуть, в перший приїзд в Яготин Шевченко не вельми довго був у Репніних, бо того ж року він був "і в Межигорського Спаса, і на Хортиці, і скрізь був і все плакав, бачучи, як сплюндрувала нашу Україну катової віри німота з москалями; бодай вони переказилися" 258. Треба думати, що до Яготина кілька разів за те літо навідувався Тарас, виїздив, куди йому подобалося, і знов вертався до Репніних яко бажаний гість.

257 Ibidem. — [С. 3].

258 Лист до Кухаренка від 26 листопада 1844 р. — Див.: [Правда. — 1895. — № 74. — С. 143. Лист помилково датований 20 листоп.].

Червня 29 того ж 1843 р. бачимо Шевченка у селі Мосівці на балу у дідишки Тетяни Вільхівської. У Мосівку до Віль-/134/хівської, розповідає Чужбинський 259, з'їздилися на балі пани з Полтавщини, з Чернігівщини і з Київщини; інші приїздили на кількох екіпажах з цілим поїздом слуг; жили по кілька день, їли, пили, гуляли, танцювали, грали в карти і "роз'їздилися до 15-го січня" — день іменин Вільхівської. Р. 1843, як каже Чужбинський, Вільхівській було вже 80 років; майже сліпа вже була вона, а проте загарливо любила гру в карти. Сама вже не спроможна була грати, а проте цілі ночі просиджувала біля тих, що грали. Вона тоді вже й на пам'ять вельми підупала; більшості своїх гостей, — а їх з'їздилося чоловіка 200, — вона й зовсім не знала. Балі Вільхівської були для України ніби той Версаль. Величезна зала на два світи, старосвітська мебель, зеркала і занавіски XVII віку, квітки, тиск панства, прибраного в розкішну послідньої моди одіж — все оце було незвичайно інтересним. В оцьому Версалі, додаю від себе, був, властиво кажучи, вертеп панської деморалізації. Тут пани [не] тільки проїдали і пропивали піт і працю своїх кріпаків, але й не гидували обігрувати в карти стару, сліпу, бездітну Вільхівську і, коли у неї нічим було платити, брали в неї векселі. Коли Вільхівська померла, в Прилуцькому повітовому суді вже за моєї пам'яті рр. 1855 — 1856 провадився величезний процес про довга небіжки. Такі

пани, як Василь Петрович Тарновський, граф де Бальмен, Селецький і ін. подали в суд векселі Вільхівської на кілька десятків тисяч, "позичених" у них сліпою 80-літньою бабусею! Здається, Мосівку і всі інші добра Вільхівської продано на ліцитації, щоб заплатити оті "версальські позики". До Вільхівської привіз Шевченка Гребінка, сам пирятинець і близький сусіда мосівський. Гості Вільхівської сподівалися, що 29-го червня приїде і Гребінка, а його знали вже яко письменника. І от після снідання прибув Гребінка і з ним незнайомий нікому мужчина, середнього зросту, коренастий; з першого погляду твар його здавалася звичайною, але очі світилися таким розумним і виразним світом, що я, каже Чужбинський, мимоволі звернув на його увагу. Гребінка був знайомий з Чужбинським, вони вчилися разом у Ніжині і вкупі тоді кватирували. Привітавшись з Чужбинським, Гребінка взяв його за плечі, пхнув до свого товариша і познайомив їх 260. Той приїзжий був Шевченко.

259 [Чужбинский А. С.] Воспоминания о [Т. Г.] Шевченке. — Петербург. — 1861. — [С. 4 — 6].

260 Ibidem. — [С. 6 — 7].

Року 1843 Шевченка знали вже українські пани з його /135/ "Кобзаря". Звістка про приїзд Шевченка в один мент оббігла усіх гостей Вільхівської. В залі усі гості, навіть чепуристі пані, що інакше як не по-французькому не балакали, дак і вони були зацікавлені. Біля дверей у залі цілим тиском дожидали гості Вільхівської нашого поета, щоб повітати. Знати було, що його зрушило, схвилювало таке блискуче повітання. Своім звичаєм, Шевченка представили господині дому. Цілий день загальна увага гостей була звернена на поета. Шевченко небавом став з усіма як своя людина і був наче дома. Чимало вродливенького жіноцтва читало йому з голови його власні твори 261. Така-то велика, така міцна сила рідного слова! Воно, наче горячим духом огню, розтоплює, немов віск той, навіть заскориніле серце; чистим мителем обмиває на душі бруд антинаціональний і попсований організм духовий лагодить і гоїть, а на духові і моральні виразки впливає незримою цівкою цілющого бальзаму животворного! О велика-превелика вага і міць рідного слова!

Баль, своїм звичаєм, повинна була розпочати сама господиня танцем в першій парі з гостем, якого вважали найзнаменитішим. Таким гостем усі уважали Шевченка, але 80-літня Вільхівська не спроможна була танцювати. Шевченко сказав, що, опріч господині, він ні з ким не піде танцювати. погодилися на тому, що Шевченко вдарить трепака, а Вільхівська, сидячи в фотелю vis-a-vis, буде притупцьовувати 262.

261 Ibidem.

262 [Шигарин Н. Воспоминания киевлян о Шевченко и его времени.] — Библ[иотека] запад[ной] полосы России. — 1880. — Т. 1. — С. 12 — 17.

Сієї звістки я не подаю яко певної; опріч того, що вона трохи чудна. Чужбинський не згадує про неї— ніже єдиним словом; а вже ж не забув би він про такий випадок.

Після вечері, читаємо далі у Чужбинського, одно веселе товариство мужчин взяло Шевченка до себе в світлиці, принесли сюди доволі напоїв і тут справляли гучні привітання Тарасові. Тарас признався Чужбинському, що не сподівався на такий привіт

від панів. Що ж то за товариство було? З кого воно складалося? Се було "общество мочемордия"; на чолі його стояв дідич Пирятинського повіту Віктор Закревський. В лексиконі товариства не було слова: "пити". Замість того уживали вираз "мочити морду". Товариші називалися "мочемордами" і титулювалися відповідно "заслугам", себто відповідно тому, хто скільки випивав: чим більш хто з товаришів спроможен був випити, тим вище був /136/ і титул його; починаючи з мочемордія, високомордія і доходячи до "высокопьянейшества". За щире усердя були й нагороди, нібито ордени: "сиволдай в петлицю, бокал на шию і велика пляшка через плече". Були і дні призначені, щоб справляти свято на честь Бахуса. От як скликали "мочеморд" на святкування: бас ревів: "Ром! пунш!! ром! пунш!!"; тенори гукали: "Полпиво, глинтвейн!", а дишканти співали: "Біла, красна, сладка водка!" Зійшовшись, великий магістр держав промову, яка личила, а по промові справляли "мочемордіє", себто випивачку. Хоча мочеморди жодним напоєм не бридили, одначе суций мочеморда не повинен був уживати простої горілки; пити треба було "настоянку". Якщо ж не траплялося настоянки справжньої, треба було вкинути в чарку з горілкою чи в пляшку хоча яку-будь монету, наприклад, хоч сороківку (10 копійок) і виходила "настоянка". Голова товариства Закревський носив титул "высокоп'янійшества" і мав орден "велику пляшку через плече". Закревський служив колись в гусарах, був людина розумна і благородна; з крепаками поводився незвичайно сумирно. Чужбинський додає, що товариство "мочеморд" складалося взагалі з людей розумних, гуманних і благородних. Се були люде, котрі в тодішній сфері не знаходили собі роботи і єдиною "усподою" вважали похмілля, становлячи собі девізом: "in vino veritas" 263.

263 Ibidem. — С. 8 — 9. ["Истина в вине"]. — Ред.

Звісно, з нашого погляду, не великого треба було розуму, гуманності й благородства на те, щоб пропивати піт і тяжку працю крепаків, але ж не можна і осуджувати строго мочемордів: раз, що то був час, коли пригніченість життя і духу за царя Миколи були доведені до високого ступня і коли дійсне приватній ініціативі в сфері життя громадського не можна було, як кажуть, і носа показати. Се був той час, коли безпечно тільки й можна було справляти "мочемордіє" да співати під ту "катеринку", що грала тільки "три родные песни".

"Мочемордіє" було консеквентним продуктом тієї "всеросійської" культури, що йшла "зверху вниз", з столиці на села.

Хоч ще з часів Володимира Святого було "веселие Руси пити", одначе згадаймо, що першим організатором грандіозного типічно "самобытного" мочемордія був цар Петро Великий. Організацію "всепьянейшего собора" Семевський, не вгадаю, чи для цензури тільки, чи щиро, вважає /137/ продуктом "Петрового юмора". Може!.. Одначе "юмор" той був міцний, коренистий. "Змолоду і до кінця свого віку Петро Великий раз-нараз працював над поліпшенням статутів "Всепьянейшего собора" 264.

Далі згадаймо, що через увесь XVIII вік червоною ниткою переходить по історії Росії простовання російських реформаторів і політиків великих і малих до асиміляції України, до повного, хоча й проквільного скасування на Україні автономії і до повного

роз'єднання маси українського народу з українською старшиною і духовенством, тими двома шарами, що, щоб не казали про їх, а були таки вони українською інтелігенцією. Закріпостивши український народ, зробивши старшину українську "благородным российским дворянством", давши їй право продавати людей "наравне со всякою недвижимою собственностью", скасувавши виборне духовенство і принцип вибору, реформатори, найпаче "венценосная благотельница Украины" Катерина II, геть чисто роз'єднали на Україні інтелігенцію з народом і викопали між ними страшенну безодню: по один бік безодні стояли люде, по другий — пани; мостом між ними булр тільки самовластя панів, поліції і т. ін. органів та повне безправ'я народу. Болячку роз'єднання і недовір'я людей до панів щодня роз'ятрювало "двуязычие". Колишні народні школи були скасовані. Нових майже не заводили, а коли й заводили, так з чужою мовою, і школи ті простували плодити народних п'явок-писарів. Україну повила темнота! Навіть вищі школи, як-от лицей у Ніжині, по закону р. 1840 після поганих доносів Михайла Білевича 265 (Русин з Бистриці), а потім і інших, повернули на школу бюрократизму, де студенти пильнували стежити майже тільки "Свод законов Российской империи". Така реформа посприяла між іншим не тільки темноті, а й тому, що і серед студентів лицей, дітей переважно української лівобережної шляхти, завелось "мочемордіє".

264 [Семевский М. И.] "Слово и дело". — [1700 — 1725. — Спб, 1884]. — С. 286 — і далі — [280 — 334].

265 Гимназия высших наук и Лицей князя Безбородько. — Петербург, 1881. — С. 57 — 117.

І дійшло воно до того, що одночасно з пирятинськими "мочемордами" і ніжинські студенти

...Шкода Иван,
Менестрель и баян,
Наш Конисский, Шрамченко, Макаров /138/
Напивались со мной 266
До того, что порой
Принимали людей за омаров.

Таким чином, і пирятинські "мочеморди" були тільки "дітьми свого часу". Не можна не жалкувати їх, але не по правді було б осуджувати і ганьбити. Дак ото в світлицю до голови мочемордів Закревського покликали і Шевченка. "Зібралось туди кілька чоловіка сущих мочеморд і ради знайомості з Шевченком гуляли до самого світу". В Мосівці Шевченко перебував два дні. Потім приїздив в село Ісківці Лубенського повіту до Чужбинського і в гурті з ним їздив і до інших знайомих. На жаль, Чужбинський не назвав в своїх споминках нікого з тих "інших" знайомих, а через те навіки пропав слід, у кого тоді ще бував Шевченко.

З споминок Чужбинського знати, що пани радо вітали Шевченка і один перед другим кликали його до себе."В Лубнах один пан покликав нас, — розповідає Чужбинський, не йменуючи того пана, — обідати. Ми прийшли доволі ще рано. В

прихожій на лавці дрімав слуга. Господар, визирнувши з дверей і помітивши, що слуга спить, розбудив його по-своєму власною рукою. Тарас почервонів, надяг шапку і пішов геть собі. Скільки не прохали його, він не схотів вернутися. За те ж пан той, людина темна, і пімстився потім і немало горя заподіяв нашому поетові" 267.

Їздячи тоді з Шевченком, Чужбинський спостеріг, що Тарас, хоча і здавався людиною одвертою, але не любив висловлюватися. Раз якось восени, п'ючи чай на селі у Чужбинського, Тарас почав розказувати йому своє минуле життя, розказував до світу і "тоді тільки, — каже автор споминок, — я вповні зрозумів Шевченка" 268.

266 З Н. Гербелем, годованцем того ж ліцея, перекладчиком Шекспіра, Гете, Шевченка, Байрона і ін. (Див. його "Введение к поэме"; Ibidem. — С. ХСІХ).

267 Воспоминания... — С. 11.

268 Ibidem.

Ледві чи було воно так справді, як розповідає Чужбинський! Коли б Шевченко розповів йому своє минуле життя, так чом же Чужбинський не розповів того в своїх споминках? Кожному геть інтересніше б було довідатися від Чужбинського про життя Тараса в кріпацтві у Енгельгардта і у Ширяєва, ніж про те, як автор споминок і Шевченко пили уночі чай! Що Афанасьєв-Чужбинський вельми любив чай, і той чай, властиво самовар, надавав йому натхнення /139/ поетичного, про се розповів нам і сам Шевченко в своєму журналі. Так він пише: "Самовар своїм сичанням підбиває до діяльності. Самому на собі не довелося мені зазнати впливу самовара, а запевнився в сьому чарівному впливі на других. Во дні оні був у мене приятель Афанасьєв-Чужбинський. Р. 1846 доля звела нас в "Царгороді" (готель в Чернігові). Доля затягла мене в Чернігів в справах моєї служби 269, а його, як він сам казав, поривання серця. Я знав його за невпинного і невиводного віршотворця, але я не відав, яка потайна підойма надає руху тому невтомному натхненню його. Оцією підоймою був йому самовар. Спершу я тямив: чому мій товариш не робить так, як я, що коли забажаю чаю, так кажу подати собі з буфету, а він ні; він каже подати собі самовара. А потім вже бачу, що він загадує подати собі не самовар, а натхнення. Спершу я дивом дивувався: звідкіль у його, з якого джерела випливають отакі довженні вірші, а потім бачу: еге, скринька відмикається дуже просто... Вкупі з ним ми прожили великий піст. Не було в Чернігові панночки або молодичі, навіть старої баби, щоб він не написав їй в альбом віршів; та не на чотири рядки (він дрібницею нехтував), а величезну ідилію, а коли у якої чарівниці бракувало альбому, так він тоді на шістьох чи й більш аркушах просто підносив найсентиментальніше посланіє" 270. От через що я й певен, що Чужбинський помилився, думаючи, що він спізнав Тараса внутрішнього, спізнав його душу і сприятелювався з Шевченком. Знаючи, якої Шевченко був думки про Чужбинського яко про чоловіка і про його кебету поетичну, ледві чи можна йняти віри і тому, щоб Шевченко радився з ним про свої твори, хоч, наприклад, і про "Тризну". Яко поета Шевченко уважав Чужбинського другим Тредьяковським, а щодо приятельства, так от його слова: "Пошли, Господи, усім людям такого друга, як Лазаревський, але знівечи оту метлицю, що поросла на ниві благороднішого чуття і викорени таких друзяків, як

Афанасьєв, Борквіц 271 і Апрельєв" 272. Коли такої думки про Чужбинського Тарас тримався р. 1857, так не трудно гадати, що 14 років назад, коли вражіння від Чужбинського було зовсім свіже, вона не була ліпшою, а певніш, що була гіршою.

269 Шевченко служив тоді в Археографічній комісії у Києві. Про се буде далі.

270 Записки..., с. 43 [(Запис від 2 лип. 1857 р.)].

271 Бархвіц. — Ред.

272 Записки..., с. 43. [(Запис від 2 лип. 1857 р.)]. /140/

V

В вересні р. 1843 Шевченко після 14 років розлуки побачився з братами і з сестрами, приїхавши в свою рідну Кирилівку. Нема жодної звістки про те, коли саме він приїхав в Кирилівку і чи довго там був. Запевне тільки відомо з метрик кирилівської церкви, що 18 вересня у Тарасового брата Йосипа, жонатого з сестрою Варфоломея Шевченка — Мотрею, родився син Трохим і Тарас був йому хрещеним батьком.

Запевне не відаємо і того, куди рушив Шевченко з Кирилівки. Може бути, що в Ісківці до Чужбинського; бо останній в своїх споминках 273 каже, що раз якось восени того року увечері довго сиділи вони з Шевченком, читаючи Міцкевичеві "Dziady". Тарас сидів, обпершись на стіл і закривши лице руками, а коли Чужбинський, перечитавши сцену розмови Густава з попом, спинився, Шевченко мовив до його:

" — А що, втомився і хочеш спати?

— Ні, хочу покурити.

— А маєш що? Добре б було напитися чаю, та хлопчик спить.

— А хіба ми без його не обійдемося?

Тарас, взявши відро, пішов по воду співаючи:

Та нема в світі гірш нікому,

Як сироті молодому".

273 Воспоминания... — С. 10 — [11].

Під час того перебування у Чужбинського Шевченко багацько перечитав польських книжок. Коли надворі була негодь, він, було, й з ліжка не встає, все читає. Поляків, каже Чужбинський, він не любив, але до Міцкевича його якось особливо вабило. Байрона він знав тільки по деяким перекладам російським, Шевченко художницьким чуттям вгадував вагу великого мирового поета; але читаючи Міцкевичеві переклади творів Байрона, він приходив до захвату, найпаче від "Доброї ночі" ("Pożegnanie") з Чайльд-Гарольда. Він любив часто декламувати:

Teraz po świetcie błądzę szerokim

I pędzę życie tułaczę,

Czegoż mam płakać, za kim i po kim,

Kiedy nikt po mnie nie płacze.

Кільки разів він брався перекладати ліричні вірші Міцкевичеві, але не кінчав і рвав на дрібні шматочки, щоб і пам'я-/141/ті не лишалось. Інші вірші виходили в перекладі незвичайно добре, але ж скоро хоч де-небудь здавалося йому не до ладу хоч трохи, він кидав і нівечив і попередній переклад. "Мабуть, — говорив він, — сама доля не хоче,

щоб я перекладав польські вірші" 274.

І шкода, і чудно, що Чужбинський не розповів нам далі нічого про перебування у його Шевченка; не сказав навіть, чи довго він був у його і куди від його рушив. Здається, не буде помилки сказати, що з Ісковець поет поїхав до Репніних. Принаймні з посвячення до поеми "Бесталанний" бачимо, що 11/23 листопада р. 1843 він був у Яготині.

Д. Чалий каже, що княжна Репніна розповіла, що Шевченко написав його пізніш експромтом на шматочку паперу, а приводом до того було ось що. У Репніних було чимало гостей, ішла весела розмова, а далі, коли зразу усі якось замовкли, княжна і промовила: "Тихий янгол пролетів". Присвяченням Тарас бажав би то висловити, що він тоді тільки почав йняти віри, що янголи перебувають і на землі, коли зустрівся з Репніною. Далі у Чалого є звістка, що поет наш написав "Тризну" спеціально для Репніної через те, що вона не гаразд розуміла мову українську. Жодних доводів на се нема, а тим часом є факти, що примушують мене не вважати певною звістку д. Чалого. З листа Шевченка до Бодянського, писаного 13 марта 1844 р. 276, відаємо, що "вже три тижні "Тризна" і "Гамалія" лежать у його, щоб переслати їх до Бодянського. Очевидна річ, що, згуртовавши час, потрібний у нас в Росії на цензурний дозвіл, на друкування, брошуровання книжки і на новий дозвіл випустити її з друкарні, запевнимось, що "Тризну" писав Тарас не тільки р. 1843, але ще й до знайомості своєї з Репніною, а може, ще й під кінець р. 1842.

До часу перебування його р. 1843 на Україні належать два малюнки: власний патрет, поданий при книзі Чалого, і вид батьківської хати, поданий при книзі Маслова. Д. Чалий каже, що Шевченко, живучи в Яготині, написав кілька віршів 277, але на се нема жодних доводів. Принаймні мені невідомо, щоб, oprіч присвячення до "Тризни", Шевченко написав в Яготині що інше.

274 Ibidem. — С. 12.

275 Жизнь и произведения Шевченка, с. 42.

276 Русская старина. — 1883. — Кн. IX. — [С. 639. Дата листа нині уточнена: 6 — 7 трав. 1844].

277 Чалий, с. 43.

Взагалі р. 1843 був у Тараса на /142/ твори доволі убогий: по-українськи "Гамалія" да по-російськи "Назар Стодоля" і "Тризна", та й годі.

З Яготина і з України Шевченко вертає до столиці під кінець року 1843. Не трудно буде вгадати, з якими думками Тарас покидав Україну. Навесні він рвався швидше покинути те "болото", де, "мов журавлі, муштровались москалі, нагодовані, обуті і кайданами окуті". Він рвався до колишнього "раю". Приязно вітали його скрізь в сьому "раю"; а проте і в Качанівці у Тарновського, і в Мосівці у Вільхівської, і в Яготині у Репніної, і скрізь по Україні він бачив "пекло"; да таке ще пекло, що "українським полупанком можна здивувати Данта старого". Тарас бачив, що скрізь по тому колишньому "раю" мовчать люде, "забиті в кайдани"; бачив, що "розпинають вдову за подушне", а "сина, єдину дитину, кують і в військо віддають". Бачив скрізь по Україні,

що "під тиним опухла дитина голодная мре, а мати пшеницю на панщині жне".

Таким чином, Шевченко, яко людина перейнятлива, з чутким серцем, яко певний і глибокий патріот-горожанин рідної України, повинен був вивезти з своєї подорожі більше журби і сумовання, ніж радощів і надії на швидше поліпшення. Побут народу труїв його трутою скорботи. Крепацтво серпом різало йому серце. Хоча він перебував і між панами, хоча де з ким з них ніби-то і сприятелювався, а проте всі оті балі, бенкети, гулянки наповали йому душу гіркою трутою ! Так щиро, так глибоко любити народ, як його Шевченко любив, і дивитися, як той народ мордують — о, се велика мука для душі благородної. Се та трута, що не тільки серце проймає до самого дна, а увесь організм чоловіка труїть, робить йому світ немилим. Чужбинський каже, що думка про крепаків раз у раз мучила Шевченка і часто труїла йому ліпші хвилини 278. Сам Тарас, згадуючи про свою подорож 1843 р., писав до Кухаренка: "Був я торік на Україні; був у Межигорського Спаса, і на Хортиці, і скрізь був і все плакав. Сплюндрували нашу Україну катової віри німота з москалями, щоб вони переказилися" 279.

І не було на Україні куточка, де б можна було сховатися Тарасові так, щоб бути з людьми і не бачити того лиха, що огнем пекло йому душу. От де, на мою думку, причина тому, що Шевченко приятелював з "мочемордами".

278 Воспоминания... — С. 11.

279 [Лист до Я. Г. Кухаренка від 26 листоп. 1844 р. — (Правда. — 1895. — № 74. — С. 143)]. /143/

Втекти йому — було нікуди; треба було болящу душу і побите серце патріота чимсь хоч на часину розважити. Треба було розваги, хоч п'яної, та розваги. В товаристві, кажуть, і вмирати легше. Шевченкові розваги треба було, се була не тільки психічна, а навіть і фізична потреба горілкою залити хоч на якийсь час той огонь, що палив душу і серце вольнолюбного українця. Я цілком розумію ті незримі Шевченковим біографам спонукання, що примушували його товаришувати з "мочемордами". Він добре тямив усю гидоту "мочемордія"; але розумів і те, що корень бідування України лежить не єдине в самих тільки панах, а в загальнонаціональній і соціально-моральній темноті і панів, і людей. Не можна йому було не тямити, що і Тарновські, і Капністи, і навіть Репніни — теж "раби з кокардами на лобі", раби з батьків, що вони отруєні чужоземним бюрократизмом і полудою галунів. Він розумів, що огидливе "мочемордіє" є ніби щось схоже на протест проти режиму, що бував скрізь по Росії і несамовито приголомшував найменші ознаки волі людського духу... "Мочемордіє", наче ті деякі трути в медицині, наприклад, кокаїн, морфій, хоч і лишає в організмі недобрий слід, а таки хоч на якусь годиночку заспокоює, утихомирює біль.

От чому "мочемордіє" Шевченкове мене зовсім не дивує; а дивують мене ті біографи його, що гукають: "Що могло бути спільного між автором "Катерини" і "Гайдамаків" — з мочемордою Закревським! Як можна було Шевченковій душі одночасно єднати в собі високі ідеали поезії і паскудність товариства того, що оточало його, як-от Свічка і інші..."

Про яке-будь єднання ідеалів поезії з "мочемордієм" — ледві чи можна серйозно

промовити хоч одно слово. Як само не треба говорити й про те, що усім відома річ, як часто-густо величезні таланти, навіть генії, не без гріха! Шевченко бачив і тямив, що хоч як невисоко на сходах моральних стоять "мочеморди", одначе геть більша сила "сухомордів" стоїть на тих сходах геть нижче за них. Певна річ, ще не раз, може, й не два, огортала його думка: чи не ліпше буде йому розцуратися з усіма і "сухо" і "мочемордами"; але ж де б він сховався від них, коли без них не було кутка по всій "неісходимій" Росії! Та чи не ліпше буде, чи не корисніш буде, може, думав він, не цуратися їх взагалі усіх, а спробувати хоч де в кого з них роздмухати іскру почуття волі, національного демократизму і гуманності? І бачимо, що Шевченко під осінь р. 1843 вже скептично ди-/144/виться на декого з панів і провідує тільки декого з "мочемордів". Причиною того сталося не брак привітливості й уваги до Кобзаря; ні, не яка-будь пиндючність панська відтручала його від панів, свідчить нам Чужбинський 280, а скорботне право крепацьке, що в тій чи в іншій формі лиходійній нагадувало про себе Шевченкові, воно навівало на благородну душу тьмяну хмару найжурливішого сумовання. Одначе не з усіма панами він розцурався; з тими, що здавалися йому ліпшими, він тримався, і через рік, спізнавши їх ще ліпше, обізвався до них з посланієм, благаючи:

Обніміте, брати мої,
Найменшого брата...
Благословіть дітей своїх
Твердими руками,
І обмитих поцілуйте
Вольними устами.

От з якими вражіннями вернувся Шевченко до Петербурга, до свого товариства, до любої йому Академії.

280 Воспоминания... — С. 11.

VI

Вернувшись, він заходжується тут, укупі з іншими земляками, спорудити українські спектаклі аматорів. Український репертуар тоді був занадто убогий, чи було й з півдесятка п'єс; певне, через те тієї зими спектаклі й не були споруджені. А може, піклуватися коло їх у Шевченка й часу бракувало: треба було скінчити Академію, придбати собі звання "свободного художника". Він сподівався поїхати за границю, повчитися ще там малярству.

Один з біографів Шевченка каже, що хоча у Тараса і була кебета художника, а проте "на ниві малярства трудно було сподіватися від його великих успіхів". Одначе факти і люде, більш за біографа компетентні в малярстві, кажуть нам що іншого. Правда, як було вже говорено вгорі, всемогуща сила призначення мимо волі Тараса тягла його більш до пера, ніж до пензля, одначе ж бачили ми вже й те, що й пензлем він працював з великим успіхом. Знаємо, що 29 квітня р. 1839 Академія дала йому в нагороду срібну медаль; а в вересні 1840 р. він знов бере медаль за першу спробу малювати олійними красками. Варто уваги, що малюнок сей був "Хлопець-старчення дає

собаці шматок хліба". Малюнок /145/ сей показує нам не тільки реальний напрямок Шевченка в штуці, але й ті симпатії, що носило серце його до злидарів; показує ту гуманність і любов до вбогого брата, з якими він ніколи не розлучався, перекаланавши увесь свій вік. За рік Шевченко знов бере нагороду за успіхи в живописі історичній і патретній. Успіхи його були, як знати з академічної постанови, "доведені роботами його, поданими в Академію".

Не відомо, чиїм коштом сподівався Шевченко поїхати за границю? Коли коштом Академії, то знов не відомо, чому Академія не вирядила його? Хіба спинитися біля тієї думки, на яку наводить мене дещо з "Художника". Може бути, що він не справив заданої Академією програми. Може бути, що сього не дало йому справити призначення до поезії і почуття патріотичної потреби будити приспану Україну: віддаючись мимо волі своєї більш поезії і Україні, ніж малярству, Тарас не мав вже ні часу, ні охоти пильнувати біля програми. Він не властен був спинити поривання почуття поетичного і патріотичного. Та й марне б він мордував сам себе силкуванням на перше місце постановити малярські роботи. Поривання поета і суще свідомого патріота так само не можна спинити, як не спиниш вітру в степу або течії Дніпра. Нема їм спини; шлях їм скрізь битий.

Не можна не згодитися з думкою, висловленою художником Микешиним про художницьку кебету Шевченка. Не можна й на хвилину бути непевним в тому, що коли б доля, як каже Микешин, не поглумилася з Шевченка, коли б його не постигла нечувана в світі кара, жорстока, нелюдська, з його вийшов би художник знаменитий. Скарб, що природа наділила Шевченкові, пограбовано у його 28 мая р. 1847 заборонаю малювати, і проковтнула той скарб великий тяжка неволя в казармі смердячій.

Опріч праці обов'язкової, зимою під кінець р. 1843 і з початку р. 1844 Шевченко працював над малюнками задля "Живописної України" і виготовив три естампи: "Печерська криниця у Києві"; "Судня в селі рада" і "Дари Богданові і українському народові".

В першій половині лютого р. 1844 Тарас рушив у Москву; запевне не відаємо, чого він туди їздив: можемо тільки гадати, що він їздив порадитись з Бодянським про видання "Живописної України".

Перебуваючи в Москві, Шевченко, певна річ, здійсмав довгі бесіди з Бодянським і про свої твори, і про історію й сучас-/146/ний побут України, як се знати з листа його до Бодянського 281. І от під впливом якоїсь бесіди історичної він написав там один з ліпших віршів "Чигирин". В тому вірші, датованому 10 лютого 282, з душі поета вилилися гіркі сльози за зневолений народ; в той день серце поета "плакало, просило святої правди на землі". Поет віщує, що його слово тихе "викує до старого плуга новий леміш і чересло; виоре переліг, а на перелозі"

Я посію мої сльози,
Мої щирі сльози.
Може, зійдуть і виростуть
Ножі обоюдні,

Розпанахають погане

Гниле серце трудне...

День в день через сімнадцять років (19 лютого р. 1861) справдилися потроху пророчі слова Кобзаря: для маси українського народу блиснуло коли не повне сонце волі й правди, так принаймні хоч один промінь його, що розбив кайдани кріпацтва і освітив стежку, що повинна вести до тієї "оновленої землі", де

Врага не буде супостата,

А буде син і буде мати

І будуть люде на землі.

Недовго був тоді Шевченко в Москві і, вернувшись до Петербурга, небавом (13 березня) пише він до Бодянського: "Я її (Україну) намалюю в трьох книгах; в першій будуть види чи то по красі своїй, чи по історії прикметні; в другій — теперішній людський бит, а в третій — історію. Три естампи вже готові: Печерська київська криниця, Судня рада в селі і Дари Богданові і українському народові. У тім місяці пришлю в Москву з білетами на подписку. В год виходитиме 10 картин. На види і на людський бит тепер сам писатиму або Куліша проситиму, а на історію потурбуйтеся, будьте ласкаві, виписати три листочки на рік, тільки по-нашому. Текст думаю випускати раз на рік, а картини тричі..." 283

281 [Лист до О. М. Бодянського 6 — 7 трав. 1844 р.] — Рус[ская] стар[ина]. — 1883. — Кн. IX. — [С. 639].

282 "Чигрине, Чигрине...", 19 лют. 1844 р. — Ред 283 Чалий, с. 43.

Той же лист показує нам, що Тарас пильновав тоді і над /147/ роботами в Академії: "Не здивуйте, — каже він, — що так мало пишу: далебіг — ніколи; іду в Академію малювати". Те ж саме пильнування його коло малярства бачимо і з листа до його від княжни Репніної, писаного 17 мая р. 1844. "Душею раділа я, — пише вона, — читаючи, що ви з успіхом працюєте коло живописі. Сподіваюся, що й перо ваше не лежить бездіяльно. Було б се страшним злочинством. Вашим же слівцем я висловлю вам мою добру раду: "Не погашай твое светило".

Тут, до речі, не можна не висловити великого жалю, що досі не оголошено упорядкованих хронологічно листів до Шевченка від знайомих і приятелів його. Скільки б світу дали вони на невизначені виразно дні і вчинки в Тарасовому житті і, певна річ, там, де тепер у нас самі лишень гадки, тоді б були певні факти. Знаючи, що листи до Шевченка передані одному з його біографів, я вдавався до його, просячи дозволити мені переглянути їх. Але ж мені в сьому разі не поталанило. А на мою думку, уся Шевченкова переписка єсть добро громадське і ніхто не має права держати її у себе в шуфлядці, а повинен або оголосити її, або передати до якого публічного музею.

А, може б, з тих листів ми довідалися б, як перебував Тарас весну р. 1844? Жодних звісток про сей час нема; лишень 3 дати під віршами "Сон" знати, що 8 червня він перебував в Петербурзі.

Ще й 29 червня він був в Петербурзі і звідтіль знов турбовав Бодянського: "Чи ви на мене розсердились, чи не добре вас знаю; вже другий місяць жду од вас звістки, хоч

якоїнебудь. Нема, та й годі! Чи получили ви Тризну і Гамалію, чи ні, і як їх там у вас привітали? Я рисую тепер Україну і для історії прошу вашої допомоги... З теперішнього побуту України посилаю вам одну картину для штампу, а ще три будуть готові в серпні; а на год виходитиме десять з текстом; а текст історичний будете ви компоувати; бо треба, бачте, по-нашому або так, як в літописі. А ви, як що-небудь начитаєте таке, що можна нарисовати, так зараз мені і розкажіть, а я нарисую. Будкова і Стороженка я теж об сім турбую. Грабовський буде мені польські штуки видавати; а Куліш компоуватиме текст для теперішнього бити народного. Так от яку я лемішку замісив; якби тільки добрі люде помогли домісити, а потім і виїсти" 284.

284 [Лист до О. М. Бодяньського від 29 черв. 1844 р.]. — Русская старина. — 1883. — Кн. IX. — [С. 640]. /149/

Таким чином, р. 1844 Шевченко рушив на Україну коли не раніш, так ні в якому разі не пізніш липня. Думаю, що перш за все він заїхав до Репніних, а потім до рідної Кирилівки 285. Тут саме в жнива тужила душа його, дивлячись, як його рідні брати й сестра на панщині пшеницю жали. Тугу свою і скорботи він вилив в листі до княжни Репніної. І певне, що туга його була тяжка, бо княжна 19 липня відписує до його: "З скорботного вашого листа у мене сльози навернулися. О, напишіть до мене, коли ви будете цілком заспокоєні про долю ваших братів! Далебіг, не було у мене відваги розпитувати вас про них. Слова замирали на устах".

Д. Чалий 286, подаючи частину сього листа, каже: "Яке вражіння обгорнуло поета від перебування в Кирилівці, можемо довідатися з одного місця його "Тризни", де він пише:

Когда при тысяче огней..." і т. д.

Шан[овний] біограф не звернув уваги на те, що сам же він казав попереду, що "Тризну" Шевченко написав р. 1843 до листопада, значить, жодним чином в "Тризні" годі шукати того вражіння, яке довелося переживати Тарасові в липні р. 1844!.. Коли не в кінці серпня, дак в першій половині вересня Шевченко навідався до Закревських і звідтіл через Марусю Селецьку переслав до Репніної три гравюри і коротенький лист. Княжна 22 вересня відписує до його: "Честь і слава вам, добрий трудовниче! Да благословить Господь ваші події. Сьогодні одержала вашого маленького листочка. Боляче мені, що люде так часто здійсмаються похитати вашу віру в добре і святе. Прощайте, добрий поете; не покидайте ні пера, ні пензля; ідіть чистою, святою стежкою і да покрие вас благодать Господня..." 287

285 Правда. — 1876. — № 1. — С. 25.

286 Чалий, с. 46.

287 Листи до Т. Г. Шевченка. 1840 — 1861. — К., 1962. — С. 34. — Ред.

З другого листа княжни до Шевченка, писаного через два місяці, бачимо, що поета обгорнули знов скорботи, що він "згорнув крила і упав на землю усією своєю вагою". Спричинилися тому якісь покліпи про його і недобра слава.

Слава і популярність Шевченка яко поета і художника тоді була вже велика і скрізь лунала по Україні. Вже оце єдино повинно було спродити і явних, а ще більш —

потайних ворогів йому з гурту тих низьких душ, що з заздрості щедрою рукою і з-за плечей сіють покліпи і брехні. Се, звичайно, зброя людей низьких; нею воюють вони завжди проти /149/ людей видатніших. Покліпи і брехні вразили чутке серце Тарасове і воно вилило свій біль в листі до друга-сестри. Друг-сестра, очевидно, не вгадала, що саме було причиною брехень, і гадала собі, що вся сила в "мочемордії". Тим-то вона, заспокоюючи Шевченка, додає: "Прикро мені було почути від брата 288, що тими днями був у його Закревський і хвалився, що одержав від вас листа . А я сподівалася, що ви вже не листуєтесь з ним. Я вельми боялася про вас сієї знайомості. Любіть, кільки бажаєте, Капніста, Борковського, Галагана, Пл. Лукашевича. З ними усе добре, благородне, що є у вас, розвиватиметься більш а більш. Який мене жаль бере, що ви не знайомі з А. (Андрієм) Лизогубом! З яким теплим спочуттям він цінить ваші поеми, і як же він жалкує, що не знає вас особисто" 290.

288 В. М. Репніна. — Ред.

289 Лист невідомий. — Ред.

290 Листи до Т. Г. Шевченка. — С. 39 — 40. — Ред.

Ще й раніш того княжна Репніна остерегала Шевченка від товариства "мочемордів" і щиро вельми вболівала, що він товаришує з ними. "Мосівка, — писала княжна до Тараса, — нагадує мені ті сумні хвилини, коли щира моя прихильність до вас давала мені право говорити вам щирю правду, але я сього не чинила, бо бачила, що в ті хвилини саме ви були нещирим і ненастроєним на мій лад... Кільки разів істина рвалася з моєї душі, бажаючи і сподіваючись, що душа ваша прийме її, яко ліпший доказ мого сестриноного піклування про вас; і що ви з молитвою в серці та з волею міцною візьметесь перемайструвати себе; поліпшите, освятите усе прекрасне, усе святе, високе, чим так щедро природа вас наділила, і викорените тяжку ваду, що принижує вас. Не кажіть, що люде на вас нападають. Обвинувачують вас не заздрісники, не "падлеци", а я обвинувачую, я — сестра ваша, найщиріший ваш друг. Я не суджу вас по переказах, а кажу вам яко братові, що не раз, а часто бачила вас таким, яким не бажала б бачити ніколи... вибачте мене за щирість". Перегодом княжна Репніна знов вболіває, що Тарас "злигався з такими людьми, як Закревський! Куди б ліпше було для вашого духового чоловіка, — пише вона, — коли б ви сприятелилися з Галаганом, з Капністом і з його жінкою; з Борковським і з Володимиром] Пл[атоновичем] Лукашевичем: їх щедро наділено розумом і душею. Та чи не можна оті слова: "вино веселить серце" — розуміти в значінні духовому? Так, малодушність єсть велике нещастя, але вже й то багацько, що ви себе знаєте. Треба, значить, признану /150/ ваду не голубити, а воювати її. Зброєю проти неї: віра, корисна праця, громада чиста, свята, хупава. Через що ви завжди згадуєте Мосівку ? А скажіть лишень, чи ваше сумління не нагадує вам і інших місць, де ви хилилися до недостойного і до недостойних?" 291

291 Листи до Т. Г. Шевченка. — С. 34. — Ред.

Читаючи таку щирю, приязно-сердечну пораду, Тарасові не можна було не спитатися: "А де ж мені знайти, де його в світі взяти оту "громаду чисту, святу, хупаву?" Де вона? Чи вже ж таки і друг-сестра була певна, що такою громадою може

стати товариство Галагана, Вол. Пл. Лукашевича і інших володарів душ людських? Хіба ж Галаган, Тарновський, Борковський і т. ін. не так само, як і "мочеморди", запрягають людей в ярма? Де була тоді на Україні така панська громада, щоб була вона хоч не забруднена болотом зрабовання і неволення українського народу? Певна річ, що коли б Шевченко спитав про се друга-сестру, так ледві чи спромоглась би вона на певну відповідь. Княжна знала український народ хіба здалека, менш, ніж знав його Гоголь; вона не відала, тим паче не бачила, очевидно, "як люде плачуть живучи". Вона і здалека ледві чи бачила гольцем-голе лихо кріпацтва, а Тарас 24 роки коштував його на собі. Тим-то княжна і не розуміла реально та й теоретично — вона більш почувала своїм добрим серцем, ніж розуміла ту глибоку рану, що була на серці у Тараса. Вона через те й не тямилася, яка причина тягла Шевченка до "мочемордія" і до "мочеморд". Не тямилася вона і ліків дійсне раціональних проти вади, яка так прикро вражала її серце. Тим-то вона щиро радила незриму їй, тяжку болячку, що мордувала найліпшого сина народу, гоїти вірою да таким товариством ідеальним, що його й ознаки на Україні не було. Княжна розуміла деспотизм взагалі, але розуміла його аристократично, по-панськи; Шевченко тямив його демократично і тямив всіма сторонами.

При всіх своїх певних достоїнствах високих княжна Варвара Репніна була дитиною свого кодла, панночкою, аристократкою, а оце саме й не давало їй зрозуміти ту труту, що труїла демократичне серце великого горожанина України, воно ж не давало їй бачити, що і в Галагана, і в Закревського, і в Лукашевича під неоднаковою трохи покришкою лежить однакова в істоті душа "рабовладельческая". Коли б княжна розуміла оце, вона б не радила Шевченкові сприятелитися з Галаганом, з Лукашевичем і т. ін. панством. Такого /151/ чоловіка-українця, щоб вдовольнив Шевченків дух, як тоді, так і пізніш, тяжко було знайти на Україні. Наприклад, з самого початку рр. 50-х лиха доля примусила була і мене вештатися по селах Лівобережжя і переважно по тих, де перебували і "сухоморди", і "мочеморди". Стрівав я і Віктора Закревського, і Платона Лукашевича; знавав не згірше і Скоропадських, і Тарновських, і Родзянок, і Галагана, і Миколу Маркевича (історика, поета і музику). Та не тільки тоді, навіть і тепер, коли вже на минуле я дивлюся зовсім безстороннім оком, я не скажу, хто з них був ліпший? У кого з них було більш почуття українського горожанина? Хто з їх гидував кріпацтвом? Хто з них не неволив кріпака? Хто не був "російським дворянином" з кокардою на лобі і в кого була більша іскорка почуття демократичного? В останньому разі я дав би перевагу Закревському та В. В. Тарновському! Закревський, правда, більш за всіх "мочив морду", хоча, напр[иклад], і Маркевич не дурень був випити; але ж Закревський ні у вік би не написав такого доносу, який подав Маркевич на молодого ще студента Константина Масальського! 292

А про Платона Лукашевича Чалий розповідає такий факт. Треба було Лукашевичу чогось до Шевченка, котрий перебував тоді в Яготині. От він, написавши лист, і послав туди за 30 верств в холод, в мороз пішки свого крепака, наказавши йому, щоб він невідмінно того ж самого дня приніс відповідь. Шевченко уважав Лукашевича в відносинах до крепаків за ліберала і не хотів йняти віри, щоб Лукашевич заподіяв

такий нелюдський вчинок. А проте факт стояв перед очима. Тарас зараз же написав відповідь, повну жовчі і гидування, і додав, що більш він з Лукашевичем не знайомий. Лукашевич відповів листом Тарасові, що у його 300 чоловіка таких "олухов", як Шевченко. Тарас, читаючи ту відповідь Репніній, ридав, наче дитина та 293.

292 Останній жив у Маркевича у Турівці, здається, учителем його дітей і закохався в небогу Його Настю. Маркевич скоро спостеріг те кохання, зараз відмовив Масальському і звелів відвезти його в Прилуку. Закоханий парубок, сидячи в Прилуці з розпуки випив і — підпилий написав до своєї коханки лист, повний палких, але зовсім дурних фраз: до свого кохання, до своєї злоби на Маркевича він приплів і такої нісенітничі, що "поля Чугуєва і Борисполя давно жаждуть крові..." Маркевич перехопив того листа, зробив з його донос на Масальського, і останній, по наказу генерал-губернатора Кокошкіна, просидів у Прилуці а острозі щось чи не більш двох років, доки його не визволили вже по маніфесті нового царя.

293 Чалий, с. 39 — [40].

Тоді тільки княжна /152/ повинна була запевнитися, що "з Лукашевичем, Капністом, Галаганом і ін. "геть далеко не все "хороше і благородне".

Тієї ж осені Шевченко був в Суботові, там змалював руїни Богданового будинку і суботівську церков. Альбом малюнків його, зроблених р. 1844 (альбом сей бережеться в музеї Василя Тарновського), показує нам, де тоді був Шевченко: бачимо його в Густинському монастирі біля Прилуки; бачимо в Переяславському повіті в селі В'юнищах, в Переяславі 294.

Потім знов він навідався до Яготина і, здається, до сього часу треба реєструвати факти, що нагадує він княжні Репніній вже з заслання в листі, писаному 7 березня р. 1850, трохи що не останньому до неї. "Усі дні перебування мого колись в Яготині, — пише він, — були і будуть низкою прекрасних споминок. Один лишень день вкрила була тінь легенька, але останній лист ваш і той день освітив. Чи не забули ви? Якось була між нами бесіда про "Мертві душі" (Гоголя) і ви обзивалися про них занадто сухо. Се мене прикро вразило, раз, через те, що я завжди читав Гоголя, раюючи з його; а вдруге — тому, що я глибоко шанував ваш-ум благородний, ваш смак і ваше чуття ніжно-високе. Мені стало боляче; я й подумав: от який-то я неосвічений, що не вдатен тямити і почувати прекрасне... Тепер же мене невимовно радує ваша теперішня думка про Гоголя і про його твори безсмертні. Я радію, що ви зрозуміли його суще християнську мету. Так! перед Гоголем треба благоговіти ".

Не скажу, чи довго тим разом Шевченко перебував у Яготині. Знаємо тільки, що він тоді саме простав програму "Живописної України". Княжна Репніна щиро спочувала його замірам і запомагала простати програму. "Невідмінно треба прислати до мене, — писала вона Тарасові, — два примірники програми вашої "Живописної України", щоб можна була зробити передплату на неї під час виборів дворянських в Полтаві і в Чернігові. Я щиро бажаю успіху в вашій святій справі. Не сумуйте і працюйте, а ми тут будемо пікловатися, щоб допомогти вам, скільки буде спроможно" 295.

294 Дата 1844 р. — помилкова, йдеться про альбом 1845 р. (ІЛ. — Ф. 1. — № 107);

див.: т. VII. — Кн. 2. — №№ 201 — 234. — Ред.

295 Листи до Т. Г. Шевченка. — С. 33. — Ред.

Далі відомо нам, що під кінець листопада р. 1844 Шевченко був вже в столиці. Подорожуючи по Україні, він довгий /153/ час не обзивався до Кухаренка; нарешті 20 листопада він пише до його: "Оце другий рік, як я не балакаю з тобою, а чому, і сам не знаю... вернувшись оце в Петербург, заходився гравірувати і видавати в картинах останки нашої України. На тім тижні вийде шість картин" 296.

Таким чином, бачимо очевидну помилку у д. Чалого 297, що "поет наш цілу зиму р. 1844 перебував в Яготині, загарливо прихилившись до освіченої і гостинної родини Репніних". До речі помітити і другу помилку: на тій самій стороні своєї книжки д. Чалий розповідає, що любов і шанування до "ветхого деньми" князя Миколи Репніна визначив Шевченко між іншим і тим, що раз якось в переддень Нового року, коли князь, йдучи спати, зайшов до своєї доні сказати їй і її гостям "на добраніч", дак Шевченко кинувся чуло обнімати його, палко поцілував його в руку і мовив потім: "Отаких старих я дуже люблю". Все оце річ неможлива, але тільки не в переддень Нового року. Ми вже знаємо, що Шевченко спізнався з Репніним влітку р. 1843 і перед Новим, ні 1844, ні 1845 р., він не був в Яготині, а був у Петербурзі.

296 [Правда. — 1895. — № 74. — С 143. — Лист від 16 листоп. 1844 р.].

297 Жизнь и произведения Шевченка. — С. 41.

За життя князя Репніна Шевченко в листопаді р. 1844 був в Яготині останній раз. Під кінець грудня князь занедужав; а в січні р. 1845 княжна писала до Тараса: "Виплачте пісню на пам'ять про чоловіка, що ви так уміли любити і шанувати. Мого доброго тата нема вже між нами. Після довгого і тяжкого недугу він віддав богові душу 7 січня". Перегодом, 22 лютого, княжна переказує Тарасові, що коли з Яготина перевозили тіло її тата в Густиню, щоб там похоронити в монастирі, так скрізь по дорозі народ виявляв свій жаль, а в Прилуці народ випряг коней і, не вважаючи на страшенну хуртовину, самотужки повіз сани з труною. Потім того княжна ще тричі писала до Шевченка, питаючи, чого він замовк і не пише? Очевидна річ, що душа поета, переживши журливі звістки з Яготина, нирнула туди, де живою цівкою било живе життя. Річ натуральна: живий живе гадає.

Перш за все Шевченко, як ми бачили вже, був заклопотаний виданням "Живописної України". Друге знов, земляки заходилися на різдвяних святах спорудити в Медичинській академії українські спектаклі. "Я думав, — писав Тарас до Кухаренка, — ушкварити твій "Чорноморський побит"; але /154/ вже пізно тепер; піде на Великдень; а тепер учать "Москаля-чарівника", "Сватання на Гончарівні" і мого "Назара Стодолю" 298. Сю драму з мови московської Тарас переложив на мову українську 24. X — 9. XI 1844. Значить, спектаклі забирали немало часу у Шевченка: а головна річ в тому, що він яко натура глибоко перейнятлива, бачачи, що його "огненне слово" серед молодіжі в Петербурзі глибоко зворушило національне почуття, рвався ще більш гуртувати українців, більш виховати і гартувати в них святе почуття національне. Ентузіазм молодіжі так пронизував і самого Шевченка, що він в листі до Кухаренка

писав: "Якби ти знав, отамане, що тут робиться! Тут робиться таке, що цур йому й казати! Козацтво ожило!..

Оживуть гетьмани

В золотім жупані,

Прокинеться доля,

Козак заспіва:

Нема в краю нашім

Ні німців... 300

До сього часу припадають і останні роботи Шевченка в Академії; бо диплом на звання "свободного художника" присуджено йому радою Академії в березілі р. 1845.

Хто був у школі взагалі, той добре відає, що відсвяткувати скінчення школи — річ звичайна; можна сказати, що се потреба психічна; найпаче вона властива і потрібна яко спочин, яко перехід до життя нового таким перейнятливим душам, як Шевченко. Натурально, що й Шевченко як "здав екзамен" (на жаль, не відаємо, коли саме), так наробив такого, що сором і згадувати. Опам'ятався тільки тоді, як минуло два тижні. Хазяйка і перекугацик почали править набір. "Спас мене, — признається Шевченко, — Полевой. Задумавши видати 12 полководців, він наказав мені патрети. Взявши завдаток, я поквітував довги". Оце видання було зроблено доволі розкішно, на гарному папері; ціна йому була вельми висока — п'ять руб. Було воно присвячене царю Миколі. Рекламовано, що патрети зроблені "відомим художником Шевченком" 301.

298 [Лист до Я. Г. Кухаренка від 26 листоп. 1844 р.] — Правда. — 1895. — № 74. — Ред. [С. 143].

299 ЗНТШ. — Т. VIII. — С. 9.

300 [Лист до Я. Г. Кухаренка, написаний у грудні 1844]. — Зоря. — 1895. — Ч. 5. — [С. 88].

301 Див.: т. VII. — Кн. 1. — №№ 98 — 109.

Вже і се такий факт, свідок слави /155/ і популярності Шевченка яко художника, що нехтувати його не можна.

Тут треба зауважити ще на одну помилку Шевченкових біографів: вони кажуть, що Тарас звання "свободного художника" одержав р. 1843. Тим часом, постанова Академічної ради про призначення за Шевченком права на се звання відбулася 22 березія р. 1845. Академія своїм звичаєм видала Шевченкові на се звання і диплом, чи атестат. Чудна доля сталася з тим дипломом. В грудні р. 1846 Шевченко, просячи собі посаду професора малювання при київському університеті, подав свій диплом кураторові київського учебного округу. Перегодом, коли Шевченко був вже на засланні, дак прохав своє військове начальство відібрати з Києва і доручити йому той диплом. Новопетрівський комендант майор Усков 7-го січня (ст. ст.) р. 1855 написав про се до київського куратора. Куратор відповів, що Ускову треба в сій справі "вдатися через начальство", себто написати до батальйонного командира, а той до полкового і т. д. Не скажу, чи послухався Усков такої чудної поради, чи ні; але річ про Шевченків диплом так і припишлася до р. 1891, коли в "Галицькій Русі" якийсь М. В. Домбровський

оповіщає, що Шевченків диплом у його: до його він перейшов від дядька, діставшись йому від якогось урядника, що дістав його з канцелярії київського куратора після того, як Шевченко опинився на засланні. Тепер стала ясною і відповідь куратора Ускову: якийсь урядник "взяв" нишком з канцелярії куратора Шевченків диплом.

На другий день після постанови Академії Шевченко 23 березня писав до Кухаренка: "Я сьогодні Петербург покидаю. Літом буду в Таганрозі. Напиши до мене, як там шлях знайти до твого гнізда, бо мені дуже треба побачитися з тобою. Я якось писав до тебе, та, мабуть, не дійшло, або ти запишався, або тобі ніколи і ждеш півтора року, щоб заплатити мені, так як я за твоє сало ласку і добре слово заплатив. Не згадуй злого, а пом'яни добре і напиши мені, хоч де ти живеш, щоб я знав, як долетіти до тебе. Пиши до мене в Миргородський повіт, в село Маринське 302 на ім'я Александра Андрієвича Лук'яновича 303.

302 С. Мар'їнське. — Ред.

303 Джерело вказано помилково; текст поданий, ймовірно, за копією листа, виконаного М. Крамаренком (М. О. Дикаревим). — ІЛ. — Ф. 77 — 127. — Ред.

Р. 1844 теж небагацько написав Шевченко: oprіч віршів /156/ "Чигирин" і "Сон", він переложив на рідну мову "Назара Стодолю" і написав поему "Найми́чка", oprіч того, переложив з Давидового Псалтиря кілька псалм. Куліш 25 мая р. 1845 про ті переклади писав до Бодянського 304, що Шевченко переложив псалми 146, 149 і інші "с блистательным успехом". На жаль, переклад псалму 146 досі не був надрукований і не відомо, чи він у кого зацілів.

304 Русский архив. — 1891. — Кн. II — С. 292 — [29]3.

ТАРАС ШЕВЧЕНКО

під час перебування на Україні

(1845 — 1847)

I

В 24 день березня р. 1845 Шевченко рушив з Петербурга на Україну 305. По дорозі спинився в Москві; бачився тут з своїми приятелями професором Бодянським, артистом Михайлом Щепкіним 306 і з іншими. Щепкін був "світлим, свіжим, бадьорим, добрим". В Москві був недовго — виїхав в кінці березня; їхав поштовими кіньми гостинцем через Тулу, Орел на Глухів. Хоча з Москви до Орла тільки три сотні верст, але поет каже, що він їхав би то три тижні і в дорозі набрався великого лиха. Звісно, навесні; вода і болото пойняли шлях, кілька разів віз перекидався і поет мусив купатися в калюжах, падаючи з воза. Харчі, яких набрав з Москви на дорогу, теж падали кілька разів з воза, попсовалися; Тарас мусив повикидати їх, а через те довелося, як каже він, подорожувати "на харчах святого Антонія". В Тулі, коли він сидів в готелі, якийсь чоловік приніс до його продавати рушницю і заправив за неї три карбованці. Тарас, не роздивляючись рушниці, купив її за карбованця. Доїхавши до Орла і зраховавши свої гроші, Тарас побачив, що з тієї сотні карбованців, з якою він виїхав з Москви, у його лишилося ледві 2½ карбованці. Значить, далі їхати поштовими кіньми ні з чим вже було; а проте він з тих 2½ карбованців купив собі ще "гармонійку"

за карбованця.

305 Зоря. — 1894. — Ч. 5; Поэмы и повести... — С. 364 — і далі.

306 Кобзар. — Т. III. — Записки... — С. 45. — [Запис від 4 лип. 1857].

Тоді поєднав якогось фурмана Єрмолая і поїхав далі на Глухів, умовившись, що гроші заплатить, приїхавши. На якомусь заїзді, вже біля Есмані, коли стали вони, щоб поговорити коней, ні у фурмана, ні у Шевченка /158/ нічим було заплатити за сіно. Тарас імкнув, що отут-то і здасться ота придбана їм у Тулі нікчемна рушниця; він сподівався лишити її господареві заїзду в застанову, доки, приїхавши на хутір до свого знайомого Віктора Олександровича, пришле гроші. Тим часом, доки коні їли, Тарас заходився вчити господарську дівчину грати на гармонійці. Наука пішла добре; гармонійка подобалася господареві заїзду Омелькові Туману, а коли заграла на неї Олена, старий Туман спитав Тараса:

— Чи не продасть він тієї музики?

— Продати я її не продам, а коли хоче Олена, я їй подарую; а ти, діду, купи у мене рушницю.

Дід огледів рушницю і мовив: "На чорта мені ваша тульська рушниця, коли я і стреляти не вмію".

Мусив Тарас признатися, яке у його безгрошів'я. Дід усміхнувся і мовив: "Ну, Олено! Музика наша, неси її в хату". Таким чином поквітовали за сіно і Тарас поїхав далі на хутір до свого приятеля, що жив верстов за дві до Глухова.

Се було в суботу перед Великоднем 307 (значить, 14 квітня) . Чи довго гостював Шевченко у Віктора Олександровича, куди і кудю рушив далі — звісток нема. Можна гадати тільки, що з Глухова він поїхав до Києва, а звідсіль подорожував по Правобережжі, властиво по Київщині, і що ото і була та подорож, про яку він потім написав у своєму оповіданні "Прогулка с удовольствием и не без морали"; хоча проти такої думки знайдемо в сьому оповіданні деякі змагання і противоріч. Погодити їх я одначе відважуся, ставши на тому, що подорож, описана Тарасом в названому оповіданні і в "Капітанші", одна й та сама. Тоді вийде, що його їзда впродовж трьох тижнів з Москви до Орла, просто поетична гіпербола, а що виїхавши в кінці березня з Москви, він ще до Великодніх свят приїхав до Києва, а звідсіль ще перед святами поїхав по Київщині та через Васильків, Білу Церкву і Лисянку приїхав на свята в село Будища до якогось свого знайомого. Тут він і святковав. В п'ятницю підвечір, гуляючи по парку, він почав згадувати минуле України: "Йому було весело і приємно, його хвилювали сумні, задушевні наші історичні думи; він був зачарований їми; він перейнявся їх сумним тоном, пішов у свою світличку, взяв папір і написав епіграф до першої частини своєї нової поеми.

307 [Поэмы и повести (Капитанша)... — С. 378].

Епіграф взяв з думи про Олексія /159/ Поповича "По морю синьому, по каменю білому". Потім ліг на ліжку і віддався споминкам про своє життя в Академії, так щиро віддався, що аж заплакав: "Сльози оновили, воскресили його". Він зненацька почув в собі ту свіжу силу духу, що вдатна в нашому виображенню чудо сотворити. Перед ним

повстав чудовий, прекрасний мир захватних, найграціозніших видінь. Він бачив, він мацав ті чарівні видіння, він чув небесну гармонію, він почував, що в йому воскрес дух живої пісні святої. Трохи заспокоївшись, він взявся за роботу. Певна річ, за написання поеми, і в середу на проводах вже перед світом написав останній вірш; положив перо, зітхнув, перехрестився і мовив: "Слава тобі, Господи!" — і хотів заснути, але не заснув" 308. Очевидно, що писання поеми переймало всю душу, всі нерви поета.

На превеликий жаль, запевне не відаємо, яка то була поема. Можна тільки гадати, що то був "Єретик, або Іван Гус". До такої думки прихожу я, вважаючи, раз, на обставини, серед яких поета перейняло натхнення (весна, дивна природа, історичні думи, страстна п'ятниця, потім Великдень; відповідне їм богослужіння з піснями і молитвами, що хоч у кого переймають увесь духовий організм, оживляють і високо підносять дух), а вдруге, — на те, що, як каже Чужбинський 309, Шевченко літом того ж року читав йому "Єретика" і хвалився, що перечитав велику силу джерел, які належать до гуситів і до попередньої перед ними епохи; а щоб не наробити помилок, він у кожного чеха, якого стрівав у Києві чи деінде, розпитував про етнографічні і топографічні подробиці.

В Гнилих Будищах він спізнався з попом Савою Нестеровським. В світлиці отця Сави був різаний дубовий сволок з словами, хто і коли збудував той дом; на покуті — образ Почаївської Богоматері і перед ним воскова свічка; стіл покритий килимом, а поверх килима білий наче сніг настільник; лавки липові, на другому столику гусли, над ними патрет Богдана Хмельницького, над патретом — поличка з книжками; далі — груба з кахель; на кахлях між квітками і птахами орли. Вони нагадали мені, каже Шевченко, розповідку Кониського про українця, що за такі малюнки на кахлях "покоштовав "пытки" і заплатив життям" 310.

308 Ibidem . — С. 470 — і далі.

309 "Воспоминания". — С. 13.

310 Поэмы и повести..., с. 473 — [474]. /160/

Цілий май подорожував Шевченко по Звенигородському та Каневському повітах через Шендерівку, Богуслав, Росаву, Потоки і Трипілля. З Трипілля він з Прехтелями поїхав темним бором понад Дніпром до Києва, спиняючись на попаси біля мальовничого ручая або на широкому лузі біля Дніпра. На попасах, заким пані Прехтель варить каву або лагодить їжу, Шевченко малював або сосну, або березу; на останньому попасі намалював групу сосон і коня, що пасеться. В Києві Тарас заквартировав у домі будівничого Беретті; але в Києві довго він не всидів. Він каже в оповіданні, що рушив на Поділля та на Волинь 311. З останнім не можна мені погодитися, я бачу, що се у Шевченка, певне, наумисне, помилка; пізнішу поїздку свою на Волинь і Поділля він зареєстрував до червня р. 1845.

Мабуть, чи не до часу оцієї подорожі треба зареєструвати і той Шевченків вчинок, що переказав він р. 1859 д. Чалому. "Був я в гостях у пристава, — говорив він. — Під Великдень пішли ми з ним на діяніє. Постоявши в церкві, я, щоб часом не заснуть, вийшов з церкви і приліг собі під орішиною над рівчаком, повним води. Через рів була

кладка. Люде йдуть до церкви, весело гомонять, несуть паски і поросята. Дивлюся: йде і панотець у своїй празничній рясі. Тільки що зійшов він на середину кладки, я на його: "Тю!" — А він шубовсь в воду... Я драла, увійшов у церкву, став між людьми і нічирк" 312.

311 Ibidem. — С. [552] — 556.

312 Чалий М. К. Жизнь и произведения Шевченка, с. 149.

II

Тоді в Києві в Дворянському училищі на Подолі учителював Куліш. Шевченко був ще з року 1842 313 з ним знайомий і листовався, але після першої знайомості вони і досі не бачилися; Шевченко, через те, мабуть, гадав, що за такий довгий час він так перемінився, що Куліш не пізнає його. Тимто, — прийшовши до Куліша, Тарас, замість звичайного привітання, мовив своїм чарівним голосом:

313 Так посвідчив Шевченко на опиті в "III отделении", але не повідав, де саме він спізнався з Кулішем, але сказав тільки — "в одну из отлучок из Академии". Беручи оцю "отлучку" в значенні поїздки на Україну і знаючи, що до р. 1843 на Україну Тарас не їздив, можна гадати, що на опиті він помилився і замість р. 1843 — взяв рік 1842. /161/

— А вгадайте, хто я?

Тодішній душі Куліша не можна було по першому ж слові не вгадати, хто перед ним.

— Ніхто більш, як не Шевченко, — мовив він.

— Він самий.

Вже ж можна без помилки гадати, про що тоді була у їх бесіда; не могли вони не знати бесіди про те, як би його і Тарасові примоститися у Києві? У Куліша на той час поміж знайомими його, окрім таких людей, як Михайло Юзефович (помічник тоді куратора київського шкільного округу), були у Києві і такі щирі українці, як Михайло Максимович, а серед молодіжі — такі жваві ентузіасти, як Дмитро Пильчиків, Юрій Андрузький, Василь Білозерський і ін. Гурт молодіжі тієї був глибоко освічений Святим Письмом; се була молодіж, як каже Куліш, високої чистоти духової; апостольство любові до ближнього доходило у неї до ентузіазму. От серед цієї молодіжі благодатної з'явився Шевченко з голосним плачем своїм по нещасливій долі земляцькій і заспівав:

Світе тихий, краю милий,

Моя Україно!

За що тебе сплюндровано,

За що, мамо, гинеш?

Спів сей для молодіжі був воістину гуком воскресної труби архангела. Якщо коли було говорено по правді, свідчить Куліш 314, що серце ожило, що очі загорілися, що над чолом у чоловіка засвітився полум'яний язик, то се було у Києві р. 1845. Серед цієї молодіжі сплудилася думка проповідувати між освіченими панами українськими визволення народу з кріпацтва шляхом просвіти, разом християнської і наукової. Молодіж київська перш за все хотіла духом своєї любові натхнути луччих людей з панських родин, з'єднаних з нею високими інтересами науки і поезії.

Задля такої молодіжі Шевченко був чоловіком бажаним; немов само небо послало його до неї, і молодіж, як каже Куліш, взирала на його, як на якийсь світильник небесний. Такий погляд був погляд правдивий. Про його великого, хоч де в чому і пригніченого духа, можна сказати, що він буде світильник "горя и света". Шевченко з'явився посеред нас, яко видиме оправдання нашого натхнення звиш 315.

314 [Куліш П. О.] Хуторна поезія. — [Львів, 1882]. — С. 8.

315 Ibidem. — С. 8 — 9.

Річ натуральна, що київська ота молодіж рада-радісенька /162/ була усіма заходами пікловатися, щоб Шевченко лишився жити у Києві, тим паче коли люде довідалися, що й Шевченко бажає саме того ж. Молодіж тоді вже добре знала Шевченкові твори; студенти без різниці національної читали їх з жадобою, переписували, виучували напам'ять. Інші, хто не вмів мови української, навчався її єдине на те, щоб читати і розуміти Шевченкові твори 316. Жодної помилки не зробимо ми, сказавши, що тоді саме у когось з людей того гурту і, може, ні в кого більш, як не у Куліша, сплодилася спасенна думка примостити Шевченка яко доброго маляра до "Комиссии для разбора древних актов", організованої у Києві р. 1843. Обставини склалися тоді так добре, що немов наумисне так, щоб посприяти Шевченкові. Комісія тоді саме була зреформована і повинна була взятися стежити археологічні й історичні пам'ятники нашої старовини 317. Про се комісії треба було добрих освічених малярів. А наймення Шевченка яко художника було тоді доволі добре відоме на Україні скрізь, а в Києві й поготів: видання "Живописної України" і "Русские полководцы" Полевого були відомі людям освіченим і разом з "Кобзарем", з "Гайдамаками" і з іншими творами Шевченка надбали йому популярності. В складі тієї комісії був яко "сотрудник" і Куліш, і його приятелі Максимович, Юзефович, Іванишев, Селін і інші. Головою комісії був Писарев. Всі вони були знайомі з Репніними. Взагалі, склад комісії, так само її мета і простовання були переважно українські. Значить, не вельми великої праці треба було спожити на те, щоб Шевченка примостити до комісії. Запевне не відаю, а гадаю, що більш за всіх попрацювали в сій справі Репніни да Куліш.

Отож заким приятелі Шевченка пікловалися, щоб приділити його у Києві до комісії, він рушив на Лівобережну Україну.

Спершу поїхав в Бровари й Оглав, потім в село Баришівку провідати свого старого приятеля 318 Боришпольця 319.

316 Биб[лиотека] зап[адной] п[олосы] России — 1880 — [Т. 1]. — С. 12 — 17.

317 "Пятидесятилетие киевской комиссии для разбора древних актов". — Київ, 1893.

318 Поэмы в повести... — С. 559.

319 Бориспольця Т. Н. — Ред.

Про сю подорож більш жодних звісток не маємо; а небавом стріваємо нашого поета в Миргородському повіті у приятеля його Лук'яновича. Тоді ото він написав у Миргороді прегарну свою містерію "Великий льох". Від Лук'янови-/163/ча він через Лубни поспішив до Закревського в Пирятинський повіт. В Лубнах зустрівся з ним

Чужбинський і запросив до себе в Ісківці 320. Мабуть, не вельми подобалося йому в Ісківцях, бо гостював він тут тільки два дні. Гостюючи у Чужбинського, він перечитав йому чимало своїх нових поетичних творів. "Предивні були твори у Шевченка", — каже Чужбинський. З великих творів його найбільш уподобав Чужбинський поему "Іван Гус" і містерію без назви. "В першій, — каже автор "Воспоминаний о Шевченке", — Тарас піднявся до свого апогею; містерія змістом своїм була слабша за "Гуса", однак ж і там Шевченко розсипав силу квіток української поезії".

Знаємо, що досі ще не знайдену поему "Іван Гус", або "Єретик" Шевченко присвятив Шафарикові; присвяту він датовав: 22 листопада 1845 р. в Переяславі; однак з цього треба гадати тільки те, що присвята написана поетом пізніше, ніж поема. Містерією, про яку згадує Чужбинський, був, певна річ, ніщо більш, як "Великий льох", датований автором р. 1845 в Миргороді.

Вже з цих двох творів Шевченка добре знати, як широко тоді розгорнувся світогляд художника-поета. Стоячи на ґрунті національному, Кобзар ширяє в сфері загальнолюдських ідей: волі, правди і братолюб'я. Вболіваючи за минулою волею України, поет бачить, що й скрізь по світах: "кругом неправда та неволя, народ замучений мовчить"; бачить він своїм пророчим оком, як "чернець годований людською правдою торгує і рай у найми оддає", і переймається серце поета високогуманним бажанням: "щоб усі слов'яни стали добрими братами і синами сонця правди". Небавом, як будемо бачити, ідеалу поета тісно стає в межах слов'ян і він обіймає бажанням волі і правди усіх людей.

У Чужбинського була Тарасова "Тризна". Побачивши свою поему, Шевченко засміявся своїм симпатичним сміхом і спитав:

— Ти читав?

— Читав.

— І треба ж було мені вискочити з нею, наче той Пилип з конопель. Чому не писати, коли сверблять руки, а друкувати не годилось. Дехто хотів зачепити моє авторське самолюбство, але я й сам бачу: швець знай своє шевство, а у кравецтво не мішайсь. — І з сими словами кинув "Тризну" 321.

320 Воспоминания... — с. 13.

321 Ibidem, с. 13 і 14. /164/

У Закревських, певне, Тарас теж перебув нещодовго і в гурті з ними поїхав на знаменитий тоді ярмарок в Ромнах. Ярмарок сей відбувався об Іллі (20 липня) і стояв цілий місяць. Ярмарок той мав велику вагу, найпаче для панів Лівобережної України. Тут пани спродували різну худобу, надбану за рік кріпацькими руками: збіжжя, льон, вовну, тютюн і т. ін. Набравши грошей, пани купували тутечки ж запас, теж трохи що не на рік, усякої бакалії, потрібної для свого життя по селах. Пані і панночки дбали про свій модний крам і т. д. Одно слово, Роменський ярмарок був тоді осередком купівлі і продажу усячини, яку Лівобережна Україна продавала і купувала. Разом з тим ярмарок був і карнавалом про лівобережне панство: пани і полупанки з своїми родинами, кому і як спроможно було, переводили на ярмарку і марновали різні продукти кріпацької

праці людей. На ярмарок, звичайно, приїздила трупа драматична і хори московських циган веселити українське панство хижими "концертами". Готелів про всіх приїжджих бракувало: звісно, готелів треба було тільки під час ярмарковий, бо на останні одинадцять місяців місто пустіло: готелі стояли б порожніми. Ромни — місто невеличке, через що під час з'їзду ярмаркового більшість міської людності перебиралася жити в комори, а світлиці свої наймала приїжджим, беручи з них великі гроші. Через те з приїжджого панства тільки самі багатирі спроможні були найняти собі квартири в домах; та й то по таких квартирах перебувало майже саме жіноцтво. Мужчини привозили для себе і розпинали на ярмарковому майдані катраги, шатри, а то й просто намети — і тут вже справляли ярмаркове свято Бахуса.

Приїхавши в Ромни подивитися на лівобережний "карнавал", Шевченко перебув тут тільки три дні в катразі Павла Вікторовича Свічки. Свічка сам каже, було, про себе, що він "недогарок великої свічки і недогарок лоевий". На ярмарку Шевченко вперше бачив геніального артиста українського Соляника 322 в ролі Михайла Чупруна (жарт Котляревського: "Москаль-чарівник").

322 Карпо Трохимович Соляник [Соленик. — Ред.] родився р. 1811. На 18 році свого віку він вступив на математичний відділ Віденського університету, але не скінчив його, бо р. 1832 університет той цар Микола скасовав. З університету Соляник пішов в трупу Штайна [Штейна. — Ред.], що перебувала в Харкові. Спершу він став за суфлера, але суфлеровав недовго і р. 1832 вперше бачимо його наймення на афіші в ролі слуги Провори в комедії Шепталова "Неслыханное диво, или Честный секретарі". Через два роки актор з Штайнової трупи Млотковський організував власну трупу; до неї вступив і Соляник. Трупа переважно перебувала в Курському. Року 1841 /1865/ Карпо Трохимович побрався з харківською акторкою Протасовою. З того часу він грав з різними трупами в Києві, в Вороніж, в Полтаві, в Кишиневі, в Одесі, але переважно в Харкові. Року 1837 довелося йому з трупою Єрохіна бути у Вознесенському під час перебування там царя і грати там разом з Щепкіним. Соляникова гра так подобалася публіці, що його запрошено до Петербурга на столичну сцену. "Ні, — відповів на те Карпо Трохимович, — я українець: люблю Україну і мені вельми жалко було б покинути її". В Харкові наймення Соляника було незвичайно популярним; публіка щиро вітала і шанувала його. Навесні р. 1851 він занепав на сухоти і вмер 4/19 жовтня того ж року. Окрім артистичної кебети, Соляник вславився за свою добру, просту і благородну вдачу. Його добрість і чесність були популярні в Харкові не менш, як його артистична гра на сцені. Якою великою була слава Соляника як артиста, можна знати з того, що Гоголь, піклуючись ставити в Петербурзі першим разом свого "Ревізора", клопотався, щоб покликати Соляника, хоча очевидно його й не знав. Без порівняння незабутнім був і буде Соляник в українських ролях: Макогоненка ("Наталка Полтавка"), Чупруна ("Москаль-чарівник"), Стецька ("Сватання на Гончарівці") і Шельменка ("Шельменко — волосний писар" і "Шельменко-денщик"). "В тих ролях, що грав Соляник, особа українця виходила не в'ялою, — каже Мизко в "Оснoві" 1861 р. [кн.-II, с. 183], — не простосердою, немов дурень, а повною життя внутрішнього і глузду". В історії театру

українського Соляник повинен зайняти перше місце яко артист з такою сценічною кебетою, якої ні до його, ні після його ще не було на Україні.

"Мені, — згадує в своїх "Записках " Шевченко 323, — здавалося, що Соляник вдавав Чупруна більш за Щепкіна природно і хупаво". І циган московських вперше тоді бачив і чув Шевченко, — "бачив, як вони гарцювали перед ремонтерами і іншою п'яною публікою; чув, як вони насамкінець свого хижобрудного концерту співали:

Не пылит дорога" — і т. д.

Циганські концерти на художницько-поетичну душу Шевченка робили вражіння прикре. Згадуючи про їх через 12 років, він пише: "Чи гадав коли великий германський поет, а за ним і великий Лермонтов, що їх глибокопоетичні вірші співатимуть отак хижо п'яні цигани перед оравою п'яних ремонтерів? їм і в сні не ввижалася така пародія брудна!"

"Тоді ж, — розповідає далі Шевченко, — я спізнався з старим розпусником Якубовичем, батьком відомого декабриста 324, і з його молодшим братиком Квазимодою.

323 Записки... — С. 75. — [Запис від 20 лип. 1857 р.].

324 Олександр Якубович служив капітаном в Нижегородському драгунському полку; 34 літ його в гурті з іншими "декабристами" заслано на каторгу.

Сьому /166/ останньому під слово честі позичив я "до завтрыого" два півімперіали. Так вони за ним і пропали. Ще спізнався з одним паростком незчисленного роду Родзянків. Поковтавши три дні в Ромнах куряви, купив собі на жилетку якоїсь матерії і з оцієї ковбані поїхав шляхом Ромоданом з Родзянкою". Поїхали вони в село Веселий Поділ. Аркадій Родзянко писав вірші і вважав себе за поета; "своєю тупою естетикою і своїми найбруднішими віршами по-українськи" він так остогид Тарасові, що сей мусив утікати від його до брата його Платона, "найближчого сусіда і лютого ворога Аркадієвого" 325.

Читаючи такі певні характеристики, нам не трудно зрозуміти, чи було що справді спільного у Шевченка з такими людьми, як Родзянки, Якубовичі і ін. Чужбинський каже, що "Тарас ще раніш розчаровався де в кому з панів і рідко до кого з них навідувався". Хіба зовсім не тямлячи Шевченкової душі, можна гадати, що він був причарований до когобудь з полтавських панів, опріч Репніної!.. Коли він з ким з них і знайомився і начебто товаришував, так через те, що вони самі шукали знайомості з ним. А він, користуючись з того, бажав ліпше придивитися і спостерегати їх побит і відносини до кріпаків; та, може, й сподівався впливати на панів, щоб поліпшити їх відносини до кріпаків. Нарешті, будемо пам'ятати, що Шевченко з натури своєї був людина високо ввічлива і добра. М'яке, наче віск той, серце його ніколи навіть в своєму ворогові особистому не забувало чоловіка.

Може, до сього саме часу треба відносити і анекдот з Шевченкових пригод, переданий їм Чалому р. 1859 326.

325 Записки... — С. 53. — [Запис від 9 лип. 1857 р.].

326 Жизнь и произведения Шевченка. — С. 149.

"Покликали поета полтавські пани на польовання! Приїхавши на польовання, вони розпустили псів і самі розійшлися, а Тарас лишився в тарантасі (бричка з верхом) доглядати харчі. Взяла поета нудьга; ждав він, ждав, доки вернуться мисливці, та й годі сказав і заходився коштовати усе, що було з харчів і напоїв: горілку, наливку, закуски; нічого не лишив без уваги та й заснув. Вернулися пани зголоднівши, кинулися до кошків, а там нічого нема..."

З Веселого Подолу Шевченко вертав, мабуть, через Переяславський повіт і через Переяслав і в серпні спізнався з лікарем і професором духовної семінарії Козачковським. 19 серпня Козачковський покликав чимало гостей. Тарас /167/ був веселий, з піднесеним духом, читав свої вірші і своєю гарячою бесідою зробив на гостей такий вплив, що за вечерею один з гостей, німець, протестант, піднявши бокал на здоров'я Тараса, мовив: "От батько! далебіг батько! будь здоров! будь здоров, батько!" 327 Гості, слухаючи Шевченкову бесіду, дивовалися його широкому розвитку.

З Переяслава Шевченко вернув до Києва. Тим часом приятелі його попильновали і встигли, що комісія згодилася взяти його за співробітника, призначивши йому річної платні 150 крб.

Річ певна, що такий поспіх порадовав Тараса. Він бачив перший ступінь на тій стежці бажаній, якою, він сподівався, прийде до своєї мети, щоб осістися в Києві міцно.

III

Ще вторік, коли Шевченко був в Кирилівці, йому подобалася, мабуть, попівна, доня отця Григорія Кошиці — Федосія. Тепер, їдучи на Україну, він голубив думку побратися з нею, "та й жити на світі, як добрі люде живуть" 328. І от тепер, одержавши хоч дуже не значну посаду, він заходжується здійснити своє бажання і їде в Кирилівку сватати молоденьку, на 17-й весні Кошицівну. Приїхав він в Кирилівку перед храмом, себто перед 26 вересня. Титарем і тоді був той сам Бондаренко і народним звичаєм в храмовий день покликав до себе між іншими гостями і свого шкільного товариша Тараса 329. Храмовий день вийнявся годинний, ясний, теплий, храмовали і мед овали у саду під яблунею. Мабуть, пам'ятен був Тарасові той мед; бо він не забув про його і за 15 років: пишучи 7 грудня р. 1859 лист до Варфоломія 330 і просячи, щоб вислав йому ковбас, додає: "Та щоб ковбаси були такі самі, які ми їли на меду у Гната Бондаренка" 331.

327 Киев[ский] телегр[аф]. — 1875. — № 25.

328 Русск[ая] ст[арина]. — 1883. — Кн. IX. — С. 640.

329 Правда. — 1876 — [№ 1]. — С. 25. — Жизнь и произведения Шевченка, с. 51.

330 Правда. — 1875. — [№ 23]. — С. 927 — [928].

331 Тарасова невістка Микитиха казала мені, що сей мед був тоді, як Тарас останнім разом 1859 був у Кирилівці. Те саме казав Прокопу Шевченку і сам Бондаренко. Але зауваживши, що р. 1859 Бондаренко вже не титаровав, і розібравши деякі інші подробиці, переказані мені в Кирилівці, я прийшов до впевнення, що і Микитиха і Бондаренко помилилися. /168/

На меду був і сліпий лірник, та без лірника і мед не в мед би був! Одначе трапився

такий лірник, що не вмів співати українських дум; а Тарас вимагав, щоб він співав думи. Лірник, переспівавши пісні, які вмів, вдарив — "козака". Музика зворушила людей: жіноцтво пустилося в танці. Весело витинав "козака" і Тарас. Натанцювавшись, він взяв під плече Варфоломія Шевченка, став ходити з ним по саду і читати з голови: "За горами гори, хмарами повиті..." Я слухав, — каже Варфоломій, — притаївши духа: волорся у мене на голові дибом ставало. Я став радити Тарасові, щоб він не дуже "заходив в хмари". Тарас тоді ж показував мені патрети якихось людей і говорив, що все те його приятелі і всі вони умовилися працювати коло народної освіти. Кожен з них, відповідно своїм достаткам, визначав, які датки вноситиме в касу громадську. Каса та, звісно, потайна від уряду, ростиме з датків громадян; правитиме нею виборна адміністрація. Коли каса розростеться, дак з неї даватимуть запомогу тим убогим людям, що, скінчивши гімназію, не матимуть достатків йти на університет. А той, хто братиме запомогу, повинен буде, скінчивши університет, шість літ учителювати на селі. Учителям сільським гадали виклопотати платню від уряду та від панів, а якщо платня та буде мала, дак додавати до неї з каси. Нарешті Тарас додав би то Варфоломееві, що думка завести по селах на Україні добрі сільські школи зародилася йому в голові ще тоді, коли він перебував в школі у Кирилівці. Варфоломій каже, що він дуже тому зрадів; одначе йому здавалося, що, піклуючись про освіту народну, Тарасові не слід пускати такі твори, як "За горами гори" (себто "Кавказ"). Він висловив свою думку Тарасові, і Тарас замислився 332.

332 Правда. — 1876. — [№ 1]. — С. 23 — 28.

Мушу сказати, що в наведених споминках Варфоломея є чимало такого, чого не можна признати певним. Почнемо от хоч би з патретів. Які то могли бути патрети? Фотографії, здається, тоді ще не було; літографії, або дагеротипи, були річ дорога; хіба гадати, що все то були патрети, намальовані самим Тарасом. Далі знаємо, що поема "Кавказ" тоді не була ще написана.

На другий, чи що день Шевченко навідався і до попа. У старого отця Кошиця був тоді син його, молодий піп, і ще один піп з сусіднього села. Вони пильновали провадити з Шевченком бесіду про сучасні справи, але він не охоче якось розмовляв про те і цілий вечір говорив з старим попом /169/ про старовину. Коли Шевченко пішов вже до господи, до Кошиця прийшла баба Лемериха і спитала молодого попа:

— А що, бачили Тараса? як він вам здається?

— Та бачив же! Але коли б ти знала, бабо, який він дурний! Сів собі з старим, та тільки й речі у його, що розпитує про голодранців; та ще, наче на глум, казав покликати свого старого товариша Смальяка, що сторожем при церкві, і ну з ним ціловатися.

— Чудне оце ви говорите, — відповіла баба, — з нами він ніколи не мовчить, все балакає, з вами, мабуть, не знав про що говорити 333.

Мабуть, батьки Федосіїні спостерегли Шевченкову думку побратися з їх донею. Вже ж їм не під мисль було дружити свою доню з Шевченком. Вони хотіли хитрощами відвернути Шевченкові заміри. Тоді як Шевченко гостював у Кирилівці, жінка Прокопа

Демченка повила дитину. Стара Кошечиха умовила Демченків покликати кумами Тараса з Федосією. Думка у неї була, що молода доня не спостереже, куди мати верне. Але доня перехитрила матір. Вона пішла до Демченків, взяла дитину, пішла з нею до другого попа і перехристила з іншим кумом 334. Тоді Тарас посватався; але взяв у батьків гарбуза. Воно й не диво! Згадаймо, що не далі як років тому 17 назад Тарас у Кошиця наймитував за погонича. Річ не можлива, щоб піп віддав дочку свою за колишнього свого "попихача"!.. Попівна не відважилася йти проти волі батьків, і вони не побралися. Вельми плачливого добутку зазнала безталанна дівчина з батьківської незгоди: попівна збожеволіла 335. Року 1883 вона лічилась у Києві в університетській клініці, а року 1884 вмерла дівкою 336.

333 Правда. — 1876. — [№ 1]. — С. 23 — 28; Жизнь и произведения Шевченка, с. 51.

334 З усних переказів кирилівських людей.

335 "Зоря". — 1885. — № 15.

336 Метрика кирилів[ської] церкви.

Засмучений і зажурений невдачею в сватанні покидав Тарас Кирилівку. Брати його, Микита і Осип, розказує Варфоломій, пішли провести його і, річ звичайна, завернули до корчми випити на прощання. Випили більш, ніж треба було. А тут жид-шинкар заходився ганьбити і лаяти якогось хрестянина. Скоро почув Тарас, як жид знущається з хрестянина, зараз озвався до людей, що були в корчмі: "А чого, хлопці, дивитесь мовчки? Ось нуте лишень — простягніть жида, да різками!" Тарасові слова, немов огнем тим, запалили хлопців: не встиг жид і озирнутися, як вже готові були /170/ різки і жид лежав на долівці: били його, аж доки Тарас не сказав: "Годі, хлопці!" Жиди з сього зараз зробили цілий "бунт". Пішли доноси, що Шевченко простає Коліївщину; зібрав би то сотню чоловіка селян і хотів вирізати в Кирилівці усіх жидів. Поліція піднялася на диби; але скінчилася буча на тому, що брати Тарасові відкупилися і покрили собою усіх, хто був замішаний в жидівську хлосту 337.

Факт сей здається мені непевним. Нехай би ми й не змагалися, що Тарас напідпитку підбив людей до такого паскудного вчинку, нехай згодимося й на те, що зайва прощальна чарка так затуманила йому голову, що він не зауважив на те, що вчинок з жидом неминуче нашкодить йому: попсоє йому стежку до служби в комісії; але коли б була правда про доноси, що Шевченко простає Коліївщину, то вже ж тим доносам не можна б було не дійти до Києва і там вони зачинили б перед Тарасом двері в комісію. Хто-хто, а Бібіков 338 би довідався про такий вчинок і тоді не стосовався б він так приязно до покликання Шевченка рисовальником в комісію!

З Кирилівки Шевченко приїхав до Києва і небавом подався в Полтавщину справляти наказ комісії... Наказ генерал-губернатора Бібікова, щоб Шевченко поїхав по Полтавщині "для некоторых разысканий", і 150 руб. на подорож дано Шевченкові в листопаді р. 1845; але альбом Тарасових малюнків і інші певні факти свідчать, що він поїхав в Полтавщину раніш, ніж дано йому бібіковський наказ. Треба гадати, що, вернувшись з Кирилівки і запевнившись, що його беруть до комісії і виряджають в Полтавщину поробити малюнки з пам'ятників старовини, він не ждав урядового

оповіщення, і наказ Бібікова переслано до його вже потім. Бібіков наказував йому довідатися: які є по Полтавщині могили, давні руїни і взагалі останки життя і подій історичних і, коли можна, поробити з них малюнки. Очевидна річ, що справити сей наказ можна було тільки, доки ще не вдарили морози, доки не випав сніг.

Здається, перш за все Шевченко поїхав в Прилуцький повіт в Густинський монастир, "збудований коштом гетьмана Івана Самойловича р. 1674" 339. Опріч інтересу історичного, Густиня вабила до себе Шевченка й інтересом моральним: тут похоронені були останки князя Миколи Репніна, батька княжни Варвари.

337 Правда. — 1876. — [№ 1]. — С. 23 — 28.

338 Київський генерал-губернатор того часу.

339 Музыкант. (Поэмы и повести. — [С 590 — 591]).

Не можна не гадати, щоб у Шевченка не /171/ було бажання поклонитися останкам чоловіка, якого він шановав і в родині котрого зазнав щирого привіту і ласки.

З Києва в Густиню треба їхати на Прилуку. Тарас зупинився в Прилуці; взяв з собою щирого українця і знавця рідної старовини протопопа Іллю Бодянського і вкупі з ним поїхали в Густиню. Густиня за Прилукою верстов п'ять буде. Ще під кінець XVIII віку рука вінценосної гнобительки української волі і культури скасовала була Густинський монастир яко монастир. Одначе будівля його була доволі міцною, бо, простоявши майже без догляду більш ніж піввіку, вона не знівечилася. Спочатку рр. 40-х комусь соромно стало за зневагу українських народних святощів. Не скажу, з чийого приводу заходилися оновляти Густинський монастир. Оновителем прислано з Нижнього Новгорода суворого росіянина черця Паїсія. Паїсій оновленням своїм виявив суцільний вандалізм, властивий взагалі черцям в Росії, скоро вони приїдуть на Україну господарювати по стародавніх монастирях наших. Першим ділом таких оновителів — знівечити в монастирі і по церквах його усе, що нагадує українську окремість, усе, що не підходить під міру і смак московсько-візантійського чернечого деспотизму й аскетизму. Так діяв і Паїсій в Густині. Стародавні фрески по стінах в церквах монастирських він звелів малярям позамазувати. Але вандалізм його на тому не спинився: він велів знівечити і патрет Михайла Вишневецького, а потім добрався і до кісток небіжчиків, похоронених навіть в церкві. Під віттарем головної церкви був склеп родинний прилуцьких полковників Горленків. Склеп велено знівечити: кістки померших, що покоїлися в тому склепі, зсипали десь у кутку в один гурт, а склеп засипали і замурували. Не пошановали навіть святих образів: дорогоцінні шати з гербами гетьмана Самойловича і полковників Горленків поздіймали з образів і попереливали... Одно слово: справили "обрусеніє"!

Шевченко бачив Густинський монастир, коли "обрусеніє" не було ще справленим до краю. Монастир нагадав Тарасові "суцце абатство сенклерське: тут є і рів глибокий та широкий, що наливався колись водою з тихого Удаю; є і вал, а на валу тому високий з цегли мур зубчастий з внутрішніми ходами і з бойницями; є безкраї підземелля і склепи, а на цвинтарі поміж величезних дубів суховерхих намогильні плити, що повростали в землю" 340.

Шевченко змалював в Густині вид з головної церкви в монастирі, вид з трапезної /172/ церкви і вид брами з розваленою на ній церквою св. Варвари.

Гадаю я, що з Густині Тарас поїхав до якогось прилуцького пана, здається, в Дігтярі до Грицька Галагана 341. Тут трапився баль, що нагадував потроху мосівський "Версаль" Вільхівської: гостей з'їхалася сила; баль був пишний, розкішний; але на душу художника-поета з кріпаків він зробив тяжке вражіння. "Баль скінчився найрозкішнішою вечерею, залитою шампанським вином". Розкіш того балю "просто жахала" Шевченка. Але більш за все збентежила його душу, вколола в серце стару глибоку рану історія і вид віолончеліста з крепацького оркестру, що грав на балю тому. Віолончеліст більш за все звернув на себе увагу поета: то був чоловік молодий, худорлявий і блідий.

341 Запевне не затверджую сього. Не можна сказати запевне і того, коли саме був той баль: чи в вересні, чи, може, й раніш. Більш стою за перше, бо раніш вересня Шевченко не мав препоруки комісії.

"Соло своє він грав так, що хоча б і самому Серве, так не на сором би було". Поет, слухаючи те соло, дивовав, що ніхто з гостей, ні сам господар не дав оплесків віолончелістові за його суще артистичну гру! Коли ж віолончеліст, скінчивши соло на віолончелі, взяв скрипку і заграв арію "Преціози", дак душа поета не втерпіла. Тарас гукнув: "Браво!" — і став плескати в долоні. Усі гості подивилися на поета, наче на божевільного; а сам пан-господар так глянув на його, що Тарас схаменувся, догадався, що крепакам не дають оплесків, замовк і пішов собі в сад, щоб там розвіяти журбу, що нагнали на його оті суворі й здивовані погляди господаря і гостей. Не можна було Тарасові в тих поглядах не прочитати усю історію недавнього свого життя крепацького; не можна було йому не подумати: чи вже ж крепаки не такі люде, як і пани?.. Тяжкі думки, гірке вражіння повіряв Тарас німим деревам да теплій, спокійній місячній ночі. Але вражіння так глибоко перейняло його, що скільки він не ходив по саду, скрізь чув чарівні гуки віолончелі. Немов живий, скрізь стояв перед ним образ віолончеліста. "Де я його бачив? де я його стрівав?" — питався Тарас самого себе і, нарешті, після довгого пригадування, згадав... Новим бодем на серці у його обізвалася та згадка... Тараса від болю аж занудило, коли він згадав, що за обідом той самий віолончеліст стояв за стільцем у господаря яко лакей. Ментом думки Шевченка повинні були опинитися в прихо-/173/жій Енгельгардта і нагадати Тарасові, як і він, геній українського слова, повинен був лакеювати у Енгельгардта!.. Охмарений споминками гіркого минулого, ходить Шевченко по саду та вболіває про долю віолончеліста, аж ось назустріч його і сам віолончеліст. Він кинувся до Тараса дякувати, говорячи: "Ви єдина людина, що, слухаючи мою гру, зрозуміли мене", — та й заплакав!.. Крепак-віолончеліст був учнем Шпора...

— Що ж ви гадаєте далі чинити з собою? — спитав Шевченко. — Ви ж суцїй артист!

— Що ж мені робити? Хіба тільки повіситись.

Кервавим кип'ятком слова ті повинні були обдати Тарасове серце. "Чи давно і я був в такому ж становищі?" — певно, думав він. Картина крпацтва скрізь була однакова: "Пани бенкетовали, а хрестяни голодовали". В селі, де ото справлявся той бал, де голодні й темні крпаки мусили веселити панів своїм концертом, в тому селі Шевченко не бачив вулиці, де б не було шинку, а в шинку витинала "катеринка", щоб покрити гуки того "концерту", який чутно було кожному неспанілому уху, який "грали" наболілі струни народного зневоленого серця... "Катеринка" приманювала людей до шинку, і там горілка заливала струп'я крпацтва. До такого вражіння ще більшого суму додає Тарасові віолончеліст, розповідаючи скорботну історію свого життя. "Батька, — розповідає він поетові, — я не зазнаю. Мати ніколи нічого про його не говорила. Хати у нас своєї не було, жили ми в під сусідках. Мати бажала стати за наймичку на рік, але ніхто її не брав, така вона була тендітна та бліда. Нарешті найнялася у жида в шинку. Не скажу, чи довго вона служила у жида. Я був вже чималим хлопцем, коли вона померла. Вмерла на сухоти. За кілька день до смерті прийшла вона в свою комірчину, лягла, та вже й не вставала. За кілька хвилин до смерті я приніс їй води; але вона не спроможна була ні пити, ні говорити. Ледві, ледві спромоглася доторкнутися рукою до моєї голови; поцілювала мене; дві сльозини викотилися з очей у неї... зітхнула вона і вмерла. Соцький поховав її на того карбованця, що заробила вона у жидів... Я пішов за міхоношу до сліпого кобзаря... Потім пани забрали мене до двору і віддали в науку..."

342

342 Див.: Музикант. (Поэмы и повести. — [616 — 617]).

Я наумисне виписав з "Музиканта" оцю сумну історію: зауважмо на контрасти! В однім кінці села розкішний бал з концертом, пани бенкетують, п'ють, гуляють, а в друго-/174/му — крпачка-покритка з голоду мре! Якого ще контрасту, якої ліпшої ілюстрації не тільки до крпацтва, а й взагалі до несправедливості в соціальному устрою людей!

Густинський монастир своїми руїнами і своїм "оновленням" зворушив у душі Шевченка споминки історичні, а бал в Дігтярах і оповідання віолончеліста показали йому живий малюнок живого життя, що зазнала Україна. Душа поета, ізмучена живими малюнками, обізвалася "Посланням до мертвих, і живих, і ненароджених земляків в Україні і не в Україні сущих". В Густині і в Дігтярах немов наумисне згуртовалося усе те, що повинно було глибоко-преглибоко вразити душу поета, налити її повну, до краю пророчим натхненням. Мертві будівлі Густині нагадували Тарасові колишню боротьбу за волю; Паїсієва реставрація, бал у Дігтярах, оповідання віолончеліста і сам він показували, наче в зеркалі, увесь культ політичної і соціально-економічної неволі України. Поет бачив, що Україну

Гірше ляха свої діти

Її розпинають:

Так як пиво, праведную

Кров із ребер точать...

Жива дійсність біла в вічі: кожен, хто не осліп духом і серцем, бачив, як вона руки

здіймала до неба і голосила, благаючи Бога, щоб послав "апостола правди і науки". Отож, на мою думку, дегтярівський баль з усіма своїми обставинами і був тією лабораторією, горном, де увесь матеріал, зібраний доти Шевченком, перелився, і вилилося з його "Посланіє"...

IV

Близилася зима; треба було до снігу справити наказ комісії. Старезне місто Переяслав ставало Шевченкові пунктом, де мусив він попрацювати для комісії; а тут було коло чого працювати. І от в жовтні бачимо Шевченка в Переяславі. Сюди він приїхав, певне, з початку другої половини жовтня, бо 16-го він був ще у Лукіяновича в Маріїнському і тут написав поему "Невольник". В Переяслав він приїхав трохи хворий 343. Козачковський гоїв його.

343 Киевский телеграф. — 1875. — № 25.

Час перебування в Переяславі він віддав переважно змальованню видів з переяславської старовини. Раз якогось з Козачковським вони їздили в село Андруші, де у Козачковського було дворище і він заводив там сад. Краса місцевості, гостинність і щирість Андрія Козачковського так глибоко запали в душу Шевченка, що він не забув їх і через десять років. В листі до Козачковського, писаному 14 квітня р. 1854, поет, згадавши про Андруші, пише: "Друже мій милостивий! Як получиш оце не хитростне посланіє, вибери хороший, погожий день, да повели запрягти у бричку коней, та візьми посади коло себе жіночку свою і діточок своїх невеличких, та поїдьте собі з богом в Андруші, та погуляйте собі гарненько в архіерейському гаю; та, гуляючи попід дубами та попід вербами, згадай той день, як колись ми з тобою в Андрушах гуляли. Мені тепер здається, що й раю кращого в світі не було, як ті Андруші; а вам там так, може, остило на світ дивитися і на сині Трахтемирівські гори. Боже мій! Господи єдиний! Чи гляну я на ті гори коли-небудь хоч єдиним оком!.." Далі в тому ж листі Тарас питає: "Чи великі виросли дерева, що посадив ти восени р. 1845? Мені так і здається, що я, як пишу оцього листа до тебе або як просто згадую про тебе, то так неначе дивлюся на тебе, як ти коло паркана рядочком восени дерева саджаєш... Чи пам'ятаєте прогулку нашу в Андруші і за Дніпер в Монастирище на гору? Згадайте той дивний вечір, ту широку панораму, а посеред неї довгу широку смугу масакову, а за нею блищить, наче з золота кутий, собор переяславський? Яка чудова тиша торжественна! Пам'ятаєте: ми довго не спроможні були слова вимовити, доки, нарешті, біла, ледві примітна пляма не заспівала:

Та яром, яром за товаром...

Чудовий вечір, чудовий край і пісні чудові! Багацько добрих споминок зберіг я про старий Переяслав і про тебе, мій щирий друже!"

Вражіння, якого зазнав Шевченко під впливом Андрушів, Переяслава, Монастирища і Трахтемирова він вилив потім в віршах "Сон" ("Гори мої високі"). Згадуючи усе те, поет гірко плаче, що гетьмани-"недоуми занапали Божий рай!" і так занапали, що "за Уралом киргизам лучче жити, ніж нам на Україні..." 345

344 Основа. — 1862. — Кн. IV. — [С. 22].

В Переяславі Тарас намалював види з трьох стародавніх /176/ церков: з Михайлівської, з Покровської, збудованої полковником Мировичем, і з Вознесенського собору, збудованого гетьманом Мазепою. А з Переяслава подався на села і поробив малюнки в селі Потоках, у Василівні, у В'юнищах і в інших. До Козачковського, як бачили ми, Шевченко приїхав хорим, і хоча Козачковський гоїв його, але ж наступила холоднеча, грудень, а через те і не слід би було Тарасові рушати з Переяслава; треба б було пересидіти тут, доки недуг зовсім минеться, або принаймні вернутися до Києва. Так де ж! Тарас бажав показати, що він не дурно бере гроші з комісії; він бажав подати їй якомога більш своєї праці: тим-то він, не вважаючи на недуг і холоднечу, подався на села. Певне, з початку грудня, бо 22 листопада він був ще в Переяславі і написав тут своє прекрасне послання до Шафарика, присвячуючи йому "Єретика". Та й Козачковський каже, що в Переяславі тим разом Шевченко був трохи чи не два місяці. Козачковський під той час спостеріг, що Шевченко писав, не потребуючи надумуватися; писав він наче жартома, слухаючи бесіду коло себе, а часом і сам брав участь в бесіді, не покидаючи писати 346.

346 Киев[ский] тел[еграф]. — 1875. — № 25.

У В'юнищах недуг так розходився, що поет мусив спинитися тут. Здається, що тут він просидів трохи чи не два тижні: у В'юнищах він 14-го грудня скінчив "Кавказ", а 17-го грудня, як бачимо з дати, написав "Холодний Яр". "Кавказ" стає нам новим свідком зросту і розширення ідеалів Шевченка: бачимо, що Тарасова муза, ширяючи високо поверх Кавказьких гір, вболіває за зневолених людей, до якої б народності вони не належали. Воля чоловіка, братолюбіє людей, положені на ґрунті національному, — от що стає, між іншим, ідеалом Шевченка. Поет тяжко вболіває, що українці примушені були воювати вольний народ Кавказьких гір і заганяти його в кошару неволі. Згадавши про свого приятеля графа де Бальмена, убитого на Кавказі, Шевченко тужить, що його загнали воювати черкесів і не за Україну, "а за її ката проливати кров добру, не чорну!" Не можна було Шевченкові не почути образи українському патріотизмові з того, що вольнії колись діти України, вольні козаки чорноморські, під проводом такого патріота, як Кухаренко, мусили йти нівечити волю черкесів на користь неволі й деспотизму. Поет справедливо вболіває, що де Бальмену "довелося пити з московської чаші московську отруту".

Природою і долею кавказького народу Шевченко заїнте-/177/ресовався геть раніш; певна річ, спершу з оповідань Кухаренка, коли останній приїздив до Петербурга. Потім, коли Чужбинський вернувся з Кавказу, Тарас багацько розпитував у його про життя і побут черкесів, про природу Кавказу 347, і серце, і душа поета переймалися скорботними думками про долю вольнолюбних гірників. Коли недуг приковав Тараса до ліжка у В'юнищах, йому, згадуючи картини життя на зневоленій Україні, не можна було не перелетіти думками на Чорномор'я і на Кавказ! Скорботним сльозам за зрабований "чурек і саклю" не можна було не вилитися разом з слізьми за долю України, за долю цілої Росії, де

...Сибір неісходима,
А тюрм, а люду! що й казати!
Од молдованина аж до фінна
На всіх язиках все мовчить,
Бо благоденствує...

Не скажу, чи довго Шевченко хоровав у В'юнищах. Звідтіль він поїхав в Яготин 348.
Переїзд сей стався, в усякому разі, після 17-го грудня.

347 Воспоминания... — С. [14].

348 Киев[ский] телегр[аф]. — 1875. — № 25.

Перечитавши ті твори, що написав Тарас у В'юнищах, легко зрозуміти потребу душі поета — спочити, потребу якої-небудь розваги, аби б вона розвіяла-розважила його тяжке становище духове. В тих творах бачимо і чуємо, що кожне слово тхне кервавими слізьми за чоловіка; з кожного слова дише глибокою любов'ю до України, взагалі до людей зневолених; з кожного слова поета плине палке, чисте бажання людям волі, світу і добробуту. Я бачу, які пекельні муки буяли в серці поета в ту хвилину, коли слаба з недугу рука його виводила:

А тим часом перевертні
Нехай підростають,
Та допоможуть москалеві
Господарювати,
Та з матері полатану
Сорочку здіймати!
Помагайте, недолюдки,
Матір катувати...

Де ж було Шевченкові знайти місце для спочинку? Недолюдки кишіли комашнею навкруги. Нарешті близилися /178/ Різдвяні свята: натурально було бажати провести їх серед веселого товариства; а в Яготині стояла ще журба, ще не минув рік після смерті князя Миколи. Тарас тямив, що і Закревський — недолюдок; але він тямив, як се свідчить нам і Чужбинський, що недолюдок Закревський став трохи не янголом, як прирівняти його до Лукашевича, до Родзянки і т. ін. "дітей України"... "В гостинному домі Закревських, — каже нам Чужбинський 349, — Шевченко був своїм, був наче у себе в господі". Тим-то з Яготи́на він поїхав до Закревських.

349 Воспоминания. — С. 14 — 17.

Того часу, себто на Різдвяні свята р. 1845 і з початку р. 1846, до Закревських хоч і приїздили декотрі з поклонників Бахуса і справляли знамениті свята "мочемордія", але ж Шевченко не раз у раз гуртовався до них, частіш і зовсім не приставав, уникав того товариства. Він більш перебував в жіночому товаристві; воно його більш вабило до себе. В гостинному покою пані Закревської Тарас поринав або в веселу розмову жіноцтва, або в прекрасну гру на роялі і співи самої Закревської і її гостей; а то й сам своїм гучним оксамитовим голосом співав українські пісні журливі. В такі години з товариства жіночого поклонники Бахуса жадним чином не спроможні були вирвати

Тараса. Навпаки: "мочеморди" мусили самі приходити вже до жіночого товариства і просиджували тут геть за північ. Одного разу Закревські з своїми гостями поїхали верстов за десять до своїх кривняків. Там пані Закревська, розповідає Чужбинський, чудесно грала на роялі Шопенові твори. Шевченко був того вечора веселим і говірким. Звичайно, веселому в товаристві час швидко йде. Не помітили, як спізналися. Тим часом розпочиналася хуртовина. Одначе на те, ні на пізню годину товариство Закревських не звернуло уваги і опівночі поїхали до господи. Небавом після виїзду розходилася страшенна низова fuga: вітер зривав сніг з землі, підносив його вгору, крутив його всіма сторонами, та, виючи і голосячи, носився над землею. Коні спершу добре бігли, але небавом кучер помітив, що збилися з дороги. Хотіли вертати назад, та ба! ніхто не тямив, в яку руку треба брати назад; вітер крутився і мінявся, виючи то з сього, то з того боку. Жіноцтво, своїм звичаєм, переполошилось. То була саме така пора (з початку січня), коли голодна вовковня тиняється по степу. Що ж його діяти? Вже ж не стоять під фугою. Відважилися їхати навмання, сподіваючись, що кудись-таки та приїдуть, до якого-будь житла та приб'ються. Підпилий Закревський /179/ їхав окремо в кибитці, спав собі, нічого не чув, нічого не бачив. Ідуть, а хуртовина все більшає. Шевченко радив привернути до першої, яка зустрінеться, скирти сіна, розвести багаття та й грітися до світу. Жіноцтво на се не згодилося і казало їхати далі на око. Минула північ; шляху нема, вітер реве, замітаючи сніг. Шевченко, щоб підбадьорити товариство, завів "Ой не шуми, луже", а за ним і всі останні, але ж вітер ревів ще більш і не давав співати. Нарешті так закурило, що коні стали. Сани загрузли в замет: треба було злазити з саней й та вирятувати їх. Вирятовали. "А що, Тарасе? — спитав Чужбинський. — Не гаразд?" А Тарасові байдуже; не вважає він на хуртовину та своїм гучним голосом виводить:

Ой которі поспішали,
Ті у Січі зимовали,
А которі зіставали,
Ті у степу пропадали.

Жіноцтво з переполоху починало перейматися розпукою, і Тарасові треба було ужити великої праці і вмілості, щоб заспокоїти перелякане жіноцтво. Скінчивши пісню, він почав імпровізувати вірші, але вітер так квилів, що квиління його покривало вірші і не давало їх чути... Нарешті помітили, що ген-ген в степу огонь блимає. Зраділи гаразд; значить, житло чиєсь недалеко; бери на огонь. Справді, небавом вибилися на великий київський шлях і прибилися до заїзду. Тут розжилися на самовар та й чаювали до світу. Того саме часу, як Шевченко з В'юнищ перебрався на Різдвяні свята р. 1845 до Закревських, княжна Варвара Репніна прислала до його звістку, що вона примірковала щось на користь Тарасових братів. (Лист княжни з тією звісткою відібрано у Шевченка під час ревізії і арешту; він і досі є в архіві колишнього "III отделения") 350.

350 Матеріали архіву "III отделения" (пізніше — Департаменту поліції) були вилучені й опубліковані у 1906 — 1907 рр. — Ред.

Не знати, що саме примірковала княжна; може, вона гадала збирати гроші на

викуп з кріпацтва Тарасових братів. Та ледві чи так; бо, можна гадати, що за викуп їх Енгельгардт не загнув би більш того, скільки взяв за Тараса, а такі гроші княжні зібрати було б не трудно. Не кажучи вже про власні достатки Репніних, приятелями у неї були такі дуки, як Тарновський, Галаган, Борковський, Лизогуби і інш. Видавали вони з кишені по /180/ кілька тисячів на балі, і коли б вони справді бажали визволити Шевченкових братів з кріпацтва, так чи трудно ж би було кожному з них вийняти з кишені сотню чи дві карбованців...

Посилаючи до Тараса дві книжки "Отечествен[ных] записок", княжна переказує, що приятелька її і Шевченка Глафіра Псьолівна засватана за Борковського. Княжна вболіває, що Шевченко "так легкодушно відцурався доброго діла на користь кривих своїх. Жаль їх, каже княжна, і соромно мені перед тими, кого я притягла до цієї справи. Але те вже добре, що ви маєте тепер роботу. Час вже відцуратися вам не поезії, а того, що ви називаєте життям поетичним" 351.

Я певен, що під "роботою" княжна розуміла ніщо більш, як не працю Шевченка в київській комісії, а "поетичне життя", на мою думку, було — "мочемордіє". Трудно мені згодитися з професором Миколою Стороженком 352, що оте "добре діло на користь кривих" — було збирання грошей на викуп останніх з кріпацтва; вгорі я вже висловив потроху свій погляд, а тут додаю ще, що, знаючи глибоку любов Шевченка до своїх кривих і скорб його про долю їх, не можна виобразити собі такої причини, щоб примусила поета цуратися такого діла, що допомогло б поліпшенню соціально-економічного побуту його братів. А вже коли він справді таки відцурався цієї справи, коло якої заходила княжна Варвара Миколаївна, дак певна річ, що коли не в самій справі, то в заходах коло неї було щось такого, що відтручало від них Шевченкову благородну душу.

Ота поїздка з Закревським і блукання серед степу в глупу ніч під час хуртовини, не минули Тарасові дурно. Невигосний до краю недуг, на який він хорував у В'юнищах, знов прокинувся і прокинувся вже тифом. Нездужав він трохи чи не цілий місяць. Видужавши, Тарас поїхав в Ісківці до Чужбинського: він був блідий, з обголеною головою, через що й носив на голові чорну шапочку оксамитову. Се було перед масницею р. 1846. Знаючи, що Великдень того року був 7 квітня, можна без помилки сказати, що в Ісківці він приїхав саме в половині лютого. Під час того недугу, каже Чужбинський, Тарас написав багацько віршів 353.

351 Лист К. М. Репніної від 9 груд. 1845 р. — Киевская старина — 1893. — Кн. [III — С. 462].

352 Киевская старина. — 1893. — Кн. [III. — С. 461].

353 Воспоминания. — С. 17 — і далі.

Однак дати, /181/ визначені в "Кобзарі", цього не показують. Мабуть, Чужбинський перемішав час недугу Тараса у В'юнищах в грудні р. 1845 з часом недугу у Закревських. В усякому разі, до кінця р. 1845 або до самого початку р. 1846 належить написання Шевченком свого заповіту: "Як умру", бо що інше, як не тяжкий недуг, змогло б викликати вірші такого змісту?

До Чужбинського в Ісківці Тарас приїхав, щоб покликати його подорожувати в гурті з ним по Полтавщині і по Чернігівщині, та, подорожуючи, поробити малюнки з останків історичної старовини по церквах і по монастирях. Гадали вони поїхати через Лубни та через Ніжин на короткий час до Чернігова, а звідтіль до Києва. Рушили. Тоді саме в Лубнах був ярмарок: до міста наїхала сила панства і одно перед другим кликало до себе наших подорожніх. Але останні чомусь не схотіли їздити по панах і рушили на Ніжин через Пирятин і Прилуку (від Лубен до Прилуки 85 верстов, від Прилуки до Ніжина — 65).

Переїздити через Прилуку довелося серед ночі. В Прилуці тоді саме трапилася одна лиха пригода, що дає нам помітити ще раз благороднішу рису в характері Шевченка. Зайнялася і горіла убога хатина якихсь жидів. Шевченко і Чужбинський кинулися на пожежу. Виноситися і гасити помагали переважно жида; християни якось мляво бралися запомагати. Шевченко кинувся виносити з горілої хати жидівське добро. А коли скінчилася пожежа, він став дорікати християнам за їх млявість і жваво доводив їм, що людина в нещасті та в біді, хто б вона не була з національності і з релігії, кожному з нас повинна бути найближчим братом.

Була саме масниця, коли наші подорожні приїхали до Ніжина. Ніжин — місто невеличке. На той час воно було осередком освіти задля Чернігівщини і для північно-західної Полтавщини. Тут пишався тоді Безбородьків ліцей. Хоч рука царя Миколи і приголомшила ліцей, а проте все ж він притягував до себе лівобережну молодіж і надавав Ніжину значної ваги. Окрім ліцея, у Ніжині була гімназія, дві чотирикласових і кілька однокласових шкіл. Се вже робило Ніжин містом інтелігентним. До того ж за Ніжином була добра минувшина історична, найпаче крамарська, через що /182/ серед людності його було доволі людей з достатками: між ніжинськими греками були багатирі, навіть мільонники 354.

Коли Шевченко і Чужбинський (останній до того ж і годованець Ніжинського ліцея) приїхали в Ніжин, дак про приїзд їх зараз залунала чутка по місту і "двері нашої квартири, — розповідає Чужбинський, — не зачинялися найпаче від студентів: між ними тоді ще був і відомий потім перекладник творів Шекспіра, Шіллера, Гете, Шевченка і ін. — Микола Гербель". В четвер на масниці у ніжинському клубі (казино) був баль. Тарас і Чужбинський пішли на баль. Один з старшини клубної, побачивши, що у Шевченка на голові шапочка, і не відаючи, хто він такий, чию голову вкриває та шапочка, не хотів пустити його на баль. Але ж суворому старшині зараз з'ясовали, що шапочка вкриває голову генія України і в якому б убранні не був Шевченко, він, зайшовши до клубу, робить останньому честь і шанобу. Звісно, поетові й на думку не спало гніватися на таку пригоду; він вельми сміявся з неї. Вітали Шевченка ніжинці дуже добре, найпаче молодіж під проводом Гербеля. Гербелеві вія написав тоді в альбомі оці вірші:

За думою дума роєм вилітає,
Одна давить душу, друга роздирає,
А третя тихо, тихесенько плаче

У самому серці, може, й Бог не бачить.

354 Коли властиво осаджено Ніжин — запевне невідомо; думають, що вже в XI віці Ніжин існував. За Хмельницького у Ніжині був вже магістрат; місто кермовалося правом магдебурзьким. Хмельницький організував Ніжинський полк; між полковниками сього полку стріваємо видатних діячів українських, як Сухиня, Золотаренки. Ваги крамарської Ніжину надавали найпаче греки. Богдан, уважаючи на ту користь, якої можна надбати з крамарства греків, універсалами 2 мая і 16 червня р. 1657 надав ніжинським грекам значних вільгот і навіть автономії, скасованої вже за нашого часу, нещодавно. Богдан не помилився: небавом Ніжин зробився головним крамарським містом на Україні, осередком торгу крамом далекої Азії і Західної Європи. Крамарство, а через те і стосунки з народами Західної Європи сприяли розросту Ніжина, оздобі його добрими будівлями і церквами і, нарешті, культурі й освіті його людності. З початку XIX в. у Ніжині коштом Безбородьків заведено спершу гімназію, а небавом і ліцей. З Ніжином або з його ліцеєм навіки зрослися наймення таких людей, як Степан Яворський, Прокопович, Григорій (потім в черцях Юрій) Кониський, Орлай, Гоголь, Гребінка, Гербель, Глібів і ін. Таким чином, з початку рр. 40 нашого віку Ніжин було місто торгове, помітне, інтелігентне, з добрими традиціями рідного краю. /183/

Виїздячи з Лубен, Шевченко гроші свої віддав Чужбинському, просячи його хазяйнувати в дорозі, сам він не вмів, каже Чужбинський, орудувати грішми; був занадто безкорисним і не любив грошових рахунків; а коли з ким сприятелювався і жив з ним якийсь час укупі, дак віддавав товаришеві свої гроші і прохав господарювати. Так він зробив і тепер. Грошей в обох їх було не густо: а проте, живучи обережно, — на місяць би стало на прожиток. Тим-то Чужбинський, ведучи дорожню господарку, озирався, щоб не перехлябити видатків за бюджет. Одначе Тарасова добрість зараз у Ніжині зрушила ту обережність.

Гадали вони вночі проти неділі, відбувши баль у Ніжині, зараз же рушити на Чернігів. До Чернігова треба було, добре їхавши, їхати годин десять; треба було зробити на дорогу запас харчів. Чужбинський вранці в суботу пішов до міста в крамниці, щоб скупитися на дорогу. Шевченко ще не вставав. Чужбинський, виходячи, і каже до його, щоб зготовав чаю.

— Ну його, — відповів Шевченко, — я не хочу вставати. Я такий утомлений, що лежав би цілий день. Я підожду, заким ти вернешся, тоді питимемо.

Чужбинський пішов. Вернувшись хвилин через 20, бачить він, що Шевченко вже одягнений. За столом сидить якийсь юнкер, п'є чай да підсипає туди рому.

— От нам Господь послав гостя, — мовив Шевченко до Чужбинського.

Глянувши на юнкера того, Чужбинський спостеріг, що він прийшов до них не того, щоб познайомитися з Шевченком, а чогось іншого; одначе він повітав гостя ввічливо. Юнкер весело балакав; а перегодом, коли в пляшечці вже не стало рому, юнкер гукнув слугу і казав йому подати другу пляшку рому... Хильнувши ще рому з чаєм, юнкер покликав Шевченка в куток, щось побалакав з ним нишком і пішов. А Тарас зараз же попрохав у Чужбинського три карбованці.

— Нащо се? мабуть, тому от? — Чужбинський кивнув головою на ті двері, в які вийшов юнкер.

Шевченко махнув рукою і добрісно дивився. Потім, взявши три карбованці, надів шапку і пішов за двері. Вернувшись, розповів, що юнкер той, прийшовши до його, признався, що він програв в карти казйонні гроші і прохав дати йому п'ять карбованців; бо, коли він не залежить тих грошей, — лихо йому буде. Тарас з своєї добрості обіцяв допомогти паробкові і прохав його напитися з ним чаю. Юнкер згодився. Одначе, коли він за чаєм спорожнив пляшку рому і ще /184/ казав дати другу, дак Тарас спостеріг, що за птах отой юнкер, і замість п'яти, дав йому тільки три карбованці. Нарешті, прохав Чужбинського шуткома не розповідати про се Закревському, бо той може гніватися за те, що вони були байдужими до такого певного "мочемордія", яке показав юнкер.

Розповідаючи в своїх споминках про отого юнкера, Чужбинський додає, що Шевченко раз у раз носив у кишені дрібні гроші, щоб подавати милостиню. Часто Шевченка обдурювали і виманювали у його, просячи "на бідність", останні гроші. Довідавшись про шахрайство, він гнівався і давав слово бути обачним. Але ж небавом який-будь пройдисвітжебрак, стрівши його, жалісним голосом прохав на "бідність" і Тарас забував обіцянку про обачність. А коли йому знайомі радили, щоб був більш уважним і до власних фінансів, і до жебраків, він на те говорив:

— Я й сам тямлю се, але нехай ліпше мене тричі одурять, а я все-таки подам і вчетверте і, може, подам саме тому, хто справді не бачив шматка хліба.

Не забув Шевченко побачитися хоч на коротенький час з своїм добродієм Сошенком, що учителював тоді в Ніжині. Сошенко висловив йому дорікання за його поему мовою російською "Тризна" 355.

355 Чалий, с. 54.

У суботу вночі після балю наші подорожні рушили на Чернігів. Приїхали туди підвечір в неділю. Се був останній день масниці. Чернігівці, звичайно, теж справляли балі, і наші приїжджі пішли на баль. Тараса вельми цікавило: чи не трапиться і тут якої пригоди з його шапочкою? Чи в шапочці пустять його на баль в зібрання, де у його не було ніже єдиної знайомої людини. Але ж в Чернігові було доволі таки освічених людей, ознайомих з найменням автора "Кобзаря", і поклонники його повитали його щиро.

На балі Шевченко не довго був. "Спізнавшись з кількома своїми поклонниками, — каже Чужбинський, — Тарас небавом покинув з ними баль і кудись поїхав". Певна річ, що між тими поклонниками Тараса був дідич з містечка Седнева Андрій Лизогуб. Хоча Шевченко й Лизогуб очевисто ще не знали один одного, але вони інтересовалися один одним. Ще в грудні р. 1844, про що я вже й згадував, княжна Репніна писала до Шевченка: "Шкода, що ви не знайомі з Лизогубом. З яким гарячим почуттям він оцінює ваші поеми і як жалкує, що очевисто не знайомий з вами". Хоч би у нас і не /185/ було про Лизогуба такого певного свідка, як княжна Репніна, то все-таки ми запевнилися б, як бачитимемо перегодом, з інших фактів, що Андрій Лизогуб був така людина, що не могла не спочувати творам Шевченка і народно-національним ідеям його.

Чернігів — місто днедавнє, ровесник Києву. Його минувщина, його останки історичного життя були для Шевченка як робітника археологічної комісії і широкою, і багатою нивою; працювати йому було коло чого. Одначе хоч у його і був наказ генерал-губернатора Бібікова, а все ж на те, щоб оглянути і змалювати списки з історичної старовини по церквах та по монастирях, треба було згоди головного господаря останніх — єпархіального єпископа. Тим-то Шевченко перш за все вдався в Чернігові до архієпископа Павла, в резиденцію його в Іллінсько-Троїцький монастир. То були перші дні Великого посту, через що монастирським звичаєм Шевченкові дано дозвіл оглянути монастирські церкви і ризниці і змалювати з них, що йому треба буде, тільки з четвертого дня посту.

Таким чином, перший тиждень посту нашому художникові і його товаришеві поневолі нічого було робити; ходити по гостях в доми родинні — теж ніяково було, се не в звичаї. Мусили вони сидіти собі в "Царгороді" 356 та приймати у себе гостей, хто завітав до них. Чужбинський вигадав тоді таку роботу, що була вельми нашкодила їм обом.

356 Назва готелю в Чернігові.

На другий день після балю в Чернігові Чужбинський загадав собі ранком подати самовар і, п'ючи чай, заходився писати вірші про вчорашній баль. Жіноцтву, яке він бачив на балю, він подавав назви різних рослин і квіток. Треба сказати, що Чужбинський любив писати вірші свої саме тоді, як на столі шумить самовар. Я вже згадав, як Шевченко жартовав з сього в "Записках". "Самовар, — каже він, — своїм сичанням підбиває до діяльності. Самому на собі не доводилося мені зазнати вплив самовара, одначе я його розумію. Запевнився в сьому чарівному впливові на других. Во дні они був у мене приятель Афанасьєв-Чужбинський. Року 1846 доля звела нас в "Царгороді", вже ж пак не в столиці Отаманської імперії, а в одному з готелів міста Чернігова. Доля закинула мене туди в справах служби, а його затигла туди непоборена любов до розкиданості чи, як він сам казав, поривання серця. Я знав його за невпинного і невиводного віршомазу, але я не відав, яка потайна підойма надає руху /186/ тому невтомному натхненню. Сю підойму спізнав я тоді лишень, коли ми з ним вкупі закватировали. Се ми вчинили, раз — на те, щоб зменшити грошові видатки наші, — а вдруге — на те, щоб яко товариші по ремеслу один одного доглядали по всяк час дня і ночі. Оцією підоймою і був йому самовар тоді саме, як він шипить, сичить і парує. Спершу я не тямив: чому товариш мій не робить так, як я, що коли забажаю чаю, так кажу подати собі шклянку з буфету; а він ні: він каже нагріти самовар. А потім вже, коли я пильніш придивився до свого товариша, так бачу, що він загадує подати не самовар, а натхнення, чи ту підойму, що зрушує його таємничі сили. Спершу я дивом дивовав: звідкіль у його, з якого джерела випливають отакі довженні вірші, а потім бачу: еге, скринька відмикається дуже просто. Та се все байдуже! хто з нас без вади. Головна річ в тому, що як прийшлося платити дань господареві "Царгорода", так у товариша мого по ремеслу не було готовика, щоб заплатити дань. Мусив платити я. Не кажу вже про інше, спожите нами в готелі, а за самий лишень той локомотив, що

рушив натхнення, треба було заплатити 23 крб. Оцих грошей він, не вважаючи на чесне слово, і досі (себто до липня р. 1857) мені не вернув. От звідкіль я довідався про вагу і вплив самовара на моральні сили чоловіка... Двічі я писав до Чужбинського у Київ про ті 23 крб., а він мені навіть віршами не відповів" 357.

357 Записки. — С. 41 — [42]. (Кобзар. — Т. III).

Так ото під впливом самоварного натхнення Чужбинський описав в формі квіток чернігівське жіноцтво. Коли проснувся Шевченко, Чужбинський перечитав йому ті вірші. Вони, як запевняє сам Чужбинський, так би то подобалися Тарасові, що він прохав перечитати їх вдруге і зараз же сів до столу, взяв олівець і намалював до віршів ілюстрації, на скільки пам'ятав тих, що бачив на балю. Похожості, звісно, не було, бо за одну годину часу, що був він на балю, не можна було добре закітити лиця незнайомих людей. Але ж в інших фігурах рослин було чимало комізму; найбільш смішними вийшли капуста, морква і півонія. Шевченко, каже Чужбинський далі, пильно припав до тієї роботи, взяв би то її близько до серця і мовив до автора "Воспоминаний":

— Ось знаєш що: перепиши ти гарненько да лиши мені більш місця на малюнки, я гарненько ілюструю.

Заким Шевченко пив чай, Чужбинський переписував свої /187/ вірші. К обіді була готова ілюстрація, зроблена Тарасом помайстерськи. Небавом зайшов до них хтось з провідачів, помітив зшиток з тими віршами і з ілюстраціями і почав читати. Хоча в тих віршах не було нічого образливого і нічиє наймення не було назване, до того ж ми, каже Чужбинський, за два тижні гадали покинути Чернігів, а проте — кількох людей довідалися про наші пустоти. Хоча Шевченко й нагадав тому провідачеві, що "хата — покрішка", і він дав слово не простати по місті звісток про ті вірші й малюнки, одначе з тієї обіцянки нічого не вийшло і небавом гутірка покотилася по місті. Винна тому була і необачність самого Чужбинського. Один знайомий став їх прохати, щоб дали йому ті вірші додому прочитати жінці. Чужбинський згодивсь, уважаючи на те, як каже він, що "нам за кілька день приходилося покинути місто, і, може, навіки".

— А він (той, що випрохав вірші) збреше, — мовив Тарас до Чужбинського, — не самій тільки жінці покаже він їх, та дарма вже!

Так воно і сталося. І не диво, що частина чернігівської публіки була обурена проти авторів віршів і малюнків. Мабуть, обурення було доволі таки значне, бо Чужбинський признається, що вони "стали були на тому, щоб жити в Чернігові анахоретами, але небавом усе те втихомирилося".

Переказуючи оці всі епізоди, так, як їх переказав Чужбинський, я мушу, одначе, сказати, що у мене нема до їх певної віри. Ми вже бачили, яка противоріч виходить, коли порівняти споминки Чужбинського до "Записок" Шевченка щодо грошей; а тепер не можна не звернути уваги ще й от на що. В усякому разі, ті вірші про чернігівський баль були сатирою, а може, й просто пасквілем. Коли сього не розумів автор їх, так певна річ, що розумів те Шевченко, і коли він жартом, може, й намалював до їх ілюстрації, то вже ж ні за що б він не згодився давати і вірші, й малюнки возити по місту. Вчинок щонайменш був не ввічливий, Шевченкові не можна було йому

спочувати. Та нарешті помітимо, що й до самого Чужбинського не було у Шевченка таких симпатій, про які розповідає Чужбинський. Вкупі з ним Шевченко прожив у Чернігові увесь Великий піст, і я вже мав нагоду наводити слова Шевченка про час перебування їх в Чернігові. "Не було в Чернігові не тільки панночки або молодиці, а навіть старої баби, щоб Чужбинський не написав в альбом їй віршів, та не на чотири рядки (він дрібницею нехтував), а величезну ідилію. Коли ж /188/ у якої-будь чарівниці браковало альбом а, як-от було, напр[иклад], з старенькою Дороховою, вдовою відомого з року 1812 генерала, так він (Чужбинський) на шістьох чи й більш аркушах просто підносив найсентиментальніше "послання".

Не високої думки був Шевченко і взагалі про Афанасьєва-Чужбинського, і думку свою він висловив у "Записках" 2/14 липня 1858 р.: "Торішньої зими, — пише він, — на безкраїх аркушах "Русского инвалида" бачу я безкраї вірші українською мовою. Не згадаю тепер, яка нагода викликала ті вірші, пам'ятаю тільки, що то було гидке і підле влещування московській армії. Ба, подумав я собі: чи не мій оце приятель так відзначається? Дивлюся: справді, він — А. Чужбинський! Так ти, мій голубе, живий і здоровий, та ще й підхліблювати навчився! Зичу тобі успіху на сій ниві, але стрічатися з тобою не бажаю". Перегодом, одначе, довелося Шевченкові зустрітися з Чужбинським: останній провідав його в Академії в Петербурзі і, як се знати з тих же самих "Воспоминаний" Чужбинського, Шевченко не ховав своєї неприхильності до його і стосовався до його холодно.

Все оце дає мені основу ще раз висловити непевність, щоб Тарас брав в отій чернігівській "сатири" таку участь, як розповідає Чужбинський.

Далі споминки Чужбинського про час перебування Шевченка в Чернігові сходяться з тим, що й мені доводилося чути від старих людей. Шевченка вітали чернігівці щиро, приязно: скрізь він був бажаним гостем. Інакше й не могло бути. Слава Шевченка яко українського поета була дорогою для чернігівців, що свідомо почували себе українцями. "Шмат гнилої ковбаси" тоді ще між чернігівцями не пановав. Люде освічені, тримаючись поступу, не бігли за вітром в якусь "шир та гллуб", не лякалися прилюдно своєї рідної мови і не відрікалися від своєї національності. Тим-то й між вищими урядниками до таких українців була повага, тим-то і такий миколаївський слугакріпак, як чернігівський губернатор того часу Павло Гессе, мусив вітати і шанувати Шевченка — українського поета. На вечорах у губернатора і у губернського маршалка Шевченка завжди вітали радо.

Того часу в Чернігові перебував і спізнався з Шевченком відомий потім жандар, а далі, здається, сідлицький губернатор і гнобитель уніатів Степан Громека. Він тоді був молодим підпоручником у війську і, певна річ, що жодного ні /189/ доброго, ні лихого впливу на Шевченка не зробив. Принаймні і натякання на те я нігде не спостеріг.

За піст разів кілька Шевченко їздив гостювати в Седнів 358 до Лизогубів; а на останньому тижні він поїхав туди на всі Великодні свята.

В Седневі Шевченко прожив увесь Великдень, на проводах поїхав до Києва. Тут він заквартировав укупі з Чужбинським і з своїм товаришем-художником Михайлом

Сажиним. Небавом він спізнався і сприявлявся з іншим чоловіком, до якого тягло його непомірно більш, ніж до кого другого з тодішніх його приятелів київських. То був Костомаров...

358 Седнів — стародавнє, колись і сотенне містечко, стоїть за три милі від Чернігова на правому березі річки Снові. Рід Лизогубів, теж давній козацький, надбав собі маєтності у Седневі вже в XVIII віці. Рід Лизогубів вперше стрічаємо з початку другої половини XVII в. Між козаками містечка Глемязова (нині в Золотоноському повіті) був козак Кіндрат Лизогуб; а у його два сини: Іван та Яків; обидва люде вдатні, з військовим хистом. Небавом вони стали полковниками на Правобережжю: Іван 1661 р. уманським, а Яків — 1662 р. канівським. Під час усобиці між гетьманами Петром Дорошенком і Йваном Самойловичем, коли останній з військом московським забрав Канів, Лизогуб перейшов під руку лівобережного гетьмана.

На Лівобережжі Лизогуб осівся в Конотощині і став дбати на себе "вольні" та "пустовські" землі. Надбав їх силу силющу. От від сього Лизогуба і пішли ті Лизогуби, яких ми застаємо в Седиеві. Хто цікавий знати, яких заходів уживав Лизогуб, щоб нагарбати собі силу земель, і як він "підвертав" в кріпацтво вольних козаків, той нехай перечитає працю д. Лазаревського "Нежинский полк". Ту працю автор скінчив Іваном Лизогубом, що родився р. 1762. Я подам про сей рід далі коротесенькі звістки. Іван одружився 12 листопада р. 1783 з донею Василя Дуніна-Борковського Ганною; у їх було шість синів, сьома доня. Між синами мусимо помітити Іллю (род. 1787) і Андрія (род. 1804 червня 17 в селі Сорочинцях Миргородського повіту). Знати, що брати Лизогуби були люде добре освічені, добре розвинені; обидва дилетанти: Ілля — музика, а Андрій — маляр. З одного листа, писаного Андрієм 29 червня р. 1836, знати, що вдача його була проста, щира, гуманна і незалежна. Страх, як не шановав він оцієї служби в канцеляріях, просто гидував нею. Йому "нудно було жити з темним натовпом"; його тягло на село до господарства; одначе ж — тоді ще панували на Україні звичаї /190/ патріархальні і слухняність до старішого в родині: а старіший в родині брат його Яків вимагав, щоб Андрій взяв собі службу в Одесі. Шануючи брата і родинні традиції, Андрій вволив його волю і записався на якийсь вельми короткий час на службу. Потім він побрався з донею Дмитра Дуніна-Борковського — Надією. Природу рідного краю, рідну мову, пісню обидва Лизогуби яко люди освічені і не до пня ще попсовані чужою псевдоцивілізацією — ще любили. В домі Лизогубів часто було можна чути українські пісні. Часто там влітку гостювали художники, артисти і інші. Відомий Л. М. Жемчужников, приятелюючи з обома Лизогубами, перебував там по два й по три місяці. Певна річ, що таких людей, як Шевченко, Жемчужников і т. ін., вабила до Седнева не тільки сама гостинність щира Лизогубів і їх освічене товариство, а й сама краса природи. У Лизогубів був прегарний будинок (згорів 19 березія р. 1883; огонь пожар тоді силу книжок, силу стародавніх актів і мемуарів і всі ті малюнки, що лишив Шевченко). Будинок виходив у великий сад, розкинений на горі, поетично підперезаний річкою. Вліворуч на кінці саду прехороша мурована церква, а недалеко біля неї — останок старої козацької будівлі, прозваної "каменицею". Опріч усього

іншого, головою краси і оздоби седнівського саду не можна не вважати — липу. Ніхто не скаже, не вгадає її віку. Досить сказати, що навкруги її стовбура ступнів з двадцять буде. На вишині більш сажень з стовбура йде широчезне гілля, віття його покривають велике просторонище землі. Сівши у холодку під тією липою да задивившись на Снов, на луги за нею, гадаю я, що й людина ве з поетичною душею перейметься впливом краси природи. Що ж дивного, що Шевченко упивався в Седневі красою природи і гостинністю Лизогубів і любив і Седнів, і Лизогубів, найпаче ж Андрія, про котрого буде ще у нас бесіда. А тепер додаю, як мені переказували певні люде, що лизогубівський дім в Седневі був дім інтелігентний: "кріпакам лизогубівським у Седневі жити було не згірше, їх добре одягали, добре годували і роботами не обтяжали. Траплялося, що пан дасть "чубкової" (про кару різками не чуто було), але ж Андрій Лизогуб зопалу добре було чубить і власних дітей".

У Андрія діти — Ілля, Дмитро і Федір. Ілля — суддею в Тифлісі в судовій палаті; Федір — маршалком Городницького повіту, а Дмитра повішено в Одесі' 10 серпня р. 1879. Військовий суд обвиноваив його, Чубарова і ін. яко товаришів потайного політичного товариства і т. ін. і присудив Лизогуба, Чубарова і ще трьох чоловіка покарати на горло на шибениці. Такої незвичайно жорстокої кари Лизогубові — ніхто не сподівався!.. Тут не до речі говорити про той процес; одначе не можна не сказати, що історія жорстоко осудить і того зрадника, що видав Лизогуба, і того, хто затвердив такий суворий присуд...

VI

Очевиста знайомість Шевченка з Костомаровим мала для обох їх велику вагу; тим-то не тільки варто, а й неминуче потрібно з'ясувати запевне, коли саме спізналися очевисто оці наші трудівники-ратаї, один — на ниві письменства, другий — на ниві науки.

Костомаров в перших своїх споминках про Шевченка 359 сказав, що з Шевченком він вперше спізнався очевисто на весні р. 1845. Перегодом він перемінив оцей час на цілий рік пізніше, кажучи: раз 360 — що спізнався з Тарасом в маю р. 1846; вдруге 361 — що в квітні після Великодніх свят,

359 Основа. — 1862. — Кн. IV. — С. 48.

360 Кобзар. — 1876. — Т. II — С [VI].

361 Русская старина. — 1880. — [Книга III. — С. 597]. /191/

а втретє 362 вже місяця не визначив. В житті таких людей, як Шевченко, не тільки місяцям, але й дням треба надавати ваги. Тим паче не можна нам нехтувати такою різницею в часі, як цілий рік. Геть не все однаково, чи спізнався Шевченко з іншим істориком до написання, напри[клад], "Єретика", чи вже потім?

Пантелеймон Куліш 363 запевняє, що він познайомив Шевченка з Костомаровим. Коли б се було так і справді, тоді б нічого й змагатися, що знайомість сталася ще року 1845; але ж маємо звістки супротилежні. Костомаров, як се запевне відомо, в першій половині р. 1845 учителював на Волині; через що і приїхати йому до Києва можна було хіба на великодні або на літні вакації. Але на Великдень Костомаров не приїздив до

Києва. З автобіографії його знаємо, що він перед Великоднем рушив подорожувати по Волині: в страстну п'ятницю (значить 13 квітня) він був в Кременці, а в суботу поїхав до Почаєва і тут перебув і перший день Великодня. Потім, оглянувши Вишневець і Берестечко, історик наш вернувся в Ровно 364. Значить, очевидна річ, що того часу Костомарову й не можна було бути у Києві. Та й Шевченка тоді там не було. Великодні вакації скінчилися, звичайно, на проводах — 23 квітня. Небавом почалися в гімназії іспити і вже ж під такий час не пустили б з гімназії, та й сам Костомаров не покинув би своїх учнів під час іспитів. До Києва він поїхав вже після іспитів, з початком літніх вакацій, значить, в липні. Тут, довідавшись, що вже усе зроблено, що треба було на те, щоб перейти йому учителювати до Києва в першій гімназії, Костомаров поїхав через Глухів і Курськ в Острозький повіт до матері і звідтіль вернувся до Києва вже в серпні. Під час літніх вакацій ми бачимо Шевченка в Полтавщині, то в Миргородському повіті у Лукіяновича, то в Лубенському — в Чужбинського, то в Пирятинському — у Закревських або знов в Ромні, а звідтіль у Родзянок в Хорольському і Кременчуцькому повіті. Далі з споминок Куліша 365 відаємо, що він з Києва переїхав на службу до столиці восени р. 1845.

362 Литературное наследие. — С. 63.

363 Новь. — 1885. — № 13. — С. 64.

364 Литературное наследие. — С. 59.

365 Хуторна поезія, с. 10.

З початку тієї осені, як вже було говорено вгорі, Шевченко був у Києві. От до сього часу і треба реєструвати першу очевидисту знайомість Костомарова з Шевченком і треба признати, що пер-/192/ший з них помилився, говорячи, що спізнався з Шевченком навесні після Великодніх свят р. 1846. Річ неможлива справді, щоб Шевченко, перебуваючи з початку осені р. 1845 у Києві і знаючи, що Костомаров учителює тамечки ж, не спізнався з ним!.. Неможливо знов і те, щоб Костомаров, "знаючи Шевченка яко поета, занадто цінячи його талант" і відаючи, що він у Києві, не інтересовався пізнатися з ним очевидисто. Помилку Костомарова легко спостерегти ще й другою стороною. В своїй автобіографії на стороні 63 він каже, що Шевченко "тоді ж", себто з початку р. 1846, приїхав на Україну, щоб тут у Києві знайти собі службу... Згадаймо собі, що в жовтні р. 1845 Шевченко був на службі при київській комісії і нам кинеться в вічі помилка Костомарова.

І так, признаючи певним фактом, що перша очевидиста знайомість Шевченка з Костомаровим сталася з початку осені р. 1845, певніш за все у вересні, — не можна не признати певним і того, що познайомив їх Куліш.

Ми вже знаємо, що з того часу, як Шевченко став на службі при комісії, він, аж доки не вернувся з Чернігівщини, себто до квітня р. 1846, перебував на Лівобережжі і ледві чи навідувався до Києва. Тим-то перша знайомість його з Костомаровим проминула задля останнього непомітно, не залишивши в пам'яті його жодного сліду. А коли він навесні р. 1846 сприятелювався з поетом, дак той час і вважав він за першу знайомість. Я, признаючи за час їх першої знайомості — осінь р. 1845, не надаю їй

жодної ваги — і за час першої впливової знайомості беру той, який взагалі подає Костомаров — квітень р. 1846. Але, в усякому разі, видатніші твори Шевченка змісту історичного і політичного написані поетом до очевидної знайомості його з Костомаровим і з іншими впливовими "Кириломефодіївцями", oprіч хіба Куліша.

Отож, як вернувся Шевченко з Чернігова до Києва, дак заквастирував недалечко від дому Сухоставського (на Хрещатику), де поселився Костомаров з своєю ненею. Вона, продавши маєтність свою в Вороніжчині, переїхала до Києва, щоб жити укупі з своїм одинчиком-сином, і гадали вони придбати собі де-небудь поблизу Києва хутір. Отоді-то Шевченко близько спізнався і сприятелівся з Костомаровим. "З першого погляду, — каже Костомаров в своїй автобіографії 366, — не було у Шевченка нічого привабливого,

366 Русская мысль. — 1885. — Кн. V. /193/

нічого теплого; навпаки — він був сухий, холодний, хоча простий і нецеремонний: З недовір'ям він міряв мої слова і рухи. Він поводився так, як дуже часто поводитьсь вельми чесна людина і добрий українець, стрічаючись з чоловіком незнайомим: чим більш останній пильнує виявити свою щирість, тим більш він обережний. Інакше воно й не може бути в народі, що часто бачить округи себе лукавство, оману і двоєдушність" 367. Одначе не треба було ні довгого часу, ні глибокого спостереження на те, щоб помітити, що під тим ніби холодним покрівцем лежить палка душа і чисте гаряче серце. Тим-то художник-історик зараз же так сприятелівся з художником-поетом, що вони стали говорити один одному "ти". Щирість і простота Тарасової вдачі, його добросердий гумор, його весела безпечність, помішана з тугою; його ідеалізм, змішаний з практичною розсудливістю; любов поета до людей, готова на самопожертву; тонка вмілість відрізняти суцю щирість від підступності і влєсливості — зараз відзначилися перед істориком, відтіняючись тією ознакою поезії, що властива тільки таким душам, як Шевченкова 368. Поет причарував художника-історика, в жилах котрого теж потроху було кріпацької крові демократичної 369. Неня Костомарова Тетяна Петрівна вельми сподобала Тараса, щиро полюбила його і потурала його "слабостям" 370.

367 Основа. — [1861]. — Кн. IV. — [С. 48 — 49].

368 Русская мысль. — 1885. — Кн. V. — [С. 211 — 219]; Русская старина. — 1880. — Кн. III. — С. (597 — 598).

369 Новь. — 1885. — № 13. — [С. 64].

Тетяна Петрівна була кріпацького роду: батько її Петро Мильник був кріпаком Івана Костомарова — Миколиного батька. Ще підлітком пан взяв Тетяну Петрівну дої свого двору в покоївки. Дівчина була красуня, розумна і так сподобалася Костомарову, що він відвіз її задля науки в Москву. Потім він покохав її; вона родила йому сина Миколу. Батьки не давали Йванові благословення взяти шлюб з своєю кріпачкою; але він пішов проти їх волі і одружився. Жінку і свого сина Миколу він вельми любив; але до кріпаків своїх був таким лютим, що вони його замордовали. (Див.: Рус[ские] вед[омости]. — 1885. — № 144).

У Сухоставського, де жили Костомарови, був невеличкий садок вишневий; там

Микола Іванович любив сидіти під вишнями. Раз якось, небавом після приїзду Шевченка з Чернігова, історик з поетом сиділи в тому садку. Весняний день був чарівний: вишні й слива розповнилися цвітом, на яблунях пишалися вже пуп'янки, хоч ще й не розпустилися; бузок починав цвісти і наповав садок своїми тонкими па- /194/хощами. В кущах і на деревах щебетали пташки; а попід деревами стояло кілька пнів з бджолами; бджілки своїм гудінням додавали ще більш українського колориту 371.

Запевне, були тут і інші приятелі Костомарова: Білозерський Василь, Пильчиків Дмитро і Гулак, що вже скінчили університети, перші два — у Києві, а останній — у Дерпті 372; були й молоді студенти київського університету Опанас Маркович, Юрій Андрузький і Посяденко. Шевченко приніс зшиток своїх недрукованих ще поезій і почав читати їх. Костомаров не повідав нам про назви тих поезій, але не буде помилки гадати, що то були: "Сон", "Кавказ", "Єретик", "Посланіє" і т. інші. Від тих творів обгорнуло Костомарова, як він каже 373, унівне раювання, але ж разом з тим він перейнявся острахом. Вражіння прочитаних Шевченком творів нагадало йому Шіллерову баладу "Статуя в Саїсі". "Я, — каже він, — бачив, що Шевченкова муза розірвала завісу життя народного. І страшно, і солодко, і боляче, і смачно було зазирнути туди".

Вірші і мова Шевченка чарівливо впливали на київську молодіж того часу. "Усі ми, — признається Куліш, — знали Шевченкові твори напам'ять і були очаровані ними. Мова його впливала на всіх нас і на Костомарова страшенно. Шевченко, вихований читанням "Истории русов" Кониського, зробив з нас людей, що ненавиділи москалів і всіх, що були винні бідованню нашої рідної України. Москалів ми тоді вважали за народ грубіянський, нездатний ні до чого високого. Ми їх звали кацапами. Про кацапів у Шевченка було без краю багацько сарказмів, анекдотів і приказок. Багацько де в чому Тарас підлягав думкам Костомарова, — додає Куліш, — але ж і Костомаров не був волен від впливу його" 374.

371 Русская старина. — 1880. — Кн. III. — [С. 598].

372 Нині — Тарту (Естонська РСР). — Ред.

373 Русская мысль. — 1885. — Кн. V. — [С. 212]; Основа. — [1861]. — Кн. IV. — [С. 49].

374 Новь. — 1885. — № 13. — [С. 65].

Тут до речі сказати, що і Костомаров, і Куліш, і Пильчиків, і Чужбинський, і інші, хто добре тоді знав Шевченка, в одно слово говорять, що Тарасова муза була тоді саме в розцвіті, в апогею своїх сил, і взагалі Тарас тоді саме розповнився всіма духовими і моральними сторонами. Тоді ледві минуло тридцять років його віку. Україну і народність її, додає Костомаров, він любив загарливо, без краю, але більш за все спочував він простому народові. Заповітною /195/ думкою його було визволення народної маси з кріпацтва. "Усі ми відали, що наш поет вийшов з кріпаків; він не таївся з тим і не соромився сього родоводу, хоча не любив багацько про се балакати. В розмовах його взагалі не чути було тієї злоби проти гнобителів народних, яку він часто-

густо висловлював в своїх творах поетичних. Навпаки, він дихав любов'ю, бажанням погодити всі національності, уладнати неправди соціальні. Мрією його була загальна воля і братерство усіх народів. Орудуючи до того природженим свіжим і багатим розумом, Шевченко ніколи своїми розмовами не наганяв на розмовників нудоти; він умів до речі жартувати; умів зручно бавити і звеселяти своїх розмовників придатними оповіданнями, жартами, гострим словом. В бесіді він майже ніколи не виявляв того загарливого настрою, який пронизує чимало його творів поетичних" 375.

Коли до сього патрету, намальованого Костомаровим, ми додамо ще глибоку Шевченкову віру в свою ідею; надію його на певне поліпшення людської долі, надію, що поет "хоч крізь сон побачить сонце правди", то перед нами стоятиме вірний малюнок фізичної, духової і моральної постаті того Тараса Григоровича, яким він був в Києві на кінці весни і з початку літа року 1846.

375 Кобзар. — 1876. — Т. II. — С. VII — [VIII].

VII

Де, в чому і яким чином відбився вплив Костомарова як історика на поетичні твори Шевченка, про це не будемо тут здійсмати бесіди, тепер річ про той лишень вплив Костомарова, що прилучив Шевченка до так званого Кирило-Мефодіївського братства чи товариства. Звісно, не можна вгадати: чи зазнав би Шевченко солдатчини, заслання і казармово-яремної неволі і тоді, коли б не існувало того братства? Обставини склалися так, що можна було йому і без братства вскочити в лабеті; але можна було і остерегтися. В усякому разі, перед нами певен той факт, що приводом до арештування Шевченка, приводом до доносу студента Петрова було існування Кирило-Мефодіївського товариства, через те і мусимо спинитись трохи коло сього товариства.

Про нього досить чимало було друковано в пресі російській, а проте нестеменно певного ми й досі відаємо вельми /196/ мало. Та й в тому, що було надруковано, — вельми трудно розібратися. Протиріччя сила! Без помилки не можна запевне сказати навіть того, хто саме був першим ініціатором і організатором товариства? Скільки в товаристві було товаришів і чи почало товариство яку-будь свою реальну роботу? З документа урядового, властиво з конфірмації над Шевченком, Костомаровим і іншими 376, виходить, нібито товариство те "існувало тільки кілька місяців під кінець року 1845 і з початку 1846 і складували його тільки три чоловіки: Гулак, Костомаров та Білозерський.

376 Русский архив. — 1890. — Кн. VII, — С. 334 — 347.

Трудно визначити, сказано в "докладі" графа Орлова, тодішнього шефа жандармів російських, кому першому прийшла думка організувати товариство; бо всі вони однаково були прихильними до слов'янських ідей; але думка назвати товариство іменем св. Кирила і Мефодія і носити перстень або образ сих святих вийшла від Костомарова. Небавом, каже Орлов, Гулак, Костомаров і Білозерський запевнились, що теоретичні гадки їх про з'єднання слов'ян були тільки мріями учених; тим-то в половині р. 1846 вони спинили діяльність товариства і покинули називати свій кружок товариством. Таким показує нам те товариство "доклад" графа Орлова; більш урядових звісток про се

товариство не оголошено досі. Слідство про се товариство бережеться в архіві колишнього " III отделения". Міністр вн[утрішніх] справ Дурново дозволив був професорові московського університету Миколі Стороженку переглянути той процес і слідство Шевченка. На мою думку, звідсіль можна придбати чимало нового матеріалу задля життєписі Шевченка. Але, на превеликий жаль, з того матеріалу досі вельми мало оголошено вп. професором, може, й не по його вині. Таким чином, нині треба поневолі обмежуватися даними, що подали потроху Костомаров і Куліш та що зібрав я приватно з джерел зовсім певних, але ще не оголошених. З останніх людей, що були притягнені до того слідства, ніхто досі не подав своїх споминок про Кирило-Мефодіївське братство; лишень Дмитро Пильчиків переказав мені в розмові деяку дрібницю. Споминки Костомарова теж, на скільки вони досі відомі, доволі убогі. За життя свого, коли траплялося Костомарову здійсмати прилюдно бесіду про Кирило-Мефодіївське товариство, він не говорив усієї правди; та й не можна було сього зробити; навіть після смерті його цензура накладала своє veto і на ті невеличкі споминки, що лишив Костомаров в своїх /197/ автобіографіях. Так от, в автобіографії, що переказав він д. Білозерській, не можна було "Русской мысли" надрукувати споминок автобіографічних про назване товариство, і ледві вже в "Русской старине" з'явився той шматочок. В "Литературном наследии", надрукованому р. 1890, в автобіографії Костомарова не надрукована уся та глава, де наш історик розповідає про події р. 1845 і 1846 у Києві, а потім про арештовання його, про слідство і заслання 377. Можна гадати, що там Костомаров подав більш подробиць, ніж в автобіографії, списаній Білозерською 378.

377 Цей розділ опубліковано. — Ред.

378 Вважаю не зайвим подати кілька слів коротких про самого Костомарова. Вперше виступив він як український поет, видавши у Харкові р. 1838 драматичні сцени "Сава Чалий", а за рік знов свої "Українські балади", потім збірник поезій з назвою "Вітка". Небавом в Харкові ж таки він виступає як учений, як історик український, подавши до університету учену свою працю: "О причинах и характере унии в Западной России". Оця праця наробила великого шелесту; розпочав її харківський архієпископ Інокентій Борисов. Читаючи працю Костомарова, він помітив найпаче те місце, де говорено було про змагання царгородського патріарха з папою і було висловлено, що "властолюбність ерархів посіяла ворожнечу в миролюбній церкві Христовій". Борисову здалося, що такий осуд несправедливий. "Про папу можна так говорити, а про патріарха — ні". Далі Борисову не подобалося, що Костомаров згадував про неморальність духовенства до унії ще; про великі хабарі, що брав патріарх з України і т. ін. Архієпископ Борисов не дав Костомарову прилюдно боронити в університеті оцю дисертацію на звання магістра освіти. Міністр граф Сергій Уваров відповідно рецензії історика Устрялова звелів спалити працю Костомарова і дозволити йому написати нову, іншу. Тоді Костомаров написав "Об историческом значении русской народной поэзии". Коли Костомаров подав оцю працю до факультету, проти неї озвалися ворожі голоси. Професор філософії Протопопов висловив, що така річ, як

мужицькі пісні, понижають учену працю, написану на те, щоб придбати учене звання. Навіть наш письменник Петро Гулак-Артемівський був проти вибраної Костомаровим теми, хоча він добре знав українську народність і сам колись добре писав по-українськи. Однак ж факультет мусив таки прийняти дисертацію і після прилюдного диспуту признав автора її магістром історії. Скоро праця оця стала відомою пресі російській, "Библиотека для чтения", а найпаче "Отечественные записки" рукою Белінського висловили ворожі відносини до неї. "Знаменитий і прославлений потім критик російський, — каже Костомаров, — не спроможен був побачити вагу народної поезії і висловив в рецензії своїй, що народною поезією може займатися тільки той, хто, мовляв, не хоче чи не спроможен працювати коло чого-будь більш путящого. (Див.: Литературное наследие).

Того ж часу Костомаров надрукував в "Молодику" Бецького між іншими своїми творами перші свої історичні писання про минуле України, про повстання Наливайка. В названих працях взагалі знати /198/ було, що у Костомарова вже зріс певний погляд на історію України і на долю народу українського. Вже в спаленій праці про унію визначився той його "сепаратизм", що потім він так широко висловив в монографії "Две народности" (Две русские народности. — Ред.). і в ін . Таким чаном, з поглядами свідомого вже на ґрунті етнографії і історії українця Костомаров пішов учителювати на Волинь в Рівне. На Волині він спостеріг тяжкий соціально-економічний побут українського народу, що перебував в яремній кріпацькій неволі у польських панів: в неволі, що підтримував і зміцняв політичний устрій Росії. Не можна було Костомарову не зрозуміти і не запевнитися, де і в чому головний корень тяжкого лиха народного на зневоленій і зрабованій Україні. Бачив він, що корень той доти буде пишатися, доки пануватиме по Україні над масою народною темнота, кріпацька і інша неволя. І тямив він добре, що рятувати народ можна і треба тільки світом і волею; а на те треба позитивної праці і роботи добре зорганізованих сил інтелігентних.

Перебравшись у серпні р. 1845 до Києва, він зустрів тут невеличкий гурток української молодіжі інтелігентної, що була однієї з ним думки політичної і соціально-економічної. В розмовах з людьми того гурту не можна було не виникти думці про неминучу потребу організації. Розмовляючи про ґрунт організації, зовсім натурально і консеквентно було спинитися на слов'янській ідеї, а на Україні для неї було вже і своє історичне [місце], і свої прихильники. Звісно, що ще р. 1818 була зорганізована у Києві ложа масонів з назвою "З'єднаних слов'ян". До сієї ложі між іншим належав і седнівський дідич Ілля Лизогуб; в сьому запевнив мене виданий йому ложею 27 мая диплом (знайдений вже після смерті Іллі Лизогуба). Ідея слов'янства основалася знов через п'ять років, коли з тою ж назвою було зорганізоване на Україні потайне товариство. Як у Києві, так і в Харкові — ідея національного відродження слов'ян не переставала існувати і ширитися. Розросту її, а значить, разом з нею і зросту української ідеї сприяла література і праці етнографічні. Звісно, ідея зростала доволі мляво: коли Костомаров перебрався в Київ, дак, як каже він: "Ідея слов'янської спілки була в пелюшках, зате ж відбивалася вона такою свіжою, якою потім вже ніколи не

була".

Костомаров застав в Києві готовий ґрунт ідейний і готовий, тільки що не зорганізований, контингент молодіжі, перейнятої тією ідеєю і бажанням служити їй. По думці Костомарова, а вже ж і по думці київських його товаришів молодих: Гулака, Білозерського, Маркевича, Андрузького, Навроцького і інш., бажана спілка слов'ян не повинна була обмежуватися сферою поезії да науки; вона з'являлася їм в образах, в які повинна втілитися задля пришлої історії. Одно слово, ідея слов'янської спілки, сплджена на ґрунті письменства і науки, розрослася вже до сфери життя політичного і соціально-економічного і з'являлася вже в формі устрою на подобу стародавніх республік Греції або сучасних сполучених держав Південної 379 Америки.

379 Помилка автора. Північної. — Ред.

По думці Костомарова і його товаришів, слов'яне повинні з'єднатися, але ж /199/ при тому з'єднанні кожна слов'янська народність задержує власну автономію. Федерація по самим тільки народностям не вдовольняла більш за все через те, що не кожна народність має однакову кількість маси. Тим-то до слов'янської федерації брали іншу міру для поділу, одначе ж цілком зберігаючи право кожної національності. Гадали, що відповідним був би адміністративний поділ земель, незалежно від національності. Гадали, щоб по всіх частинах бажаної федерації слов'ян були б однакові права ґрунтовні й закони; однакова вага, міра і монета; торгівля б була вільною; кошар кордонних і зла щоб не було; кріпацтво щоб всій федерації було скасоване і т. ін. Міркуючи, яким шляхом найшвидше можна прийти слов'янам до такої спілки, зупинилися і стали на шляху єдино і тоді, і за наш час певному: себто вигодовання громади духом отих ідей. Звідсіль вже сама собою виходила неминуха потреба організації шкіл, та щоб по школах учителювали люде щирі, перейняті вимовленими вгорі ідеями і вдатні пересаджувати ті ідеї в молоді покоління. Консеквентно далі, щоб придбати якомога більш таких людей, треба завести таку організацію, щоб гуртовала людей, виховувала їх в ідеях слов'янської федерації і простала ті ідеї шляхом письменства, науки і взагалі широким шляхом виховання. От такою стежкою і прийшли до думки організувати те слов'янське братство, що потім охрещено його Кирило-Мефодіївським товариством. Вперше думка про організацію товариства була висловлена в квартирі Гулака з самого початку січня р. 1846, коли ні Шевченка, ні Куліша, як знаємо, в Києві не було: перший був в Полтавщині, а останній в Петербурзі. До товариства, ще тільки проектованого зараз, oprіч Костомарова і Гулака, пристали Навроцький, Пильчиків, Маркович і Білозерський Василь. Статут товариства уложив Костомаров. Білозерському прийшла думка, щоб товариші носили перстені з словами: "Кирило і Мефодій, січень, 1846". Через се "III отделение" і охрестило товариство Кирило-Мефодіївським. На печатці товариства були вирізані слова: "Розумійте істину і істина ослобонить вас". Програму товариства Костомаров в своїй автобіографії переказав так: метою товариства стоїть — простання ідеї слов'янського з'єднання і сподіваної федерації слов'ян на ґрунті повної волі й автономії народності. Повна воля віри і однакові права кожної релігії. Усяка пропаганда, яко при повній волі, не

потрібна, не повинна бути; одначе гадали прихилити слов'ян латинської віри, щоб в богослуженні уживали мови слов'янської. Щодо мови, яка б /200/ ставала загальною усім слов'янам, дак сього питання не обрадили; гадали тільки, що такою мовою може стати великоруська, яко більш за всі інші слов'янські мови розповсюджена. Далі: для народу обов'язкова школа; скасування кріпацтва, усяких привілеїв, кари по тілу і кари на горло. Бажали, щоб слов'яне пристали до Росії і організовали федерацію; Росія була б поділена на держави чи частини: північну, північно-східну, південно-східну, горішню і низову волзькі, дві українських, одну середущу, дві південних, дві сибірських, одну кавказьку. Біла Русь, як і Польща, Чехи, Морава, Сербія і Болгарія становили б кожна свою державу. Поділ сей не вважали за нестемений, а гадали, що його можна і переіначувати відповідно потребам економічним і іншим. Київ, не належачи до жодної держави, був би осередком, де збиралася б рада загальна. Раду складали б дві палати: одна — з міністрів і виборних сенаторів, друга — з виборних заступників. Рада збиралась би щочотири роки, а коли треба, то й частіш. У кожній держави була б, опріч того, власна рада, що збиралася б щороку. У кожній державі — свій виборний голова і сенат: головна власть центральна — в руках голови, вибраного на чотири роки, і в руках міністрів. Про случай оборони федерації від ворогів околишніх була б регулярна армія, але не велика, бо у кожній державі була б власна міліція. Про случай війни муштрувались би військовій штудії уся вдатна до того людність.

"Ідея оцього товариства, зорганізованого мною, — каже Костомаров, — пронизала усього мене до фанатизму, і я простав її скрізь, де можна було". Найбільш за всіх розповсюджував її Дмитро Пильчиків; він більш за всіх впливав на молодіж своєю умілостію поводитися з нею і своєю чесною вдачею 380.

380 Див.: Литературное наследие; Русская мысль. — 1885. — Кн. V; Русская старина. — 1880. — Кн. III. — [С. 599 — 600]; Русский архив. — 1892. — Кн. VII.

В паперах, одібраних потім у Костомарова, Гулака і інших, був статут товариства і "Правила" задля братчиків. Статут складався з 6-х, а "Правила" — з 11 параграфів. §2 становив: "Кожен народ слов'янський повинен мати свою самостійність; такими народами признаються: українці, велико— і білорусини, поляки і інш". § 3. "Кожен народ повинен мати управу народну і оберегати рівноправність громадян". §4 "Управа, законодавство, право власності й освіти повинні бути засновані на св. релігії Ісуса Христа". /201/ § 6. "Загальний собор слов'ян складається з заступників всіх слов'янських народів". §2 "Правил" наказував присягу братчиків".

Як шпарко зростала численність братчиків, сього Костомаров не повідає; але від Пильчикова доводилося мені чути, що під час арешту братчиків (березіль р. 1847) в товаристві було вже мало не сотня братчиків. Реєстру братчиків не було на папері, і взагалі товариство пильнувало якомога уникати канцелярщини. Таке розумне поводження стало в великій пригоді, і коли з доносу Петрова линув на братство дощ арештів, дак в лабеті попалося вельми мало братчиків, тільки ті, яких стрівав Петров у Гулака і знав їх наймення. Таким чином, доволі братчиків київських і ніхто з провінціальних не вскочили в пригоду і не зазнали арештів. А слідчі "III отделения"

запевнилися, що товариство складалося лишень з трьох чоловік.

Приєднати Шевченка до сього товариства було вельми легко. Грунт до того був заздалегідь виготовлений; сам Шевченко був перейнятий тими національними, слов'янофільськими і демократичними ідеями, що Костомаров поклав яко основу братства. Ще за півроку до знайомості з Костомаровим, Шевченко плакався, що

Кругом неправда і неволя,
Народ замучений мовчить...
і бажав,
Щоб усі слов'яни стали
Добрими братами
І синами сонця правди.

Не трудно з'ясувати, з якої криниці Шевченко набрав ідей всеслов'янського братолюбія. Певна річ, що він був знайомий з творами польських письменників, таких слов'янофілів, як Залеський 381, Грабовський 382 і інші. Хоч Шевченкові і бракувало освіти систематичної, але керманичем його простовання був такий слов'янофіл, як Осип Бодянський, і Шевченко історію рідного краю знав настільки добре, наскільки можна було тоді її знати при тогочасному убожестві на матеріал для вивчення історії. Він тямив історію ідейно і там, де бракувало йому знання, він вгадував своїм чутким серцем.

381 Залеський Юзеф Богдан. — Ред.

382 Грабовський Міхал. — Ред.

Погляди його на події історичні взагалі, оскільки можна нам спостерегти їх, були доволі /202/ певними. От, напр[иклад], говорячи про революції по Європі Західній і на Україні, він каже: "Одно, чим українці відрізнялися від європейців у революційних вчинках, було те, що кроваві трагедії на Україні були справою цілої нації і ніколи не здійснювалися ті вчинки з волі одного якого-будь пройдисвіта на подобу, напр[иклад], Катерини Медічі" 383. Таким чином, скоро Костомаров розповів Шевченкові свої думки і заходи коло товариства, поет зараз згодився пристати до останнього, хоча до ідеї поєднання з москалями стосовався задирливо і нетолерантно 384. Такі відносини до москалів, певна річ, виходили з того, що Шевченко відав про московське слов'янофільство і тямив, що простовання останнього єсть превподоблення, яскраво висловлене Пушкіним, щоб "славянские ручьи слились в русском (в московському) море"; себто, щоб москалі асимілювали слов'ян і панували над ними. А Шевченко розумів слов'янофільство яко братолюбіє, яко спілку слов'ян, зорганізовану на ґрунті повної, реальної рівноправності і волі автономічної для кожної народності. Перед очима у Шевченка стояла ще свіжою московська нетолерантність до України і до розвитку її мови і письменства, висловлена російськими критиками на чолі з Белінським. Річ натуральна: не можна, шануючи самого себе і свою націю, почуваючи достоїнство власної особи і нації, не можна бути толерантним до того, хто до тебе виявляє грубіянську нетолерантність. На те, щоб зникла або хоч не буяла нетолерантність у Шевченка до москалів, треба було таких фактів, щоб під впливом їх почуття уступало

своє місце розуму. Скоро Шевченко бачив такі факти, він ставав високотолерантним чоловіком. Про се яскраво свідчать його "Записки": там часто-густо бачимо його-толерантність і шанобу до людей, не вважаючи на їх національність. Напр[иклад], перед декабристами, перед Герценом Шевченко повадився, можна мовити, побожно, яко перед апостолами правди і волі.

383 Див.: оповід[ання] "Прогулка с удовольствием и не без морали"

384 Русская мысль. — 1885. — Кн. V.

385 Хуторна поезія. — С. 28.

В споминках Куліша 385 ми читаємо, що його і Шевченка "не прийнято до тайного політичного товариства задля того, що ми й самі по собі працюватимемо задля слов'янської і української свободи, а тим часом на случай ігемонського гоніння до нас ніхто не причепиться". Ледві чи можна уважати сю звістку певною після того, що повідав нам Косто-/203/маров. Що Шевченко належав до товариства яко братчик, про се говорив мені і Пильчиков, нарешті, в листі до Костомарова, писаному в Борзні 1 лютого р. 1847, Шевченко говорить: "О братстві не пишу, бо нічого й писать". Я певен, що ні про яке більш братство говорить тут Шевченко, як не про Кирило-Мефодіївське!

VIII

Переїхавши до Києва, Шевченко так перейнявся працею коло роботи малярської яко співробітник археологічної комісії, що майже увесь свій час, окрім вечерів, віддав сій роботі. Тим-то, мабуть, рік 1846 був у його доволі скупим на твори поетичні. Вабила його до себе не тільки праця коло малюнків історичних, вабили до себе і красовиди київської природи. Мертві останки історичні й жива природа притягали його, говорячи йому яко поетові і художникові вельми багацько. Окрім того, він взагалі вельми любив природу і "навіть не тямив, як можна її не любити". Чужбинський згадує, що коли був Шевченко у його в Ісківцях, дак ходили вони по берегах Сули і Сліпорода і Шевченко сяде, було, біля нірки якого-небудь жучка і спостерігає його звичаї і життя. А тепер у Києві укупі з Сажиним він часто ходить, було, на берег Дніпра, сідав на горі і любував з розкішної панорами, співаючи українські пісні. Малюючи списки з останків старини і київських красовидів, Шевченко не виділяв з природи і людей. Побит злидарів, людей убогих, безталанних, побит люду робочого інтересовав його не менш, як і природа. Яко художник-реаліст Шевченко й не міг відрізнити чоловіка від природи. Він до того ж був великим горожанином рідного краю, і для його добро і воля людей і краса природи були нероз'єднаними елементами життя, що достойне чоловіка. Він і єднав усі отсі елементи і тим-то пильно і придивлявся навкруги до життя людей і до краси природи усе спостерігав, на все звертав увагу, скрізь учився. Споминки Чужбинського за час перебування Шевченка у Києві з початку літа р. 1846 дають такий добрий характерний Життєписний матеріал, що я візьму його майже слово до слова.

Коли Шевченко малював списки з малюнків по стінах в галереях, що ведуть в лаврські печери, він чимало намалював нарисів з жебраків, калік, яких завжди натовп по тих галереях. За доброї години Тарас зранку до вечора був на /204/ роботі, а коли траплялася година дощова, сидів в господі і читав або нові журнали, або які історичні

книжки.

Одного дня, пішов він намалювати список з руїни Золотих воріт; пішов з самого ранку, сказавши, що до вечора не вернеться. Тим часом Чужбинського хтось покликав до себе на вечір у гості, просячи, щоб з ним прийшов і Тарас. Чужбинський пішов до Золотих воріт, щоб переказати Тарасові, що його кличуть на вечір. Приходить туди, дивиться, аж Тарас, розіславши на землі хустку, посадив на неї чиюсь дівчинку літ трьох і бавить її, роблячи їй іграшку з паперу. Тарас розповів, що о годині п'ятій, малюючи образ з Золотих воріт, почув, що за валом вельми голосить дитина. Він пішов на крик; в рові за валом сиділа дитина і жалісно плакала. З людей — навкруги нікого. Мусив він спуститися в рів і забрати дитину. Сяк-так зумів він забавити дитину, але як не силковався — не можна було довідатися від неї, чиє воно. Тоді Чужбинський і Шевченко стали на тому, щоб заявити поліції. Тарас взяв дитину на руки. Пішли. Аж ось з переулка вибігла молода жінка і з переполошеним видом вона кинулася назустріч Тарасові.

— Мати! — промовив він і подав їй дитину.

А мати розповіла йому, що нянька, пішовши гуляти з дитиною, мабуть, зустріла по дорозі когось знайомого, добре з ним випила і заснула в рові біля валу; а дитина тим часом пішла собі геть... Ми ще не один раз зустрінемо більш яскраві докази на те, як Шевченко любив малих дітей взагалі.

Шевченко взагалі любив товариство: знайомих у Києві було у його чимало; однак він з більшою охотою ходив в гості туди, де панували прості звичаї. Але де б і у кого б він не був, він хоч і поводився не варуючись, але з великим тактом і ніколи не вживав в бесіді тривіалізмів. Тут до слова сказати, що з цілого життя Шевченка знати, що він ніколи не забував на естетику.

Чужбинський розповідає, що було в Києві у Шевченка доволі знайомих і з так званого "вищого кола"; скрізь Тараса вітали щиро і з пошанованням.

Шевченко, розповідає Чужбинський 386, любив жіноче товариство; траплялися у його і поривання сердешні, та ненадовго. Але до однієї якоїсь пані поривання його верталися тричі.

386 Воспоминания. — С. 32 — 34.

Ще в перший рік знайомості поета з Чужбинським, він якось на балю довго сидів біля тієї панночки та /205/ все прохав, щоб вона на спомин подарувала йому хоч одну голубу квітку з тих, що було так багацько у неї на сукні. Та жартуючи відмовила, але Шевченко якось-таки тихцем одірвав квітку; та на цьому усе й скінчилося. Потім, років через два, коли Чужбинський побачив у поета ту квітку, останній мовив: "Гарна молодичка і така привітна... Здається і забудеш про неї, а побачиш, так тебе і потягне".

Закохався був Шевченко в одну київську красуню, закохався не на жарт, малював голівку її і писав би то вірші до неї; але небавом розчаровався. Красуня, просячи, щоб він прийшов ранком та прочитав їй свою поему, запевняла, що у неї нікого не буде; але ж коли поет прийшов до неї, дак там було вже аж три її обожувателі: студент, гусарин і генерал. Поетові стало ніяково; він небавом попрощався і більш вже ніколи не

навідувався до тієї красуні.

Третім разом закохався був в якусь вже заручену панночку. Коли він був закоханий, природа його ставала ще більш художницькою і тоді працював він геть з більшою енергією. Взагалі, він любив жінок жвавих, веселих, загарливих, таких, "щоб під нею земля горіла на три сажні".

Жіноцтво підупале не вабило його до себе, жодної потіхи не давало йому провідування веселих захистів продажних грацій і ніколи до таких не заходив. Одначе ніколи не осуджував строго.

Гуманність його знати було в усьому; ласкаву ніжноту його можна було спостерегти в відносинах його навіть до животин. Не один раз спостерігав Чужбинський, як він обороняв малих котенят або щенят від злих заходів вуличних хлоп'ят; іноді куповав пташок і випускав їх з клітки на волю. Якось, ідучи вулицею, побачив він, що собакобой тяг по вулиці живого ще пса, зачепивши його крюком за ребро; він спершу почав дорікати собакобою, а коли той став по-грубіянськи змагатися, Тарас заплатив йому коповика, щоб швидше добив собаку, і довго-довго Тарас був збентеженим і не спроможен був заспокоїтись і прийти в себе.

Довелося Шевченкові того часу спізнатися і з відомим Віктором Аскоченським, що був тоді професором в духовній Академії і гувернером генерал-губернаторського небожа Сипягіна. Аскоченський про свою знайомість з Шевченком розповів у своєму часописі "Домашня беседа" 387,

387 [Аскоченский В. И. Мои воспоминания о Т. Г. Шевченке. — Домашняя беседа. — 1861. — № 33. — С. 645—651]; Споминки Аскоченського Н-в в "Русск[ом] инвалиде" р. 1864 [2 груд], № 268 здебільша назвав брехнею і про самого автора обізвався геть не добре.

що /206/ видавав р. 1861 в Петербурзі. З тих споминок, коли що й можна взяти задля характеристики поета, дак хіба зовсім зайві факти, що свідчать про його толерантність. Зате про характеристику самого Аскоченського дещо з його споминок можна і треба взяти.

Раз якось з початку червня Аскоченський покликав до себе на чай нашого поета. Між гостями був і жандармський офіцер. Між іншими своїми творами Шевченко прочитав частину "Івана Гуса".

— Ех, Тарасе! — почав його усовіщувати Аскоченський. — Покинь, а то не доведуть тебе до добра отакі погані вірші.

— А що ж мені роблять? — спитав Шевченко.

— Москалем (солдатом) тебе роблять.

— Нехай! — відповів Тарас і, махнувши рукою, почав читати ще кращі речі.

— Мені, — каже Аскоченський, — становилося ніяково...

Річ натуральна: гувернерові бібіковського небожа зовсім таки "ніяково" було, не личило слухати, та ще при жандармі, такі вірші, як, напр[иклад], "Сон". Аскоченський пильно позирав на сусідні двері, щоб хто не відслухав. Нарешті він так переполошився, що заходився мірковати, яким би його робом спекатися гостей, найпаче Шевченка, і

випроводити його з-під генерал-губернаторського даху? Вийшовши з кабінету, де сиділи гості, Аскоченський звелів своєму лакеєві, щоб переголом обдурив гостей: щоб прийшов в кабінет і сказав, буцім би то Бібіков кличе його, Аскоченського, до себе. Лакей вволив волю переполошеного професора. Гості, видима річ, мушили розійтись.

Не треба дивоватися, що Шевченко зайшов у гості до такої людини, як Аскоченський: не забуваймо, що вдача у Шевченка була занадто м'яка. Навіть Аскоченський, пильнуючи в своїх споминках показати Тараса п'яницею, мусив признати, що "серце у його було прекрасне, повне любові і був він суший українець". Аскоченський додав: "Не був він атеїстом. Наука не спроможна була поповати чистого і простого його погляду на релігію. Оті прогресисти да цивілізатори збили його з "пантелику", а обставини озвірили його прекрасну душу вразливу".

Кажу вдруге, що лишень для характеристики Аскоченського я зробив оці виписки. А що Шевченко потім був зневажної думки про Аскоченського, се знати з віршів його, писаних 17 червня р. 1860, за приводом смерті петербурзького митрополита Григорія:
/207/

Умре муж велій в власяниці,
Не плачте сироти-вдовиці;
А ти, Аскоченський, восплач.
Воутріє на тяжкий глас... і т. д.

Найчастіш Шевченко провідував Костомарова. Тут в садку шклянка по шклянці випивав він їх з десятків густого чаю, підсипаючи до чаю рому. Він вельми любив ром з чаєм; випивав його багацько, але се не мало жодного впливу на його голову. Всякий інший, як здавалося Костомарову, випивши стільки, лежав би кілька годин без почуття. Чудна річ! Люде, що бачили Шевченка рідко, часом один раз тільки, що знали його здалека, славили його якимсь трохи що неспросипущим п'яницею. Тим часом люде, що знали його близько, говорять що інше. Напр[иклад], Костомаров в споминках про Шевченка за р. 1846 каже: "Шевченко справді спроможен був багацько випивати і любив випити, але п'яним я його не бачив до кінця його віку. Він так пив, як п'є багацько людей; для іншого така випивка шкодила б, а про його байдуже; навіть не помітно було, що він, як кажуть, напідпитку" 388. Так само чуємо і з уст Катерини Юнге (доня графа Федора Толстого) 389.

388 [Костомаров Н. И. Письмо к изд[ателю] — редактору "Русской старины" М. И. Семеvскому]. — Русская старина. — 1880. — Кн. III. — С. 598.

389 [Юнге Е. Воспоминания о Шевченко]. — Вестник Европы. — 1883. — Кн. VIII. — С. 837.

Під кінець мая р. 1846 київський університет покликав Костомарова професорувати на кафедрі історії. Більшість професорів зовсім не знала його і пожадала, щоб він висловив спершу в університеті відчит на тему: "З якого часу треба починати "русскую" історію?" Костомаров згодився на те: відчит відбувся на раді університетській 4 червня; лектор висловив, що "русская" історія єсть історія того слов'янського народу, що живе в Росії, через що і починати "русскую" історію треба з того часу, коли спостерігаємо

ознаки селитьби тих слов'ян на землях сучасної Росії. Відчит зробив такий величезний вплив на раду, що вона в один голос вибрала Миколу Івановича професором. Веселим і щасливим вертався молодий професор до господи. Переходячи через величезний плац, що був тоді перед університетом, художник-історик зустрів художника-поета і вже ж не спроможен він був не поділитися з Тарасом своїми радощами найяснішого і найпам'ятнішого в житті його дня. Душа Шевченка так перейнялася радощами свого друга щирого, /208/ що він з радощів почав співати пісню про козака, що звінчався з дівчиною, не відаючи, що вона йому сестра рідна. Байдуже було обрадованому Тарасові, що повз їх проходять люде: він ні на що не звертав уваги; опріч свого друга щасливого, нікого не бачив і співав собі на весь голос.

IX

Небавом почалися літні вакації. Товариші пороз'їздилися з Києва: хто на села, а хто до інших міст; Костомаров поїхав до Одеси купатися в лимані, а Шевченко з професором Іванишевим, що був тоді головним орудником в комісії, поїхали в Васильківський повіт на археологічні розкопування. Біля місточка Фастова розкопували вони могилу Перепетиху. Опріч Перепетихи, було тут багацько інших могил, насипаних кругом. Над оцими могилами Іванишев з своїми помічниками Шевченком і Прушинським працювали усе літо. Шевченко робив малюнки; розпитував у людей і записував перекази про ті могили. Між іншими знахідками в могилах був череп людський, що доволі добре зберігся. Шевченко привіз його у Київ і подаровав Костомарову 390.

Вернувшись перед кінцем університетських вакацій з сієї екскурсії, Шевченко не довго перебував у Києві; небавом комісія вирядила його на етнографічні і археологічні розвідки по Правобережній Україні. 21 вересня іменем генерал-губернатора Бібікова було наказано Шевченкові 391 їхати по Київщині, на Волинь і на Поділля і 1) зібрати народні оповідання, перекази, казки, пісні і т. ін. Збираючи сей матеріал, радили Шевченкові в наказі: "Записуйте усе, про що довідаєтесь, таке, що має інтерес етнографічний або історичний; а пісні, казки, легенди і т. ін. записуйте, оскільки спроможно буде, слово в слово". 2) Розвідати, які є в краю прикметні урочища і могили, які про них є відомості історичні і народні перекази; огледіти ті могили і зробити з них малюнки. 3) Огледіти, описати і зробити малюнки з монументальних пам'ятників історичних і стародавніх будівель. А коли трапиться де придбати стародавні які грамоти або акти, дак подати їх до Бібікова. 4) Поїхати до Почаєва і там описати і зробити малюнки: а) з загального виду почаївської Лаври; б) з храму всередині і в) з виду лаврської тераси на околицю.

390 Русская старина. — 1880. — Кн. III. — [С. 599].

391 Киевская старина. — 1894. — Кн. II. — [С. 240 — 241].

На подорож дано Шевченкові 150 карбованців і /209/ доручено йому] листи Бібікова до цивільних губернаторів і посольського і волинського, щоб вони давали від себе Шевченкові потрібної заповоги 392.

Перш за все Тарас рушив на Поділля до Каменця 393. Запевне не відомо, коло чого

він працював у Каменці; бо праці його, зроблені тоді на Правобережній Україні, дякуючи великому недбальству комісії, а може, ще більш переполоху її, викликаному потім арештуванням і засланням Шевченка, не тільки не побачили світу Божого, а здебільша просто невідомо де погинули.

З Каменця Шевченко поїхав до Почаєва і тут намалював акварелю дуже зграбно — види з Лаври: один з південного, другий з західного її боку.

На тих акварелях, окрім будівель монастирських, художник намалював і убогі хатки селян, криті соломою. На другій акварелі — вид лаврської церкви головної всередині; окрім іконостасу, намальовано і дві людини, що моляться богові: українець в довгій свитці з відлогою і молодиця навколішках. На четвертій акварелі — вид з лаврської тераси: околиця і ген-ген манячить в Галичині біля річки Ікви стародавнє село Підкамінь 394. До того часу належать ще два малюнки тушем чорним; вони показують: один — церкву в селі Вербках, за три верстви від міста Ковеля; в тій церкві поховано князя Курбського; другий — церкву в селі Сакуні 395, збудовану приятелем Курбського Калиметом. До першого малюнка Шевченко додав нарис і того місця, де була могила Курбського. Оці малюнки були подані Шевченком до комісії; се запевне знати з того, що на окремому аркуші паперу, доданому до малюнків, рукою члена комісії Судієнка, що потім з р. 1848 до 1857 був головою комісії, написано, що він ті малюнки показував Бібікову і останній звелів відлітографувати їх 396.

392 Тарас Шевченко: Документи та матеріали до біографії. — К., 1982. — № 179. — С. 78 — 79. — Ред.

393 Кам'янця-Подільського. — Ред.

394 ПЗТ. В 10 т. — Т. VII. — Кн 1. — № № 148 — 151. — Ред.

395 Секуні; ці два малюнки безпідставно приписані Шевченкові (Х. — № № 288, 289).

396 Ibidem.

Але ж літографування того і сліду нема; бо ніхто його й не справив: один тільки малюнок церкви в Вербках був надрукований при книзі, виданій р. 1849, "Жизнь князя Андрея Михайловича Курбского в Литве и на Волыни". Під малюнком не визначено наймен— /210/ ня художника. Факт характерний: він свідчить, що комісію арештування і заслання Шевченка так переполошило, що вона не відважилася під малюнком поставити його наймення.

Без помилки можна думати, що Шевченко, їздячи р. 1846 по Правобережній Україні, зробив і подав до комісії не тільки оті п'ять малюнків, а геть більш, але вони дивним чином десь погинули. Ще чудніш сталося з отими п'ятьма малюнками, про які оце я говорив: якимсь чином малюнки з комісії опинилися у професора Роговича, а від його придбав їх дідич з Глухівського повіту Дорошенко; у його вони й нині... Коли ми зауважимо, що з подорожі до Києва Шевченко вернувся в грудні, так легко зрозуміємо, яка сила його праці десь змарнована єдине з дурного страху!

Подорожуючи по Україні, Шевченко незвичайно бережно робив видатки з тих грошей, що дано йому з комісії на подорож: проїздивши три місяці, він видав 115 крб.

31 коп., а останні — 31 грудня вернув в комісію 397.

397 Киевская старина. — 1894. — Кн. II.

Прийшли різдвяні свята. Увечері першого дня Різдва братчики "кирило-мефодіївці" забралися "колядувати" до Миколи Гулака. Вже ж тут був і Шевченко. Був і дідич з Полтавщини Савич, що, простуючи до чужих країв, переїздив через Київ. Серед жвавого, освіченого і однодумного товариства йшла жвава та щира бесіда. Широкосерді братчики балакали про долю слов'ян взагалі, а найпаче про долю і побит України. Висловлювали надії про визволення українського народу з кріпацтва, про визволення України і інших земель слов'янських з неволі політичної, з темноти і своїм звичаєм мріяли про федеративне з'єднання слов'ян. Костомаров загарливо доводив велику потребу наукової слов'янської спілки, бо слов'янські народи вельми мало знають один одного. Звернули бесіду на історію України, на часи Хмельницького. Костомаров тоді саме працював коло подій Богданових. Нещодавно він, як був на Волині, оглядав Берестечко. Зовсім натурально, що перед молодими і палкими дітьми України ожив образ колись вільної, з устроєм демократичним, а нині зневоленої і зрабованої нени-України. Перед ними воскресла воля, козацька рада, гетьмани з усім виборним урядом. Натурально, що глибоко перейнятлива душа і чутке серце Тараса повинні були з такої бесіди високо підбадьорити і напоїти його високим духом патріотизму; не можна було йому не прирівняти минулого до сучасного, /211/ а порівнявши, не можна було вдержати в душі слово глибокого жалю і вболівання; слово дорікання і ганьби сучасному!.. Як його було не згадати, напр[иклад], хоч гадяцьких актів Виговського з широкою волею друку і слова, а згадавши, не можна і не порівняти їх до тієї "волі", що при панованні її "від молдавана аж до фінна на всіх языках все мовчить..." Упоєний згадками і малюнками минулого життя України, Шевченко говорив голосно, жваво і нездержливо. Йому, як, певна річ, і нікому з його товаришів і в думку не приходило, що, може, між ними ворог сидить та сочить їх... Коли бесіда зійшла на тодішні "порядки російські", на устрій державний і т. ін. Шевченко, як повідає Костомаров, висловлювався "не зовсім цензурно".

Довго, геть за північ, гомоніли братчики і веселими розійшлися вони з кватири Гулака (в домі попа з церкви св. Андрія), не маючи й гадки, що отой "святий" веселий вечір, що так ясно світив їм, небавом стане про них хмарою, з якої вдарить блискавка, лине дощ, залле їх "огонь святий" і молоде життя їх розіб'є, розтрощить в скіпки...

Костомаров і його неня, продавши ото маєтність в Вороніжчині, заходжувалися купити собі землю недалеко біля Києва. Прочувши, що така маєтність продається на лівому березі у Броварах (містечко три милі від Києва), Костомаров на святах, взявши Тараса та слугу свого Хому, поїхали в Броварі купувати землю. Власниця землі — вдова, мати двох дорослих дівчат, — радо повітала купців тих. Як його було їй і не повітати! Обидва нежонаті, молоді, доволі вродливі... може, женихи!.. Та й чи не женихи ж! Один — професор університету, другий — відомий поет і художник. Пані радо та щиро приймала гостей; частувала їх наливками, а Тарас весело лицявся до панночок. Вже ж не без того, може, що таки добряче випили. За ціну на землю з'єдналися; купчий акт

відложили зробити навесні; випили, нашим звичаєм, могорича і попрощалися. Вже ж певна річ, що гостинна пані не забула й на Хому і його почастивала... Поїхали "купці". Мабуть, Хома трохи переборщив: бо, ідучи по Дніпру, не втрапив на дорогу. Усі свята стояла тоді відлига, інде кригу на Дніпрі пойняла вода. А купці забули якось про те. Як на те ж, ніч була темна і веселі подорожі наші шубовтнули в ополонку! Ще добре, що попали на мілину і відбулися тільки холодною купелію. До господи вернулися вони мокрими, обмерзлими; усю верхню одержу покрила крига. Дякуючи молодій силі та міцному здоров'ю, що при-/212/рода наділила і Костомарова і Шевченка, вони не зазнали з тої купелі тифу 398.

Небавом після сієї пригоди Шевченко поїхав 9 січня р. 1847 399 в Борзенський повіт до знайомого свого Віктора Забіли 400. Живучи нещодавно від села Качанівки, маєтності багатого діди́ча Грицька Тарновського, Забіла бував у його доволі часто влітку, коли Тарновський жив в Качанівці. Тут ото Забіла спізнався і з Шевченком: обидва поети, обидва щирі українці, обидва глибокі патріоти — вони швидко сприятелілися. Кожен раз, коли тільки Шевченкові доводилося переїздити через Борзну або бути де недалеко, — він не минав Забіли, гостював і в сестри його Надії, що жила в Борзні. Але раз якось з невідомої причини Тарас, хоч і був в тих краях, однак не заїхав до Забіли. Віктор Миколайович зараз післав до його ганьбу і дорікання, нарікання, написане віршами в гумористичній формі. "Послання" те показує нам, які близькі та щирі були відносини наших поетів. "Лютую я на тебе дуже, — признається Забіла в тому "посланію" 401, — за те, що в хутір не забіг:

Якогось жида віз з собою,
Мерзеного і з бородою,
І через те мене минув.
Який же ти земляк, який писака!
Неначе гнав тебе собака,
Боявся день подарувать,
Щоб побувать у мене в хаті".

В Борзні і в Борзенському повіті, найпаче на хуторах під Борзною у Шевченка було чимало знайомих.

398 Русская старина. — 1880. — Кн. III. — [С. 600]. Русская мысль. — 1885. — Кн. V.

399 З документів ще не оголошених.

400 Віктор Забіла — родом з Борзенського повіту. Куліш каже, що він учився разом з Гоголем у Ніжинському ліцею. Однак в реєстрі студентів ліцея за увесь час його існування я не знайшов наймення Забіли Віктора. Є Забіло, але — Яків; та сей помер ще р. 1833. Мабуть, коли Віктор Забіла і був у ліцеї, дак не скінчив його. Чоловік він був з великим талантом поетичним; та, на превеликий жаль, сам він не вмів, а навчити було нікому довести той талант до пуття. Вмер Забіла р. 1869.

401 [Лукич В. В. Забіла і його жартоблнве "послання" до Шевченка]. — Зоря. — 1893. — [№ 5]. — С. 103. /213/

Останнім разом перед своїм арештуванням Шевченко поїхав з Києва в Борзенський повіт властиво на весілля до Куліша, куди його запрошено за старшого боярина.

Як знаємо вже, Куліш ще восени р. 1845 перейшов на службу з Києва в Петербург; звідкіль ото під кінець року 1846 Академія наук вирядила його за границю, щоб він вистежив слов'янські мови і, вернувшись до Петербурга, взяв кафедру. З початку року 1847 Куліш, ідучи ото за границю, був і в Києві.

"Не було, — каже Куліш, — може, тоді й на всій Україні такого щасливого чоловіка, як я. Я їхав простісенько до учителя і до друга Пушкіна, до Василя Жуковського, і мав у пазусі лист від Плетнєва. Лист той починався словами.: "Посилаю до вас другого себе", а в Жуковського жив тоді Гоголь". Та не в сьому єдине було тодішнє Кулішеве щастя: їдучи за границю, він завернув на Україну, щоб одружитися з сестрою Василя Білозерського — Олександрою 402.

"Щасливим застав я, — каже Куліш, — своїх любих киян, а найщасливішим між ними був тоді Шевченко; бо він сам у собі чув тоді і всі ми те чули, що він яко поет подає надії грандіозні. Тоді вже муза його запротестувала з усією своєю енергією проти ледарства сильних мира сього". З новими творами Шевченка Куліш тоді не був ще ознайомлений і коли перечитав їх, дак вони "здалися йому якимсь відкриттям з неба". Півтора року Куліш не бачив Шевченка і тепер, зустрівшись з ним, бачив, що "Шевченко зробивсь не таким, яким він його покинув, їдучи з України до Петербурга. Се вже був не кобзар, а національний пророк". Кулішеві здавалося, що "сталось те, чого зазнав на собі ветхозавітний посол господень, — те, що змалював по його слову такий же великий, як і сам Шевченко, геній слова".

Для Куліша, признається він, сяєво духа Тарасового було чимсь надприродним. Куліш бачив тоді, "що київська інтелігенція обгортала українського барда глибоким почитанням 403. З других джерел 404 знов відомо нам, що того часу у Василя Тарновського збиралися у Києві літературні вечори,

402 Хуторна поезія. — С. 12.

403 Ibidem. — С. 12 — 15.

404 Белозерский Н. Тарас Григорьевич Шевченко по воспоминаниях разных лиц (1831 — 1861 г.). — Киевская старина. — 1882 — Кн. X. — С. 69. /214/

де завжди бажаними гостями були Шевченко, Костомаров, Білозерський і інші з їх товариства. На одному з таких вечорів Шевченко прочитав своє "Послання до земляків". Зміст "Послання", найпаче ж ті місця, де говориться про гетьманів українських, зробили на всіх притомних страшенний вплив". Знаємо ще, що губернатором тоді у Києві був Фундуклій, людина освічена, щедра і сам письменник. У його теж збиралися письменники і інші освічені кияни, а між ними бував і Шевченко. І скрізь Шевченка шанували, і скрізь він робив свій вплив. Вже задля сього не досить було самої його кебети яко художника і письменника. Хоч би яка велика була кебета, а до неї треба ще відповідного розвитку духового і морального на те, щоб художник мав вплив на публіку: треба, щоб твори художника чи письменника стояли коли не вище, дак хоч врівень з культурою людей, на яких він впливає. Оця, коли можна так мовити, спільність зміцняє

вплив письменника, та й саму творчість його вона править на певну стежку і дає йому серед громади поважане місце і впливову вагу. От і з цього ми й бачимо ступінь духового і морального розвитку Шевченка і ймемо цілком віри Кулішевим словам, коли він каже, що "наші молоді мрії знайшли в Шевченкові благословенне оправдання і заруку своєї будущини" і що кияни "взирали на Шевченка як на якийсь світильник небесний, і се був погляд праведний... Шевченко з'явився між нас яко видиме оправдання нашого натхнення звиш" 405.

Таким чином, зовсім натурально було і Кулішу, і його молодій бажати, щоб Шевченко бояриновав у їх на весіллі. Олександра Михайлівна Білозерська, тоді молоденька дівчина-красуня, "була людина хуторна, мало тямуща в рідному слові, бо московщина вкупі з французщиною прибивали його до землі. Але людина вона "розумна і великочуйна до краси і сили рідного слова". Коли Куліш став їй читати напам'ять (бо, каже він, всі ми знали їх, як "Отче наш") Шевченкові плачі да пророкування, дак творчість поета освітила і осіяла душу Олександри Михайлівни так, мов небесне обітовання чогось грядущого в перевазі світа над темрявою, правди над лжею, любові над ненавистю" 406.

405 Хуторна поезія. — С. 9.

406 Ibidem. — [С. 16].

Слухаючи вперше поетичні твори свого сподіваного боярина, Олександра Михайлівна плакала. "Се були сльози воскре-/215/сіння в нову, вічну народну жизнь". Певна річ, що Кулішева суджена і глибоко, і щиро раділа бояринованню Шевченка на весіллі. Та й те мовити, хто б з нас не бажав, не радів, щоб в день нашого шлюбу церковного вінчала нас сама слава України, держачи над нашою головою вінець рукою Тараса Шевченка.

І от, 22 січня р. 1847 бачимо ми: в сільській церкві в селі Оленівці (Борзенського повіту) стоїть перед аналоєм на рушничку незвичайно вродлива пара молодих: і віком, і вродою, і серцем, і мислями обоє молоді саме під пару: щирі українці, ентузіасти, певні діти "заплаканої" нені України. На головах у молодих сяють церковні вінці. Церква гарно сяє свічками, ще більш сяють лица і очі молодих і бояр. Здається, замість "Ісаїя, ликуй" співають: "Україно, ликуй! воскресни, мамо! відпочинь!"

Коли з-під вінця молоді вернулися до господи на хутір Мотронівку, Шевченко, підійшовши до молодої з поздоровленням, мовив: "Чи ти царівна, чи ти королівна!" — "На чужий коровай очей не поривай, а про свій дбай", — відповів до його жартуючи молодий.

Весільні гості більш за всіх після молодих уважали на старшого боярина, властиво на його пісні. Гостей на весіллі були повні світлиці: гули вони по всіх кутках, мов ті чмелі; інде щебетали, наче горобці, взагалі стояв гомін великий. Аж ось старший боярин, заложивши назад руки, почав ходити по залі та й заспівав:

Ой зійди, зійди, ти, зіронько та вечірняя,

Ой вийди, вийди, дівчинонько моя вірняя...

Усі гості, почувши, як співає Тарас, ущушли, наче зістався сам тільки співака. Та й

співав же він як! "Такого або рівного йому співу не чув я, — каже Куліш, — ні в столиці, ні на Україні. Від того співу зацімила розмова і між старшими, і між молодими: з усіх світлиць гості посходилися до залі, мов до якої церкви. Пісню за піснею співав наш соловей, справді, немов в темному лузі серед червоної калини. Скоро він вмовкав — його зараз благали співати, і душа поета обернула весілля поклонниці його таланту в національну оперу, якої, може, ще не швидко чутимуть на Україні! "Молода княгиня" на спомин того вечора подарувала поетові дорогий клейнод, дорожчий з усього добра, яке коли мала, свою квітку вінчальну. Отим подарунком задушевним вона знаменувала в мислях своїх на нім і вітала /216/ його грядущу величчя, котрого так жадала для щастя України" 407.

Бажання Олександри Михайлівни хоч потроху справдилося: її старший боярин став і буде довіку славою, гордощами і величчям України, але, на превеликий жаль, шкода тому, що на оту величчя нації трохи чи не першим підняв руку і кинув болотом на музу генія нашого слова ніхто більш, як не Пантелеймон Куліш!.. Неокраєне самолюбство раз по раз доводить самолюбів до того, що вони, як сказав один письменник: "Сьогодні палять те, чому учора поклонялися, а поклоняються тому, що вчора палили..." Не такої вдачі був Шевченко: що раз добром вплинуло на серце, про те він довіку не забував. Так не забув він і про вечір 22 січня р. 1847; він згадав про його через десять років на засланні і згадав так приязно, ясно, огрійливо, буцім він згадав про таке вражіння, що тільки що вчора перейняло його серце. В "Записках" 11 липня р. 1857 Тарас пише: "Проспівавши любу мою пісню ("Ой поїзжає по Україні козаченько Швачка"), я перейшов на другу любу "Ой зійди, зійди ти зіронько та вечірняя..." Оця меланхолічна пісня нагадала мені той вечір, коли я співав оцю чарівну пісню на два голоси з молодю жінкою Куліша на їх весіллі тяжкого року 1847. Чи я побачу ще оту прекрасну українку? Чи заспіваю з нею оцієї задушевної пісні?" 408.

Тут до речі буде сказати кілька слів про співання Шевченком українських пісень. Згаданий вгорі Віктор Асоченський в своїх споминках каже, що "Шевченко співав не вірно, навіть погано"; а Білозерський повідав нам 409, що Шевченко своїм співанням робив велике вражіння на слухачів: "Мою неньку, — каже він, — Шевченко причаровав своїми піснями: ходить, бувало, по залі, заложивши руки назад, нагнувши свою думну голову; шия пов'язана шарфом, на тварі вираз журливий, голос тихий, тонкий. Мати, було, плаче від пісень його. Любленими ліснями його були: 1) "Ой зійди, зійди зіронько", 2) "У Києві на ринку п'ють чумаки горілку", 3) "Ой горе, горе, який я вдавсь" і 4) "Де ж ти, доню, барилася". Оцих пісень Шевченко понаучав і сестер Білозерського. "А то приїхав раз Шевченко в гості до Сребдольських в хутір їх Сороку біля Борзни.

407 Хуторна поезія. — С. 26.

408 Кобзар. — Т. III. Записки... — С. 59.

409 Киевская старина. — 1882. — Кн. X. — [С. 71].

Сам Сребдольський був людина сувора, Шевченко став співати, і /217/ пісня його довела до сліз старого суворого Сребдольського". Нарешті і Михайло Максимович каже, що він упивався Шевченковим співанням. "Художественна натура Шевченка, хоч

як розкішно виявляла себе в поезії і в малярстві, але ще міцніше і краще виявлялася вона в співанню українських пісень народних" 410. Одно слово, oprіч Аскоченського, я не відаю нікого іншого з людей, що чули Шевченка, як він співав, кого б не причаровали його пісні, кому б не подобалося його співання!

410 Собрание сочинений М. Максимовича. — [К., 1876]. — Т. 1. — С. 529.

Тоді ж таки під час Кулішевого весілля Олександра Михайлівна прирадила собі зробити велику услугу і Шевченкові, і Україні, і штуці взагалі: та, на лихо, не так сталося, як ждалося! Сам Шевченко і його приятелі, найпаче така тямуща людина, як Куліш, розуміли потребу поїхати Тарасові на кілька років за границю, та ще там повчитися малярській штуці; побачити великі твори великих майстрів малярства; побачити красу природи в Італії. На перешкоді оцій потребі стояла перш за все нестача коштів; а потроху і труднація з тодішніми порядками російськими при добуванні паспорта на виїзд за границю держави. Щоб дістати собі паспорт, треба було ужити велику силу клопоту, часу і коштів. Одначе київські приятелі Шевченка заходилися оборудувати сю справу, хоча й вельми не швидко. Примірковали, що першим ступнем по сій стежці добре б було, коли б поталанило примостити Тараса при університеті у Києві учителем малярської штуки. Коли б се сталося, дак переогодом попильнувати, щоб або університет, або міністерство освіти вирядили Шевченка за границю коштом урядовим. Здавалося, що сі заходи, хоча річ вельми трудна, але, можливо, перемогли б усякі труднації, бо можна бути певним, що тут запоможе своєю протекцією неня княжни Репніної — княгиня Варвара, родичка тодішнього міністра освіти графа Уварова. Розпочали справу. З початку грудня р. 1846 Шевченко, звісно після того, як дехто з його приятелів і значніших в світі бюрократичному знайомих перебалакали приватно, вдався до куратора київського учебного округу з просьбою про учительство малярства. При тій просьбі він подав і диплом свій, виданий з Академії художеств на звання "свободного художника". Справа пішла по канцеляріях звичайними шляхами бюрократизму і, звісно, йшла собі повагом, мляво, так що під час Кулішевого весілля ще не відо-218/мо було ні Шевченку, ні Кулішу, які з неї вийдуть добутки 411.

Отоді-то Олександра Михайлівна Кулішиха і обізвалася з своєю щедрою запомогою в справі поїздки Шевченка за границю. Вона прохала, щоб Шевченко її коштом поїхав за границю. Свої предківські, що переховувалися в роді Білозерських, може, ще з часів польської руїни, перли, коралі, намиста, перстені і сережки та віно її грошеве — три тисячі карбованців — усе те бажала вона повернути на поїздку Шевченка, аби він три роки пробув за границею. Треба було тільки умовити Шевченка, щоб він згодився прийняти на щастя України оцей щедрий подарунок.

Хоча Шевченко до подарунків, та ще грошових, був людина вельми щепетильна, одначе в сьому разі не вельми трудно було умовити його, щоб поступився на користь рідного краю. Міркуючи коло сподіваного учительства на університеті і поїздки за границю, наш поет-художник далеко сягав думками в будучину. Перед ним мріла вже у Києві українська Академія художеств. Умовити Шевченка прийняти подарунок

Олександри Михайлівни взявся Куліш. Він почав говорити йому, що він як артист-маляр буде у Києві самотником, а самотність — діло відоме, не підбадьорює, а пригноблює дух чоловіка, і вона не дасть йому розвинути свій смак художницький до повної повні.

Га ні по чому ж і б'є, як не по голові, — мовив Шевченко насупившись і вельми стукнув кулаком по якійсь товстелезній книжці.

Тоді Куліш сказав йому, що коли він роздобуде собі художницького паспорта за границю, то гроші йому будуть видаватися три роки, а скарбничим буде він — Куліш; нехай тільки поет не допитується, звідкіль взялися ті гроші. Почувши се, Шевченко зрадів простодушно як дитина. Стали думати про паспорт. Справа ся, хоч і здавалася мороковатою, але між панами, каже Куліш, тоді було більш схожих на людей, ніж опісля, як розпочалася українська мартирологія. Поетові між ними жилося не згірш 412, і була надія повна уладнати справу з паспортом.

411 Документи у справі призначення Шевченка викладачем малювання Київського університету див.: Тарас Шевченко: Документи та матеріали... — С. 83 — 84, 85 — 87. — №№ 184 — 186, 191 — 193. 196. — Ред

412 Хуторна поезія. — С. 18.

Що поміж українським панством того часу було більш свідомості і почуття національного достоїнства і волі — так се факт. За нашого часу новий Шевченко, певна річ, не зу-/219/стрів би між панами тієї гостинності і привіту, яких зазнав Тарас; але ж тоді не було і такого нелюдського гнобительства над усім українським, яке панує тепер і яке так переполошило і здеморалізовало на Україні і панство, і духовенство, і взагалі інтелігенцію, що саме слово "український письменник" жахає людей, немов якась смертельно заразлива пошесть! Тяжко було жити в ті часи, але духового кріпацтва серед інтелігенції було менше: принаймні українці не жахалися признаватися, що вони — українці. Сфери урядові, хоч і гнітили дух людський і мисль, а проте, хоч потайно "по секрету", а мусили шанувати прирощенні українцям національні ознаки і почуття їх національне.

XI

Справивши весілля у Куліша, щасливий і веселий виїхав Шевченко з Мотронівки. Він тоді заходжувався коло нового, видання своїх творів і хотів поїхати по Чернігівщині до знайомих і позбирати до гурту, де у кого позоставляв свої твори. Поїхав він перш за все по хуторах біля Борзни: був у Миколаївці, у Миколи Білозерського, був у Сороці у Сребдольського, у Забіли. Змалював тоді патрети з Забіли, з Сребдольської і з малого Білозерського. Прощаючись з Забілою, він подаровав йому свій картуз (шапку літню) і якийсь рослинний порошок, щоб настоювати на йому горілку "лікарственну". До самої смерті (1869) Забіла беріг отой картуз і вишивану сорочку, подаровану йому Тарасом. Сорочку ту Тарасові сестра його Ірина сама пошила і напряла на неї полотна з конопель, що сама насіяла і обробила 413.

Потім Шевченко поїхав у Борзну до Забілиної сестри Надії. 1 лютого він з Борзни писав до Костомарова: "Друже мій, великий Миколо! Я оце й досі в Борзні і не роблю

нічогісенько, лежу собі, та й годі. У Київ страх їхати не хочеться, а треба. Коли б то ви були такі трудящі і добрі, щоб розпитали в університеті (хоч у Глушанівського синдика, він усі діла знає), чи я утверджений при університеті, чи ні. Та й напишіть до мене у славний город Борзну на ім'я В. М. Забіли. Та ще ось що: пошліть Хому до мого товариша, нехай він візьме у його портфель, скриньку з красками і Шекспіра, та ще й бриль: та все те і зберіжить у себе; бо товариш мій 414 хоче їхати з Києва.

413 Киевская старина. — 1882. — Кн. X. — [С.72].

414 Мабуть, сей товариш був Сажин.

Як побачите Юзефови-/220/ча, дак поклоніться від мене. О братстві не пишу, бо й нічого писать, Куліш блаженствує, а Василь Білозер поїхав в Полтаву одгедзькуватися від учительства. А я і кругом мене діється ні зле, ні добре. Подвизаюсь потроху то коло чарочок, то що. Коли б то Бог дав мені притулитися до університету; дуже б добре було. Напишіть, будьте ласкаві, як що доброго почуєте. Свої композиції або сам привезу, або пришлю з Чернігова".

З Борзни до Києва верстов 150 буде. Почта ходила тоді не геть шпарко; на відповідь з Києва треба було щонайменш тиждень. Значить, Шевченко гадав ще перебути то в Борзні, то в хуторі у Забіли не менш тижня. Не скажу, чи довго ждав її Шевченко і коли саме з Борзни він виїхав до Чернігова; але виїхав він, не діждавшись відповіді Костомарова: бо останній зовсім не одержав його листа. Про той лист так би люде й не відали, коли б через 25 років після того небіжчик Маслов не спіткав його в Петербурзі в "Гостинному дворі" у одного антиквара між старими паперами 415.

Не діждавшись відповіді від Костомарова, Шевченко з Борзенського повіту поїхав у Чернігів, а звідтіль — у Седнів до своїх приятелів Лизогубів, щоб тут спокійно, за добрими обставинами, з добрими приятелями, упиваючись красою лизогубівського саду і споминками "того, що минуло", улаштувати рукопис своїх творів.

415 Цікаве питання, яким чином отой лист Шевченків з Борзни, не дійшовши до рук Костомарова, опинився у Петербурзі у антиквара? На сю відповідь — фактів нема; можна відповідати самими тільки гадками. Мені здається, що більш-менш походитьме на правду така гадка. Може, ще під кінець січня почали потайно стежити Костомарова і перелюстровувати листи до його, і таким чином, Шевченків лист, коли він з початку лютого прийшов у Київ, жандарі перехопили і вже після арешту Костомарова лист той відіслали до слідчих в Петербург. Нічого корисного для слідства слідчі в тому листі, очевидно, не спостерегли; інакше б лист пришили до процесу. В листі, правда, стоїть фраза про братство, але певна річ, що слідчі не зрозуміли її. Уважаючи, таким чином, лист той яко нікчемний, — слідчі кинули його, яко річ непотрібну. А який-небудь жандар сторож з канцелярії, збираючи до гурту "непотрібні" папери, взяв і той лист до коша і вкупі з іншими продав його за кілька копійок.

Жодної звістки досі нема про те, що він робив тоді в Чернігові і чи довго там перебував. Здається, що масницю він перебув в Чернігові. Запевне відомо, що в Седневі він був вже з початку березіля. Тут він написав поему "Осика", датовану 7 березіля, і передмову до нового видання "Кобзаря". Ні поема, ні передмова досі надруковані не

були: /221/ лежать вони в архіві "III отделения". Професор Стороженко бачив їх там, читав і каже, що "Осика" єсть первообраз поеми "Відьма". В "Передмові" 416 до "Кобзаря", каже д. Стороженко 417, Тарас Григорович заохочував земляків писати рідною мовою і подавав вірші "Свячена вода", скомпоновані Псьолівною...

Верстов чотири від Седнева є село Бігач, — тоді се була маєтність князя Кейкуатова. Яко сусіда Лизогубів Кейкуатов приїздив до їх в Седнів, спізнався тут з Шевченком і запросив його до себе в Бігач намалювати портрет з його жінки 418. Про час перебування Шевченка у Бігачі д. Демич розказує, що чув від свого дядька Демича, що спізнався з Шевченком тоді, як останній був у Бігачі. "Шевченко жив там у флігелі, де жили ті, що служили у князя при економії. Демич не згадав запевне, коли саме Шевченко приїхав до Кейкуатова і чи довго там був. Певне тільки те, що в Бігачі він був під кінець березня р. 1847. Кейкуатов дав тоді Демичу яко землемірові, що здіймав його землі на план, атестат, і на тому атестатові за свідка підписався 26 березня художник Тарас Шевченко. От і з сього доктор В. Ф. Демич 419 і виводить, що Шевченко перебував у Бігачі "з початку лвдтого до початку квітня". Микола Білозерський теж переказує 420, що Шевченко "часто гостював у Кейкуатова". Обидві звістки ледві чи певні. Люде, що добре знали старого Кейкуатова, казали мені, що він був людина сувора, геть не гуманна і навіть лиха до своїх крепаків: "Се був в відносинах до крепаків контраст Андрієві Лизогубові, тому-то просто річ неможлива, щоб Шевченко приїздив до його гостювати". Їздив Тарас до Кейкуатова тільки на сеанси; часом з ним їздив і Андрій Лизогуб: може, тоді Шевченко перебував у князя і цілий день; може, раз чи два зістався й ночувати, але щоб жив у його — так се діло цілком непевне, неможливе" 421.

416 Оця передмова була подана до надрукування в "Киевской старине"; але цензура не дала друкувати її. Тим більш цікаво і варто б було завести ту Передмову до життєписі Шевченка... Я вдавався по неї, та не поталанило мені... Хоч гріх і не на моїй душі, а все ж воно шкода. [Див.: ПЗТ. — В 6 т. — К., 1964. — Т. 6. — С. 312 — 315].

417 Киевская старина. — 1893. — Кн. 3. — [С. 460 — 469].

418 Портрет К. Ф. Кейкуатової (VII. — кн. I. — № 153); особу портретованої уточнив П. В. Жур. (Жур П. В. Дума про Огонь. — К., 1895. — С. 344 — 349). — Ред.

419 Русская старина. — 1892. — Кн. V. — С. 430.

420 Киевская старина. — 1882. — Кн. X. — [С. 72].

421 З приватного листа до мене д. Шрага. /222/

Демичів дядько розповідав, що Шевченко одягався тоді абияк, неохайно. Усе убоге добро його вміщувалося в маленькому пакунку старенькому. "Щовечора після дняної роботи до тієї квартири, де жив Шевченко, збиралися усі, хто служив у Кейкуатова. Шевченко, розповідає Демич, або читав їм, або розповідав про що-небудь, та розповідав так цікаво, що всі незвичайно уважно слухали його. Іноді він розповідав з таким живим гумором, що слухачі його, і старі й молоді, однаково реготали. Привітний і говіркий з людьми простими, Шевченко не любив довго бути з панами і уникав князівських світлиць, хоча його й часто туди запрошували". Дак от навіть і в словах Демича доказ

того, що звістку Білозерського про часте гостювання у Кейкуатова треба знехтовати.

Перебуваючи у Седневі, Шевченко, oprіч праці поетичної, працював і коло малярства. Андрій Лизогуб був теж малярем, хоч і дилетантом, але добрим малярем. Почуття і смак художника у його були високорозвинені. Його майстерня, або малярня, була в мезоніні. З вікон того мезоніну був чарівний вид на річку Снов, що підперезує лизогубський сад, і далі за річку на рівнину геть-геть далеко! На весну, коли Снов широко, хоч і не вельми глибокою водою, розкинеться геть далеко і пійме луги, вид з того мезоніну (тепер його вже нема, дім той згорів р. 1883) був незвичайно чарівний. В отій малярні й жив Шевченко у Лизогубів під час свого перебування у Седневі і малював кілька зграбних малюнків, що були до самої пожежі не тільки художницькою, але й моральною оздобою лизогубівських світлиць.

Микола Білозерський каже в "Киевской старине", що як був він р. 1856 у Седневі, так чув від Андрія Лизогуба, що "Шевченко жив у його в окремому флігелі; і флігель той називав "малярнею". Здається, се була відома "кам'яниця" з намальованим запорожцем на дверях її. Там Шевченко і "малював", а по ночах чарковав з слугами Лизогуба. До обіду рідко коли виходив". Се такі невірні звістки, що я не певен, щоб Білозерський чув все те від Андрія Лизогуба.

Я їздив в Седнів умисне на те, щоб перевірити надруковані звістки про Шевченка. Дякуючи приязності і увазі Андрієвого сина Федора Лизогуба, мені спроможно було обдивитися і сад, і будинок Лизогубів, і "кам'яницю", що згадує Білозерський, і зібрати звістки про Шевченкове перебування у Седневі. Досі ще живе у Федора Андрійовича старезний чоловік Юрій; він року 1847 був дорослим вже парубком і досить добре пригадав дещо про Шевченка. /223/

Шевченко, як вже я й говорив, жив не в флігелі, а на мезоніні, де і була "малярня". "Кам'яниця" стоїть геть від дому, на кінці саду. Се вельми стародавня будівля. (На превеликий жаль, нині напівзруйнована і без догляду). Судячи по цеглі, з якої вона зроблена, найпаче уважаючи на широкі стіни її, можна гадати, що її змуровано ще в XVII в. Підземелля сієї будівлі, залізні гаки, на яких були там двері, грубі залізні каблучки в стінах і інше дають гадати, що в одній половині того льоху (вліворуч, як [у]війти) була тюрма, а в правій — або скарбниця, або місце під склад військових припасів. В будівлі над льохом, певна річ, була сотенна розправа. (Знаємо, що Седнів був сотенним містечком) 422. Хоча б Шевченко й хотів, так не можна було в напівзруйнованій кам'яниці ні малювати, ні "чарковати".

422 Кам'яниця збереглася й понині. — Ред.

Перебуваючи у Лизогубів в Седневі, от як проводив Шевченко день.

Вранці, коли була погода добра, ішов гуляти по селу; вернувшись, пив чай з Андрієм Лизогубом, а потім сідав чи малювати, чи писати. "Малюючи, часом випивав чарку горілки".

Обідав завжди укупі з усією родиною Лизогубів; а "увечері більш того, що пісні співав або слухав, як Ілля Іванович Лизогуб грав на роялі", а грав він, як казано мені, дуже добре.

З Седнева Шевченко виїхав коли не 2, так вранці 3 квітня: бо 5 квітня він був вже у Києві.

Певна річ, що щасливим і вселим поспішав Шевченко до Києва.

Приїхавши з Седнева до Чернігова, він застав тут лист Костомарова.

Останній, не одержавши від Тараса листа, писаного 1 лютого з Борзни, був певен, що Тарас в Чернігові, і писав до його:

"Тарасе! Доки ти сидітимеш у тій "Цареградській гостинниці?" Приїзди у Київ. Я запевне дознався, що тебе вже постановлено учителем малярського іскуства (штуки) в університеті у "виде опыта", як кажуть. Іванишев тобі кланяється і каже, щоб ти не гуляв у Чернігові, коли нема пильного казньонного (урядового) діла". Під листом дати нема; але не буде помилки, що післав його Костомаров або на самому кінці лютого, або з початку березія, і лист прийшов до Чернігова тоді вже, коли Шевченко виїхав звітіль до /224/ Лизогубів. Інакше б він не гостював так довго в Седневі, а, певна річ, поспішив би до Києва, щоб швидше взятися до бажаного діла — учительства малярству при університеті.

І от їде Тарас Григорович гостинцем.

Весело дзвенить поchtовий дзвоник; радісно б'ється серце поета-художника.

От вже він виїхав з темного броварського бору; на півдні перед ним блищить вже проти сонця хрест Лаврської дзвіниці, а от і сизий Дніпро, що так величаво підперезав Київ! На тім березі сизого пояса на зелених горах розкинув' ся днедавній наш Київ — "свідок слави дідівщини".

Ген-ген на горі стоїть, немов спущена з блакитного неба, срібноголова, незвичайно зграбна, легесенька церква св. Андрія: там зараз біля неї на Трьохсвятительській улиці домок Монсіної-Шпонвилної; в тому домі, гадає Шевченко, великий другака Микола Костомаров з своєю благою ненею!.. От і берег!

Шевченко на поромі. Ясно-блакитні очі поета впилися в красу Києва.

Тихо, повагом рушає пором через Дніпро.

Широко, високо й далеко ширяє думками геній нашого слова, літаючи в сферу своїх народно-національних, демократичних ідеалів.

Ніщо не охмарює його великих надій, його благородних думок. Йому й на думку не впадає, що лиха недоля злодієм-розбійником підкрадується нишком до його і стоїть вже за плечима у його і от-от хапне його і навіки проглине його щастя сподіване.

Так, така тьмяна, жахлива думка не могла тоді прийти в голову до Тараса Григоровича. Навпаки, певна річ — на душі у його було надійно, ясно, простірно; на серці тепло!..

Ще кілька хвилин, і він гаряче поцілує руку Тетяни Петрівни і гаряче притисне до свого дружнього лона Миколу Йвановича...

От вже пором біля берега. Пором вже став... поромники вже кинули кодолу, об'якорюють пором. Народ хоче рушати з порома на суходіл...

Вже й Тарас Григорович сів на бричку; але ж! — поліціанти й жандарі загородили дорогу, нікого не пускають з порома.

Ось старший з поліціантів, "частный пристав", підходить до брички, на котрій сидить Шевченко, і питає у його:

— Ви Шевченко?

— Він самий. /225/

— Я повинен вас арештовати.

Жандарм плигнув на бричку, де сидів Шевченко. Бричка рушила з порома.

Здивованого Тараса Григоровича помчали до губернатора Фундуклія... "Свободный" художник Шевченко опинився в арешті...

Сталося се 5 квітня р. 1847.

ТАРАС ШЕВЧЕНКО

в арешті

[5/17 КВІТНЯ — 23 ЧЕРВНЯ (4 ЛИПНЯ) р. 1847]

I

Арештованню Шевченка і тій тяжкій долі, яка потім випала нашому поетові, спричинився студент київського університету Олексій Петров. Батько Петрова був якимсь урядником в Сурожі (в Чернігівщині); мати, повдовівши, жила з пенсії — за службу чоловіка; пенсія та була невелика, річно сотня карбованців; тим-то Олексій перебивався з лекцій приватних. З початком листопада р. 1847 він заквартировав у Києві в домі попа з церкви св. Андрія Заводського. Тут квартировали два молодих українці: Сава Бодилевський, урядник з канцелярії генерал-губернатора, і Микола Гулак, що недавно скінчив університет в Дорпаті 423 і шукав собі посади. Трапилося так, що Гулакова світличка приходилася опостінь світлички Петрова, значить, останньому чутно було те, що говорилося у Гулака, де сходилися братчики Кирило-Мефодіївського товариства.

423 Дерпт — нині Тарту в Естонії. — Ред.

Небавом Петров помітив, що до Гулака ходить чимало студентів, професор університету Костомаров і ін. Людина цікава, метка і, очевидно, злидар моральний, Петров почав прислухатися до бесіди у свого сусіди і почув, як сам він признався на опиті, що там балакають про волю, "про республіканський устрій, про потребу знівечити в Росії монархічний устрій". Про республіку найбільш балакали Костомаров, дідич з Полтавщини Савич та студент Навроцький. Петров спостеріг з тих балачок, що розмовники організовали потайне політичне товариство. Небавом на обіді у Завадського Петров спізнався з Гулаком особисто /227/ і почав ходити до його. Вже й тоді в голові у його куйовдилася думка зробити донос на свого сусіда; але задля доносу не досить ще було того, що він з підслухів відав про товариство; треба було роздобути більш певних подробиць. Ходячи до Гулака, він прикинувся лібералом, ворогом уряду російського. Гулак поводився з ним довірливо, найпаче коли він почав доводити певність Гулакових думок і потребу єднатися людям ліберальним. За кілька тижнів Петров досяг того, що товариство прийняло його до свого гурту.

9/21 січня 1847 р. Шевченко виїхав з Києва, як ми вже те бачили в попередньому нарисі. Петров запевне не відав, ку ди виїхав Шевченко, гадав, що до Петербурга

"шукати собі посади". В Києві були ще братчики Навроцький і Опанас Маркович, з котрими Петров приятелював та вивідував подробиці про діяльність товариства. Нарешті 28 лютого Навроцький поїхав в Полтаву, а Маркович в Пирятин чи в Переяслав (певніш останнє).

"Тоді Петров побачив, що вже годі йому спостерігати, нема над ким стежити", і заходився, щоб випустити з-за пазухи вигодовану гадюку 424.

Однаке він не пішов з доносом ні до жандарів, ні до генерал-губернатора, а вдався до свого "начальства", насамперед до помічника куратора київської шкільної округи, до Михайла Юзефовича 425.

424 З листа приватного.

425 "Хуторна поезія" Куліша. — С. 28.

Звісно, останній не прийняв від Петрова доносу, та й ніяково і не можна було Юзефовичові прийняти донос студента Петрова. Перш за все, хоч який би там не був Юзефович, а все ж не зручно було йому стати відкрито керманичем Петрова в справі доносу на професора Костомарова і інших, з котрими він приятелював; не могло хоч трохи не варовати його й приятелювання Шевченка з ним, з губернатором Фундуклеєм і з Репніними, кривляками міністра освіти графа Уварова. Нарешті, з урядового боку теж не виходило Юзефовичові кермовати Петровим відкрито, у самого його був безпосередній начальник-куратор округу генерал Траскін, і сам він був урядником тієї археологічної комісії, в котрій Шевченко служив співробітником. Все оце примусило Юзефовича поводитися обережно та кермовати рукою Петрова потайно. Справити Петрова просто до жандарів, річ очевидна, Юзефович не хотів; бо в такому разі не було б перед начальством жодної власної заслуги Юзефовича; навпаки, начальство бачило б тоді не-/228/ догляд Юзефовича за університетом і брак "патріотичного" впливу його на студентів. В першому разі начальство задало б великої догани і Юзефовичу і Траскіну, а коли Юзефович виведе сю справу через Петрова, дак ніхто не скаже на його лихого слова і Петров стане доказом доброго "благодієльного" впливу Юзефовича на молодіж університетську.

Певна річ, що отакі думки примусили Юзефовича перш за все порадити Петрову спинитися на день-другий з доносом, доки він обміркує, з кого і як почати. А тим часом він зараз же, скоро довідався від Петрова про існування товариства, до якого належить і Шевченко, кинувся до археологічної комісії і, не говорячи, певна річ, нічого про те, про що довідався від Петрова, зняв ріп лишень про те, що Шевченко трохи не два місяці як виїхав з Києва і не відомо, де він і що робить? Могло бути, що потайно Юзефович оповів суцщу правду хіба тільки президенту комісії Писареву (головному секретарю генерал-губернатора Бібікова). Комісія 1 березія зараз же зробила постанову, підписану, опріч Писарева, професорами університету Чеховським, Ставровським, Селіним і Іванішевим, щоб скинути Шевченка з посади в комісії за те, що він "без всякої згоди комісії виїхав з Києва" 426.

Лишень в третій день березія Петров, прийшовши до куратора Траскіна, подав йому донос, що він "открыл существование в Киеве тайного политического общества";

вкупі з доносом Петров подав і статут товариства 427.

Траскін з Юзефовичем взяли Петрова на опит. Розповідаючи своє зрадницьке з'ясування, Петров додав, що він загаявся з доносом "єдине через те, що хотів зібрати якомога більш певних подробиць".

426 Легко могло трапитися і більш імовірно, що сю постанову комісія хоч і датувала 1 березня, але зробила її геть пізніш, може, вже тоді, коли Шевченка арештовали. Ні за ту, ні за другу думку певних фактичних доводів нема; але знаючи приятелювання з Шевченком Ссліна і Іванишева, про мене стає чудвою така строгість комісії до Шевченка і саме тоді, коли над ним нависла хмара доносу.

427 З приватних листів, неоголошених.

II

Генерал-губернатор Бібіков був тоді в Петербурзі. Звістку від Траскіна укупі з доносом Петрова він прийняв 16 березня і на другий день повідомив про се шефа жандарів графа Орлова, просячи звеліти зробити ревізію в Гулака, /229/ арештовати його і вирядити його під вартою в Київ до слідчої комісії. Думка була у Бібікова провадити слідство у Києві.

Ревізію у Гулака справили того ж дня; полонили його і папери його. Роздивившись Гулакові папери, гр. Орлов і "III отделение царської канцелярії", властиво, голова останньої генерал Дубельт, побачили, що в паперах є статут Товариства св. Кирила і Мефодія, що переписка його непевна взагалі і що перед ними повстає ціла змова, добре організована, і слідства про неї не можна доручити Києву, а треба провадити його в Петербурзі самому "HI отделению" 428. Тим-то Орлов 22 березня написав до Бібікова, а Бібіков того ж дня (естафетою о 7 годині вечора, телеграфа тоді ще не було) до київського губернатора Фундуклія, щоб він, взявши куратора Траскіна чи помічника його Юзефовича та жандармського полковника Білоусова, зробили ревізію у Костомарова, Посяденка, Маркевича, Шевченка, Тулуба, Андрузького, Навроцького і Білозерського 429; у кого з сих людей покажеться що-будь непевне, того арештовати і під вартою вирядити в Петербург в "III отделение", але все те чинити якомога потайно, щоб ніхто в Києві про те не знав, не відав 430.

428 Оте "III отделение" було жандармською інституцією, "де перебував головний нерв кермування внутрішніми справами Росії". Див.: Рус[ский] Арх[ив]. — 1889. — Кн. II. — С. 398 — та 1892. — Кн. VII. — С. 335.

429 Наказ про ревізію і арешт двох останніх Орлов дав 29 березня.

430 Від людей, у яких робили ревізію, брали звичайно на письмі обов'язок, як-от, наприклад, і у Рігельмана, що вони про ту ревізію ніколи нікому й слова не скажуть.

Наказ Бібікова прийшов до Фундуклія 28 березня. Костомаров в своїй автобіографії висловив, буцім Фундуклій в п'ятницю 28 березня прохав Михайла Юзефовича, щоб він побачився з Костомаровим і переказав йому, щоб він прийшов до його. Тоді б то вічна-віч губернатор остеріг його про ревізію. Час приховати папери ще був, бо з Юзефовичем Фундуклій бачився вранці, а ревізії тоді справляли звичайно серед ночі. Привід покликати Костомарова у Фундуклія був добрий: за кілька тижнів перед тим він

дав Костомарову переглянути свою працю "Описание Киева". Юзефович справді вранці 28 березня заходив до Костомарова, але, не заставши його в господі, тим і вдовольнився. Може бути, що Юзефович дійсно не відав, нащо Фундуклій кличе Костомарова, може, тоді ще він не відав також, що тієї ночі будуть /230/ ревізії. Одначе небіжчик Пильчиків казав мені, що Юзефович добре відав, але наумисне не хотів, щоб Костомаров поберігся з паперами; бо коли б у Костомарова не знайшли статутів товариства, тоді б донос Петрова вийшов би брех нею, а Юзефович сього не хотів... Тепер, коли мені запевне вже відомо, що Петров подав свій донос 3/15 марта і того ж дня стояв на опиті перед Траскіним і Юзефовичем, висловлена Пильчиковим думка стає нестеменно певною! Від часу доносу до часу ревізії і у Юзефовича, і у Фундуклія був цілий місяць; коли б дійсно хто з них щиро бажав остерегти Костомарова, так часу не бракувало. Очевидно, що і той, і сей не гадали про застереження; а щодо Юзефовича, так зараз буде знати, що не в його інтересі було остерегати свого приятеля; а навпаки, він попильновав оплутати Костомарова, зрадити його, видати і пагубою його вислужитись перед урядом.

Костомаров вернувся до господи увечері; йому Хома переказав, що приходив Юзефович і казав, що його кличе губернатор. Він був певен, що річ іде про "Описание Киева". Сієї праці він тоді не встиг ще перечитати, а до того він був вельми заклопотаний, бо позавтраму у його повинно було бути вінчання і весілля. Він не пішов до Фундуклія, а пішов до Заліської (директорки дівочої школи, де він учителював). Заліська теж присилала по його в той день, щоб зараз прийшов. Гадають, що буцім би то Фундуклій, не покладаючись на Юзефовича, прохав Заліську остерегти Костомарова, що вночі у його буде ревізія. Фактів на се нема; а коли се правда, так не можна не жалковати, що на лихо і собі, і Україні Костомаров не застав Заліську в господі і не схотів дождити її; а вернувся додому і тут безпечний і огорнений сподіваним шлюбом раював з старою своєю ненею! Аж ось о годині 11-й вночі прибіг до його Юзефович і тремтячим голосом мовив: "На вас зроблено донос; у вас зараз буде ревізія, коли маєте які небезпечні папери, зараз їх знівечіть".

Костомаров зумився, швидше взяв з шуфлядки статут товариства і хотів шматувати, але Юзефович ментом вирвав у його з рук і мовив: "Нехай воно буде у мене на схованці", — і з сим словом швидше з хати. За кілька хвилин прийшли Фундуклій, Траскін, Білоусов, поліцмайстер Голяшкін (Голяткін І. М. — Ред.) з поліціантами та з жандарами, зробили ревізію, забрали Костомарова і повели до губернатора.

Фундуклій покликав Костомарова до себе в кабінет, дав йому цигару, сам вийшов зараз же в другу світлицю, а його /231/ замкнув в кабінеті. Костомаров, мабуть, не дуже турбовався, знаючи, що папери у його на схованці у Юзефовича і в руки ревізорів не попались, і сидів спокійно під замком, аж доки не приїхали голова канцелярії генерал-губернатора Писарев і комендант київської фортеці генерал Пинхоржевський. Тоді Костомарова привели в залю. Писарев взяв його на опит:

— Чи ви знаєте Гулака Миколу? — спитав його.

— Знаю, — відповів Микола Йванович.

— А які у вас з ним стосунки?

— Дуже добрі, приятельські.

А проте він подав до "III отделения" на вас донос і при доносі додав ваш рукопис, скомпонований вами статут товариства; ось маєте і список з його. Чи можете ви дати слово честі, що не відаєте про сей статут?

Костомаров був певен, що така моральна і стійка людина, як Гулак, не вдатна зробити доносу; добре відав, що оригінал статуту він годину назад віддав на схованку в добрі руки приятеля свого Михайла Юзефовича; тим-то він, не вагаючись ні хвилини, сміливо відповів Писарєву:

— Можу і даю.

— А гляньте, що оце таке? — промовив Писарєв, показуючи йому той самий, писаний рукою Костомарова, статут, що повинен бути у Юзефовича.

Костомаров не стямився! Така очевидна і нахабна Юзефовичева зрада, немов та громовина, приголомшила його! Він зблід, затремтів, не встояв на ногах і впав на ступінь!

Після опиту Фундуклій стояв за те, щоб закинути Костомарова в фортецю, доки повезуть його в Петербург; але комендант на те не згодився. Тоді професора університету повели серед ночі під вартою на Подол і тут закинули в "кутузку", темну, сиру і незвичайно брудну хату, де сидять, звичайно, в арешті п'яниці та злодії. "Кутузка" — се кубло сміття, всякого бруду, блошиць і смороду. Начальник "кутузки", прийнявши серед ночі такого незвичайного "гостя", засоромився, що "гостеві" ні на чому навіть лягти, бо навіть соломи чистої нема: він зглянувся і приніс Костомарову власну постіль.

Ранком другого дня (29 березня в суботу) навідався до "кутузки" поліцмайстер Голяшкін і дозволив собі нечуваним робом глумитися з Костомарова: "Сьогодні, — мовив він, — здається, призначене було ваше вінчання і весілля? Мабуть, отут вам не так гарно перебувати, як би було в /232/ господі з молодою жінкою?" — та з сім словом повернувся і пішов швидше геть.

Увечері 30 березня "квартильний надзиратель" з двома жандарами повезли Костомарова і папери його до Петербурга. Проїхавши кілька миль від Києва, вони зустріли студентів Андрущенко і Андрузького, що по святах вертали до Києва. Костомаров розповів їм про свою пригоду і, не відаючи, що й над Андрузьким вже висить лихо, дав йому гроші, щоб вирядив кого-будь з Києва остерегти Марковича і Шевченка. Останній тоді саме перебував, як ми вже бачили, у Лизогуба у Седневі; але київська адміністрація не відала, де він саме в Чернігівщині, тим-то й стало на тому, щоб дождити, заким він вернеться до Києва, і повідомила про се Бібікова, а останній, як і шеф жандарів Орлов, написали до губернатора в Чернігів, щоб знайшов і арештовав Шевченка.

Поет наш нічого про се не відав, жодної звістки нікому не можна було до його подати; бо ніхто з приятелів його у Києві не відав, де він, а до того всю справу тримали і урядники, і приватні люде, хто чув про неї, в великій тайні.

Ледві Андрузький приїхав у Київ, його зараз же арештовали і вирядили під вартою до Петербурга. За день чи два вернувся Маркович, зараз же і його потрусили, арештовали і закинули в тюрму в фортеці. Потрусили ще студента Тулуба, але у його нічого не знайшли, тому і не повезли його в Петербург, а лишили в арешті в Києві.

Вночі під 3/15 квітня невідомо хто саме на паркані се литьби якоїсь Лазаревичевички (Лазаревичової. — Ред.) на "Александровском съезде" 431 наліпив таку "прокламацію": "К верным сынам Украины. Братья! настает великий час; час, в котором вам представляется случай смыть поношение, нанесенное праху отцов наших, нашей родной Украине подлою рукою вечных врагов наших. Кто из вас не подымет руки за великое дело! За нас Бог и добрые люди! Вечно верные сыны Украины, враги кацапов" 432.

431 Нині просто Олександрівська вулиця, що йде з горішньої частини Києва (Печерська) на Поділ (Володимирський узвіз. Ред.).

432 Переклад прокламації "До вірних синів України! Настає великий час, час, коли вам трапляється нагода змити сором, заподіяний кісткам батьків наших, нашій Україні рідній підлою рукою віковичних ворогів наших. У кого з вас не підійметься рука на велику справу?! За нас Бог і добрі люде. Довіку вірні сини України, вороги кацапів".

"Прокламація" наробила страшеного переполоху і в Києві, і в Петербурзі. Поліція, знявши її з паркану, подала /233/ до Фундуклія, він 4 квітня відіслав її до Бібікова в Петербург, а поліції і жандарам велів що сили є шукати, хто наліпив "прокламацію", сочити на березі Дніпра Шевченка і скоро він приїде, зараз арештовати і прямо з возом привезти до його.

В Петербурзі ще більше переполошилися. 15 квітня Бібіков вислав естафетою в Київ накази губернатору, куратору Траскіну і комендантові, щоб якомога пильніш спостерігати за усіма мешканцями Києва, найпаче ж за військом, за студентами і за гімназистами, "дабы не могли быть привлечены ни к каким неблагоприятным действиям". Опріч того, Бібіков і Орлов, уважаючи, що вистежено на Україні "между некоторыми учеными и учащимися вредное направление", порадили цареві, і цар 15 квітня згодився скинути Траскіна з посади куратора, а університет у Києві і всю шкільну округу віддати під догляд Бібікова яко куратора; разом з тим велено було Бібікову зараз же вертати до Києва 433.

433 Матеріалом на все розказане в оцій главі стала мені що автобіографія Костомарова, надрукована Н. Білозерською в "Рус[ской] мысли", 1885 р., кн. V і VI і в "Рус[ской] старине", 1880 (кн. 3); а що зібрані мною з найпевніших джерел, ще нігде не оголошених, звістки про арештований Костомарова і поводження з ним адміністрації і поліції. Хоч оці звістки здебільш безпосередньо до Шевченка не належать, але я уважав потрібним додати їх, раз, через те, що вони не можуть бути не інтересними задля моїх читачів, бо розповідають цікавий епізод з життя нашого історика, а в друге — й через те, що ми не маємо і ніколи вже не будемо мати таких подробиць про поводження адміністрації і поліції з Шевченком під час арешту і слідства. З того ж, як поводитися з ученим "дворянином", професором університету, можна без помилки вгадати і те, як

поводилися з художником з крепаків!

III

Так ото саме під час того переполоху, що наробила наведена вгорі "прокламація", Шевченко приїхав в Київ 5 квітня! На йому був фрак і взагалі він був одягнений немов на баль 434.

434 Рус[ская] мысль. — 1885. — Кн. V і VI — автобіогр[афія] Костомарова.

Фундуклій добре знав Шевченка і, побачивши, що він з дороги, а такий виголений, причепурений і в такому убранні, спитав його іронізуючи:

— Чого се ви, Тарасе Григоровичу, так прибралися?

— Та, бачте, — відповів Шевченко, — я поспішав до /234/ Костомарова на вінчання; він прохав мене за старшого боярина; дак я ото, заким у Броварах перепрягли мені поштових коней, поголився і причепурився, гадав, щоб з воза просто до молодого.

— Еге! коли так — дак де жених, туди треба і бояринові, — мовив Фундуклій і казав потрусити Шевченка і його пакунок 435.

З пакунку забрали шість портфелів з малюнками, пакет з паперами, скриньку з красками і три пістолі (один з них попсований). Від Фундуклія відвезли Шевченка в "кутузку", а потім з "квартирним" вирядили в Петербург. Коли саме квартирний Гришков повіз нашого поета з Києва, певної звістки нема. Гришков привіз його і віддав в "III отделение" під квиток 17 квітня саме в торжественне свято — день народження престолонаслідника, потім царя Олександра II. Вже ж Гришков їхав день і ніч, значить, на подорож до Петербурга треба було не більш як 8 днів. З сього можна без помилки гадати, що в Києві Шевченка держали в "кутузці" не менш 3 — 4 днів.

В дорозі Шевченко був веселим, безпечним; жартовав, сміявся, співав і взагалі поводився так, що на одній станції смотритель, записуючи в книжку "подорожнюю", мовив: "З виду не можна вгадати, хто тут з вас арештований і хто кого "сопровождает": чи Гришков Шевченка, чи навпаки" 436.

Шевченка замкнули в окрему келію тюремну при "III отделении". Там по келіям сиділи вже приятелі його, братчики: Гулак, Костомаров і Андрузький; небавом привезли арештованих у Києві Маркевича і Посяду (властиво, Посяденка) з Полтави, Навроцького і Білозерського; Куліша заарештовали в Варшаві, професора Чижова десь в дорозі перейняли, коли він вертався з-за кордону, Савича — вернули в арешт із заграниці.

435 В праці д. Чалого є звістки, що Шевченка остерігав на поромі, як переправлявся через Дніпро, якийсь гузарин і хотів пакунок його скинути в воду, але ся звістка, як і звістка, подана Білозерським в IX кн. "Киевской старины", 1882 р., здаються мені зовсім непевними. Про сочіння Шевченка і сподіваний арешт його адміністрація держала у великій тайні, а коли б хто з людей приватних і довідався про те, так остерегти Шевченка не можна було, бо ніхто не відав, де він, а розшукувати його не було вже часу.

436 [Костомаров Н. И. Письмо к изд[ателю] — редактору "Русской старины" М. И. Семеvскому]. — Рус[ская] стар[ина]. — 1880. — Кн. III. — С. 600.

Слідство провадив начальник "III отделения" генерал Леонтій Дубельт під кермою і доглядом шефа жандарів гра-/235/фа Орлова. Цар велів, щоб при опитах був і секретар Бібікова — Писарєв. З[і] споминок Костомарова і з документів, які доводилося мені бачити, знати, що головним помічником Дубельта був "действительный статский советник" Михайло Максимович Попов, колишній, як каже Костомаров, учитель відомого критика російського Вісаріона Белінського 437.

Слідчі перш за все розглянули забрані в арештованих папери і інші речі. У Костомарова, oprіч іншого, був перстень з написом "Св. Кирил и Мефодій", печатка з вирізаними словами "Іоанна, глава XIII, стих. 32, Н. К."; статут товариства і зшиток рукописний з творами Шевченка "превосходно иллюстрированными". У Куліша, oprіч іншого, той самий, що і в Костомарова, "Закон божий", зшиток недрукованих творів Шевченкових, між ними "Кавказ" і "Сон", і проект просьби до царя, щоб дозволено було заводити на Україні школи задля освіти народу. З паперів Марковича можна зауважити тільки на листи Пильчикова та якоїсь родички Марковича Катерини Керстен, де вона доводила Опанасові "непристойность стихотворений Шевченка и ничтожество малорусского языка": на її думку, Шевченко тому писав по-українськи, що "не силен был в русском языке" 438. В паперах Гулака теж знайдено статут товариства, "Закон божий" і "Наддністрянку"; нарешті, в паперах Шевченка 439 були: 1) вірш Чужбинського і Андрузького; 2) чотири листи до його Куліша: в одному з них 23 липня 1846 р. з Петербурга Куліш висловлює своє глибочезне поважання до Шевченка; в другому пише, на які добрі добутки він здобувся, подорожуючи по Україні; в 3-м каже, що коли вони взялися проясняти очі землякам, так повинні діяти так, щоб один одному помагав, по правилу Хмельницького: "Тим і стала козацькая сила, що у нас, панове-молодці, була воля і душа єдина"; нарешті, в четвертому була звістка, що харків'яне заходжуються видавати "Записки о Южной Руси" і кличуть до праці його, Шевченка і інших.

437 Див.: автобіографію] Костомарова, записану Н. Білозерською. — Русская мысль, 1885, кн. V і VI, і Русск[ая] стар[ина], 1887, кн. III.

438 Киевск[ая] стар[ина]. — 1893. — Кн. III. — С. 461 і листи людей приватних, ще не оголошені.

439 За се цар пошановав Керстен епітетом "благоразумной и рассудительной девицы".

Два листи Квітки, в них останній "очень дурно отзывается о москалях и называет их — дурными кацапами", лист княжни Репніної, писаний 9/21 грудня 1845 р., де княжна /236/ натякає, що вона примірковала зробити щось на користь Шевченкових кривняків; листи якогось Карпа і Штрадмана, що був учителем у Репніних. З власних творів у Шевченка були "Сон", поема "Осика", написана 7 березня 1847 р. у Седневі; кілька дрібних віршів; зшиток творів його, влаштованих до цензури з передмовою, в якій слідчі зауважили, що він "бранить (лає) русских" і каже: "Променяли мы свою добрую родину на пьяницу непотребную" (Россию). Слідчим кинулося в вічі, що у Шевченкових паперах нема статуту товариства, на руці нема у його перстень, нема і образка Кирила

і Мефодія. А се потроху свідчило б то, що він не належить до братства.

Почались опити арештованих.

І Куліш, і Костомаров в одно слово запевняють, що Дубельт 440 на опитах поведився занадто невічливо, по-грубіянськи, гукав, лаявся паскудними "площадними" словами, тупотів ногами, загрожував карою на горло. Костомаров додає, що з Шевченком Дубельт поведився геть зневажно і на одному опиті мовив до Костомарова: "Та й гарне ж було б те товариство, до якого б належав і Шевченко". Куліш в своїх споминках характеризує Дубельта і Орлова "хлоп'ятами під сивим вусом, тільки що лиха доля московська звеліла їм правити дорослими. Та ще як правити, без всякого закону". Костомаров називає Дубельта старою лисицею. Окрім того, слідчі не соромилися уживати спокуси і підступства. Михайло Максимович Попов, як оповідає Костомаров, часто приходив в келії до узників і всякими заходами влещував і спокушав їх, щоб на опитах говорили те, чого бажав Дубельт, напр[иклад], що вони дійсно організовали товариство, але не політичне, а наукове, таке, щоб між слов'янами простало православ'я і з'єднання усіх слов'ян в одну державу під рукою імператора російського. Слідчим, очевидна річ, треба було довести тільки, щоб самі арештовані призналися, що товариство існувало; а вже яке товариство: чи наукове, чи політичне, про те розсудила б сама "третєотділенська юстиція".

440 Дубельт — начальник "III отделения" — родом гішпанець. Попередник графа Орлова — шеф жандармів і начальник Дубельта — граф Бенкендорф держав його в "полном подчинении"; в листах до його Дубельт підписувався "нижашим рабом". Див.: Рус[ский] арх[ив]. — 1892. — Кн. VII. — С. 357 — 358.

За такими заходами слідчих не диво, що дехто з братчиків поплутався. Напр[иклад], погрози і похвалки карою на горло, з одного боку, а з другого, — обіцянки царської ласки /237/ і нагороди за щирість так вплинули на Василя Білозерського, що він, повідав нам Куліш, "впавши навколішки, в усьому признався, з щирим каяттям повинився і все розповів про товариство" 441. З вісток урядових знаємо, що Білозерський на опитах виявив "благородство і откровенность" (звісно, з погляду слідчих і графа Орлова). Плутався і Андрузький, говорячи на опиті, що "Шевченко був крайнім репрезентантом української партії в слов'янському товаристві, а товариство те мало на меті возродити гетьманщину"; далі, що Шевченко "усіх монархістів називав падлецами; підбивав товариство до більш енергічної діяльності і до видання часописі мовою українською; а з гетьманів — більш за всіх хвалив і шановав Мазепу", і, нарешті, що "противозаконні" Шевченкові твори були на схованці у Навроцького" 442.

Більш за всіх стійко і з великою повагою до власного пошановання, до української ідеї і до Шевченка поводитися на опитах Гулак, кривняк його Навроцький і Куліш. Про Гулака граф Орлов в своєму "докладі" цареві каже: "що він незвичайно уперто не хотів відповідати на питання; не признавався навіть в тому, в чому призналися Білозерський і Костомаров і, "мабуть, в душі своїй ховав такі думки злочинні, яких не повідав і своїм товаришам" 443.

В одному тільки разі усі арештовані, окрім Андрузького, говорили в одно: що

Шевченко до товариства не належав; але переогодом, коли 15 і 17 мая Андрузького поставили віч-на-віч з іншими і з Шевченком, він відрікся від того, що говорив попереду, і сказав, що такі думки свої про Шевченка він виводив з самих тільки здогадів, а не з фактів 444.

441 Див.: Хуторна поезія. — [С. 30 — 31]

442 З листів приватних.

443 Русск[ий] архив. _ 1892. — Кн. VII, [с. 334 — 347] Доклад гр[афа А Ф.] Орлова.

444 З приватних, неоголошених звісток.

Самого Шевченка слідчі брали на опит першим разом 21 квітня. На питання він відповів, що він з крепаків; що до панського двора взято його р. 1828; потім його викуплено, Академію він скінчив р. 1844. Ще коли був в Петербурзі, дак чув дерзкі нарікання на "царя і на уряд його; а вернувшись на Україну, почув ще гірше: нарікали і молоді і старі. На власні очі він побачив страшенне убожество в народі і жахливі утиски панами крепаків, і все те діється іменем царя і його уряду. Признаючи себе автором творів "Сон", /238/ "Кавказ" і інших, він додав, що гострих виразів ужив в них "по неразумію". Ілюстрували ж його твори — якийсь Башилов, котрого він не знає, та граф Яків де Бальмен, з котрим бачився тільки один раз і котрого вбито на Кавказі р. 1844 (1845 р. — Ред.). До Кирило-Мефодіївського товариства — ніколи не належав; вірші почав писати ще р. 1837 в Петербурзі 445.

Таким чином, слідчі не здобулися жодних доказів на те, що доносив Петров — ніби і Шевченко був братчиком; все йшло на те, щоб Шевченка відокремити; але прийшла з Києва нова звістка і трохи затягла відокремлення. Бібіков, вернувшись до Києва, кинувсь всіма силами вистежувати "Україно-слов'янське товариство" і 3 мая за № 14 прислав Орлову звістку, що у арештованих повинна бути на тілі випечена ознака приналежності до товариства; ознака та — гетьманська булава 446. Тоді слідчі усіх арештованих роздягли гольцем, оглядували їх всіма сторонами, але ж жодного тавра на тілі ні в кого не знайшли... 447

Нарешті 15 мая арештованих поставили віч-на-віч з донощиком Петровим. Останній признався, що Шевченкових творів ніколи не читав, але стояв на тому, що Шевченко, Костомаров, Гулак і Савич говорили на царя "дерзкие, непристойные слова" і лаяли його. Звісно, ніхто не повинився; Дубельт лютував і, поставивши віч-на-віч Гулака проти Білозерського і Костомарова, мовив до його:

— От вони признались, що ви з ними і з іншими хотіли організувати потайне товариство, тільки не політичне, а наукове?

Гулак на те відповів:

— Дайте мені лишитися з тим, що я й попереду вам казав, що сього не було.

Тут вже не тільки Дубельт, але й граф Орлов не всидів, розлютився і, наче стерявшись, почав тупотіти ногами і кричати, вигукуючи усякі похвалки страшенної кари 448.

Ся сцена так вплинула на рахманну і полохливу вдачу Костомарова, так пригнобила його, що він зблід і руки опустив. Коли їх повели з залі по келіям,

Шевченко, йдучи попліч з ними, мовив:

445 Ibidem і Киев[ская] стар[ина]. — 1893. — Кн. II.

446 З листів приватних, неоголошених.

447 Рус[ская] мысль. — 1885. — Кн. V, VI — і Рус[ская] стар[ина]. — 1880. — Кн. III (автобіогр[афія] Костомарова).

448 З листів приватних; Ibidem і "Хуторна поезія" Куліша. /239/

— Не журись, Миколо! Ще доведеться вкупі жити 449. Се були останні слова, які промовив тоді Шевченко до Костомарова; з того дня вони не бачились 11 років. Слова ті були пророчими і справдилися р. 1859.

IV

Під час слідства Шевченко завжди був веселим, бадьорим і спокійним. Перед опитом якийсь жандар-офіцер, помітивши, що Шевченко — ніби зажурений, мовив до його:

— Господь милостивий, Тарасе Григоровичу! Ви виправдितесь, тоді-то залунає ваша муза.

— Та не який же чорт усіх нас от сюди і загнав, як не ота бісова муза, — відповів Тарас 450.

Справді, журитися і вбиватися, здавалось, нема чого. Перед слідчими було тільки те павутиння, що самі вони з Петровими та з своїми павуками наплели; самі в йому заплуталися і не тямили, як виплутатися!.. Товариство — начебто й було, але було воно тільки кілька місяців під кінець р. 1845 та з початку р. 1846 і складалося воно з трьох чоловіка: Гулак, Костомаров та Білозерський; інші арештовані, як Посяденко, Навроцький і другі, тільки "сближались" з ними; а за Кулішем і за Шевченком не було й сього; вони "чинили злочинно на власну руку" 451.

За Шевченком усі "злочинні" вчинки були єдине вірші його. Вже ж не можна було не гадати йому, що за вірші великого лиха не буде: нехай — на кілька місяців закинуть в тюрму чи в хурдигу фортеці, — та на тому і край: "Висижу своє, та й годі!.."

Після 17 мая його вже не турбовали опитами; сидів він в келії самотою, читав Біблію (се єдина книжка, яку дозволено було йому читати) да часом творив вірші. 19 мая, сидячи біля вікна, він побачив, що блага неня Костомарова йшла в тюрму провідати свого дорогого одинчика 452.

449 Рус[ская] стар[ина]. — 1880. — Кн. III. — С. 601

450 Ibidem .

451 Рус[ский] арх[ив]. — 1892. — Кн. VII. — С. 341.

452 Костомариха, Мазуриха і Крагельська небавом після арешту Миколи Івановича поїхали до Петербурга; їм дозволено було бачитися з Костомаровим, на опит їх не брали.

Постать, вирази на тварі Тетяни Петрівни і всі тюремні обставини викликали з серця поета — один з найліпших віршів його. Наведемо його цілком, бо тут поет подає нам не тільки ха-/240/рактерні риси тюремних обставин, але і становище свого духу.

Весняне сонечко ховалось

В широких хмарах весняних,
Гостей зачинених своїх
Холодним чаєм наповали
І часових 453 перемінiali —
Синемундирних 454 часових.
І до дверей, на ключ замкнутих,
І до решотки на вікні
Привик я трохи, і мені
Не жаль було давно одбутих,
Давно похованих, забутих
Моїх тяжких, кривавих сльоз;
А їх чимало розлилось
На марне поле... хоч би рута,
А то нічого не зійшло...
І я згадав своє село,
Кого я там, коли покинув?
І батько й мати в домовині...
І серце тяжко запеклось,
Що нікому мене згадати...
Дивлюсь: аж, брате! твоя мати,
Чорніше чорної землі,
Іде, з хреста неначе знята...
Молюся, Господи! Молюсь,
Хвалить тебе не перестану.
Що я ні з ким не поділю
Мою тюрму, мої кайдани 455.

453 Вартових.

454 Жандарі російські носять мундири синьої барви.

455 Русск[ая] стар[ина]. — 1880. — Кн. III. — С. 602, 603.

456 Хуторна поезія.

Здається, опитами Шевченка і Андрузького 17 мая слідство скінчили і взялися розглядувати його і прибирати, кому яку кару призначити. "Правителям імперії р. 1847, каже Куліш, здавалося, що Шевченкові твори занадто злочинні не тільки своїм змістом і ідеями, не тільки тими добутками, до яких можна прийти людям, читаючи їх, але, головна річ, сама тільки думка, самий замір поета писати такі вірші, як "Сон".

Граф Орлов з Дубельтом, розгледівши все слідство про Шевченка і кириломефодіївців, скомпонували і подали цареві 26 мая "доклад". В "докладі" тому про Шевченка ви-/241/словлено так: "Шевченко, замість того щоб довіку носити в душі своїй побіжне почуття до осіб царської родини, що викупила його з крпацтва, творив вірші мовою українською найбаламутнішого змісту. В них він то вимовляє плач про зрабовання нібито і бідовання України, то гукає про славу гетьманського урядовання та

колишню волю козацтва; то неймовірно сміливо виливає покліп і жовч на царську родину, забуваючи, що вона стала добродіями його 457. Окрім того, що все заборонене вабить до себе людей млявого характеру, Шевченко поміж своїх приятелів придбав собі славу знаменитого письменника українського. Тим-то вірші його двічі шкідливі і небезпечні. З любленими віршами можна було на Україні посіятися, а потім і закоренитися думкам про ніби бутнє раювання часів гетьманщини; про щастя вернутися до тих часів і про можливість Україні існувати окремою самостійною державою. Уважаючи на те непомірно велике поважання, яке усі україно-слов'янисти носили в собі до Шевченка і до його творів, здавалося спершу, що Шевченко був поміж них коли не діячем, то хоча зброєю, з якої вони бажали користуватися в своїх заходах; але ж, з одного боку, заходи ті не мали такої ваги, яку бачили за ними з першого погляду (на початку слідства), а з другого, — вірші свої баламутні Шевченко почав писати ще року 1837, коли ідеї слов'янські ще не інтересовали київських учених. Усе слідство доводить, що Шевченко не належав до українослов'янського товариства, а діяв собі окремо, під впливом попсованості власної. Однак ж, уважаючи на баламутний дух і сміливість його, що перейшли за всякі межі, треба його признавати за одного з злочинців важних" 458.

457 Добродійство се досі річ темна. Шевченко на опиті хоч і згадав, що царська родина брала участь в лотереї на портрет Жуковського, намальований Брюлловим задля викупу його, Шевченка, але згадав про се лишень яко про факт, не надаючи йому жодного значіння добродійства; а пізніш в своїх "Записках..." він річ про добродійство царської родини називає "дурною байкою" і каже: "бездушному сатрапові і прибічнику царя (графу Орлову) привиділося, що мене викуплено з крпацтва і виховано коштом царя ("Кобзарь". — Т. III. — С. 19), а я б то взяв та й віддячив своєму добродієві тим, що намалював з його карикатуру... Не тямлю, звідкіля взялася оця дурна байка; тямлю тільки, що вона мені не дешево коштує".

458 Русский архив. — 1892. — Кн. VII. — С. 341 — [34]2.

А скоро він злочинець, то й треба прибрати до його відповідну кару. Такої кари Орлов з Дубельтом не шукали ні в статуті карному, ні в кодексі етики або найпростішої справедливості, а знайшли її в звичаях того часу, властиво, в /242/ тому ладу, що кермував тоді життям імперії. Зовсім не зна ти: з чого слідчі і судді впевнилися, що природа наділила Шевченка міцним здоров'ям; але вони порадили цареві, щоб художника Шевченка, за написання баламутних і до високого ступня сміливих віршів, яко наділеного міцним здоров'ям, віддати рядовим (звичайним) солдатом до війська оренбурзького з правами вислуги; наказати начальству, щоб строго доглядало за ним і щоб з-під пера його не виходило ні в якому разі баламутних і пасквільних творів".

Імператор Микола I, розглядивши доклад, пристав до поради, вимовленої Орловим і, конфірмуючи 28 мая, до прису ду Шевченка додав: "Під найпильніший догляд, заборонивши писати і малювати!" 459.

459 Ibidem. Тією самою конфірмацією присужена кара і всім іншим арештованим: "Гулака (25 років), яко головного керманича товариства, закинути в Шлісельбурзьку

фортецю на три роки, а потім заслати його під пильний догляд в далекі провінції. Костомарова (27 років, властиво, тоді 30) замкнути в фортеці на один рік, а потім заслати в яку великоросійську губернію на службу, але не по "ученой части" і під пильний догляд. Білозерського — Орлов радив спершу замкнути в фортеці на чотири місяці, а потім повернути на службу, тільки не на Україні. Цар звелів: "За щирість просто на службу в Олонецьку губернію під догляд". Куліша (26 років) Орлов радив замкнути в фортеці на 4 місяці, а потім вирядити в яку далеку губернію на службу під догляд, не дозволяючи йому їздити на Україну, і щоб цензура звертала найпильнішу увагу, коли він буде що писати і друкувати. Цар звелів: заборонити йому писати і вирядити на службу в Вологду. Навроцького закинути на півроку в арешт на гаупвахті, а потім заслати в яку далеку губернію на службу під догляд. Андрузького (19 років) і Посяду (властиво. Посяденка) вирядити в Казань, щоб там скінчили науку університетську, а потім заслати в далекі губернії на службу під догляд і не дозволяти їздити на Україну. Надруковані твори: Шевченка "Кобзар", Костомарова "Українські балади" і "Вітка" і Кулішеві "Повість об украинском народе", "Україна" і "Михайло Чернишенко" заборонити і не дозволяти більш продавати. І граф Орлов, і цар не забули віддячити донощикові Петрову: велено було взяти його на службу в те саме "III отделение", надавши йому права укінченого студента, хоч він і не скінчив університету; видати йому 500 карб[ованців] на одержу ("обмундирование"), а перегодом, уважаючи на його щирість на службі, зробити йому відповідну запомогу грошову. З інших джерел (Рус[ская] ст[арина]. — 1888. — Кн. XI) відомо, що сей Петров, служачи в "III отд[елении]", викрав якусь резолюцію царську про коней жандарського дивізіону і вкупі з анонімним доносом на Дубельта одіслав її до царя "яко доказ, що в "III отделении" за гроші можна добути все". Цар звелів вистежити донощика. Слідство довело, що донос зробив Петров; він повинився і признався, що зробив те, керуючись помстою. Цар звелів закинути його в фортеці в тюрму на цілий рік, а потім заслати під догляд поліції в Олонецьку губернію. Випустили його з заслання лишень р. 1870. Помер він р. 1883; живучи на волі, вже страшенно бідовав, перебиваючись заробітком з лекції музики. /243/

Матері Петрова цар звелів давати пенсії не 100, а 200 р. Звернули увагу на матір і на невісту Костомарова: як відомо мені з джерел, ще не оголошених, велено було матері Костомарова і жінці Куліша, доки син першої і чоловік другої сидітимуть в фортеці, видавати ту саму платню, яку брали на службі Костомаров і Куліш до арешту їх. Насамкінець велено було видати грошові запомоги: Мазуровій з дочкою на дорогу в Київ три сотні карбованців, а Білозерському, Посяденку, Андрузькому і Навроцькому по дві сотні кожному "на обмундирование" (на одержу б то). Знаємо, що Білозерський був людина геть не вбога.

30 мая привели в хату "III отделения" Шевченка і товаришів його, щоб вичитати їм царський присуд. Шевченко, як розповів Костомаров 460, нестеменно спокійно вислухав той незвичайно жорстокий присуд і на запитання, що він скаже? — мовив, що почуває, що заробив на тяжку кару і признає справедливність царської волі.

Жодної причини нема не йняти віри словам Костомарова, але ж в словах його ми чуємо єдине іронію, звісно, не з Шевченка. Річ очевидна, що Шевченкової відповідь не можна брати за щирю. Шевченко не сподівався, та й не було жодної причини сподіватися на таку жорстоко-тяжку кару. Почувши такий присуд, він яко людина вдачі перейнятливої, певна річ, зумився. Лишитися спокійним не можна було; чоловік і з риб'ячою кров'ю здригнув би! Спостережений Костомаровим "спокій" дійсне не був спокоем; то була німа приголомшеність духу і всього організму, несподівано придавленого присудом такої кари. Відповідь Шевченка треба вважати просто за несвідому, автоматичну; вона стає перед нами свідком і того, як "третєодділенські" судді поводитися з нашим поетом! За тими обставинами, за якими перебував тоді Шевченко, іншої відповіді і не можна було висловити. Найпростіша гуманність повинна б була сказати Дубельтові, що не личить йому вдаватися до приголомшеного поета з таким запитанням. Та й до чого і нащо було те запитання? Можливе і потрібне воно тільки в суді, коли вичитують присуд, на який можлива апеляція або касація; а тут про се і речі не могло бути! Поміркуймо тільки: що зробили б Шевченкові, коли б він на запитання Дубельта дав був щирю відповідь? коли б він присуд назвав власним його йменням? Ми маємо спроможність запевне сказати, якої був думки Тарас про висловлений йому присуд. На другий день він написав вірші: "Понад полем іде". В них читаємо:

Мужика й шинкаря,

Сироту кобзаря —

460 Рус[ская] отар[ина]. — 1880. — Кн. III. — С. 601. /244/

Приспівує старий, косить,

Кладе горами покоси,

Не мине й царя.

І мене не мине,

На чужині зітне,

За решоткою задавить 461.

Не трудно зрозуміти думку сих віршів і дух їх, а щоб виразніш став перед нас внутрішній образ поета в ту годину, коли йому вичитано конфірмацію, наведемо оцінку присуду, висловлену Тарасом в своїх "Записках" 462, тоді вже коли він відбув кару і був визволений, себто р. 1857. "Скільки пам'ятаю себе, — каже він, — коли я був ще дитиною, мене солдати не вабили, як се звичайно буває з дітьми. А коли почав я приходити в ті літа, коли справи вже розумієш, так у мене прокинулося непереможене гидовання до "христолюбивого воїнства". Відповідно тому, як ширшали мої зносини з людьми оцього "христолюбивого" стану, гидовання моє більшало і зростало до нудоти. І треба ж було облесливій долі моїй так люто поглумитися з мене: взяла вона та й кинула мене в найсмердючу гущу оцього "христолюбивого" стану. Коли б я був душогубом, кровопивцем, то й тоді не можна б було примірковати задля мене більш тяжкої кари, як завдати мене солдатом до війська. А до того мені заборонили писати 463 і малювати і відібрали найблагороднішу частину життя мого. Трибунал під

проводом самого сатани не спромігся б виректи такого холодного присуду нелюдського. Бездушні справники огидливо до останньої ниточки справили його. Август-поганин, засилаючи Назона до хижих готів, не боронив йому писати і малювати, а християнин Микола заборонив мені і те й друге. Обидва вони деспоти, але один з них християнин XIX віку. Республіка Флорентинська, напівхижа, розбісована християнка середніх віків, і вона все-таки не поводитися так з своїми непокірливими горожанами, от хоч з Дантом Альфері" (У Шевченка Альгіері. — Ред.).

461 Кобзар. — 1876. Т. I. — С. 216.

462 Кобзар. — Т. III. — С. 18 і 19 [запис від 19 черв. 1857 р.].

463 Заборону писати в практиці російських кар стрічаємо не вперше. Відомо, що священику Федору Левицькому, засланому в монастир, заборонено було давати папір і атрамент. Див. Русск[ая] стар[ина]. — 1885. — Кн. I. — С. 119 — 127.

Кару, присуджену царем Костомарову і Кулішеві, Шевченко уважав (хоч і не зовсім вірно, як побачимо) ще більш тяжкою морально. "Я, — писав він до княжни Репніної з /245/ Орська 24 жовтня р. 1847 464, все-таки вважаю себе щасливим, коли прирівняти до Костомарова і Куліша. у першого, — блага неня старенька, а в останнього — прекрасна жінка молода; і я не тямлю, за яке злочинство вони так страшенно покарані?"

Варто спинитися та обмізковати питання: чи не прибільшує Шевченко лиходійної сторони присуду?

Розглянути присуд і обмірковати його поглядом права і закону — річ цілком не можлива. Бачимо, що в "докладі" шефа жандарів ніже єдиним словом не згадано про який-будь закон, немов в Росії жодного закону нема. Тим часом, коли в Росії організовано інституцію жандарів, так потребу її доводили нічим більш, як потребою доглядати, щоб в Росії пановав закон. Доклад графа Орлова перш за все знехтовав ґрунтовний закон російський, що ні в кого і ніхто, окрім певного суду, не може одібрати приналежних йому прав горожанських, та й суд може одібрати тільки за злочинну подію, заборонену законом, доведену перед судом певними доказами, кваліфіковану судом і припасовану до відповідного їй закону карного. Бачили ми, що у Шевченка одібрано без суду права горожанина і художника і призначено йому кару, якої жоден закон не призначає.

На Шевченка наложено чотири кари: заслання без терміну ; заслання в солдати; заборона писати і заборона малювати. Будемо далі бачити, наскільки люто тяжкі задля поета-художника були оці кари і яким невимовно пекельним огнем вони мордовали його цілих десять років; тепер же нагадаємо лишень думку Куліша про ті кари: "Правителям імперії р. 1847, — каже він 465, — здавалося ділом дрібним запроторити в російську преісподню мужичу дитину, що писала вірші не знати якою мовою. Тепер оця дитина стоїть поруч дитини панської, поруч Пушкіна, і як усе чесне, усе благородне, усе високе умом в Росії йде слідом Пушкіна, так усе, що є істинно людського на Україні, іде за стягом Шевченка. Обидва поети обдаровані великими дарами природи; Шевченко ще більш, ніж Пушкін. Коли б судді Шевченкові знали своє стійло і не

мішалися б у такі речі, яких їм не дано розуміти, тоді б те серце, що засвітилося спасенною думкою спокутовати гріх щербатої долі Тарасової, не пройшов би гострий меч" 466.

464 Киев[ская] стар[ина]. — 1893. — Кн. II. — [С. 263], листи Шевченка до [В.] Репніної.

465 Див.: Хуторна поезія. — [С. 29 — 40].

466 Ibidem . /246/

Виходить, що царська заборона Шевченкові писати стала заборonoю Україні, Слов'янщині і цілому світові скористоватися тими великими дарами, якими природа наділила Шевченка. Хто зна! до якого б високого ступня загальнолюдських ідей добра людського і поступу розвився б Шевченків талант і в які б високохудожницькі форми він вилився б, коли б не обтяла йому крил рука "III отделения"! Ті, що карали Шевченка заборonoю писати, добре тямили, що діяли, і мені не можна пристати на Кулішеву думку, що вони вважали дрібним ділом таку саме кару. Заборону писати вони виправдували в докладі — тим, що Шевченко своїми творами надбав собі на Україні великої слави і поваги; от їм і йшло про те, щоб знівечити не "злочинця", а поета, щоб знівечити на Україні твори, які здавалися їм "двічі небезпечними і шкідливими" з їх погляду. Граф Орлов, немов на глум, вважає прибрані Шевченкові кари "милосердними". Він вдає, що уважає на молодий вік, на "попсованість моральну", яку треба полагодити; каже, що бажання царя завжди простує до милосердя, і радить покарати Шевченка засланням, солдатчиною та заборonoю писати; а цар самотійно вже, без чужої поради і мотивів, додає нову кару: заборону малювати. Шевченко кілька разів в листах до приятелів і в записках своїх стоїть на тому, що до сієї кари і приводу не було, бо він ніколи не малював нічого такого, щоб простовало проти уряду!

Коли в "правосудді" колишнього "III отделения" треба шукати якої доброї сторони, так се хіба те, що воно, нехтуючи всякий закон, відкидало формалізм, справляло свій суд дуже швидко: за два місяці воно над Шевченком і його товаришами справило і слідство, і суд і виконало присуд 467.

467 Хоча і як жорстокою здається нам кара Шевченка і товаришів, одначе, річ певна, що коли б карав їх Бібіков, так він покарав би ще більш люто; бо проти жорстокості його змагалися інколи навіть голови "III отделения". Напр[иклад], довідавшись, що дідич Григорій Галаган (від р. 1881 радник Ради державної) приймав у себе Шевченка і був близький приятель Чижова, Бібіков доводив 13/25 мая за № 21 шефу жандарів, що через те й Галаган "человек неблагонамеренный". Орлов відписав, що він не бачить "неблагонамеренности" в тому, що Галаган загарливо любить свій рідний край, одначе ж "проти українофілів буде ужито обережного і непомітного спостереження". Дійсне, 30 мая по наказу царя велено було київському і харківському генерал-губернаторам стежити, чи не лишилося у кого Шевченкових віршів і інших творів "баламутних"; а тим паче чи не живуть між українцями думки про колишню волю. Гетьманщину та про право на самотійне існування України. Більш за все звертати увагу на тих українців, що займаються українською давниною, /247/ історією і

літературою, і пильно братися, щоб в сій сфері знівечити всякі "надужиття", одначе чинити се обережно, непомітно і скількимога не роздратовувати українців ("уроженцев Малороссии"). Див.: Рус[ский] арх[ив]. — 1892. — Кн. VII. — С. 346.

V

В 31-й день мая жандарі відвезли Шевченка з тюрми "III отделения" і віддали на руки уряду військовому, щоб вирядив до Оренбурга. Костомаров, стоячи біля вікна своєї келії тюремної, бачив, як вартові жандарі вивели Шевченка з келії на тюремний двір і посадовили на бричку. Сідаючи, поет підвів голову вгору і, глянувши на тюремні вікна, побачив Костомарова, зняв шапку, усміхнувся і привітно поклонився йому 468.

Уряд військовий не гаявся справити царську конфірмацію: генія нашого слова одягли в солдатську шинелю. Військовий міністр граф Адлерберг велів фельд'єгерю підвезти Шевченка в Оренбург і віддати начальникові війська Оренбурзького генералові Обручову.

Відлер 469 2/14 червня рушив з Шевченком з Петербурга, а 9/21 т. м. о годині 11 вночі був вже в Оренбурзі 470, проїхавши, таким чином, за сім день 2110 верстов. Виходить, що за добу він пробігав не менш трьох сотень верстов. (Верства на 25 сажнів менш за кілометр). Не треба дивоватися такій бистрій їзді, хоча тоді залізниця була тільки з Петербурга до Москви. Річ відома, що в Росії, коли везуть "державних злочинців", дак везуть хоч би й кіньми день і ніч, спиняючись лишень на такий час, якого неминуче треба, щоб перепрягти коней; одно слово, тому, хто супроводить "злочинця", пильно наказували їхати "безостановочно". Про спочин не було й річі. Пити, їсти, спочивати "злочинцеві" можна тільки під той час, коли перепрягають коней або їдучи на возі. Навіть коли б "злочинець" занедужав в дорозі, дак супроводникові не забороняли при такому випадку спинитися тільки в губернському місті і тут спитатися в урядового лікаря: чи дальша їзда не причинить смерті "злочинцю" і коли ні, то їхати далі, не вважаючи на недуг. Супроводник стає повним господарем і паном "злочинця", за ним є навіть право застрілити останнього, коли б той побажав утікти.

468 Русск[ая] стар[ина]. — Кн. III. — 1880. — С. [601].

469 Віддер. — Ред.

470 Истор[ический] вестн[ик]. — 1886. — Кн. I. — С. 159 — і Киев[ская] стар[ина]. — 1893. — Кн. II. /248/

Згадуючи про оцю подорож через десять років, Шевченко, вертаючись вже з заслання, писав в своєму Журналі 471: "Вдруге переїжджаю через Симбірськ і вдруге не пайдить мені подивитися на пам'ятник Карамзіну. Першим разом, 1847 р., мене везли через Симбірськ, але тоді було не до пам'ятника. Тоді я ледві встиг пообідати. Тоді мене вельми треба було нащось в Оренбурзі. Тим-то фельд'єгер не дрімав і, перегнавши тільки одну коняку поштову, на восьмий день примчав мене в Оренбург".

Начальник війська Оренбурзького на другий же день (10 червня) дав за № 25 приказ начальникові 23 пішої 472 дивізії, щоб "колишнього художника с. петербурзької Академії художеств Тараса Шевченка, обвинуваченого і пока раного за те, що писав мовою українською баламутні вірші найнахабнішого змісту, зареєстровати "рядовым"

солдатом ("нижним чином") і тримати його під найпильнішим доглядом, не даючи йому писати і малювати" 473. Начальник дивізії призначив Шевченкові служити в п'ятому батальйоні, що перебував далі на схід, в Азію, в Орській фортеці.

471 Кобзар. — Т. III. — Записки. — С. 115 — [116] (9 вересня 1857 р.)

472 Піхотної. — Ред.

473 Русск[ая] стар[ина]. — 1891. — Кн. V. — С. 438.

Заким вирядили нашого поета до Орська, він мусив кілька день перебути в Оренбурзі. Оренбург був тоді містом невеличким, новим ще, "криницею", з якої культура російська військовими походами простовала на Схід, в Середню Азію. Властиво, се був осередок військовий, так мовити, "двері" з Росії європейської; тими "дверми" вилітали птахи "гнізда Петрова" на киргизів і інших перехожих, вільних тубільців степових. Разом з тим Оренбург був і містом заслання "державних злочинців". Більш за все закидали сюди поляків, але і з великоросів немало таких злочинців покутували в Оренбурзькому краю свої "гріхи", напр[иклад], Плещеев Олексій, Достоевський і інші. Нарешті, Оренбург був осередком торгу з народами Середньої Азії. Тут була таможенна комора під кермою таможенної комісії. Через се в Оренбурзі перебувало тоді чимало людей освічених, що по волі, чи по неволі, чи свідомо, чи не свідомо служили "обрусенню". Були тут і наші земляки-українці на службі в таможенній комісії, між ними були Сергій Левицький і Федір Лазаревський. Вони особисто Шевченка не знали, але відали твори його. Не скажу, від кого Лазаревський довідався, /249/ що Шевченка привезли в Оренбург. У його зайнялося добре бажання побачити земляка-поета. Але Шевченко перебував в казармі військовій і, щоб побачитися там з ним, треба було дозволу начальства військового. Лазаревський вдавсь до свого знайомого полковника Матвієва — людини, очевидно, доброї, і прохав у його дозволу і чим можна попільжити гірку долю поета.

— Добре! — мовив Матвієв. — Зробимо усе, що можна буде 474.

Прийшовши в казарму, Лазаревський застав, що Шевченко лежав горілиць на "нарах" (ніби ліжка), на йому була тільки сорочка та солдатські штани з грубого полотна; він уважно читав Біблію, яку ще в Петербурзі він випрохав собі, щоб читати з страшенної нудьги; бо і в тюрмі, і тут, в казармі, йому нічого іншого читати не давали.

474 Киев[ская] стар[ина]. — 1888. — Кн. X. — [С. 5], стаття [М. І.] Стороженка ["Первые четыре года ссылки Шевченко"].

Поет особисто теж не знав Лазаревського, може, й не чув про його. Маючи за собою недавній гіркий досвід, що з людьми незнайомими не треба поводитися одверто, він повітав свого гостя здержливо, але рідна мова, щирість і сльози, що блищали на очах у гостя, перемогли обережність, і він відчинив земляку-гостю двері до своєї "святої святих". Перекинувшись кількома словами, Тарас з першого ж разу сприятелівся з Лазаревським, як колись у Києві з Костомаровим.

Дякуючи добрісті Матвієва, Шевченкові не заборонено того ж дня увечері провідати Лазаревського, Тут зібралися і інші земляки, які були в Оренбурзі, і щиро повітали поета. Таким чином, Шевченко трохи не через три місяці після виїзду свого з

Седнева від Лизогуба тепер вперше опинився не під арештом, не під доглядом дозорців, а серед щирих земляків освічених, почув рідне слово і щирі бесіди. Стало можна йому, коли не відпочити серцем і душею, то хоча болящі рани їх скропити тією рососою спочуття щирого, дорогого кожному письменникові, що хоч не загоїть виразки, так принаймні на якусь часиночку заціпить, вгамує біль. Той вечір у Лазаревського був Тарасові тим дрібним дощиком, що в спеку серед степу оживляє рослину.

З того дня і до самого виїзду з Оренбурга в Орськ Тарас щодня бував у Лазаревського і сприятелювався де з ким з своїх земляків, як-от з Левицьким, і з поклонників його Музи, як /250/ от з капітаном Герном і полковником Матвієвим. Нові приятелі заходилися дуже клопотати, чи не можна прихилити Обручова, щоб не засилав Шевченка до Орська, а лишив в Оренбурзі, але в цьому разі їм не поталанило і військове начальство вирідило його до п'ятого батальйону.

Не відомо нам, коли саме він рушив з Оренбурга, може, не раніш 23 червня; бо тільки в той день видано про се приказ і записано Шевченка на "действительную службу". Таким чином, 23 червня ми і беремо яко день похорон, відповідно волі царя Миколи I, нашого поета-художника, властиво, похорон його музи і пензля. З 23 червня не стало поета-художника Академії, а був лишень "рядовой из политических преступников Тарас Шевченко". Геній нашого слова, краса України і слов'янщини, наші національні гордості, став безправним жовніром! З того незабутнього довіку дня не тільки офіцер, не тільки темний фельдфебель, навіть підпийний жовнір-"дядько" мав "право" знущатися, глумитися, мордовати Шевченка військовою муштрою і навіть бити своєю брудною рукою ізбранного Богом найкращого сина нашої України прекрасної.

Не трудно тепер зрозуміти, що діялося тоді в душі у Шевченка, які думки повинні були перейняти і охмарити увесь його організм духовий і моральний? Річ певна, що тоді його перейняло, обгорнуло почуття гірше за те, яке б обгорнуло чоловіка, вповні свідомого і дужого всіма сторонами, коли б його зненацька силоміць закинули-забили в тісну, холодну труну темну. В труні чоловік не довго б мордовався; він небавом задушився б, а Тарас ішов на довге мордованя в широкій труні-казармі. Він тямив, що в тяжких стражданнях фізичних і моральних він мусить проквільно умирати.

Але ж, каже Шевченко в своєму журналі, вислухавши присуд царський, я сказав собі на думці: не зроблять з мене солдата... і не зробили. Добре. Але яких же тяжких мук повинен був зазнати поет, борючись проти силкування зробити з його "бравого солдата"? Про се буде у нас річ потім, а тепер зауважимо ось на що.

Кажуть-говорять: людина може до всього при звичаїтися, до всього привикнути, опріч хіба ніколи не привикне до тюрми. А я додаю, що чоловікові легше привикнути до тюрми, ніж до заслання без терміну. Таке заслання гірше, важче усякої тюрми; бо воно повсякчас мордує, бентежить і дрочить чоловіка. В тюрмі можлива самотність, людині можна /251/ тоді, принаймні ніхто не перешкодить, на дно душі своєї зазирнути, ширяти неокраєними думками, впиватися мріями, хоч одну хвилину спочити в царстві своїх ідеалів. Нічого сього не можна в казармі: товариство не дасть. Саме заслання без солдатчини, отаке-от, яке постигло Куліша, Костомарова і інших, і то вже кара люта, бо

воно переломлює у чоловіка усі обставини, переминяє йому побут матеріальний і соціально-моральний. Тяжко було Костомарову покинути дорогу Україну, люблену професію та любов йому матір і свою наречену, молоду Крагельську, та замість кафедри у Києві сидіти цілий рік в самотній келії тюремній, а потім опинитися в Саратові в канцелярії і працювати в гурті сіпак. Тяжко було і небіжчику Кулішеві замість подорожі задля освіти і науки в слов'янщину мандрувати в темну Тулу, поховавши надію на сподівану професорську кафедру в Петербурзі; та все не таки стежка до самоосвіти не була їм перекопана; не були вони високим муром відгороджені від хоч поодиноких людей освічених; їх не закидали в "смердячу казарму", в товариство п'яних, темних, зневолених людей під пильний і безупинний догляд темного "дядька". Їх не неволили товаришувати з п'яницями, з злодіями, з варнаками. Їх не знесилювали убогою їжею солдатською, важкою рушницею та щоденною муштрою осоружною.

Зовсім інша річ з Шевченком.

З берегів красюка-Дніпра, з старезно-славетного діда Києва, з рідної України, прекрасної своєю меланхолічно-величавою природою, Шевченка закинули на берег "сухорлявої" річки-калюжі Орі в голу пустелю, до невеличкого напівдикого міста військового Орська, та ще й тут — в смердячу казарму! Тут усе, чисто все, було про Шевченка чужою-чуженицею — гіркою, сумною, непривітною: замість ясно-голубого неба України — "небо невмите"; замість розкішних степів зелених — тут "голий, рудий степ киргизький"; замість веселих світлиць Тарновського, Лизогуба, Репніних і ін. — темна казарма, повна бруду та смороду; замість товариства таких світлих людей, як Костомаров, Пильчиків, Гулак, Маркович, Лизогуби, Репніна, — товариство темних жовнірів та п'яниць-офіцерів! Перед Шевченком три місяці назад була сподівана в Київському університеті кафедра малярства, де він навчав би освічену молодіж, — тепер він ішов на науку муштри і "шагистики". Ясні мрії про блискучу надію на Академію художеств в Києві заступила густа хмара безнадійності жахливої; замість /252/ пензля художника — рушниця важка; замість книжки і поезії — солдатська "словесність" величання начальства; замість світа взагалі — тьма і пітьма, неволя і пригнобленність духу... Перспектива перед Шевченком була в Орську занадто жахлива!

Підемо і ми за ним до Орської фортеці подивитися, як він тяжко там жив своє великомучениче життя.

ТАРАС ШЕВЧЕНКО

на першому заслання

(18/30 ЧЕРВНЯ 1847 — 17/29 ЖОВТНЯ 1850 р.)

...Горе нам

Невольникам і сиротам

В степу безкраїм за Уралом.

Т. Шевченко

I

Той п'ятий батальйон Оренбурзького війська, до якого записали Шевченка, перебував залогою в невеличкому повітовому місті-фортеці Орську: сюди і вирядили

поета з Оренбурга.

З Оренбурга до Орська 265 верстов (майже 300 кілометрів). Цікава річ: яким робом спростовав Шевченко сей немалий степовий шлях: чи пішки, чи на конях? Виразної певної відповіді — доки що на се інтересне питання — нема: мусимо добути її з тих розкиданих дрібних звісток, які нам трапилися по джерелах.

Спершу Косарев подав звістку 475, що Шевченка препроводили в Орськ", а потім Юдін 476 додав, що "бригадний командир 14 червня вирядив Шевченка етапним "порядком" (ладом) в команді поручника Почетова 477 в Орськ, куди поет прибув 22 червня". З таких звісток можна б гадати, що поет простовав пішки — і йшов вісім день; але таку гадку нівечить вже сама трудність, йти вісім день без спочину і проходити щодня безлюдним степом під час літньої спеки і духоти по 33 верстви! Нарешті таку гадку зовсім знівечила новіша урядова звістка : начальник етапу поручник

475 Киев[ская] стар[ина]. — 1890. — Кн. II. — С. 130.

476 Русс[кий] архив. — 1898. — Кн. III. — С. 464

477 Почешева. — Ред.

478 Кам[ско]-Волж[ский] край. — 1897. — № 307.

Почетов подав 18 червня за № 957 донесення, що "рядового Тараса Шевченка вирядив до Орська того же /254/ дня". Значить, в дорозі Шевченко був не більше п'яти день: а за такий час вже цілком неможливо перейти 265 верст, щодня б то по 53 версти! Очевидно, що Шевченка з Оренбурга в Орськ повезли кіньми.

Ледве чи можна гадати, що військовий уряд дав свої кошти на переїзд Шевченка поштовими кіньми до Орська: у самого ж Шевченка, річ певна, грошей не було. Але недоста чу грошей легко було уладнати. Тепер вже запевне відомо мені, що з початку червня р. 1847 приїздив до Оренбурга, раніш трохи, ніж Шевченко, Василь Лазаревський 479. Отож він і привіз братові своєму Федорові і іншим землякам, які тоді були в Оренбурзі, сумну звістку про долю нашого поета. Ми вже відаємо, як приязно, як щиро Федор Лазаревський і інші українці привітали "рядового" Шевченка. Вже ж, річ певна, що не можна було їм допустити, щоб віщий кобзар України простовав 265 верстов пішки: вони скинулися і дали на ту подорож гроші, і поетові можна було прохати начальство, щоб дозволило везти його поштовими кіньми коштом його самого. Що Шевченко їхав, а не йшов з Оренбурга до Орська, так сю думку мою підпирає і власне оповідання Тараса про подорож Сокири до Орська 480.

На подорож Ваті (в "Близнятах") варто зауважити ще й через те, що тут стріваємо порівняння села й людності великоруської з українською. Село великоруське малює Шевченко непривітним, нечепурним, як і саму людність. Навпаки — село Островна (по дорозі в Орськ) заселене зайдами-українцями, і тут, як і на Україні в селі, "ті ж верби зелені, такі ж хатки біленькі, закутані в зелень; дівчинка в плахті, завітчана, жене корову". Побачивши Островну, поет "аж заплакав, так живо нагадала вона йому рідний край прекрасний". Далі поет намалював картину щиросердої привітливості острівнянських українців 481. Островна так глибоко врізалася в серце поета, що він співав про неї і в віршах: "Ну що б, здавалося, слова..."

Не доїздячи кілька верстов до Орська, перед очима Тараса показалася пустиня, що льодом пойняла його душу. За хвилину після тяжкого вражіння пустині, я, каже Шевченко 482,

479 Василь Лазаревський род. 26 лютого р. 1817, помер 28 квітня р. 1890 [27 лютого 1817 — 18 квітня 1890].

480 Близнецы, с. 220 і далі (Поэмы и повести).

481 Ibidem . — [С. 222 — 223].

482 Ibidem. — [С. 223] і далі.

почав придивлятися до скорботної панорами і посере- /255/ дині її помітив білу плямку, облямовану червоно-бурою смужкою. "То Орськ біліє", — промовив ніби сам до себе поштар-погонич. "Так от вона, знаменита Орська фортеця! — промовив я майже голосно: і мені стало тяжко, сумно, тужливо, наче Господь знає, яке велике нещастя дожидало мене в тій фортеці; а страховита пустиня навкруги здалася мені викопаною могилою, що налагодилася похоронити мене живим. Під'їздячи ближче до Орська, я думав, чи співають у фортеці пісні? І ладен був битися хоч на який заклад, що не співають: бо за такою декорацією можливо тільки мертве мовчання да тяжкі зітхання, а не пісні". Перегодом стало знати, що ота біла плямка — була церква на горі, а червоно-бура смужка — дахи будівель, казарми, комори і інше. Переїхавши дерев'яний міст (через річку Урал), поет опинився в Орській фортеці. Киргизи називають її — Яманкала, і оця назва занадто вірно відповідає характеру місцевості. "Орська фортеця, — розповів нам Шевченко, — як не треба більш в гармонії з місцевістю навкруги її — та ж сама рівнина і одноманітність: з колориту загального виділяється тільки невеличка церква на горі. Під горою з одного боку брудні саклі татарські, а з другого — двір інженерний, де стоять каземати задля каторжників (варнаків). Проти інженерного двору — довга, понизька, дерев'яна будівля з невеликими вікнами — то батальйонні казарми, біля них дерев'яний екзерцирс-гауз; а далі майдан і церква, за нею — слобідка з маленькими домиками".

Перше, що живого зустрів в Орську Шевченко, був гурт варнаків таврованих: вони лагодили шлях, бо сподівались приїзду корпусного начальника. За ними, ближче до казарми, муштровалися на майдані жовніри 485.

Орськ і тепер місто убоге невеличке, менш 9 000 людності; більшість її становлять москалі, татари, киргизи да мордва; місто таке некультурне, і восени таке в йому болото, що навіть 10 літ назад серед міста загруз і потонув верблюд 486. Місто степове, рослини майже зовсім нема; зима там люта; сніг часом засипає цілі аули 487.

483 Яманкала. — Ред.

484 Несчастный. — С. 690. — (Поэмы и повести...).

485 Близнецы. — С. 225. — (Поэмы и повести...).

486 Кам[ско]-В[олжский] край. — 1897. — № [307, 11.01].

487 Аул — село, хутор.

А що за місто був той Орськ 50 літ назад, про те, кажуть старожили люде, трудно собі і вообразити! Було воно обведене земляним валом від /256/ гори, біля якої стоїть

місто, аж до річки Уралу. В середині міста, опріч казарм, було кілька домиків офіцерських да, може, з 20 козачих халупчин; а навкруги безлюдний степ, що й нині ще має вид сумно! пустелі.

Не треба мені говорити, яке вражіння на Тараса зробила оця картина першої знайомості з Орськом! Далі йшли не ліпші, а гірші зустрічі: він мусив ставитися перед усім начальством, аж доки не дійшов до найгіршого "круга" свого "пекла" — до казарми і, певна річ, з уст кожного начальника, почавши від "дядьки" до коменданта, вислухати стільки ж осоружне, скільки одноманітне й образливе напучування: "Водки (горілки) не пий, служити ретельно, слухатися старших і пам'ятати, що "за Богом молитва, за царем служба не пропадають".

Першим ділом в Орську постановили нашого поета 25 червня 488 під аршин; зміряли, якого він зросту, завели його до "ранжирного списку" (реєстру), записали в реєстр під № 191 "рядовим 3-й роти" і написали його "формулярний список". Подаємо останній, бо він стає нам патретом нашого кобзаря, намальованим в кінці червня р. 1847 рукою ротного писаря, як знати з правопису, чоловіка темного. В тім "списку" читаємо, "що "рядовой" Шевченко 2 роти на зріст 2 арш[ин] 5 вершків; має лице чисте; волосся на голові і на бровах темно-руське, очі темно-сірі; ніс звичайний. Був художником петербурзької Академії художеств; а з якого він стану — невідомо: бо про се звісток не прислано. По царському приказу за злочинства прийшов на службу 23 червня р. 1847 в лінійний оренбурзький батальйон № 5. Читати і писати уміє. По царському приказу за писання баламутних віршів прийшов на службу рядовим, з правом на вислугу, під найпильніший догляд, з заборорою писати і мальовати і щоб від його в ніякому виді не могли виходити баламутні і пасквільні твори. Не жонатий".

Про зріст Шевченка маємо не однакові звістки. Начальник його роти в Новопетровському форті Косарев раз каже 490, що на зріст Тарас був 2 арш[ини] 3¼ вершка; вдруге 491 — 2 аршини 1¼ вершка. Очевидно, що останнє помилка 492. Ще більша помилка 493 звістка А. Матова,

488 Кам[ско]-В[олжский] кр[ай]. — 1897. — № 307.

489 Русск[ая] стар[ина]. — 1891. — Кн. V. — С. 438.

490 Киев[ская] ст[арина]. — 1893. — Кн. II. — [С. 245].

491 Ibidem. [1898. — Кн. II. — С. 36].

492 Кониський помилився: в обох джерелах Косарев подає зріст однаковий — 2 аршини 3¼ вершка. — Ред.

493 Русс[кие] вед[омости]. — 1895. — № 242. /257/

переказана йому якимсь Аг. Ф. Капфером, що був би то фельдфебелем тієї роти четвертого батальйону, до якої належав потім і Шевченко. А. Ф. К[апфер] повідав, що "Шевченко був високого зросту". Вже ж при високому зрості не стояв би він у "ранжирному" реєстрі 191!.. Коли його записали 191, дак значить 190 чоловіка були в роті вищі за його на зріст. Я признаю найбільш певною звістку "формулярного списку", себто 2 арш[ини] і 5 вершків. Записали Шевченка в 3 роту 494, дали йому солдатське убрання, приставили до його "дядьку" і поселили в казармі. Мундир дали йому зовсім

не на його шитий, вузький такий, що поетові треба було, йдучи на муштру, прохати заповоги у "дядька", щоб натягти той мундир і зацібнути на всі гудзики 495. Надягання та зацібання мундира було чистою мукою Тарасові: було, увесь обіллється потом, доки приладнає свій мундир так, як треба. Виходити за вали Шевченкові було заборонено; мусив він нудитися в дворі фортеці. В Орській фортеці служив тоді писарем Лаврентьев; людина хоч і не освічена, але доволі розвинена, проста і гуманна. Лаврентьев жив не в казармі, а на одшибі; з ним сприятелився Шевченко, і за перше півроку перебування його в Орську тільки й спочину у його було, як заходив до Лаврентьева. Перегодом він учив грамоти сина Лаврентьева, звісно, учив безплатно, учив більш году, учачи, ніколи не сердився, "а все тільки ласкою та жартом" 496.

494 Командирами тієї роти, доки в їй був Шевченко, були спершу капітан Глоба (українець), потім Степанов, далі Андрюков, Єпанешников і знов Степанов.

495 Кам[ско] Волж[ский] край. — 1897. — № 307.

496 Ibidem. — № 313.

Солдатська казарма і за нашого часу, коли на неї звернено пильну увагу, — таке житло, якого і ворогові не можна зичити. Не кажу вже про недостачу повітря взагалі, а про повітря чисте годі й думати; не кажу вже про недостачу світла і про інші антигігієнічні умови; головна річ сього тяжкого життя — повна недостача спокою через життя гуртове. В казармі містилися люде різних народностей, релігій і характерів; не мало між ними було і дрочливих, і п'яних.

Тож не трудно виобразити собі солдатську казарму 50 років назад, та ще в Орську, серед степу безлюдного! Нечисть і сморід Орської казарми розривала душу на шматки. Шевченко справедливо назвав її "смердячою хатою".

Подаю тут фотографію з художницьки зробленого Шев-/258/ченком ще року 1847 малюнка з тієї казарми. Жаль бере, як глянеш на той малюнок! Я бачу довгу, понизьку хату, набиту людьми. На першому плані "нари", на них повно жовнірів, полягали горопашні — як хто спромігся: одному ніде примостити свої ноги: вони висять у його: у другого з "нар" звисли руки, у того голова. Біля "нар" поскидані чоботи: а інші лежать в чоботях. Знати, що люде в сій групі потомлені. За ними йде друга група, що розважає свою тугу горілкою, проганяє нею утому і нудьгу; тут іде, як кажуть, "безшабашна" гульня, співи, галас, регіт — щось дике, нелюдське. Праворуч від "нар" під стіною на ослінчику примостився сам Тарас: він лагодить свою амуніцію; перед ним мале киргизча. Гляньте на стіни казарми: там порозвішувані штани, сорочки, солдатська муніція. В казармі повітря густе, аж темне. Легко уявити собі, яке воно чисте, який спокій в тій казармі! Додаймо до сього малюнка, що в казарму позганяли людей з різних країв "несходимої" Росії: люде різних народностей, релігій, різних характерів, різних темпераментів... люде, загнані сюди силоміць, люде зневолені, примушені таїти свої думки і бажання; люде, примушені зовсім згубити або сховати своє Я, своє почуття людської гідності, свій "образ Божий", примушені "об'єдинитися" в автоматичній постаті жовніра, зневоленого, приголомшеного військовою дисципліною і зброєю її — бійкою!.. В такому житлі нема, та й не може бути чоловіка; тут тільки жовнір. Чоловіка

тут сховано десь глибоко-преглибоко. Щоденне життя в казармі провадилося таким чином. О 6 годині ранком барабан будив жовнірів, а за годину знов барабанили, щоб жовніри виходили на муштру. Муштровались з рушницями цілих три години! Годину спочивали, потім обідали хлібом та нікчемною стравою і знов спочивали годину, а спочивши, знов на дві години муштроватися. Після муштри, трохи спочивши, починали новобранців, значить, між ними й Шевченка, навчати "словесності", себто проказувати на словах титули, наймення, наймення по батьку, прізвище — усього начальства від фельдфебеля аж до військового міністра, разом з тим навчали, як вітати і величати кожного начальника. Після "словесності" вечеряли, ставали на молитву: о годині 9 барабан бив "зорю" і в казарму приходила ніч. "Солдати-товариші починали тоді, — писав Шевченко до княжни Репніної (VI, 49), — розповідати, кого били в той день, кого обіцяли вибити; галас, крик, балалайка". Нерви Тарасові не виносили цього пекла; він інколи втікав до кого-будь з офіцерів, офіцери /259/ приймали його по-товариськи, але траплялося, що в квартирі офіцера гірше, ніж в казармі. Він вертався до "смердючої хати" і тут, каже він:

Осядуть думи: розіб'ють
На стократ серце і надію
І те, що вимовить не вмію,
І все на світі проженуть
І спинять ніч: часи літами,
Віками глухо потечуть...
І я кривавими сльозами
Не раз постелю омочу.

Перелічу і дні, і літа,
Коли я, де, кого любив?
Кому яке добро зробив?

Журба, нудьга, скорботи так гризли душу і серце, що поет-жовнір благав Бога:
...щоб світало.

Мов волі, сонця світу жду...

Цвіркун замовкне; "зорю" б'ють; —
Благаю Бога, щоб смеркало,
Бо на позорище ведуть
Старого дурня муштрувати 497.

497 Кобзарь. — 1876. — Т. II. — С. 108 — [109].

Так день крізь день минав тиждень. Приходила неділя. "Крадучися, неначе злодій", поза валами фортеці, виходив Тарас понад Уралом в степ широкий, мов на волю. Орська околиця з її степом-пустинею не заспокоювала його. "Місце вість тутешня, — писав він до княжни Репніної 24 жовтня 1847 р. — сумна, одноманітна; худорляві річки Урал і Ор, сірії гори голі та киргизський степ без краю. Інколи степ оживає, коли наїдуть бухарські каравани на верблюдах, але вони своїм життям ще прибільшують тугу". І у стра дальника-поета

Болящеє, побите
Серце стрепенеться,
Мов рибонька над водою,
Тихо усміхнеться,
І полине голубкою
Понад чужим полем
І я ніби оживаю
На полі, на волі. /260/
І на гору високою
Виходжу, дивлюся,
І згадую Україну,
І згадать боюся.
І там степи, і тут степи,
Та тут не такії, —
Руді-руді, аж червоні,
А там голубії,
Зеленії, мережані
Нивами, ланами,
Високими могилами,
Темними лугами...
А тут бур'ян, піски, тали,
І хоч би насміх де могила
О давнім-давні говорила:
Неначе люде не жили!
Од споконвіку і донині
Ховалась од людей пустиня,
А ми таки її знайшли...
Уже й твердині поробили,
Затого будуть і могили...
"Айда в казарми, айда в неволю!" —
Неначе крикне хто надо мною,
І я прокинуся! Поза горою
Вертаюсь, крадуся поза Уралом,
Неначе злодій той, поза валами...

В наведених віршах (з послання до Козачковського) поет так виразно намалював нам тяжке страждання душі своєї, що всякі коментарі здаються мені зайвими; скажу тільки, що, не зрозумівши того становища душі Тарасової, в якому була вона тоді, коли водила рукою його, як писав він оці вірші, не можна зрозуміти і ваги не тільки послання "До Козачковського", але майже що і вс іх поетичних творів Тарасових, написаних на засланні. Сі вірші я вважаю за початок того циклу Тарасових творів, написаних на засланні, в яких без волі автора, червоною ниткою пробивається

суб'єктивне почуття заподіяної над ним неправди. Кажу: без волі автора, бо Шевченко не був злопам'ятливим, але ж, як і кожна людина, не спроможен був одірватися від самого себе. У кожного хоч трохи талановитого письменника траплявся на віку такий вчинок, що, так мовити, панує по всіх його творах, переміняючи тільки форму. Так і у Шевченка — почуття неволі переходить по всіх його творах. Се почуття панує в творах його над усім; воно кермує талантом його змалку і до останку; воно виявляє, на мою думку, разом і вдачу того народу, вірним сином якого Шев-/261/ченко був до останньої хвилини свого безталанного і повного великого трагізму життя. Тим-то, найпаче в "невольничій поезії" Шевченка, народне, літературне і авторське Я так суцільно злилися, що роз'єднати їх — річ неможлива.

II

Таким чином, пересидівши два місяці в тюрмі і опинившись у "смердячій" казармі, Шевченко перш за все мусив тяжко каратися муштрою. До муштри не тільки не було в його жодного хисту, але він мимо своєї волі гидовав єю. "Ще як був я дитиною, — читаємо в його журналі 498, — мене солдати не вабили, як се звичайно буває з дітьми. А коли почав я приходити до того віку, що вже розумієш справи, дак у мене прокинулося непереможне гидовання до "христолюбивого воїнства". Гидовання моє більшало відповідно більшанню моїх зносин з людьми оцього "христолюбивого" звання. Не скажу, чи воно случаєм, чи справді так є, але мені не траплялося навіть з гвардії зустріти путящого чоловіка в мундирі. Коли трапиться людина твереза, дак неминуче темна і хвастун. А коли буде хоч з невеличкою іскрою розуму і світу, так теж хвастун, а до того ще й п'яниця, лінтюга і розпутник. Річ натуральна, що гидовання зростало у мене до нудоти. І треба ж було облесливій долі моїй так уразливо і з такою злістю поглумитися з мене: взяла та й пхнула мене в найсмердячу гущу оцього "христолюбивого" стану. Коли б з мене був душогуб, кровопивець, то й тоді не можна б було примірковати про мене більш тяжкої кари, як завдати мене солдатом до оренбурзького війська. От в сьому причина невимовних моїх страждань; а до всього сього мені заборонено писати і малювати; відобрано у мене найблагороднішу частину життя мого. Трибунал під проводом самого сатани не спромігся б виректи такого холодного нелюдського присуду, а бездушні справники справили його огидливо до ниточки. Поганин Август, засилаючи Назона до хижих готів, не забороняв йому писати і малювати, а християнин Микола заборонив мені і те і друге".

498 Кобзарь. — Т. III. Записки. — С. 18. [Запис від 19 черв. 1857 р.].

На лихо Тарасові, найближче начальство його в Орській фортеці — командир роти — був людина сувора, строгий формаліст і любив випити. Коли Шевченко вперше ставився /262/ перед ним, він не посоромився загрозити поетові різками, скоро він не добре поводитиметься 499. Невдатність Шевченка до служби військової була очевидна: кожен, хто б глянув на його вайлувату постать, се зразу б зрозумів. У фрунт становили його наче на те, щоб поглумитися. Уся постать його була важка, вайлувата, зовсім не придатна для солдата 500. Але капітан Глоба на се не вважав і налягав, щоб вимуштровати з нашого поета "бравого солдата".

Шевченко лишив нам споминки про те муштрована: "Тремить було серце, — каже він 501, — аж замирає, а я мащу собі вуси, одягаюся в мундир і стаю перед лицем командира: а лице у його з хмелю червоне. Здам іспит з муштри і насамкінець вислухаю, хоч дурне, та довге напучування, як бравий солдат повинен поводитися: за що він повинен любити Бога і своїх начальників, починаючи з "дядьки" та капрального єфрейтора. Тепер (1857 р., себто по 10 роках) сміх, та й годі, бо я вже призвичаївся, а тоді було не до сміху. Тоді я мусив похоронити в собі усяке людське почуття та мовчки, не червоніючи і не полотніючи, слухати моральне напучування з уст грабіжників і кровопійників".

Батальйонний командир Мешков, людина, очевидно, розумніша й гуманніша, ніж командири 3 роти, спостерігаючи, що Шевченко не засвоює собі солдатської муштри, хотів вплинути на його самолюбство і казав до його, що коли він буде офіцером, дак не вмітиме ступити в гостинному покої, якщо не навчиться "витягувати носок" так, як се личить бравому жовнірові. Але на Тараса така осторога ні на волосину не вплинула. "Мені здається, — каже він 502, — що бравий солдат менш, ніж осел, походить на чоловіка: отим-то я й подумати боюся, щоб не походити на бравого солдата..." А ще й те: "Того довіку незабутнього дня, коли мені вчитали конфірмацію, я сам собі сказав, що з мене не зроблять солдата. Так таки і не зробили. Не тільки глибоко, а навіть і по верхам я не вивчив ні єдиного артикулу з рушницею".

Таке тяжке становище, в якому опинився Шевченко в Орську, можна б хоч трошки полегшити якою-небудь розвагою, властивою людям більш-менш культурним, освіченим. Такою розвагою могло б стати товариство, листи приятелів і до приятелів українців, нарешті, читання книжок.

499 Чалий, с. 66.

500 Кам[ско]-Волж[ский] край. — 1897. — № 313.

501 Кобзарь. — Т. III. — Записки... — С. 21.

502 Ibidem . — С. 19. /263/

Погляньмо, чи було у Шевченка хоч одно що з сього?

Не відомо мені, з яких фактів один з Тарасових біографів — Маслов, а за ним і професор М. І. Стороженко 503 кажуть, що Шевченкові було в Орську ліпше, ніж можна було сподіватися. "Офіцери поводитися з ним по-товариськи, а коли Шевченко і страждав морально, так головним чином з туги за рідним краєм та з мордовливої свідомості свого безправ'я і, нарешті, через заборону писати і малювати".

Певна річ, що й того, про що каже д. Стороженко, досить на те, щоб така людина, як Шевченко, жахливо мордовалася. Але ж вгорі ми бачили вже і ще побачимо, як впливала на його муштра й казарма. А тепер річ поведемо про відносини до його офіцерів з Орської залоги.

В листі до княжни Репніної Шевченко писав 26 лютого р. 1848: "Офіцери, спасибі їм, приймають мене по-товариськи"; однак се було таке товариство, що він мусив від його втікати, бо в тому товаристві "гірш, ніж в казармі", додає поет в тому ж таки листі до Репніної, "і сі люди — да простить їм Господь! — претендують ще на освіту — через

те, що декого з них прислано сюди з Росії. Боже мій! Невже і мені судилося таким же стати? Страшно". Та й таке товариство треба було прихилити до себе горілкою. Шевченко уживає простих, але відповідних заходів: купить було чимало горілки та закуски, покличе на полювання офіцерів, а з ними і свого ротного командира, та й напоїть їх 504. Вельми плачливий приклад моральної низини ми маємо в особі одного з тих офіцерів: приклад, взятий з урядової звістки. Поручник з того самого 5-го батальйону — Бархвіц, не маючи з чим з'їздити з Орська в Оренбург, позичив у Шевченка 68 руб; так як взяв, так і забув про позику. За два роки після позики Шевченко вдався до свого начальства, щоб виправило з Бархвіца ту позику. На лихо, Шевченко, позичаючи Бархвіцу гроші, не взяв з його документа, а Бархвіц з того покористувався і відповів начальству, що грошей у Шевченка не позичав, та ще й прохав, щоб начальство "поступило с рядовим Шевченком по всей строгости законов за ложное предъявление претензий" 505.

503 Киев[ская] стар[ина]. — 1888. — Кн. X. — С. 6.

504 Чалий, с. 66.

505 Киев[ская] стар[ина]. — 1891. — Кн. II. — С. 335.

Про товариство між темними жовнірами казарми — нема що й казати. Правда, були між ними теж заслани "господа /264/ дворяне"; але годі було й думати про товаришування з ними! "Доки не закинули мене до Орської фортеці, — каже Шевченко 506, — мені й на думку не приходило, що є на світі такі нащадки нашої православної громади, як оці конфірмовані "господа дворяне". Перший поганець з оцього лиходійного кодла вельми вразив мене своїм життям лиходійним, найпаче, коли я почув, що й він "нещасний", такий же, як і я, засланець, значить — товариш мій і по долі, і по кватері, себто по казармі. Слово "безщасний" завжди викликало моє спочуття, доки я не почув його в Орську; тут воно стало мені таким огидливим, що я й досі (1857) не спроможуся вернути йому колишнє значення його. По приказу Обручова (начальник Оренбурзького війська) довелося мені сидіти в казематі вкупі з таврованими варнаками, і там я запевнився, що слово "безщасний" більш личить отим таврованим, ніж тим "господам дворянам".

506 Кобзарь. — Т. 3. Записки Шевченка... — С. 26 — 28 [(Запис від 25 і 26 черв. 1857 р.)].

Коли в Орській фортеці Шевченко і зазнав дійсно товариських відносин і розваги, дак єдине між засланими туди за справи політичні поляками. Де з ким з них він небавом сприятелівся і приятелював щиро довіку.

Читати у Шевченка, oprіч Біблії, спершу нічогоісінько не було; тим паче малювання було б йому великою і корисною розвагою; так малювати йому цар заборонив, і заборона тяжко нудила, мордовала його. "Скільки б можна було зробити малюнків з киргизів, коли б не було заборонено мені малювати! — писав поет-художник до Репніної 24 жовтня 1847 р. — Дивитися і не сміти малювати, се така мука, яку зрозуміє тільки суций художник". Не маючи права малювати, художник бажав хоч трохи задовольнити потребу своєї душі, дивлячись на малюнки. Коли його арештовано у

Києві, дак одібрали в його цілий портфель малюнків його з краєвидів рідної України й інших. Портфель той забрав київський губернатор Фундуклій. Прибувши до Орська і гадаючи, що Фундуклій лишив портфель у себе, Шевченко ще 20 червня прохав своє начальство, а потім вдався до Фундуклія листом 16 липня р. 1847, щоб переслали до його портфель і інші речі, які одібрано у його: "В портфелі тому є оригінальний малюнок відомого французького художника Ватто. Коли бажаєте, — писав Тарас до Фундуклія, — придбати собі той малюнок, дак я охоче його продам вам за ціну, яку самі положите Я уступив би вам і види /265/ з київських краєвидів, але ж раз, що вони ще не викінчені, а вдруге, — вони нагадуватимуть мені тут наш Київ прекрасний" 507. Фундуклій на те не відповів нічого, і от через що: коли Шевченко, ще як був у Петербурзі в арешті, довідався, куди його засилають, прохав від шефа жандармів графа Орлова забрати у Фундуклія скриньку з красками і портфель з малюнками і вернути їх йому, Шевченкові. Орлов казав Фундуклієві переслати ті речі до III отд[еления], і коли останнє розгляділо ті краски і малюнки, Орлов 15 липня р. 1847 написав в Оренбург оповістити Шевченка, що ті речі не варті того, аби їх і пересилати, тим то він, Орлов, звелів лишити їх в III отд[елении]" 508.

Таким чином, мабуть, навіки загинули усі оті малюнки Шевченкові й оригінальний малюнок Ватто! Звісно — годі було "рядовому Шевченку" змагатися проти компетенції таких "знавців" в живописі, як Орлов і Дубельт! Але ж на серці художника, певна річ, вельми защеміло, коли він довідався, що художницьку працю його і Ватто "художники III отделения" призначили мишві на снідання!

Кожна хоч трохи освічена і розвинена людина відає велику вагу листування з кривими і з приятелями. Листи з рідного краю, рідною мовою, прислані на чужину, мають невимовно велику, могутню вагу; вони не тільки наливають у серце утіхи й радощів; вони животворно бадьорять і підносять дух; вони стають певними ліками на нудьгу й сум, вони переносять дух в рідну країну; читаючи їх, якось забуваєш хоч на хвилину, що ти на чужині; тобі здається, що в ту хвилину ти і сам там, звідкіль лист прийшов і ведеш розмову з тим, хто прислав листа.

Так дивився на листування і Шевченко; про се свідчать нам усі його листи, найпаче до Лизогуба, Репніної, до Козачковського, до Бодянського і ін. Те ж саме бачимо і в творах його, писаних на засланні, наприклад:

Хіба самому написать
Таки посланіє до себе,
Да все дочиста розказать,
Усе, що треба і не треба?
А то не діждешся його,
Того посланія святого,
Святої правди ні від кого...

507 Киев[ская] стар[ина]. — 1894. — Кн. II. — С. 321.

508 Истор[ический] вестн[ик] 1886. Кн. I. — С. 159; [Тарас Шевченко: Документи та матеріали до біографії. — С. 143, 146, 152, 153]. /266/

Або друге:

І знов мені не принесла

Нічого почта з України...

Розповівши про колишні братання і т. ін. і сумуючи, що нема листів від колишніх приятелів, поет каже:

Вони [приятелі] з холери повмирали,

А то б хоч клаптик переслали

Того паперу...

Ой із журби та із жалю,

Щоб не бачить, як читають

Листи тії, — погуляю... 509

509 Кобзар. — 1876. — Т. I — С. 232 і 248.

Отже, великої утіхи листовання поет наш не мав на засланні, трохи що не до самого кінця року 1847. Він вельми нарікав на се: "Було на собаку кинь, то влучиш у друга, — читаємо в листі його до Андрія Лизогуба, — а як пришлося ло скруту, так святий їх знає, де вони поділися! Чи не вимерли, крий Боже! Ні, здраствують, та тільки відцуралися свого друга безталанного! Бог їм звидить! Якби вони знали, що єдине слово ласкаве тепер для мене паче всякої радості! Так що ж — не догадливі!"

Одначе таке нарікання не про всіх приятелів Шевченкових було правдивим. Ледві хто з них і відав, куди саме доля закинула поета і куди адресувати листи до його. А скоро в кінці жовтня він обізвався і подав свою адресу до Репніної й Лизогуба, дак вони не гаючись відповіли йому. Мені не відомо жодного листа, писаного Шевченком після лютого р. 1847 аж до жовтня того року, опріч наведеного вгорі листа його до Фундуклія. Але може бути, що він і писав, і легко, можливо, що були і такі "щирі приятелі", що, одержавши листи від "рядового", та ще засланою в далеку фортецю, не тільки не відважувалися відповідати, але з переляку палили швидше листи засланця. Нічого в цьому разі-дуже чудного і не відповідного звичаям нашого заляканого духу і приголомшеного життя я не бачив би.

Запевне відомо досі тільки те, що з Орська Шевченко вислав листи до дійсне щирих своїх приятелів — до Лизогуба і до Репніної 22 і 24 жовтня р. 1847, і знати, що вони не загаялися відповідати. В листі 11 грудня Тарас дякує Лизогубові за відповідь і пише: "Я з самої весни не /267/ чув рідного щирого слова. Я писав туди (на Україну) декому, а вам першим Бог велів розважити мою тяжку тугу в пустині... Бодай і ворогові моему лютому не довелося так каратися, як я тепер караюся! Ви питаєте: чи не покинув я малювання? Радий би я його покинути, так не можна, і страшно мучуся, бо мені заборонено писати і рисувати. А ночі, ночі! Господи! які страшні та довгі, та ще й у казармі! Добрий мій друже! голубе сизий! пришліть ящикок (скриньку) ваш, де є вся справа (малярська), альбом чистий і хоч один пензель Шаріона: хоч інколи подивлюся, то все-таки легше стане" 510.

В першому листі до княжни Репніної, писаному з Орська 24 жовтня р. 1847 511, горопашний страдальник каже: "Я тепер чеврію в киргизькому степу, в убогій Орській

фортеці. Ви зареготали б, коли б тепер мене побачили. Виобразіть собі вайлового солдата, гармизу розпатланого, неголеного, з величезними вусами. Ото і буду я. Сміх, а сльози котяться. Що діяти! Мабуть, я мало притерпів на своїм віку, і колишні мої страждання, як прирівняти їх до теперішніх, дак то були сльози дитини. Гірко! невимовно гірко. А до всього того мені заборонено малювати і писати, окрім листів. А тут-таки сила нового. Киргизи такі мальовничі, такі оригінальні і простосерді, самі просяться під олівець, і я божеволію, дивлячись на них. Які прекрасні голови і раз у раз поважність без найменших гордоців. Дивитися і не сміти змалювати! Се такі муки, які зрозуміє тільки суший художник! От вже більш півроку я нічого не відаю про наше письменство. Перешліть до мене твори Гоголя — "Письма к друзьям" — і "Чтения Московского Археологического Общества", що видає Бодянський".

Княжна не загаялася відповідати. Лист її дише теплим та щирим спочуттям і вболіванням до свого друга безталанного. Княжна, знати, і сама боліє душею, що не спроможна реально допомогти поетові, і радить йому — боротися з тяжкою долею 512.

510 Чалий, с. 68.

511 Киев[ская] ст[арина]. — 1893. — Кн. II. — С. 262.

512 Киев[ская] ст[арина]. — 1898. — Кн. III. — С. 424.

Таким чином, бачимо, що Шевченка, з одного боку, гризла нудьга і скорботи, а з другого — геть чисто нічим і ні з ким було розважити йому тугу. Куди б він не повернувся, до чого не взявся, замість розваги зазнавав ще більшої туги. Далека чужина, смердяча казарма, барабан, муштри, темне /268/ і п'яне товариство, сварка, лайка, бійка... Без краю голий степ, киргизи, спокуса писати й малювати — і заборона чинити те і друге! Яких ще гірших обставин пекельних можна було примірковати задля поета-художника!

Є ще одна річ, що під таку тяжку годину стає іноді розвагою: се щоденні записки, куди й Тарасові можна б було виливати хоч одну краплю гіркої трути з течії щоденного життя жовніра-засланця. Виливаючи в ті записки болі отруєної душі, — поет-художник був би лишив нам найкоштовніший матеріал життєписний. Чи захожувався біля сієї розваги Шевченко? Питання цікаве, важне і занадто темне. З листа його до Репніної 513, писаного 27 лютого р. 1848, знати, що він начебто й брався за щоденні записки. "З того дня, як прибув я до Орської фортеці, — пише він, — я пишу свій дневник. Я думаю переслати до Вас хоч одну сторінку з його. Але ж таке одноманітне, сумне, що я сам злякався і спалив свої записки на свічці. Не гаразд я зробив: потім жаль мені стало моїх записок, наче нені своєї дитини, хоч би та дитина і каліка була". Десять років після сього, коли Шевченко запевне вже знав, що цар звелів визволити його з заслання, він дійсно взявся з нудьги писати свої щоденні записки і там на першій стороні (12 червня р. 1857) написав: "Записки мої годилося б мені розпочати з того часу, коли мене висвячено в новий сан, себто з року 1847. Досі був би вельми здоровий і вельми нудний зшиток. Згадуючи про ті минулі сумні десять років, я вельми радію, що тоді не прийшла до мене думка завести зшиток на записки. І про що б я записував туди? Воно правда, що впродовж отих десяти років я дурно бачив те, що не всякому

доведеться побачити. Але як я дивився на все те? Так, як з обережного вікна через грати дивиться узник на веселий поїзд весільний. Самі споминки про те минуле, що бачив я за десять отих років, кидають мене в жар! А що ж би було, якби я списав оту темрявну декорацію і розповів про тих грубіянських лицедіїв, з якими судилося мені справляти монотонну драму десятилітню?"

Таким чином, з одних тих самих уст маємо дві діаметрально супротивні звістки, написані тією ж самою рукою. Яку ж з них треба прийняти за певну? Чи року 1847 Шевченко, перебуваючи в Орську, писав чи не писав свій "дневник"?

513 Киев[ская] стар[ина]. — 1893. — Кн. II. — С. 262. /269/

Коло сього питання спинявся і професор М. І. Стороженко 514 і став на тому, "що трудно йняти віри, щоби поет в сьому разі зовсім забув про свої перші записки щоденні, щоб пам'ять не нагадала йому такого значного вчинку з його скорботного життя. Можна гадати, що він свідомо потаїв правду, бажаючи не підводити своїх добрих начальників; бо їм запевне дісталось би, коли б дійшла звістка, що у Шевченка, наперекір забороні, була спроможність що-небудь творити ("сочинять")". Гадки і виводи проф. Стороженка мене не вдовольняють; жодним чином не можна мені з ними згодитися, бо маємо факти, що супротивно стоять проти них. Перш за все Шевченко був людина правдива, і найменшого приводу не було йому "таїти правду" в записках р. 1857 і таїти її перед самим собою. Стерегтись йому, як гадає д. Стороженко, зовсім нічого було: він в червні р. 1857 був визволений вже de jure, а de facto 515, дякуючи новопетровському комендантові І. О. Ускову, перебував за такими обставинами, що годі було сподіватися йому ревізії паперів в його, а коли б така й сталася, дак він зовсім був забезпечений, що записки його в руки ревізорів не попадуть. Доказом сього, опріч фактів, про які буде ще річ, стає нам зміст записок. Ганебні вирази в тих записках про своє начальство, про Перовського, Обручова, Орлова і навіть про царя Миколу свідчать, що Шевченко не вважав на обережність і зовсім не турбувався бажанням, щоб не підвести свого начальства. Та й не можна було йому й під вести? він добре тямив, що коли б навіть записки його р. 1857 і попались в небажані руки, дак згадка в них про записки р. 1847 ніяким чином не могла ні на зерно нашкодити нікому: раз, через те, що з того часу минуло вже 10 літ: земля прийняла старого царя, а новий дав амністію Шевченкові; а вдруге, що зрушення заборони писати і він, і начальство, яке було біля його р. 1847, — давно вже спокутовали. Та на заборону писати Шевченко на першому засланні не дуже й уважав, як се небавом побачимо, за що й заплатив вельми дорого.

Одначе ж з того, що думки й виводи д. Стороженка не оправдані, саме питання не перемінилося і стоїть, як і стояло.

514 Киев[ская] стар[ина]. — 1888. — Кн. X — С. 10.

515 Юридично, а фактично (латин.). — Ред.

Знаємо, що дійсно пам'ять у Шевченка була добра і зрадити йому в такому значному факті вона не могла. Чи вже /270/ то не була правда, коли Тарас писав до Репніної, що писав записки і спалив їх?

Записки щоденні — за сім місяців нового життя, за новими обставинами в чужині —

повинні бути великим, грубим зшитком; бо записувати було про що. Значить, і спалити їх серед ночі в казармі на свічці діло не легке. Палячи, не можна було не надиміти в казармі так, що дим шибонув би в ніс сонним жовнірам, розбудив би їх, і вони, певна річ, наробили б галасу, Тарас не минув би кари.

Але ж не можна гадати й того, щоб Шевченко в листі до Репніної писав неправду.

Таким чином, питання зістається без певної відповіді; а на мою гадку, було так: Шевченко не писав записок чи дневника р. 1847, а робив собі тільки коротенькі замітки і написав їх такий маленький зшиточок, що його легко було "спалити на свічці" і ще легше забути про його.

III

Сума обставин життя жовніра, найпаче життя в казармі, в неволі, на чужині, не могла не вплинути і на фізичне, і на психічне здоров'я Шевченка. Він занепав спершу на ревматизм, а восени р. 1847 в фортеці між жовнірами прокинулася страшна цинга, — не минула вона і Тараса 516. Недуг ревматизму так розвивався, що начальство мусило дозволити Шевченкові на час недугу перебратися з казарми на приватну квартиру — до якогось уральського козака. Здається, такому дозволу сприяв новий командир роти. Нема звістки, чи довго хорував Шевченко і який саме час він жив не в казармі; але не буде помилки гадати, що час сей був невеликий, не більш як місяць 517, і скоро поетові полегшало від ревматизму, начальство, не вважаючи на цингу, перегнало його знов у казарму.

516 У Чалого — лист до Лизогуба, с 68

517 Оце коротке перебування не в казармі сталось приводом якомусь Е-ву подати в "Самарской газете" звістку (передруковану в "Зорі" 1894 р. [№ 8; — С. 189]), буцім Шевченко жив в Орську не в казармах, а окремо на квартирі у козака. Е-в — ймовірно, Єпанешников, син В. Т. Єпанешникова, штабс-капітана, командира 3-ї роти Оренбурзького лінійного батальйону.

З листів до Репніної і до Лизогуба знати, що в кінці жовтня Тарас перебував в казармі і про недуг нічого ще не писав; в листі до Лизогуба 11 грудня /271/ він вже каже: "До всього лиха треба було ще й занедужати: восени мучив мене ревматизм, а тепер цинга; у мене її зроду не було, а тепер така напала, що аж страшно". В листі до Василя Лазаревського Тарас 20 грудня р. 1848 між іншого писав: "...опріч всіх лих, що душу мою катують, Бог покарав мене ще й недугом тілесним. Занедужав я спершу ревматизмом — тяжкий недуг; та я все-таки потроху боровся з ним, і лікар, спасибіг йому, потроху помагав, і я прозябав собі (чеврів) хоч у поганій, та вольній хатині; также бачте, щоб я не змалював (бо малювати мені заказано) свого недугу (углем у комині), то й положили за благо перевести мене знов в казарму до люльок, смороду і зику. Став я потроху привикати, а тут спіткала мене цинга люта, і я тепер, мов Іов той на гноїщі, тільки мене ніхто не провідає. Так мені тепер тяжко, так тяжко, що якби не надія хоч коли-небудь побачити свою безталанну Україну, то благав би Господа о смерті.

Так Дніпро крутоберегий

І надія, брате!

Не дають мені в неволі

О смерті благи.

Іноді нудьга так мене за серце здавить, що (без сорому казка) аж заплачу. Якби те все розказувати, що я терплю тепер, то й за тиждень не розказав би... Попросіть Перовського, щоб він хоч з казарми мене визволив... Якби мені би совати (малювати) тільки можна було, то б я і не журився б собі в сірій шинелі, поки дійшов би до домовини..." 518

Ніщо ж як не малювання і спричинилося тому, що начальство, не вважаючи на цингу, перегнало поета-художника знов до казарми. Перебуваючи на приватній квартирі, Шевченко не спроможен був не малювати і "намалював (так писали до мене з Орська) якусь картину на вище начальство і комусь її показав. А Орське начальство скоро довідалося про ту картину, одібрало її, знівечило, а Шевченкові звеліло зараз же перебратися знов до казарми".

Ось яка алегорія була намальована на тій картині, як розповів М. Н. Бажанов 519: на малюнку стояло українське село з усіма аксесуарами південної природи.

518 Киев[ская] стар[ина]. — 1891. — Кн. II. — [С. 212 — 213].

519 Русск[ие] вед[омости]. — 1895. — № 242.

На першому місці стояла старенька хатка, обгороджена високим частоколом. Блакитне небо — іноді охмарене; з-за хмар інколи /272/ пробивається соняшне проміння і через щілини високої горожі золотить хатку мальовничими узорами. Лицем до горожі, а спиною до хатки стоїть міністр освіти (граф Уваров). У його в розставлених руках розгорнена солдатська шинеля сіра; він наставляє її проти сонця, щоб затулити проміння, не дати йому світити на хату і таким робом хату держати в темноті.

Щодо психічного становища, то вже саме перебування 2 місяці в тюрмі, опити, нелюдсько-сувора конфірмація і заслання жовніром в Азію — повинні були пригнобити Тарасів дух. В Оренбурзі поклонники його земляки Сергій Левицький, Лазаревські, Александровський і інші своїм сердешним привітанням трохи підбадьорили були поетову душу; але ж, коли він прибув до Орська, де все було новим для його — і природа, і люди, і їх звичаї, і де він на власні очі побачив, яку "широку тюрму-могилу" приготували йому судді III відділення, — він неминуче повинен був підупасти і підупав духом.

Професор Стороженко з першого листа Шевченка до Рєпніної виводить, що Шевченко яко суцільний українець силкується вдарити лихом об землю і гумористично глянути на свою долю; але се йому не вдається. Правда, в листі до Лазаревського 521 20 грудня р. 1847 Тарас признається, що він "спершу сміливо глянув у вічі своєму лихові і думав, що то була сила волі, аж ні! то була гордість сліпа. Я не розгледів дна тієї безодні, в яку упав. А тепер, як розгледів, дак душа моя убога розсипалась, мов пилина перед лицем вітру. Не по-християнськи, брате мій! Знаю, — пише він далі, — а що ж діяти? Окрім того, що нема з ким щире слово промовити, окрім нудьги, що в серце впилося, мов люта гадина, окрім всіх лих, що душу катують, Бог покарай мене ще й недугом тілесним..."

520 Киев[ская] ст[арина]. — 1888. — Кн. X. — [С. 7].

521 Ibidem. — 1891. — Кн. II. — [С. 212].

Те, що Шевченко називає в цьому листі "сліпою гордістю", була, властиво, натуральна реакція великого духу правди й самосвідомості — проти самовласті та лиходійних вчинків над ним Дубельта, Орлова й інших: почалася вона ще разом з арештом і стояла до приїзду в Орськ. Тим-то бачимо, що коли везли арештованого Шевченка з Києва до Петербурга, коли він був в тюрмі і на опитах, він був веселий і жартовав. Але ж Орськ хоч і не зламав його духу, бо суще великого духу не можна зламати, — але причавив, /273/ приголомшив. Ще і в Орську якийсь час, мабуть, доки не занепав на ревматизм, а ще гірш на цингу, — Тарас силкувався підтримувати реакцію свого духу; але вже в липні помічаємо, що в душі його починає творитися все оте, що він висловив Лазаревському і в чому до того часу не хотів і сам собі признатися. Почуття приголомшеності і підупад духу без Тарасової волі пробилися наоколо і показали себе незримо для самого його. В листі його до Фундуклія бачимо виразні ознаки того, що психічна сторона поета вийшла з нормальної колії. Ознаками тими стають мені орфографічні помилки. Хто хоче уявити собі ненормальне становище змученої душі поета, нехай зауважить на орфографічні і стилістичні помилки в російських писаннях його. Правда, що Шевченко ніколи без орфографічних помилок не писав, але ж бачимо, що з часу заслання його вони зростають, більшають, бачимо їх найбільшу рясноту в листах, писаних 1847 — 1853. Потім вони потроху все меншають і вже під кінець року 1857 приходять, можна сказати, до своєї первісної норми. Взявши на увагу Тарасові листи, писані р. 1842, 47, 50 і 57, — я спостерігаю в першому одну орфографічну помилку пересічно на 11 слів; в другому — на 6; в третьому — на 7; в останньому — на 12.

Річ давно відома, що в орфографії і взагалі в писанні, як і в розмові, відбивається становище людського духу. Теж відома річ, який тяжкий вплив на душу чоловіка має цинга. Зазирнувши в Шевченків лист, писаний до Лизогуба під час того недугу, ми помічаємо там незвичайно грубі орфографічні помилки. Наприклад, наймення власні: Біг, Оде са, Іванович і т. ін. Тарас починає з маленької літери. Трохи згодом у листі до Репніної бачимо ще більші гріхи проти російської граматики, наприклад, "какбы, отосна" і т. ін.

Таким чином, хоч би Тарас і не сказав був нам того, що сказав у листах до Лизогуба, Репніної, до Лазаревського про тяжке становище його духу, дак ми б довідалися про останнє з самої лишень орфографії і стилістики його листів.

Та, кажу ще раз, при тих обставинах, в яких він опинився по приїзді в Орську фортецю, дух його жодним чином не міг бути в тому нормальному становищі, в якому, він був звичайно до арешту. Жодним чином не можна було йому не вийти з колії нормальної. Можна тільки дивоватися тому, що пережиті Шевченком в Орську, потім в Оренбурзі і в Новопетровську обставини, утиски і гнобительство не довели його до божевілля. Се показує нам незвичайну міць його духу взагалі, міць його духово-морального організму. /274/

Новий 1848 рік поет наш зустрів, "наче той Іов на гноїщі" 522. "Лихо діється зо мною, — тужить він і в листі до Лизогуба 523, — та не одно, а всі лиха впали на мою голову: одно те, що нудьга і безнадія давить моє серце, а друге те, що нездужаю: з того часу, як привезли мене в сей край, перетерпів ревматизм і цингу, а тепер зуби і очі так болять, що не знаю, де дітися, і чи не чудно — скажіть: як принесли ваш лист, мені полегшало, так що на третій день мені вже можна було писати оцей коротенький лист".

Листи приятелів з України вельми радовали Тараса. З новим роком стали вони приходити частіш: але ж почта тоді ходила так не хапаючись, що, наприклад, з Чернігова до Орська лист ішов 25 день, а з Яготина — цілий місяць. "Не знаю, чи зрадів би я так батькові або матері, як вашому щирому слову", — пише він до Лизогуба 1 лютого; а коли одержав він від його скриньку з малярськими пристроями, дак зрадів так, "наче мала ненагодована дитина, побачивши свою матір". Одержавши 6 березня той подарунок, поет-художник "цілісеньку ніч не спав, розглядав, дивився, перевертав, по тричі цілюючи всяку фарбочку, та як її не ціловати, не бачивши рік цілий! Боже мій! Боже мій! — пише він до Лизогуба на другий день, як одержав його посилку. — Який тяжкий та довгий рік! Та дарма! Бог поміг минув таки. Взявши в руки скриньку, я наче перелетів в малярню в Седнев! Сьогодні неділя, на муштру не поведуть, цілісенький день переглядатиму твій подарунок! Передививсь, перелічив, все, все до крихотки ціле (в скриньці) — і Шекспір, і фарби, і цизорик!" Насамкінець листа, просячи Лизогуба писати, Тарас додає: "Тільки Бог святий знає, як я радію, коли дійде до мене хоч одно слово з моєї бідної країни" 524.

522 Киев[ская] стар[ина]. — 1891. — Кн. II. — [С. 212].

523 Чалий, с. 69 — 70. [Лист до А. І. Лизогуба від 1 лют. 1848 р.].

524 Ibidem. — С. 72. [Лист до А. І. Лизогуба від 7 берез. 1848 р.]

Майже одночасно з Лизогубовими листами і подарунком малярським утішила Тараса своїм листом і "друг-сестра" його, княжна Репніна. "Ні, — писала княжна, — я не засміялась, а заридала б, коли б побачила вас тепер, і молила б Бога дати моему языку красномовності, щоб утішити вас, піднести дух ваш вище вашої долі гіркої. О! коли б се від мене залежало! Але ж я бідолашна, безсила, і що зможу я /275/ зробити для вас, мій добрий Тарасе Григоровичу! Молитися, щоб Господь укрупив вас, щоб вложив милосердя в серце до тих, що навкруги вас... Як тут усі зраділи, коли прийшов ваш лист. Я розумію ваші муки від заборони малювати. Се суцця питка" 525.

Оцей лист княжни, писаний 13 січня, Тарас прийняв лишень 12 лютого; одержавши його, поет "немов від тяжкого сну прокинувся". Лист друга-сестри "переніс мене", — писав Тарас 25 — 28 лютого до княжни, — з казарми темрявої до рідної України в прекрасний ваш Яготин. Яке чудове раювання виображати собі тих, що споминають про мене! Бесідуючи з вами, я святкую 25 лютого, хоч не так прекрасно, як колись, але тихо-претихо і так весело, так весело, як ніколи не святковав. Оцю велику радість ви мені дали".

Крапля крізь краплю починає падати на Тарасову душу цілющий духовий бальзам

не тільки в листах Лизогуба і Репніної і в подарунках їх, але і в листах інших людей, як-от Сергія Левицького, Олександри Псьолівни, Лазаревського, Чернишова. Лизогуб і Репніна прислали йому книжок, тих саме, яких він бажав, дві книжки творів Шекспіра, твори Лермонтова, "Евгения Онегина" Пушкіна; дві книжки "Полного собрания сочинений русских авторов" і "О подражании Христу". А тим часом і ротним командиром став капітан Степанов, людина не п'юща і не така причеписта, як Глоба. Він, вже ж не без впливу оренбурзьких приятелів Тарасових — Александрійського, Герна, Левицького, Лазаревського і інших, почав, як кажуть, дивитися крізь пальці на те, що Шевченко добув собі малярські потреби і часом малював і писав. Нарешті і з Оренбурга прийшла дуже важна звістка — і вона, певна річ, мала велику вагу на поблажливості Степанова й іншого начальства. Стало відомо, що шеф жандармів, граф Орлов, питає у корпусного командира Обручова — як поводить się Шевченко, який у його "образ мыслей" і чи заслуговує він того, щоб прохати у царя дозволу йому малювати? Начальник 23 дивізії генерал Толмачов, зібравши звістки про Шевченка, відповів Орлову 30 березня, що Шевченко поводить się добре, службою займається усердно, "в образе мыслей его ничего предосудительного не замечено" і заслуговує дозволу малювати 526.

525 Киев[ская] ст[арина]. — 1898. — Кн. III. — С 425.

526 Истор[ический] вестн[ик]. — 1886. — Кн. I. — С 160.

Така відповідь вже ж задля Орського начальства стала /276/ прямою указкою, щоб воно поблажливо дивилося на малювання Шевченка.

Всі оці дрібнички дали поетові-художнику спроможність хоч трохи відірвати душу й думки від життя казарменного і хоч трошки заспокоювати серце читанням, писанням віршів і малюванням. Одначе перед ним ввижалося нове лихо: похід навесні в степ. Похід вельми жахав його. Знати, що в Орську ходила ще в січні р. 1848 чутка 527 про сей похід, але очевидно, що Тарас не відав запевне, що то буде за похід, куди саме і задля якої потреби? Він тільки чув, що похід у степ річ тяжка, і боявся, щоб в гурті з іншими не вирядили і його. Чутка про похід стала під кінець лютого виразнішою, і 28 лютого Тарас писав до Репніної 528, що "навесні сподіваються походу в степ на побереж'є Аральського моря, щоб будувати там нову фортецю. Хто бував в тих походах, той, рівняючи їх до життя в Орській фортеці, називає останнє Едемом! Яково ж то там, коли тут Едем! Одно мене журить туди не ходить почта, і доведеться рік, а може, й три, коли переживу, не листуватися ні з ким близьким мойому серцю!.. Лякає мене теперішня хвороба — цинга, а в степу, кажуть, вона жахливо лютує! Страх! Перше я дивився на природу одухотворену і неодухотворену, як на найсуцільніший малюнок, а тепер буцім у мене очі перемінилися: ні ліній, ні барв, нічого не бачу. Чи вже ж оце почуття пре красного я навіть загубив? А я ж так беріг його! так голубив його! Ні, мабуть, я тяжко прогрішив перед Богом, коли так страшенно караюся!"

Жах того сподіваного походу в степ не покидає Тарасової душі; пишучи 7 березня до Андрія Лизогуба 529, він каже: "Як пришле Варвара Миколаївна (Репніна) обіцяних книжок, тоді я і тяжкого походу, і Аральського моря, і степу безлюдного не злякаюся;

одна тільки туга гризе моє серце: як заженуть у степ, дак не доведеться ні одного листа прийняти, ні самому послати; бо туди почта не доходить. От моє горенько! А може, доведеться рік або й другий простерегти нікчемне море".

527 Чалий, с. 70.

528 К[иевская] стар[ина]. — 1893. — Кн. II. — С. 265.

529 Чалий, с. 71.

Похід, що так журило Тарасову душу, був ніщо більш, як поміркована урядом експедиція через степ на Аральське море, щоб описати береги його й збудувати форт біля моря Аральського. З експедицією, властиво морською, під кермою /277/ капітана-лейтенанта Олексія Бутакова мусив іти до Раїму цілий відділ оренбурзького війська і валка киргизів з верблюдами, везучи потрібні харчі, пристрої, а задля плавби по морю двоє розібраних суден. Більша частина війська того повинна була лишитися в Раїмі як залогом і там збудувати форт. Шевченко більш за все і боявся, щоб не потрапити до тієї раїмської залогової.

Бутаков родом був з Миколаєва, належав до Чорноморського флоту, проживав часом в Одесі, де теж часто проживали і Рєпнін, і Лизогуб. Я гадаю, що Бутаков був з ними або принаймні хоч з Рєпніном знайомий, і, певна річ, як людина освічена, він і без того відав про справу кирило-мефодіївців і Шевченка. Я певен, що він приїхав до Оренбурга з готовою думкою: чи не можна допомогти Тарасові, взявши його до своєї експедиції. А в Оренбурзі, се ще певніше, вдалися до його з проханням про се Тарасові приятелі, і між ними капітан генерального штабу Карл Іванович Герн.

Бутаков вдав до командира оренбурзького війська генерала Обручова, просячи нарядити до експедиції й Шевченка, яко доброго маляра-художника, неминуче потрібного в експедиції, щоб змалювати береги Аральського моря.

Герн був в Обручова за ад'ютанта, і йому поталанило напутити останнього, щоб вволив волю Бутакова. І от 5 мая бригадний командир генерал Федяєв пише до командира 5 батальйону майора Мешкова: "По наказу начальника корпусу (Обручова) прошу, щоб ви рядового з вашого батальйону Тараса Шевченка завели в реєстр тих 200 жовнірів, що підуть в Раїм, і переписали до 4 батальйону" 530.

530 Киев[ская] ст[арина]. — 1896. — Кн. II. — С. 130.

V

Експедиція Бутакова рушила з Орська 11 мая р. 1848 531. Експедицію становили: дві роти жовнірів, дві сотки уральських козаків, гармати і 600 киргизів. Так каже капітан Косарев 532; Шевченко в "Близнецах" 533 додає, що в обозі експедиції було 3000 возів і 1000 верблюдів.

531 Туркес[танские] губ[ернские] вед[омости]. — 1891. — № 15 — і Киев[ская] ст[арина]. — 1896. — Кн. II. — С. 246. Шевченко в "Близнецах" визначає 12 мая, а в другому місці 22 мая, але се, очевидно, — помилки у його.

532 Киев[ская] ст[арина]. — 1892. — Кн. II. — С. 246.

533 Близнецы, с. 228. /278/

До Раїму експедиція прибула 19 червня, значить, цілих шість тижнів вона була в

дорозі; а звернувши увагу на те, що з Орська до Раїму — не більш 800 верстов, спостережемо, що експедиція щодня проходила менше трьох миль. Воно й не диво: експедиція йшла то голим степом, то глибокими пісками, а спека стояла така, що в піску можна було спекти яйце. Подорож по оцій пустині записав Шевченко в своєму оповіданні "Близнецы" 534. "Першого ж дня — каже він 535, — я нічого не бачив і не чув, опріч хмари куряви та возів, башкирів, верблюдів, напівголих киргизів-погоничів при верблюдах. Другого дня ранок був чудовий. Перед нами був рівний без краю степ, застелений ковилем, немов білою скатертиною. Ніде ні куща, ні балки, нічогісенько, опріч ковилю, та й той і не поворухнеться, наче скам'янілий, ні шелесту в степу, ні щебетання пташки, навіть ящірки нема: одно слово — нічогісенько, опріч ковилю. Німо, мертво. Сонце йшло вгору, і от степ буцім здригнувся, поворухнувся, і за кілька хвилин на обрії показалися білі хвилі срібні. Степ став морем, а бокові аванпости почали рости, більшати і в одну мить стали кораблями з розпущеними жагликами. Чари стояли недовго: за півгодини степ прийняв свій вид звичайний; а з-за обрію стала показуватися біла хмара: то був дим. Горів степ. Підвечір перед заходом сонця стало видно й біле полум'я. Скоро прийшла ніч, полум'я все червонішало і наближалося до експедиції: стало видко червоні язики: увесь обшир, видимий вдень, облився огняними цівками. Картина була дивна!"

Дійшовши обгорілим степом на четвертий день до річки Карабутихи, де був уже форт, експедиція цілий день спочивала. Рушивши далі, перейшли ще дві річки — Ямин-Кайрокли і Якши-Кайрокли. Фізіономія степу — все та ж пустиня. Перейшовши через річку Іргиз, експедиція зупинилася спочивати біля могили "багатиря" Дустана, де стояв зліплений з глини пам'ятник. На сьому саме місці учора натовп хівинців напав на попередній обоз експедиції, кільки чоловіка було вбито, кількох полонено. "Тут, — каже Тарас, — я вперше бачив обезголовлені тулубища людські".

534 Ibidem . — С. 228 і далі.

535 Тут розповідь ведеться з уст героя повісті — Саватія Сокири. — Ред.

536 Яман-Кайрокли. — Ред.

Пройшовши чотири форти, експедиція двічі спочивала біля озера, а потім ночувала й спочивала цілий день біля /279/ річки Амаловни 537. За оцією гнилою річкою починаються жахливі Каракуми, себто — чорні піски, котрі тягнуться на протязі 80 верстов. День був тихий і палкий. Цілий день ішла бесіда про Каракуми. Хто бував там — розповідав про них жахливі речі. Експедиція рушила геть досвіта, поспішаючи, щоб до спеки перейти піски. Але ж замість спеки подув такий північний вітер, що люде мусили одягатися в шинелі і три дні не скидали їх. Опівдня третього дня вітер почав стихати і підвечір зовсім затих. До криниць було ще 10 верстов. Почалася страшенна спека. Ніколи до того Шевченко не зазнав такої великої жадоби пити і ніколи не пив такої паскудної води, як в той день. Передовий виділ, виряджений, щоб знайти і вичистити криниці, не знайшов їх. Експедиція прийшла до гнилої, гіркої і кисло-солоні води: не процідивши її, не можна було в рот взяти, бо вона кишіла вошами і мікроскопічними п'явками. Спочивши, експедиція рушила далі годин за дві досвіта.

Скоро почало сходити сонце, показалася безкрая блідо-рожева рівнина. То було висхле озеро; дно його покрив тонкий пласт білої, наче цукор, солі. Такі рівнини попадалися вже по дорозі, але ж не такі безкраї, як оця. Світ сліпив очі і не давав дивитися. Чимало людей увечері захоровало на очі; мусили закривати очі волосяними сітками. Потроху — горби піскові меншали і показувалася рівнина; а за нею далеко-далеко синіла гора. На четвертий день після того показалася на обрію синя смуга. То було Аральське озеро-море. Два дні по тім експедиція простувала берегами гнилих солоних озер і потім знов вийшла на рівнину з кущами саксаулу. Звідсіль два переходи до озера Камишлибаша (затока річки Сирдарії); експедиція рушила вночі, бо вдень не спроможна була; спека стояла 40°; на піску за 5 хвилин можна було спекти яйце. Нарешті, зробивши ще кілька переходів, експедиція підійшла до Раїмського форту 538. На рівнині вал, а на валу довга казарма, вкрита очеретом. От і увесь форт. Назустріч експедиції вийшла трохи чи не вся залога, з блідими, безрадісними, наче в узників, тварами.

537 Уймули. — Ред.

538 Раїм засновано р. 1847.

З цього коротенького нарису добре знати, яка то тяжка була подорож. Як же в сій подорожі поводився наш славний Кобзар?

Про се маємо не однакові звістки.

Капфер, що був за фельдфебеля в одній з тих рот, що /280/ перебували в Орську, розповів 539 от що: "До солдатської звичайної одежі, тим паче до походної, Шевченко не був призвичаєний, бо йому трошки пільжили (!!). Рушили в похід. День був гарячий, без вітру, сонце пекло немилосердно; киргизи поскидали навіть верхні халати. Тільки що переправилися ми через річку Ор і пішли зеленим тоді ще степом, як Шевченко зразу упав. Духота повалила його. Підбігли до його офіцери, лікарі, ротний командир почав був кричати на його, та бачить, що діло не гаразд і пожалів його. Положили Тараса на віз і рушили далі. Небавом він очунав і поправився".

Перший біограф Шевченків, небіжчик Маслов, розповів, що увесь похід з Орська Шевченко зробив пішки, окремо від роти, яко художник-волонтер. Люде освічені, які були в експедиції, поводитися з ним яко з рівнею і де в чому услу говували йому. Перехоже життя повне інтересу, новина вражіння і привітливое поводження начальника експедиції вернули Шевченкові колишній душевний спокій і примусили забути про сучасне. Привілля широкого степу, яким переходила експедиція, нагадувало Шевченкові рідні його степи українські. Раз він був здивований випалюванням киргизами трави в степу і зараз же змалював картину тієї пожежі 540.

539 Русские ведомости. — 1895. — № 242. — 2 вер.].

540 Маслов [Маслій] В. П. Тарас Григорьевич Шевченко: Биографический очерк. — М., 1874.

Не відомо мені, звідкіль Маслов добув такі звістки; гадаю, що від княжни Репніної; а остання теж чула, мабуть, від когось такого, що сам не був в експедиції, а передавав з чужого голосу. "Неісходима пустиня" — як називав Шевченко киргизький степ, не

могла нагадати йому українських степів, не могли його розважити і ті картини подорожі, які ми бачили вгорі..."

У другого біографа — у д. Чалого, записано оповідання капітана Макшеева, що сам був у тій експедиції, через що звістки його мусимо признати більш відповідними дійсності. Макшеев в перший день походу спізнався з Шевченком і присогласив його до своєї "джеломейки" (повстяна кибітка). І Макшеев каже, що Шевченко усе йшов пішки, окремо від роти і не в одязі жовніра. Він був веселим. Походні обставини не тяжили його. В дорозі Шевченко багацько розповідав про дрібні пригоди з свого життя, але нічого ніколи не говорив про політичні чи інші які великі пригоди. /281/ З ним була одна-єдина книжка — Біблія; але він мало читав і нічого не писав. Про пожежу в степу і Макшеев розповів те саме, додавши, що малюнок з неї Шевченко зробив на прохання головного начальника експедиції генерала Шрейбера і подаровав йому той малюнок.

Що увесь похід Шевченко зробив пішки, дак се знаємо і з листів його до Бодянського і до Козачковського; але як йому тяжко й дорого дався той похід і плавба по морю, те ми бачитимемо трохи згодом.

VI

Червня 19 експедиція прийшла в Раїм і заходилася складувати судна — "шхуни" — задля плавби по морю. Заким ті судна — одно звалось "Костянтин", друге — "Михаїл" 541 — складали та риштували, минуло більш півмісяця. Увесь сей час Шевченко жив з Макшеевим у кибітці останнього і змалював портрет його аквареллю. Нарешті 25 липня усе було готово! Парус розпустили" і

Посунули по сивій хвилі

Поміж кугою в Сирдар'ю

Байдару та баркас чималий... 542

Шість день плили лиманом Сирдар'ї і тільки 30 липня виплили в море 543.

Шевченко ішов на шхуні "Костянтин", якою командував Бутаков. Судно було невеличке. Команди на йому було 27 чоловіка і між ними чотири офіцери. Про останніх на судні була невеличка каютка, де, опріч офіцерів, містилися ще три чоловіка, між ними і Шевченко 544.

Опріч тісноти, доводилося зазнати великої недостачі в харчі і в прісній воді. Харчі були заготовлені в Оренбурзі задовго до експедиції, а через те скоро попсовались, "сухарі поцвіли, солонина почервіла, масло так згіркло, що каші з ним не можна було в рот взять, зацілів тільки горох, але його було так наомаль, що давали його раз на тиждень" 545.

541 Киев[ская] стар[ина]. — 1893. — Кн. II. — С. 246.

542 Кобзар. 1876. — Т. I. — С. 239. [Тут — "синій хвилі". — Ред.]

543 Оренб[ургский] лист[ок]. — [1898. — № 41]

544 Истор[ическая] вест[ник]. — 1886. — Кн. I. — С. 165.

545 Оренбургский листок. — [1898. — № 41].

Два місяці "Костянтин" ходив по Аральському морю; плавба була вельми трудна: досить вже того самого, що /282/ море було невисліджене, майже нікому з плавців

невідоме; а через те доводилося коштувати плавцям усякого лиха. Увесь час плавби Шевченко змальовував береги Аральського моря.

Два місяці — час вельми малий на те, щоб вистежити, виміряти глибину і обплисти Аральське море. Але ж скоро наступила осінь, — плавба по морю стала неможливою; та й харчів на судах вже бракувало. Тим-то 7 вересня мусив Бутаков повернути на зимівлю. Зимувати експедиція повинна була в новому форті — на острові Косаралі, що недалеко від Раїму. До Косаралу приплили 23 вересня. Тяжко було Шевченкові зимувати в оцій пустині. Бутаков, Макшеев і інші освічені офіцери, а з ними і Шевченко, зимували в тісній халупчині-землянці, харчі у них були дуже злиденні, напр[иклад], картопля була великими розкошами. Залогу на Косаралі правили уральські козаки, люде темні, грубіянських звичаїв і великі фанатики своєї "старої віри". Розважав свою нудьгу Шевченко інколи тим, що ходив в Раїм; але небавом мусив лишити і сю розвагу, бо трапилася йому чудна пригода. За увесь час, як виступила експедиція з Орська, Тарас не голився; виросла йому широка борода. Вона-то й спричинилася тій пригоді. Скоро він приплив до Косарала, уральці, побачивши його бороду, імкнули собі, що вже ж він ніхто більш, як не мученик за віру, і зараз подали про те звістку своєму командирові. Останній, покликавши нашого поета в захисток в очерет, упав йому в ноги і благає: "Благословіть, батюшко! ми про все відаємо". Тарас і собі імкнув: зрозумів, що його взяли уральці за попа та й поблагословив чисто так, як благословляють попи у роз кольників. Осавула зрадів, поцілував йому руку, а увечері справив такого бенкету, який Тарасові і в сні не ввижався. Але ж Тарас догадався й собі, що треба бороду зголити і небавом після того пішов до Раїму. Тут уральці з притаєним захватом зустріли його. Начальник їх, взявши у поета благословення, сунув йому в руку 25 карб. Тарас не взяв. Таке незвичайне безкористя так вплинуло на старого розкольника, що він побажав одговоритися потайно в кибітці і, коли можна, запричаститися з рук такого незвичайного "пастиря — як я, — каже Тарас 546. — Отже, щоб не придбати собі якої незвичайної халепи через таких-от дурнів, я швидше покинув Раїм і почав голитися двічі щотижня.

546 Кобзарь. — Т. III. Записки, с. [66, запис від 16 лип. 1857 р.].

Коли б, — додає поет, — отака смішна дурниця випала де-будь /283/ на берегах Уралу, де б було і жіноцтво, не спекався б я так дешево".

Найбільшої нудьги на Косаралі завдавало Тарасові те, що не приходило до його жодної звістки від приятелів з рідної України. Пошта туди приходила двічі на рік, і під той час, коли вона приходила, Тараса саме тоді не було в форті. Через те він на Україну ні до кого не писав; а приятелі не писали до його, бо не відали, де він. Від 7-го березня р. 1848 аж до листопада р. 1849 не стрічаємо ніже єдиного листа ні до його, ні від його. "Хіба самому написати таки посланіє до себе?" 547 — каже поет, нудьгуючи, що немає ні від кого листів, і тут же нарікає, що його усі забули! Тяжко! Ніби розпуку чуємо в його словах.

Неначе лютая змія

Розтоптана в степу здихає,

Заходу сонця дожидає...

Отак-то я тепер терплю

Та смерть із степу виглядаю.

А за що?.. їй-Богу, не знаю.

А все-таки її люблю,

Мою Україну широку...

547 Кобзарь. — 1876. — Т. I. — С. 233.

Зима, сніг, вітри з своїм скигленням і хуртовиною наганяли в наболілу душу поета ще більш туги; а як прийшла кутя свята, з душі тієї вирвалися нікому не зримі ридання в посланії до Хведора Лазаревського. Він просить-благає свого друга згадати

...в пустині

Далеко над морем

Свого друга веселого,

Як він горе боре,

Як він свої думи тяжкі

І серце убоге

Заховавши, ходить собі,

Та молиться Богу,

Та згадує Україну...

...Наступає свято!

Тяжко його, друже-брате!

Самому стрічати

У пустині...

...Завтра вранці

Завіє голодний Звір в пустині і повіє /284/

Ураган холодний

І занесе піском-снігом

Курінь — мою хату...

Отак мені доведеться

Свято зустрічати...

Тяжко, смутно, скорботно...

Треба б вмерти, так надія

Не вмирає, брате! 548

548 Ibidem. — [с. 244] — 245. [Не додому вночі йдучи...].

VII

Хмарно, журливо зустрів Шевченко рік 1849!

Мов за подушне обступила

Мене нудьга на чужині...

Де ж заховатися мені?

Що діяти? Уже й гуляю

По цім Аралу, і пишу, —

Віршую, нищечком грішу,
Бог зна колишнії случаї
В своїй душі перебираю
Та списую, щоб та печаль
Не перлася, як той москаль,
В самітню душу! Лютий злодій,
Впирається таки, та й годі 549.

549 Кобзарь. — 1876. — Т. I. — С. 247 — [248].

Вже ж на Косаралі поета не мордовали ні солдатською муштрою, не забороняли ні писати, ні мальовати; про таку заборону косаральське начальство, як се потім виявилось, і не відало; навпаки, воно бачило, що Шевченко повинен обов'язково малювати береги моря Аральського. Але ж поетові, дійсно, oprіч казарми, нігде було дітися, нігде сховатися. Казарма, чужина, заслання із усіма своїми печалями і невсипущою тугою і на Косаралі лишилися не більшими, дак такі самісенькі, якими були і в Орську. В Орську була муштра, але ж були і книжки, і листи від приятелів з рідної України. А на Косарал — листи не приходили. Тут тільки й було, що

І небо невмите, і заспані хвилі,
Та понад берегом геть-геть, /285/
Неначе п'яний, очерет
Додолу гнеться. Боже милий!
Чи довго буде ще мені, — (тужить поет)
В оцій незамкненій тюрмі,
Понад оцим нікчемним морем
Нудити світом?

Нудьга страшенна гризе поета, жодної розваги нема. Показуються ознаки душевного недугу — туги за рідним краєм... "О Господи!" — плаче він, —

Дай мені хоч глянуть
На народ отой убогий,
На ту Україну! 550

Так нудився-сумовав Тарас цілу зиму й весну р. 1849, аж доки не розпочалася знов плавба по морю. Певна річ, що вона, товариство Бутакова і ясна літня година трохи розважили поета, трохи розвіяли його журбу, може, хоч стільки, скільки розважає узника соняшний промінь, попавши через узеньку щілину до темної його келії-темниці!

На превеликий жаль, не маємо жодних звісток, як повадився Тарас, як йому жилося під час нової плавби по Уралу 551. Можна, одначе, гадати, що не добре. Вернувши вже з походу, коли, значить, вражіння його стали ділом минулим, Шевченко писав до професора Бодяньського 552: "Переїшов я пішки двічі увесь киргизький степ аж до Аральського моря, плавав по йому аж два літа. Господи! як погано! аж бридко згадати, не то що розказувати добрим людям! Нудьга! Не знаю, чи карався ще хто на сім світі так, як я караюсь і не знаю, за що?" Взагалі, Тарас не любив розповідати подробиць про те, як йому жилося під час плавби по Аралу.

550 Ibidem. — Т. II. — С. [128]. [Заросли шляхи тернами...].

551 Аралу — Ред.

552 Русск[ая] стар[ина]. — 1883. — Кн. IX. — С. 640.

Коли княжна Репніна вдалася в серпні 1849 р. в Оренбург до Лазаревського, просячи його ради всього святого, всього дорогого, звістити її, де Шевченко і що з ним, бо вона вже більш року зовсім про його нічого не відає, і коли Лазаревський звістив про се Тараса, дак останній, пишучи до неї, вже вернувшись з експедиції, каже: "Не багатько минуло часу, а як багато перемінилося! Ви тепер би й не пізнали мене! Колишнього поета з захватними пориваннями — нема тепер. Я став дуже розважним. Виобразіть собі: /286/ впродовж майже трьох років — ніже єдиної ідеї, ніже єдиної думки натхненної; проза і проза, або, ліпше мовити, степ і степ!.. У мене нема тепер ні туги, ні радощів; зате є мир душевний, моральний спокій, подібний до риб'ячого холоднокров'я. Будуще про мене — ніби не існує! Чи вже ж повсечасні нещастя спроможні так скорботно переробити чоловіка? Авжеж, що так! В киргизькому степу і на Аральському морі є доволі цікавого; але — ви відаєте, що я ворог усяких описів; тим-то, й не пишу вам про оцю неісходиму пустелю. Літо минає на морі, зима в степу, в занесеній снігом джеломейці (наче б то шатро), дея, убогий художник, малював киргизів і, між іншим, намалював і з себе портрет і посилаю вам його на пам'ять про вашого безталанного друга" 553.

Пізніш, вже три роки після експедиції, Тарас в листі до Козачковського 16 липня р. 1852 писав, що далекий похід з Орська на Аральське море і довге купання в морі спричинилися тому, що у його по всьому тілу, найпаче на ногах, показалося золотушне струп'я.

Геть пізніш, коли р. 1859 поет наш був у Києві, дак розповів д. Чалому такий епізод із своєї плавної по Аральському морю: на морі тому є острови, що повстали з перегнулих рослин. Острови ті рушають з одного місця на друге. Раз якось Шевченко з п'ятьма матросами, плаваючи на човні, пристали до одного такого острова і вийшли на берег погуляти. Тарас відокремився, ліг самотний на траві і віддався оглядуванню неба; матроси, погулявши, поплили собі, а про його й забули, та вже пропливши чимало, схаменулися, вернулися на остров і давай гукати; "А я, — каже Шевченко, — і чую да мовчу, лежу собі; думка була: чи не зістатися там зовсім; але ж бісові матроси таки знайшли" 555.

Щодо відносин до Шевченка Олексія Івановича Бутакова і його помічника Поспелова, дак, певна річ, що вони були добрі, більш товариські. Пишучи 14 листопада до Репніної, Тарас просить її, якщо доведеться їй зустріти Бутакова "він мій друг, товариш і командир", дак подякувати йому за братерські відносини. Таку ж подяку висловлює він Бу такову і Поспелову і в листі до Залеського, писаному в січні р. 1854 556.

553 Киев[ская] стар[ина] — 1893 — Кн. II. — С. 267.

554 Основа. — 1862. — Квітень. — [Кн. IV]. — С. 18 — 21.

555 Чалий, с. 148.

556 Киев[ская] ст[арина]. — 1883. — Кн. II. — [С. 169] /287/

Ще перш, ніж скінчилась експедиція, Бутаков писав до начальника оренбурзького війська, що на суднах у його перебувають унтер-офіцер Хома Вернер 557 і "рядовой" Тарас Шевченко. Першого, писав Бутаков, я взяв на те, щоб вистежив, чи нема на Аральському побережжю кам'яного вугілля, і задля геологічних і ботанічних спостережень; і він — Вернер — був в експедиції дуже корисний, бо винайшов шар кам'яного вугілля. Останнього (себто Шевченка) призначив до експедиції командир корпусу на те, щоб змалював краєвиди в степу і на берегах моря". Отже, коли він — Бутаков — вернеться до Оренбурга, так щоб до краю улаштувати добутки експедиції, йому треба буде Вернера і Шевченка, щоб останній "зовсім обробив краєвиди, бо сього на морі зробити не можна було, та й гідрографічні види треба буде перевести на карту після того, як вона буде дроблена в Оренбурзі. Генерал Обручов не змагався і згодився, щоб Вернер і Шевченко укупі з Бутаковим прибули до Оренбурга 558.

Бутакову треба було поспішити в Оренбург, щоб швидше злаштувати задля царя й військового міністра справоздання про добутки експедиції. Тим-то він, передавши свою флотилію Поспелову, взяв з собою Вернера, Шевченка і інших і 10 жовтня поїхав з ними з Раїма в Оренбург, куди й приїхали 1 листопада 559.

557 Чи не той оце Хома Вернер, про якого довелося мені чути в Дахнівці народні перекази — як він "писав ногами", як "воював поліцію", як поліція не могла його зловити і як "Бибик (київський генерал-губернатор) найняв чарівника, а сей заворожив Вернера, отуманив його, і тоді поліція злала його, набила йому на руки кайдани, на ноги колодки, а Бибик закинув його кудись, аж на край Сибіру".

558 Истор[ический] вест[ник]. — 1886. — Кн. I. — С. 163.

559 Киев[ская] стар[ина]. 1893. Кн. II. — С. 248.

VIII

Ледве Шевченко прибув до Оренбурга, зараз зустрів його щирий його приятель, поклонник його музи, Хведор Лазаревський. "Він, — писав Тарас до княжни Репніної 560, — не посоромився моєї сірої (жовнірської) шинелі, першим повітав мене і спитав, чи є у мене що обідати".

560 Киев[ская] стар[ина]. 1893. Кн. II. С. 271.

У Лазаревського повітали нашого Кобзаря й інші українці, які перебува-/288/ли тоді в Оренбурзі; повітав і ад'ютант Обручова Герн і запросив поета заквартирувати у його. У Герна був окремий флігель (офіцина), де й поселився Тарас. Герн, очевидно, був не тільки чоловік освічений, високорозвинений, але й гуманний, вихований в любові до правди і до волі людської. Знаючи, що Тарасові небезпечно приймати листи на власну його адресу, він згодився, щоб листи до поета приходили на його адресу. "Адресуй, — писав Тарас до професора Бодянського 561, — в Оренбург Карлу Івановичу Герну, а мене на адресі не поминай. Цур йому. Герн знатиме по штемпелю (по знаку поштовому), до кого той лист".

Пошановання українцями свого поета бенкетом відгукнулося й між поляками. Заслані до Оренбурга поляки (між ними Броніслав Залеський, Сераковський і інші)

тямили добре не тільки тяжку долю Шевченка, розуміли велику жертву, в особі його принесену деспотизму і темноті, але розуміли й високі національні ідеї, висловлені Шевченком в його українських творах. Та якби то люди з такою освітою, як Сераковський і Герн, з таким високорозвиненим почуттям національним, як Залеський і знов той же Сераковський, не зрозуміли б віщих бажань нашого поета: "Щоб усі слов'яне стали добрими братами і синами сонця правди" і не тямали б поклику його до "ляхів", де він каже:

Подай же руку козакові,
І серце чистее подай,
І знову іменем Христовим
Возобновим наш давній рай 562.

І от оренбурзькі поляки, а їх там було тоді чимало, спорудили на честь і славу українського поета-страдальника вечірку, запросивши туди і оренбурзьких українців — приятелів Тарасових, а також Герна і Бутакова. І з того часу гурток оренбурзьких поляків уважав собі за честь приймати у себе нашого віщого Кобзаря 563"

Такі повітання, певна річ, оживили, звеселили і підбадьорили дух поета, пригноблений засланням і подорожжю на Арал, а найпаче повною до того часу невідомістю ні про своїх приятелів, ні взагалі про Україну.

561 Русск[ая] ст[арина]. — 1883. — Кн. IX. Інші звістки (Р[усский] ар[хив]. — 1898. — Кн. 3) кажуть, що Шевченко прибув в Оренбург 12 листопада; але ця звістка здається мені непевною.

562 Кобзарь. — 1876. — Т. II. — С. 31 і [210].

563 Киев[ская] ст[арина]. — 1888.— Кн. X.— С. 13. /289/

Здавалося, що над тією холодною кригою, що морозила Тарасове життя, займається промінь того тепла, що спроможен розтопити кригу. За п'ять день по приїзді до Оренбурга Бутаков вдався до головного штабу оренбурзького війська й писав, що сам Шевченко не спроможеться скінчити усі малюнки по експедиції на той термін, який призначив військовий міністр, а тим часом у 2 батальйоні є жовнір Броніслав Залеський, що вміє малювати, дак він, Бутаков, і просить прислати до його за помічника Шевченкові отого Залеського. Сю справу, певне, під впливом Герна, поталанило швидко оборудувати, і на четвертий день, себто 9 листопада, прийшла до Бутакова відповідь, що Обручов звелів вирядити до його Залеського і Вернера, щоб вони вкупі з Шевченком швидше скінчили геологічне описання Аральського моря, малюнки і гідрографічні карти. Тоді ж таки Обручов наказав, щоб Бутаков, подаючи роботи свої, додав йому і ширше справоздання про роботи Шевченка, Вернера і Залеського 564.

Таким чином, Шевченкові стало можливим спекатися казарми і муштри, жити в приватній квартирі без догляду й працювати в товаристві людей більш-менш освічених.

Такі умови, річ натуральна, зробили на поета добрий вплив. Лист його до Лизогуба 565, писаний саме під час наведеної вгорі переписки Бутакова з Обручовим, написаний доволі спокійно. "Позавчора, — пише він, — вернувся я з того степу киргизького та з

моря Аральського до Оренбурга та й заходився оце писати до тебе. Пишу, а ще й сам добре не знаю, чи живий ти на світі, чи здоровий; бо вже оце трохи не півтора року, як ми не переписувалися з тобою ані одним словом, а за таке врем'я багато води у море утекло, може, і у вас кого не стало; бо холера, кажуть, здорово таки косила. Коли живий ти та здоровий, то напиши до мене, друже мій! не гаючись; то я тоді вже й відпишу до тебе геть про все, як мене носило по тому морю, як я у степу отім безкраїм пропадав. Усе розкажу, нічого не потаю".

564 Истор[ический] в[естник]. — 1886. — Кн. I. — С. 164 — и Киев[ская] ст[арина]. — 1896. — Кн. II. — С. 132.

565 Чалий, с. 175.

Спокійним духом віє і від творів його, написаних в Оренбурзі під кінець року 1849. Написав їх тоді Тарас чимало. Знати, що скоро заспокоїлася хоч трохи душа поета, муза його знов заспівала голосом, правда, звичайно журливим, але до тої журби часом примішано і жартовливої іронії і /290/ зовсім нема тонів розпуки, нарікання або лютого озвірення. Яким, наприклад, високохристиянським гуманізмом і спокійним ліризмом серця, повного любові, дишуть вірші його:

У нашім раї на землі
Нічого кращого немає,
Як тая мати молодая
З своїм дитяточком малим!..

Як спокійно-художницьки висловлює поет свою печаль, що "охватить йому душу", коли він, дивлячись на молоду матір з маленькою дитиною, згадає собі образ

Тієї матері святої,
Що в мир наш Бога принесла;
А ми, — хвала нам і хвала!
Дарма що Бог, що ми не стоїм
І волосочка одного,
Таки повісили його...566

Одно слово! Оренбурзькі Шевченкові твори, коли їх прирівняємо до творів, писаних під час експедиції, стають нам певним дзеркалом тієї доброї переміни в настрої Тарасової душі, скоро вона вернулася з товариства казарменного, з "смердячої хати" до товариства людей освічених, що живуть в людському житті!

Думками він, звичайно, і тепер раз у раз на Україні; і раз у раз болить його національне серце за зрабований край, за зневолений народ. Він співає, що

...Кращого немає
Нічого в Бога, як Дніпро
Та наша славна Україна.
Перед ним живцем встають картини крпацтва. Він відає, що
Скрізь по славній Україні
Людей у ярма запрягли
Пани лукаві. Гинуть, гинуть

У ярмах лицарські сини,
А препоганії пани
Жидам, братам своїм хорошим,
Останні продають штани... 567

566 Кобзар. — (1876). — Т. II. — С. 134.

567 Ibidem . — [С] 128. /291/

Одначе ж, кажу я, про такі картини він говорить без розпуки, без озвірення.

Оселившись у Герна, маючи можливість не носити хоч у хаті солдатського убрання, і з душею, хоч на крихту ути хомиреною, Тарас з своїми товаришами шпарко взявся доводити до краю потрібні задля Бутакова малюнки, карти й таке інше, чого вимагав військовий міністр.

Тим часом вже ж ніхто, як не Герн до Бутакова, де і як тільки можна було, говорили на користь Шевченкові про його-художницький талант, про його лиху долю і про тяж ку заборону йому малювати і говорили так, щоб те доходило поза ними до ушей Обручова. Останній перейнявся тими розмовами і бажанням полегшити долю Шевченка. Пригадали собі, що майже два роки назад шеф жандармів питався, як поводить ся Шевченко і чи можна скинути з його заборону малювати? Пригадали, що з Оренбурга дано гр[афу] Орлову відповідь, корисну задля Шевченка, ще 30 березня р. 1848, але з того часу не приходило з Петербурга жодної звістки. Пригадавши се все, Обручов 20 листопада р. 1849 написав до Орлова, просячи у його відповіді, що сталося з тією перепискою? 568

568 Киев[ская] ст[арина]. — 1896. — Кн. II. — С. 133.

569 Чалий, с. 74.

570 Ист[орический] вест[ник]. — 1886. — Кн. I. — С. 164.

Небавом Бутаков подав Обручову опис Аральського моря, своє справоздання за експедицію і роботи Шевченка, Вернера і Залеського і додав до того: 1) зроблені Шевченком малюнки гідрографічні з берегів Аральського моря; 2) геологічне описання тих берегів, зроблене Вернером; 3) сім скриньок і в них 150 зразків геологічних і 4) дві скриньки з 75 примірниками рослин.

Обручов був вельми з того задоволений. Д. Чалий оповідає, що Бутаков прохав Обручова вдатися до Петербурга, щоб Шевченка зробили унтер-офіцером в нагороду за його працю в експедиції. Обручов би то й згодився і вдав ся, але з Петербурга йому відмовили, та ще й докоряли, що він наперекір царської волі дозволив Шевченкові малювати. Д. Чалий, на жаль, не подав нам основи задля такої звістки і про неї нігде більш не доводилось мені читати. Авжеж, коли б се була певна річ, дак би про неї були звістки в оренбурзькому архіві, і вже ж д. Гаршин і Васильєв в своїх статтях не промовчали б сього важного факту; тим паче що Гаршин 570 згадує про сю звістку, беручи її тільки з книжки /292/ д. Чалого. На мою ж думку, Обручов з таким поданням не вдав ся до Петербурга, та й не треба було йому вдаватися. Цар Микола повернув Шевченка в солдати, як се добре було відомо Обручову, "з правом на вислугу". В кон фірмації се право нічим не було обмежено; не було сказано, що на те, аби зреалізувати

се право, треба ще окремого царського дозволу. Обручов, яко самостійний начальник корпусу, мав повне право, аби тільки бажав того, сам зробити Шевченка унтер-офіцером; а скоро не зробив, значить, не хотів; і не хотів от через що: про нагороду Шевченка Обручову ніяково було вдаватися окремо за його одного, а вже хіба б вдаючись про нагороду усіх жовнірів, які були в експедиції. Так Обручов і зробив і про нагороду вдався 30 квітня р. 1850; але, як побачимо небавом, тоді вже Шевченко був в арешті, і вже годі було й гадати про ласку до його Обручова.

По звісткам Косарева, кожен жовнір, що був в експедиції Бутакова, значить, і Шевченко, дістав по царському наказу нагороду п'ять рублів; але ся нагорода прийшла вже тоді, коли Шевченко був на другому засланні, в Новопетровському форті 571.

Але маємо певні доводи на те, що до доносу Ісаєва — про що зараз буде бесіда — Обручов не був від того, щоб полегшити Шевченкові долю іншим яким робом. На його в сьому разі впливали не тільки Бутаков, Герн і жінка його, але і ображене трохи самолюбство бюрократа.

В грудні прийшла до його вельми прикра задля Шевченка відповідь графа Орлова. Шеф жандарів 12 грудня писав до Обручова, що він вдавався до царя з докладом, щоб зняти з Шевченка заборону малювати, але ж цар на те не згодився 572.

Відмова не могла бути приємною Обручову вже через те, що коли Орлов зацитував його, дак він відповів добре, на користь Шевченкові.

Коли відмовили — значить, його думку знехтовали; до того ж треба зауважити, що й відносини особисті між Обручовим і Орловим не були добрі.

571 Киев[ская] стар[ина]. — 1893. — Кн. II. — С. 248.

572 Ibidem. — 1896. — Кн. II. — С. 134. /293/

IX

Не можна не гадати, щоб відповідь Орлова знов не пригнобила Шевченка. Так воно дійсно і було. Приголомшений поет став на тому, щоб спробувати ще деяких заходів, напр[иклад], написати до поета російського Василя Жуковського, що багацько запоміг десять літ назад викупу його з крпацтва. Жуковський, яко вчитель наступника трону, був добре відомий і царю, і цариці. Натурально було сподіватися, що цар не відмовив би його проханню зняти з Шевченка заборону малювати. Поздоровляючи 1 січня княжну Репніну з Новим роком, Тарас писав до неї 573: "Задля Нового року мені об'явили, що навесні мене знов вирядять на Аральське море. Мабуть, звідтіль мені вже не вертатися. За минулі походи не згодилися вдатися до царя, щоб дав мені амністію, та ще знов нагадали пильновати, щоб я не писав і не малював. От як я зустрічаю Новий рік! Чи вже й кінець мого віку буде таким журливим, як сьогоднішній день? В нещасті мимоволі стаєш забобонливим. Я майже переконався, що вже не бачити мені веселих днів; не бачити людей, дорогих моєму серцю, не бачити любої моєї України. Я сьогодні пишу до Жуковського, щоб він випрохав мені дозвіл тільки малювати. Напишіть і ви до його, коли знайомі з ним; або напишіть до Гоголя, щоб він про мене написав Жуковському: вони між собою приятелі. Мене жах бере, коли я згадаю про киргизький степ. Коли піду в степ, знов спиниться, і, може, на довгі роки, а може, й навіки,

листоування з приятелями. Не допусти сього Господи! Пришліть адресу Гоголя, я напишу до його по праву українського віршомова; особисто я його не знаю, я тепер наче той, що падає в безодню: ладен за все вхопитися. Жахлива безнадійність! така жахлива, що тільки одна філософія християнська спроможна боротися з нею". Далі він просить прислати йому книжку Хоми Кампейського 574 "О подражании Христу" і каже: "Єдина моя втіха тепер — святе Євангеліє. Я читаю його щодня, щогодини. Колись думав я аналізувати серце матері по життю Св[ятої] Марії, непорочної матері Христової, але тепер! Се б було взято мені за злочинство... В якому-то я скорботному становищі! Нужден ності матеріальні — нікчемні, як порівняти їх до нужденності душі; а мене кинули на жертву обох їх...

573 Киев[ская] стар[ина]. — 1893. — Кн. II. — С. 268.

574 Кемпейського. — Ред.

Добрий /294/ Андрій Іванович 575 просить прислати до його усе, що я намалюю, і визначати ціну; але що я йому пошлю, коли у мене закуті і голова, і руки".

В листі сьому, опріч виразно висловленого суму, знов бачимо околиці ознаки підупадку духа і безнадійності, великі помилки орфографічні і стилістичні — і разом з тим стрічаємо певну звістку про те, що думка написати "Марію" сплдилася в поетовій голові майже за десять літ ще до того часу, коли він написав сю поему.

В листі до Жуковського 576 поет, висловлюючи, що найтяжче нещастя його заборона малювати, каже: "Згляньтесь на мене! Вблагайте мені дозвіл малювати, більше нічого я не прошу. Згляньтесь! оживіть мою убогу, слабу, убиту душу! Напишіть до графа Орлова, чи до кого знаєте іншого, і я гляну на Божий світ хоч перед смертю; бо життя в казармі і скорбут зруйнували моє здоров'я. Для мене неминуче потрібно б перемінити клімат, але на се я не повинен сподіватися. Я хотів би перейти, і лікарі так радять, перейти до війська на Кавказі; але ж мене знов посилають на Сирдарію; сей похід для мого здоров'я — чисто душоубний".

Як тяжко допекла душі художника заборона малювати, як вона мордовала його — се знати з того, що 10 січня він приневолив себе написати лист до свого гнобителя — до начальника "III отделения" — генерала Дубельта. Якого пекельного мордування треба було зажити на те, щоб у геніального сатирика 577 знялася рука писати до Дубельта просьбу! Короткий той лист, але який він характерний! Не атраментом, а пекучими слізьми та гарячою кров'ю він написаний! Читаючи його, так і чуєш, як ридає душа страдальника, покараного єдине за літературний твір такою жорсткою карою! Шевченко благає Дубельта "випрохати у найяснішого монарха — одну тільки ласку: дозвіл йому малювати". "Що я на своїм віку, — пише він, — нічого злочинного не намалював, так беру в свідки всемогущого Бога. Дозволом малювати ви, наче у сліпого, здіймете з очей темну полуду і оживите мою душу убогу.

575 Лизогуб. — Ред.

576 Русс[кий] архив. — 1898. — Кн. XII. — С. 553.

577 Геніальним сатириком називає Шевченка і [В. О.] Більбасов у своїй "Истории Екатерины II". — [Спб., 1890] — Т. 1. — С. 359 [Берлін].

Літа і здоров'я моє, знівечене цингою в Орській фортеці, не дають мені споді-
/295/ванки на поліпшення від служби військової. Благаю вас — покажіть найменшу
ласку до моєї долі" 578.

Кервав листи поета-художника до Лизогуба, Репніної, Жуковського не пішли
внівець: очевидно, оцим благородним людям мусимо дякувати за те, що за нашого
кобзаря вступалися графи — Гудович (Лизогубів свояк) і Олексій Толстой (відомий поет
і родич братам Перовським — Льву і Василю); вони прохали Василя Перовського, щоб
він вдався до Орлова і Дубельта, аби вони випрохали у царя пільгу Шевченкові. Не без
того, може, що Жуковський написав і до Перовського, і до Орлова. Не скажу, чи знали
Перовські особисто Шевченка; але вони були приятелями Жуковського і Брюллова 579 і
добре знали про долю Шевченка в кріпацтві, про викуп його, про кару його за вірші і
про обурення проти його царя Миколи. Тим-то Перовський жодної надії на свої клопоти
і не покладав, а радив не нагадувати царю про Шевченка, а подождати, доки він забуде
про його або принаймні доки гнів одлигне хоч трохи. Одначе Андрій Гудович, а ще
більш Олексій Толстой, що дуже високо цинив і шановав талант кобзаря України,
притьмом— стояли на своєму 580. Перовський згодився і вдався до Дубельта з
запискою. "Від часу заслання, — писав Перовський, — Шевченко поводитьсь як не
можна добре ("отлично-хорошо"), він двічі і з великою користю був в експедиції
Бутакова і корисно працював над описом Аральського моря. Торік, коли Шевченко
вернувся в Оренбург з експедиції, корпусний командир генерал Обручов, впевнившись,
що він поводитьсь найліпше, служить добре і тримається доброго "образа мыслей",
прохав дозволу йому писати і малювати; одначе просьби його не вволили в Петербурзі;
через що генерал Обручов не наслідуюється зробити Шевченка унтер-офіцером; хоча
Шевченко вже кілька літ служить звичайним жовніром і не був покараний в солдати
без вислуги. Перовський додав, що Шевченкові вже 40 літ (дійсне, йому тоді йшов 37
рік), здоров'ям і на силу він вельми благий і під час заслання кілька разів хоровав на
скорбут 581.

578 Правда. — 1894. — Лютий. — [Кн. II. — С. 136] — і: Киев[ская] стар[ина]. —
1894. — Кн. II. — С. 321 — [322].

579 Брюллов родився 1799, умер в Римі 1852.

580 З приват. листа Л. М. Жемчужникова. [ІЛ. — Ф. 77. — № 127. — Арк. 160, зв. —
161, зв.]

581 Киев[ская] стар[ина]. — 1898. — Кн. III. — С. 422.

Добутками сієї записки була відповідь Дубельта до Перовського: з неї знати, раз,
що останній не помилився, до-/296/водячи Гудовичу і Толстому, що його клопіт буде
марним; а друге, що наведена вгорі звістка Чалого про відмову з Петербурга зробити
Шевченка унтер-офіцером — єсть помилка. Дубельт 20 лютого відписав Перовському,
що, на думку графа Орлова, рано ще прохати у царя попільжити Шевченка, а коли
генерал Обручов тієї думки, що Шевченко заробив на унтер-офіцера, да від його ж і
залежить безпосередньо ся справа 582.

Цікава річ: чому ж шеф жандарів Орлов і цар Микола так запекло не хотіли зняти з

Шевченка найтяжчих для його кайданів — заборони малювати? З першого погляду, коли читаємо в конфірмації власний додаток самого царя про заборону малювати, дивуємось, що в докладі Орлова немає найменшого натякання на потреби, або на основу, до такої тяжкої кари, як заборона художникові малювати. Дивуєшся сьому царському додатку і мимоволі шукаєш хоч зерна якого, щоб вивести потребу такої кари, що навіть і примірковати її не кожен вдатен. Вже ж, річ найпевніша, коли б за Шевченком були які вчинки яко за художником, коли б своїми малюнками він видався перед III отділенієм так, як своїми поезіями, то б про се було згадано в докладі, а то ж ні слова там; а в конфірмації несподіваний додаток: "заборонити малювати!"

З'ясування, хоч і неповне, причини сього додатку (швидше тільки натякання) стріваємо в Шевченковому журналі 583. Він каже, що "бездушному сатрапові і прибічникові царя привиділося, що мене випущено з крѣпацтва і виховано коштом царя, а я б то віддячив своєму добродієві тим, що намалював з його карикатуру. Не тямлю, звідкіль взялася оця дурна байка, тямлю тільки, що вона мені недешево коштує. Гадати треба, що оцю нісенітницю сплели на конфірмації, бо накінці присуду сказано: "Найстрожайше заборонити писати і малювати". Писати заборонили за "баламутні" вірші українські, а за що заборонили малювати — того не скаже і сам суддя верховний".

582 Ibidem. — С. 423.

583 Записки... — С. 19 — [20]. [Запис від 19 черв. 1857 р. (Кобзар. Т. III.).]

584 Русск[ий] архив. — 1892. — Кн. VII. — С. 345.

Дійсно, як я вже казав, в докладі шефа жандарів 26 мая р. 1847 584 про мальовання нема ніже єдиного слова. Граф Орлов радив цареві в докладі завдати Шевченка в солдати з доглядом, щоб "від його ні в якому разі не виходило бала-/297/мутних і пасквільних творів". А вже сам цар власною рукою додав "заборонити писати і малювати".

Мені здається, що царський додаток виник от з чого. Перечитавши доклад, цар, мабуть, спитав: які і про що саме "баламутні і пасквільні вірші" написав Шевченко? Відповіли йому, що Тарас, маючи на думці "Сон", з самого царя і цариці "змалював карикатуру". Слова "змалював" цар взяв буквально із серця додав абсолютної заборони малювати, — та й доки живий був, не спромігся забути про оте "змалював карикатуру" і не хотів скинути з Шевченка тяжкої заборони малювати.

Нічим іншим не можна з'ясувати причину оцієї мстивої кари.

Дак коли ото прийшла від Орлова така прикра відповідь, Шевченкові приятелі в Оренбурзі стали піклуватися і впливати на Обручова, щоб чим-небудь полегшити поетову долю, принаймні, щоб визволити його від казарменного догляду і життя та від муштри.

Тоді саме Шевченко, скінчивши вже роботу по експедиції, взявся малювати портрети з оренбуржців і між іншими змалював і портрет з жінки Обручова 585. Вже ж не без того, що Обручов про се відав, не без того, щоб і сама Обручова не промовила чоловікові своєму доброго слова на користь Шевченкові. Знайшовся і добрий привід.

Обручов пікловався вистежити шар кам'яного вугілля на півострові Мангишлаку. 22 січня р. 1850 Обручов писав до начальника 23 дивізії, що літом того року він хоче вирядити під проводом тямущого штейгера відділ на півострів Мангишлак, щоб вистежити в горах Каратау (за 120 верстов від Новопетровського форту) кам'яне, вугілля, знайдене там ще р. 1847. До сього виділу і звелів він вирядити Шевченка і Вернера, бо вони люде тямущі і бувалі в Аральській експедиції, вирядити їх так, щоб до початку навігації на морі Каспійському вони були вже в Гур'євому городку, а звідтіл рушили до Новопетровського форту 586.

585 Киев[ская] стар[ина]. — 1886. — Кн. X. — С. 13.

586 Истор[ический] вестн[ик]. — 1886. — Кн. I. — С. 164, — і Киев[ская] стар[ина], 1893. — Кн. II. — С. 134 [Тарас Шевченко: Документи... — С. 181].

Се могло статись не раніш квітня. Звісно, нічого вельми привабливого в оцій маленькій експедиції не було задля нашого поета, але ж все-таки не було ні казарми, ні муштри, ні догляду — і поет був би собі більш-менш чоловіком, незалежним від "дядьки" і п'яного /298/ фельдфебеля. Правда, що не солодко було проміняти на степ киргизький товариське життя в Оренбурзі. Тут, осівшись на квартирі у Герна, Тарас тільки номінально, як повідав небіжчик вже Хведір Лазаревський, був жовніром; ходив собі дома в одежі цивільній, військової служби не справляв, улаштовав собі в флігелі у добряги Герна малярську майстерню, малював та писав. Траплялося і так, що він, пішовши з квартири, кілька день і не зазирає до неї, а перебував у Лазаревського. Одначе, виходячи з дому, він завжди надягав солдатську шинелю 587. Опріч Лазаревського, поет доволі часто ходив до одного офіцера з українців. Прийде було, розповідала господиня квартири того офіцера, і коли нема того офіцера в господі, він ходить по хаті та співає. Господиня було подасть горівки і шаткованої капусти. Дуже він любив капусту. А скоро вернеться той офіцерприятель його, вони сядуть за стіл і розмовляють собі довгодовго, інколи геть за північ, але завжди тихенько, без голосу. Раз якось, прийшовши в веселому дусі до Лазаревського, він написав в його записну книжечку ось які вірші, жартовливі і досі, як каже професор Стороженко 588, невідомі ще:

Ой у саду, у саду

Гуляли кокошки:

Чорнявая, білявая,

Дзюбатая трошки і т. д.

Дивом мене дивує, що професор Стороженко пойняв віри, що оті нікчемні вірші, як само і другі, подані д. Стороженком в "Киев[скую] стар[ину]" р. 1897, — то твори Тарасового пера. Я не змагаюся проти того, що вірші ті записані рукою Шевченка, але досить раз єдиний перечитати їх, щоб переконатися, що вони, хоч і писані Шевченковою рукою, та не Шевченкові твори. Шевченкові часто траплялося в "записні книжки" вписувати чужі вірші, звісно, ніколи не видаючи їх за свої. По смерті поета не раз траплялося, що володарі тих книжечок друкували з них записані там Шевченковою рукою вірші яко Шевченкові твори. Опріч того, я стрівав в "Русск[ом] курьере" 1889 [р.]

нікчемніші, передруковані потім і в "Елисаветградском вестнике" і в "Киев[ской] старине" 589, вірші нібито Шевченкові:

587 Русск[ий] арх[ив]. — 1898. — Кн. III. — С. 470.

588 Киев[ская] ст[арина]. — 1888. — Кн. X. — [С. 13 — 14]

589 [Ibidem]. — 1889. — Кн. IV. — С. 242. /299/

І драгуни, і піхота

За Дунай ідуть,

Буде добра їм робота;

Так щасливий путь!

І Чернігів, і Полтава

Вишлють козаків;

Нехай буде й наша слава

Між царських полків і т. д.

Оці вірші "вшковорив" би Шевченко під час Кримської війни (1853 — 1856) і подаровав їх якомусь українцю, що був "в составе конноказачьего № 2 полка!!" Згадаймо тільки, що Шевченка під час тієї війни мордовали в Новопетровському форті, а зорганізовані тоді українські козацькі полки зараз же рушили до Петербурга. Цікава річ — яким чином, сидючи в Новопетровську, Шевченко подаровав оті кумедні вірші "українцю" в Петербурзі, та ще які вірші?! Діаметрально супротивні думкам і переконанню його!.. Одначе не в тім сила, а в тому, що в нібито Шевченкових віршах, поданих Лазаревським, нема нічого шевченківського: ні складу, ні розміру, ні музичності й чистоти мови; нема зовсім навіть нічого й похожого на те, що зоветься поезією й смаком естетичним. Нема в них всього того, чого завжди повно в творах Шевченка.

Х

Таким чином, недалеко в будущині перед Тарасом манячив знов киргизький степ — і хоч не в казармі, але ж в неволі і на далекій чужині. Не диво, що душу поета часом знов охмарювала тяжка нудьга й сум:

Лічу в неволі дні і ночі

І лік забуваю — (каже поет) 590

О Господи! як-то тяжко

Тії дні минають!

590 Кобзар. — [1876]. — Т. II. — С. 140.

Журба й сум відбиваються по всіх листах Шевченкових, по всіх поезіях його, написаних впродовж перших чотирьох місяців року 1850. Пишучи 7 березня до Репніної, він каже: "1 мая мене поженуть в степ на східний берег моря Каспійського; значить — знов спинять зносини з людьми. Отут-то книжка "Мертвые души" (Гоголя) буде мені другом /300/ в моїй самотині; ради Бога і всього високого, пришліть мені її. Можна б і самому виписати її з Москви, але — овва! — не можна мені тепер зробити видатків на таку розкіш. У мене давно була думка прохати вас про се, та не відважувався я, пам'ятаючи про один журливий вечір в Яготині. Пришліть ради всього

святого... Новий завіт я читаю благоговійно і у мене родилася думка описати материне серце по життю Пречистої Діви, Матері Спасителя, а друга думка — змалювати картину розп'ятого її Сина. Молю Бога, щоб хоч коли-небудь здійснилися мої мрії. Коли б мені дозволили, я бажав був в тутешню церкву римську змалювати запрестольний образ (безплатно), а на тому образі змалювати смерть Спасителя, повішеного між розбійниками, але ж ксьондз не хоче молитися перед розбійниками. Що діяти! Мимоволі знаходиш схожість віку XIX і XII". Про отой яготинський вечір журливий, що згадав Тарас, він пише в тому ж таки листі так: "Якось у мене з вами зайшла була розмова про "Мертві душі", і ви висловилися занадто сухо. Се було мені прикро, бо я завжди читав Гоголя раюючи, а ще й те, що я в глибині душі шановав ваш ум благородний, ваш смак і ваше ніжно-високе почуття. Мені стало тоді боляче і я подумав: от я такий нерозумний і грубий, що не спроможен ні розуміти, ні почувати прекрасного?.. А з теперішніх ваших думок про Гоголя я вельми радію! Ви зрозуміли суще християнську мету його! Так! Перед Гоголем нашим треба благоговіти, як перед людиною, наділеною, високим розумом і найважливішою любов'ю до людей... Наймудріший філософ, найвищий поет повинен благоговіти перед ним, яко перед чоловіколюбцем. Я ніколи не покину жалкувати, що мені не довелося спізнатися з ним особисто. В знайомості особистій інколи покажеться така привабливість, що жадне перо не вдатне її списати".

Я наумисне подаю оцю довгу виписку: вона не тільки цікава, вона вельми характерна про Репніну і про Шевченка: з неї знати нам Тарасів погляд і думки про Гоголеві твори, властиво, погляд на реальне змальовання художником Гоголем життя реального.

"Молюся Богові і не трачу надії, — писав далі Шевченко в тому ж листі, — що коли-небудь буде край мого нещастя. Тоді поїду в Седнев 591 і там змалюю в церкву образ "Смерть Спасителя 592.

591 Себто до Лизогуба.

592 Киев[ская] стар[ина]. — 1893. — Кн. II. — С. 269. /301/

Надію вернутися на Україну голубить Шевченко і в своїх віршах того часу:

Ось для чого мушу
Жить на світі, волочити
В неволі кайдани:
Може, ще я подивлюся
На мою Вкраїну...
Може, ще я поділюся
Словами— сльозами
З дібровами зеленими,
З темними лугами,
Бо немає в мене роду
По всій Україні:
Та все-таки не ті люде,

Що на тій чужині.

Далі поет благає Господа підтримати в душі його надію,

Бо серце холодне,

Як подумаю, що, може,

Мене хоронять

На чужині...593

Надію Тарасову більш за все гріла тоді заповзятість його приятелів оренбурзьких, що прирадили собі ужити всіх можливих заходів і клопоту, щоб досягти коли не повної амністії Тарасові так хоча пільги і скасованая заборони йому писати й малювати.

Приклонник і приятель Тарасів — Сергій Левицький, щирий українець, що служив тоді на добрій посаді в Оренбурзі, поїхав до Петербурга, може, в своїх особистих справах, але ж, як побачимо, він мірковав клопотатися в столиці і про Шевченка. Останній через його послав листи до академіка Остроградського, до художника Чернишова, до княжни Репніної і до професора Бодянського. Була сподіванка, що московські і петербурзькі земляки, приятелі і знайомі Тарасові та й взагалі добрі люди допоможуть в сій справі. Здається, найбільш уповали на за допомогу Михайла Лазаревського 594 (Федорового брата):

593 Кобзар. — [1876]. — Т. II. — С. [142]. ["Заросли шляхи тернами..."]

594 Михайло Лазаревський — з Конотопської повіту, як і всі брати його: Василь, Хведір і Олександр; родився р. 1837; скінчив лицей у Ніжині, помер р. 1866.

він був на службі "чиновником особых поручений" у столичного губернатора, зна- /302/чить, яко людина, добре ознайомлена з звичаями столичної бюрократії, знає і напутить, до кого і як вдатися. Їдучи через Москву, Левицький побачився з професором Бодянським. Останній дав йому рекомендацію до земляка Редькіна, що служив тоді при міністерстві внутрішніх справ. 6 березня Левицький, між іншим, писав до Тараса: "Ледві я достукався до Бодянського; зате, коли сказав, що я від вас і маю до його лист, дак він так зрадів, немовби я говорив з ним про брата його або про чоловіка, найближчого його серцю. Довго розмовляли про Оренбург — як там жити, найпаче вам. Жалковали і тужили за вами укупі і, набалакавшись, розійшлись немов кривняки".

Редькін теж ласкаво повітав Левицького і теж розпитував, як жити Шевченкові, але, мабуть, не подавав надії на поліпшення долі страдальника і не взявся клопотати за його. Принаймні Левицький в своєму листі писав: "Мені здається, що сей Редькін не те що Бодянський 595; знати, що він чогось боїться, або, може, він перейнявся паскудним петербурзьким духом" 596. Бутаков тоді вже був у Петербурзі. Левицький побачився з ним, і він сказав йому, що "справа розпочалася і він рушив знайомих дам, щоб вони прохали за Тараса кого треба". Взагалі, писав Левицький, в Петербурзі є чимало людей, що згадують про Шевченка. "Є між ними Головка, магістр з Харкова. От душа правдива: скоро зійдемося, перше слово про вас. Хлопець він дуже розумний; шкода тільки, що своєю правдивістю наробить того, що і його зашлють, він і тепер вже під доглядом поліції. Він каже, що хоч вас і не стало, але знайдеться 1000, готових стояти за все те, що ви говорили".

Не вгадати, які б були добутки з клопоту Левицького й інших, коли б в сій справі не нашкодів був стільки тяжко, скільки і несподівано, чоловік зовсім сторонній, що так люто і підло кинув новим лихом на голову поета-страдальника.

595 Родився 3/15 XI 1808, умер в Москві 6/18 IX 1877 [(у "Шевченківському словнику" — т. 1: 12.11.1808 — 18.09.1877)].

596 Лист Левицького був писаний по-українськи, але його одібрали у Шевченка при ревізії, як зараз побачимо, й одіслали в III отделение. Мені не прислано ні оригіналу, ні перекладу, хоч і обіцяно. Не знати чому, д. Васильєв не відважився подати всього цілком листа д. Левицького в своїй статті (Киев[ская] стар[ина], 1886, кн. II). Я беру виписки з листа д. Левицького в перекладі вже на мову російську, подані д. Гаршиним в "Ист[орическом] вестн[ике]". — 1886. — Кн. I. — С. 168 — і перекладаю їх на мову нашу. З таких двоїстих перекладів можливі і похибки; та що діяти! Інакше не можна було мені. /303/

XI

В одного з найщиріших Шевченкових приятелів в Оренбурзі К. І. Герна, людини освіченої, гуманної, без краю доброї, у людини, що вельми багацько зробила задля Тараса доброго і лишилася вірною йому довіку, була молода жінка-красуня. До неї лицявся офіцер Ісаєв; вона й собі горнулася до його. Про кохання їх ходила в Оренбурзі поголоска; тайною воно було, як се звичайно буває, тільки задля мужа. Помітив і Шевченко те кохання і спостеріг, що аби Г[ерн] з господи — Ісаєв зараз до його в господу; і доки Герн сидить на службі, доти Ісаєв сидить у його жінки. Трудно, навіть неможливо було Тарасові витерпіти таку наругу над своїм другом; глибоковдячливе серце його обурювалося; він довгий час не тямив, що діяти: чи відкрити своєму другові очі, чи байдуже збочити і не втручатися до сієї інтимної і занадто лоскотливої справи? Мовчати совість не давала йому; та таки ж чи чесно б було дивитися мовчки і не остерегти свого друга, бачучи, що під його стріху підкладають віхоть з вогнем. Нарешті, помітивши раз якось, що ледві Герн вийшов на службу, як до його жінки прийшов Ісаєв, Шевченко сів на фіакра, поїхав до Г[ерна], взяв його і привів його під самі двері того покою, де пані Г[ерн] лицялася з Ісаєвим!.. Не треба розповідати подробиць, що вийшло далі!.. На пані Герн напала істерія, а Ісаєва Г[ерн] з Тарасом випроводили так, як звичайно чоловіки випроводжають таких гостей з своєї господи

597.

597 Киев[ская] стар[ина]. — 1888. — Кн. X. — [С. 17 — 18].

Дорого ж приплатився Шевченко за совісливе заступництво за родинну честь свого друга. На другий день — побитий вчора Ісаєв зробився "патріотом" і подав генералу Обручову донос, що Шевченко, наперекір царському наказу, ходить в цивільній одежі, пише вірші і малює патрети. Коли саме, себто якого дня Ісаєв подав донос — звістки не однакові, як се зараз бачитимемо. Обручов, одержавши донос Ісаєва, опинився, як кажуть, на роздоріжжі і якийсь час не тямив, куди брати. Він, звісно, і сам відав, що Шевченко малює патрети, але відав про те приватно, від своєї жінки; тепер вийшла про те звістка до його, яко до корпусного командира. Офіцер з його корпусу обвинувачував

жовніра з того ж корпусу в "політичному злочинстві", в неслухняності проти начальства і проти царя. Знехтовати донос трудно було та й небезпечно ще й через те, що в Обру-/304/чова була опаска, що Ісаєв може послати, а то й послав вже потайний донос анонімний до жандарів, а між шефом жандарів і між Обручовим були недобрі відносини!.. Небезпечно було наряджати зразу звичайне слідство: бо як-не-як, а воно б могло показати, що й з жінки його, Обручова, Шевченко малював патрет!.. Обручов вибрав ніби середину, з якою, може, сподівався, що й кози наїдяться і сіно буде ціле. Він покликав Герна і наказав йому, взявши жандарського офіцера, потрусити Шевченка і зробити ревізію паперів його. Може бути, що він сподівався, що ГERN попереду остереже Шевченка і, таким чином, справить ревізію так, що у Шевченка нічого не знайдуть такого, щоб підтримувало донос Ісаєва. Так, мабуть, розумів сю справу і ГERN; побачимо, що так він і кермував нею; та не по його вині не так сталося. Одержавши приказ Обручова, ГERN перш за все метнувся до Федора Лазаревського, щоб він остеріг швидше Тараса, що за 1½ години його труситимуть. Але ж Тараса на лихо не було в господі і Лазаревському треба було ужити доброї праці, заким знайшов він поета. По доброму ладу треба було, не гаючи часу, зараз же усі папери, малярські пристрої і цивільну одержу винести куди-небудь з Тарасової світлички; та ні! Збентежені несподіванкою ГERN, Лазаревський і Шевченко взялися переглядувати папери та мірковати, що з тих паперів і малюнків знівечити, а що лишити? Знівечивши чималу долю того добра, Тарас нарешті спинився і, запевняючи, що у його нема нічого "предосудительного", не дав більш нічого нівечити, забувши, що є листи у його з непевним змістом, які ліпше було б знівечити, забувши, що малярські пристрої теж річ небезпечна. Правда, щодо останніх, — дак, може, і він, і приятелі його були певні, що в сій справі вивестися легко: скоро Шевченко малював Бутакову аральські види, дак не можна ж було йому не мати фарб, пензлів і т. інше. "Годі! буде! — мовив нарешті Тарас, затуливши рукою листи. — Лишіть хоч що-небудь про інквізиторів; а то вони подумают, що добрі люде й знати мене не хочуть".

Переказую оцю сцену, як її подав проф. Стороженко 598, записавши її, мабуть, не від кого більш, як не від Лазаревського. Мене трохи дивує поблажливість Герна і Лазаревського, найпаче останнього; вже ж не можна було йому не відати, що у Шевченка є і його листи, і не тямити, що хоча в листах його "нет ничего особенного", але вони свідчили,

598 Киев[ская] стар[ина]. — 1888. — Кн. X. — [С. 18]. /305/

що через його руки проходили до Шевченка листи від інших людей, а за те, як потім і сталося, не подякують йому. Справивши ревізію, у Шевченка забрали: 22 листи, між ними сім листів Лизогуба Андрія, писаних 21 жовтня, 31 грудня р. 1847; 7 січня, 7 і 28 лютого, 7 квітня і 45 липня р. 1848; два листи від княжни Репніної, листи від Олександри Псьолівни (поетки), від Сергія Левицького, п'ять листів Лазаревського, два від Чернишова, а останні "не відомо від кого". Забрали книжки: Біблію, Євангеліє, О подражанії Христу; дві книжки Шекспірових творів; дві — творів Лермонтова, "Евгений Онегин" Пушкіна і дві книжки "Полного собрания сочинений русских авторов". Взяли

дерев'яну скриньку з красками і пензлями, що прислав йому Лизогуб; два портфелі, і там два альбоми з українськими віршами (між ними і "Свячена вода" Псьолівни), з піснями і малюнками олівцем, нарешті, взяли цивільну одягу 599. Шевченко знов опинився в арешті.

Коли саме відбулася оця ревізія і коли саме закинули Шевченка в арешт?

Д. Стороженко каже, що справили її в страстну суботу 600: значить би-то, двадцять другого квітня. (Який безталанний був про Шевченка квітень! нагадаймо, що і вперше арештовано його в квітні!) Але Гаршин з урядових звісток оповідає, що до 12 мая Тарас просидів вже в арешті 15 день. Значить, арештовано його 27 квітня. З сього можна б гадати, що після ревізії Шевченко до 27 квітня, тобто в перші дні Великодніх свят, був на волі; а коли ні, і якщо його арештовано зараз після ревізії, тоді, значить, ревізію справляли 27 квітня. Я більш пристаю до останньої думки; опріч того, що якось аж млосно стає думати, щоб безталанного страдальника закинули в тюрму саме за кілька годин до Великодня, і на се треба б або надзвичайного злочинця, або нелюдського серця у того, хто звелів зараз по ревізії взяти поета в арешт! Маємо у д. Васильєва дословну виписку з доношення Обручова військовому міністру, де сказано: велено було потрусити Шевченка і самого його "впредь содержать под арестом". З другого боку, бачимо, що Обручов 27 квітня дав наказ, щоб Шевченка не посилати вже в експедицію на Мангишлак.

599 Истор[ический] в[естник]. — 1886. — Кн. I. — С. 166 і Кие[вская] ст[арина]. — 1896. — Кн. II. — С. 136. [Тарас Шевченко: Документи... — С. 188, 192 — 193].

600 Киев[ская] ст[арина]. — 1888 — Кн. X — [С. 18].

Нарешті, з кон-/306/струкції оповідання про се д. Васильєва 601 можна гадати, що приказ Обручова про ревізію, сама ревізія, арешт Шевченка і приказ не посилати його в експедицію — все се сталося 27 квітня. Шкода, що д. Васильєв не оголосив дословно обох приказів Обручова.

В усякому разі, річ певна, що 27 квітня р. 1850 Шевченко сидів вже в арешті в Оренбурзі на військовій гавптвахті.

Є ще інша редакція про причину арешту Шевченка. П. Юдін ["Русский архив", 1898, кн. III] розповідає, що Шевченко, живучи у Герна, помітив раз дуже характерну сцену відносин пані Герт до Ісаєва; він змалював ту сцену і, положивши малюнок у себе на столі, забув про його. Герт, обов'язаний би-то підпискою щотижня переглядувати Шевченкові папери, побачив той малюнок. З того вийшла родинна буча. Невідомо, каже Юдіні чи дійсне Ісаєв зробив донос Обручову на Шевченка, але Шевченків малюнок опинився в руках Обручова, котрий страшенно розгнівався на художника і показав покликати його до себе.

— Се ти намалював, к...ія? — спитав Обручов Шевченка, показуючи малюнок.

— Я! — відповів поет.

— Ах ти, сякий-такий! Так ти платиш за хазяйську хліб-сіль! Я тебе заморю в солдатах.

Останні слова Обручов сказав з того приводу, що неза довго перед тим Бутаков

прохав його зробити з Шевченка унтер-офіцера. Обручов обіцяв, а тепер пішов назад і велів закинути Шевченка в арешт "на хліб і воду".

601 Киев[ская] ст[арина]. — 1886. — Кн. II. — С. 135.

XII

Річ певна, що ревізія у Шевченка не задовольнила Обручова, і він повернув тоді справу вельми круто проти Шевченка. Він не тільки скасував 27 квітня власний наказ про виряд Шевченка з Вернером на Мангишлак, а звелів вирядити його до Орська; держати там у тюрмі і пильновати, щоб просто ні до Шевченка, ні від його не йшли листи; "Усі такі листи, — додав Обручов в своєму наказі до командира 5 батальйону майора Мешкова, — повинні приходити попереду до мене на перегляд; а за самим Шевченком, окрім начальників батальйонного і ротного, повинні поглядати ще /307/ добронадійні унтер-офіцер та єфрейтор; вони повинні строго стежити за усіма вчинками рядового Шевченка і коли помітять за ним що-будь "предосудительне", або неслухняність його, так зараз же подавати про те звістку начальникові батальйону, а сей зараз повинен донести мені, надписуючи на пакеті "потайно, і до власних рук" 602.

12 мая, значить, день в день через два роки після того, як Шевченко виступав вперше з Орська в степ, знов повели його степом в Орськ і тут закинули в каземат — між колодників і таврованих варнаків 603.

Взагалі знати, що Обручов переполюшився знайденими при ревізії у Шевченка речами. З переполюху, як небавом буде знати, він не вагався потаїти правду і ужити вчинків, противних елементарним змаганням совісті. Переполюшившись, Обручов поспішив зчинити бучу і в Петербурзі. 23 мая він одіслав до військового міністра усі одібрані у Шевченка папери і малюнки і писав: "Стало мені відомим (а звідкіль саме — про те промовчав), що "рядовий" Шевченко носить цивільну одержу, малює і пише вірші. Я тієї ж години звелів потрусити Шевченка і самого його тримати в арешті. При ревізії знайдено у Шевченка тільки один поношений старий цивільний сурдут; листи від різних людей, писані переважно мовою українською; два альбоми з віршами та з піснями українськими і з малюнками на них олівцем. Найпаче між листами видається лист мовою українською, писаний 6 березіля з Петербурга урядником оренбурзької кордонної комісії — Левицьким. Подаю переклад сього листа. Варт уваги і лист двох братів Лазаревських — один з них служить у Петербурзі при губернаторі, а другий теж "чиновником особых поручений" при голові тутешньої кордонної комісії генералі Ладиженському. Знати з листів, що декотрі листи до Шевченка пересилано через Лазаревського та через урядника з тієї ж комісії Александровського 604 (родом з Чернігівщини, як і Лазаревські, на ймення — Михайло).

602 Истор[ический] вест[ник]. — 1886. — Кн. I. — С. 166. [Тарас Шевченко. Документи... — С. 185].

603 Записки Шевченка. — С. 27 [Запис від 25 черв. 1857 р. (Кобзар, т. III)].

604 Киев[ская] ст[арина]. — 1896. — Кн. II. — [С. 135].

Як бачимо, генерал Обручов, обвинувачуючи Шевченка за те, що не слухався царської волі і малював, потаївся перед міністром і не сказав, що сам же він по просьбі

Бу-/308/такова вирядив Шевченка в експедицію саме на те, щоб малював види і карти, і оця мета виразно висловлена в усій переписці Обручова з Бутаковим про Шевченка. Мало сього: і потаївшись, Обручов зовсім вже не совісно звернув свій вчинок на другого.

В Петербурзі теж переполошилися; вдарили на гвалт. Гвалту допомогло й те, що про всю оцю колотнечу сполошений генерал Обручов написав навіть до державного канцлера графа Нессельроде.

З яким поспіхом вели сю справу, знати з того, що за два тижні з того дня, як Обручов послав донесення військовому міністрові (23 мая), встигли з воєнного міністерства повідомити шефа жандарів, а сей — доложити царю, повідомити про царську волю військового міністра і, нарешті, 7 червня дежурний генерал головного штабу військового генерал-ад'ютант Ігнатьєв написав 1 до Обручова, що цар, вислухавши справоздання шефа жандарів про всю оцю справу, звелів: "Рядового Шевченка за се, що не послухався царської заборони писати і малювати, зараз же посадити в суворий арешт і держати в арешті, доки не буде зроблене слідство про винуватих, що не догляділи за тим, щоб Шевченко не писав і не малював. Роблячи ж слідство, уважати, що начальник 5 батальйону і всі ближчі начальники повинні бути покараними за те, що допустили недогляд за таким злочинцем, про попередню вину якого вони відали" 605.

605 Истор[ический] вест[ник]. — 1886. — Кн. I. — 168.

Укупі з тим шеф жандарів граф Орлов немов умісне, щоб більш роздратовати Обручова проти Шевченка, не пропустив нагоди зачепити Обручова ще й з другого боку. Повідомляючи його 10 червня, що переписку про Шевченка він, Орлов, провадив тільки з військовим міністром та з ним, Обручовим, а більш ні з ким, та й то ще потайно, він прохав Обручова: "Чи не буде він такий ласкавий, щоб відповів: з якої речі він уважав потрібним про всю оцю справу написати до державного канцлера?"

Хоч як хитро підступив Орлов, а проте Обручов зумів викрутитися й вивести себе. Він відповів, що незадовго перед тим голова кордонної комісії генерал Ладиженський прохав його на посаду радного комісії постановити Федора Лазаревського. Тим часом з Шевченкових паперів стало знати, що Лазаревський листувався з Шевченком. Отже, /309/ зовсім би було не зручно, щоб на посаді радного комісії була така людина, яка мала зносити з "рядовим" Шевченком, що перебуває під строгим доглядом начальства. Тим-то він, Обручов, і вдався до графа Нессельроде, щоб не робив радним Лазаревського, а зробив Костромитінова.

Таким чином, Орлов побачив, що не можна причепитися до Обручова, та й замовк про Лазаревського. Зате він вчепився до Левицького і Головка. Прочитавши в листі Левицького до Шевченка, що є 1000 чоловіка, готових стояти за те, що говорив Ш[евчен]ко, шеф жандарів перейнявся думкою, що в Петербурзі існує потайне політичне українське товариство, і вмів вистежити його. 15 червня він велів жандарським полковникам Станкевичу і Левенталю зробити ревізію у Левицького і у Головка і арештовати їх і папери їх. В паперах Левицького нічого важного не було, і він

на опиті в III отд[еленії] сказав, що ніякого потайного товариства в Петербурзі нема. Дубельт запевняв Орлова, що в сій справі нічого політичного нема; але Орлов не йняв тому віри і сам брав Левицького на опит і писав до Дубельта: "Я провадитиму слідство, щоб в такій важній справі не пропустити ні найменшої подробиці і сподіваюся, що пильне слідство може дещо виявити".

Але слідство нічого не виявило і Левицького випустили.

З Головка сталася подія дуже трагічна. Коли Левенталь, прибувши на квартиру до Головка, сказав йому, що, по царському приказу, мусить зробити ревізію і арештовати його, Головка пішов до другого покою одягатися. Тим часом Левенталь розглядував папери. Аж ось "квартильний" (поліціант) закричав: "Що ви! що ви робите!" Левенталь обернувся і побачив, що Головка з пістоля ціляв у "квартильного", котрий швидше "ретировался"; тоді Головка став цілитися в Левенталья, ледві сей встиг "одійти", як Головка вистрілив. Заким Левенталь кликав унтер-офіцера, щоб "роззброїти" Головка, останній замкнув двері і там вистрілив. Коли розломали двері, Головка лежав на підлозі, облитий кров'ю. Коли прийшли лікарі, дак Головка був вже мертвий. Він вистрілив собі в рот 606.

606 По приказу Орлова робили слідство про Головка і довідалися, що Микола Олексійович Головка родився р. 1825 в Волчанському повіті в Харківщині. Скінчивши р. 1845 університет у Харкові, він р. 1846 здав іспит на магістра астрономії і 15 липня р. 1847 боронив дисертацію "О падающих звездах". Перебуваючи в Петербурзі, жив тихо, скромно: часто навідувався до академіка-земляка Остроградського і збирав матеріали задля докторської дисертації. Був він чоловік серйозний, з високою /310/ освітою, орудував кількома іноземними мовами і багато читав іноземних книжок наукових. До того чоловік промовистий, приязний, гостинний, своєю розмовою він притягав до себе людей, але чоловік нервовий і задуманий. В паперах його знайдено замітки мовою італьянською, з них знати, що він багато думав про смерть. (Киев[ская] ст[арина]. — 1898. — Кн. III. — С. 421 — 425). Нема жодної звістки про те, чи довідався Шевченко про сю драму і яке вражі пня вона зробила на його. Певна річ, що коли він і довідався, дак хіба вже в Новопетровському і не раніш р. 1853 — 54. Ще певніше те, що коли він довідався, дак тужив: чому не знівечив листа Сергія Левицького.

XIII

Одержавши наведений вгорі наказ військового міністра з висловленою там царською волею, Обручов 23 червня дав наказ начальникові 2 батальйона підполковникові Чигирю справити формальне слідство над Шевченком, а на другий день послав наказ до Орського батальйонного командира, щоб тримав Шевченка в арешті і скоро слідчий скаже прислати Шевченка до Оренбурга, дак вирядити його етапом, під строгою вартою, посилаючи вартовими одного унтер і не менш трьох звичайних жовнірів 607.

От яким страшним Обручов уважав нашого поета! Але, спасибіг Чигирю, він не покликав Шевченка до Оренбурга і тим не дав йому міряти пішки степом трохи не 600 верстов (до Оренбурга і назад) і мордоватися по етапових тюрмах. Чигир сам поїхав до

Орська і тут цілий тиждень робив слідство.

Липня першого привели з каземату до Чигиря на опит Шевченка. Перш за все Чигир казав попові Петру Тимашеву усовістити Тараса, щоб він на опиті говорив правду. Питання Чигиреві і Шевченкова відповідь нічого нового і дуже цікавого не дають нам знати, що річ велася звичайним шляхом формальним і що Шевченко не дуже таївся. Цікавте за все те показалося, що Шевченко на вірність "службы Его Императорскому Величеству не присягав..." З огляду формального недогляд се великий, і Чигир зараз почав питати начальника батальйону: чому Шевченко не присягав? Майор Мешков відповів, що військовим звичаєм до присяги приводять новобранців (некрутів) зараз скоро їх приймуть до військової служби. Шевченка прислано з Оренбурга до Орська вже "рядовым". Тим-то він — Мешков — і гадки не мав, що Шевченка не привели під присягу в Оренбурзі і прислали не заприсяглим в Орськ 608.

607 Ист[орический] вест[ник]. — 1886. — Кн. I. — С. 168.

608 Ibidem і Киев[ская] ст[арина]. — 1896. — Кн. II. — С. 140. /311/

Правда була за Мешковим. Останній, довідавшись тепер, що Шевченко не заприсягав, зараз же наказав привести його під присягу. До присяги приводив священник Павловський, і був при тому підпоручник Ростопчин.

Хтось Г. П. Даценко, що р. 1886 — 89 служив у війську в Орську, (людина, очевидно, малоосвічена, бо у його Новопетровський форт на Аральському морі!) каже, що він на власні очі бачив в Орському архіві лист тієї присяги, підписаний після слова "аминь" так: "Рядовой Тарас Григорьев сын Шевченко": але ж д. Даценко "не пригадав собі ні року, ні місяця, ні дня, які визначені на тому листі" 609. До речі сказати, що д. Даценко примітив, що в архіві нема вже паперів урядових з тих, що належать до Шевченка. Даценко чув, що все, що було цікавого про Шевченка, "взято вже з архіву (не відомо ким) і одіслано до Петербурга". Є і друга звістка, що папери про Шевченка з Орського архіву викрала "одна интеллигентная личность, успевшая эти документы выгодно эксплуатировать" 610.

Слідчий Чигир на опиті притьмом питав Шевченка: "Чи то твої твори-вірші, одібрані у тебе? Якого року і місяця і де ти їх писав? Хто був при тому, як ти їх писав або виявляв, що то твої вірші? Коли, де, при кому ти робив оті малюнки олівцем, що у тебе взяли при ревізії?"

Тарас відповів на се: "Вірші "Свячена вода" — твір Олександри Псьолівни, дістав я їх в Орську р. 1847 при листі, на який не відповідав. Вірші і пісні мовою українською не мої твори, а пісні народні. Я позаписував їх р. 1846 на Волині, Подоллі і по Київщині, вони були вже в "III отделении" і звідтіль мені їх вернули. Більшість малюнків, одібраних у мене, я робив р. 1846 на Україні, а деякі на Аральському морі по наказу Бутакова".

Насамкінець опиту Шевченко додав, як він розумів заборону йому писати: "Я розумів, що мені заборонено писати тільки твори, недозволені законом, тому-то р. 1847 і писав я до начальника штабу корпусу жандарів (до Дубельта), просячи дозволу

малювати портрети й пейзажі. Оце й доводить, що я не гадав, що мені заборонено писати і листи до кривих і до знайомих" 611.

609 Киев[ская] ст[арина]. — 1893. — Кн. II. — С. 257 — 263.

610 Кам[ско]-Волж[ский] край. — 1897. — № 307.

611 Киев[ская] стар[ина]. — 1896. — Кн. II. — С. 145. [Тарас Шевченко: Документи... — С. 218].

Певна річ, і цар Микола, і Орлов, і Дубельт — так само розуміли заборону писати; та інак-/312/ше її і не можна розуміти, бо в конфірмації виразно іде річ тільки про "сочинения" (твори), а не про листи. Значить, річ очевидна, що Обручов, наказуючи 24 липня р. 1850 заборону Шевченкові писати листи без цензури його й іншого начальства, зробив се безправно і надужив своєї власті тільки тому, що Шевченкові, як жовніру, годі було скаржитися. Але ж суд історії не може лишити без догани таке, цілком непотрібне надужиття.

Чигир, скінчивши слідство, подав його 5 липня до Обручова, а Шевченка лишив в арешті. Тим часом шеф жан дарів Орлов повідомив військового міністра, що, розслідивши одібрані у Шевченка папери, він переконався, що "сей жовнір винен тим, що, не вважаючи на царську заборону, дозволив собі писати і малювати і часом носив цивільну одежу. Ні в віршах, ні в малюнках, які одібрані у його, нема нічого злочинного, тільки в деяких малюнках є сцени "неблагопристойні", так само і в тих листах до його різних людей, що одібрано у його, окрім листа Сергія Левицького, висловлено саме тільки дружнє почуття і бажання клопотатися про пільгу задля долі Шевченка. Взагалі, Шевченкові папери не показують, щоб він тримався колишнього "образа мыслей" або щоб писав чи малював "пасквілі".

Бачимо, що Орлов начебто й по-людськи виводив Шевченка: і очевидна річ, що коли за Шевченком нема жодної вини політичної, окрім, в найгіршому разі, зрушення дисципліни, так ні за що й карати його. Такої думки був і Орлов і писав далі: "Коли слідство, яке зробило військово начальство, нічого іншого не виявить, дак досить з Шевченка й того, що він висидів в арешті, тільки треба строго впевнити йому, щоб він ні в якому разі не відважувався зрушати царську волю — себто заборону писати і малювати, а начальству треба згадати, щоб пильно доглядало за тим".

До такої думки Орлова пристав і цар і, затверджуючи її власною рукою, додав: "В тому, що Шевченко ходив в цивільній одежі, більш виноваті Шевченкові начальники, треба, щоб їх за те покарано".

Оце повідомлення Орлова дежурний генерал головного штабу генерал Ігнат'єв переказав 30 червня Обручову.

Таким чином, до Обручова майже разом прийшли і слідство, зроблене Чигирем, і повідомлення Ігнат'єва. З першого йому видно було, що жодної нової провинності за Шевченком Чигир не вистежив. Значить, відповідно не тільки /313/ справедливості й закону, але й царської волі, годилося Шевченка випустити швидше на волю і на тому покласти край його справі. Чоловік просидів вже в казематі більш трьох місяців: хіба сього мало за те, що в хаті замість шинелі ходив у жупанині?

Так ні ж! Обручов не підліг ні під логіку, ні під справед ливість, ні під закон! Знати, що останні слова царської резолюції зачепили його самолюбство! З-за якогось там "рядового" Шевченка, та ще політичного "злочинця", цар зганьбив підручних Обручову Шевченкових начальників; тим самим він, хоч і не просто, а натяканням зробив догану і йому, генералу Обручову. В серці його прокинулося щось похуже на почуття помсти. Замість того щоб відповідно царській резолюції випустити Шевченка на волю і не зв'язувати з волею останнього рахунки і кари начальникам за недогляд, Обручов, лишивши Шевченка в неволі, в казематі, примірковав собі усе лихо за "недогляд" звернути на голову майора Мешкова і 21 липня написав до міністра військового, що "провиною того, що Шевченко, вийшовши з Орська в експедицію Бутакова, листувався і малював на Аральському морі карти і види, було те, що коли Шевченка переписано з 5 в 4 батальйон, дак начальник першого Мешков не повідомив в Раїм начальника останнього про царську конфірмацію р. 1847 над Шевченком. Але ж додав все-таки Обручов: Шевченко малював види і карти задля уряду, бо вони потрібні були Бутакову, і Шевченка він — Обручов — тримає і триматиме в арешті, доки не прийде відповідь його, міністра, на оце останнє доношення 613.

612 Киев[ская] ст[арина]. — 1896. — Кн. II. — С. 147

613 Ibidem. [Тарас Шевченко: Документи... — С. 235 — 237].

По наказу міністра граф Ігнат'єв 9 серпня відповів Обручову, що слідство, зроблене Чигирем, нічого нового не показало задля обвинувачення Шевченка.

Тепер треба було виконати тільки царську резолюцію, що затвердила думку Орлова про те, що Шевченко досить вже покараний; але ж міністр не завважав навіть на те, що після царської резолюції Шевченко, зовсім вже без всякої провини і без всякої потреби, сидить в казематі цілих два місяці, не кажучи вже про те, що до того /314/ просидів 1½ місяця, і, таким чином, та кара, яку і Орлов, і цар признали відповідною, подвоєна. Міністр звелів Обручову, випустивши Шевченка з каземату, переписати його з 5 батальйону в який будь інший, далекий, і, вирядивши його туди, строго наказати начальству, щоб найпильніш доглядало, аби Шевченко не писав і не малював. Опріч того, велів відповідно покарати і тих начальників, що не доглядали за Шевченком, як він ходив в цивільній одежі, і, виряджаючи його в експедицію, не написали до Раїму про заборону Шевченкові писати і малювати 614.

Знати, що й після цього оренбурзьке начальство не вельми хапалося випускати Шевченка з каземату. Трохи не цілий місяць минув від часу наведеного вгорі наказу військового міністра, заким Обручов 5/17 вересня р. 1850 звелів випустити Шевченка з Орського каземату і під вартою ви рядити його до Новопетровського форту; начальникові тієї роти, до якої піде Шевченко в Новопетровському форті, строго наказати, щоб пильно-препильно доглядав за Шевченком сам, як він поводитиметься, а опріч того, і найпаче звеліти добронадійному унтер-офіцеру і єфрейтеру пильно стежити за всіми Шевченковими вчинками, і скоро помітить за ним що-будь таке, що не личить або неслухняність його, дак ту ж годину оповіщали б про те ротного

начальника, а останній повинен зараз же подавати доношення до його, Обручова, надписуючи: "секретно, в собственные руки": нарешті, ще раз строго наказати ротному командирі, що найменша поблажливість Шевченкові викличе сувору кару. Цивільну одягу Шевченка, "яко цілком непотрібну йому", Обручов велів продати і гроші за неї віддати Шевченкові.

Але на цьому не скінчилася ще справа "недогляду" за Шевченком: Обручов велів комендантові Орської фортеці Недоборову 615 взяти Шевченка на опит: "Коли саме і до кого він ходив в цивільній одяжі?" Шевченко відповів, що, "кватеруючи в домі Герна, дійсно він мав у себе цивільну одягу, носив її тільки у себе в хаті і нікуди в ній з хати не виходив".

614 Ibidem.

615 Недоброво. — Ред.

Хоча супротивне словам Шевченка ні від кого і нічим доведене не було, але ж Обручов велів спитати у підпоручника флотських штурманів Поспелова (Бутаков, виїздячи з Оренбурга з початку р. 1850 до Петербурга, передав команду Поспелову), з якої речі він допустив, що Шев-/315/ченко ходив в цивільній одяжі? Поспелов відповів на те, що Бутаков Шевченка йому не передавав; Шевченко при йому не був і потреби в йому не було вже тоді, як Бутаков виїхав.

З формального боку помилка Бутакова була в тому, що, виїздячи, він не сказав, щоб Шевченка, як скінчилася експедиція, вирядити назад до роти, а Поспелов і скористав з того, бо дійсно на руку було йому сказати так, як він відповів.

Бутакова тоді вже не було під начальством Обручова; але ж останній хотів сяк чи так, а допекти Бутакову, тим-то він в листопаді написав до дежурного генерала головного штабу, що коли у Бутакова немає жодних доказів на те, що він, виїздячи з Оренбурга, лишив Шевченка при Поспелову, так треба усю вину скласти на самого Бутакова за те, що він не повернув Шевченка в корпусний штаб або до батальйону.

От на цьому і край усіх певних звісток про Бутакова. А справі за цивільну одягу Шевченка прийшов кінець тільки 10 листопада р. 1851, коли велено було за недогляд покарати майора Мешкова (начальника Орського батальйону) тим, щоб виправити з його 23 карбованці і 67 коп. тих грошей, що видані були Чигиреві на подорож його в Орськ на слідство.

З Орська повели Шевченка етапом через Уральськ в Гур'єв-городок. На превеликий жаль, не маємо певних звісток ні про те, коли саме рушив той етап з Орська, ні про те, скільки верстов з Орська до Гур'єва, а через те не можна запевне визначити часу — скільки мордовано поета на етапі, доки він прибув в Гур'єв-городок. З Уральська виряджено його 8 жовтня на човні під вартою унтер-офіцера Булатова 616. До Гур'єва приплив той човен 12 жовтня, а згадавши, що про висилку Шевченка Обручов дав приказ 5 вересня, ледве чи зробимо яку помилку, сказавши, що поет плентався в етапі по степу з Орська до Гур'єва не менш як цілий місяць.

З Гур'єва до Новопетровського форту повезли Шевченка 13 жовтня човном через Каспійське море під вартою. За чотири дні 17 жовтня хорунжий Єрикленцов 617 привіз

в Новопетровський форт рядового з політичних злочинців Тараса Шевченка, записаного по наказу Обручова в 4 роту під догляд штабс-капітана Потапова 618. От на цьому і край першого заслання Шевченка.

616 Русская ст[арина]. — 1891. — Кн. V. — С. 436.

617 Єриклінцев К. А. — Ред.

618 Русская стар[ина]. — 1891. — Кн. V. — С. 436. /316/

XV

Таким чином, дякуючи доносу прапорщика Ісаєва і з "ласки" генерала Обручова та військового міністра геній українського слова Тарас Шевченко, зроблений "політичним злочинцем", з першої своєї широкої тюрми-могили в Орську перейшов в нову, як бачитимемо — геть гіршу могилу в Новопетровському форті, викопану про нього ніким більш, як не Ісаєвим та Обручовим. Оця остання могила й доконала нашого поета. Не легкий задля його і не близький був шлях з однієї могили до другої. На те, щоб перейти його, треба було мордовати поета спершу п'ять місяців арешту в казематі, а потім більш місяця в етапі! Як бачили ми, справа йшла черепашою ходю. Хваталися арештувати, та не хваталися випускати з арешту. Шевченко правду сказав, що "оскільки швидко і з запалом справляють у нас приказ арештувати, стільки мляво і холодно виконують наказ визволити; а наказ іде від тієї ж самої особи і справляють його ті ж самі органи. Чому така різниця?" 619.

Питання не тільки цікаве, але вельми важне і варто воно того, щоб коло його поміжковав кожен, кого природа наділила мозком, вдатним мізкувати по-людськи. Різниця, на яку зауважив поет-страдальник, відома всьому загалу і стає вона скрізь по світах певним доказом того сумного факту, що там, де вона панує, люде якимось при звичаїлися до неволі, не цінять навіть особистої свободи чоловіка і не доросли ще до того ступня культурного розвитку, на якому воля людська стає чоловікові дорожчою за все на світі. Серед нації дійсне культурної не можна нікому самовольно неволити чоловіка; зневолити горожанина можна тільки тоді, коли на те є певна потреба, викликана нестеменно певним фактом, фактом злочинного, законом забороненого вчинку, такого, що за його закон наказує неволю особисту.

Шевченка Обручов неволив в казематі і в етапі півроку і покарав його новим, більш тяжким засланням. Коли згадаємо, що Орлов з Дубельтом неволили Шевченка в тюрмі менш двох місяців, а знайшли за ним який-таки злочинний факт — писання баламутних віршів мовою українською — так мимо нашої волі виникає питання: за яке ж саме злочинство так тяжко неволив і покарав Шевченка Обручов?

619 Записки... — С. 17. [Запис від 18 черв. 1857 р. (Кобзар, т. III)]. /317/

Спробуймо найти на се питання безсторонню відповідь з погляду не кажу вже справедливості і права, але хоч з погляду бюрократизма і військової дисципліни.

Обвинувачували Шевченка, що він яко жовнір ходив в цивільній одежі.

Сього обвинувачування нічим не доведено. Доведено тільки, що у Шевченка була цивільна одежа. Сього жодному жовніру не заборонено. Доведено — властиво тільки сам Шевченко признався в сьому, що в цивільній одежі він ходив тільки у хаті у себе на

кватері, а більш ніде. В цьому факті жодного злочинства нема, нема навіть найменшого зрушення військової дисципліни або простої неслухняності, бо жодному жовнірові не заборонено у себе в хаті носити цивільну одягу.

Далі обвинувачували Шевченка, що він писав (листувався б то тільки). Але ж з царської конфірмації ми бачили вже, що йому не було заборонено писати листи. Сам Дубельт пояснив Шевченкові, що заборонено йому писати тільки "сочинения" (твори), а не листи до кривих і до знайомих; він сказав Шевченкові, вчитавши йому царський присуд, що він має право писати листи. Се Дубельт довів і тим фактом, що, прийнявши від Шевченка листи до його з заслання, не обізався проти його за писання тих листів. Інакше б він написав до Обручова зараз, скоро одержав Шевченків лист. При ревізії не взято у Шевченка жодного його твору, значить, перед очима міністра і Обручова зовсім не було ніже найменшого хоч би абиякого факта, яко доводу того, що Шевченко зрушив заборону писати. Знайдені у Шевченка листи, як признався і сам шеф жандармів, змістом своїм, окрім Сергія Левицького, нічого недоброго не виявляють. А лист Левицького, хоч і був змісту такого, що з погляду жандарів не можна не уважати "недобронадійним", так Шевченко ж не відповідав на той лист Левицькому і зовсім ні з чого фактично не знати, як поет дивився на зміст того листа. То, взагалі, він ні в якому разі не повинен був ставати виноватим за зміст чужого листа: вина того, хто писав лист.

Нарешті, останнє обвинувачення Шевченка було в тому, що він наперекір царській забороні малював. Дійсно, Шевченко малював. Але що? Малював, правда, патрети, малював і патрет жінки Обручова, але ж слідство цього не довело, воно навіть ніде й не згадує про се. Ні Чигир, ні хто інший і не питав у Шевченка про малювання портретів, бо тямили, що виринув би і патрет пані Обручової. Таким /318/ чином, винуватили Шевченка єдине за малювання краєвидів і гідрографічних карт з Аральського моря. Але ж Шевченко робив се за повною згодою самого Обручова.

Обручов, на некористь Шевченкові, навіть на шкоду йому, потаїв перед своїм міністром і перед шефом жандарів про свою згоду і дозвіл малювати Шевченку в експедиції Бутакова, однак ж і в його було на часок прокинулось спонукання хоч натякнути на правду і мусив він в доношенні своєму 21 червня р. 1850 № 104 до військового міністра все-таки сказати, що Шевченко малював "для служебных надобностей капитан-лейтенанта Бутакова, на которого было возложено описание берегов Аральского моря". Не послухатись Бутакова, яко свого на той час начальника, Шевченкові не можна було. Се було б злочинство.

Таким чином, навіть з погляду бюрократизму і військової дисципліни Шевченко цілком не заподіяв нічогісенько такого, за що б треба було його покарати хоч би якою легенькою карою, напр[иклад], доганою. А Обручов за згодою на те військового міністра покарав страдальника незвичайно тяжко... За що ж? Відповіді на те нема!.. І не буде.

Кара, наложена Обручовим на Шевченка, свідчить тільки, що вона абсолютно незаконна, грубо несправедлива і жодним вчинком Шевченка не викликана і не

виправдана. Вона свідчить нам тільки про самовольство корпусного командира над жовніром, про повне знехтування генералом Обручовим права і елементарної справедливості в відносинах до Шевченка, про повне безправ'я останнього!

ТАРАС ШЕВЧЕНКО

на другому заслання

(17/29 ЖОВТНЯ Р. 1850 — 2/14 СЕРПНЯ Р. 1857).

Молися, сину! За Україну

Його замучено колись!

І плаче серце, оживає

І в тебе, Боже, і в святих

Та праведних твоїх питає:

Що він зробив їм?.. і за що

Його святого мордували,

Во узи ковали?

Воскресни, мамо! і вернися!

В світлицю-хату, опочий;

Бо ти аж надто вже втомилась,

Гріхи синовні несучи.

Т. Шевченко

І

Форт Новопетровський 620, де наш поет карався з 17/29 жовтня р. 1850 до 2/14 серпня р. 1857, був про його тією тюрмою, що вкінець добила здоров'я і задушила його. Тим-то не буде зайвим хоч короткими словами розповісти історію оцієї страшної живої могили.

620 Нині — Форт Шевченко. — Ред.

В Азії на східній стороні Каспійського озера-моря суходіл вип'явся, в озеро двома півостровами: Бузачі, біля затоки Кайдик, а трохи на південь — Мангишлак. З давніх-давен оці півострови, як і взагалі східний берег Каспія, займав скотарський народ киргизи, переходячи з своїми отарами з одного місця на друге широкої, не заселеної хліборобами пустелі. Посовуючи свої межі на схід за річку Урал, Росія стала сусідити з перехожими киргизами. Вважаючи себе носителькою культури і цивілізації з заходу на схід, Росія (звісно — уряд її) спостерегла, що їй судилося сподобити і прикаспійських скотарів своєї культури і цивілізації. А киргизам, яко людям вольним, не призначеним до культури народів осілих, хліборобських, зовсім не до вподоби було нове сусідство: якийсь час вони змагалися, /320/ інколи і відбивалися від російської культури, але сила взяла гору і мусили вони стати підданками Росії. Звісно, підбивання киргизів і посування російської межі сталося не з одного разу: воно йшло собі повагом, бо киргизи, цураючись тієї культури і цивілізації, часто ворохобили вже після того, як їх підбито під Росію.

Щоб утихомирити киргизів і викоренити у них ворохобливі заходи, уряд російський, з ініціативи оренбурзької адміністрації, почав будувати на східному березі Каспія

форти, себто невеличкі фортеці. Отож і на березі Кайдацької затоки велено було поставити такий форт, найменовавши його Новоалександровським. Осадчі й будівничі, вибираючи під форт місце, не зауважили, наскільки місцевість Мертвого Култука відповідає умовам людського здоров'я. Тим часом вибрана місцевість показала себе такою лиходійною задля здоров'я залоги, що треба було її кидати й шукати де-небудь поблизу іншої. Обібрали Мангишлак, і року 1846 перенесли туди форт, давши йому нове наймення — Новопетровське 621.

Нова місцевість хоча й була трохи ліпше про здоров'я людей, зате була трохи чи не більш ще нудною і сумною. З одного боку було море, а трьома сторонами облягав безкрай степ-пустеля. Форт збудували на скелі, верстов зо дві від моря. Навкруги ні дерева, ні куша. З ранньої осені до пізньої весни скигнуть — гірш голодного сіроманця — східний холодний вітер. "Не приведи, Господи, як там тяжко та скорботно було жити! Нічого не достати, ні купити не можна було. Не було навіть доброї води на питво; мусили люде пити солоновату воду" 622, — розповів Косарєв, що більш 10 років жив в Новопетровському.

От туди-то, до оцієї "живої могили", Обручов і заслав Шевченка. Привезено його до Новопетровського форту, як знаємо вже з попереднього нарису, 17 жовтня р. 1850 623.

621 Мейер, Кирг[изская] степь. — Оренб[ургские] вед[омости]. — С. 51 — 67.

622 Киев[ская] стар[ина]. — 1889. — Кн. III. — С. 570. — і Русск[ая] стар[ина]. — 1891. — Кн. V. — С. 432 — 435.

623 Русск[ая] стар[ина]. — С. 436.

В форті було дві роти (чоловіка сотень зо дві) залоги, чоловіка з 20 офіцерів, лікар, піп; усієї "інтелігенції", беручи не тільки військову, але й цивільних урядників і крамарів, було чоловіка 40 — 50. Крамарі і рибалки жили в слобідці біля форту, а людність військова в будівлях форту. Будівлі форту були: невеличка мурована церква, дім задля /321/ коменданта, гауптвахта, шпиталь та казарми задля офіцерів і жовнірів. Усі будівлі покрашені в жовтий колір. Оце і все. Під горою, ближче до берега, було кілька вірменських крамничок, та ще, звісно, шинок 624.

На форті було десять гармат, звісно — небагацько, але досить про голоручних "ворохобників" киргизів. Одначе останні й не гадали ворохобити. Спокійно пасли отари, через що і залога спокійно перебувала собі: влітку вона муштрувалася та збиралася часом на берег подивитися, як припливе пароход з Астрахані або поштовий човен з Гур'єва. Не багацько, значить, було розваги; а зимою ще менш, бо цілого півроку навігації не було, і з кінця осені до весни крига відрізувала новопетровську людність від цілого світу. Але ж чоловік без розваги не може жити, треба було і новопетровській людності якоїсь розваги: такою розвагою задля більшості і офіцерів, і жовнірів була горілка і гра в карти.

Будемо ще бачити подробиці новопетровської розваги, а тепер спізнаємось де з ким з видатніших людей тієї громади, серед якої опинився Шевченко.

Головою Новопетровського форту був комендант полковник Маєвський, чоловік старий вже, добряга, самотній 625. Він, каже д. Чалий, "вельми любив Шевченка,

приймав його у себе не яко солдата, а яко розумного розмовника і часто кликав його до себе". Хоча б се було і певним фактом, дак такі відносини Маєвського не вельми пільжили Шевченкове . життя в новопетровських казармах, найпаче на перших порах, коли, як каже і Косарєв, "не легке, вельми не легке" 626 було життя Шевченка, а Зарянко додає, що навіть і в р. 1853 Шевченкові жилося вельми тяжко, і ближче начальство поводилося щодо його вельми строго 627.

Хоча б небіжник Маєвський і як хотів пільжити Шевченкові, так же всі обставини склалися так, що Маєвський з своєю пільгою мусив озиратися навкруги і не вельми ширити свою прихильність до безталанного поета.

624 Киев[ская] ст[арина]. — 1889. — Кн. II — С. 299; Кн. III. — С. 571

625 Так каже про його д. Чалий (Киев[ская] ст[арина]. — 1889. — Кн. II. — С. 299); але Іван Мировицький-Єфимовський казав мені, що в Оренбурзі він чув від писаря, що служив за Маєвського в Новопетровському, що Маєвський був удовець, у його були діти, і Шевченко учив їх. Наскільки се певна звістка, не скажу.

626 Киев[ская] стар[ина]. — 1889. — Кн. III. — С. 571.

627 Ibidem. — Кн. II. — С. 298.

Закидаючи Шевченка в Новопетровську "широку могилу-тюрму", генерал Обручов строго наказав, щоб командир /322/ тієї роти, до якої піде Шевченко, якомога пильніш доглядав за Шевченком; щоб опріч догляду самого ротного командира за поведженням "рядового" Шевченка, найбільший догляд за ним чинити добронадійному унтер-офіцерові і єфрейторові: вони повинні строго стежити за всіма вчинками Шевченка і скоро спостережуть за ним що-будь "предосудительное" або непокірливість його, так зараз би повідомили про те ротного командира, а сей повинен зараз же повідомить Обручова, надписуючи на пакеті свого доносу "секретно и в собственные руки" і уважаючи, що він — ротний командир — строго відповідатиме за найменше пільження Шевченкові 628.

Таким чином, Маєвський бачив, що й він опинився під доглядом того ротного командира, до роти якого записали Шевченка. Не можна було Маєвському не розуміти, що в своїх відносинах до Шевченка треба триматися ґрунту формального, легального, а коли, де на яку годину і звернути з сього ґрунту, дак вельми обережно, бо інакше зараз же можна сподіватися — полетить донос і на його, тим паче що ротою, до якої пішов Шевченко, командував чоловік, як зараз побачимо, небезпечний. Нарешті, в наказі Обручова стояло таке еластичне слово "предосудительный", що його можна було, в відносинах до Шевченка, розтягувати на всі боки, як хто бажав. Напр[иклад], легко можна було охрестити "предосудительным" вчинком Шевченка і те, коли він заходив до коменданта не яко жовнір. Одно слово — становище Маєвського до Шевченка було оточене такими обставинами, що з найменшою пільгою до Шевченка мусив комендант бути вельми обережним.

628 Киев[ская] ст[арина]. — Кн. II. — С. 148. Истор[ический] вест[ник]. — 1886. — Кн. I. — С. 166.

Головним чином побит Шевченка залежав від ротного командира і помічників його. Скоро прибув Шевченко до Новопетровського форту, його, звісно, закинули в казарми, де перебували і всі жовніри, і записали його до четвертої роти і для догляду за ним приставили "дядьку" — простого жовніра, що повинен був раз у раз доглядати за ним і навчати муштри 629.

629 Киев[ская] стар[ина]. — 1889. — Кн. III. — С. 572. /323/

Четвертою ротою командував штабс-капітан Потапов, помічником у його був поручник Обрядін. В руках і під доглядом головним чином оцих офіцерів перебував Шевченко більш двох років. Щоб докладніш зрозуміти нам, як важко було поетові каратися за той час, треба нам ширше і ближче спізнатися з Потаповим і Обрядіним.

Потапов був чоловік темний, неосвічений, безсердечний, часто і без потреби грубіянин, строгий і лютий. Фухтелі було у його найзвичайний спосіб карати жовнірів за дрібне зрушення дисципліни. Лютість його дійшла до того, що начальство переголом одібрало у його роту. Офіцери його не любили, а солдати просто ненавиділи. Таким показує нам Потапова й А. О. Ускова 630, і вдова його товариша Воронцова 631, і його товариш капітан Косарев, що й сам був людина недалеко, фронтовик і строго вимагав ретельної служби 632.

Помічника Потапова — поручника Обрядіна схарактеризував нам Шевченко в своїх Записках, розповівши на стор. 50 — 52 з учинків сього офіцера факти не тільки гідкі, навіть жажливі. Певна річ, читач мій не ремствуватиме на мене, коли я цілком візьму з Тарасових записок оповідання про Обрядіна. З того оповідання знати буде ще й те, чи справедливо Шевченко більшість офіцерів новопетровської залоги називає "забрудненою ковбанею безмежних паскудств" 633.

"Починаючи з поручника Обрядіна, — пише Шевченко в своєму журналі в липні р. 1857, — ми з Куліхом 634 перебрали цілу роту (ту, до якої належав і сам Тарас) і дійшли до "рядового" Скобелева. Оцей Скобелев, хоч у його і московське прізвище, був моїм земляком, родом він з Херсонщини. Затямив я його найбільш за його українські пісні. Своїм м'яким молодим тенором співав він просто і прекрасно.

630 Лист А. О. Ускової.

631 В[олжско]-К[амский] край. — 1897. — № 313.

632 Кобзарь. — Т. III. Записки... — С. [49 запис від 7 лип. 1857 р.]

633 Ibidem. — [С. 48, запис від 6 лип. 1857 р.]

634 Куліх — поляк, унтер-офіцер, в Новопетровській залозі був "каптенармусом".

Найбільш з душею співав він пісню: "Тече річка невеличка з вишневого саду". Слухаючи оцієї чарівної пісні, я забував, що слухаю її в казармі. Вона переносила мене на берег Дніпра, на рідну мою Україну любу. Я довіку не забуду того сумирного, напівголого горопаху, що, було, латаючи свою сорочку, переносить мене своєю піснею далеко, /324/ далеко з душною казарми. Своїм складом і поведженням Скобелев не скидався на бравого жовніра, от за се найпаче і я шановав його. Рота вважала його за людину чесну і розумну. Твар його була смагла, партацька, та ще й віспою подзьобана. Не вважаючи на те, світилася вона відвагою і благородством. Віч-на-віч признався він

мені, що він утікач з крепаків. Коли ж його злапали яко волоцюгу, він сказав, що він "не помнящий родства", не пам'ятає роду, ні рідного краю. Віддали його в солдати і тут дали йому прізвище Скобелев, на честь відомого балаклія московського, інваліда Скобелева. Небавом після приходу до Уральська 2-ї роти, командир її Обрядін, спостерігши, що Скобелев — людина чесна і твереза, але до фронту не вдатна, взяв його до себе за "деньщика" (слугу). Скобелев неумисне зробився знавцем таїн свого командира і сталим лакеєм його полюбовниці. Не минуло й півроку, як глетьяковатий лакей Скобелев, знов таки неумисне, став полюбовником полюбовниці свого командира. Раз якось, під годину сердешного поривання, оця облеслива зрадниця розповіла Скобелеву, що на його адресу прийшло два місяці тому назад з Москви 10 карб. Прислав їх Скобелеву колишній товариш його — волоцюга, що став тепер крамарем. Гроші ті прийняв Обрядін. В доказ сього вона показала Скобелеву коверту з п'ятьма печатками. Ще тоді, як Обрядін був за батальйонного ад'ютанта, дак і тоді вже підстерегли його і довели, що він краде гроші, які приходять поштою на адреси солдатів. Довідавшись про такий вчинок свого начальника, Скобелев прийшов до його з порожньою кувертою і вимагав віддати йому 10 карб. Обрядін на те відповів ляпасом по пиці, а Скобелев дав йому здачі, теж ляпасом. Коли б се сталося сам на сам, на тому б і ділу квит, але ж вчинок стався прилюдно, були при тому шляхетні свідки з офіцерів. Посоромлений Обрядін, арештовавши Скобелева, доніс про сю подію начальству. Нарядили слідство; після слідства Обрядіну велено покинути службу, а Скобелева судили військовим судом. По присуду суда Скобелев перейшов, як кажуть солдати, через "зелену алею", себто прийняв 2000 шпіцрутенів, та й пішов до Омська на сім літ в арештантські роти". "Сумна пригода, — додає далі Шевченко. — Горопашний Скобелев! родився ти і зріс в неволі. Заманулося тобі покуштувати широкої, солодкої волі, і залетів ти в "радікуль" (так жовніри звуть Новопетровський форт).

635 Едикуль. — Ред. /325/

Співуном-пташкою залетів ти до моєї тюрми з України, буцім на те тільки, щоб своїми піснями солодкими та журливими нагадати мені мій любий, мій безталанний край. Бідолашний, безщасний Скобелев! Ти чесно і благородно вернув ляпаса шляхетному злодюзі, грабіжникові і за сей чесний вчинок ти пройшов "крізь строй" і поніс тяжкі кайдани на безлюдні береги Іртиша і Омі. Чи то в своїй тяжкій неволі зустрінеш другого такого уважного і вдячного товариша-слухача твоїх солодких, журливих пісень, яким я у тебе був? Стрінеш! Та ще й чи одного такого, як і сам еси, — невольника-сироту, земляка-варнака таврова ного. Він на твої тяжкі кайдани пролле сльозу подяки за радісні, рідні серцеві пісні. Горопашний, безталанний Скобелев!"

Наведена доволі довга виписка з Шевченкових Записок має для нас велику вагу не тільки задля характеристики того начальства, що тримало в своїх руках генія українського слова, прибраного в солдатську одежу; з наведеної виписки ми, наче в дзеркалі, бачимо думки, душу і серце самого Шевченка і оозуміємо, яких мук мусив він зазнати не за себе самого тільки, а ще й за других! Що діялося в тому ніжному серці під оту годину, коли Скобелева вели через "зелену алею"?! Я ладен признати, що навіть

Потапов не допустився такого катування, щоб вирядити і Шевченка до гурту справників "алеї", бо ледві чи й виніс би Шевченко таке мордування; але я не запевнятиму, щоб так чи інак начальство не загадало і Шевченкові бути хоч здалека свідком тієї тяжкої кривавої драми в "зеленій алеї".

Та чи одна ж там була така драма? Так-от, головними опікунами і доглядниками нашого поета, головними справниками в Новопетровському форті над ним лютої кари, при значеній царем Миколою I, — були Потапов та Обрядін, маючи в руках суворий наказ Обручова "не дозволяти Шевченкові ні писати, ні малювати, ні навіть мати у себе якібуть пристрої до писання або до малювання", себто папір, атрамент, олівець і таке інше 636.

636 Киев[ская] стар[ина]. — 1889. — Кн. III. — С 572.

III

Погляньмо, яким чином Потапов з Обрядіним справляли свій догляд?

Коли Шевченко, прибувши в Новопетровське, першим /326/ разом ставився перед Потаповим, останній, маючи вже приказ про його безпосередньо від Обручова і відаючи, хто такий Шевченко і за що його заслано, спитав його:

— Ти за політичні справи попав в солдати?

— Да (так), — відповів Шевченко.

— Не "да", а "точно так, ваше благородне", — перебив його Потапов.

— Точно так, ваше благородне! — поправився Шевченко.

— Гляди ти у мене! — промовив Потапов, киваючи на його пальцем. — А то я виб'ю з твоєї голови оту "дурь" (дурницю). Йди в казарми і звідтіть без мого дозволу ні ступня нікуди 637.

"Закинули Шевченка в казарму, приставили до його "дядьку", — каже Косарев 638, — стали ганяти на фортові роботи і на муштру. Все оце само з себе було діло не вельми легке задля всякого, навіть простого чоловіка, взятого на службу прямо від плуга, а для Шевченка, хоча він і не був пестуном долі, було тим паче тяжко, що він попав під начальство Потапова... Допікав Потапов Шевченка, — каже далі Косарев, — не тим, що не чинив йому жодної пільги, про пільгу Шевченко і не гадав, відаючи, що Потапов тільки справник приказів вищого начальства. Ні! він допікав його усякими дрібними, нікчемними і зовсім непотрібними причіпками, зовсім наче він глузився, знущався з чоловіка, що й без того вже притерпівав" 639.

"Дядько" пильно стеріг Шевченка: заподадливо побивав ся, щоб у його не було ні олівця, ні паперу, щоб він нічого не писав, не малював. В казармі він очей не зводив з свого узника; а коли Шевченко виходив з казарми, чи на муштру, чи просто подихати свіжим повітрям, "дядько" трусив його, шукаючи, щоб у його ні в кишені, ні за пазухою, ні в чоботях, ні деінде не було ні паперу, ні олівця. Так розповідав сам Шевченко Агаті Омелянівні Усковій 640. Зараз побачимо, що тут не прибільшено ніже єдиної непевної риси, бо і Косарев свідчить нам, що і сам Потапов чинив з Шевченком те саме, тільки в гіршій ще формі, бо чинив не в казармі, а на плацу прилюдно.

637 Русс[кие] вед[омости]. — 1897. — № 199.

638 Ibidem і Киев[ская] стар[ина]. — 1889. — Кн. III. — С. 572 і далі.

639 Ibidem.

640 Лист Ускової. /327/

Не треба дивоватися щирості і запопадливості "дядька" — темного жовніра, але ледві чи вдержитися хоч яке заскориніле серце, щоб не забитися, довідавшись, що витворяв Потапов.

"Оце було, — повідає Косарев 641, — ні з того ні з сього возьме Потапов і почне на плацу вивертати у Шевченка кишені, щоб запевнитися, що нема у його олівця, чи паперу, чи чого-небудь написаного або намальованого. Або оце, спитавши про що-небудь у Тараса і почувши з уст його відповідь, висловлену не зовсім так голосно, як повинен голосно відповідати жовнір, Потапов почне за се знущатися з його. Або знов причепиться і знущається з Шевченка, що не так він дивиться, як треба: чому очі його дивляться не вгору, а вниз і т. ін.

Більш за все Потапов мордував Шевченка муштрою, вимагаючи, щоб поет докладно вмів "виправку", муштру з рушницею і "шагістику" (марширування). Муштра, звісно, тоді (а може, й тепер ще, не відаю) становила ідеал солдатської освіти, але, немов наумисне, Шевченкові оця "освіта" не давалася.

З журналу поета 642 відаємо, що до військової служби і до військового стану у його була непоборена прирощенна антипатія. Знаємо, що коли йому вичитано конфірмацію, він сам собі сказав: "Не зробіть з мене салдата"; відаємо, що, по думці поета, "бравий жовнір менш за осла походить на чоловіка", тим-то поет "жахався й думки походити на бравого жовніра" 643. Вже ж і оцього самого досить на те, щоб військова муштра була про Шевченка не тільки осоружною, але пекельною мукою моральною. До того ще і фізична постать його не придатна була задля військової "освіти". Досить було подивитися на Шевченкову постать з рушницею на муштрі, щоб перейнятися і сміхом, і тугою. Людина він був трохи присадковата, пентюховата, не вдатен був ходити без перехилу з боку на бік, а від його вимагали марширувати з рушницею "рівно, наче по струні".

641 Киев[ская] стар[ина]. — 1889. — Кн. III. — С. 573.

642 Записки..., 19 черв. [1857 р. (Кобзар. — Т. III. — С. 181)]

643 Ibidem. — [С. 19].

644 Киев[ская] стар[ина]. — 1889. — Кн. III. — С. 573.

"Не досягти мені оцієї премудрості", — говорив з розпукою інколи після муштри Шевченко.

На муштрі більш за все допікав його Потапов "тихим учебным шагом". Задля людини з такою вайловатою постаттю/328/тю, яка була у Шевченка, ледві чи можна приміркувати гіршого мордовання і знущання, як муштровання "тихим учебным шагом". Я певен, що поміж моїх читачів вельми мало є таких, щоб тямили, що то таке "тихий учебный шаг". Тим-то й не завадить сказати кілька слів про його.

Незабутнього р. 1847 заведено було військову муштру і в тій школі, де я вчився. Таким чином, довелося і мені зазнати того "шагу". Я був тоді хлопцем-підлітком,

значить, муштра не вельми гнобила мене; отже, й тепер, майже по 50 роках, коли я згадаю про той "тихий учебный шаг", дак наче хто приском сипне на мене! Яково ж то було коштувати той "шаг" Шевченкові, чоловікові 36-літнього віку? Мені здається, що найбільший мудрець не вгадає тієї розумної причини, з якої виводили потребу, щоб жовніри вміли ходити "тихим учебным шагом". От в чому наука оцього "шагу": командир виводить повагом р-р-р-а-а-а-з! — а жовніри за його голосом, звісно, також повагом, здіймають ліву ногу все вгору та вгору доти, доки він веде свій "раз!" Уся штука в тому, щоб здійсмати ногу так, щоб постать не подавалася ні назад, ні наперед, не колихалася, не тремтіла, була нерухомою; щоб коліна піднятої ноги не випручувалися вгору, щоб носок чобота не дрався вгору, а хилився вниз так, щоб закривав свою підошву, і, нарешті, щоб тоді, коли одну ногу витягуєм, друга стояла нерухомо усією підошвою.

Я цілком певен, що оця премудрость і не могла датися Тарасові при його постаті навіть і тоді, коли б він бажав її засвоїти. Тим-то я виразно бачу, як страждав поет на муштрі, і цілком йому віри Косареву, що після муштри поет з розпукою було каже: "Не навчитися мені оцій премудрості, хоч ляж та й помирай!"

Страждання Шевченка від муштри були такі тяжкі, що їх не можна було не помітити.

Дехто з офіцерів говорив іноді Потапову: "Зглянься ти на Шевченка! Хіба таки ти сам не бачиш, що він зовсім не вдатен до муштри".

Потапов не вважав ні на що. "Мені, — каже, — треба відповідати за його перед начальством".

Раз якось після муштри один молодий офіцер мовив до Шевченка жартома:

"Що, брате! Ліпше б було, коли б знов вирядили тебе служити на морі або повернули на казана. Вам, запорожцям, ліпше до вподоби служба на чайці або на коні, ніж пішим". /329/

"Ще ліпше б було зовсім мені не родитися або швидше вмерти", — відповів Тарас, повісивши голову, і дві буйні сльозини скотилися йому на вуси 645.

Молодий офіцер, здіймаючи таку бесіду, певна річ, не мав і на думці вколоти наболіле Тарасове серце; не тямив, сердешний, що своїм жартом, немов швайкою тією, він коле поета так, як ото свідчить Косарев, у того покотилися сльози з очей.

Нам з вами, читачу мій, читаючи лишень про Шевченкові страждання на муштрі, трудно здержати своє серце, щоб воно не застогнало, щоб думки наші не обізвалися проти "розпинателів" нашого поета; а йому, переносючи на собі оті потаповські муштровання і знущання, не можна було і стогнати на муштрі; наче той саморух, він повинен був мовчки слухатися і коритися, бо інакше не можна було. Він тямив, що не тільки Потапов, а навіть "дядько" темний і п'яний, має право покарати його не тільки арештом, але й бійкою по тілу. Тим-то "серце, було, тремтить, аж замирає, — признається Шевченко 646, — а я собі мащу вуси, надягаю мундир і ставлюся перед лице отця-командира, а лице у його з хмелю червоне". — "Тепер", — каже він далі (тепер — значить вже р. 1857), — смішно, бо я вже до сієї гидоти при звичаївся, а яково

то було мені тоді, коли я не вмів муштри і мусив похоронити в собі усяке людське почуття, та, зробившись бездушним саморуком, мовчки, не червоніючи, не полотніючи, слухати моральне напучування з вуст грабіжників та кровопійників! Е! тоді не до сміху було!.. Гидко, паскудно. Чи доживу я, — питається сам у себе Тарас, — до тієї радісної години, щоб оця моральна гидота зникла з моєї пам'яті? Ледві, бо вона повагом і глибоко в'їдалася в неї".

Знущався Потапов з Шевченка, не тільки муштруючи його з рушницею, але ще й "іспитами". Оце було, як стане рота лавами на муштру, підпилий ротний викличе наперед усіх нашого поета і почне ради глузу питати його з "словесності": хто у тебе ротний начальник, хто батальйонний, дивізійний і т. д. аж до міністра; як їх звати і величати? "Як бравий солдат повинен поводитися? За що він повинен любити Бога і своїх начальників, починаючи з "дядька" та капрального єфрейтора?" 647.

645 Киев[ская] стар[ина]. — 1889. — Кн. III. — С. 573.

646 Записки... — С. 21. [(Запис від 20 черв. 1857 р. — Кобзар. — Т. III)].

647 Ibidem. /330/

IV

Муштра була тільки частиною того катовання, що судилося переживати Тарасові — яко чоловікові, яко поетові, яко художникові.

Загляньмо в життя його не на муштрі.

Вже з того, що досі ми бачили, не можна не помітити лиходійного впливу догляду, неволі й муштри на духовний і моральний стан чоловіка. Але все те — тільки частини цілого. Треба б нам побачити увесь духовно-моральний організм Шевченка під тяжку годину перших років перебування його в Новопетровському форті. Так же нема в світі такого дзеркала, щоб вмістило в себе і показало нам усю суму тих моральних мук, що лиха доля щедрою рукою наділила Шевченкові! Ні! Ми ніколи не побачимо, та й жахливо було б побачити, усю картину того огню пекельного, що палив Шевченка; усю картину того, як на тому огні повагом горів величезний талантист; як повагом "ковбана бруд морального", нікому незримо, затопляла чоловіка, поета, художника і величезнішого патріота-горожанина дорогої нашої України. Жоден психолог не згуртує нам суцільного становища Тарасового духа під ту невимовно тяжку годину. Жоден художник не спроможен зробити нам суцільний малюнок того, як день скрізь день мордовано, аж доки не замордовано за волю України її найліпшого сина! Шевченко в своїх стражданнях за Україну такий неосяжно великий, що ми — діти і внуки його — ледві чи варті зняти чоботи з ноги його!

Спробуймо, наскільки стане моєї кебеті показати хоч деякі частинки з його многострадального життя в Новопетровському форті за перші два-три роки.

Перш за все ми помічаємо, що за увесь час від 7/19 березня 1850 аж до 12/24 січня р. 1851 Шевченко не написав ні до кого ніже єдиного листа. Нехай, доки не прибув він до Новопетровського, доки томився в казематі та на етапах, йому не можна було писати, хоч би й хотів, то б не дали. За перші три місяці перебування в Новопетровському він пише єдиний лист до княжни Репніної і в тому листі каже 648:

"Як тяжко минули вони (чотири роки заслання) над моєю головою; вони перемінили мене так, що я сам себе не пізнаю. Виобразіть собі безжизненного флегму, ото і буду я".

648 Киев[ская] стар[ина]. — 1893. — Кн. II. — С. 272. /331/

З того часу аж до 1 липня р. 1852 не маємо жодного листа Шевченкового. Я певен, що за увесь цей час він і не обзивався ні до кого. Дві причини я вбачаю задля того: перша та, що переписна його була обставлена великим доглядом: усі листи до його і від його повинні були, перш ніж дійти до його, перейти військову цензуру, не тільки звичайну задля кожного жовніра, але ще й окрему, призначену Обручовим спеціально задля Шевченка. Вже ж, певна річ, не хотів він листи свої подавати До цензури Потапову, а інакше не можна було, аж доки не спекався він його. Друга причина та, що на листи його, вислані до Андрія Лизогуба ще з Оренбурга 8 листопада р. 1849 і до Репніної 7 березня 1850 і 12 січня 1851, не приходило до його відповіді. Не відаючи певної тому причини, він гадав, що приятелі забули про його, і не хотів вже докучати їм.

В листі ще з Оренбурга, писаному 1 січня, р. 1850, поет, жахаючись нового походу в степ, писав про страшну можливість, що коли піде він в степ, так мусить спинити листовання з княжною на довгі роки, "а може, й навіки..." Знаємо, що сподіваного походу Шевченко не зазнав; пішов він не на той степ, а проте віщовання його про переписку його взагалі з людьми близькими справдилося надовго, а з Лизогубом і з Репніною і навіки. Причини тому, кажу я, Шевченко не відав, і наболілій душі його зовсім натурально було гадати, що "ближній моїй отдалече мене сташа", що старі приятелі не вимерли, а відцуралися безталанного свого друга" 649.

649 Чалий, с. 69.

Нема певних фактів, щоб сказати, що Лизогуб і Репніна відписали що Тарасові на оті вгорі згадані листи його чи ні. Можна гадати і те, й друге: може, й відписали, але листи їх не дійшли до Шевченка, бо тоді саме, коли повинні були прийти відповіді, Шевченко сидів вже в арешті, і ті, на чиї руки прийшла відповідь (напр[иклад], Герн або Лазаревський), не відважилися або й спроможності не мали доручити відповідь Тарасові. Могло бути й так, що Лизогуб і Репніна не відповідали Тарасові з тієї причини, яка примусила їх зовсім вже не листоватися з ним. Причина ця настільки цікава і характерна, що варто спинитися біля неї довше.

Відомо нам, що при ревізії у Шевченка в квітні р. 1850 забрали у його між іншими листи Лизогуба і Репніної, /332/ листи, звісно, не минули рук Дубельта і Орлова, Репніна про те нічого не відала. Людина високого гуманізму християнського, людина значного розвитку горожанського, якого ми ще й нині між нашим жіноцтвом бачимо вельми-превельми наомаль, Варвара Миколаївна вважала за честь і за обов'язок українки і горожанки заступитися за Шевченка перед всемогутнім тоді шефом жандарів графом Орловим. Він же доводився їй і родичем, хоч і далеким. Гадаючи, що в серці Орлова, прикритому жандарським убранням, є таки хоч крапля почуття людського, почуття справедливості і жалю до чоловіка, Варвара Миколаївна ще 18

лютого р. 1848 написала лист до Орлова. Лист її я вважаю за історичний документ такої ваги, що треба подати його цілком, в перекладі з мови французької, якою він був писаний. "Пане графе! — писала княжна Репніна. — Вам наділено великої власті, а силою свого становища високого та характеру свого благородного ви призвані діяти добро людям. Коли завданням державного сановника і добродійного чоловіка єсть оберегати лад і карати вчинки лиходійні, дак чи не є вашим завданням добродійності те, щоб стежити пильно, аби б справедливість не поверталася в жорстокість, а перемінялась би милосердям. Перейнята отаким переконанням, я стаю перед вами, пане графе, заступницею за безталанного Шевченка. Я добре знаю Шевченка: тим-то й можна мені запевне свідчити, що хоч би яка не була за ним вина, він — відданням його в солдати і засланням з рідного краю стільки вже покарався і спокутовав її, що ледві чи є яка потреба до сієї кари додавати ще тонкої жорстокості, забороняючи йому малювати. Сподіваюся, пане графе, ви зрозумієте, що, знаючи добре Шевченка, знаючи, що він самотній на цілому сьому світі, я вважала за свій обов'язок зробити усе, що тільки можливо Мені зробити, на те щоб полегшала його доля лиха. А щоб досягти сього, нема у мене другої стежки, окрім тієї, щоб вдатися до вас і благати вас, щоб ви виклопотали йому дозвіл малювати. Такої ласки я благаю у вас, згорнувши на грудях руки. Хоча сама по собі я нічого не значу, але, яко доня мого батька, що стільки страждав і страждав безневинно, я вважаю за собою право обзиватися за безщасних во ім'я пам'яті мого батька!.. А він так вас шановав! Прошу вас, пане графе! — вибачте моему, як кажуть люде, докучанню. Щодо мене, так я певна, що дію те, що повинна діяти, благаючи вас за безталанного, омиленого, але вартого всякого жалю чоловіка, що не має ні родини, ні заступників. Прийміть, пане графе, запевнення моєї /333/ до вас шаноби і, бажала б я сказати, моєї подяки глибокої" 650.

Зміст і високий, найблагородніший тон слова горожанки-українки не дійшов до заскоринілого під синім мундиром серця: навпаки, добутками благання княжни Репніної вийшло щось не тільки несподіване, а навіть зовсім вже не людське, щось таке велетенськи чудовищне, що не личить і жандарму!

Орлов ще за два тижні до написання Варварою Миколаївною свого листа до його питав 30 січня р. 1848 Обручова: "В якому полку перебував "рядовой" Шевченко, чи щирий він до служби, як поводить ся, яких він думок і чи заробив він на те, щоб клопотатись у царя про дозвіл йому малювати?" З Оренбурга генерал Толмачов (Обручова на той час не було в Оренбурзі) одіслав Орлову 30 березня відповідь вельми добру задля Шевченка 651. Можна гадати, що лист Репніної з Яготина ішов до Орлова не більш двох тижнів. Таким чином, майже одночасно в руках Орлова була можливість вволити благання княжни Репніної, сього вимагала найпростіша справедливість.

Однак Орлов замовк і лишень 12 грудня 1849 вже на запитання Обручова відповів, що цар не призволив на дозвіл Шевченкові малювати. Коли ж Орлов довідався про колотнечу, скоєну Обручовим по доносу Ісаєва, та про ревізію і арешт Шевченка і помітив, що з останнім листувалася княжна Репніна, він написав до неї сувору, жорстку і доволі нерозумну догану, написав їй тоном, невідповідним відносинам

державного сановника до жінки з високою освітою і цивілізацією. "Листовання ваше з Шевченком, — писав граф Орлов до княжни Рєпніної, — як і те, що ви ще й перше вдавалися до мене з благанням пільги отому "рядовому", доводить, що ви, "принимали в нем (себто в Шевченку) участив, неприличное по его порочным і развратным свойствам" 652. Годі говорити, яку ціну має остаяня фраза! Вона занадто характеризує нам не тільки самого Орлова, але й звичаї "III отделения" і показує межі примітивної ввічливості. Насамкінець граф Орлов притьмом вимагав, щоб княжна Рєпніна не втручалася "в дела Малороссии", бо інакше, похвалявся. Орлов, вона сама собі придбає прикрі добутки.

650 Киев[ская] стар[ина]. — 1889. — Кн. II. — С. 467.

651 Ibidem . — 1896. — Кн. II. — С. 133.

652 Киев[ская] ст[арина]. — 1888. — Кн. V. — С. 19.

Що було діяти княжні? Вже ж пак нічого більш, як не /334/ покоритись волі Орлова, бо раз, коли б вона не послухалася і стала таки листоватися з Шевченком, так можна було сподіватися, що Орлов помститься за те дуже, і помститься, ще більш скрутивши Шевченка; а вдруге, вона тямала повне безправ'я російських підданих перед волею шефа жандарів: безправ'я те вона бачила над своїм батьком, і не можна було їй не бути певною, що ні Орлов, ні цар Микола не спиняться перед думкою закинути й її, коли не на киргизькі степи, так до якого-небудь панянського монастиря на півночі. Стиснувши серце, мусила вона не листоватися більше з Шевченком.

Що до Андрія Лизогуба, так от що чув я з уст людей певних (на жаль, вони заборонили мені називати їх!). Літуючи р. 1850 в Чернігові у своїх свояків Занькевичів, Орлов через чернігівського губернатора Павла Гессе покликав до себе Лизогуба. Вічна-віч він ганьбив його за приятелювання і листовання з Шевченком і царським іменем заборонив йому листоватися з ним, похваляючись, що інакше — "і про його — Лизогуба — знайдеться місце там, де перебуває Шевченко". За Лизогубом з того часу був потайний догляд поліції 653.

Нічого оцього бідолашний Тарас не знав, не відав, і, не маючи ні від Лизогуба, ні від Рєпніної відповіді на свої листи до них, зневолений мученик перейнявся думкою, що "ближній мої отдалече мене стаха".

Така думка, певна річ, огнем пекла наболіле серце поета. А до того і читати нічого було. Які були у його книжки в Оренбурзі, їх одібрали при ревізії і не вернули йому.

653 З приватн[ого] листа Л. М. Ж[емчужникова].

V

Таким чином, бачимо, що, закинувши Шевченка в Новопетровську тюрму, у його одібрали усе, чисто усе, не тільки яко у поета, у художника, але яко у звичайного чоловіка, у якого не скаменіло ще серце, не охолов до краю дух. У його одібрали, йому заборонили геть чисто усе те, що хоч на одну краплю спромоглося би полегшити йому тяжкий побут! У великому численному гурті людей Шевченко був самотнім, а округи його було усе те, що гнобило, мордовало його, дратувало нерви. /335/

Річ відома, як тяжко людині почувати себе самотнім у гурті людей, де нема

чоловіка під мислі, нема душі, що розуміла б нас і спочувала б нам. Тоді люде, що оточують нас, стають нам осоружними, ніби ворожими. Такий гурт людей — чужих і духово і морально, замість розваги, завдає чоловікові ще більшої туги. Іншої ради тут нема, як опріч того, щоб швидше покинути такий гурт, втікти від його та вдатися до товариства природи і власних думок.

Певна річ, що хоч яка нудна була природа Новопетровського форту, а вона б більш розважила Тараса, ніж "смердяча казарма". Так же не можна було в усяку пору, коли б то схотів, покинути казарму: військові статuti, накази і догляд приковували його до казарми, немов Прометея до скелі. А коли б він і рушив з казарми, так слідом за ним рушав і догляд в особі "дядьки" чи іншого унтер-офіцера. Догляд ходив за ним гірш, ніж тінь: десь в темному закутку може не бути тіні, а такого закутку, де б не було за Шевченком догляду, не було. "Опріч казарми, ніде не можна бути" 654, — писав він до Бодянського вже геть пізніше (15 листопада р. 1852). Оце одно, а друге, що й природа була занадто одноманітна, нудна: "Хоч би на що хороше подивитися, — каже Тарас, — може б, стара душа моя мучена стрепенулася" 656.

654 Русс[кая] стар[ина]. — 1883. — Кн. IX. — [С. 643].

655 Основа. — 1862. — Кн. VII. — [С. 14 — 15].

І подивиться ні на що і потоваришувати, хоч би навіть розмовляти по душі ні з ким було Тарасові. Про офіцерів — годі й гадати: одні з них були "начальством", як от Потапов і Обрядін, другі такі, як оці два, треті — полохливі, четверті — доносчики або п'яниці, такі, як Кампіоні (з ним небавом спізнаємося). Зі споминів Косарева знати, що офіцери взагалі в перший рік перебування Шевченка в Новопетровському трималися від його осторонь.

Було в Новопетровському кілька засланих поляків, теж "політичних злочинців", але з усього знати, що то були здебільша люде переполошені, обережні і занадто сторожкі. Коли ж з ким з них, опріч свого щирого приятеля Броніслава Залеського, Тарас і потоваришив, так то вже сталося геть пізніш, а що до р. 1851 — 52 — так не маємо жодного натякання на товаришування Шевченка з засланими поляками. Одно слово — за перші два роки перебування Шевченка в Новопетровському ми не бачимо у його ніже єдиного хоч трохи інтелігентного товариша. Відомо тільки, що між жов—/336/нірами поталанило йому, опріч Скобелева, знайти же ближчого земляка — Андрія Обеременка. Обеременко розважавподіляв з ним за увесь семилітній час журбу-тугу, і нам не можна не завести сюди усе, що знаємо про його з уст самого Шевченка.

"Небавом після того, як прибув я, — пише Шевченко 656, — до Новопетровської фортеці, поміж солдатською одноманітною та мізерною публікою помітив я зовсім-таки не солдатську постать. Твар його, хода, навіть шапкачабанка, усе давало знати, що він земляк мій. Питаюся про його, хто він такий. Кажуть: земляк мій, Андрій, слуга при шпиталю, "хахол". Оцього ж то мені й треба. Твар його здавалася мені більш суворою, ніж звичайно у земляків моїх. Тим-то спізнаватися з ним почав я здалека, обережно. У найближчого начальства його я довідався, що Андрій Обеременко — зразок людини чесної й обережної. Тоді почав я шукати нагоди, щоб побалакати з ним по-нашому віч-

на-віч. А він, здавалося мені, ніби помітив мої заходи, та й пильнує уникати такої честі. Через се мене ще більш кортіло спізнатися з ним. Більшу частину ночей безсонних провів я у Новопетровському, сидючи на рундуці. Раз якось зимою, було се в третій годині ночі, сиджу я своїм звичаєм на рундуці, дивлюся, аж із за шпиталевої пекарні видибас Андрій. Він був тоді за квасника і за пекаря хліба. Потім уже склопотав я йому "завидну" посаду городника.

"А що, Андрію, — озвався я до його, — мабуть, і тебе сон не бере?"

"Та не бере ж, матері його ковінка",

Я затремтів, почувши рідну мову, чисту, не попсовану. Я прохав його посидіти біля мене хоч годиночку. Він згодився, але неохоче. Я зняв бесіду, спитавши, як звичайно буває між солдатами: з якої він губернії?

Андрій відповів, що він "губернії Київської, повіту Звенигородського, з села Різаної, отам біля Лисянки, коли чували".

Я відповів, що не тільки чував, а навіть бував у Лисянці і в Різаній і скрізь. Стало знати, що ми земляки, та ще й вельми близькі.

"Я й сам бачу, — мовив Андрій, — що ми свої, та не тямлю, як до вас підступити, бо ви коли не з офіцерами, так з ляхами. Як тут, думаю, до його підступити? Може, він і сам лях, та тільки ману пускає".

656 Записки... — С. 89. [(Запис від 29 лип. 1857 р. — Кобзар — Т. III)]. /337/

Я почав його запевняти, що я суший земляк його, і бажав довше з ним побалакати, але тут саме продзвонило три години і він пішов топити піч на хліб.

Отак-то почалася у нас знайомість з Андрієм Обеременком. Чим далі, тим більш спізнавали ми один одного і більш звикли один до одного. Але наші відносини околишні (за увесь час перебування в Новопетровському) лишалися такими, якими вони були і тоді, коли ми побачилися першим разом. Обеременко не зробив ніже єдиного ступня околишнього до сприятелювання і ні на зерно не показав підлабузнювання; при других він навіть не кланявся мені, боячись, щоб хто збоку не подумав, що він моститься до мене в приятелі. Місцем, де ми завжди бачилися, був рундук. Бачилися ми звичайно вночі, коли вже все спить, окрім вартових. Спокійна, холодна, навіть сувора твар Андрієва вдавала з його людину жорстоку, байдужу, але се була тільки маска. Малих діток він кохав загарливо, а се певна ознака серця доброго, благого. Я, яко маляр, часто любовав, дивлячись, як його темно-оливкова твар вусата прилипає з ніжнотою до рожевої щічки дитини. Я полюбив його не за саму тільки вдачу його просту та благородну, а ще більш за те, що за всі 20 років бридкого, огидливого побуту солдатського він не опаскудив, не принизив свого достоїнства національного і людського. Всіма сторонами він лишився вірним своїй прекрасній національності. Така риса благородить людину. Коли в моєму довголітньому заточенні темному мигали інколи хвилини ясні, так тих ясних хвилин наділяв мені простий друзяка Андрій Обеременко. "Пошли ж, Боже, — говорив Тарас, покидаючи р. 1857 свою тюрму і прощаючись з Обеременком, — швидше кінець твоєму мордованню, мій друже незрадливий! Поможі тобі Пресвятая Мати перейти оці пустелі безводні та напитися

солодкої води Дніпрової і в свої змучені груди набрати животворного повітря нашої любної України".

VI

З усього того, що сказано мною вгорі, виразно можна собі уявити те становище матеріальне, духове і моральне, в якому карався геній українського слова в Новопетровському форті. Сам поет побут свій малює слізьми-кровію в своїх листах. "Побут і життя моє моральне таке огидливе, що й писати про його не хочеться. Живу я, можна сказати, /338/ життя публічною, сиріч в казармах", — пише він до Козачковського 16 липня р. 1852 657. — Щодня муштруюся, хожу в калавур і т. ін. Одно слово: салдат, та ще який! Просто воронячий страхопуд! Вуси здоровенні, лисина завбільшки з кавун. Дві каплі води — "салдацький портрет", що змалював Кузьма Трохимович" 658. Останніми словами ніби жартує Тарас, але ми бачимо, ми серцем чуємо, як з-під того жарту капають гарячі сльози!

Майже одночасно пише він до другого свого старого приятеля Артемовського 659: "Наче скіпка та відколота, ношуся я без шляху по хвилях моря житейського. Впродовж оцих бідолашних п'яти літ де тільки мене не носило. З краю до краю ізходив степ киргизський і вздовж і впоперек переплив море Аральське, а тепер сиджу в Новопетровській фортеці. Стоїть вона на північно-східному березі моря Каспійського в пустині. Дійсна пустиня: пісок та камінь; хоч би тобі травиця, хоч би тобі деревце! нема нічого! Навіть гори доброї нема. Просто чортзна-що! Дивишся, дивишся, да така тебе нудьга візьме, що хоч вішайся. Так же й повіситься ні на чому. Сподівався я довго, та й рукою махнув. В неволі родився, а помру, здається, солдатом. Та вже який би там не був кінець, аби швидше він приходив. Остогидло так жити".

Трохи згодя пише він до Бодянського 660: "В життю моєму радощів було мало, та, було, хоч на людські радощі подивишся, а тепер і чужого щастя не бачиш. Навкруги горе та пустиня; а в пустині казарми, а в казармах солдати; а солдатам які радощі до лица? От в якій сфері я чеврію; опріч казарми, ніде не можна бути". "І досі (р. 1853) бояться дозволити мені захиститися де-небудь, опріч казарми", — додає поет-страдальник у листі до Броніслава Залеського 661. "Мені заборонено писати і малювати. От де дійсна і страшенна кара. Вже шість років мучуся я, — вболіває художник-мученик у листі до Артемовського 662, — без олівця та без красок. Горе, та й ще горе... Старіюся, слабую, мабуть, з нудьги та з неволі і не бачу краю сумної моєї перспективи.

657 Основа. — 1862. — Кн. IV. [С. 9].

658 Див.: Квітчине оповідання "Салдацький патрет".

659 Основа. — 1862. — Кн. VII. — С. 9.

660 Русс[кая] стар[ина]. — 1883. — Кн. IX. — [С. 642. Лист від 15 лист 1852 р.].

661 Киев[ская] стар[ина]. — 1883. — Кн. II. [С. 165].

662 Основа. — 1862 — Кн. VII. — С. 11.

Та без протекції, правда, його й бачити не /339/ можна. А у мене яка протекція? Правда, були деякі люде, але ж!

Одних уж нет, а те далече,
Как Пушкин некогда сказал...

І мені тепер зістається одно: ходити отут по степу, довго ще ходити та курникати:
Доле моя, доле моя! чом ти не такая,
Як інша, чужая.

В іншому листі 663 поета читаємо "про новинки в письменстві, в музиці, в театрі — не відаю нічого, навіть "Северную пчелу" 664, забув вже як звати; Нічого читати — спершу було для мене страх як тяжко, потім став при звичаюватись, здається, і зовсім привикну, коли б тільки швидше... А то сидиш, сидиш згорнувши руки та й забажаєш чого-небудь новенького прочитати, а його й нема, і так тобі боляче зробиться, що не тямиш, куди й подітись. Але найбільш мучить мене те, що не дозволяють малювати". Помилявся Тарас, сподіваючись, що при звичаїтись жити, нічого не читаючи: як без хліба, без їжі матеріальної, так і без корму духового не можна жити людині освіченій, тим паче людині з таким великим духом, яким природа наділила нашого поета. Бачимо, що за півроку після наведеного листа він пише до професора Бодянського, просячи книжок, і каже 665: "Від початку мого заслання я ніже єдиного слова не прочитав про нашу бідолашну Україну, а що знав про неї перше, дак і те мале забуваю... Опріч страждання духового, яке я терплю, я нічогісенько не маю, як тільки солдатську порцію; не маю, нарешті, карбованця грошей, щоб хоч святці купити, а про журнал, щоб виписати, марне й думати. От яке лихо упало на мене. Просити сором, а красти гріх". Бодянський, скоро трапилася добра нагода, переслав поетові книжки (відбитки з "Чтений") через Олександра (Адріана. — Ред.) Головачова і, посилаючи, казав собі на думці: "А чей же за ними Шевченко проведе приємно яку годину в своїй самотині і згадає старовину... І я щодня старію, не стільки від свого віку, тільки від обставин" 666.

663 Основа. — 1862 — Кн. VII — С. 9.

664 Колишня російська часопись.

665 Русс[кая] стар[ина]. — 1883 — Кн. IX — [С. 642].

666 Рус[ская] стар[ина] — 1883 — [Кн.] IX — С. 643. /340/

Позичити книжку — перечитати — ні в кого; "з усього фарту один тільки лікар передплачує щось літературне, а останні немов і читати не вміють. Отож хіба у лікаря що виблагаєш прочитати, а то хоч ляж та й плач ! До всього отого лиха прикинувся ще й недуг фізичний; поради проти його Тарас прохав у лікаря Козачковського 668.

От за якими обставинами пережив Тарас перші два роки своєї тяжкої неволі в Новопетровському форті! Безводний, безлюдний, голий степ; у степу казарма, в казармі бруд, нечисть, смород, фізична робота в форті, калавурня і інша служба жовніра, щоденна муштра, щогодинний догляд; знуцання і глузування Потапова; брак товариства, заборона писати і малювати; повна недостача книжок; повний брак листування, безсонні ночі, солдатська їжа (просто голодування) і, нарешті, — недуг!.. "Не легко, вельми не легко, — каже Косарев, — було жити Шевченкові в Новопетровському" 669. І зовсім натурально було, коли з змучених грудей поета

виривалися слова розпуки: "Ліпше б було мені на світ не родитися або швидше вмерти..." 670

Неначе лютая змія
Розтоптана в степу здихає,
Заходу сонця дожидає...
Отак-то я тепер терплю,
Та смерть із степу виглядаю.
А за що? Далебіг не знаю...

667 Небавом після того, саме в жовтні р. 1853, Бодянський з Олександром Данилевським провідали Гоголя, що перебував тоді в Москві. Вийшла річ про твори Шевченка. "Якої ви думки про його?" — спитав Бодянський. Гоголь насупився і відповів: "Гарно, що й казати, але доля його варта жалю і вболівання". — "Нащо сюди примішувати долю: ви кажіть про його талант і поезію". — "Дюгтю занадто; навіть більш, ніж поезії, — відповів Гоголь. — Нам з вами, яко українцям, се приємно, але ж не в усіх такі носи... Та й мова..."

Бодянський зайнявся і став змагатися. Нарешті Гоголь мовив: "Нам треба писати поросійськи; задля вас, чехів, сербів — єдиною святиною повинна бути мова Пушкіна; а-ви провансальського поета Жасмена хочете постановити на рівні з Мольєром та з Шатобріаном". — "Та який же він Жасмен! — крикнув Бодянський. — Хіба ж їх можна рівняти! Що це ви! Ви ж самі українець!" — "Нам, "русским", треба однієї поезії, — мовив Гоголь. — Я знаю і люблю Ш[евчен]ка, яко талановитого земляка і художника; мені й самому трапилося дечим допомогти йому при першому поліпшенню його долі (мабуть, розумів Гоголь — викуп з крпацтва), але його погубили наші "умники", пхнувши його до творів, невластивих певному таланту. Нам треба об'єдинятися".

Бодянський гаряче змагався і, вийшовши від Гоголя, мовив до Данилевського: "Не признавати значіння Шевченка!.. Ба! мабуть, сьогодні не тією ногою встав". И[сторический] в[естник]. — 1886. — [Кн. XII]. С. 473 — 479].

668 Основа. — 1862. — Кн. IV — С. 19.

669 Киев[ская] ст[арина]. — 1889. — Кн. III. — С 573.

670 Ibidem. /341/

Знаючи все оце, нам можна тільки побіжно дивуватися незвичайно великому духу і міцному організму моральному поета, що не дали йому наложити на себе руки. В листах його, що належать до часу заслання в Новопетровське, не раз прокидалася у страдальника в години тяжких мук тінь розпуки і думка наложити на себе руки. Єдиним спасителем його в такі години була без краю глибока і міцна любов до його рідної України! Мучиться поет за Україну всіма муками неволі, пустині, казарми, муштри, приниження, муками голоду, холоду, недугу, а проте "все-таки любить свою Україну широку!" Оця любов, віра в свою ідею, в велику будущину української ідеї завжди проганяли з душі нашого поета і темну тінь розпуки, і думки про самогубство.

Перед такою любов'ю і вірою не можна нам не положити приземного поклону!

З наведених у мене вгорі певних фактів і Шевченкових листів ми бачили цілком супротилежне тому, що подав д. Чалий в своїй примітці до споминок Наталки Ускової, переказаних Зарянком 671. Останній, правда, не подаючи жодних фактів, каже зовсім справедливо, що Шевченкові в перші роки життя тяжко було в Новопетровському, що найближче начальство поводилося з ним вельми строго. А д. Чалий, наче наперекір Зарянкові, говорить, між іншим, що Шевченка не посилали на чорну роботу і що комендант Маєвський вмер, дак Шевченкові начебто погіршало жити. Не зовсім так воно було.

З уст Косарева ми вже чули, що Тараса "водили на фортові роботи" 672.

671 Киев[ская] стар[ина]. — 1889. — Кн. II. — С. 298.

672 Киев[ская] ст[арина]. — 1889. — Кн. III. — С. 572.

Бачили і те, як поводився з ним найближчий його начальник Потапов, мордуючи дрібними, непотрібними причіпками та трусеницею в кишенях і т. інш. З власних записок Шевченка бачимо, що ніколи він не чи нив того, що каже д. Чалий, і ніколи не вдавався за протек-/342/цією до лікаря Нікольського. Нарешті, бачили, що добряга Маєвський не спроможен був, хоча б і хотів того, значно пільжити Шевченкові.

Можна сказати, що мордовання Шевченка в першій половині р. 1852 доведене було до того зеніту, де воно повинно було або спинитися, бо далі нікуди було йому іти, і — або стояти нерухомо, або спускатися з своєї вишини вниз.

Почалося з того, що головного справника мордовання над Шевченком і дозорника над відносинами до поета коменданта Маєвського — капітана Потапова — взяли з Новопетровського до Уфи. Найближчим начальником Шевченка став Косарев, хоч теж великий формаліст, але не така безсердна людина, як Потапов. Се сталося літом р. 1852. Маєвський тямив, що Косарева не треба так стерегтися, як його попередника. Він дозволив Тарасові обізватися без цензури до своїх колишніх приятелів на Україні, пишучи, звісно, обережно, і вже сам комендант знав, яким шляхом пересилати ті листи так, щоб вони доходили до рук адресатів, не заходячи ні до чийх інших рук в Новопетровському. Відповіді на ті листи приходили на адресу самого Маєвського. Оця, суще невеличка пільга стала великою тоді задля Шевченка. І ми бачимо, що листування його, після більш ніж 2½ років, знов оновляється 1 липня р. 1852 листом до Семена Артемовського. Косарев каже 673, що в червні р. 1852 дозволено було Шевченкові малювати і писати під доглядом офіцерів. Але тут Косарев зробив велику помилку. Малювати Шевченкові ніколи не було дозволено, як се небавом побачимо, а писати дозволили не р. 1852, а 1854, та й то тільки по-російському, під пильною цензурою офіцерів. Певна річ, що час від часу Маєвський все більше б пільжив Тарасові, але небавом після виїзду Потапова лиха доля і тут вмішалася і на довгий знов час припинила пільгу. Під кінець р. 1852 Маєвський вмер, а зараз же смерть його лиходійно обізвалася на Шевченку. На адресу Маєвського прийшов задля Шевченка від Артемовського лист і 10 карбованців грошей. Нового коменданта ще довгий час не було, прибув він лишень навесні р. 1853, а коли й прибув, дак він натурально вагався прийняти лист, адресований до Маєвського. Тим-то "великої праці треба було, щоб

повий комендант прийняв той лист і розпечатав" 674.

673 Ibidem. — С. 573.

674 Основа. — 1862. — Кн. VII. [С. 11]. /343/

Тим часом і головна адміністрація в Оренбурзі перемінилася. Обручова забрали. Генерал-губернатором став граф Василь Перовський, Він комендантом Новопетровського форту послав, замісто Маєвського, свого ад'ютанта Іраклія Ускова 675. Нового коменданта хоча і затверджено 17 січня р. 1853, але через повний брак комунікації до Новопетровського форту прибув він ледві в квітні 676. Таким чином, заким приїхав Усков і заким Тарас спізнався з ним і запевнився, що він людина добра, минуло трохи що не півроку.

Знаємо, що Шевченко з природи не був людина довірлива, а до того лиха доля цілий вік його навчала гірким досвідом, щоб з першого разу не вельми довірявся людям: "Сходився він з людьми в Новопетровському не швидко і якось з опаскою. Коли зустрінься було з чоловіком малознайомим або з таким, до якого не чув він приязні, дак слова було від його не доб'єшся: сидить мовчки, наче він води в рот набрав" 677. Тим-то вже сього самого досить би було, щоб він не швидко зійшовся з новим комендантом, що теж мав якийсь наче суворий вид. Але ж тралилася ще й друга перешкода.

675 Усков вмер в Москві 15 липня р. 1882.

676 Лист А. О. Ускової. — [ІЛ. — Ф. 77. — № 127. — Арк. 38 — 38, зв.].

677 К[иевская] стар[ина]. — 1893. — Кн. III. — С. 574.

В форті ніхто гаразд не відав, що за людина новий комендант. З Оренбурга приходили непевні і не однакові про се звістки, і з них Шевченко перейнявся недоброю думкою проти Ускова. "Спершу, — пише до мене вдова Ускова, — боявся він мого чоловіка, уважав його за деспота, за великого формаліста, ще гіршого, як Косарев, за строгого і придирливого начальника", а через те, натурально вже, сторонився від його. Такі відносини почали ліпшати трохи, та й то вельми повагом, тоді вже, як прибула до форта родина Ускова, себто в маю.

Шевченко, як се добре відомо, загарливо любив малих дітей. В Ускових було їх двійко — син Дмитро і доня. Шевченко, побачивши їх, забув про своє упередження проти Ускова і сприятелівся з дітьми. Небавом побачив, що й неня їх людина добра й освічена. Він став ряди в годи заходити в господу до коменданта, але вибираючи такий час, коли саме Ускова не було в господі. "Треба було мені, — пише пані Ускова, — ужити багацько праці, щоб переконати Шевченка, що він помиляється в своїх думках про вдачу і звичаї /344/ мого чоловіка: треба було доволі часу, щоб вони ближче спізналися і зійшлися" 678.

Звісно, Усков першими часами, доки добре не роздивився, що таке Новопетровський форт і його людність військова, мусив обережно поводитися з Шевченком, хоча, виїздячи з Оренбурга, у його був і привід і бажання, де в чому можна, пільжити Шевченкові.

Знаємо, що в Оренбурзі лишилися незрадливі приятелі Тарасові, Лазаревський,

Герн і інші. Всі вони щиро ждали поліпшити Тарасову долю. Маючи і безпосередньо і через других вагу і вплив, найпаче Герн і Матвієв, і не маючи вже такого Шевченкового лиходія, як Обручов, вони й пильновали звернути увагу і Перовського, й Ускова на тяжку долю безталанного Тараса. Коли Усков в переддень свого виїзду з Оренбурга до Новопетровського ходив попрощатися з графом Перовським, останній натякнув йому здалека, щоб він чим спроможно буде поліпшив Шевченків побут, звісно, не сходячи з ґрунту легального, аг спроквола і обережно. "Без цього натякання, — каже пані Ускова, — і не можна б було Іраклію Олександровичу зрушати і нівечити той догляд за Шевченком і ті відносини до його, які позаводили попередники відповідно наказу Обручова".

Тут мушу я спинитися і хоча трохи збочу, але вважаю за свій обов'язок знівечити ті звістки, що дехто позаводив їх навіть до життєпису Шевченка. Річ іде про звістки, нібито Шевченка на засланні карано по тілу.

Скільки мені відомо, першим сіячем сієї брехні був Петро Мартос. Він у своїх "Епизодах из жизни Шевченка" 679 пустив звістку, нібито Шевченко прислав з заслання до однієї своєї знайомої свій портрет, намалювавши себе по пояс без всякої одежі: руки зложені на голову, біля ніг солдатська амуніція, а з обох боків стоять жовніри, замахуючись лозинами, щоб бити його. Одно слово: зовсім так як було гонять солдатів "скрозь строй". А під тим портретом підпис: "Отак як бачите".

678 [ІЛ. — Ф. 77. — № 127 — Арк. 77, зв. — 78].

679 Вестн[ик] Юго-Зап[адной] и Зап[адной] России. — 1863. — Кн. 4. — [С. 40].

Може бути, що Шевченко і прислав такий портрет, але яко жарт або бажаючи показати, як в війську поводяться з жовнірами. Брати ж такий малюнок за факт кари над самим Шевченком можна хіба тільки тому, хто бажає, отак /345/ як Мартос, зневажити поета. Треба на се все неабиякої відваги, а ще більш непошанування самого себе. Злорадство до Шевченка було, як знати, у Мартоса таке велике, що він не посоромився додати: "Голова лишилася у Тараса на плечах, але платилася спина і підспиння".

Правда, за часів царя Миколи I кара солдатів шпіцрутенами ("скрозь строй", або "зеленая аллея") була річ звичайна, інколи траплялося, що карали нею і студентів, як се було в 30-х рр. в Київському університеті, але ж на таку кару треба було, в усякому разі, або судового присуду, або царського приказу. Ні того, ні другого, тим паче самої екзекуції сховати не можна, і про неї б знали люде з певних джерел. Вдова Ускова пише до мене: "Коли б з Шевченком трапилося хоч що-небудь подібне, дак би про се люде говорили і в Оренбурзі, і в Новопетровському, але я ніколи не чула й слова про що-будь похуже на те, що повідали Мартос і Лесков".

Слідом за Мартосом пішли й інші. Так от Бартенєв подав звістку, що буцім би Перовський, "котрий по принципу не любив письменників і двічі карав по тілу російського письменника Достоевського, розгнівавшись на Шевченка, ударив його в лице". Сю звістку оголосив письменник Микола Лесков у 4 кн[ижці] "Историч[еского] вест[ника]" р. 1882, додаючи, ніби з уст самого Шевченка чув, що Перовський дозволив

собі оцей бридкий вчинок.

Д. Чалий завів оці звістки до життєпису Шевченка без всякої критики 680, хоча сам же кілька рядків попереду, змагаючись проти покліпу Мартоса, казав, що в цьому разі певним свідком стає Лазаревський.

680 Жизнь и произведения Шевченка, с. 80 — 81 і Киев[ская] ст[арина]. — 1893. — Кн. II. — С. 272.

Очевидна річ, що у д. Чалого була тоді ж, як він реєстрував звістку Бартенева і Лєскова, повна спроможність розпитатися з Лазаревським і не пускати в світ брехливої звістки, а то вона цілих сім літ кружала, яко звістка певна, і не заслужено плямувала Перовського. Лишень року 1889 д. Чалий в примітці до споминок Наталки Ускової додав те, що подала мені і вдова Ускова, себто що Перовський ніколи в Новопетровському форті не був, значить, і не мав спроможності вдарити Шевченка в лице. Я не маю на думці виправдувати Перовського, але проста справедливість вимагає сказати, що він був чоловік добре освічений, вихований, глибокий монархіст і щирий прихильник царський. Вдачі він був суворої, чоло-/346/вік строгий. Відаючи, що цар Микола дуже обурений проти Шевченка і зазнавши р. 1850 неудачі в своєму клопоті про пільгу для Шевченка, Перовський, ставши р. 1852 генерал-губернатором, не сприяв нашому кобзарю. Про се Шевченко відав і в своїх листах до Залеського справедливо нарікав, що Перовський проти його упереджений 681.

На мою думку, ледві Шевченко чи й був коли знайомий з Лєсковим, принаймні нема на те жодної указки. Того часу, коли Шевченко перебував у Петербурзі, вернувшись з заслання, Лєсков ледві починав свою літературну кар'єру і першими своїми писаннями належав до того табору, до якого у Шевченка не могло бути і не було симпатії. До того ж Шевченко тоді приятелював з головними робітниками сатиричного журналу "Искры" братами Курочкиними: в "Іскрі", я пам'ятаю добре, доволі таки глузували з Лєскова. Таким чином, треба признати гидкою брехнею усякі звістки про кару Шевченка по тілу під час заслання.

VIII

В споминках Наталки Ускової, переказаних Зарянком, читаємо 682, що "Усков вперше побачив Шевченка, коли ставилася перед ним на огляд уся новопетровська зала", себто в кінці квітня або з початку мая р. 1853. "Не минуло і кількох день після того, як Шевченко здобув собі в домі Ускова тепле спочуття і найприятніший привіт". До сих слів д. Чалий додав, що Усков у перший рік свого комендантства поводився з Шевченком занадто обережно, остерігаючись доносів, якими аж кишів той забутий Богом і проклятий людьми край 683.

681 Факт кари по ділу Достоевського по приказу Перовського навіки лишиться чорною плямою на образі Перовського; але ж сказати, що "Перовський не любив писателів по принципу" — значить сказати неправду, і сказати се може тільки той, хто зовсім не тямив Перовського. Факт певний, що він пильнував, аби на службі при йому були люде освічені. Досить згадати імена Л. Жемчужникова, В. Григор'єва, В. Вельяминова-Зернова і ін. Нарешті, згадаймо про відносини Перовського до заслання —

поета Плещеева. Тоді ми зрозуміємо, що відносини до, Шевченка виходили не з принципу зневаги або нелюбові до письменників. Граф Орлов чи не більш за всіх сприяв упередити Перовського проти Шевченка (Див. Рус[скую] стар[ину]. — 1895. — С. 409 — 429, 524 — 551).

682 Киев[ская] стар[ина]. — 1889. — Кн. П. — С. 298.

683 Ibidem.

Правди більш у словах добродія Чалого. Я вже казав, що /347/ Шевченко був упереджений проти Ускова, і сам Зарянко каже, що Шевченко був "суворий і непривітний". Сходився він з людьми не скоро і вельми озираючись. Говорив я, що сторонитися від Ускова кинув Шевченко переогодом навіть після того, як приїхала жінка коменданта, людина сердешна, а до приїзду її Шевченко ледві чи й був у господі Ускова. Агата Омелянівна Ускова ще в Оренбурзі знала про Шевченка: приятелі його попильновали прихилити її до бідолашного поета, таким чином, вона приїхала до фарту з думками і безпосередньо самій і впливом на свого чоловіка сприяти Шевченкові. Певна річ, що до того часу Шевченко не стрівав у Новопетровському жєнщини освіченої, до якої вабило його симпатії хоча стільки, скільки се властиво кожній хоч трохи культурній людині. Казав я, що перш за все привабили до себе поета діти Ускових, а сердешність, простота і ласкава увага нені їх ще більш вплинули на воскове серце Тараса. З першої знайомості Тарас сподобався пані Усковій. "Його, — пише вона до мене, — розумне високе чоло, велика лисина, добродушне, чесне лице, ясний ласкавий погляд надавали йому поважання і надили до себе. Рухи його були поважні, голос м'який, симпатичний; говорив він виразно, плавко, чисто. Кожне слово його було продумане, тепле, віяло воно розумом" 684. У словах пані Ускової жодного прибільшення я не бачу. Капітан Косарєв теж каже, що "не можна було не полюбити Шевченка, бо він умів і поводитися з людьми гарно, і був чоловік розумний, добрий, сердешний. Розмовляти з ним, хоч би й не нашому братові простому офіцєрові, було не тільки приємно, але і корисно" 685.

684 [ІЛ. — Ф. 77 — № 127. — Арк. 68].

685 Киевская старина. — 1889. — Кн. III. — С. 573 — 574.

Агата Омелянівна, порадившись з чоловіком, запросила Шевченка приходити до них щодня обідати, а увечері пити чай. Тарас спершу варовався, тримавсь якось хмуро, тільки з дітьми весело розмовляв. Але незабавом простосерда щирість Ускових знівечили і упередження і варовання Шевченка, і став він ходити до них щодня. "Доки діти не підуть спати, він все, було, щебече з ними; а скоро нянька поведе дітей спати, він бере, було, книжку і читає нам голосно. Читав він виразно, з експресією, з почуттям, найпаче коли читав що таке, що йому подобалося. Читання звичайно викликало розмови, змагання і небавом стало нам знати, — каже пані Ускова, — що Шевченко чоловік чесний, розум-/348/ний, правдивий і високоморальний. До дітей же наших, найпаче до трьохлітнього сина нашого Дмитра, він просто листочком прилип".

Любов його до оцієї дитини найбільш за все прихилила до Шевченка супругів Ускових, найпаче коли вона виявилася тоді, як лиха доля простягла свою руку і на

дитину — Тарасового любленика. Дитина занедужала і Богу душу віддала. Смерть маленького Ускова тяжко вразила Тарасове серце. Тугу його можемо потроху бачити в листі його, писаному 30 червня р. 1853 до Козачковського 686. "Люба, прекрасна дитина (була). Я так полюбив її, так воно при викло до мене, що було і в сні кличе до себе "лисого дядю". Що ж! воно, горопашне, занедужало, та й померло. Шкода мені мого маленького друга. Я сумую за ним. Іноді я приношу квітки на його ранню могилу і плачу. Я ж чужий йому; а що діється з його батьком, а найпаче з ненею його? Бідолашна мати. Вона поховала свого первісточка".

Могилу маленького Ускова Тарас пильно доглядав. "Він зробив малюнок пам'ятника, кермував роботою, був, властиво, будівничим пам'ятника і зробив його з білого каменя прекрасно в лицарському штибі" 687.

Вже ж хоч би яке черстве серце не було у батьків, а не змогло б воно не обізватися, немов струна до струни, до того серця, що так полюбило їх дитину любу; тим паче повинно було обізватися до Тараса серце добряги Ускова і його жінки. Ускови "полюбили Шевченка наче свого рідного, близького чоловіка, він став не тільки щоденним, дорогим для них гостем, а товаришем, спільником і горя і радощів, став сем'янином їх. З початку дехто з офіцерів ремствовав, що комендант саджає за стіл попліч з ними простого жовніра, але з часом призвичаїлися і замовкли" 688.

666 Основа. — 1862. — [Кн IV. — С. 20 — 21]

687 З листа пані Ускової. — [ІЛ. — Ф. 77. — № 127 — Арк. 77, зв.]

688 Ibidem. — [Арк 71]

І от з того часу починаються повагом деякі, хоча й невеличкі, полегкості задля Шевченка яко жовніра, засланоного "за політичне злочинство".

Усков помітив і звернув увагу декого з офіцерів, що Шевченко зовсім не вдатен до служби в "строю", і можна б його виписати в "нестроевые"; або хоча не обтяжати його марне військовими "науками", себто маршируванням і муштрою з рушницею, та й не вимагати від його такої ретельної служби, якої вимагає військовий статут і дисципліна /349/на від звичайного "рядового" жовніра. Досить з його, щоб він перебував в "строю" тільки тоді, коли сього жодним чином не можна вже уникнути.

Оце була перша пільга Тарасові після трохи що не повних трьох років перебування в "смердячій казармі" Новопетровського форту. Зарянка 689 каже, що з часу приїзду Ускова Шевченкові можна стало жити не в казармі, як досі було; став він жити зимою в кого-небудь з офіцерів, а літом в альтанці в комендантському саду. Се звістка не зовсім вірна: сад і альтанку спорудили пізніш, а щодо життя в квартирі кого з офіцерів, дак сього сам Тарас уникав, знаючи, що сього не можна по закону. Певна річ, що сього й Усков не тільки не дозволив, але й не порадив би. Правда, був у форті один офіцер Мостовський, що підсоглашав Шевченка жити з ним, але Тарас подякував за се. Та й запросини Мостовського були р. 1855, а не 1853 690.

Капітан Мостовський був артилерист, людина освічена, проста, добра й одинока. До приїзду Ускова це був одинокий офіцер з усієї залоги, окрім Маєвського, що інколи до його навідувався Тарас охоче 691. Перегодом, вже року 1855, коли сира земля

прийняла царя Миколу і дух людського життя трошки повіяв у Росії, Мостовський кликав Тараса перебратися з казарми жити до його. Тарас не згодився і добре зробив, бо року 1857 по доносу якогось цейхвахтера Мешкова 692 велено було за щось арештувати Мостовського. Шевченко кілька разів провідував його в арешті, і 28 липня Мостовський, прощаючися з ним, подякував за те, що позаторік не згодився на його благородні запитання жити у його на квартирі. "Він, — читаємо в Тарасовому журналі, — тільки тепер зрозумів, яку б підлу клязузу спорудив би Мешков з того, що ми живемо вкупі. У Мешкова не затремтіла б рука покористуватися з військових законів, де прописано, що коли хто з офіцерів дозволить собі попросту поводитися з солдатами, той іде під військовий суд. Тепер тільки Мостовський побачив ту безодню, від якої я його відвів, знаючи ліпше за його вдачу огидливого "надворного советника Мешкова" 693.

689 Киев[ская] стар[ина]. — 1889. — Кн. II. — С. 300.

690 Записки... — С. [86. (Запис від 28 лип. 1857 р. — Кобзар. — Т. III)].

691 З листа А. О. Ускової [ІЛ. — Ф. 77. — № 127. — Арк. 69, зв.].

692 Мешков був чоловік підтоптаний, а жінка у його була молода, він страшенно її ревнував. А. Ускова пише, що у форті ходила думка, по до доносу спричинилася якась родинна історія.

693 Записки... — С. 86. /350/

Факт певний, що Шевченко майже до кінця свого страждання в Новопетровському форті перебував зимою в казармі. Так само і від вартової служби визволили його і дозволили замість себе наймати жовніра лишень навесні р. 1857, коли вже в форті стало запевне відомо, що цар призволив на амністію Шевченкові.

IX

Ще навесні р. 1853 Шевченко знайшов десь біля форту добру глину і лебастер 694, придатні до ліпляних робіт, і хотів заходитися біля виліплювання фігур. Але й тут не обійшлося без перешкоди. Комендант Маєвський вмер, новий тоді ще не приїхав, а начальство, що під той час правило фортом, не тямало і вагалось: чи можна Тарасові дозволити займатися скульптурою? Чи не треба вважати її за те ж саме малювання, яке царем заборонено Шевченкові? Оце головоломне питання і стояло без відповіді, аж доки не приїхав Усков і не розв'язав вузлика простими словами: "Що не заборонене, те дозволене" 695. От тоді тільки й не боронили вже Шевченкові ліпити. Однак для цієї праці треба було хоч трохи відповідного місця, а його саме й бракувало. "Тепер оце з нудьги захожуся над скульптурою, — писав Тарас 15 червня р. 1853 до Семена Артемовського 696. — Але, Боже! як нікчемно захожуся біля оцієї нової для мене штуки в казармі, де міститься ціла рота солдатів. А про модель і балакати нічого! Бідолашні заходи!"

Поміж колишніх приятелів-художників був у Тараса товариш по Академії — Іохим. Тарас згадав, що він спроможен тепер в справі скульптури стати йому з великою допомогою, але довго не відважувався вдатися до його безпосередньо, боячись, що і Іохим не обізветься, не признається до його так само, як се зробили з ним інші

товариші, як то напр[иклад] зробив Михайлов. "Та й чи один же Михайлов? — пише він в тому ж таки листі до Артемовського. — Як Перовський привіз до Оренбурга мого товариша по академії Гороновича 697 і коли його спитали: чи він зі мною знайомий? — він відповів, що ніколи й не бачив мене".

694 Алебастр. — Ред.

695 З листа А. О. Ускової.

696 Основа. — 1862. — Кн. VII. — С. 11.

697 Здається, не буде помилки гадати, що Горонович був українець коли не з Полтавщини, дак з Херсонщини. /351/

Одначе відважився нарешті Тарас написати до Іохима "невеличку цидулку", просячи, коли він і тепер працює коло гальванопластики, дак, певне, має у себе форми, що замінили б моделі; так-от би вислав йому одну чи дві зграбніших, та поділився б з ним порадою, як ліпше взятися до скульптури, і, нарешті, вислав би йому фізику Писаревського. Шевченко гадав собі полірувати ті фігурки, вони б стали йому за натурників або натурниць. "Проси його, брате Семене! Я виліпив був з гіпсу невеличкий барельєф і хотів один примірник послати до тебе, та не відаю, чи доведе почта таку хрустку річ; оце раз, а друге те, що соромно посилати в столицю таку нікчемну річ, як мій первісточок-барельєф. А от як дась Біг вивчуся та виліплю другого, дак тоді вже заллю його стеарином та пошлю до тебе. Я чув, що граф Толстой заходжувався пробувати виливати медалі з гутаперчу. Спитай у Іохима, чи не відомо йому, яких добутків досяг граф Толстой? От би добре було! Я б і собі придбав гутаперчу та й заходився виливати свої твори убогі. Я вже мірковав собі спорудити невеличкий гальванопластичний апарат. Так що ж! У великому місті Астрахані, опріч кумису та тарані, нічого не можна достати, навіть горшка неполив'яного, неминуче потрібного в сій справі, а про дріт з міді в Астрахані і не чули. От місто, дак місто". В листі сьому Тарас, своїм звичаєм, пильнує "вдарити лихом об землю" і жартує, додаючи: "Еге! То-то б було тобі, дурний Тарасе, не писати поганих віршів, та не впиватися почасти горілкою, а було учитися чому доброму, корисному, от би тепер як нахідка. А то посивів, дурню! — оголомозів, та й заходжується вчити фізику! Не думаю, — переходить він мимоволі з жартливого до скорботного тону, — щоб з сього що вийшло: бо я з природи вийшов якимсь недокінченим: учився живопису і не довчився; попробовав писати і вийшов з мене солдат, да який ще й солдат! Чисто копія з того салдацького портрета, що намалював Кузьма Трохимович у небіжчика Основ'яненка. А тим часом старіюся та болю. Господь його відає, з чого воно? Мабуть, з нудьги та з неволі. А краю все-таки не бачу моєї скорботної перспективи" 698. Не вважаючи на всі перешкоди, Тарас жваво взявся до скульптурної праці. Інакше не можна було й сподіватися. Зголоднілий і придавлений дух поета повинен був хоч трохи підбадьоритись. Ліплення теж частина штуки прекрасної і, в усякому разі, не те, що муштра та "тихий учебный шаг".

698 Основа. — 1862. — Кн. VII. — С. 12. /352/

Виліпив Шевченко чимало. З листів його до Залеського і Артемовського знаємо

його роботу "Тріо" і інші, а Косарєв розповідає, що він бачив чимало статуеток і фігурок, виліплених Тарасом. Найбільш пам'ятав він одну, де був Христос, мордований жидками. Він сидів у терновому вінку, а перед ним присів навколішках жид та, висолопивши язика, дрочить Христа. Позаду стояв другий і бив Христа батогом по спині. Була й інша група — з життя киргизів: в кибитці сидить киргиз, надівши набакир повсягну шапку; він задоволений і грає на домрі (ніби балалайка), а перед кибиткою, повернувшись лицем до киргиза, стоїть його жінка, товче просо і усміхається; біля ніг у неї двоє малих, голих киргизчат, вони собі бавляться. Вправоруч біля кибитки лежить прив'язане теля, а з лівого боку дві кози. Ті групи Тарас подарував Косарєву, але у останнього при переїзді вони побилися на шматочки 699.

Літом р. 1853 приїздив до Новопетровського відомий учений академік Бер. Через камердинера його Петра Шевченко переслав Артемовському свої скульптурні роботи. "Не чепурні вони, — писав художник у листі 6 жовтня 700, — але що ж діяти! Виліпити я як-небудь виліпив, а вилити і досі не вмію; не то, правду сказати, що не вмію, але матеріалу доброго, сиріч алебастру, не маю: нема де взяти. Прийми, що єсть, та й не осуди. На той рік, дасть Бог, пришлю щонебудь краще і то тоді тільки, як дістану алебастру з тієї поганої Астрахані... Іохимові не показуй мого "Тріо", а то, я добре знаю, він мене вилає; поклонися йому і попроси, щоб переслав мені який-небудь маленький барельєф. А щоб йому не тратитися на пошту, то нехай віддасть тобі, а ти оцьому Петрові, а Петро привезе в марті місяці аж в Астрахань. Академік Бер буде у нас знов навесні і привезе мені той подарунок. Бач, через що прошу я якого-небудь барельєфа; ти відаєш, що малювати мені заборонено, а ліпити ні; то я й ліплю тепер, а кругом себе не бачу нічого, окрім степу та моря; хотілося б подивитися на що-небудь хороше. Може б, подивившись, і моя стара, мучена душа стрепенулася б, а хоча б і не стрепенулася б, так на старості тяженько заплакала б, дивлячись на прекрасний твір душі людської. Тепер хоч би на старості постояти коло тієї академії, а перше! Та що те перше і згадувати..."

699 Киевская старина. — 1889. — Кн. III. — С. 575.

700 Основа. — 1862. — Кн. VII. — С. 14. /353/

Того ж таки літа доля післала Тарасові ще одну втіху. З Бером приїздив молодий московський учений Головачов і привіз лист і книжки від Бодянського. "Я з ним пробув, — писав Тарас 15 листопада до Бодянського 701, — кілька годин: найпрекрасніших годин, яких я давно вже не зазнаю. О Боже мій! чого-чого ми з ним не переговорили! Він роз. повів мені про все, що є нового в письменстві, на сцені і взагалі в штуці. Про тебе Головачов говорив з захватом. О 9 годині вечора ми мусили розлучитися. (Скоро проб'ють зорю, мені, окрім казарми, ніде не можна бути)..."

Як знати з листів Шевченка до Залеського, так того ж таки часу була у нашого художника думка взятися ще за фотографію, але не знаємо, через що з того нічого не вийшло. Гадаю, що через недостачу грошей і матеріалів до фотографії. Фотографія тоді була ділом новим і працювати коло неї голоруч не можна було. Та фотографію теж могли вважати малюванням і заборонити. Працювати коло ліплення було і дешевше, і

зручніше задля Шевченка.

Х

Ми вже відаємо, що в Новопетровському був голий степ, ані одної деревини. Не кажучи вже про те, що така одноманітність невеселої природи хоч на кого нажене сум; але важно й те, що під спеку нікуди й з хати вийти, щоб де в холодку подихати свіжим повітрям. Вважаючи оцю ваду вельми шкідливою і для фізичного, і задля психічного здоров'я людей, Усков, щоб запобігти лиху, приміркував розвести сад. Думкою своєю він поділився з Шевченком. Українська душа, що звикла поринати в море зелені, загарливо обізвалася на думку Ускова. Тарас вибрав під сад місце, верстов за дві біля форту, зробив план саду, розмітив, де які дерева садити, і восени р. 1853 закипіла робота біля саду. Жовніри працювали охоче після остогидливого муштрування: копали ями під дерева, прорізували і трамбували доріжки; дерева повиписували що з Астрахані, що з Гур'єва, а здебільш попривозили, за порадою Шевченка, великі вже дерева з урочища Ханга-Баба; більш за все з Ханга-Баби попривозили шовковиці 702.

701 Русская старина. — 1883. — Кн. IX. — С. 643.

702 Мерва.

На тому місці, що вибрали під сад, росла вже одна-єдина верба, поса— /354/джена Шевченком. Переходячи через Гур'єв, коли ото в жовтні р. 1850 його провадили до Новопетровського, Тарас підняв на улиці вербову ломаку. Вона служила йому палицею в дорозі. Прибувши до Новопетровського, він заткнув ту ломаку в землю на солдатському огороді, і з неї виросла добра деревина. В саду збудували задля родини коменданта літній домок, а біля його альтанку; нарешті Усков казав біля альтанки спорудити землянку на аршин в землю, а на два аршини поверх землі 703. Оця землянка стала Тарасові в великій пригоді 704.

Ще як був живий Маєвський, але вже за місяць, чи що, до своєї смерті він дозволяв Шевченкові писати мовою російською і малювати, але не інакше як у його в кабінеті, так щоб ніхто не бачив і ніхто про те не відав. Тоді ото і розпочав Шевченко писати свої оповідання мовою російською. Першим оповіданням його було оповідання "Княгиня". Таких фактів, щоб з них виразно було знати, коли саме Тарас писав "Княгиню", — досі нема. В оповістці "Основи" (1862, кн. 3) "Княгиню" датовано р. 1853; і в листі до Залеського 21 квітня Тарас пише: "Ще посилаю до тебе Варнака і Княгиню. Полагодь їх і відішли в Петербург до Осипова, а коли там є у тебе добрий і надійний чоловік, дак пішли до його, щоб спожив, як відомо" 705.

На сьому місці я не спинятимуся спеціально коло хронології Шевченкових оповідань, писаних мовою російською, намічу лишень свою гадку про те, чому я вважаю, що "Княгиня" була першим оповіданням, написаним Шевченком на засланні мовою російською. Я спостерігаю, що поет хотів до своїх оповідань російською мовою позаводити окремі епізоди з свого життя, так, щоб з них склалося суцільне автобіографічне оповідання, і перший такий епізод бачимо в "Княгині".

703 Русск[ая] стар[ина] 1891 Кн. V С 434 і лист Ускової [(Ф. 77. — № 127. — Арк. 73, зв.)].

704 Форт Новопетровський велено скасувати р. 1857 і повернути те місто з назвою Александровське на повітове місто Мангишлацького повіту. Сад став міським і зветься садом Шевченка, а землянка та — домком Шевченка.

705 Киев[ская] стар[ина]. — 1883. — [Кн. III. — С. 618].

Але що можна було Маєвському, яко людині самотній, те вельми трудно, майже неможливо було Ускову, яко чоловіку родинному; йому треба було озиратися і на прислугу, і на гостей. Як його було устерегтись, аби не пішла гутірка, що Шевченко пише і малює у коменданта? Тим паче треба /355/ було стерегтись, що були офіцери, які ворогували вже й за те, що у коменданта попліч з ними сідає обідати "політичний злочинець", простий жовнір.

Тямлячи повну незручність і небезпечність, щоб Шевченко писав і малював, себто зрушав царську волю з дозволу коменданта і у його в квартирі, Усков перш за все вдавсь до Оренбурга, просячи дозволу Шевченкові тільки писати, і писати тільки мовою російською, під доглядом і цензурою офіцерів. Дозвіл прийшов вельми не скоро, не раніш весни р. 1854 706.

Отже, доки прийшов той дозвіл, Усков дозволив Шевченкові писати і малювати в землянці. Землянку ту вважали яко окремий кабінет Ускова і нікому туди без його дозволу не вільно було ходити. Таким чином, нікому не можна було й знати, що там Шевченко пише і малює.

Гадаю я, що отоді Шевченко й написав оповідання "Наймичка" під впливом матерньої туги, яку він бачив на Агаті Омелянівні, коли та похоронила свого сина Дмитра. Принаймні він читав свою "Наймичку" Усковим "якось на святах або в самому кінці р. 1853, або з самого початку р. 1854", і казав при тій нагоді, що такого змісту є у його поема мовою українською, ще не друкована, і лишилась вона у когось на Україні.

Тямив очевидячки Усков, що в землянці можна писати залюбки, але малювати зовсім не зручно. Тямив він і те, як нудьгує Тарас через заборону малювати. Нудьга його була така велика, що навіть вона і нам стає страшною з самих тільки листів Шевченка. Найгірш заборона мордувала його через те, що він не знаходив задля неї жодного за собою приводу і не знаходив його цілком справедливо; бо приводу того, дійсно, ніхто б і не міг знайти, дійсно, його ні в чому не було, окрім непорозуміння царем Миколою в докладі графа Орлова слів: "ізображал каррикатури". Цар зрозумів ці слова буквально, себто що — малював карикатури. "За що заборонили мені малювати, того не скаже і сам судія верховний, — голосить художник у своєму журналі 707. — Мені заборонили писати, а найгірше, і малювати.

706 З листа п. Ускової. Косарев (Киев[ская] стар[ина]. — 1889. — Кн. III. — С. 573) каже: "здається", що дозвіл писати і малювати дано Шевченкові в червні р. 1852. Се очевидна помилка. Малювати ніколи йому не було дозволено, малював він, так сказати, "неофіційно"; а про дозвіл писати почав клопотатись не Маєвський, а Усков восени р. 1853.

707 Записки... — С. 19 — 20. [Запис від 19 червня 1857 р. — Кобзар. — Т. III]. /356/

І я пропадаю отут в казармі між солдатами; ні з ким слова промовити. Нудьга,

нудьга така, що вона незабаром вжене мене в домовину. Не знаю, чи карався ще хто на світі так, як я тепер караюся, і не відаю за що", — читаємо в листі його до Бодянського 708. В другому листі до його він пише: "Заборонили мені малювати, а я за цілий свій вік не вивів ніже єдиної злочинної риси. Не давати чоловікові працювати коло тієї штуки, на яку він присвятив увесь свій вік, се найжахливіша кара"709. "Найгірш мучить мене, — пише Тарас до Артемовського, — те, що не дають мені малювати. А з якої причини? — не відаю. Тяжко! страх як тяжко!"710 — "Мучуся без олівця та без красок, — читаємо в другому листі його 15 червня р. 1853 до того ж Артемовського 711. — От де дійсно страшенна кара! Горе та й ще горе!"

Нам, що відгороджені від того часу муром більш ніж сорока літ, тяжко і боляче читати оті голосіння поетової душі, вилиті на мертвий папір, вже ж певна річ, що і Усковим не легко було чути тугу з живих вуст страдальника, і не можна було не обізнатися спочуттям і бажанням допомогти. Усков приміркував, щоб Тарас прохав дозволу собі намалювати олійними красками запрестольний образ у Новопетровську церкву. Звісно — раз би начальство дало той дозвіл, так фактично і вся заборона малювати більш-менш зникла б Тарасові дали б яке-небудь поміщення під робітню, тут би можна було йому розташуватися зовсім по-малярськи, з усіма малярськими прирядами, малювати той образ довгий час, прикриваючи їм усякі інші роботи художника. Здавалося, що начальство оренбурзьке не відмовить дозволу на таке добре діло, як оздоба церкви добрим запрестольним образом.

708 Русск[ая]стар[ина]. — 1883. — Кн. IX. С. 641

709 Ibidem. — [С. 642].

710 Основа. — 1862. — Кн. VII. — [С. 10 — 11].

711 Ibidem. — [С. 12].

І от Шевченко урядовим шляхом висловив комендантові просьбу, дозволити йому власним коштом намалювати той образ. Комендант спитав найближчого начальника Тарасового капітана Косарева. Сей відповів, що за увесь час перебування Шевченка в Новопетровському він не помітив за ним нічого лихого, і поводить він взагалі дуже добре. Комендант 7/19 січня р. 1854 вдався до начальства в Оренбург. Минуло більш трьох місяців; жодної відповіді не було, нарешті прийшла вона і холодним північним /357/ вітром розвіяла Тарасову надію. Начальник штабу оренбурзького війська генерал-майор Фантон де Веррайон 16 квітня р. 1854 повідомив Ускова, що начальник війська не призволив згодитися на дозвіл "рядовому оренбургского линейного № 1 батальйону Тарасу Шевченку нарисовать запрестольный образ в церкви Новопетровского укрепления" 712.

Така відмова жорстоко вразила Тараса; він, як знати з листів його, називав її катастрофою; вона знов пригнобила йому дух; йому знов ввижається, що він ніколи вже не діжде поліпшення своєї долі. "Не тямлю вже, що й гадати, — пише Тарас до Залеського, — про моє уперте нещастя! Чи Львов (начальник батальйону), чи хто вищий спричинився тому". "Найгірша отрута нашого побуту морального — безнадійність, і оцю жорстоку отруту я вповні почуваю" 713. "Остання невдача так

мене приголомшила, що я згубив всяку надію хоч на абияке поліпшення моєї долі гіркої після такої катастрофи. Вона справді про мене катастрофа".

З оцієї відмови ми бачимо, що начальник оренбурзького війська добре тямив, чим найгірше можна допікати Шевченкові. Останні три місяці після того ще тяжко почував недозвіл і писав до Залеського: "Скорботно, невимовно скорботно! При таких невдачах і найбільший поет зречеться усякої надії на ліпшу долю, а мені, безталанному, і давно можна заплющити очі задля ліпшої будущини" 714.

712 Русск[ая] стар[ина]. — 1891. — [Кн. V]. — С. 440.

713 Киев[ская] стар[ина]. — 1883. — Кн. I. — С. 170.

714 Киев[ская] стар[ина]. — 1883. — Кн. II. — [С. 172].

Що саме спричинилося відмові дозволу намалювати образ — про те певної звістки нема: відаємо тільки про гутірку, що того часу кружала у форті. Гомоніли, що хтось з офіцерів, довідавшись, що Усков вдався про дозвіл в Оренбург, післав донос в Уральськ до батальйонного командира майора Львова. А Львов би то вельми образився за те, що Усков не спитав у його, минув його і вдався безпосередньо до Оренбурга, і від себе вже написав до Оренбурга, щоб не давали того дозволу. Таку гутірку підтримують і нарікання на Львова, вимовлені у наведеному вгорі листі Шевченка до Залеського. Хоча се все вельми подібно до правди, найпаче бюрократична образливість Львова, але всього сього не досить на те, щоб признати донос фактом. Може, в уральським архіві і знайшлись би певні указки, щоб розв'язати се цікаве питання. Можна ще гадати й те, що оренбурзька військова /358/ адміністрація теж йняла віри, що Шевченко малював карикатури на царя, і не відважилася не тільки сама дати дозвіл малювати образ, а навіть боялася вдатися в Петербург про такий дозвіл, гадаючи, мабуть, що не личить їй турбувати царя згадкою про чоловіка, що "за добродійство" царське заплатив малюванням карикатур на свого "добродія". До того ж під ту саму пору не було в Оренбурзі ні Герна, ні Залеського, а інші Тарасові приятелі в Оренбурзі не відали про подання Ускова, а через те й не могли поклопотатися, як треба було.

XI

Великою втіхою Шевченкові під оту тяжку годину стали ласти приятелів його. Найпаче листування з Броніславом Залеським, присилка йому книжок приятелями, а більш за все приїзд — хоч на короткий час — з експедицією Бера молодого ученого українця Данилевського. Данилевський вельми сподобався Тарасові. "Така людина, як Данилевський, — писав він 9 жовтня р. 1854 715 до Залеського, — в вашій пустині може закрутити і не мою голову. Доки він тут був, я майже не розлучався з ним. Він своїм перебуванням нагадував мені, самотньому, минулі дні прекрасні. Я був з ним щасливий, тим-то й не писав довго до тебе". (Дійсно, бачимо, що більш як чотири місяці — з 6 червня до 9 жовтня — нема Тарасових листів ні до кого). "Ти, яко щирий друг, вибачиш мені, і серце твоє зрадіє з моїх коротких радощів. Данилевський тепер поїхав на якийсь час до устя Емби, а я користуюся з того і пишу до тебе. Але все те, що я бажав би написати до тебе про Н. Данилевського, не помістилося б і на 24 аркушах паперу. Тим-то скажу тільки, що він всіма сторонами людина прекрасна! От тільки шкода, що він

людина учена, а то був би з його суцільний поет". Коли потім восени експедиція покинула Новопетровськ, Шевченко знов вертається до згадок про Данилевського і знов пише про його до Залеського 716:

715 Киев[ская] стар[ина]. — 1883. — Кн. I. — С. 173.

716 Киев[ская] стар[ина]. — 1883. — Кн. III. — С. 611.

"Він, Данилевський, пробув тут два місяці. За сей час я найщиріш з ним сприятелився, нещодавно (лист писаний 8/20 листопада) поїхав він до Астрахані, а я, провівши його, трохи не здурів. Вперше на своїм віку я зазнаю такого почуття. Ніколи /359/ самотність не здавалася мені такою суворою, як тепер, і лист твій прийшов до мене так в пору, що я не тямлю, як і дякувати тобі за його. Приймавши його, я почав приходити до пам'яті, почав думати. Правда, думи мої невеселі, а все ж таки думи. Кажеш ти, що ти при звичаївся до свого кутка, так думав і я, доки в моїй широкій тюрмі не показався чоловік розумний і благородний. Але ж показався на те тільки, щоб збентежити мою бідну дрімання душу".

З від'їздом Данилевського 717 тяжкий сум самотності серед натовпу "широкої тюрми" неминуче повинен був з більшою потужністю обгорнути душу поета, тим паче що від'їзд трапився тоді саме, коли і природа сприяла більш почувати той сум. Літом, окрім товариства Данилевського, у Тараса був город, був холодок під вербою, була землянка і альтанка; значить, був сякий-такий захисток, де можна було сховатися від казарми і від її товариства і сумування своє розважати писанням і малюванням; журбу свою можна було втопити хоч в оглядування неба і непривітної природи. Тепер і сього нічого не стало. Літо минуло; по степу заквилив-застогнав вітер холодний та звір голодний; на морі заревли-заголосили "заспані хвилі" і, б'ючись ребрами об скелю, розбудили приспаний влітку сум і журбу "забутої Богом і проклятої людьми пустині". Ожеледою холодною та снігом-піском падала на журливий форт, на сумну живу та повну людського жалю і скорбот могилу та німа туга-гризота, що стискає людям серце і німо, незримо ссе його, висисаючи не саму тільки кров, а тепло почуття, жвавість і бадьорість духа.

Стисла вона серце і Тарасові, загнавши його знов на цілий піврік до "смердячої казарми".

Можна, читаючи споминки про сей час Зарянка і Косарева, гадати, що у Тараса було тоді товариство офіцерів. Зорянко каже: "Тарас Григорович був душею товариства в Новопетровському форті. Рідко коли пікнік або прогулка обходилися без його. Тоді він звичайно сідав на той екіпаж, де були харчі; брав під свій догляд пляшки з горілкою, але на місце прогулки привозив пляшки геть не повні" 718, себто в дорозі випивав. А в споминках Косарева 719 читаємо:

717 Данилевський доживав віку і вмер кілька років назад на хуторі своєму біля села Мшатки, на південному березі Криму.

718 Киев[ская] стар[ина]. — 1889. — Кн. II. — С. 302.

719 Ibidem. — Кн. III — С. 573.

"Коли ми (офіцери) довідалися, за що Шевченко попав під "червону шапку" (себто в

солдати), дак усі його /360/ полюбили і почали приймати його скрізь як свого: і в родинних і в нежонатих товариствах, починаючи з коменданта, де він учив дітей. Та й трудно було не полюбити його: він був чоловік розумний, сердешний. Інколи, хоча й не часто, було, як розбалакається Тарас, як почне розповідати приказки, можебилиці та побрехеньки — а він знав їх силу-силенну — або як почне передражнювати попів, дяків, крамарів і т. ін. — і на се він був великий майстер, так сміху і реготу було без краю". Тим часом пані Ускова подала мені зовсім іншу звістку. "Офіцери в форті, — каже вона, — не любили Тараса, бо відали, що він зневажливої про них думки, уважав їх дурнями і п'яницями. Шевченко дійсно був такої думки про велику більшість офіцерів, і така думка його відповідала сумній дійсності. Він не любив товариства офіцерів і уникав їх".

Як же погодити оці геть не однакові звістки і яку з них уважати певною?

Споминки Зарянка я приймаю так скептично, що мушу майже цілком їх знехтувати скрізь, де тільки вони не підперті іншими певними звістками. Споминки Зорянко написав властиво не свої, а переказані йому донею Ускових Наталкою (вона, опріч того, надрукувала свої споминки і в другому ще місці). Відаємо, що Наталія Іраклієвна побачила світ Божий вже в Новопетровському, значить, не раніш літа року 1853, і була на четвертому році, коли Шевченко покинув Новопетровський форт. Які ж споминки про поета могла зберегти така мала дитина? Що могло лишитися в пам'яті її майже через тридцять літ?

Споминки Косарева треба брати теж вельми обережно, хоча вони і більш правдиві. На лихо, Косарев переказав їх генералові Миколі Дементієвичу Новицькому тоді вже, коли пам'ять його зовсім зрешетіла, не слухала його, а через те в споминках його стільки плутанини і суперечок, що брати з них можна тільки те, на що не падає ні на зерно тінь непевності.

720 С[анкт]петербургские ведом[ости]. — 1882. — № 75. — [18.03], з підписом "Ната": так звав Шевченко Наталію Іраклієвну.

721 Киев[ская] стар[ина]. — 1889. — [Кн. III. — С. 581 — 581].

722 Щоб не бути голословним, подам кілька прикмет такої плутанини і суперечок. "Шевченко, — каже Косарев (Киев[ская] стар[ина]. — 1893. — Кн. 2. — С. 245 і далі), — написав в Новопетровському "Кобзаря". — Знаємо, що там Шевченко до мая р. 1857 не написав по-українськи ніже єдиного слова! Шевченко виїхав з форту через Астрахань 2 серпня 1857, а Косарев каже, що він поїхав в кінці серпня через Уральськ до Києва і т. далі. /361/

Щодо звісток Агати Омелянівни, так їх підтримують і власноручні споминки Шевченка. З записок його бачимо, що Новопетровське "інтелігентне" товариство він називає "брудною ковбанею". Ми вже бачили, що за люде були офіцери Обрядін, Потапов, Мешков; подивимося ще на декого з них і тоді скажемо, чи можна чистій душі Шевченка товаришувати з такими людьми?

От напр[иклад] поручник Кампіоні, інженер, значить, людина з освітою вищої школи. Перегодом я подам факти, який се був п'яниця і людина високо неморальна

723.

Бачимо другого офіцера, що, взявши четвертину відра горілки, торжественно йде з нею до свого нареченого тестя, п'є з ним і свариться доти, доки "тесть потяг по лобі свого нареченого зятя так, що з шляхетного чола заюшила кров. Поранений зять біжить окровавлений до швачки, бере там ту сукню, що казав пошити під вінець своїй молодій, і віддає її шинкареві в заставу за дві чарки горілки 724.

А от третій зразок 725. Прийшла думка одному офіцерові повеселити свою молоду; він скликав з обох рот солдатів співаків з бубоном, з тарілками, з ложками, з трьохкутником і ще з якимись брязкальцями. Коли переспівали, звісно, з танцями, увесь солдатський репертуар, тоді офіцер казав солдатам "покачати" його. Але коли солдати, підкидаючи вгору в десятий раз свого п'яного начальника, гукали: урра! — показався несподівано комендант; солдати з переляку покинули серед вулиці свого "отця-командира" та навікача, а він не спроможен був підвестися, "був бо на смерть п'яний".

Річ зовсім натуральна, що Шевченкові не можна було товаришувати з такими людьми. І якої розваги він зазнав би в товаристві таких офіцерів? "Хто не пиячив, той в карти грав; а Шевченко, — пише пані Ускова, — карт не любив, гидував їми".

Так само унікав він і жіночого товариства, бо там панувало пащиковання. "Бачучи раз у раз перед себе людей або тупих, або п'яних, — каже Тарас до Залеського 10 лютого р. 1855 726, — чоловікові і більш за мене байдужому не диво збожеволіти". В листі до Осипова 727 20 мая р. 1856 читаємо:

723 Записки Шевченка... — С. 30 — 34. [(Запис від 27, 28, 29 черв.)].

724 Ibidem. — С. [14] — 15. [(Запис від 15 черв. 1857 р.)].

725 Ibidem. — С. 48. [(Запис від 6 лип. 1857 р.)].

726 Киев[ская] стар[ина]. — 1883. — Кн. III. — С. 612.

727 Москов[ские] ведом[ости]. — 1862. — № 45.

"Я дуже радію, що вам трапилося побачити хоч одну з /362/ тих амфібій, серед яких я стільки вже літ чеврію. Одначе зауважте, що ви бачили ліпший екземпляр, одухотворений чимсь таким, що скидається на думку і почуття, а коли б ви побачили інших з оцієї породи! Та ні! не приведи, Господи, щоб вам і в сні привиділася така гидота людська. Готи, між якими на берегах Дунаю доживав віку Овідій Назон, так і ті найцілковитіші створіння Божі. Вони були хижі варвари, та не п'яниці, а оці, що округи мене, так і те і друге", "І в отаких людей, — читаємо в листі Тарасовому до Артемовського 728, — я в кулаці сиджу: давлять, без всякого милосердя давлять, а я повинен ще й кланятися, а то візьме, та й роздавить, наче ту вош між ногтями".

Звісно, не без того, що і в "брудній ковбані" були такі люде, до яких навідувався Шевченко, щоб трохи розвіяти свій сум. Се було старе подружжя Зигмунтовських. Побачимо зараз, що вони не могли задовольнити Шевченка, але коли б і таких не було, так, певна річ; Тарас навідувався би хоч вряди-годи і до кого-будь гіршого, бо чоловік по своїй природі може обходитися без усього, але без чоловіка — нізачо не обійдеться.

Зигмунтовські були люде доволі цікаві й оригінальні. Колись він був латинської, вона лютеранської віри, потім перейшли на православ'є. "Він, — читаємо в

Шевченковому журналі 729, — дідусь простосердий, доброї душі і зовсім не шкідливий брехунець. Свій рід він виводив з якогось Зигмунда, короля польського. Про ближчих предків і про батьків не згадував. Дитинний вік його поринає в якісь темряві. Першу половину віку парубочого учителював він у фабриканта тютюну в Петербурзі Головкина. Отоді-то й сталася з ним чудна пригода. Буцім би то раз якось серед вулиці схопили його два гайдуки, зав'язали йому очі, посадили в темну карету і привезли до якоїсь красуні-богатирки в розкішний будуар.

728 Основа. — 1862. — Кн. VII. — С. 16.

729 Записки... — С. 36 — 38. [(Запис від 30 черв. 1857 р. — Кобзар, т. III)]

Тут пішло у них таємниче кохання. Потім знов відвезли його з зав'язаними очима, давши йому 20 тисяч карб. Перегодом пішов він в актори, зажив собі незвичайної слави, але через інтригу актора Яковлева мусив покинути сцену і пішов служити на флот. З корабля перейшов на службу в земський суд в Одесі; став би то голінним чаркуном, пристав до якогось товариства політичного і попав в тюрму без терміну, а потім послали його поліціантом в Астрахань. Звідсіля вже він і перебрався до /363/ Новопетровського форту. Пані Зигмунтовська була невинна цокотуха і трошки сентиментальна бабуса. Тарас прозвав їх Філемоном і Бавкідом. Він приносив їм з городу петрушки, кропу, редьки, за те читав у них "С[анк]т[петер]бургские ведомости", пив чай і слухав оповідання про чарівні події Філемона.

XII

Косарєв розповідає, що Шевченко любив співати українські пісні, частіш за все співав: "Віють вітри, віють буйні". Співав він і в церкві в хорі. Голос був у його доволі чистий і дзвінкий тенор 730.

Що Тарас любив співати — се річ відома, одначе пані Ускова каже, що вона майже ніколи не бачила Шевченка в церкві. Не доводилось їй чувати, щоб пісні він співав де у товаристві, а на городі або в саду, було, співає раз у раз напівголоса.

Брав би то Шевченко участь і в аматорських сценічних забавках. Спектаклі аматорські розпочалися в Новопетровському ще за Маєвського. Сцену спорудили в казармі; декорації малювали свої ж художники; завісу з червоної шовкової матерії дала одна офіцерша, за люстру і канделябри — правили штики (багнети). На перший спектакль вибрали комедію Островського — "Свои люди — сочтемся". Жіночі ролі справляли чоловіки. Шевченко грав роль урядника Ризположенського. Перший спектакль був 26 грудня р. 1850 731. На мою думку, ледві чи не помилився тут Косарєв: трудно мені згодитися, щоб Шевченко — після шестимісячного арешту в Орському казематі, після тяжкої подорожі до Новопетровська, за два місяці після того, як прибув до форту, — став би грати, та ще в п'єсі російській!

"Коли показався на сцені Шевченко, — каже Косарєв, — смішно було дивитися на його. Одягнений він був в старий і трохи вузький на його фрак з синього сукна, короткі штани горіхової барви, жилетка зелена, вилиняла, чоботи латані і один скривлений. На голові старий, пом'ятий бриль. Убрання і грим були такі, що перед вами був п'яничка урядник, що ще добре не виспався з перепоею. Ролю свою він грав як не можна ліпше".

730 Киев[ская] стар[ина]. — 1893. — Кн. II. — С— 263.

731 Ibidem. — 1893. — Кн. II. — С. 251.

"Після другого спектаклю Шевченко, перебравшись в /364/ українську одержу, — каже Косарев, — танцював під музику українського тропака і всіх здивовував вдатністю танцювати. З того часу, — додає Косарев, — у кого тільки траплялись вечірки з танцями, туди запрошували і Шевченка, і він ніколи не відмовляв танцювати тропака" 732.

Пані Ускова, навпаки, каже, що вона не пригадує собі, щоб Шевченко грав в спектаклях; а вже ж сього б вона не забула, найпаче коли б хоч раз побачила, як він витинав на сцені тропака. "За увесь час, скільки при нас був Шевченко в форті, я, — каже вона, — ні разу не чула і не бачила, щоб Шевченко де-небудь танцював".

Коли б у мене не було оцієї звістки від Агати Омелянівни, то б і тоді я сказав, що звістки Косарева про танцювання Шевченка такі непевні, що їх треба брати за вигадку. Раз, що Шевченкова постать зовсім не придатна була до танців; а друге, що національно-моральне почуття не дало б йому в пустиш на заслання смішити чужих людей і між ними своїх катів, танцюючи національний танок. Національна самоповага була у Шевченка і висока, і глибока! Та й чи до танців було йому? Ні вівек Шевченко не образив би, не принизив би такими танцями і при таких обставинах свого національного достоїнства. Звісно, були, як от напр[иклад], брати Карпенки, Стецько і Грицько, і тепер є такі українські актори, що, їздячи по Московщині, "морозять хохлика" на те, щоб потішити товстокишених московських крамарів; але у таких "українців", певна річ, ледві чи є й на макове зерно національної самосвідомості і почуття національного достоїнства, а у Шевченка і того і сього було повно до краю і не пішов би він танцювати по-українськи перед "гідкою ковбанею". Я навіть не певен, щоб Шевченко і взагалі брав участь у спектаклях.

Тієї зими, про яку саме тепер іде у мене бесіда, себто кінця 1854 і початку р. 1855, єдиною певною утіхою задля Шевченка була родина Ускових. Сюди вабили його діти. Є звістка, от хоч би й у Косарева, що Шевченко учив дітей Ускових. Се звістка зовсім непевна. Обидві доні Ускових родилися вже в Новопетровському, значить, навіть тоді, коли Тарас вже покидав Новопетровське, їх учити ще не можна було, бо вони були на те вельми малими, навіть старшенька. — Наталочка — і та ще не вміла добре говорити і не спроможна була вимовити слово "Григорович", а вимовляла "Горич". Тарас тільки бавився з ними, тішив їх, а вони, яко діти, любили "лисового дядю Горича".

732 Ibidem. /365/

Більш за дітей вабила Тараса неня їх.

Змученому, пораненому, відчуженому від людей ніжному серцю поета зовсім натурально було закохатися в молоду, освічену і симпатичну жінчину, так натурально, як натурально людині, що любить красу природи, після довгої і незвичайно холодної зими любовати і впиватися бадьорою красою свіжої весни, як натурально чоловікові після довгого недугу важкого вдихати в себе весняне чисте запашне повітря, любовати з квіток, з місячної ясної ночі, з пісень солов'я.

Згадаймо, що впродовж семи років Шевченко майже не бачив жіночого товариства, а він його так любив! він любив огрійливе тепле слово жіноче! Закинений спершу в Орську казарму, далі на Косарал, потім у каземат і нарешті в "смердячу широку тюрму Новопетровську", він томився в темному льоху дикої пустині, поміж темного грубіянства, пияцтва, поміж здеморалізованого офіцерства. Він сім років не бачив того зоряного світу жіночих очей, що гріє серце, бадьорить дух, веселить життя! Та йому "ні на що хороше було й подивитися". І от по сімох роках темрявних мигнув перед ним ясний промінь жіночих очей: він почув голос теплий, почув віяння тієї незримої сили, що, йдучи з жіночого серця, надає енергії, надії, надає животворної сили і бажання жити. Агата Омелянівна явилась перед страдальником поетом, немов посланниця самого неба. Прості, сердешні, привітні відносини до Тараса повинні були "святим огнем" запалити йому серце. Почуття у чоловіка наче та пара: чим більше та довше давити її, тим більшу дасть вона реакцію, тим з більшою силою вибухне вона. Так було і з почуттям Шевченка. Та жодним чином інакше й не могло бути.

Було б зовсім не натурально, коли б він не кохався. "Агата, — пише він до свого друга Залеського 9 жовтня р. 1855, — молодиця прекрасна; для мене вона суцця Божа благодать. Се одна-єдина душа, що інколи підіймає у мене поривання аж до поезії. Значить, я більш-менш щасливий; можна сказати: я зовсім щасливий; та й чи може бути інакше, коли з тобою високоморальна і фізично прекрасна молодиця? Ніколи ні одного мого листа до тебе я не кінчив так весело, як оце. Велике діло спочуття до всього прекрасного в природі, до всього благородного. А коли се почуття чоловік поділяє з другим, тоді він не може не бути щасливим" 733.

733 Киев[ская] стар[ина]. — 1883. — Кн. I. — С. 173. /366/

Очевидна річ, що почуття поета глибшало та глибшало. За п'ять місяців він пише до того ж таки свого друга: "Я покохав її чисто, високо, всім серцем і всією благородною душею. Не гадай, друже мій, і тіні чого-небудь гріховного в моєму коханні непорочному" 734.

Ми добре відаємо чистоту поглядів Шевченка на кохання і тому-то й мемо йому повної віри, що до кохання його ні на макове зерно не примішувалося гріховної думки. "Яке чудове, дивне створіння жінщина непорочна, — пише він у тому ж листі, — в вінці створіння це найліпша перла". І Тарас таким був зачарованим, що бажав, щоб в тій "перлині" не було жодної, найменшої вади. Досить було йому раз єдиний помітити, що Агата Омелянівна грає в карти, щоб душа його охмарилася. За два місяці після наведеного вгорі листа, він 10 квітня р. 1855 735 висловлює вже Залеському своє ніби розчарування: "Моя моральна, моя єдина опора і та тепер похитнулася і зробилася порожнечею і без життя. Картьярка, більш нічого. Чи се мені так здається, чи воно справді так?"

734 Ibidem. — Кн. III — С. 612.

735 Ibidem. — Кн. III. — С. 621.

Певна річ, що було перше, бо сам закоханий поет не висловлює фактів інших, опріч гри в карти: а сього вельми мало на те, щоб признати жінчину, що вона похитнулася і

стала "порожнечею". Нарікання Шевченкове вирвалося під впливом іншої причини, котра "так приголомшила його, що, як каже він у тому листі, я ледві розпізнаю біле від чорного".

Ми не маємо жодної основи на те, щоб запевне сказати, як приймала Агата Омелянівна Тарасове почуття? Навіть не скажемо, чи вона відала напевно, що поет її кохає? Знаємо тільки, що вона вважала на пащиківання і скоро довідалася, що новопетровські "сороки" заходжуються клепати про неї язиками, вона так остереглася, що такої обережності не вжила б людина, яка глибоко кохає.

Агата Омелянівна майже щодня під добру погоду ходила гуляти біля форту, ходив інколи з нею і Шевченко. Ходили вони на киргизькі гробовища. "Я, — каже вона в листі до мене, — рада була ходити з Шевченком; він умів на могильних пам'ятниках киргизів розбирати, що визначає та чи інша річ, зброя чи струмент, який зроблений на пам'ятнику. З них Шевченко розумів, чим той чи інший померлий займався за життя, коло чого працював? Та й взагалі під час /367/ прогулок у Шевченка, яко у людини освіченої, ніколи не бракувало теми задля цікавої бесіди. Завжди, було, він здійсмає бесіду, геть далеку від дрібних інтересів щоденного занадто дрібного життя новопетровської людності. Таким чином, прогулки наші тяглися довгий час, аж доки я не довідалася, що про ті невинні прогулки наші починають клепати недобрі речі. Раз якось прийшов до нас лікар Нікольський і розповів мені, ніби жартуючи, що Шевченко закоханий у мене, і коли я бажаю, дак він покаже мені те місце, де Шевченко або стоїть, або ходить, дожидаючи, доки я не вийду на прогулку, і в яку сторону я піду, туди невідмінно піде і Шевченко. Мені зробилося з того так прикро, що я перестала ходити на прогулку з Шевченком. Він вельми тому дивувався, але я ніколи не висловила йому дійсної причини".

Не можна не гадати, що таке поводження Агати Омелянівни вразило Шевченка більш, ніж гра її в карти, і значно охолодило його кохання; хоча й без того б кохання його неминуче повинно було охолонути. Не ті вже года були! В пошматованому серці поета не можна було довго і з однаковою силою палати огню кохання. А проте до самого виїзду Шевченка з Новопетровського між ним і Агатою Омелянівною збереглися найліпші дружні відносини. За місяць до виїзду він писав у своєму журналі 736: "В саду літня резиденція нашої комендантки, і я тепер увесь вільний час перебуваю там у родині Ускових. Оце єдиний мій спочин і розвага в оцьому глухому і огидливому закутку-форті".

736 Записки... — С. [15. (Запис від 16 черв. 1857 р. — Кобзар. — Т. III)]

XIII

Під кінець літа р. 1854 генерал Фрейман приїздив з Оренбурга ревізувати Новопетровський форт. Усков представив йому Шевченка і розповів про безталанну долю його. Фрейман розглядав Шевченкові малюнки, зроблені ним нишком, потай людей, в землянці. Малюнки сподобалися генералові. Художник прохав його прийняти один на спомин. То була акварель Ніч.

Усков звернув увагу Фреймана, що Шевченка конфірмовано з правом вислуги.

Пробувши більш семи років простим жовніром, художник тим самим, не говорячи вже про заслуги його в експедиції Бутакова, придбав право вислуги /368/ хоч на унтер-офіцера. А се значно поліпшило б долю художника: ставши унтер-офіцером, він чимало б спекався деяких тяжких обов'язків звичайного солдата, а головна річ — се був би перший ступінь до визволення з неволі.

Фрейман, розділяючи думки Ускова, взявся клопотатись в сій справі і, вернувшись до Оренбурга, зробив подання до графа Перовського. Вже ж не тільки у Шевченка, але і в Ускова була певна надія, що за протекцією Фреймана поет небавом стане унтер-офіцером. Але час минав, а з Оренбурга не приходило про се жодної звістки. Нарешті вже в квітні прийшла вона — і чорною хмарою темного суму розвіяла Тарасову надію. От що читаємо в листах його того часу. "Торік, — пише він до Плещеева, — генерал Фрейман вдався з поданням, щоб мене зробили унтер-офіцером. Оцією убогою надією я жив до кінця березія сього (1855) року. Коли ж перед самим Великоднем (Великдень того року був 27 березія) пошта привезла сюди приказ майора Львова (батальйонного командира), щоб мене взяли в руки та до приїзду його сюди зробили з мене фрунтовика на зразок, а інакше — щоб я ніколи не сподівався поліпшення моєї долі. Гарно зустрів я великдень! Минули свята, а по святах з мене, 50-літнього діда 737, щодня по вісім годин тягнуть жили, муштруючи" 738.

10 квітня він пише до Броніслава Залеського: "За вісім літ, здається, можна було б звикнути до всяких невдач і до всякого нещастя. Отже, ні! теперішнє горе так страшенно розтурбовало мене, що я ледві собою володію. Я досі ще не спроможуся прийти до пам'яті... Так мене приголомшила оця невдача, що я ледві відрізняю біле від чорного" 739.

737 Тоді Шевченкові йшов 42-й рік.

738 Основа. — 1862. — Кн. V. — С. 7 — [8].

739 Киев[ская] стар[ина]. — 1883. — Кн. III. — С. 621.

"Яка була причина тому, — питається поет, — що незгода майора Львова переважила подання генерала Фреймана?" Оце питання і донині стоїть без відповіді певної. Сам Тарас на порозі вже з своєї "широкої тюрми" відповідав собі так: "Запевне не відаю, чому повинен я дякувати, що за десять років не зробили мене навіть унтер-офіцером? Чи тій упертій антипатії, що сидить у мені до військового стану, чи моїй "хохлацькій" нестеменній завзятості? Мабуть, і тій, і другій. Того, довіку незабутнього дня, коли мені вчитали конфірмацію, я сказав сам собі, що з мене не зроблять солдата. Так і не зробили. Не тільки глибоко, а хоча б /369/ навіть по верхам, я не вивчив ні одного артикула з рушницею. І оце влещує моєму самолюбству. Я й подумати боявся, щоб походити на бравого солдата" 740.

Відмовляння зробити Шевченка унтер-офіцером стає нам за свідка, що фраза, ужита в царській конфірмації "с правом вислуги", була ужита так собі, для людського ока, а зреалізувати її не можна було без призволення на те якого-небудь батальйонного командира!

Тоді саме, коли Львов і Перовський вбили в Тарасовому серці надію на поліпшення

долі його тяжкої, зробивши його унтер-офіцером, стався такий факт, з якого не можна було Шевченкові не перейнятися повною надією на визволення з неволі.

18 лютого р. 1855 помер цар Микола, чоловік, упереджений проти нашого поета. Оцарював цар Олександр. Річ звичайна, що нове оцарювання приносить амністію покараним. Вже ж кому більш, як не Шевченкові, можна було сподіватися амністії? Нового царя виховував той самий поет Василь Жуковський, що так багацько сприяв викупу Шевченка з кріпацтва. Не можна не гадати, що Олександр II, ще як був наступником трону, чув від Жуковського про Шевченка, відав, що усе "злочинство" Шевченкове були "баламутні вірші", тямив, що поета покарано на ґрунті чисто літературному і покарано незвичайно жорстоко. Значить, він розумів, що найпростіша справедливість вимагає якомога швидше знівечити велику батьківську неправду.

Перший маніфест новий цар видає на Великдень 27 березня р. 1855. Ні залізниць, ні телеграфу тоді до Оренбурга ще не було, через те звістки приходили вельми не скоро; наприклад, у вересні того року в Новопетровському форті ще не відали змісту маніфесту і не знали, хто саме підійшов під амністію. Шевченко 25 вересня питався у Залеського 741: "Чи царський маніфест не забув про мою долю?"

740 Записки... — С. 19. [(Запис від 19 черв. 1857 р. — Кобзар. — Т. III.)].

741 Киев[ская] стар[ина]. — 1883. — Кн. III. — С. 614.

Але марна була твоя надія, наш великий страсотерпче! Маніфест минув тебе, і твоє наболіле серце зовсім справедливо виливає кривавий жаль! Тарас був певен, що коли не визволять його зовсім з неволі по маніфесту, так щонайменш зроблять унтер-офіцером! Трохи що не цілий рік він жив тієї надією і "страстний тиждень перед Великоднем р. 1856 перебув він у найнеспокійнішому, в найтяжчому сподіванню. "Впродовж великого посту, а найпаче на /370/страстному тижні, — читаємо в листі його до графині Анастасії Толстої 742, — коли у нас почалася комунікація водою, я все ждав пошти з Оренбурга. Вона повинна була привезти мені визволення по царському маніфесту з приводу оцарювання нового імператора. І що ж?.. Мене не призначили до царської ласки. Мене не виписали з реєстру мучеників! Про мене забули! Гірко, та ще й як гірко одержати отаку-от тяжку звістку, та ще на такий великий день (Великдень того року був 15 квітня). Се страшенний глум долі, що карає мене. О, не приведи, Господи, нікого, щоб так, як я, зустрів оцей великий, радісний день. Безнадійна звістка так була придавила мене, що я був близько до розпуки. Скорботно! невимовно скорботно!.." Тяжка журба безнадійності так була обгорнула душу страдальника, що він і за п'ять тижнів не визволився з-під її впливу. Та таки нікому й нічим було розважити його. Кохання його потроху хололо, погляд на паню Ускову охмарився, і треба, неминуче треба було чимсь і якимось угамувати тугу. 20 мая в листі до Осипова 743 Тарас пише-ридає: "14 квітня прийшла з Оренбурга звістка, що забули подати подання, аби з поводу нового оцарювання зробити мене унтер-офіцером. Оця тяжка звістка так мене приголомшила, що я не тямив, що й діяти з собою. Справу сю я вважаю яко діло зовсім скінчене. Да хіба ж можна було інакше гадати! Овва! царська ласка була про всіх, та тільки не про мене. Огидливий глум лихої долі".

742 Русская стар[ина]. — 1874. — Кн. X. — С. 287.

743 Моск[овские] вед[омости]. — 1862. — № 45.

До того ж часу належить і лист Тарасів до Зигмунта Сераковського. Визволений з неволі Сераковський поспішив повітати і свого друга далекого з надіями на нове оцюрання. "Батьку! — писав він до Тараса. — Сей рік — рік радощів і щастя. Сьогодні сонце вознеслося на небі до зеніта. Броніслава Залеського зовсім визволили, і не далі 1 червня він вертається до родини на нашу рідну землю, і я поїду з ним. І серце, і розум, і Броніслав кажуть: перше діло твоє. Батьку, Бог благословив мої заміри, він і зміцнить їх, жили ми з тобою на сході і зрозуміли велике значіння слів "Алла Екбер" (Біг Великий). Во ім'я Боже їду до Петербурга і на береги Дніпра. Не бійся, тебе не забуду. Дніпро нагадає мені про тебе. Полк, до якого мене призначено, зимуватиме біля Катеринослава, на місці Січі. При першій звістці про се я написав послання. Ти його одержиш сього року. Стиль у йому слабкий, але думка висока: вона не /371/ моя, а почуття моє. Думка ся про з'єднання одноплемінних братів, що живуть по обох берегах Дніпра. Їду з повною надією, що доля твоя полегшає. Бог великий, цар милостивий. Батьку! Великі люди притерпіли і великі страждання. Одна з найбільших — дика пустиня, в пустині і ти тепер перебуваєш, наш лебедю" 744.

Мушу тут трохи збочити.

Почуття і прихильність до свого товариша по заслання, до найліпшого сина України, висловлені сином Польщі, здаються мені зовсім щирими і чистими, властивими кожному, хто сам притерпів і спочуває товаришеві, що ще більш за його страждає. Та таки простий обов'язок моральний казав Сераковському 745 чинити те саме, що він чинив, і ужити усіх заходів, яких тільки спроможно йому ужити, щоб поліпшити Шевченкову долю. Таке підбадьорювання духа многостраждальному узникові не може не викликати подяки. Отже, на жаль і на диво, один з Тарасових біографів в листі Сераковського знайшов нещирість, "езуїтизм". Сераковський в відносинах до Шевченка кермувався б то правилом езуїтів і, користуючись з довірливості і простодушності Шевченка, він укупі б то з Подлевським 746 (!) примірковали собі, щоб з українського народного поета зробити український прапор, прихилити його до себе і з лютого ворога польської національності вони хотіли б то зробити з Шевченка зброю справи польської. От до такої б то мети і простовало оте послання Сераковського до нашого Кобзаря 747.

Не треба тут змагатися проти наведеної і нічим у автора її не доведеної думки. Досить з мене зареєструвати факт і додати, що Шевченко, хоча і був ворогом польського, як і всякого іншого, без різниці національної, панства, але він ніколи не ворогував проти польської національності. Досить на доказ сього згадати його послання "до ляхів" —

Подай же руку козакові

І серце чистее подай

І знову іменем Христовим

Возобновим наш давній рай.

744 Жизнь и произвед[ения...] Шевченка, с. 83. [Листи до Т. Г. Шевченка, с. 86 — 87].

745 Сераковський р. 1863 брав значну долю в польській революції. По наказу Муравйова його повішено.

746 Падлевським. — Ред.

747 Жизнь и произвед[ения...] Шевченка, с. 83. /372/

Безнадійність так перейняла Тараса, що ентузіастичне щире слово Сераковського не підбадьорило його. Дійсне, не можна було йому не тужити; куди не глянь навкруги стоїть височезний мур безнадійності! Такої безнадійності, що легко примушує людей шукати виходу або в воді глибокій, або на гиллі високій. Шевченко встояв: моральний його організм був наче з дулевини, загартованої любов'ю до України, вірою в свою ідею, надією, що наше сонце прийде і за собою наш день приведе. З таким організмом дійсні патріоти не накладають на себе рук і страждають до кінця — до краю. Муки їх страшенно великі, але і образ їх ще більший!

Тяжко було генію нашого слова сидіти в кулаці у майора Львова, а проте у відповіді його до Сераковського ми не чуємо розпуки. "Радий би я був відповідати тобі, — писав він, — тим же серцю любим словом, але я такий заляканий, що боюся рідного любого звуку. Найпаче тепер, я ледві спроможен хоч абияк висловлюватись. Про горе моє теперішнє пишу до О. Плещеева. Ти у його прочитаєш гидкі подробиці. Дякую вам, други мої, брати мої! що ви не покидаєте мене" 748.

748 Основа. — 1862. — Кн. V. — [С. 6 — 7. (Лист від 6 квіт 1855 р.)]

XIV

Ще влітку 1854 р., коли до Новопетровського приїздила експедиція академіка Бера, Усков, познайомивши останнього з Шевченком і з його гіркою долею, прохав його поклопотати в столиці, де тільки можна, щоб попільжити Шевченкові. Певна річ, що про се прохав і сам Шевченко, і Данилевський; але під той сумний час годі було сподіватися якої пільги від царя, зовсім не по правді упередженого проти Шевченка. Усе, що можна було Берові зробити, — се вдатися до віце-президента Академії художеств, до графа Федора Толстого, щоб він по спроможності заступився за колишнього ученика академії і друга Брюллова. Він, мабуть, прирадив Тарасові написати лист від себе до графа Толстого.

Сам Толстой і його пані Анастасія своєю освітою, гуманністю і благородним спочуттям до всього чистого і прекрасного, до всього, приниженого деспотизмом, були людьми видатними. Федор Петрович родився 10 лютого р. 1783 і головував в Академії з року 1828; значить, того часу, про /373/ який у мене бесіда, він віком був людина стара вже, але дух його був свіжий, бадьорий, немов час, події і дух царювання Миколи минали його, йдучи геть далеко від його. В очах у його світився розум і молодість душі і серця 749. В поводженні його з людьми сяло благородство і простота. Графиня Анастасія Іванівна була молодиця щира, привітна, розумна, гостинна і з почуттям, незвичайно огрійливим для людей, придавлених лихою долею. Гостинна господа Толстих була тихим пристановищем задля людей освічених: тут збиралися

репрезентанти штуки, письменства і науки. Тут лунала щира розмова про інтереси освіти, добробуту, поступу взагалі, про інтереси поезії, штуки, письменства і науки. Граф спочував усьому доброму; усе світле, чесне було близьким його благородній душі. Високо стояв він і яко художник, і яко чоловік, але свого авторитету він ніколи не випинав наперед. Авторитет його, як се звичайно буває у людей, дійсне перейнятих світом і гуманізмом, сам, без його волі випинався, але нікого не придавлював. Кожен перед ним почував не боязкість, не нікчемність, а навпаки, переймався пориванням до всього дійсно поступового.

Толстії взялися до справи Тарасової практично і обережно. По просьбі їх художник Осипов писав до Шевченка: "Граф Толстой щиро вболіває над вашим нещастям і душею радий ужити всіх можливих йому заходів, щоб доля ваша поліпшала, коли тільки ступінь вашої вини не стане йому перешкодою. Початок вже зроблено" 750. Запевне не відомо, який був той початок. Певно, що граф попробував ґрунт навкруги, а ґрунт був вельми твердий! Тридцятилітній переліг! Щоб перейти по йому з плугом гуманності, треба було неабиякого і лемеша, і чересла.

Тим часом коротенький лист Осипова упав на душу зневоленого поета свіжою росиною. Поет відповідав не гаючись, та, на лихо, відповідь його вже не застала Осипова в столиці: він пішов до ополчення і рушив на південь. Графиня Толстая прийняла той лист, знаючи від кого він, розпечатала і, прочитавши, побачила, як страждає Тарас. Вона поспішила написати до його. "Поспішаю написати до вас, — читаємо в листі графині Толстої 751, — що Осипов не відписав до вас через те, що пішов з ополченням до Севастополя; але він доручив мені, людині вам невідомій,

749 Чалий, с. 88.

750 Русск[ая] стар[ина]. — 1877. — Кн. X. — С. 284 — 287.

751 Чалий, с. 88.

яка одначе /374/ бере теплу і живу участь у вашій долі, написати до вас. Прошу вас прийняти в душу свою радісну гостю — надію на милосердя Боже і нашого царя (нового вже), на серці у котрого повно бажання щастя своїм підданим. Вірте ж у ліпшу будущину. Вам каже се женщина, свідома усього прекрасного, мати родини, жінка художника, котрого люблять і поважають".

Шевченкові не трудно було вгадати, хто такий ота "невідома йому" кореспондентка; а нам ще менш трудно зрозуміти, яким почуттям перейняла поетову душу гостя-надія! Та в сьому разі зеркалом тієї хвилини стає нам Шевченків лист до графині, писаний 22 квітня р. 1856 752: не можна не подати тут власних слів поета. "Нагороди, Господи, — писав Тарас до графині, — і вас, і близьких ваших radoщами і нестеменим щастям. Я ожив! воскрес! і останні дні Великодніх свят 753 перебуваю немов у рідній сім'ї з вами, з Миколою Осиповичем (Осиповим), мої любі, мої добрі, мої великодушні друзі! З вашого привіту я такий обрадований, такий щасливий, що забуваю про дев'ятилітні страждання, що гнітили мене. Еге! вже дев'ять літ караюся за грішні вчинки моєї молодості. Кара без краю. Я не тямлю, що оце за знак: конфірмовано мене з правом вислуги, служу я, яко суший солдат, одна у мене вада: з рушницею ніяк не справлюся

так, як бравий єфрейтор. Але ж мені вже 50 літ! Вірші писати мені заборонили — я знаю, за що і не нарікаю на кару. Але за що заборонили малювати? Беру за свідка Бога, що не відаю; та й судді мої про се відають не більш за мене. А кара страшенна! Увесь свій вік я присвятив штуці божественній, а що з того? Мовчу вже про муки матеріальні, про нужденність, що охолоджує серце; але яка мука моральна! О не приведи, Господи, нікому! Хоч і вельми було трудно, одначе я зрікся неминуче потрібного; задовольняюся з того, що цар дає жовнірові. Одначе як же його зректися думки, почуття і непогашеної любові до штуки прекрасної? О! спасіть мене! Ще один рік і я пропаду! Яка у мене будущина? що у мене на обрію? Хвала Богові, коли шпиталь, а може!.. О, да не смущається серце ваше! інколи мені сниться горопашний учень Мартоса і перший учитель Віталі 754.

752 Русская старина. — 1887. — Кн. X. — С. 287.

753 Згадаймо (дивись виписку вгорі) — що саме перед Великоднем почта привезла до форту звістку, що маніфест 21 березія минув його і що його "не виписали з реєстру мучеників. Про його забули".

754 Йдеться про І. Т. Тимофєєва. — Ред.

Віщовання малодушне, недостойне! але ж /375/ вода, падаючи на камінь, і його пробиває. Короновання царя — се край моєї єдиної надії. Немов у Бога милосердного, так я йому віри у ваше милосердя, та іменем оцієї віри святої і подайте від себе просьбу до великої княгині (президента Академії). Принесіть оцю жертву. Такі жертви приносять матері та сестри; але ж у мене ні сестри, ні матері, нікого нема. Заступіть мені і ту, і другу; заступіть мені друга єдиного ".

755 Основа. — 1862. — Кн. IV. — С. 24.

За місяць прийшов до Тараса лист і від Осипова. З відповіді Тарасової на той лист, писаної 20 мая 755, подаємо виписку: вона показує нам становище його душі. "Тепер вже літо, і я гадаю, що ви принаймні в Полтавщині, відпочиваєте біля білої хати в холодку, під вишнею чи під черешнею, покритою цвітом. О, краю мій любий! краю мій рідний! чи я тебе побачу хоч коли-небудь?! Пишу я не про те, що думаю!" Переказуючи в довгому листі до Осипова ті муки, що пережив він, і ті надії, яких надав йому наведений вгорі лист графині Толстої, Шевченко пише далі: "Кажете ви, щоб я написав до вас про мій побит. Ось вам один, зауважте, радісніший епізод. Р. 1850, коли ото в жовтню вели мене з Орського до Новопетровського, я на вулиці у Гур'єві підняв свіжу вербову ломаку, приніс її в Новопетровське і ткнув у землю на солдатському городі. Я вже й забув про неї, як ось навесні городник нагадав мені, каже, що моя ломака росте. Справді, вона пустила паростя. Я тоді — ну її поливати, а вона — ну рости, і тепер вона буде вершків шість в перерізі та принаймні сажнів три заввишки, молода та розкішна така! Правда, чимало я на неї води вилив, зате ж тепер за вільної години і з дозволу фельдфебеля я розкошую біля неї в густому холодку. Сього літа гадаю намалювати її, звісно, потай від людей. Вона така вже груба і висока, що з-під олівця Калама вийшов би з неї прекрасний етюд. От вам один єдиний епізод радісний з мого одноманітного побуту безрадісного. Верба моя нагадує мені про розбишаку, що покаявся. Десь в

темному лісі спасався пустельник праведний. В тому ж лісі лютував розбишака кровопийник. Раз якось, взявши свою дубину, окуту залізом, іде він до праведника і прохає сповідати його, а не висповідась, каже, так уб'ю тебе. Що діяти? Смерть не свій брат. Праведник злякався і за допомогою Божою взявся сповідати розбишаку того. Але гріхи у його були такі великі, такі тяжкі, що праведник не спроможен був зараз наложити за них покуту і /376/ прохав у грішника три дні на поміркованім та на молитву. Через три дні прийшов знов розбишака той. "Ну, що, — каже, — старче Божий! Що доброго приміркував ти?" Праведник повів його з лісу в поле, привів на високу гору, узяв у його оту страшну дубину, забив її у землю і каже до грішника, щоб він ротом носив з глибокого яру воду та поливав ту дубину. "Тоді, — каже, — відпустяться тобі гріхи твої, коли з оцієї смертоносної палиці виросте дерево і вродить плоди". Сказавши се, пішов до своєї келії спасатися, а грішник взявся до роботи. Минуло скільки там літ, схимник вже й забув про свого сина духовного. Раз якось вийшов він з лісу в поле погуляти, гуляючи підійшов до тієї гори і чує незвичайні гарні пахощі. Він пішов шукати того пахучого дерева. Довго ходив, нарешті зійшов на гору. І що ж побачили його здивовані очі? Велеліпне дерево, груша, а зрілі плоди так і вкрили його. Під грушею в холодку спочиває дідусь, з довгою по самі п'яти бородою, от як св. Онуфрій. Схимник пізнав, хто той спорохнілий дід, і підійшов до його по благословення, бо, бачте, дід той став праведником, більшим за його.

Верба моя теж виросла і під спеку захищає мене в густому холодку, а проте гріхам моїм відпущення нема й нема. Ба! то був розбишака, а я, овва! я сочинитель!.."

Нарешті Шевченко благає Осипова: "Пишіть до того великодушного аноніма (граф. Толстой), благайте, щоб не покидав мене. Коронування імператора — се край моєї надії і уповання. Подякуйте за її прихильність щирі, за її материнський лист".

Запевне невідомо в подробицях, яких саме заходів ужив граф Толстой. Доня його Катерина Федор[івна] Юнге, що під той час була ще підлітком, повідала 756, що зимою з 1855 на 1856 тато її вдавався і до міністра царського двору, і до великої княгині Марії Миколаївни прохати за Шевченка, але скрізь йому відмовляли. Тоді він став на тому, щоб чинити на власну руку і самому подати до царя просьбу тоді, як справлятиметься учта коронування.

756 Вест[ник] Евр[опы]. — 1883. — Кн. VIII. — С. 832.

Може, і дійсно так він зробив і був певен, що сподівана широка коронаційна амністія не мине Шевченка, і з такою певністю з початком літа він рушив за границю рятувати власне здоров'я. З ним поїхала і графиня. Шевченко про се не відав, і жодна звістка про заходи графа не доходила до його. Тим-то влітку р. 1856, коли до Новопетровського фор-/377/ту приїздив з якоюсь експедицією відомий автор відомої "Горької судьбини" Олексій Писемський, Шевченко прохав його написати до Толстої і нагадати про його. Писемський відповів з Астрахані, що до Толстої не писав, бо не відав, як її величати по батьку. Але разом з такою журливою звісткою Писемський подав Тарасові і маленьку втіху: "На одному вечорі, — писав він 757, — я бачив чоловіка з 20 ваших земляків: вони, читаючи ваші твори, плакали і благоговійно говорили про

вас. Я сам письменник і не бажав би собі більшої слави і популярності, як отаке, завічі пошанування. Нехай же воно стане вам утіхою в життї вашому безрадісному". В PS-ті Писемський додав, що написав вже до Толстої і що бачився з стареньким Бером, і він обіцяв написати до графа. Толстого, бо тепер саме час клопотати, коронація буде в серпні.

Що сподівана амністія коронаційна не мине Шевченка, про се були певні усі, хто інтересовався Шевченком, а побивалися тоді про його, опріч графа Ф. Толстого і графині Настасії Іванівни, Сераковський, брати Жемчужникови і родич їх відомий поет граф Олексій Толстой.

XV

26 серпня ст. ст. р. 1856 цар Олександр II короновався і видав доволі широку амністію, але генія українського слова вона знов минула!.. Що тому спричинилося?

Певних фактів, які б дали на се питання відповідь, нема, та ледві чи й будуть коли.

Не можна гадати, щоб і на сей раз забули про Шевченка. Ні, сього не могло бути, і що сього дійсне не було, на те є доволі значні указки.

Катерина Фед[орівна] Юнге каже 758, що сам цар вимазав Шевченка з реєстру людей, що належали до першої амністії. Р. 1861, коли цар був у Полтаві, так один з людей, близьких до його, д. Р-в казав мені, що так само цар зробив і в реєстрі до амністії р. 1856. Трудно не йняти сьому віри. Коли до реєстру були заведені Куліш і Костомарів, так не могло бути, щоб упорядчики реєстру забули про Шевченка, покараного тією ж самою конфірмацією, що й Куліш і Костомарів.

757 Чалий, с. 93.

758 Вест[ник] Евр[опы], 1883. — Кн. VIII. — [С. 838].

Можна зробити ще й другу гадку: в маніфесті 26 серп-/378/ня в §XVI було сказано: "Людам, які за політичні злочинства караються в службі військовій, і впродовж їх служби безпосереднє начальство подобрювало їх, так таким людям будуть надані окремі від сього маніфесту полегкості й пільги тим ладом, який буде визначено тоді, коли поприходять сподівані відомості з подробицями про службу і поведження кожного з таких злочинців".

Річ очевидна: коли б оренбурзьке начальство бажало, так би йому можна і легко було оцей важний § взяти за основу задля амністії або полегкості Шевченкові. Одначе воно сього не зробило. Царське коронування і на макове зерно не пільжило Шевченку. А се ж був простий моральний обов'язок начальства. Чом же воно не справило його? Я гадаю, що коли в Оренбург теж дійшла звістка про царську неласку до Шевченка, так генерал-губернатор оренбурзький не відважився вже згадувати про Шевченка, щоб попільжити йому силою XVI § маніфесту р. 1856. Очевидно, що полохливість взяла гору і своєю хмарою покрила совісність, якої вимагав моральний, правний і побутовий обов'язок.

Але ж з якої речі новий цар, вихованець гуманного Жуковського, так немилосердно гнівався на Шевченка?

На се питання той же таки Р-в казав мені, що причиною лиха була тут стара

цариця-мати, Миколина вдова Олександра Федорівна. Вона б то не спроможна була забути тієї постаті цариці, що в Шевченковому "Сні"

Мов опеньок засушений,
Тонка, довгонога,
Та ще на лихо сердешна
Хита головою.

Молодий цар відав би то, що мати його обурена на нашого поета, гадав, що помиловання автора "Сну" буде прикриттям старій нені; тим-то й не хотів милувати так, щоб вона про се знала, а охоче помилював його приказом сепаратним, якого ніколи не було оголошено, і стара цариця, перебуваючи в Ніцці, не відала про ту амністію.

Яка б там не була причина, а факт фактом: дві амністії минули чоловіка, тяжко покараного на ґрунті чисто літературному. Виходило, ніби наш поет страшніший задля російського уряду і трону більш, ніж усі декабристи, усі "злочинці політичні", помиловані маніфестами 1855 і 1856 р. Коли саме дійшла до Шевченка звістка, що сподіваній гості-надії противний вітер не дав долетіти в Новопет-/379/ровську "могілу" поета, запевне невідомо. Але з листа його до Залеського знати, що ще 8 листопада в Новопетровському не було нічого відомо про коронаційні помилування, і Шевченко начебто й не жде собі нічого від маніфесту. "Я, — каже він, — не тішу себе ніже малою надією. Чим мені знівечити упередження Перовського? Є у мене вивід, та я не відважуюся справити його. Треба, щоб Перовський спитав у графа Орлова: чиїм коштом я жив, як був у Академії? І за що мені заборонено малювати? Нехай би Орлов з'ясував оту темну конфірмацію. Але ж хто з людей легко кидає своє упередження?" 759.

759 Киев[ская] стар[ина]. — 1883. — Кн. IV. — С. 853.

Одначе, коли прийшла певна звістка, що маніфест обминув Шевченка, зараз зникла, і не можна було не зникнути тій ніби байдужості, яку силкувався поет висловити в наведеному вгорі листі до Залеського. "Шевченко, — каже Косарев у своїх споминках, — вельми зажурився, так бідолашний зажурився, що іноді я боявся за його; боявся, щоб він не наложив на себе рук".

Отоді саме і став він пити, каже Косарев, вельми пити. Траплялося й раніш, що він "бив муху", але хіба тільки в товаристві. Часто я тоді вмовляв його, втішав, казав йому: "Біг не без милості", а він, було, тільки рукою махне, та скаже: "Задля всіх, та тільки, мабуть, не для мене".

До речі буде отут навести слова з листа до мене пані Ускової про оте "прославлене" пияцтво Шевченка, хоча у мене буде нагода ще не раз в іншому місці позвати й інших певних свідків про те, що пияцтво оте — ніщо більш як брехня — і не було його ніколи, окрім хіба після того часу, коли Шевченко довідався, що маніфест 26 серпня минув його. Але ж хто з нас, попавши в такі нелюдські обставини, як Шевченко, встояв би?.. "У нас, — каже Агата Омелянівна, — Шевченко щодня обідав і пив увечері чай; ніколи, окрім одного разу, не приходив п'яний. В останній рік свого перебування в форті він почав запивати. У нас він не пив, але траплялося бачити його, як він літом на городі в товаристві одного чи двох з молодих солдатів веде, було, бесіду за чаркою, закусуючи

воблою (рибою). Раз ми обідали в альтанці. Іраклій Олександрович сидів вже за столом. Шевченка не було. Аж ось і він іде, підпираючи стіну, і сідає за стіл. Мені стало прикро за його. Я встала з-за столу і мовила, що не бажаю обідати з ним, коли він у такому виді. На другий день він прохав вибачити його і розповів, що коли /380/ він сидів в альтанці, так лакей, прийшовши лаштовати стіл до обіду, гукнув на його "геть звідсіль". Оце так образило його, що він пішов та й випив, щоб "загасити образу". Мені здається, що оце й була та "маленька контра", про яку Шевченко натякав в листі до Залеського, писаному року 1856 760 (коли саме — запевне невідомо, дати нема, але я той лист реєструю до осені): "Агата, — пише він, — була така необережна, що пострікнула мене своїм добродійством, і я "отряхнул прах от ног моих" і переказую слова великого флорентинського засланця:

Горек хлеб подаяния,

И жестки ступени чужого крыльца.

Випадок прикрий, але я тепер почуваю себе вільніш і спокійніш, ніж під меценатством оцих дійсно добрих людей".

Не вгадати, до чого туга і безнадійність довели б безталанного страдальника, коли б графиня Анастасія Толстая, вернувшись з-за границі, не поспішила повідомити його, що і після коронації надія на амністію не зникла. "Не гадайте, — писала вона 8 жовтня, — що коли мене не було в Петербурзі, так хоч на одну хвилину я забула про вашу справу. Все, що можна було зробити, те зроблене. Небавом сподіваюся подати вам звістку, а може, й побачитися з вами, а до того часу нехай не хвилює вашої душі безнадійність. Сміливо вдавайтеся до мене з вашими нуждами, так як би ви вдавалися, не скажу до матері (у мене старша доня 13 літ), але так, як до рідної сестри своєї" 761.

Лист сей, висланий тоді вже, коли пішла крига Волгою і навігація по Каспійському морю спинилася, прийшов до Новопетровського в кінці грудня, мабуть, одночасно з урядовими звітками про амністію 26 серпня.

Запевне невідомо мені, через що лист графині Толстої доручено Шевченкові лишень 1 січня р. 1857. Відповідаючи на його 9 січня, поет, перш за все нарікає справедливо за таке дляння: "Вони, — каже він, — несвідомо крадуть з мого катованого життя найясніші і найрадісніші дні" 762.

760 Киев[ская] стар[ина]. — 1883. — Кн. IV. — С. 856,

761 Чалий, с. 89.

762 Русская старина. — 1877. — Кн. X. — С. 289.

Я гадаю, що oprіч листа Толстої, були у Шевченка ще інші, які до нас не дісталися і які надавали йому надії на /381/ амністію через 6 місяців. В листі до Толстої він говорить. "Досить і шестимісячного дождання, що гнітить душу". Може, в тих листах звістки були виразніші і, може, амністію зв'язували або з будучим Великоднем, або з 17 квітня, днем царського народження. Тоді як раз виходить шість місяців від дня написання Толстою останнього листа, 9 жовтня, до Великодніх свят — 7 квітня р. 1857. З листів поета до Залеського, писаних 15 лютого і мая 1857, знати, що амністії він сподівався спершу в січні, а потім на Великодень того року.

З листа до Толстої, писаного 9 січня, ми не помічаємо у Тараса безнадійності, хоча і цілком повного спокійного сподівання не бачимо. Бачимо тільки, що змучена душа його перейнялася пориванням радісного почуття до волі і світу, властивого узникові темного льоху, коли туди зазирне до його соняшний промінь. "Богові мила сестро моя, ніколи мною не видана, — пише поет до Толстої, — чим я віддячу, чим заплачу за радощі, за щастя, якого ти наділила моїй скорботній душі. Сльози безкрайої подяки приношу до твого серця благородного! Радуйся, найблагородніша заступнице моя! Радуйся, сестро, моя сердешная, так як я тепер радуюсь! Радуйся, ти з безодні розпуки вивела душу мою малу, горопашну. Ти помолилася тому, хто, опріч добра, нічого не діяв. Ти помолилася йому молитвою ангелів безтілесних, і радість твоя, як і моя подяка, без краю Заким взявся я написати оцей лист, я кілька день ходив навкруги форту, не з самим тільки листом вашим безцінним, але й з вами, сестро моя, Богові любя! І про що тільки я з вами не розмовляв, чого тільки не розповів! усе темне минуле і ясне сподіване. В своїх гадках я дійшов до того, що мені ввижалося, буцім я вже на Васильєвському острові 763 в убогій келії художника з одним вікном, працюю над мідяною дошкою. Далі марив, що я вже добрий гравер, роблю гравюри сепією зі знаменитих творів в Академії і в Ермітажі, та з отаким запасом рушаю на мою любу Україну, і там на хуторі у кого-небудь з моїх приятелів, поклонників муз і грацій, творю гравюрою знамениті малюнки! Які солодкі, радісні мрії! Яке повне, тихе щастя! І я йому тому віри! Я мацаю моє щастя — пришло".

763 Частина Петербурга; там і Академія художеств.

З яким веселим упованням сповідає художник свої надії про будучу роботу свою! Ще й раніш того він у листі до Залеського висловлює бажання і надію взятися до гравюри! І з яким кротким серцем /382/ незлобним він поглядає на своє минуле! "Як золото з огню, як немовлятко з купелю, я виходжу тепер з свого суворого чистилища, щоб розпочати нову благороднішу путь життя" ! 764

XVI

Час ішов собі своєю чергою: обставини околишні не перемінилися: "гидота" не поменшала, але з тогочасних листів Тарасових бачимо більш спокійне і надійне становище його духа. Знати, що надія міцно перейняла його. Можна навіть думати, йому здавалося інколи, що визволення його вже факт, що цар підписав вже амністію коли не 1 січня, так 19 лютого; коли ж не приходить про се урядова звістка, так причиною тому бюрократичне дляння та брак зимою комунікації, бо зимою почта з Петербурга до Новопетровського йшла часом три місяці, напр[иклад]. Лазаревський Михайло вислав до його лист і цигари 17 січня, а Тарас прийняв їх тільки 7 квітня.

Той лист Лазаревського 765 хоч і не приніс Тарасові певної звістки про визволення яко про факт, але не приніс і розчарування, навпаки, приніс йому бадьорості і разом з листами старого приятеля Якова Кухаренка з Чорноморщини 766 і Андрія Марковича з Петербурга 767 став Тарасові світлим і радісним привітом на Великдень.

Тим часом коло амністії Шевченкової працювали не тільки граф і графиня Толстії, а ще й інші люде, між ними Сераковський, Лазаревський і граф поет Олексій Толстой,

котрого любили і цар, і цариця і котрий користався кожною зручною нагодою посприяти Шевченку. Граф Олексій Толстой хоча особисто і не знав Шевченка, але відав про його і високо становив його поетичний талант 768.

764 Основа. — 1862. — Кн. III. — С. 6.

765 [Киевская старина. — 1901. — Кн. II. — С. 285 — 286].

766 Основа. — 1861. — Кн. X. — С. 8.

767 Чалий, с. 94.

768 З приватного листа Л. М. Ж[емчужникова (ІЛ. — Ф. 77. — № 127. — Арк. 160 — 161, зв.)].

Петербурзькі земляки Шевченка були певні, що на сей раз цар дасть поетові амністію і тямилу потребу Шевченкові грошей на дорогу. Вони поспішили за допомогою. Андрій Маркович, посилаючи гроші, писав: "Відай, що добрі люде пильнували і пильнують перед царем про тебе, і, може, він /383/ помилує і верне тебе на ясні зорі, на тихі води, у край веселий, у мир хрещений" 769.

Радів Тарас з тих листів. Гляньмо на ясні його радощі, що в перший день Великодня — 7 квітня — обгорнули йому душу! Радощі ті світяться нам з трьох листів його, написаних 22, квітня.

"Удався ж мені сьогорічний Великдень! — писав він до Михайла Лазаревського 770. — Такого радісного Великодня у мене ще зроду не було. Якраз 7 квітня прийшла до нас почта і привезла твою дорогу посилку і твоє радісне письмо від 17 січня. Я трохи не здурів, прочитавши його! Та ще як закурив твою цигару (я десять років не курих цигар!), та як закурив твою гавану, то так мені запахло волею, що я заплакав, як та дитина. От чого ти наробив з моїми старими очима! Нехай тобі Господь милосердний заплатить за твою роботу. Та ж сама пошта привезла мені лист з Чорноморії і 25 карбованців від д. Я. Кухаренка, але він нічого про волю не пише мені. Та ж сама пошта привезла мені 16 карб. і лист з Петербурга від А. Маркевича з товаришами. Се буде син того самого Марковича, що написав малоросійську історію. З батьком його ми були колись великі приятелі, але сина його, оцього Андрія, я, здається, не бачив, а може, і бачив, та ще дитиною".

В листі Тарасовому до Кухаренка читаємо: "Лазаревський упевняє мене, що незабаром випустять мене з оцієї широкої хурдиги, що цар дав приказ розбивати мої кайдани. І плачу, і молюся, і все-таки не вірю. (Десять літ неволі знівечили мою віру і надію, а вони були колись чисті, непорочні, наче та дитиночка, взята з купелі, чисті і кріпкі, як той самоцвіт-камінь відшліфований). Я трохи не здурів на сім тижні. Та й тиждень же вдався. Недаремне я його виглядав десять літ. Десять літ! — друже мій єдиний! вимовити страшно; а витерпів же! і за що витерпів? Цур йому, а то справді одурію" 771.

769 Чалий, с. 94.

770 Основа. — 1862. — Кн. III. — С. 6.

771 Основа. — 1861. — Кн. X. — С. 8.

Гадаючи, що визволення недалеко, Тарас скомпонував собі план своєї подорожі з

"широкої хурдиги". "Як дасть Біг, діждуся з корпусного штабу визволення, так, гадаю, навропростець через Астрахань ушкварю на Чорноморщину. Я ще зроду її не бачив, — додає він у листі до Кухаренка. — Треба хоч на старість подивитися, що то таке ота славна /384/ Чорноморщина. Одного боюся, щоб часом не сказали мені прибути до Оренбурга. А може, дасть Біг, не скажуть". (Будемо бачити, що Тарас помилився!) Далі, згадуючи про присланий до його 1 т. "Записок о Южной Руси" (2-й т. тоді саме друковано), поет писав: "Мене добрі люде, спасибіг їм, книжками не забувають, нема, нема, та й пришлють, а журналу вже десять літ і ввічі не бачив. Не відаю, що там і діється в тій новій літературі. Сам не писав нічого. Та й як його було писати? А тепер вже, Біг його святий знає, чи напишу що путнього? А може, дасть Біг милосердий, відпочину та на старість попробую писати прозу. Об віршах вже нічого и думати" 772.

Річ очевидна, що поет розумів тут прозу мовою українською. В Новопетровському до мая р. 1857 він дійсно рідною мовою нічого не писав, бо й не можна було писати. Прозою ж російською він написав на заслання дев'ять оповідань. Вельми помилився поет, говорячи, що про писання віршів "нічого й думати". Ледві тхнуло на його дихання волі, він ще в Новопетровському, ще за два місяці до виїзду написав свою прекрасну "Москалеву криницю". Не такий у генія нашого слова був дрібний талант і характер, щоб десятилітніми кайданами можна було цілком його знівечити. Поет небавом після сього листа до Кухаренка сам запевнився, що він "не зледащів, не захолюнув в неволі", а що "нікому тільки було огню підложити під його горем недобите старе серце", як каже він через 6 тижнів після 22 квітня в другому листі до Кухаренка 773. "А ти, друже мій, догадався, взяв та й підкинув огню того святого. Довго я читав твій лист, дочитався до того, що не тільки очі мої, а серце моє заплакало, мов та дитина голодна. А серце, сказано, — не дитина; його галушкою не нагодуєш. Вставши раненько, помолився Богові, закачав рукави та й заходився коло оцієї "Москалевої криниці". Поміг Біг, скінчив, мені трохи й полегшало". Останнім, підкресленим словам поета я надаю великої ваги. Поет, сам того не бажаючи, показує нам, що дар поезії єсть та висока сила, якої ніякі утиски й кривди не спромоглися повернути внівець; що се та сила, яка може лежати придавленою тільки доти, доки не доторкнеться до неї "божественний глагол". Головна же річ, з підкреслених слів бачимо, як тяжко було поетові переносити заборону писати вірші!

772 Ibidem.

773 Ibidem. С. 9. /385/

Скоро пішла крига і почалася комунікація водою, у Тараса більш та більш рветься терпець. 8 мая він пише до Лазаревського, так якби амністія була вже підписана царем і він дивується, що "й досі нічого нема з корпусу; добивають мене недолюдки, не боячися Бога. А нудьга, нудьга! Я ще зроду такої нудьги не коштував. Руки ні до чого не лежать, а в голові така нехворощ, що й ради не дам. Читаю по листочку біографію Гоголя та й боюся: може, й по листочку не стане, доки прийде моє визволення. Нудно мені. Думаю, чи не стане легше, як я з тобою поговорю хоч на папері, але... перо з рук випадає" 774. Нарешті приходить лист Лазаревського, писаний 11 квітня, і наш

страдальник довідується, що справа амністії буде підписана лишень 17 квітня — і у поета "серце б'ється — якось гарячково. Ох, коли б то швидше його заспокоїти".

774 Основа. — 1862. — Кн. III. — С. 8.

775 Вест[ник] Евр[опы]. — 1883. — Кн. VIII. — С. 838.

Мимоволі перед мене стає питання: чому і на сей раз так задлялася справа визволення? Що коли вже для амністії треба було якогось урочистого дня, так чому її не підписано, напр[иклад], 19.лютого або 7 квітня? Певних фактів на відповідь нема, одначе ледві я чи помилюся, гадаючи, що спричинилася тому звичайна російська канцелярська формалістика, що вміє шпарко і хутко зневолювати людей, закидаючи їх в хурдигу, та не вміє швидко визволяти з хурдиги. Певна річ, що просьба графині Толстої до царя про визволення Шевченка перейшла через шефа жандарів до військового міністра, а сей почав питати Оренбург, а Оренбург — своєю чергою Уральськ: як поводить ся "рядовий" Шевченко? Нарешті, не можна було не спитати згоди і у міністра внутрішніх справ. От всі оці запитання і проковтнули, може, цілого півроку.

Та вже як там воно не було, а певна річ, що не вельми хваталися визволяти Шевченка, не вважаючи на те, що гр. Толстой, заподадливо побивався, щоб прискорити сю справу. Як уся родина Толстих, тремтячи, дожидала підписання царем амністії, бачимо з споминок К. Ф. Юнге 775. "Раз якось навесні р. 1857, — оповідає вона, — вночі, коли ми вже кріпко спали, нас (дітей графині Анастасії) розбудили, говорячи: "Вставайте, діти! велика радість!" Ми одяг лись нашвидку, повибігали в залу; а тут тато, неня, художник Осипов і всі домашні. На столі повні бокали шампанського. "Шевченка визволили!" — кажуть до нас, цілуючи /386/ нас, неначе на Великдень! І ми радіємо з захватом, п'ємо, бігаємо по залі".

2 мая Лазаревський Михайло писав до Шевченка: "Поздоровляю тебе з великою царською ласкою. По просьбі графині Толстої і по свідоцтву графа Толстого тобі дадуть увільнення ("отставку"), і ти вибереш собі "род жизни". Скажи, будь ласкав, Дармограєві (псевдонім Шевченків), щоб він на радощах не накоїв чого такого, що не личить. Бережи себе, мій голубе! Приїзди швидше до Петербурга, а на Україну не їди, про се просить тебе і графиня, а ти повинен послухатися її. У неї є про тебе гроші, вона поклала їх в банк, заким ти приїдеш. Білозерський радить тобі до Оренбурга не їздити, а дожидати на місці (в Новопетровському) "отставки" 776.

Лист сей з 75 карб, на дорогу прийшов до Тараса 3 червня. Не треба говорити, що діялося з страдальником в ту годину, коли він читав того листа. Хто вдатен розуміти хоч трохи те, що пережив Шевченко за десять років тяжкої неволі, той легко виобразить собі, яким животворним світом волі, яким цілющим теплом пронизав усього Шевченка лист Лазаревського з звісткою, що довго сподівана "гостя-надія" — амністія — тепер вже факт!

XVII

До "хурдиги" амністія повинна була прийти, переходячи через усі бюрократичні митарства, і доки вона не прийшла стежкою урядовою, доки її не оголосив своїм

приказом комендант форту, доти визволений великий мученик і *de facto* і *de jure* був ще все-таки "рядовим 2 роти" і мусив справляти військову службу. Амністія йшла вельми мляво, і доки вона припленталася до форту — багацько ще і фізичних, і моральних мук зазнав геній нашого слова. В "Записках" його, наче в зеркалі, ми день крізь день бачимо ті муки довготерпеливого ждання.

"Тепер, — читаємо в журналі його 16 червня 777, — коли найближчі мої начальники, фельдфебель і ротний командир (Косарев), довідалися про моє визволення, вони не ослобонили мене від муштри та від калавурних відбутків, одначе не заборонили, коли буде у мене вільний час, перебувати на городі. Я і за се їм сердешно дякую"

776 Чалий, с. 95.

777 Записки... — С. 15. — [(Кобзар. — Т. III) /387/

Визволений від перебування в казармі, поет впивається ца городі під своєю вербою — раюванням в самотності. "Відколи не забороняють мені перебувати на самоті, я незвичайно полюбив самотність. Люба самотність! В життю не може бути нічого більш солодкого, більш чарівного, як самотність. Найпаче перед лицем нені природи, коли вона квітчається, всміхається, під чарівним її впливом людина мимоволі поринає сама в себе і "бачить Бога на землі". Мені і перш не подобалася гучна діяльність або, ліпше мовити, гучне байдикування; а після того, як я перебув десять років життя в казармі, самотність мені здається дійсним раєм. Отже, все-таки не спроможен ні до чого взятися. До праці найменшої охоти нема. Цілі години, коли не лежу, так мовчки сиджу під моєю вербою, і, хоч би на глум, що-небудь заворушилося в голові. Отака нудьга напала на мене з 7 квітня, з того дня, як прийняв лист від Лазаревського. Воля і подорож усього мене проковтнули" 778.

Порада, висловлена Лазаревським в останньому листі — не їхати зразу на Україну, знівечила перший план подорожі. Перше Шевченко гадав, щоб, перепливши Каспійське море, поїхати в Катеринодар до Кухаренка і, "надивившись досхочу на оцю благородну людину, рушити через Крим, Харків та Полтаву, на Київ і Несвіж в село Чирковичі 779 до свого друга і товариша по заслання до Броніслава Залеського, а тоді через Вільну до Петербурга"; тепер же він примірковав інший, найближчий шлях до столиці: з Астрахані Волгою до Нижнього Новгорода, звідтіль диліжансом у Москву, "з Москви, помолившись за Фультонову душу, за 22 годин у Петербурзі". "Але ж! — прокидається у поета жахлива думка 13 червня. — Може скоїться, що я в своїй хламиді почимчикую до Уральська. Ще всього можна сподіватися".

Поет починає лаштоватися в дорогу 780: каже пошити йому торбу, насушити сухарів, виготовляє на дорогу шинку; піклується про книжки, щоб було що в дорозі читати і т. інш. Вкупі з тим міркує він в гадках і про дальший свій побут.

778 Записки... — С. [15 — 16 (Запис від 17 черв. 1857 р.)].

779 Рачкевичі. — Ред.

780 Записки... — [С.] 9 — 10 [Запис від 12 і 13 черв. 1857 р.)].

"Про живопись, — каже він, — тепер годі мені й гадати, я й перше не був добрим

художником, а тепер тим паче. Десять літ непрацювання спроможні і з великого віртуоза зробити корчемного балалаєшника. Я думаю взятися до гравюри /388/ aqua tinta. Гадаю, досить двох років на се. Потім переберуся на дешевий хліб до моєї України любої і там візьмуся за естампи. Першим моїм естампом буде "казарма" з картини Тенера. Окрім списків з великих творів, гадаю пустити в світ перегодом і власне чадо: "Притчу про блудного сина", припасовану до наших сучасних звичаїв, найпаче до звичаїв крамарського стану".

Коли поет, сидючи під вербою за своїм журналом, хоч трохи спекувався нудьги дождання і впливу військової неволі і, гадаючи про прийшле, відривався від сучасних обставин, найближче його начальство немов навмисне пильнувало, щоб розганяти його гадки і кидати його в ковбаню тих обставин і обов'язків жовніра, які тепер, зовсім натурально, стали поетові ще більш огидливими і тяжкими.

Увечері 18 червня приплив парохід з Гур'єва і привіз звістку, що упереджений проти Шевченка командир батальйону майор Львов їде на ревізію форту і залоги. Тараса погнали зараз прилаштовувати муніцію. "Яке гидке це прилаштовування, — пише він у журналі, — чи вже оце ще не останнім разом виводять мене на плац показувати, немов ту безсловесну животину? Сором і приниження. Трудно, тяжко, неможливо приголомшити в собі всяку людську повагу; стояти "на витяжку", слухати команди і рушати, буцім бездушна та машина".

На другий день майор Львов, "наче той Кроніон-тучегонитель, суне в темній хмарі на нас, безсловесних солдатів. Чекаючи на сього страшного судію і карателя, ті, що попропивалися до снаги, благають тепер лікаря, щоб прийняв їх до шпиталю, яко недужих, і таким чином лікар спасає їх від праведного суда "Кроніона-Громоносця". "Я, — каже Шевченко, — ніколи не ховався до шпиталю під отакі критичні години. Тремтить, було, серце, аж замирає, а я мащу вуси, одягаюся в мундир і стаю перед лице отця-командира. А лице у його з хмелю червоне".

"Першим ділом батальйонного командира було оббігати казарми та надавати по зубах фельдфебелям і солдатам, а ротних командирів і інших офіцерів повчити побатьківськи, як і що кому личить. Потім звелів виходити солдатам на огляд. Бідолашна рота, до якої і я належав, з ранку о 5 годині 24 червня, умита, причепурена, з намащеними вусами, вистроїлася на плацу, наче та іграшка, вирізана з картини. З 5 до 7 години рота все "рівнялася". О годині 7 явився сам судія і мордовав бідолашну роту до 12 години; насамкінець вилаяв жовнірів загальною солдатською лайкою /389/ і пострахав різками та шпіцрутенами". По обіді о годині 5 конфірмовані, а з ними і наш поет, ставилися перед лице Львова на гірший іспит. "Про сей іспит, — записує Тарас, — я був зовсім байдужим, яко людина наполовину вже визволена; але ж! Ледві став перед невблаганним судією, у мене не лишилося і тіні чого-небудь такого, що нагадувало б чоловіка, наполовину вже визволеного. Мене обгорнуло те ж саме почуття, яке і завжди обгортало, тяжко-болюче почуття; мене усього пронизало тремтіння. Ні, не почуття, а мертва нечулість пройняла мене. Скоро я глянув на ту дерев'яну, розмальовану постать, я обернувся внівець... Іспит відбувся так самісенько, слово в

слово, як і десять літ назад, на четвертину літери не побільшало його, ні поменшало. За те ж і я ні на зерно не рушив наперед по шляху військової освіти. Так само, як і в ті години, командир спитав у кожного з нас, за яку провинність пошановали його солодким для серця обов'язком жовніра?

"Тебе за що?" — спитав Львов у поета. "За написание возмутительных стихов, ваше высокоблагородие".

"Сподіваюся, що більш не писатимеш". Яке вражіння справив оцей огляд і іспит майора Львова на Тараса, про те читаємо в його журналі 781: "Минуло вже три дні, як поїхав від нас отець-командир, а я й досі не спроможуся спекатися того тяжкого вражіння, що нагнало на мене його коротке у нас перебування. Мої блискучі, мої рожеві гадки так приголомшив той огляд і всього мене так збентежив, що коли б в руках у мене не було листа від Лазаревського, так я зовсім би знесилів від оцього тяжкого вражіння. Хвала Богові, що є у мене в руках канва, а по ній можна виводити найрізноманітніші візерунки!"

Огляд і іспит Львова не були останнім вже актом гноби тельства і мордовання поета. Судилося йому на порозі з своєї "широкої тюрми" зазнати і пережити ще гірші вражіння.

781 Записки... — С. 27 [(Запис від 26 черв. 1857 р.)].

27 червня уночі, йдучи повз флігель, де жили офіцери, Тарас почув, що там співають нову для його пісню: "Коврики на коврики, шатрики на шатрики". Далі вже не можна було розібрати слів, бо співака взяв занадто густим басом, тоді одчайдуха п'яниця інженер Кампіоні, вийшовши з флігеля і побачивши Шевченка, вхопив його за руку і потяг до світлиці, щоб там познайомити з приїзжими, як він казав, /390/ "милыми ребятами". В світлиці на розісланому лямці сиділи і лежали "милые ребята", а перед ними пишалася піввідерна сулія з горілкою. Шевченко вирвався та навітікача — на пляц; а Кампіоні за ним, та й ну гукати на чергового унтер-офіцера і звелів йому відвести Шевченка в арешт на гауптвахту за те, що нібито поет "зневажив офіцера". Мусив поет ночувати в арешті. На другий день покликали його до коменданта. Усков дав йому прочитати донос від Кампіоні. Там було написано, що вчора Шевченко заподіяв йому, Кампіоні, образу, вилаявши в батька і в матір. "Я остовпів, — каже Шевченко 782, — прочитавши донос, а заспокоївшись трохи, питаю коменданта: "Порадьте, що мені діяти?" — "Нема другої ради, окрім попрохати у Кампіоні прощення, і щоб взяв свій донос назад; інакше, відповідно військовій дисципліні — ви арештант. У вас є свідки, що ви були тверезим, а він знайде свідків, що ви його лаяли".

"Я заприсягну, що се брехня".

"А він заприсягне, що правда; він офіцер, а ви... ви ще солдат".

"Ох, як же тяжко залунало оце слово! А я, — каже Тарас, — почав був забувати його". Мусив Шевченко, "наполовину визволений вже", одягти солдатський мундир і йти до Кампіоні перепрошувати. Дві години стояв поет у передпокою, заким Кампіоні вийшов до його. "Багацько було треба висловити просьб, перепрошування і приниження, доки Кампіоні наділив прощенням, але з "умовою, щоб я зараз же купив

четвертину відра горілки. Я послав по горілку, а Кампіоні послав до коменданта забрати свою ябеду. Принесли горілку. Кампіоні кличе своїх "благородных" свідків, і один з них каже до мене: "А що! не хотіли ви з доброї волі познайомитись з нами, як годиться людям благородним, дак ми вас примусили", — і все п'яне товариство зареготало".

От тепер читач мій легко спроможеться відповісти: чи можна було Шевченкові "любити і шанувати" таких от офіцерів? Чи можна було йому таких людей не вважати за "дурнів", за п'яниць та за "патентованих поганців"?

Не проминув і Косарев, щоб на останні дні перебування Шевченка в Новопетровському не завдати йому пекучого болю.

782 Записки... — С. 30 — 33 (Записи від 27 і 28 черв. 1857 р. — Кобзар. — Т. III.)]. /391/

Липня 6-го приїхав до форту з Астрахані якийсь татарин і пустив гутірку, що в Астрахані сподіваються, що під кінець серпня приїде туди великий князь генерал-адмірал Костянтин. "Капітан Косарев зараз імкнув, що треба лаштувати поважний калавур (а чей же з Астрахані князь поверне і до Новопетровського!) і до того калавуру, з ласки писаря Петрова, призначив і мене, — записано в журналі у Шевченка. — 7 липня, ледві задніло, погнали нас прилаштовувати аmunіцію; потім о годині 7 вивели на пляц. Вийшов і Косарев в усьому своєму осячому величчю, підійшов до мене, потрепав по плечу і мовив: "А що, брате, визволення!? Ні! ми ще зробимо з тебе видатного фрунтовика на правий фланг, та тоді і з Богом". І зараз же звелів капральному єфрейторові щодня по чотири години муштровати мене з рушницею. Мене кинуло в жах, як почув я такий наказ! От тобі і спокійна самотина на городі... Комендант, довідавшись про такі заходи Косарева, зробив йому нагану... Господи! чи приїде коли день мого визволення? Чи прийдуть коли такі дні, що я оцю сумну та правдиву хроніку читатиму, яко вигадку, яко сон?"

XVIII

Підлягаючи (бо не можна було нічого проти того вдіяти) такому гнобительству Львова, Кампіоні, Косарева і інш., чи можна ж було Шевченкові не нудитися, не страждати; найпаче коли він довідався, що амністія йому прийшла до Оренбурга не пізніш 15 мая, бо в той день невідома нам пані Ейсуня, пишучи до його з Оренбурга, вітала його в волею 783. "А воля моя, — сумує Тарас, — де-небудь у шинку з писарем гуляє: се певна річ, бо найбільші мої гнобителі займаються муштрою, пияцтвом, картами, а канцелярією кермує який-небудь писар Петров, повернений в солдати за шахрайство. Так воно заведено з давніх-давен, і вже ж коли б отакий лад зрушили задля якогось там "рядового" Шевченка, то се було б і проти заповіту батьків, і проти статуту".

За три дні після сього Тарас у листі до Лазаревського пише 784:

783 Записки... — С. [49].

784 Основа. — 1862. — Кн. III. — С. 11.

"Вже я списав цілий зшиток, що зладив на дорогу, вже і покривало від комарів, що

придбав собі на дорогу, у /392/ мене вкрали, а з Оренбурга ні слуху ні духу. Молю Господа, щоб оце був останній мій лист до тебе з оцього клятого форту".

Сподівався, нарешті, Тарас, що пошта з Гур'єва прийде і привезе йому волю 15 липня, а 16-го він покине "паскудний форт", а доки те буде, нудьга душила його. Розважав він її найбільш за все на городі, під своєю вербою. "Під оці тяжкі дні сподівання, — каже він 785, — журнал мій став мені таким чимсь неминуче потрібним, як хорому лікар. А друга річ, що я придбав собі на дорогу — чайник — став неминучо потрібним задля мого журналу, так само, як журнал для мене. Без чайника та без чаю я якось ліниво брався за журнал, а тепер аби налив склянку чаю, так само перо проситься в руки. Який добрий геній шепнув мені завести журнал! Ну, що б я робив цілий місяць! без краю довгий місяць! Все-таки оця робота (журнал) щодня кілька годин віднімає у моєї неволі та нудьги, котрих я неспроможен спекатися. Коли б не трапилося оцього тяжкого дождання, ніколи б і на думку мені не впало завести оцю еластичну мебель, на якій я щодня тепер так спокійно відпочиваю" 786.

Але ж чи то було дійсне відпочивання? А коли й було, так вельми короткий час. Нудьга занадто гнітила його, і він майже щогодини тільки й гадає, чи скоро прийде пошта та привезе йому волю. Навіть уночі сон його не брав, а коли й засне, так і тут ввижається йому те, що так вабить його до себе: Академія, Україна, приятелі: Куліш, Костомарів, Гулак, Лазаревський і інші 787.

785 Записки... — С. 41 [(Запис від 2 лип. 1847 р. — Кобзар. — Т. III)]

786 Ibidem. — [С] 59.

787 Див.: Записки... — 1 — 20 лип. [1857 р.]

Зазирніть у записки поета хоч з 9 липня, і ви, наче в дзеркалі, бачитимете, що діялося в душі його. Виображаючи поштовий човен, як він пливе, поет раз у раз позирає на вітрячок і відповідно простуванню вітру гадає собі, де саме той човен? Як він пливе? Чи скоро пливе? "Знявся свіжий вітер від норд-осту прямо в ніс нашому поштовому човну. Він тепер на відкритому морі кинув якір; а коли рушить, Господь відає" (9 липня). "Вітер той самий!.. Туга та ж сама" (10 липня). "Опівночі вітер перемінився і пішов на норд-вест" (11 липня). "Вітер той самий; значить, човен мусить дождатися оренбурзької пошти. Чим ближче до мене оця радісна подія, тим більш стаю я нетерплячим і /393/ полохливим. Сім тяжких років в оцьому невихідному заточенню не здавалися мені такими довгими і страшними, якоці останні дні мого мордовання" (13 липня). "Вітер той самий! Чи не час би йому взяти на норд-ост! О! як би він мене порадовав, коли б хоч к завтрьому повернув. Ліпше з одного разу ударити обухом, ніж пиляти дерев'яною пилкою дождання" (14 липня). "Вітер все той же — норд; хоч би на одну четвертину румба взяв на ост; все б таки було мені легше. Два літа плавав я по Аральському морю і ні разу не подивився на компас; а за оці останні, без краю довгі дні і ночі я вивчив його всіма сторонами. О вітре, вітре! коли б ти міг спочувати моему невсипущому горю, ти б ще третього дня був повернув на норд-ост, і я сьогодні сидів би вже аргонавтом з олівцем у руці на чердаці татарського корабля, що йде до Астрахані і останнім разом малював би вид своєї тюрми". (15/VII). "По заході

сонця заштиліло, а опівночі знявся вітер від зюйд-осту; вітер тихий, рівний, саме такий, якого треба на наш поштовий човен. Світом я зліз на найвищий шпиль скелі прибережної і сидів там до півдня. Не спостерігши на обрію сподіваного жаглика, я з тугою вернувся на огорог і взявся їсти шинку, що виготовив на дорогу" (16/VII). "Вітер все той же, немов зачарований" (17 липня). "По заході сонця вітер пішов на зюйд-ост; але слабкий, безнадійний! Чи буде, нарешті, край отакого скорботного існування, оцього одноманітного записування одноманітних безкраїх днів?" (18 липня). Нарешті 19 липня Тарас записує, що вітер пішов на норд, "я зрадив і почав ходити округи форту, і доки пробарабанили "зорю", я обійшов його чотири рази, значить, пройшов 12 верстов... Ніч ясна, прекрасна, я не пішов в альтану, а сів під вербою, щоб зручніш спостерігати вітер, дивлячись на вітрячок. О 12 год. ночі вітер перемінився, не поменшав; добра ознака..." Тим часом, доки Тарас писав 19 липня свій журнал, "вітер пішов на вест, і "Жайворонок" (другий поштовий човен) полетів з Новопетровського на Гур'єв. "Марудний вітер! тяжка невідомість", — так Шевченко кінчить свій журнал 19 липня.

Читаючи оці спостереження вітру, ми ясно бачимо, як Тарасову душу гризе нудьга, не дає йому спати, "люта туга, гризе і ганяє його наче на корді, навкруги городу..." 788. О, тяжко йому було в неволі! Тяжко довелося ждати і волі.

788 Записки... — 9 лип. [1857 р. — Кобзар. — Т. III. — С. 53].

Шевченко був певен, що 20 липня попрощається зі своєю /394/ тюрмою, так написав і до Лазаревського, і до Кухаренка, але вітер зробив інакше. "Що діяти! — сумує Тарас. — Посидимо ще за морем та підождемо погоди! Цілий день і ніч 20 липня вітер і не поворухнувся. Мертва тиша" 789. В неділю 21 липня Тарас пішов ранком до форту поголитися, йдучи, стрівся з унтер-офіцером Куліхом і від його першого довідався, що ранком о годині 9-й прилетіла "Ласточка" (поштовий човен). Поголившись, стиснувши серце, вертав він на город до своєї верби, стрів Бурцова і від його довідався, що прийшла нарешті його воля!..

789 Записки... — 10 і 20 лип. [1857].

XIX

Одначе і тут ще не наступив край мордованню нашого поета в широкій тюрмі. Канцелярська мертвота чи не хотіла, чи не спроможно їй було зразу зняти з Шевченка кайдани і зразу випустити його на волю. Вона, випускаючи його з новопетровської хурдиги, приборкала його. З Уральська прислали до новопетровського коменданта приказ лишень про те, що "рядовой Шевченко уволен в отставку". Але ж на те, щоб виїхати з Новопетровського і по дорозі ніде не зачепитися, треба було мати "установленный вид". Здавалось би: чого тут мірковати? Взяти батальйонному начальству написати і одіслати в Новопетровське, щоб доручили Шевченкові той "вид", та на тому і край. Ні, се було б вельми просто, було б зовсім по-людськи, та не було б по-канцелярському, було б "не по формі".

Комендант Усков, прийнявши приказ з Уральська, наказав ротному командирі Косареву виписати Шевченка з реєстру жовнірів і оголосити про се по роті. Більш нічого Ускову й не можна було зробити, і ніхто не тямив, що ж далі діяти? Де добути

Шевченкові "вид"? Комендант 23, липня повідав Тарасові, що не може видати йому білет на виїзд через Астрахань до Петербурга, бо немає ще приказа "по корпусу", і що коли того приказа не привезе наступна пошта з корпусу, так чи не доведеться Шевченкові плентатися до Оренбурга за "видом". Се значило зробити тисячу зайвих верстов! Про се Тарас не вельми ще сумує, сподіваючись, що в Оренбурзі за допомогою приятелів його Герна і Бюрно, він полагоди́ть свої діряві фінанси, але йому велика шкода, що він вже не застане в Петербурзі вистави /395/ в Академії художеств і надовго відтягнеться побачення його з граф. Толстими — добродіями його.

26 липня Тарас вислав до графа Федора Петровича лист з подякою за визволення. Міркуючи з Усковим далі, стали на тому, що треба подождати нової пошти. Щоб розважити нудьгу нового дождання, Тарас умовився з Фіалковським і з Обеременком іти в яр і там "чаєм шклянкою та горілки чаркою" справити "прощання". Але Фіалковський зрадив, бо загрався в "орлянку", і Тарас з Обеременком замість яру справили "прощання" під вербою. А вночі на 29 липня Тарасові наснилися Артемовський, Куліш, Лазаревський і "все дороге серцю". Під вечір того ж дня Шевченко змалював собі вид з Новопетровського, сподіваючись колись з того малюнку зробити акварельний малюнок. Вернувшись під вербу, він застав тут свого приятеля Обеременка і умовилися "завтра раненько піти в балку снідати".

З записок поета (5 серпня) відаємо, що 31 липня Усков несподівано згодився дати йому білет, і о 9 годині ранком 2/14 серпня р. 1857 Шевченко на рибальському човні поплив з Новопетровського на Астрахань.

Таким чином, Тарас Григорович Шевченко перебув в Новопетровському форті, яко "рядовий", шість літ і дев'ять з половиною місяців. В неволю полонили його 5 квітня р. 1847. Виходить, що взагалі в неволі його мордовано десять літ, три місяці і двадцять шість день. Час сей становить трохи що не четвертину всього віку поета і четвертину найліпшу, ту саме, коли талант його став широко розвиватися всіма сторонами. Розвиток його спинили і примусили невимовно тяжко страждати за Україну. Солдатська неволя, найпаче неволя, приміркована Обручовим, дійсно проковтнула, як мовив сам поет —

Моє не злато — сребро,

Мої літа, моє добро.

Вона проковтнула величезніший скарб не тільки України, не тільки Слов'янщини, а скарб усіх освічених людей.

Тепер, щоб виразніше зрозуміти добутки такої довгої і невимовно тяжкої неволі, уявім собі два образи того самого Шевченка: уявім його таким, яким ми бачили його в січні р. 1847, коли він бояриновав на весіллі у Куліша, і таким, яким він виїхав з Новопетровського форту.

З боку фізичного побачимо страшенну різницю.

Під "червону шапку" взяли Шевченка веселим, бадьорим, /396/ 33-літнім, з міцним здоров'ям, з густим руським волоссям на голові. З-під "червоної шапки", як мовив Костомарів, вернули його з здоров'ям навіки покаліченим, сивобородого, з головою

чисто лисою!

Духово-морального образу неволя і покалічення його організму фізичного не перемінили. "Усе оце моє, — каже Шевченко, — невимовно тяжке горе, усі різні недуги мої, усе приниження минули, ніби не чіпаючи мене. Найменшого сліду вони не лишили. Кажуть, що досвід єсть найлуччий наш учитель. Але гидкий досвід пройшов повз мене невидимкою. Мені здається, що я і нині (після заслання), точнісінько такий самий, яким був і десять літ назад. В мойому образі внутрішньому не перемінилася ні єдина риса. Чи добре се?.. Добре. І я з глибини моєї дякую Богові за те, що він не дав отому страшному досвіду зачепити своїми залізними пазурами моїх думок, поглядів і віровань, ясних, наче у дитини. Дещо вияснилося, покруглішало, набралось більш природного розміру і вигляду, але все те є добутком старого Сатурна, що летить незупинно, а не добутком гіркого досвіду" 790.

790 Записки... — С. 21[— 22 (Запис від 20 черв. 1857 р.)].

ТАРАС ШЕВЧЕНКО

в дорозі з заслання

(2 СЕРПНЯ 1857 ДО 27 БЕРЕЗІЛЯ 1858 р.).

І примиренному присняться

І люде добрі, і любов,

І все добро, і встане вранці

Веселий, і забуде знов

Свою недолю; і в недолі

Пізнає рай, пізнає волю

І всетворящую любов.

Шевченко ("Кобзарь". — Т. II. — С. 188)

І

За три дні переплив Шевченко на хисткому човні Каспійське озеро-море і о 5 годині вечора 5/17 серпня 1857 р. дістався в Астрахань. Колишня столиця татарсько-астраханського царства, а тепер місто портове не сподобалося Тарасові. Підпливаючи до Астрахані, поет бачив біля берега сотні кораблів і цілий ліс щогол і гадав собі, що Астрахань — щось похоже на Венецію під час дощів, але ж... Побачив, що, хоча рукав Волги завбільшки як Босфор і підперізує, але не Золотий Ріг, "а купу гною смердячого". Кажучи правду, що могло сподобатися поетові в Астрахані? Хоча він цілих сім літ нічого не бачив, опріч дикого степу та убогих будівль казарменних у Новопетровському, а проте його чуття художницьке не вияловило, любов до зграбного, до гарного не виснажилася. Тим часом Астрахань і тепер ще місто майже не культурне, а тоді тим паче. "Будівлі убогі, на улицах брудота, ні готелів, ні путящих ресторанів нема; крамниці убогі, тільки бібліотека мізерна, жіноцтво неприродно біле і переважно сухорляве. Панує твар комлицька 791. Вираз її простодушний і рахманний". Тарас спостеріг, що ліпші слуги і робітники з комликів. "Житло комликів, — каже він в своєму журналі, — кибітка, професія — рибальство і взагалі важкі роботи".

791 Калмицька. — Ред.

Ще в Новопетровському Шевченко приміркував собі їхати з Астрахані до Нижнього Новгорода водою по Волзі. /398/ А припливши в Астрахань, довідався, що парохід вернеться з Нижнього нешвидко і попливе назад з Астрахані після 20 серпня. Плисти на пароході в каюті Тарасові бракувало грошей. Треба було плисти на барці, що йтиме на буксирі у парохода. Купивши білет на плавбу, мусив він сидіти в Астрахані і нудитися більш двох тижнів, доки рушить парохід. В Астрахані перебував тоді в якихсь урядових справах плац-ад'ютант Бурцов. Тарас заквартировав у його, але не надовго, бо Бурцов заходився дружитися; 17 серпня мусило бути весілля; тим-то Тарасові треба було знайти собі іншу квартиру. Попошукавши днів зо два, він, нарешті, знайшов якусь комірчину за 20 коп. денно і перебрався сюди 12 серпня. Переночувавши на новій квартирі, вранці пішов Тарас відчинити віконницю. Ледві став відчиняти, "якийсь бородач" линув з вікна поміями і, звісно неумисне, облив Тараса, та ще, каже Шевченко, "мене ж і вилаяв, кажучи, що мене чорт носить так рано попідвіконню". І я вилаяв його "старим ослом бородатим", — признається Тарас 792.

В новому чужому місті приїзжій людині, що не має там ні діла, ні знайомих, завжди нудно сидіти, та ще отак, як Шевченкові, що вирвався з неволі і, натурально, жадав швидше дістатися до столиці. Треба було чимсь розганяти нудьгу і де-небудь дівать нудний час доживання парохода. Річ натуральна — оглядати місто. Тарас так і робить: вештається по брудних улицах Астрахані і бачить, що "Астрахань просто острів, перерізаний кількома смердячими болотами. Будівлі порозкидані, і всю оту величезну та незграбну, сіру купу валяви увінчують зубчасті білі мури кремля та стрійний собор велеліпний на п'ять бань московського штибу XVII віку. Губернаторський дім здається озією, як прирівняти його до сусідніх халупчин; під домом репрезентанта вищої адміністрації — крамниці з кумисом". Обійшовши усі улицы, поперечитувавши усі великі й малі вивіски, провідавши і книгарню, взагалі огледівши Астрахань, Тарас виводить з сього огляду, що "се місто погане, зовсім нікчемне, осоружне", і каже: "усяке місто, хоч би таке, як Белебей в Оренбурщині, повинно б справити добре вражіння на людину, що отак, як я, чевріла сім років в пустині голій. Отже зі мною не так сталося: значить, я ще не зовсім здичавів.. Се добре!" 793.

792 Записки... — С. 100. [(Запис від 13 серп. 1857 р.)].

793 Записки... — С. 92 — 98. [(Записи 6, 7, 8, 9, 10 серп. 1857 р.)].

На другий тиждень обставини і умови перебування Шев-/399/ченка в Астрахані перемінилися трохи на ліпше і та переміна зробила добрий вплив на його дух.

Одночасно з ним були визволені з Новопетровської хурдиги декотрі поляки, що справляли там тяж покуту за любов до волі рідного краю. Між ними був і Фіалковський. Одночасно з Шевченком і вони припливли в Астрахань. Тут повітав їх земляк їх лікар Зброжек Тимко, годованець київського університету. Довідавшись від своїх земляків, що й Шевченко визволений з неволі і по дорозі перебуває в Астрахані, Зброжек подав про се звістку своїм знайомим українцям, які були на той час в Астрахані: Іванові Клопотовському, Незабитовському, Одинцеві і ін., дітям київської Alma Mater-і. Дехто з них, як от Клопотовський, перебуваючи у Києві, особисто знав Шевченка, і всі вони

глибоко шанували його як національного поета і страдальника за волю і добро рідного народу. Усі вони кинулися вітати Шевченка в його комірчині.

15 серпня в журналі Шевченка Клопотовський власною рукою записує, що в той день він повітав "з превеликою радістю в далекій чужині старого свого професора, найдорожчого та любого поета; повітав його яко батька, яко брата, яко друга великого"

Не тільки українці, але дехто з великоросів з ентузіазмом вітали визволеного з неволі поета. Так Федор Чельцов у Шевченковому журналі 16 серпня "вельми дякує Богові, що сподобив бути кілька годин укупі з батьком милим Тарасом Григоровичем Шевченком".

Поляки теж не відстали й собі. "Славетний Кобзарю народний! — вітає Тараса Зброжек. — Твоє теперішнє перебування серед нас робить мене зовсім щасливим і оці години ніколи не зникнуть з моєї пам'яті. Стократ благословляю оцей день великий, коли небо дало мені спізнати особисто Тебе, великого і непохитного оповідача правди". (Записки... — С. 103).

В Астрахані перебував тоді саме багатир-мільйонник О. О. Сапожников. Шевченко знав його ще року 1842 невеличким хлопчиком. Тепер він відав, що Сапожников живе в Астрахані і, проходячи раз по одній улиці, помітив великий будинок з написом: "Дом Сапожникова"; але, згадавши, що Сапожников "на астраханському обрію є зорею брильянтовою, та ще й безплатним метрд'отелем", Тарас не пішов до його. Тим часом Зброжек 15 серпня переказав Сапожникову, що Шевченко в Астрахані, і на другий день Сапожников і Шевченко оновили стару /400/ знайомість. В особі Саножникова Тарас зустрів людину просту, добру і високоблагородну. Отож новим і старим знайомим Шевченка прийшла добра думка пошанувати нашого поета гуртовим бенкетом.

От що пише Шевченко про другий тиждень свого перебування в Астрахані: "З 15 до 22 серпня у мене в курявій і брудній Астрахані було таке світле свято, якого на моєму віку мені ще не траплялося. Земляки мої, більшість їх кияни, так щиро, так радісно, так по-братерськи повітали моє визволення з неволі і свою гостинність так розгорнули, що не дали мені самому провадити свої записки, а взяли на себе".

Очевидна і зовсім натуральна річ, що астраханські привітання окрилили, підбадьорили свіжою силою дух поета, так як ту квітку, причавлену спекою, бадьорить і свіжить чиста, свіжа роса. Привітання астраханські були першим ступнем по тій стежці, де українці свідомо справляли свій святий обов'язок прилюдного і заслуженого пошанування генія рідного слова і великого страдальника. З Астрахані почався прилюдний суд і осуд тієї великої історичної несправедливості тяжкої, що заподіяно над Шевченком 30 мая 1847 р.

"Спасибіг вам! — дякує Тарас своїм астраханським прихильникам. — Ви наділили мене таким щастям, ви надали мені таких радощів, що моє вдячне серце ледві їх вміщує. Пам'ять про оці найщасливіші дні я не до прозаїч них записок своїх заведу, а схочу в скарбниці серця свого" 794.

Сапожникову тоді саме треба було з усією своєю родиною їхати теж до Петербурга. Він найняв собі до Нижнього Новгорода той самий пароплав "Князь Пожарський", на

буксирній барці котрим бажав плисти і Шевченко, і купив собі білет. Тепер Сапожников прохав Шевченка подорожувати з ним у каюті.

Тарас згодився: куплений білет він віддав капітану парохода, просячи подарувати його першому злидареві. Капітан "Князя Пожарського" Кашкін 795 на той білет взяв замість одного п'яťох злидарів, що не спроможні були навіть по одному карбованцю заплатити за переїзд до Нижнього.

22 серпня "Князь Пожарський" рушив з Астрахані.

794 Записки... — С. [103] — 104. [(Запис від 23 серп. 1857 р.)]

795 Кишкін. — Ред. /401/

II

Не по рудому киргизькому степу пустині подорожував тепер Тарас, не по "заспаних хвилях" моря Аральського плив він тепер. Перед очима поета розгорнувся широкий, блакитно-сріблястий шлях красуні Волги, облямованої зеленими, часто стрімкими берегами. І плив тепер Тарас не в гурті темних, часом п'яних, зневолених жовнірів, а в товаристві людей освічених і прихильних до його. А проте всі обставини плавби на "Князю Пожарському" запевне зворушували в Тарасовому серці пережите тяжке минуле... і, певна річ, нікому не чуте питання: за що? — не раз здійсалося на серці у поета. Хоч би яке любляче, м'яке, всепрощаюче серце не було у чоловіка, він довіку не спроможен забути незаслуженої тяжкої наруги і зневаги, та ще таких, яких зазнав Шевченко.

Забути їх живій людині — значить, забути самого себе. А чи се річ можлива? Можна простити їх, але забути не можна. Я ще раз певен, що, пливучи з Астрахані, Шевченкові не можна було не нагадати плавби і по Аральському озеру, і по Уралу в Гур'єв-городок, і по Каспійському морю човном до Новопетровського в жовтні 1850 р. Я певен, що споминки його в ту годину бризкали кров'ю з самого серця так, як колесо "Князя Пожарського" бризкало срібною піною.

Пливе "Пожарський". Носом своїм він ріже-оре скляний шлях Волги і гуде тихо, поважно, наче він гордує, що везе на собі найдорогоцінніший скарб України. Природні обста вини надають ще більш гордоців і торжественно-тихого бенкету. "Ночі тихі, місячні; чарівничо-поетичні ночі. Волга понялася прозорим туманом і, немов те зеркало безкрає, відбиває в собі красуню ніч, бліду, чарівну ніч. Відбиває і стрімкий берег, інде порослий купами зелених дерев. Декорація невимовно гарна". Вона солодким спокоєм напоювала і заспокоювала збентежені Тарасові нерви і, наче та ніжна няня, голубила-присипляла і запевняла, що ні барабан, ні "заря" не потурбують уже ізмученого серця поета. Замість барабана і "зари" покриває гук інший: покриває німа гармонія привабливої, чарівної краси природи, та задушевний голос скрипки, що серед тихої ночі так чарівно, мелодійно лунає з чердака пароплава. Шевченко взагалі любив музику, а скрипку тим паче. І от він слухає вже третю ніч, як на пароході вільновідпущений з кріпаків розливає чарівні гуки Шопенових мазурок. /402/ "Оцих слов'янських пісень, сердечно-глибоко сумних, я ніколи не наслухаюсь, — пише Шевченко 27 серпня. — З тієї скрипки, — додає далі поет, — вилітають стогнання і

зливаються в один стогін, протяжний та суворий. Чи скоро ж сей стогін долетить до твого вуха, наш Боже праведний?" — питається поет.

Нові обставини, нове товариство інтелігентних людей і воля так впливали на Тараса, що першими днями плавби він не спроможен був ні до чого взятися, навіть ретельно не писав кілька день свого журналу. "Усе нове товариство, подорожні люде, — пише Тарас в журналі, — такі щирі й приязні, прості, що я з радощів не тямлю, що й робити, тільки то назад, то наперед бігаю по чердаку, неначе той школяр, що вирвався з школи. Отакий несподіваний зненацька контраст не дає мені прийти до себе. Людське поводження зо мною здається мені чимсь неприродним, неймовірним..."

А властиво в поводженню з Тарасом його подорожніх товаришів не було нічого незвичайного. Десятилітнє життя в казармі в пустині, життя зневоленням жовніром налило в душу до його такої нелюдської трути, що діло звичайної уваги і приязні людської здавалося йому незвичайним чимсь. От з отих підкреслених вгорі слів ще раз бачимо, які були відносини до Шевченка на заслання і які умови життя довелося йому перетерпіти.

Сапожников дав Тарасові багацько книжок і нових журналів. Коли перші вражіння нових обставин трохи втихомирилися, Тарас пильно взявся до духового корму: взявся читати. Кілько то часу він майже нічого не читав; нова література, нові напрямки, слово, трохи визволене по смерті царя Миколи з цензурної неволі, не доходили до Новопетровської тюрми. Тим-то тепер Шевченко походив на чоловіка, що довгий час голодував, животіючи єдине хлібом та водою.

Капітаном на пароході трапився чоловік освічений, охочий до ліберальних та артистичних творів письменства, яких у його в портфелі було чимало в запасі. І от 2-го дня вересня на "Пожарському" в каюті капітана пішли літературні читання. Читали твори Венедиктова 796, Салтикова-Щедріна, "Полярную звезду" Герцена і в ній твори повішеного 14 грудня Рилєєва: "Войнаровський", /403/ "Наливайко", й інші з минулого історичного життя України... Шевченко впивається змістом і думками тих творів. В журналі своїм 5 вересня під впливом читаного поет пише: "Гоголе, наш безсмертний Гоголе! Якими радощами раділа б душа твоя благородна, побачивши навкруги себе таких учеників геніальних (як Салтиков). Други мої, щирі мої! Пишіть, подавайте голос за оту чернь горопашну, за отого смерда безсловесного, зневоленого".

736 Бенедиктова. — Ред.

Завжди помічаємо ми, скоро стрінеться Шевченко з освіченими людьми чи з новими звітками часописними, першим ділом і більш за все займає його питання про визволення кріпаків. І скрізь помічаємо ми, що десятилітня неволя не викоренила у Шевченка благороднішого бажання визволення кріпаків з неволі.

Але природа наділила нашого поета не тільки огнем любові до чоловіка, до волі й світу: вона дала йому й огонь ненависті, огонь гніву й обурення проти неправди, неволі, проти гнобительства й утисків. Проти прихильників кріпацької неволі він так обурювався, що не спроможен був інколи провадити з ними звичайну бесіду.

В дорозі ми й стріваємо саме такий приклад. 9-го вересня в каюту до капітана

зібралось подорожнє товариство пити чай. Прийшов з другого парохода капітан Яків Возницин, дідич з Тверської губернії. Спостерігши з розмови, що Возницин, хоч "і ліберал, а про скасування кріпацтва говорить з невітією", Тарас не схотів вже й говорити з ним.

Думав був Тарас, пливучи пароходом, малювати образки з красовидів Волги і виготовив на те альбом. "З кожною годиною береги Волги стають більш привабливими, читаємо в "Записках" 29 серпня. Заходився був зробити з одного місця нарис. "Овва! річ зовсім неможлива: чердак тремтить, і контури берегів швидко переміняються. Мушу попрощатися з колишньою своєю Новопетровською гадкою змалювати береги Волги". Одначе коли випадала зручна година під час стоянки пароплава, Тарас пильнував скористати ту годину і зробити малюнки. Так от він малював комишинську пристань і правий берег Волги біля Комишина 797 і інш. Вельми бажав він змалювати нарис з так званої могили Степана Разіна, але не пощастило йому: повз могилу пропливли перед світом, коли ще було темно.

797 Камишина. — Ред.

Почавши з Саратова, встають перед Тарасом живі свід-404/ки того тяжкого мордовання, яке справляли над ним в лиходійному про його р. 1847.

Як вже відаємо, Миколу Костомарова, видержавши цілий рік у тюремній фортеці, повернули на службу в канцелярію губернатора в Саратові. Тут перебував наш історик, аж доки не визволено його коронаційним маніфестом царя Олександра II 26 серпня р. 1856. Навесні р. 1857 Костомарів поїхав за границю, щоб видихати хоч трохи життя на заслання і освіжити свій дух духом життя і природи європейської. Під час проїзду Шевченка Костомарова в Саратові не було, жила там тільки блага неня його, що переїхала до Саратова зараз, скоро р. 1848 привезено туди її сина.

30-го серпня "Князь Поморський" зупинився біля Саратова. Тарас зараз подався до Тетяни Петрівни. "Блага бабуса, — читаємо в "Записках", — по голосу мене пізнала; але, подивившись на мене, стала непевною: чи не помиляється вона. Коли ж запевнилася, що се більш ніхто, як я, вона, наче сина рідного, привітала мене радісними поцілунками та щирими слізьми. До першої години ночі я сидів у неї. І Господи! чого тільки ми з нею не нагадали! про що ми не балакали! Вона показувала мені і листи свого Миколи з заграниці, і лепісточки фіялок, що він прислав до неї в листі, писаному з Штокгольму 798 30 мая. Сей день нагадав нам тяжкий день 30 мая року 1847-го, і ми, немов діти ті, заридали" 799.

Шевченко списав тоді Тетяні Петрівні відомі вже читачам моїм вірші: "Весело сонечко ховалось", вірші, писані 19 мая 1847 р., з того приводу, що, сидячи в арешті, він побачив з вікна, як неня Костомарова, приголомшена лихом, проходила повз вікна і була з скорбот та журби "чорніша чорної землі..." 800.

На другий день за півгодини до того, як "Князь Пожарський" ладен був відчалювати від Саратова, в капітанську каюту прийшов Петро Чекмарьов і, привітавшись, промовив до Шевченка, що "Марія Григорівна 801, людина нам невідома, ваша землячка і поклонниця, наказала мені переказати вам її сестрин

поцілунок і привіт з бажаною волею".

798 Стокгольм. — Ред.

799 Кобзарь — Т. III. — Записки... — С. 108. [(Запис 31 серп. 1857 р.)]

800 Русск[ая] старина. — 1880. — Кн. III. — С. 601.

801 Солонина. — Ред.

Чекмарьов привітав нашого поета і від "сара-/405/тівської братії". Тарас "довго себе не тямив від такого несподіваного щастя" 802.

З Саратова вісім день плили до Симбірська: погода мінялася, звісно, вересень, і не давала Тарасові малювати. Пливучи повз одиноку голу гору "Царев курган", куди б то цар Петро I, плаваючи по Волзі, заходив, Шевченко згадує гору біля села Гудзівки в Звенигородському повіті в Київщині й каже: "Може, і Гудзівську гору який великий пан освятив тим, що був на ній, але земляки мої якісь не вдатні до того, щоб зберегати в своїй пам'яті отакі вчинки. Либонь, чи не домірковалися мої земляки, що коли цар зійде на отаку от гору, то се вже не дурно і треба сподіватися, що він зробив се на те, щоб своїм невситимим оком оглянути і, коли він вояка, дак спостерегти, скільки за одним разом можна вбити вірнопопдданих; а коли він, крий Боже, агроном, так ще гірш, найпаче коли трапиться, що там околиця не родюча. Він тоді "высочайше повелеть соизволит" зробити її родючою... От тоді й заходяться потом та кров'ю хрестян гноїти неродючі солончаки (млаки...)".

802 Записки... — С. 109. [(Запис від 1 верес. 1857 р.)].

Вабило Тараса зайти в Симбірськ та подивитися на пам'ятник російському історіографові Карамзину. Не поталанило: "Пожарський" увечері вже пристав до Симбірська, та ще як на те ж: дощ, сніг, сльота осіння, болото по коліна. "Другий оце раз, — пише Тарас у журналі 9-го вересня, — проїзжаю повз Симбірськ і не таланить мені побачити пам'ятник. Першим разом мене везли через Симбірськ р. 1847-го. Тоді було не до пам'ятника: тоді мене притьмом треба було нащось в Оренбурзі і фельд'єгер на осьмий день примчав мене туди".

13-го вересня "Пожарський" спинився біля Казані. Тарас, вийшовши на берег, пішов до міста і зайшов в університет, щоб розпитатися, чи не скаже хто, де тепер його київські товариші, кириломефодіївські братчики Андрузький і Посяда, заслані того ж таки р. 1847-го в Казань, щоб тут кінчили університет? Марна праця! Про своїх союзників він нічого не довідався, а тільки вразив своє серце несподіваною сценою: вийшовши з університетського двору на улицу, почув він барабан і побачив натовп людей, що проводив якогось злочинця на кару катуванням. Поміж людьми, що бігли подивитися на його гидку процесію, помітив поет молоденьку дівчину з "ка-/406/теринкою" і обідранця-хлопця з тамбурином... Поетові "стало не то, щоб сумно, а якось занадто паскудно" і він швидше вернувся на пароплав.

Поміж подорожнім товариством траплялися іменинники. Вже ж Сапожников не забував справити чи іменини, чи день народження і таким чином кілька разів за всю дорогу водою були веселі товариські бенкети. Нарешті ранком о годині 11-ій вересня 20 дня "Князь Пожарський" приплив і об'якорився біля Нижнього Новгорода 803.

III

День 20 вересня був морозний, сонечко привітливо освітило Нижній Новгород і прегарні околиці його. Ясно було і на душі в Шевченка. Він проїхав 2/3 своєї дороги; поперед його вже невелика частина і не такого трудного шляху: 1½ дня до Москви кіньми, а там за 24 години залізницею до Петербурга; виходить, що через 2-3 дні він обійме своїх друзяків щирих Лазаревського і Гулака; поцілує руку своєї "заступниці святої" графині Анастасії Толстої і, головна річ, побачить свою Alm-y Mater — Академію. Певна річ, що такі ясні надії світили в Тарасовій душі, коли він вийшов на берег. Перш за все він пішов у гімназію до Бобржинського 804, свого земляка і годованця київського університету. Бобржинського не було в господі. Тарас пішов оглядати місто з його кремлем і з стародавніми церквами. Стародавній штиб цікавив його, яко художника. Оглянувши пам'ятник Пожарському і Мініну, Тарас знайшов, що сей пам'ятник — "копієчний ганебний подарунок від невдячних нащадків". Церкву св. Юрія, будовану ще в XVII в., він признає красунею, а новий собор йому не подобався: "будівля гідка, просто величезна ступа з п'ятьома короткими товкачами".

Не заставши й другим разом Бобржинського в господі, Тарас пішов на квартиру до Сапожникова. Тут зустріла його така несподівана звістка, що знов збентежила йому заспокоєну було трохи душу. Управитель пароходного товариства Микола Брилкін повідав йому, що прийшов наказ з поліції, скоро Шевченко припливе до Нижнього, зараз повідомити про те поліцію.

803 Записки... — С. 123.

804 Бобржицький. — Ред. /407/

"Хоч я і бував в бувальцях, — читаємо в журналі поета 20 вересня, — а проте оця несподіванка вельми мене збен тежила". Що воно за притичина і з якої речі — ніхто нічого не відав.

Перенісши свій пакунок з пароходу до Брилкіна і ждучи, чого там довідається Брилкін в поліції, Тарас пішов третім разом до Бобржинського. Щирий земляцький привіт, теплі обійми трохи заспокоїли Тараса. На другий день, за порадою Брилкіна й Овсянникова, Шевченко став на тому, щоб прикинутися хорим і "лицемірством перемогти подлість, і до 1-ї години лежав, читаючи "Голоса из России", але остогидло лежати, він пішов попрощатися з Сапожниковим, що поїхав далі до Петербурга. "От тобі й Москва, от тобі й Петербург, і Ермітаж, і Академія!" — тужить поет у "Записках" і не диво, що з наболілого серця його виринається "проклін корпусним і іншим командирам, безкарним мучителям".

Зараз побачимо, що така жорстка фраза буде доволі м'якою, коли зрозуміємо, що через канцелярську дурницю поет трохи знов не попав в хурдигу і все-таки мусив трохи не півроку перебути в Нижньому Новгороді.

Амністія, дарована Шевченкові царем Олександром II в квітні 1857 р., не була повною. Велено було визволити його з військової служби, але заборонено приїздити йому до обох столиць — до Петербурга і до Москви; не дозволено їхати на Україну, а перебувати в Оренбурзі. Про це оренбурзький генерал-губернатор граф Перовський

повідомив 28 мая 1857 р. (день в день через 10 літ після конфірмації Шевченка) начальника 23 пішої дивізії (до неї належала залога Новопетровської фортеці). Від начальника дивізії такий приказ пішов до начальника 1-го батальйону в Уральськ. Цілий місяць треба було на те, щоб командир батальйону послав відповідний приказ своїм підручним в Новопетровське. Тоді саме, коли командир 1-го батальйону Львов робив огляд Новопетровської залоги і муштрував Шевченка прилюдно, у його в канцелярії в Уральську лежав уже приказ про амністію і тоді-то, себто 26 червня, помічник його підполковник Михальський написав приказ до ротного командира капітана Косарева, що заслані в Новопетровську залогу жов ніри Хрибчинський 805, Ольшевський, Фіалковський,

805 Храбчинський. — Ред.

Доморацький (все поляки) і Тарас Шевченко по царському /408/ приказу визволені з військової служби; Михальський наказав Косареву вирядити їх в Уральськ поштовим човном через Гур'єв-город.

В приказі Михальського ніже єдиного слова не було про те, що Шевченкові заборонено було їхати в столиці і на Україну. Чому про се не написав Михальський, трудно вгадати. Може, він гадав, що те обмеження треба було таїти і повідати про його Шевченкові тоді лишень, коли він прибуде в Уральськ? Вже ж він був певен, що наказ його буде справлено свято, слово в слово, і Шевченко неодмінно прибуде до Уральська. А може, то була просто писарська помилка — хто його вгадає. Новопетровський комендант Іраклій Усков в листі до Шевченка 7 січня 1858 р. між іншим про отой приказ Михальського висловився так: "Отой Михальський написав галіматні (нісенітниці) про ваше визволення з війська..."

Іраклій Олександрович Усков був добряга і сердечно спочував Тарасові. З приказу Михальського він бачив, що жодного обмеження Шевченкові не прописано; значить, до Уральська його кличуть єдине на те, щоб видати йому "указ об отставке"; але ж "указ" можна і переслати, а плентатися за тисячу верстов, щоб взяти той "указ", се ж буде нове мордвання Шевченкові. Міркуючи так гуманно і логічно, майор Усков згодився, щоб Шевченко не ходив до Уральська, і видав йому проїзний білет до Петербурга, а до командира батальйону написав, що коли Шевченка кликали до Уральська на те, щоб видати йому гроші на дорогу, дак Шевченко відцурався тих грошей; коли ж його кликано на те, щоб видати йому "указ об отставке", дак Шевченко прохав переслати йому той "указ" через Академію художеств у Петербург, де він житиме".

Здавалося, усе гаразд. Тим часом 23-го серпня прийшла з Уральська звістка до Ускова про ті обмеження, які в амністії постановлено задля Шевченка! Усков спостеріг халепу. Властиво кажучи, жодної помилки він не вчинив, але ж військова формалістика та дисципліна вимагали, щоб Косарев вирядив Шевченка до Уральська, ретельно справляючи наказ свого начальника. Оце раз; а друге — ще гірш: Усков дав Шевченкові в білеті дозвіл їхати туди саме, куди їздити Тарасові цар заборонив!

Усков переполюшився і ту ж мить послав в Астрахань наказ до свого ад'ютанта

Бурцова, щоб він, коли Шевченко ще в Астрахані, спинив його, відібрав проїзний /409/ білет і вирядив до Уральська. А коли Шевченка в Астрахані вже нема, дак зараз відіслати до поліції в Нижній Новгород, в Москву і Петербург прохання його, Ускова, щоб зараз спинити Шевченка, скоро він туди приїде.

На превелике щастя, тоді, коли Усков писав своє послання до Бурцова, Шевченка не було вже в Астрахані. Але якої знов лихої долі зазнав би наш горопаха, коли б був посидів в Астрахані ще з тиждень? Мусив би безапеляційно знов перепливати через Каспійське море і подорожувати до Уральська, а далі й до Оренбурга і там сидіти знов в "широкій" тюрмі. Мабуть, лиха доля на сей раз заспала, а добра тим часом посприяла Тарасові.

Бурцов одержав папери від Ускова 29 серпня, коли "Князь Пожарський" з Шевченком підпливав вже до Саратова. Довідавшись, що Шевченка нема вже в Астрахані, Бурцов післав по адресі прохання Ускова і, певна річ, додав і від себе звістку Нижегородській поліції, що Шевченко пливе на "Князі Пожарському". Ся звістка попередила Шевченка, прийшла до Нижнього Новгорода раніш, ніж приплив "Князь Пожарський". І от поліція повинна була відібрати у Шевченка білет і самого його повернути до Уральська! 806

"Що ж його тепер діяти з такою пригодою? — журився Тарас. — Коли б не порада добрих людей, так, — каже він 807, — довелося б мені тепер сидіти за ґратками і дожидати "указа об отставке" або просто кинутися в обійми красуні Волги. Здається, останнє чи не було б легше".

Поліцмайстром у Нижньому Новгороді був тоді гвардії полковник Лапа 808, а помічником у його Кудлай, люди освічені. Вони розуміли, що вимагання повернути Шевченка до Уральська було б нелюдським мордованням чоловіка, і так вже доволі вимученого, і що тут, oprіч нікчемного * формалізму, нема про що й говорити. До того ж і губернатором тоді в Нижньому був чоловік трохи ліберальний, Муравйов (не той, що потім вішав людей у Вільні). Нарешті і час тоді був в Росії — добрий: над нею витав дух оновлення і, здавалося, над нею сходить сонце волі і правди.

806 Русск[ая] стар[ина]. — 1891. — [Кн. V.].

807 Записки... — С. 124. [(Запис від 2 верес. 1857 р.)].

808 Лаппо-Старженецкий П. В. — Ред.

Тим-то поліція не турбувала Шевченка. 1-го жовтня Лапа з лікарем Гартвігом завітали до його і списали про-/410/токол, що поет слабує на якийсь довгий недуг. Тарас став певним, що подорож його до Оренбурга річ непевна тепер 809.

Губернатор Муравйов, давши Шевченкові дозвіл перебувати "до одужання" в Нижньому Новгороді, післав в Оренбург лікарське свідоцтво Гартвіга. А сам Шевченко, за порадою добрих приятелів, а більш за все графині Толстої, післав просьби: в Оренбург — до нового генерал-губернатора Катеніна, щоб не вимагали від його приїзду в Оренбург і в Уральськ за "указом"; а в Петербург до графа Федора Толстого, щоб виклопотав йому дозвіл хоч на два роки приїхати до столиці, повчитися в Академії.

Уся оця нова переписка неминуче мусила дізнати проволоки через те єдине, що

залізниці тоді з Нижнього Новгорода ще не було, а пошта ходила собі повагом. Мусив поет сидіти в Нижньому Новгороді і "хоровати", доки не прийде та чи інша відповідь. Надії більш було на добру відповідь.

809 Ibidem. — С. 128.

IV

Ждати відповіді довелося Шевченкові трохи не цілого півроку. Не можна сказати, щоб за сей час життя його в Нижньому Новгороді траплялися які незвичайні пригоди, щоб видавалися лихою чи доброю стороною; до таких можна хіба зареєструвати невдатне сватання його до Піунової та приїзд до Н[ижнього] Новгорода його великого друзяки артиста Михайла Щепкіна.

Звісно, і без таких надзвичайних випадків життя його не йшло рівною ходою, як воно йде у людей звичайних: повно у йому переходів, перемін у становищі духа, повно енергії, як завжди буває з такими, як Тарас, великими і глибоко перейнятливими людьми. Прокидалося те фактами дрібними, але прокидалося під барвою, властивою тільки людям видатнішим. Жодного дрібного вчинку в житті Шевченка не треба й не годиться нехтовати. Тим-то ми й переглянемо життя його в Нижньому Новгороді день скрізь день.

На знайомості в Нижньому Новгороді з людьми інтелігентними Тарасові недостатчі не було. Нижегородці щиро розсердо і гостинно вітали його, і ми вважаємо за обов'язок /411/ висловити сердечну подяку українців нижегородцям за привітну гостинність до нашого поета. Ледві чи була в Нижньому Новгороді така освічена господа, щоб двері її не були навстіж відчинені задля віщого Кобзаря України. Не тільки люди звичайні, але й люди видатніші, аристократи, багатирі, князі, починаючи з губернського маршалка, вважали за честь і шанобу для себе знайомість з тим, кого три місяці назад капітан Косарєв велів муштровати прилюдно на плацу по кілька годин щодня.

Окрім Брилкіна, Овсянникова і Шрейдерса, яким Шевченко і які Шевченкові стали людьми своїми, близькими, між знайомими Тараса в Н[ижньому] Новгороді бачимо князів Голіцина і Трубецького, генералів Ваймарна і Фрайліха 810, начальницю дівочого інституту генеральшу Дорохову, бачимо відомого критика музичного Улибашева 811 і інш., і інш. Ми не можемо не радіти, читаючи звістки, як сердечно вітали в Нижньому Новгороді нашого поета.

Бачимо, одно слово, що життя Тараса пішло не згірш і з боку околиць: ніщо не нагадувало йому, що він все-таки сидить на припоні, під доглядом поліції.

З свого перебування в Ниж[ньому] Новгороді Шевченко пильнує скористоватися перш за все задля свого духа і свого олівця художницького. Перебуваючи на заслання, він майже зовсім не мав хліба духового. В листі 12 листопада р. 1857 до графині Толстої він щиро признається, як він зубожів на хліб духовий: "Мені, — пише він, — неминуче треба було якоїсь зупинки між Північною Пальмірою і степом киргизьким: інакше я прибув би до вас суцим киргизом. Впродовж 10 літ я, окрім "Русского инвалида", нічого не читав. От ви і гадайте собі, яким темним чудакон прибув би я в товариство людей освічених! Тепер книжок у мене сила. Я читаю запоем і раюю читаючи".

Книжок дійсно не бракувало. Окрім звичайної преси російської того часу, окрім книжок українських, що попросили до його з столиці Куліш, Лазаревський і інші приятелі, він добував ще російські книжки, видані за границею. У англичанина Гранда 812 роздобув він видану Герценом у Лондоні "Полярную звезду" р. 1856. "Намальовані на обклашці її портрети наших апостолів-мучеників (повітаних за 14 грудня) вразили мене, —

810 Веймарна і Фрейліха. — Ред.

811 Улибишева. — Ред.

812 Гранта. — Ред.

пише Тарас /412/ 3 грудня (Помилка: 3 листопада. — Ред.), — так тяжко, так скорботно, що я не спроможуся відпочити від сього темрявого вплину. Як би то добре було, коли б хто на спомин оцієї скорботної події видав медаль. З одного боку вибити б портрети оцих великомучеників та й підписати "перші російські благовісники волі", а з другого боку портрет "Неудобозабываемого тормоза", під ним підписати: "не перший російський катюга коронований" 813.

Кладучи поклони перед подією 14 грудня р. 1825, глибоко шануючи діячів її, так званих "декабристів", Тарас стосується до них одначе небезкритично. В "Записках" його читаємо про декого з декабристів от які замітки. "У Якобі стрівався і благоговійно спізнався з декабристом Іваном Анненковим, що вертає з Сибіру (по амністії 26 серпня). Сивий, благий і величавий засланець. В бесіді його нема й тіні озвірення на своїх жорстоких суддів, навіть добродушно кепкує з фаворитів коронованого фельдфебеля, з Чернишова і з Левшина, що був головою верховного суду (над декабристами). Благоговію перею Тобою, один з наших первозванних апостолів" 814. Але трапилася другим разом нагода записати дещо з життя другого декабриста. Тарас стрів нешлюбну доню одного з декабристів 815 — "дівчину на предиво гарну, люблю і шпарку", і каже: "Туга бере мене, коли я бачу таких (нешлюбних) дітей. Нікому, тим паче заступникові волі людської, я не прощаю такої незалежності неморальної; вона спутує таких горопашних дітей. Нехай вже який-небудь гультьй гусарин, або дідич-собачник! Таким можна вибачити, але декабриста, що поніс свого хреста в пустиню Сибіру во ім'я людської волі, тому не можна вибачити такої незалежності. Коли він не спроможен був стати вище звичайного чоловіка, дак не повинен був принижати себе перед людьми звичайними" 816. Другим разом з приводу того ж таки декабриста Шевченко записує про його такі звістки: "Він — батько Ніни, займає в Москві якусь значну посаду, а мати проста якутка, живе в Ялуторовську. Він одружився з багатиркою, вдовою К. властиво на те б то, щоб добре виховати свою Ніночку... гидкий батько" 817.

813 Записки... — С. 141; Кобзар — Т. III.

814 Ibidem. — С. 136..[(Запис від 16 жовт. 1857 р.)].

815 Доню одного з декабристів — Ніночку Пущину. — Ред.

816 Записки... — С. 142. [(Запис від 4 листопад. 1857 р.)].

817 Ibidem. — С. [143] — 144. [(Запис від 6 листопад. 1857 р.)]. /413/

Радіє Тарас, почувши від Варенцова, приятеля Костомарова, що в Москві поміж молодіжжю ходить лист Костомарова до царя, лист, повний правди і взагалі розумніший і ширший, ніж лист до царя від Герцена. Лист написав Костомарів з Лондона. "Коли се правда, — додає Тарас, — так запевне можна сказати, що Микола Іванович "сопричтен" до собору наших закордонних апостолів. Благослови його, Господи, на оцьому великому шляху" 818.

Куліш, надруковавши "Оповідання" Марка Вовчка, а далі і II том "Записок о Южной Руси", переслав їх до Шевченка. "Посилаю тобі, брате Тарасе, "Оповідання" Вовчка. Бач, які дива творяться: уже й каміння починає вопіяти! Де ж пак не диво, що московка преобразилась в українку, та такі повісті удрала, що хоч би й тобі, мій друже, так прийшлося би в міру. Як то ти їх уподобаєш? Пиши широко, бо ти у нас Голова на всю Україну. Пишуть до мене з Москви, щоб у московському журналі ("Русская беседа") щонебудь твоє напечатати. Не квапся на сєє, мій голубе, до якого часу. Одно, що треба тобі спростовати дорогу до столиці, а друге — треба тепер з великою увагою роздивлятися, що напечатати, а що й придержати. Слава твоя письменська тепер на зеніті: то вже треба оглашати себе голоснішим ділом, а не абияким. Після року 1847-го ждуть від тебе земляки річей великих, а після вже й малими до їх обізвешся. От якби ти Гуса згадав або наново скомпонував. Ми знаємо тільки початок.

Кругом тіснота і неволя,
Народ закований мовчить,
А на апостольським престолі
Чернець годований сидить...

У 4-й книжці "Р[усской] беседы" єсть дещо про Гуса, прочитай та й виведи свою красну мову про його. Коли є у тебе гарні вірші і без Гуса, дак пришли перше мені їх на перегляд, щоб пішло воно з моєї руки, як "Наймичка", котрої, сам бачиш, я не зіпсовав. Широ кохаю твою музу і не пожалую часу переписати, що вона внушила. Нехай не виходить між люди розхристаною і простоволосою циганкою, а явиться гарною дівчиною, отецькою дочкою, щоб з дочки знати було й батька" 819.

818 Ibidem. — С. 135. [(Запис від 16 жовт. 1857 р.)].

819 Чалий [М. К.] Жизнь и произведения Шевченка. — [С. 106 — 107] /414/

Шевченко тоді ще не відав, що псевдонімом "Вовчка" підписується жінка Опанаса Маркевича — Маруся: про се він довідався тільки 18 грудня і бажав до неї написати і подякувати "за ті радощі, яких надає її книжка натхненна".

Другий том "Записок о Южной Руси" дуже сподобався Тарасові. Дякуючи Кулішеві за його, він у листі 5/17 грудня пише: "Спасибіг тобі за "Наймичку". Чи не знайдеш там у панночки-хуторяночки в альбомі і мого Івана Гуса? Добре б було, якби знайшов: а то шкода буде, як пропаде. Що за дивний чолов'яга Л. Жемчужников! Поцілуй його за мене, як побачиш. Ще ось що: як би мені хотілося, щоб ти свої "Записки о Южной Руси" зробив періодичним виданням, от як журнали. Нам з тобою треба добре поговорити об сім святім ділі..." 820.

Тут саме до речі треба сказати дещо про поему "Наймичка", тим паче що один з

наших письменників, Франко, змагається, що сю поему Шевченко написав після повісті "Наймичка", написаної мовою великоруською. Річ відома, що Шевченко манускрипти своїх творів зоставляв у різних своїх приятелів. Останнім разом перед арештом, їздячи по Чернігівщині в лютому і березілі р. 1847, він збирав свої манускрипти, гадаючи улаштувати що можна задля печаті. Виїздячи від Андрія Лизогуба з Седнева, Тарас лишив у його чимало своїх ще не друкованих творів: між ними була і українська поема "Наймичка". Коли Лизогуб довідався, що Шевченка арештовали, йому зовсім натурально можна було сподіватися, що і його не мине ревізія. Тим-то він, замість того щоб палити Шевченкові твори, як се інші люди зробили, заховав їх десь "у стріху", і там в доброму спряті береглися вони. Без сього, певна річ, Україна не побачила б ні "Наймички", ні "Стодолі", ні "Псалмів Давидових", ні чимало іншого. Коли Куліша визволено з неволі, брат його жінки, Білозерський, поїхав в Седнів, забрав у Лизогуба Шевченкові твори і через Л. М. Жемчужникова переслав їх до Куліша в Петербург. Куліш тоді саме лаштовав свій II том "Записок" і туди завів і "Наймичку". Але тоді саме, себто з початком р. 1857, йшла робота графа Ф. П. Толстого про амністію задля Шевченка. Куліш добре відав, що "Наймичку" написав ніхто як Шевченко і написав її, як каже він у листі 821

820 [Основа. — 1862. — Кн. V. — С. 10].

821 Лист ще не оголошений. [ІЛ. — Ф. 77. — № 127. — Арк. 160, 241]. /415/

18 липня 1845 р., "ще до свого москалювання"; але тямив і те, що під той час незручно було виводити в печаті ймення Шевченка, яко українського письменника, тим-то він і надруковав "Наймичку" без авторового підпису, кажучи в передмові, що поему списав з альбома у однієї української панночки. Тепер знаємо вже, що та "хуторянка" був Андрій Лизогуб.

Того ж таки часу Куліш надруковав у Петербурзі свою "Граматку". Варенцов, вернувшись 10 грудня з Петербурга, привіз Тарасові з Москви від Осипа Бодянського нову книжку його "О времени происхождения славянских письмен", а від Куліша "Граматку". Тарасові подобалася остання: він каже 822, що вона "скомпонована гарно, розумно і благородно; що се перший вільний промінь того світу, що може зазирнути до здавленої панамі голови невольників". Про оцю "Граматку" і Костомарів писав до Тараса, що "вона порадовала його, та не так вона сама, як думка писати для народу. Приходить час проснутися нашому люду і розумом працювати. Треба, щоб по селам учити дітвору по-нашому, а на те треба того, з чого учитися. Мені здається, що погляд Кулішів не годиться до букварів: народу треба тепер не лагоминків, а твердої тверезої страви. Тепер нам треба граматики своєї мови, короткої історії натуральної, короткої географії та космографії, книжки про закони, наскільки вони потрібні для народа" 823.

822 Записки... — С. 150. [(Запис від 10 груд. 1857 р. — Кобзар. — Т. III)].

823 Чалий, с. 116. [Лист від М. І. Костомарова (23 січ. 1858 р.)].

Тут варто до слова сказати, що погляди на освіту в народній мові, погляди на потреби і зміст підручників, взагалі погляди на потребу освіти реальної зійшлися однаковісенько у наших старіших братів-письменників з поглядами молодих українців.

В сій справі погляди "батьків і дітей" ні в чому і у нас не відрізнялися.

Та система освіти, про яку Костомарів писав до Тараса, панувала по недільних школах на Україні, принаймні в Полтаві ми і без книжок учили дітвору по-українськи тому, про що пише наш історик. Небавом і книжечки такі були скомпоновані. Я подав до цензури власні рукописи географії, історії і про закони, потрібні селянам і у життю щоденному. Нічого того цензура не вернула, опріч арифметики та прописів.

Куліш, як відомо, не гадав обмежоватися "Граматкою"; він писав до Тараса, щоб поробив малюнки до історичних /416/дум наших і до своїх ліпших віршів, а "ми виріжемо ті малюнки на дереві, напечатаємо фарбами трошки лучче від лубочних московських і продаватимемо по 2 — 4 шаги (1 — 2 копійки), і будуть вони продаватися по всіх ярмарках, і наліплюватимуть їх у кожній хаті, замість московсько-суздальського плюгавства... Я й сам би понамальовував, та у мене ті нариси не будуть такі характеристичні, як у тебе. Ти як не поведеш пером, то все воно закарлючиться по художницьки..." 824.

824 Чалий, с. 122. [Лист від П. О. Куліша (14 лют. 1858 р.)]

V

Доки стояла така погода, що можна було надворі малювати, Тарас Григорович пильнував якомога більш змалювати видів з нижегородських будівель, переважно з церков. Траплялося йому інде в церкві зустріти занадто чудні образи; напр[иклад], в церкві св. Георгія він аж вжахнувся, побачивши образ якогось незугарного "чудовища", намальованого на круглій дошці завбільшки в 3 аршини. "Спершу (записано у його в журналі 27 вересня) я подумав, що се індійський Ману або Вешад заблудилися до християнського храму, щоб поласовати оливою та ладаном. Аж ось ввійшла в церкву молодиця, розкішно прибрана, тричі перехрестилася і поклонила перед тим чудовищем... Безглузде ідолопоклонство! — додає поет. — Де ж християне, де християнки? Де безплотна ідея чистоти-добра? У мене не хватило духу перехреститися. Я вийшов на улицу: на темному фоні широкого луку я побачив, як граціозно в'ється красуня Волга; зітхнув і перехрестився".

Цікаво б довідатися: де поділися усі оті малюнки, що поробив Шевченко під час своєї подорожі? Чи не можна б їх яко власність цілої України позбирати до громадського музею?

Небавом погода перемінилася: надворі годі було малювати. Перші дні під негодь Тарас сидів було в хаті та "запоєм" читав; але вже 6 листопада почув він, що в хаті сидіти нудно: почув, що його тягне на улицу.

"Звідкіль взялася у мене оця дурна вподоба до улиці?" питає він сам себе і цілком справедливо дає зовсім нату ральну відповідь: "Після десятилітнього посту я прожогом кинувся до книжок; об'ївся і тепер хору на нестравність. /417/ Іншої причини такого томливого, неморального безділля я не відаю. Малювати — нічого путящого не зможу, не при думаю, та й квартира на те не відповідна. Малювати б портрети за гроші, так ні з кого; а працювати на дурничку — ніяково".

Грошей, значить, і заробітку, Тарасові дійсно треба було. Виїхав він з

Новопетровського майже без грошей і без одежі; сподівався придбати одягу в Москві; але ж до Москви не доїхав: приятелі не встигли ще вислати йому грошей, а одягу треба було справити.

Дехто з нижегородських приятелів його спостеріг його трудне становище. І от починають то сей, то той прохати його змалювати потрет. Перший потрет за гроші, за 24 карб., він змалював з першої красуні у Нижньому Новгороді, з Т. М. Попової. Таку плату він уважав щедрою. Небавом 1 листопада він малює потрет з Дорохової 825 і з її годованки Ніни Пущинівни, далі потрет Якобі, з жінки Варенцова і з сина їх; нарешті приятелі його Шрейдерс, Кандинський 826 і Фрейліх прохали змалювати їх портрети і дали Тарасові гроші згори. Отут з тими грішми склалася трагікомічна пригода. "Взявши гроші й добре помогоричивши, пішов я, — пише Тарас 26 листопада, — до чарівної сім'ї m-me Гільде і тут у мене украдено ті гроші, 125 карб."

825 Дорохова, з роду Плещеевих, була директрисою дівочого інституту в Н[ижньому] Новгороді 1856 — 1864 [pp.]: умерла в р. 1867

826 Кадницький А. К. — Ред.

Звісно, гроші пропали. Та не так ще була шкода грошей, коли б разом з тим не склалася друга пригода. Тієї ночі переїздив через Новгород друга Тарасів Федір Лазаревський. Він скрізь шукав Тараса і, не знайшовши, лишив йому картку "яко страшений докір совісті". Другого дня хотів, не хотів, а мусив він обідати у Даля, до котрого теж заїздив Лазаревський. У Далья мусив "висловити брехню лаконічну, що тієї лиходійної ночі їздив ради розваги з Брилкіним в Балахну".

Комічно трохи склалася відносини Шевченка до відомого російського письменника Даля. З ним Тарас був знайомий, ще як перебував в Академії, але ніколи до його не надило Тарасового серця. Зупинившись в Н[ижньому] Новгороді, Шевченко хоч і відав, що тут живе і Даль, але не хотів оновляти знайомості, коли ж графиня Толстая порадила те вчинити, Тарас мусив піти до Даля... 17 листопада він зробив Далеві візиту. Даль повітав його щиро і прохав заходити до /418/ його яко до старого приятеля. Перегодом вже 17 грудня він зайшов увечері до Даля 827. Несподівано в розмові зачепили Давидові псалми. Даль помітив, що наш поет не байдужий до стародавньої поезії, і спитав у його, чи він читав Апокаліпсис. "Читав, — каже поет, — та нічого не зрозумів". Тоді Даль дав йому власний переклад і коментарі Апокаліпсиса, просячи перечитати і повідати свою думку.

"Не по душі мені, — признається Тарас, — остання умова; без неї можна б не читавши подяковати, а тепереньки треба читати. А читаючи Апокаліпсис на мові церковнослов'янській, приходить думка, що апостол писав його задля своїх неофітів. А може, його кермовала і мета матеріальна, щоб дозорці його подумали, що старий збожеволів і верзе нісенітницю і тоді може швидше визволять його з заслання. З якої речі Даль перекладав і товмачив оцю нісенітницю? І з якою думкою дав мені перечитати свій убогий твір? Яку ж думку свою я висловлю йому? Ради ввічливості мушу брехати..."

Коли траплявся у Шевченка вільний час, він не марнував його абияк.

Вдовольняючи звичайну і властиву чоловікові потребу розваги між людьми, в товаристві знайомих, Шевченко не забував працювати і коло власних творів.

Ще під кінець жовтня взявся він переглянути своє оповідання "Матрос", що написав мовою російською р. 1856 в Новопетровському. Першу частину оповідання він відіслав ще з Новопетровського до Лазаревського, щоб дав до якого журналу друкувати. Другу частину переписав йому теж у Новопетровському прапорщик Нечаєв — "один з ліпших кадетів Непроєвського 828 оренбурзького корпусу". Перечитуючи тепер оповідання, автор спостеріг велику силу граматичних помилок і помітив, що треба перемінити назву: "Нехай буде не "Матрос", а "Прогулка с пользою і не без морали".

827 Записки... — С. 152[— 153. (Запис від 17 груд. 1857 р.)}.

828 Неплюєвського. — Ред.

Переглянувши оповідання, Тарас вдається до Куліша, щоб поклопотався надрукувати се оповідання і відіслані ще раніш "Княгиню" і "Варнака". Куліш на те відповів йому: "Про московські твої повісті скажу, що зневажиш ти їми себе перед світом, та й більш нічого. Якби у мене гроші були, я купив би їх усі у тебе разом, та й спалив. Читав я твою "Княгиню" і "Матроса". Може, ти мені віри не піймеш; може, скажеш, що я московщини не люблю, дак тим і /419/ганю, так, отже, тобі: ні одна редакція журнальна не схотіла їх друкувати. Тут не одного таланту треба. Прочитуючи твої московські повісті, земляки твої кивають головами, а москалі відкидають геть; а вірші твої рідні, так москалі шанують, а земляки наче Псалтир той промовляють" 829.

Тарас вважав літературний суд Куліша занадто строгим: "Коли ти хочеш зберегти з ним добрі відносини, ніколи не говори йому правди", — писав він до Куліша 830.

Дійсне, усі Шевченкові твори, писані мовою великоруською, не досягають тієї краси високої і літературно-художньої ваги, як його твори мовою українською. Головну причину тому висловив ліпше за всіх Костомарів; він зовсім справедливо говорить, що в творах Шевченка, писаних мовою російською, світяться ознаки великого таланту, вірність характерів, глибина і благородство думок і почуття, і багатенько образів; але вони не оброблені 831. І дійсне, опріч "Наймички", писані вони немов при хватком. Інакше й не могло бути: усі вони писані на заслання, під доглядом, а інші писані нишком, ще тоді, коли йому і по-російськи не дозволено було нічого писати, опріч листів.

Але властиво не тільки в сьому одному була причина того, що редакції російських журналів не друкували Шевченкових творів, писаних мовою російською. Коли Тарас не згодився з Кулішевою думкою, і вдався до благого дідуса Сергія Аксакова, щоб поклопотатися про надрукування його "Княгині" і "Матроса", дак і Аксаков не радив його друкувати, кажучи 832, що твори ті "без порівняння нижче Вашого (Тарасового) величезного таланту віршотворного. Ви лірик, елегіст, гумор ваш невеселий. Правда, де річ іде про природу, де діло доходить до живописі, там у вас усе прекрасно. Але се не викупляє вади в цілому оповіданні ("Княгиня"). Я не опасуюся сказати вам голу правду. Я тієї думки, що такому таланту, як валі, можна сміливо говорити правду, не

боячись образити людське самолюбство. Багатій людині не соромно обути діряві чоботи. Маючи перед себе такий сяєвний обшир, де ви повний господар, ви не образитесь, коли вам скажу, що ви не зугарні перейти по якій-будь степовій стежечці".

829 Чалий, с. 118.

830 Ibidem. — С. 121.

831 Русск[ая] стар[ина]. — 1880. — [Кн. III]. — С. 607 — 610.

832 Чалий, с. 119.

Опріч оцих причин, на мою думку, були ще інші. Зміст Шевченкових оповідань не вдовольняв тій "злобі дня", яка /420/ панувала тоді по російській журналістиці. Вона жила тоді і повинна була жити пекучими сучасними потребами життя людей, що прокинулися на благовість до оновлення зневоленого і темного царства. В Шевченкових оповіданнях сього не було і не могло бути через те, що вони писалися під доглядом. Костомарів знов справедливо помітив, що коли б Шевченкова "Наймичка" російська була надрукована раніш його "Наймички" української, так публіка привітала б її яко твір незвичайний" 833.

Перечитавши "Матроса", Шевченко переогодом почув у собі знов "божественный глагол" рідної музи української. 5, 6 і 7 грудня р. 1858 він пише нову поему мовою українською з життя перших християн. То була поема "Неофіти". Він присвятив її Щепкіну і вельми бажав перечитати йому її і послухати його приязну і певну думку про неї 834. Небавом приятель його Овсянников їхав у Петербург. Через його він переслав "Неофітів" до Куліша, пишучи в листі, що "поема добре не викінчена", і прохав переписати і переслати її до Щепкіна.

833 Русск[ая] стар[ина]. — 1880. — [Кн. III]. — С. 607 — 610.

834 Записки... — С. 150. [(Запис від 8 груд. 1857 р.)].

Кулішеві здалося, що Шевченко хоче зараз друкувати поему. Він відраджує авторові й пише: "Неофіти" гарна штука, та не для друку. Не годиться доброму синові нагадувати про діла його батька, ждучи від сина якого-небудь добра. Він же у нас тепер первий чоловік. Якби не він, то й дихнути б нам не дали. А воля кріпаків — теж його діло. Найближчі тепер до його люде писателі, а не пани пузаті. Дак не тільки "Неофітів" друкувати рано, але позволь мені не посилати їх і до Щепкіна, бо він з ними у люди носитиметься і піде про тебе така чутка, що притьмом не треба тебе пускати в столицю".

"Та який там нечистий тобі казав, — відписує Кулішеві Шевченко 26 січня, — що я приготував "Неофітів" задля друку? І згадки, і думки у мене не було. Я послав тобі прочитати, щоб ти бачив, що я не сиджу склавши руки. І старий Щепкін не такий, щоб возився з ними по Москві, наче з торбою. Ти оддай їх гарненько переписати і пошли старому, бо він знає вже, що "Неофіти" в твоїх руках".

Як бачимо, дак Кулішева обережність переходила за межі потреби! Річ відома, що "Неофітів" надруковано в "Основі" зараз по смерті Шевченка і надруковано в той час, коли хмара реакції на обрію царювання Олександра II по-/421/чала вже виразно виступати. Очевидно, що Куліш тоді починав хоровати на той недуг "обережності

більш, ніж вимагає того уряд", який, на наше безталання, став паном нашого часу.

Гадав собі Тарас, скінчивши "Неофітів", написати ще поему "Сатрап і Дервіш", але так ся думка і не перейшла в діло, хочапоет почував, що його вельми тягне до написання її. 13 грудня він записує: "Сьогодні беруся за "Сатрапа і Дервіша". Як дасть Біг успішно скінчити, присвячу її щедрим, чесним і благородним землякам моїм". (Не буде помилки гадати, що під тими земляками Шевченко розумів Михайла Лазаревського і Л. Жемчужникова, бо від останнього Лазаревський одержав, і того самого 13 грудня прийшла від його про се звістка до Тараса, 175 руб., зібраних для поета невідомо ким). "Хочеться мені, — читаємо далі, — написати "Сатрапа" епопеєю. Ся форма зовсім нова для мене. Не відаю, як я з нею поладжу" 835.

Коли додамо ще, що 9 лютого 1858 Шевченко написав вірші: "Доля", "Муза" і "Слава", то оце буде і все те, що нового віршованого написав він під час свого перебування в Нижньому Новгороді.

Зате він чимало працював над старими своїми творами, над тими саме, що він називає "Невольницькою поезією" Про се річ трохи згодом.

VI

На око здавалось би кому, що Шевченкові нічого вельми нудьговати та сумувати! По всьому місту і по всіх станах його людності є у нього і нові знайомі, й нові приятелі. Від поїздки в Оренбург його визволили: 23 жовтня прийшла з Оренбурга від генерал-губернатора відповідь, що Шевченкові заборонено їздити в столиці і що він перебуватиме в Нижньому Новгороді під потайним доглядом поліції. Звістка ся вразила Шевченка. "Гарна, — каже він, — оця воля! Собака на припоні!" 836

Бачимо, що Тарас все-таки нудиться, сумує, чує себе серед натовпу самотнім. Такі натури, як Шевченко, часто-густо зазнають самотності хоч серед якого натовпу, коли біля них нема душі близької, нема серця спорідненого.

835 Записки... — С. 152. [(Запис від 13 груд. 1857 р.)].

836 Ibidem. — С. 137[— 138. (Запис від 23 жовт. 1857 р.)] /422/

У Тараса в Нижньому чимало було приятелів, але то були приятелі чоловіка страдальника, покараного тяжко, не по заслугі; йому серед тих приятелів бракувало людини, щоб розуміла його українську національну душу, щоб розуміла і серцем спочувала його думкам і ідеям Хоч і як добре йому в Н[ижньому] Новгороді, але він чув і бачив, що він на чужині, та ще й на припоні!.. Душа його рвалася летіти до любої Академії, до друзяків-українців. Раз якось під годину такої нудьги серце шепнуло йому добру думку покликати до себе Куліша, Щепкіна і Лазаревського.

Михайло Семенович Щепкін 837 був щирий і давній Шевченків друзяка. Давно єднали їх і обставини, і погляди, і думки. Щепкін, як і Шевченко, — син кріпака і самоук з геніальним талантом артиста. Як і Шевченко, він власними силами протоптав стежку в сферу людей освічених, в сферу ліпших людей свого часу. Погляди його, соціально-моральний і національний світогляд сходився з Шевченковим. "Опіка" не минула і його. Коли йому йшов вже 70-й рік його віку, московський генерал-губернатор Закревський зареєстрував його до гурту "неблагонадежных" і дав атестацію, що

"Щепкин желает перевороте и на все готов". Такою думкою Закревський перейнявся з того, що довідався, що на одній вечірці Щепкін радив драматургам, щоб вони теми задля драм брали з творів Герцена.

З Шевченком Щепкін спізнався і сприятелівся ще за кілька років до свого заслання.

12 листопада Шевченко пише до Щепкіна: "Друже мій давній! Друже єдиний!. Якби-то нам побачитися, якби-то нам часиночку подивитися один на одного, хоч годиночку поговорити... Я ожив би, я напоїв би серце своє твоїми тихими речами, неначе живущою водою. Тепер я в Нижньому Новгороді на волі, та на якій волі! Як собака на прив'язі. Так щоб подивитися на тебе, великий мій друже, я, сидячи отут, от що видумав: чи не знайдеться коло Москви якого села або хутора з добрим чоловіком? Якщо можна буде побачитися нам і поколядовать на сих святках, то поколядуємо укупі" 838.

837 Помер в Ялті 11 серпня р. 1863.

838 Основа. — 1861. — Кн. X. — С. 12.

Щепкін зараз дає відповідь, що можна їм з'їхатися в селі Нікольському (маєтність його сина) за 40 верстов від Москви, і додав: "А коли така поїздка буде тобі через /423/ що-небудь неможливою, то я сам приїду в Нижній, не на те тільки, щоб побачитися і поколядовати укупі, а щоб побалакати про дещо багацько. Може, моя стара голова наведе й твою на добру думку" 839.

Невимовно мусив зрадіти Тарас з такої відповіді Щепкіна і 5 грудня між іншим пише до Куліша 840: "А що, якби і ти забіг за ним (за Щепкіним) та вкупочці і прилетіли б до мене... Тут би ми порадилися з старим майстром і про твої записки, і про моє нікчемне добро. Прилітай, мій голубе сивий, хоч на тиждень, хоч на один день.... Я жду тебе, а ти стань мені за рідного брата". Посилаючи оцей лист, Шевченко каже собі на думці: "Який би я був щасливий, коли б сталося так, як я бажаю! А чей же, може, й станеться!" 841

Ні, не сталося, або, певніш сказати, сталося, та зовсім не так. На огонь щиросердих, радісних сподіванок поета Куліш линув цебром холодної води 842: "Не подобає мені, — відповів він Тарасові, — їздити на розмову до тебе в Нижній: бо про тебе побиваються, як би тебе залучити до столиці; як же піде слава, що вже й тепер до тебе збираються земляки, як жиди до рабина, то, гляди, й попсується твоє діло у великих панів..."

Не поїхав і Лазаревський з Артемовським. Тільки Щепкін не підляг холодним гадкам і зробив те, що казало йому серце! Поїхав.

"Сьогодні (23 грудня), — писав Шевченко до Осипова 843, — жду до себе дорогого гостя з Москви. І кого б, ви думали, я так тремтяче дожидаю? Семидесятилітнього знаменитого старця Михайла Семеновича Щепкіна! Чи не правда ж, що дорогий гість? Та ще й який дорогий, єдиний! І справді, се єдиний і щасливий чоловік між людьми. Дожити до такого старого віку і зберегти всю свіжість моральну. Се річ незвичайна. Ми не бачилися з ним від року 1847, і як мені заборонено їздити до столиці, то він,

старець-юнак, не вважаючи на мороз і фугу, їде за тим єдине, щоб мене поціловати. Чи не правда ж: юнак і який ще юнак сердешний, палкий! Я горджуся моїм старим, моїм геніальним другом, і горджуся справедливо".

839 Чалий, с. 109.

840 Основа. — 1862. — Кн. [V. — С. 10].

841 Записки... — С. 150. [(Запис від 4 груд. 1857 р.)].

842 Чалий, с. 109.

843 Основа. — 1862. — Кн. IV. — С. 29.

Дійсне, з радощів Тарас тремтів: "Післязавтра, — читаємо в його журналі, — я обійму мого старого друга!.. Який я /424/ щасливий! Небагатьох з нас Бог наділив такими повними радощами. І вельми вельми небагацько таких людей, що, доживши до осьмого десятка, зберегли таку поетичну сві жість серця, як Щепкін. Щасливий патріарх-артист" 844.

Радощів Тарасові додала ще й графиня Толстая, подаючи йому надію, що, може, й пустять його до столиці в Академію. А 24 грудня саме на кутю у Тараса був "праздников праздник и торжество из торжеств"! О 3-й годині ночі приїхав Щепкін...

Шість день раював Шевченко; шість день Щепкін був у Н[ижньому] Новгороді і тричі грав на сцені, виступивши один раз в найліпшій своїй ролі Чупруна (жарт Котляревського "Москаль-чарівник").

Одним ментом задля Шевченка минули ті щасливі шість день. На превеликий жаль, у нас нема жодної звістки, про що переважно йшла тоді бесіда у Тараса з Щепкіним В Тарасовому журналі, за дні перебування Щепкіна у Н. Новгороді з 25 до 29 грудня, нічого не записано, а 29-го читаємо: "О 1-й годині з півночі поїхав від мене Щепкін. Я, Овсянников, Брилкін і Олійников провели мого великого друга до першої станції. Шість день повного радісного життя! І чим я відплачу тобі, мій єдиний друже? Чим заплачу за оце щастя, за оці радісні, солодкі сльози? Любов'ю? Таже я давно люблю тебе. Молитвою? Опріч щирої молитви за тебе, я нічого не маю".

І другого дня поет ще не прийшов в себе після чарівного, гарного видіння: все ще перед очима у його стояли Городничий ("Ревізор" Гоголів), Михайло Чупрун і Любим Торцов ("Бедность не порок" Островського). "Але яскравіш і блискуче-променисто, більш за великого артиста стоїть великий чоловік, що рахманно так усміхається, мій друзяка, єдиний, мій щирий, мій незабутній Михайло Семенович Щепкін!.." 845

844 Записки... — С. 155. [Запис від 21 груд. 1857 р.].

845 Ibidem. — С. 156.

Щепкін налив Тарасове серце повно до краю високим вражінням: воно било великою, може, чи й зримою кому хвилею високого духа і серця. Та хвиля пригноблена була десять років. Враження чистого, огрійливого була сила-силенна; виливши частину його в журналі, Тарас частину виливає в листі до графині Толстої, писаному 2 січня р. 1858. "Я щасливий, — пише він, — без краю щасливий, маючи такого друга, як Щепкін... Він трьома спектак-/425/лями довів нижегородців до тремтіння, до захвату, а мене переніс не на сьоме, а на семидесяте небо... Яка жива, свіжа, поетична натура!

Великий артист, великий чоловік і, кажу гордо, мій найщиріший, найніжніший друг. З оцього через край повного щастя я був не при собі і не спроможен був взятися за перо, щоб написати до вас" 846.

Знов із листа до Куліша 847, писаного за тиждень після виїзду Щепкіна, знати, що почуття радощів не втихомири лося, не уляглося в Тарасовому серці. "Наробив він мені, оцей старий (Щепкін), лиха: і досі ще ходжу неначе з тяжкого похмілля від його колядок. Учистив старий, аж пальці знать! І де у його взялася така жива, сердешно тремтяча натура? Диво, та й годі!"

846 Русск[ая] стар[ина]. — 1877, — Кн. X. — [С. 291 — 292].

847 Основа. — 1862. — Кн. V. — С. [11]

VII

Недовго, одначе, ясне сонце радощів світило Тарасові і гріло його серце. Ледві минув місяць, як душа його була охмарена зовсім несподівано, гидко і вразливо.

Річ відома: де люди, там і заздрість. Де заздрість, там і брехні, і покліп. В натовпі людському завжди трапляються люди, що заздять, не переносять людей видатніших, хоч останні їм зовсім не стоять впоперек дороги, а проте їх нечисте, неблагогородне, хоре на егоїзм серце завжди пильнує принизити людину видатнішу, причавити її, щоб вона не стояла вище, а була коли не нижче, дак хоч врівень з усіма. І часто-густо в таких випадках хорі морально егоїсти уживають найпаскудніших заходів, щоб нашкодити тому, кого природа поставила вище за їх на цілу, як кажуть, голову.

Так трапилося і з Шевченком в Нижньому Новгороді. Знаємо, що він нікому тут і ні в чому дороги не переходив популярності він ніколи не шукав, не бігав за славою, а вона сама рвалася до його і через двері, і через вікна. Отже, таки знайшлася якась "добра" людина, що зохотилася пускати про його покліп, сіяти неславу. Звісно, той, про кого брешуть, завжди останнім довідується про брехні.

Так було і з Шевченком. Впивається він собі споминками тих радощів, що надав йому Щепкін, і байдуже собі, аж ось з початку лютого приходить до його лист, де старий друзяка його, Михайло Семенович, з розжалобленого серця пише про /426/ його "недоладне і нетверезе" життя. "Чим мені запевнити його, — каже собі по думці Тарас, — що се неправда?" 848 10 лютого він пише до Щепкіна 849: "Яка оце сорока-брехуха на хвості принесла до тебе, що я тут нічого не роблю, тільки бенкетую? Брехня! ей-же Богу, брехня. Ти ж сам гарненько подумай: хто ж нас шануватиме, коли ми самі себе не шануємо? Я ж уже не хлопець нерозумний і від старості, слава Богу, не одурів, щоб таке виробляти, як ти пишеш. Плюнь, мій голубе сизий, на оцю паскудну брехню і знай, що коли мене неволя і горе не побороли, то сам я не звальюся. А тобі велике-превелике спасибіг за твою щирю любов. Я аж заплакав на старості, як прочитав твоє письмо, повне чистої, некупленої любові... Люби мене оклеветаного".

Можна б вгадати і назвати оту "сороку-брехуху", але се про нас ваги не має. Ліпше погляньмо: чи не гуляв, не пиячив часом справді Шевченко в Нижньому Новгороді? Нехай він сам дасть нам відповідь в своєму журналі, де він нічого не таїв.

848 Записки... — С. [171 — 172].

849 Редакція "Киевской старины" надрукувала оцей лист (кн. II. — 1885 р. — С. 333) яко писаний Шевченком до Максимовича, та ще й запевняє, що "поет виправдується перед своїм другом, очевидно, против..." брехень. А в примітці до листа, де річ іде про лист директора харківського театру і сказано, що "Тетяна цілує тебе як батька рідного", редакція "Киев[скої] стар[ини]" додала, що, мабуть, річ іде про Піунову і перехід її на столичну сцену. Не збагнути мені, яким робом можна було шановній редакції наробити стільки і таких грубих помилок! Досить самого змісту сього листа, щоб запевнитися, що він не до Максимовича. До останнього Шевченко не вдався б з таким щирим, сердечним словом! З Максимовичем тоді не було навіть приятельсько-теплих стосунків у Тараса. Зазирнувши до Тарасового "Дневника" (журнала) в "Основу", легко було побачити, що се лист до Щепкіна і що Тарас піклувався про перехід Піунівни, як се будемо бачити, на харківську, а не на столичну сцену. Одначе, цікаво б вияснити, яким чином лист до Щепкіна опинився в паперах Максимовича... Редакція "Киев[скої] старины" правду сказала: "Ничто так не случайно, как судьба писем". Тим-то, скажу я, друкуючи листи видатніших людей, треба поводитись з ними вельми уважно і обережно. Додам, що редакція помиляється, гадаючи, що переписна Шевченка з Максимовичем була "деятельною и обильною". Ні, не була вона такою: принаймні сього ні з чого не знати. Швидше навпаки, як побачимо се з фактів і як се знати з книги Чалого.

Ми відаємо вже, що нашого поета нижегородці приязно вітали, часто кликали його на обіди і на вечері, але ж про яке-будь пияцтво в тому товаристві не може бути й речі. Про яке пияцтво можна говорити у директорки дівочого інституту Дорохової або у небоги губернатора Голинської, у губернського маршалка Болтіна, у Варенцова, у Граса, /427/ у Якобі, у Попова, у Татаринова, у Даля, у князів Голіцина, Трубецького і ін. Так де ж ото, у кого "бенкетував і пиячив" Шевченко?

Хіба чи не "в дворянському клубі"?850. Правда, інколи Шевченко заходив туди. Клубу він взагалі не любив, а заходив туди більш за все за тим, щоб послухати бесіду приватну поміж шляхтою про визволення кріпаків. Се питання вельми його цікавило, тим паче що у Ниж[ньому] Новгороді була значна "партія" поклонників кріпацтва і на з'їзді шляхти вона пильнувала загальмовати визволення. Тарас признається в журналі, що у клубі двічі траплялося йому "пьянственное глумление": раз з приятелями після вибору старшин, а вдруге на щорічному обіді, "де була гуртова гомерична випивачка". Признається ще, що "з досади", коли його обікрадено, він "нализався"; нарешті четвертим разом він був "несподівано на півп'яному музичному вечері" 851 Нехай, скажемо, що й на сьому вечері він "нализався", але сі всі чотири рази трапилися задовго (останній за три тижні) до приїзду Щепкіна; значить, "сорока" не про сі рази "стрекотала". Нарешті, зауважимо, що у Шевченка була така сила роботи, що не було й часу "бенкетувати". Ми вже бачили його щоденну працю, коли не коло малюнків, дак коло портретів, коли не над літературою, дак коло листування з приятелями.

З тих листів поета, які досі оголошено, знати, що він з Нижнього Новгорода написав не менш 30 листів і щодня провадив свої "Записки".

Виходить, що фактів "бенкетування і пияцтва" треба шу кати вже після виїзду Щепкіна з Ниж[нього] Новгорода, себто впродовж січня 1858 р. Але за сей час в журналі нема навіть і натякання хоч би на невеличке "пьянственное глумление", навпаки, виразно бачимо, що тоді саме не в інтересі Тараса було б випивати: він заходжувався тоді саме біля такої чистої справи, яка, навпаки, вимагала у його найбільшої тверезості.

Таким чином, "сороччина" брехня дійсне була клеветли вою брехнею.

850 Клуб-касино.

851 Записки... — С. 149. [Запис від 1 груд. 1857 р.] /428/

VIII

Ми вже відаємо, що Шевченко дуже любив театр і музику. Знаємо, що ще коли жив у Ширяєва, а тим паче коли сприятелювався з Брюлловим, він часто ходив до театру і на концерти. Опинившись на заслання, він десять років не був ні в театрі, ні на концертах, не чув ні драми, ні опери, ні взагалі музики, не зазнав жодної людської громадської розваги без казармено-військового характеру. Задля кожної більш-менш освіченої людини, тим паче задля художника-поета, такий "піст" вельми тяжкий.

І коли у Шевченка прокинулося в Нижньому Новгороді бажання задовольнити оцю людську потребу громадськими та товариськими розвагами, до яких він звик замолоду в Петербурзі, то се було цілком натурально. Одначе в Нижньому Новгороді не геть-то багацько було такої розваги. Був добрий будинок театральний, але сталої трупи не було. Приїздила вона тільки на ярмарок та інколи зимою, коли траплялися "вибори" або який інший з'їзд шляхти.

Зимою р. 1857 зібралася до губернського міста шляхта на пораду по приказу царя "про скасування кріпацтва". Трупа прибула заздалегідь до сього з'їзду і розпочала спектаклі 1 жовтня драмою Потехіна "Суд людской — не Божий". Шевченко ходив на спектаклі доволі часто, хоча ні гра акторів, ні репертуар не задовольняли його. Драму Потехіна він справедливо признає "казна-чим". Сподобалася йому тільки оркестра: вона добре грала Моцартову увертюру з "Дон-Жуана". Другим разом він був в театрі 5 жовтня і каже, що "вперше бачив драму Коцебу "Сын любви". Головну роль грала артистка московського театру Васильєва, грала натурально, благородно, а всі останні попартацьки" 852. За тиждень він знов у театрі і помітив, що "молоденька акторка Піунова грала натурально, граціозно. Легенька, жартівлива роль приставала їй і до лица, і до віку". Молодість і свіжість Піунової звернули на себе Тарасову увагу, до того ж і цілий спектакль випав добре. Виходячи з театру, він нехотя згадав Петербург і подумав собі: "А які то там тепер спектаклі? Хоч би одним оком подивитися" 853.

852 Записки... — С. 134. [Запис від 13 жовт. 1857 р.].

853 Ibidem. — С. 157.

З того дня Тарас починає частіш ходити до театру, знайомитися особисто з акторами і перебувати в това-/429/ристві їх. Найбільш подобалися йому актори Володимиров, Платонов, Климовський і Піунівна.

Остання була з себе вродлива, шпарка, але вельми мало освічена і зовсім з

нерозвиненою головою. Певна річ, що коли б не приїхав був старий чарівник Щепкін, так поет наш даліше звичайної уваги до Піунівни не пішов би. Але Щепкін хотів якомога більш радощів налити в пошматоване серце поета і побажав справити на нижегородській сцені український жарт "Москаль-чарівник". На роль Тетяни він узяв Піунівну; вона не вміла по-українськи ні говорити, ні акцентувати. За науку взявся Шевченко; наука далася з таким поспіхом, що роль Тетяни Піунівна справила чарівливо, і Щепкін сказав Тарасові, що "вона перша артистка, з якою він, раюючи, справляв роль Чупруна і що знаменита Самойлова, як прирівняти її до скромної Піунівни, так просто солдатка" 854.

Уласкавлене і нагріте оцими спектаклями серце поета стрепенулося і листочком прилипло до Піунівни. Щоб частіш бачити її, впливати на поширення її освіти й розвитку, Шевченко дістає їй книжок читати; сам читає з нею, знайомить її з освіченою родиною Брилкина, з Дороховою і з ін. Нові знайомості вельми подобаються Піунівні, але вона з своєї темноти не спроможна була оцінити Тараса як поета і страдальника за волю людську і не розуміла, що величезну частину тієї привітливості і гостинності, якою наділяли її Дорохова, Бридкини і ін., треба віддати на рахунок поета.

Переїнятливие серце Тараса щораз більше та глибше тоне в чарах молодості й жвавості Піунівни. Після спектаклю 6 січня йому здається, що Піунівна не то що петербурзькій, але й паризькій публіці сподобається і, "коли заможество не пошкодить їй, з неї вийде самостійна, велика артистка" 855. Та де там пошкодить! "Вона, — каже поет собі на думці, — любить читати і далеко сягне в штуці" 856.

864 Ibidem.

855 Записки... С. 158. [Запис від 6 січ. 1858 р.].

856 Ibidem. С. [160. Запис від 11 січ. 1858 р.].

Діло очевидне, що Тарас не спостеріг тоді ще, що діється у його на серці, не помітив, що на очі йому, найпаче на очі духові, пала полуда кохання, властива усім закоханим людям. Він не бачив, що його поїняло марево кохання, він забув різницю віку свого — йому йшов тоді 44 рік — і Піунівниного; забув, що голова його лиса і що Піунівна /430/ дивитиметься на ту лисину, яко на лисину, а не яко на сяєво слави поета, на вінець його великого страждання за великі й святі ідеї добра, правди і волі людської!.. Молодість звичайно горнеться до молодості. Молоду дівчину, та ще таку неосвічену, не задовольнить слава поета...

Але ж до 11 січня поет не тямив ще, що на серці у його встають хвилі кохання. 11 січня виїздив з Ниж[нього] Новгорода Тарасів приятель Кашкін 857. Провівши його і вернувшись до господи, Тарас "почув себе зовсім сиротою". "Тяжка самотність моя, — каже він, — була недовгою. Я згадав, що я — один з людей щасливих на сьому світі. Щепкін, виїздячи, казав мені полюбити його любу Тетяну — Піунівну... Я достотно виконав його прохання", — ніби жартує Тарас і увечері йде до Піунівни... Тут вони читали літературні твори. Тарас признається, що від того читання його переїняв захват і він вернувся до господи зовсім щасливим. "А чом би нам не побратися, — міркує собі поет, — доки ж мені бурлакувати? Час вже знайти теплий і затишний

захисток у другому серці. Замолоду Енгельгардове крепацтво не дало побратися з чорноокою Дунею Гашковською 858. Другим разом з кирилівською попівною розлучили батьки її. А чей же тепер ніхто і ніщо не перешкодить..."

Коли б округи Тарасових очей не стояв такий густий, хоч і рожевий, туман, він би помітив, що на дорозі йому до шлюбу стоїть і різниця віку, і брак у його достатків економічних; а останнє задля Піунових мало найпершу вагу, та, нарешті, помітив би, що до Піунівни лицявся тоді молодий провізор Фус, всіма сторонами задля Піунових більш бажаний, ніж лисий і убогий Шевченко!

Але ж нічого сього Тарас не бачив і 12 січня, взявши твори Пушкіна і Гоголя, пішов він до Піунівни; читав з нею "Каменного гостя" і "нагрівав свою душу" 859. Другого дня те ж саме.

"А от у мене, — каже Піунівна, — небавом кінець театрального року: треба пікловатися про оновлення умови. А не хочеться, страх як не хочеться зіставатися тут, та не тямлю, куди б його податися. Є охота до Казані, але ж там є якась Прокоф'єва, страшенна інтриганка" 860.

857 Кишкін. — Ред.

858 Гусиковською. — Ред.

859 Записки... — С. 160. [Запис від 12 січ. 1858 р.].

860 Записки... — С. 161. [Запис від 14 січ. 1858 р.].

Ментом в голові Шевченка прокидається щаслива думка і на неокраїному крилі несе його в рідну Україну, в Хар— /431/ків. "Ба! — каже він собі по думці. — У Харкові у Щербини є трупа. От би туди Катрусю, а з нею і я! Чого й ліпше! Треба взятися до сієї справи".

І не гаючись він пише листи до Щербини і до Щепкіна, просячи у останнього рекомендації задля Піунівни.

Тим часом Піунівна виступає вдруге в ролі Тетяни і "грає чарівливо, так, як і вперше", і знов додала тепла серцю поета. 21 січня був бенефіс Піунівни, "театер повнісенький, бенефіціантка — чарівниця". Приходить закоханому Тарасові думка надруковати рецензію про сей бенефіс. Він пише і друкує в 5 числі "Нижегородских губернских ведомостей".

Думкою про своє одруження він ділиться з Кулішем і з Костомаровим. З Піунівною він ще про те ні слова не говорив; але з поводжіння її був певен, що вона піде за його. "Думаю одружитися, — пише він до Куліша 861. — Обісіло бурлаковати, цур йому".

Холодну відповідь дістав Тарас від Куліша 862. "Засмутив ти мене, брате, сказавши, що хочеш одружитися, — писав Куліш. — Не гарну ти пору вибрав: не вибивсь ти з своєї нужди, не вийшов на простий шлях, треба б тобі з цим ділом подождати. Інакше б ти його навпослі розміркував. А в мене була така думка, щоб тебе за границю спровадити, щоб ти ширше по світу поглядів. Ся думка була у мене і р. 1847, коли ти не забув. А тепер якась Маруся, чи Одарка, чи Ганна стане тобі на дорозі. А не багато тобі й треба, щоб дійти свого розуму, — вчинитись великим поетом по всі вічні роки".

"Далебіг дуже добре зробив би ти, мій єдиний друже, коли б оженився, —

відповідав Тарасові Костомарів, — хоч би на старості-літах, після такої глибокої, гіркої коновки лиха трохи відпочити душею, щоб тобі Бог заплатив за всі ті муки, які переніс ти. А що про мене пишеш, так теж правда; та що ж робити, коли у оцьому Саратові нема ні одної жіночої душі, щоб мені подобалася. Московки лукаві та нещирі, рідко трапляється що-небудь добре" 863.

861 Основа. — 1862. — Кн. V. — [С. 12]. [Лист від 26 січ. 1858 р.].

862 Чалий, с. [117 — 118. Лист П. О. Куліша від 1 лют. 1858 р.].

863 Ibidem. — С. 116. [Лист від М. і. Костомарова (23 січ. 1858 р.)]

Яка глибока, величезна різниця в порадах Куліша і Костомарова! Виходила вона з різниці душі, серця і з цілої натури їх. У одного говорив тільки холодний розум, у другого говорило шире серце в гармонії з незамерзлим моз— /432/ком. Один радить запечатати серце, причавити природні потреби його і вволити спершу потреби тієї нужди, що й так вже більш 10 літ висисала з поетового серця найліпший елемент: прирощенню усім людям потребу обопільного почуття і з ним тихого спокою, а Костомарів вважає за першу річ вволити нужду живого серця у живого ще чоловіка.

IX

Прийшла масниця — національний "карнавал" у великоросів, однаково властивий і інтелігенції, і простому народові. Головну частину масниці становить їжа "блинов" (млинців) та катання на конях. Катання річ добра, справді заласна, та ще коли сприяє тому погода, санна путь, ясна, тиха година і невеличкий мороз. Коні мчаться по білосрібному шляху, аж парують вони, здіймаючи срібне куряво. Мороз рум'янить тобі твар: надає жвавості, чуєш бадьорість тіла і веселість в серці.

Шевченко спорудив катання задля Піунових. Поїхали в якесь село Бор. Тут чаювали; Шевченко всю дорогу був веселий, жартував. Стара Піуниха добре тямила, що Тарас кохає її Катрю, й імкнула собі, що під такий веселий час він може зняти бесіду про кохання, почне свататися, а віддавати доню за вбогого поета вона не хотіла. Та й Піунівна не горнулася до його чистим серцем дівочим; вона тільки женихалася, жартувала, а щоб побратися, не було у неї на думці. Не був він їй під мислі. Вона не доросла до розуміння великого щастя стати дружиною великого поета-мученика і його "старі плечі" підперти своїми молодими плечима. Отож на катанню, мабуть, за порадою нені, вона й стала співати великоруські народні пісні весільні, про те, як "миленький" не радить братися, доки не буде повен "сундук" (скриня) добра, коробок холста" (полотно).

А Тарас слухає тієї пісні, та й думає собі: "У московського чоловіка жидівська основа: без віна він навіть і покохати не може". А про те й на думку поетові не впадає, що Катруся співає ту пісню не тільки задля його, але й до його! В неділю на масниці йде він формально сватати Піунівну.

Катруся саме збиралася йти на репетицію. Помітивши, що Тарас якийсь згуртований і серйозний, дівчина імкнула собі, що саме у його на думці, і хваталася швидше вийти з хати. /433/

— Тривай, дівчино, не йди, — спинив її Шевченко.

— Пустіть, не спиняйте мене: мені треба на репетицію швидше, — змагається Піунівна.

— Постривай-бо, серденько, — благає Тарас.

Катря спинилася, сіла.

В хаті сидів Катрин батько. Тарас прохав покликати й матір. Прийшла й та, сіла, а Катря встала, стоїть серед хати, не роздягається. Тарас почав українським звичаєм промовляти про "стрільців, про куницю, про купця" і т. ін. і нарешті каже:

— Батьку й мати! Віддайте за мене доню.

Піунівна стояла наче вкопана. Мати моргнула оком, щоб швидше ішла вже вона з хати.

А мати стала казати, що Катруся ще дитина, зовсім ще недоросла, віком зовсім не під пару Тарасові і т. ін.

Легко вгадати, що діялося в душі поета. А Піунівна тим часом благовістила в театрі про "гарбуз". Так я гадаю з того, що в журналі Тарасовому про вечір того дня записано про якісь "пашиковання".

Однак ж Тарас не вважав ще, що справа сватання його навіки пропала. Йому здалося, що він сам поспував діло і не зумів висловитися так, як треба було, а висловився так, що Піунівна взяла його "або за божевільного, або за п'яного". Береться він полагодити діло і пише до неї лист. "Я вас кохаю, — пише він, — і кажу вам се просто: ви занадто розумні, щоб сподівалися від мене палкого висловлювання кохання, а я занадто кохаю і шаную вас, щоб уживати тих дурниць, яких уживають люди звичайно. Побратися з вами — це для мене величезніше щастя, а відректися від цієї думки буде трудно мені. Але коли судилося інакше, так нічого діяти, треба коритися долі. Якщо ви чи не можете, чи не хочете стати зі мною у парі, так лишіть мені хоча єдину втіху: бути вашим другом... Сподіваюся на відповідь".

Відповідь не приходила, але 2 лютого прийшов до Тараса сам Піунов і засвідчив, що Катря те сватання взяла за театральну сцену. У Тараса знов ожила надія, "що справа його не так стоїть лихо, як він гадав". Чи не хотів він, чи марево не давало йому розібрати діло і зрозуміти, що Піунов прийшов до його єдине в справі переходу доні його в Харків. Марево і надія так ще панували над Тарасом, що він не спроможен був кинути надію, хоча бачив, що Піунівна "не хоче з ним бачитися", а батько її "про те сватання не висловив виразно своєї думки". /434/

Очевидно, що Піунови добре тямили, що доки не скінчена справа їх чи з оновленням контракту, чи з переходом Піунівни в Харків, доти не треба зовсім цуратися Шевченка, бо харківська справа більш-менш у його в руках. Тим-то Піунов і не висловив виразно своєї думки про Тарасове сватання.

А Тарас кидається всіма сторонами, щоб не вилетіла з рук його надія. Вдається він за допомогою до Дорохової, пильнує, де можна побачитися з Катрусею, і йме віри словам старого Піунова. Одно слово — цілий тиждень ходив він у хмарі надії! Хто знає, чи довго б він не спекався тієї хмари, коли б 7 лютого не прийшла до його відповідь Щербини. Відповідь була вельми корисна задля Піунівни. Шевченко радіє і біжить до

Піунових подати добру звістку. Молодої не було в господі, а стара повітала його так, що я, каже він 864, "ледві чи відважуся більш переступити поріг моєї протезе". Але ж!.. Другого дня, скоро Піунівна покликала його, — він пішов до неї.

Піунівна висловила свої умови переходу її на харківську сцену.

Сподівався Тарас при сій нагоді побалакати і про свою справу, "але стара буркотиха мати й одного ступня не зробила з хати", і мусив він рушити назад з самими лишень препоруками в Харків 865.

Минув ще тиждень. Тарас живе надією і міркує собі, яким чином "побачитися з Піунівною око-на-око і побалакати з нею, заким вона не виїхала в Харків". Піунівна не йде у його з думки ні вдень, ні вночі. Щоночі вона сниться йому. Увечері 16 лютого були в театрі живі картини: Тарас у фойє зустрівся з Піуновим. Старий почав його прохати, щоб запоміг його Катрі що-небудь перечитати на нових живих картинах. Тарас за се обіруч. Другого дня дістає "Фавста", вибирає сцену з Маргаритою, посилає її до Піунівни, а за три години і сам іде до неї... Овва! Піунівна каже, що ту сцену читати чомусь незручно, а мати швидше викликає її до другої хати, і він, побалакавши з півгодини з батьком, пішов, "піймавши облизня" 866.

864 Записки... — С. 168. [Запис від 7 лют. 1858 р.].

865 Ibidem.

866 Записки... — С. [173. Запис від 16 лют. 1858 р.].

Чув Тарас, як прикро поводяться Піунови з його самолюбством, але ж сила кохання брала гору, аж доки 23 лютого не розв'язався вузлик навіки. Тарас довідався, що Піунів-/435/на 867, не діждавшись відповіді з Харкова, поєдналася знов на нижегородській сцені.

Тут вже не можна було йому не обуритися. Але й тут більш за Щепкіна, ніж за себе, обурюється він: "Яких же відносин до Щербини наробила вона мені й Щепкіну? Огидливих! От воно де, моральне злидарство!.. Приятельство набік і чорти в воду. Хто зрушив своє слово, у того і клятьба байдуже", — каже Тарас.

От на сьому і край того сватання. На другий день поет, зустрівши Піунівну, навіть не поклонився їй. "А чи давно я, — пише він у журналі 24 лютого, — сподівався стати з нею в парі? Сподівався, що вона буде мені дружиною, янголом-хранителем, за котрого я був ладен душу свою наложити. Огидливий контраст! Несамостійність — се чудові ліки проти любощів. У мене мов хто рукою зняв. Я б швидше вибачив їй найжвавіше лицання, ніж оцю дрібну несамостійність. Вона мене, а головна річ, мого старого друзяку, повернула на таке становище, що вельми не личить. Погань панна Піунова, від ногтя до волосся погань..."

Не жалковав і потім Шевченко, що не побрався з Піунівною. "Що б було з мене, коли б я був побрався з Тетясею?" — писав він до Щепкіна вже під кінець р. 1858 868.

867 Ibidem. — С. 175. [Запис від 23 лют. 1858 р.].

868 Киев[ская стар[ина]. — 1898. — Кн. II. — С. 208.

Х

Один з Шевченкових біографів, вп. 869 М. Чалий 870 повідав, що "після відказу

Піунівни Шевченко запив надовго". Невідомо мені, з яких джерел д. Чалий взяв такі звістки, а я, уважно переглянувши Шевченкові листи і Записки, певен, що присуд сей зовсім несправедливий, як несправедливі й дальші слова д. Чалого, що Шевченко пильновав, ходячи до театру, піймати Піунівну за кулісами, але вона втікала від його п'яного, доки він не повалиться, було, де-будь на вільну канапку.

869 Високоповажний. — Ред.

870 Чалий, с. 115.

З щоденних Тарасових записок я зробив чимало виписок за ті три тижні, впродовж котрих тяглася пасія його сватання. День крізь день, ранок і вечір, наче в прозорій воді гірської криниці, бачили ми не тільки те, що він діяв, але й /436/ те, що з ним діяли і діялося, і раз тільки, єдиний раз, Тарас признає, що "провів безпутно ніч". Се було після того разу, коли Піунови найбільш вразили його самолюбство. Нехай буде, що тієї ночі, ображений і знесилений, поет заливав випивачкою болі кохання й образи.

Ще виразніше стоїть річ про "куліси" і "канапки". 3-го лютого наступав того року великий піст: значить, тоді до театру ніхто не ходив і спектаклів у піст не було і не могло бути. Правда, 16 лютого були в театрі живі картини і Шевченко був у фойє і сидів з Піуновим, але досить згадати, що в тих картинах брала участь годованка Дорохової — Пущина і Дорохова пильновала коло її. А Шевченко так шановав і Дорохову, і Пущину, що сама ота шаноба не дала б йому показатися п'яним в театрі, та ще за кулісами.

Найгірший з психічного боку був у Шевченка останній день того сватання, день 23 лютого, і не було б нічого чудного, коли б він в той день "нализався", як він казав, чи "запив", як каже д. Чалий. Але ж із "Записок" знати, що того дня він одержав лист від Куліша і мірковання його над змістом того листа свідчать нам, що у Тараса в голові "чмелі не гули". Навпаки, він міркує свіжою головою і, обмірковуючи тільки що пережите сердешне лихо, каже: "Завтра Кудлай їде до Владимира 871. Прохатиму його взяти й мене з собою. З Владимира якось допхаюся до села Нікольського і там, в обіймах мого старого друзяки (Щепкіна), Біг дасть, забуду і про Піунову, і про всі мої гіркі безталання і невдачі. Спочину та й візьмуся переписувати для друку мою невольницьку поезію".

871 Владимир — губерн[ське] місто на шляху в Москву.

Річ певна, що так би воно й сталося, але ж доля змилостивилась над страдальником. Мабуть, лихий долі або вже соромно стало за таке раз-у-разне гноблення чоловіка, або вона втомилася гнобити Шевченка, мусила спочити, заснути на якийсь час, а в ту саме годину і блиснув Тарасові промінь путі не в Никольське, а шляхом сподіваним і бажаним.

25 лютого, в день Тарасового народження, приходить до його лист від Лазаревського з радісною звісткою, що на прохання графа Ф. П. Толстого дозволено Тарасові жити в Петербурзі під доглядом поліції і під кермою графа, щоб він (Тарас) навчався живописі в Академії художеств. "Графиня, — додав Лазаревський, — незвичайно рада, що ти приїдеш сюди, і просить, щоб ти поспішав, а головна /437/ річ, щоб не ображувався умовами (доглядом), бо се тільки одна форма. Тобою тепер

інтересуються усі художники і бажають, щоб ти швидше приїздив..."

Не треба мені говорити про те, як зрадів Тарас з такої звістки. "Ліпшого поздоровлення з моїми іменинами не можна й бажати".

О 3 годині того ж дня нижегородські приятелі Тараса шанували його як іменинника обідом. "За обідом було весело, бо все товариство було однодушне, просте і до високого ступня благородне. За шампанським, — каже поет у "Записках", — я зняв промову, подяковав за зроблену мені шанобу і нарешті додав, що я не ремствуватиму на Бога, коли скрізь стрічатиму таких добрих людей, як вони — нині суцїї зо мною, і що пам'ять про них я навіки збережу в своєму серці" 872. Того ж дня Шевченко писав до Лазаревського: "Зроду ніхто в світі не поздоровляв мене з іменинами так весело, як ти мене сьогодні повітав. Спасибіг! Подякуй за мене Толстих. За тиждень сам їх подякую особисто" 873.

872 Записки... — С. 177 [Запис від 25 лют. 1858 р.].

873 Основа. — 1862. — Кн. III. — [С. 17].

Обіцяючи достатися за тиждень до столиці, Тарас не звернув уваги, що йому треба діждатися в Н[ижньому] Новгороді урядової звістки, інакше не можна їхати йому. Ждати йому довелося ще більш тижня, доки одержав він у свої руки формальний дозвіл їхати в столицю.

Мусимо розглянути, що робив Шевченко за останні дні свого перебування в Н. Новгороді. Може, чи не "запивав" він на радощах? Почалось нібито з того.

Приятель і земляк його Товбич запросив його, актора Володимирова і якусь "голінну людину" Сашу Очеретникову проїхати з ним за 75 верстов у село Міднівку. Тут були вони два дні, і я гадаю, що тут не обійшлося без випивачки. Тарас пише в своєму журналі 28 лютого: "Подорож наша була веселою і не без користі. Саша Очеретникова була огидлива, без милосердя пиячила і на кожній станції зраджувала, не розбираючи людей. Бідолашне і пропаще навіки, хоча і прекрасне створіння. Жахлива драма!"

Першого березія прийшла і від міністра внутрішніх справ звістка, що Тарасові можна їхати до Петербурга. А на другий день ластівкою весняною прийшов до його теплий, сердешний лист його "святої заступниці". "Мої заповітні мрії справляються, — писала графиня Толстая, — не— /438/бавом я побачу вас, наш бажаний гостю, Тарасе Григоровичу! От уже тиждень, як цар дозволив вам жити в столиці і вчитися в Академії. Приїздіть швидше! Більш неспроможна писати з радощів та з нетерплячки руки тремтять"

Ще кілька день мусив Шевченко задержатися в Нижньому] Новгороді і час той віддав переважно на перегляд своєї "невольницької поезії".

Річ певна, що під "невольницькою поезією" він розумів свої українські твори, що понаписував на заслання. Тут виникає цікаве питання: звідкіль у поета взяли у Нижньому Новгороді його "невольницькі поезії"? Річ запевне відома, що коли в квітні р. 1850 у його була зроблена ревізія паперів і його взяли в арешт, закинули спершу в каземат 874, а потім заслали в Новопетровське, дак під час тієї ревізії у його забрали з українських віршів тільки вірші Псьолівни "Свячена вода", а власних його не взяли, бо

Герн з Лазаревським встигли забрати їх до себе ще до ревізії. Ті вірші укупі з іншим Тарасовим добром зіставалися у Герна. Йдучи на заслання до Новопетровського, вже ж пак Тарасові не можна їх було взяти, та Герн і не дав би з обережності. З переписки поета з Броніславом Залеським відаємо, що увесь час, доки поета не визволено з неволі, речі його, що зацілили від рук ревізорів, були в Оренбурзі у Герна. Знаємо, що Шевченко, як був в Астрахані, писав 10 серпня 1857 до Герна. Зміст того листа нам невідомий, листа того досі не оголошено, та й чи зацілів він у кого? Герни чоловік і жінка повмирали. Я тієї думки, що в тому листі Шевченко прохав Герна вислати в Петербург на адресу Лазаревського його папери. Мабуть, Герн і вислав, але коли Тараса спинили в Н[ижньому] Новгороді, то вже ж не рука була Лазаревському пересилати ті папери до поета по пошті, а коли й пересилати, дак хіба через певні руки. Коли ж Герн не відіслав їх до Лазаревського по пошті, то можна гадати, що він переслав їх через Круликевича. Останній, вертаючи з заслання з Сирдар'ї і їдучи через Н[ижній] Новгород, бачився 7 січня р. 1858 з Шевченком 875. А 26 січня Тарас пише до Куліша, що українських поезій для друку у його є на добрих дві книжки, тільки перепиши, та й друкуй 876.

874 Исторический вестник. — 1886. — Кн. I. — (С. 165. — Гаршин Е. М. Шевченко в ссылке. 1847 — 1857)

875 Записки... — С. 158.

876 Основа. — 1862. — Кн. V. — [С. 12]. /439/

Одначе повстає й друга думка, може, чи не більш певна.

Що у Шевченка не було тоді, як він прибув до Н[ижнього] Новгорода, "невольницької поезії", проти сього не можна змагатися! Була б вона у його, то б він не гаявся переглянути її: дав би перевагу їй, а не "Матросу" і де-небудь згадав би про неї в своєму журналі; а то він про неї згадає вже в лютому, коли Шрейдерс, земляк і приятель його, вернувся з Петербурга 19 лютого і "привіз лист від Лазаревського 877. Певне, що з тим листом Шрейдерс привіз і "невольницьку поезію", бо 21 лютого поет "почав переписувати для друку свої вірші, писані від року 1847 до 1858" 878.

Перебираючи свою "невольницьку поезію", Шевченко 4 — 6 березія полагодив свою "Відьму" 879, "Лілею" і "Русалку".

7-го березія прийшов до його жандар, що відвозив у Вятку якогось неслухняного свому батькові сина капітана Шліпенбаха. Вертаючи до Петербурга, він довідався, що й Шевченко хоче їхати, і прийшов, чи не хоче вкупі їхати, а він за 10 карб. довезе його до Москви. Всіма сторонами попутчик траплявся вигідний. Тарас поєднався з ним за ціну і другого дня попрощався з нижегородськими приятелями, а 8 березія о 3 годині після півдня рушив з Нижнього Новгорода.

877 Записки... — С. 174. [Запис від 19 лют. 1858 р.; лист від М. М. Лазаревського (10 лют. 1858 р.)].

878 Ibidem.

879 Відомо, що "Відьму" під назвою "Осика" Шевченко написав 7 березія р. 1847 в Седневі. Тоді він лаштував нове видання "Кобзаря" і написав до його цікаву передмову,

котру з іншими паперами забрали у його жандарі під час арешту в Києві 5 квітня 1847 р. Ту передмову проф. Стороженко хоч і надрукував в "Русск[ой] мысли" за червень 1898 р., але в перекладі і з пропусками.

Дословний список передмови тієї з оригіналу я дістав тільки 17/29 листопада 1898 р. — і подаю її слово в слово, яко досі не відому. "Випускаю оце в люде другого "Кобзаря" свого і щоб не з порожніми торбами, то на-/440/діляю його "Предисловием". До вас слово, о братія моя українська возлюбленная! Великая туга осіла мою душу. Чую, а іноді і читаю: ляхи друкують, чехи, серби, болгаре, чорногори, москалі, всі друкують, а у нас — анітелень, неначе всім заціпило. Чого се ви так, братія моя! Може, злякались нашествія іноплеменних журналістів? Не бійтеся! Собака лає, а вітер несе. Вони кричать — чому ми по-московськи не пишем? А чом москалі самі нічого не пишуть по-своєму, а тільки переводять, та й то чорт зна по-якому. Натовмачать якихсь індивідуїзмів тощо, так що аж язик отерпне, поки вимовиш. Кричать о братстві, а гризуться, мов скажені собаки. Кричать о єдиній слов'янській літературі, а не хочуть і заглянуть, що робиться у слов'ян. Чи розібрали вони хоч одну книжку польську, чеську, сербську або хоч і нашу? Бо і ми таки, слава Богу, не німці. Не розібрали. Чом? Тим що не тямлять. Наша книжка як попадеться у їх руки, то вони аж репетують та й хвалять те, що найпоганше, а наші патріоти-хуторяне і собі за ними: "преочаровательно". В чарах тих ось що: жиди, шинки, свині і п'яні баби. Може, се по їх утонченной натурі і справді добре, а на наші мужицькі очі, то дуже погано. Воно і то правда, що і ми самі тут трохи винні, бо ми не бачили свого народу так, як його Бог сотворив. У шинку і наш, і москаль, і навіть німець — усі схожі на свиню. У хату прийти до його або до себе покликати по-братерськи не можна, бо він злякається, та, може, ще й те, що він пізнає дурня у жупані. Прочитали собі по складам Енеїду, та й натіснялись коло шинку, та й думають, що от коли вже вони розшукали своїх мужиків. Е, ні, братики! прочитайте ви думи, пісні; послушайте, як вони співають; як вони говорять між собою, шапок не скидаючи; або в дружньому бенкеті як вони згадують старовину і як вони плачуть, неначе справді у ту рецькій неволі або у польського магнатства кайдани волочать; то тоді і скажете, що Енеїда добра, а все-таки сміховина на московський шталт. Отак-то, братія моя возлюбленная! щоб знать людей, то треба самому стать чоловіком, а не марнотратителем чорнила і паперу. Отоді пишть і друкуйте, а труд ваш буде трудом чесним. А на москалів не вважайте, нехай вони пишуть по-своєму, а ми — по-своєму: у їх народ і слово, і у нас народ і слово; а чие краще — нехай судять люди. Вони здаються на Гоголя, що він пише не по-своєму, а по-московському, або на В. Скотта, що і той не по-своєму писав. Гоголь виріс в Ніжині, а не в Малоросії, і свого язика не знав, а В. Скотт в Единбурзі, а не в Шотландії, а Бернс — усе-таки поет народний і великий. І наш Сковорода таким би був, якби його не збила з толку латинь, а потім московщина. Покойний Основ'яненко дуже добре приглядався на народ, та не прислухався до язика, бо, може, його не чув в колисці од матері, а Артемовський хоч і чув, так забув, бо в пани постригся. Горе нам: безуміє нас обуяло з тим мерзостним і богопротивним панством! Нехай би вже оті Карпи-Гнучкошиєнки сутяги — їх Бог за тяжкі гріхи наші

ще до зачаття в утробі матері осудив киснуть і гнить в чернилах, а то мужі мудрі і учені проміняли свою добру, рідну матір на п'яную непотрібницю, а в придаток і в (...) додали. Чому Караджич, і Шафарик, і інші не постриглись у німці (їм би зручніше було), а остались слов'янами, щирими синами матерей своїх, і славу добрую стяжали? Не вдавайтесь в тугу, а молитесь Богу і працюйте розумно во ім'я матері нашої України безталанної. Амінь. А щоб ви знали, що труд ваш не мимо іде і щоб не дуже чванилась московська братія своєю Ростопчиною, то от вам Свячена вода (відомі вірші Олександри Псьолівни), написана панночкою, та ще і хорошою, тільки не скажу якою, бо вона ще молода і боязлива; а переверніть пудові журнали та пошукайте, чи нема там чого-небудь такого. І не турбуйтеся, бо — ей-Богу! — не знайдете. Седнев. 8 марта. 1847 [VI, с. 312 — 315].

XI

Виїхали вони саньми, але пригріла весна і у Владимир приїхали на колесах. Тут на станції Шевченко зустрів старого свого знайомого Бутакова, що р. 1848 і 49 плавав з ним по Аральському озеру-морю. З того часу вони не бачилися. /441/ Тепер Бутаков їхав на береги Сирдар'ї. У Шевченка аж на серці похолало від самих споминок про ту пустиню 880.

Вночі о годині 11 березія 10-го наш поет дістався в Москву і заквартировав у якомусь готелю, а ранком знайшов квартиру Щепкіна та й перебрався до його. Ще в дорозі почало боліти у Тараса око, в Москві погіршало, розпухло, почервоніло, а на лобі прикинулися прищі. Треба було до лікаря. Він вдавсь до свого нижегородського знайомого лікаря Ван-Путерена. Лікар, виписавши ліки, казав не виходити з хати принаймні цілий тиждень. "От тобі й столиця, — каже Тарас у журналі 11 березія, — сиди в хаті та дивись з вікна на старого, незграбного Пимена" 881.

"Сам чорт простягсь серед шляху, не пускає мене до вас", — писав він тоді до Лазаревського.

Тим часом дехто і з українських, і з російських письменників, довідавшись, що поет у Москві, почали відвідувати його. Першим прийшов старий Михайло Максимович. "Молодіє дідусь, — каже про його Тарас у журналі своєму, — запустив вуси та й у вус не дме". А увечері того ж дня зібралися до Щепкіна відомі письменники того часу Афанасьєв, Бабст і Кетчер. Щепкін прохав Тараса, не вважаючи на недуг і на зав'язане око, вийти до гостинної світлиці. Вийшов Тарас. "Час до вечері хутко минув. Подали вечерю, сіли до столу, а я пішов до своєї келії (бо лікар призначив йому діету). От клята хвороба!" — гнівається Тарас. Дійсне, хвороба не кидала його. Ван-Путерен поїхав до Нижнього, а Тараса передав якомусь своєму знайомому лікарю німцю. Щепкін тим часом покликав свого лікаря, професора Мина, відомого перекладника на мову російську Дантового "Пекла".

Лишень 16 березія почало Тарасові легшати, одначе лікарі, відвідавши хорого 17 березія, радили не виходити ще з хати. "Але я, — признається поет, — не послухався і увечері нищечком відвідав свого старого друга княжну Варвару Рєпніну. Вона щасливо перемінилася, буцім помолодшала і вдарилася до ханжества" 882.

880 Ibidem. — С. 180. [Запис від 10 берез. 1858 р.]

881 Церква в ім'я св. Пимена.

882 Записки... — С. 181 — 183.

Річ певна, що і Рєпніна, як і Тарас, "не ті стали", бо "не ті года!" Десять років на обох лишили свій слід. Княжна бачила Шевченка останнім разом перед арештом його. "Тоді він був чоловіком молодим, при здоров'ю, повно у його /442/ було надії на пришле; тепер перед нею був трохи що не дідусь: твар покрита червоними плямами (добутки цинги), в очах погляд апатичний і увесь він зруйнований і фізично, і морально" 883.

На превеликий жаль, ніхто не лишив нам подробиць сього побачення востаннє. (Княжна по смерті Тараса жила ще тридцять років). Княжна, коли її розпитували р. 1885 про те побачення, казала, що подробиці уплили у неї з пам'яті, але загальне вражіння було скорботне. І княжна, і поет силковалися "попасти в колишній тон", та ні вже: трудна річ! Десятилітнє заслання лежало між ними непереходимою розпругою! Княжні здалося тоді, що "Шевченко зовсім вже потух"!

Властиво кажучи, дак тоді Шевченко ще не потух, але починав вже потухати. Святий огонь поезії не спроможен вже був палати тим полум'ям, яким він палав у "Кавказі", в "Єретику", в "Розритій могилі" і ін. Море тяжкого страждання залило те полум'я. Море нікому незримих сліз кривавих проковтнуло поета-художника тією пащею, яку скомпоновали руки Дубельта та графа Орлова.

Певна річ, що і княжні, і поетові не легко було бачити самі тільки останки того, що "проковтнуло море". А проковтнуло воно:

Моє не злато-серебро,
Мої літа, — моє добро...
Тії незримі скрижалі,
Незримим писані пером...

Недугуючи, Тарас скінчив переписування своїх віршів з р. 1847 і жалкує, що нема з ким дотепним прочитати їх. "Михайло Семенович, — каже він, — не суддя мені в сій справі. Він занадто втішається ними. Максимович просто благоволіє перед моїми віршами. Бодянський теж. Треба буде подождати Куліша: сей хоча й жорстоко, а інколи скаже правду. Зате, коли ти хочеш зберегти з ним добрі відносини, так не кажи йому правди" 884.

883 Киев[ская] стар[ина]. — 1888. — Кн. X, стаття проф. Миколи Стороженка.

884 Записки... — С. 183. [Запис від 18 берез. 1858 р.]

Того ж дня (18 березіля) зазнав Тарас двічі такої втіхи, якої давно вже не зазнавав. Заїхали з Щепкіним до Максимовича. Небавом вернулася з церкви Максимовичка — "любє, гарне створіння, чистий, незрушений тип земляч-/443/ки" Вона заграла на роялі кілька українських пісень, а поет переписав їй на спомин свої вірші "Весняний вечір" 885.

Увечері Тарас був у старого приятеля професора Осипа Бодянського, і тут "досить набалакалися про слов'ян взагалі, а про своїх земляків тим паче".

Три дні зряду Тарас коли сам, а більш того, що з Щепкіним, оглядував Москву і

знайомився з видатнішими людьми московськими того часу, як ото Бабст, Кетчер, Якушкін, Забелін, і признається, що йому гріх нарікати на долю за те, що вона загальмовала йому поїздку до Петербурга. "Впродовж тижня, — каже він, — я зустрів таких людей, що й впродовж кількох років не довелося би зустріти. Нема, значить, лиха без добра" 886. А день 22 березня він називає "радіснішим з радісних днів". Річ в тому, що поет сердеч но шанував благого дідуса Сергія Аксакова, останній теж сердечно любив і поважав нашого поета і за його твори, і за його долю і страждання. Тоді саме, як Шевченко був у Москві, старий Аксаков хоровав і нікого не приймав. Тимто Шевченко і не сподівався бачитися з ним, а поїхав з Щепкіним поклонитися дітям його.

Скоро недужий гість довідався, що в господі у його такі великі таланти, як Шевченко і Щепкін, він знехтував лі карську заборону нікого не приймати і казав попросити ба жаних гостей до себе.

Перед Тарасом була "прекрасна, благородна, стариківська постать". Бачилися вони кілька хвилин, "але, — каже Шевченко, — ті хвилини зробили мене щасливим на цілий день і навіки вони зістануться в найясніших моїх споминах". За день поет ще раз провідав "чарівного старика". Аксаков просив його до себе на все літо в село. "Мабуть, чи встою я проти такої спокуси! Хіба що запопадлива поліція не пустить".

Син Щепкіна Микола 24 березня справляв бенкет вхідчин своєї книгарні і задав обід московським ученим і літературним знаменитостям. На оцей обід запросили і нашого поета. "Що за чарівні оці люди, — записує Шевченко в своєму журналі, — молоді, жваві, вольні. Тут на обіді були Афанасьєв, Чичерін, Мин, Бабст, Корш, Крузе, Станкевич, Кетчер і кілька інших. Зустрівся з ними, буцім з людьми давно знайомими, рідними!"

885 "Садок вишневий коло хати..." — Ред.

886 Записки... — С. 185. [Запис від 21 берез. 1858 р.] /444/

Другого дня старий Максимович задав обід на пошановання Тараса і між іншими покликав і своїх "ветхих деньми" товаришів — учених Шевирьова і Погодіна. Шевирьов не сподобався Тарасові: "дідок до нудоти солодкий". За обідом Максимович вславляв Шевченка власними віршами, саме на той раз скомпонованими.

В останній день свого перебування в Москві Шевченко ще раз заїхав до Аксакових. Але старий спав і не поталанило поетові "поцілувати його прекрасну голову сиву". До 10-ї години вечора він сидів у родині Аксакових і "раював, слухаючи свої рідні пісні, що співала доня Аксакова. Уся родина Аксакових, — записує Шевченко, — щирсердечно спочуває Україні, її пісням і взагалі її поезії". По 10-й годині Іван і Костянтин Аксакови повезли Шевченка до відомого письменника Кошелева. Тут він спізнався і з головою тодішнього панславізму з Хомяковим, що, по думці Івана Аксакова, в своїх віршах висловив "целое славянское вероисповедание" 888. Тутечки ж був і старий декабрист князь Волконський. Останній добродушно розповів деякі епізоди з свого 30-літнього заслання і додав, що ті з його товаришів, яких на заслання позакидали в самотні келії-тюрми, всі повмирали, а ті, що мордовалися по кільки вкупі, між ними і він, ті пережили свої муки".

Нарешті Тарас зовсім одужав і 26 березія, попрощавшия з Щепкіним і з його родиною, "забрав свою мізерію" і рушив на залізницю. О годині 2-й, "запакований в вагоні", покинув гостинну Москву. "В Москві, — каже він в журналі 26 березія, — більш за все радовало мене те, що між освіченими москалями, найпаче в родині С. Т. Аксакова, зустрів я теплий привіт до себе і щире спочуття до моїх поезій..." 889.

887 Іван Аксаков потім у своєму "Дне", а ще більш у своїй "Руси" неприхильно стосовався до розвитку нашої мови і письменства. На те, щоб в елементарні школи на Україні завести народну мову, він зовсім не згоджувався і змагався незгірш Каткова. А мову і письменство наше бажав, щоб обмежували потребою задля "домашнього обихода".

888 Этнографическая выставка. — Москва, 1867. — С. 251.

889 Записки... — С. 188. — [Запис від 26 берез. 1858 р.].

ТАРАС ШЕВЧЕНКО

під час перебування його в Петербурзі

(З 28 БЕРЕЗІЛЯ 1858 ДО ЧЕРВНЯ 1859 Р.)

I

В четвер 27 березія р. 1858 о годині 8 увечері голосний локомотив московської залізниці засвистів і спинився в Петербурзі 890. З вагона III класу вийшов сивобородий чоловік в кожусі, в українській шапці.

То був Тарас Шевченко.

Ще б два місяці, і було б рівно одинадцять років з того часу, як він зневолено покинув столицю: минуло б 11 літ з того часу, як на оцьому самому вокзалі його під вартою посадили на поїзд яко невольника військового уряду і фельд'єгер помчав його в Азію, в неволю, на заслання. Тепер, майже по 11 роках тяжкого життя-сну в "смердячій казармі", Шевченка визволено; йому вернули нібито волю (бо все-таки наполовину та воля була спаралізована доглядом поліції), але не вернули йому, та й ніхто в світі не спроможен був вернути, того найкращого добра його, яке проковтнула неволя: його літ і здоров'я. Природа, як се ми відаємо добре, наділила Шевченка добрим, міцним здоров'ям. Уважаючи на ту міць, шеф жандармів Орлов і прирадив цареві повернути поета-художника в військо простим солдатом. Але, каже доктор медицини Андрій Козачковський 891, яка людська природа спроможна була встояти і не зломитися в тій боротьбі, на яку цар і його підручники вирядили Шевченка в дикі, безлюдні степи киргизькі? З заслання Шевченко вернувся до Петербурга з здоров'ям, розбитим цілком, з організмом, навіки і завчасно покаліченим, знесиленим, виснаженим.

890 Кобзарь. — Т. III. — Записки... — С. 188. [Запис від 27 берез. 1858 р.].

891 Киевский телеграф. — 1875. — № 25. /446/

Річ певна, що під останній посвист локомотива не можна було серцю нашого кобзаря не затремити, не забитися, в одну і ту саму хвилину в серці страдальника зустрівся вплив двох супротивних сил: лиходійної сили тяжких скорботних споминок минулого і добродійної — радісно-сподіваного побачення з людьми близькими,

дорогими і з надією на нове життя на волі. Вже ж хоч яке було добре, незлоблєве серце у Тараса, а не спроможно було воно здержатися і не дати ворушитися споминкам минулого. З першим ступнем по ґрунті Петербурга не можна було, щоб перед очима поета не воскресли темні образи Енгельгардта, Ширяєва, Петрова, Дубельта, Орлова, Обручова, Ісаєва і Потапова з їх лиходійними вчинками супроти нього. Одночасно з ними воскресли і ясні образи Сошенка, Венеціанова, Брюллова, Жуковського, Гребінки, графів Толстих, а з ними і визволення його з кріпацтва і з військового полону. За перше Тарас заплатив з свого найдорожчого скарбу — 24 роками свого дитинного і парубочого віку, за друге — розбитим і покаліченим здоров'ям. Перед очима художника і в минулому, і в близькому сподіваному стояла люба його Академія художеств, криниця його освіти, його *Alma mater*.

Не можна вгадати запевне, що в ту хвилину, коли Шевченко вийшов з вокзалу, більш хвилювало йому серце: чи споминки минулого, чи близьке сподіване? Мені здається, що, відповідно перейнятливій вдачі, світлі образи Лазаревського, Артемовського, графів Толстих взяли гору і своїм світлом закрили темні тіні Дубельтів і Орлових! Будівля і галереї Академії художеств закрили будівлю і тюремні келії "3-го отделения". Минуле мусило одійти геть, хоч воно було і невимовно тяжке, але воно минуло!.. Воно минуло вже навіки...

З поїзда Шевченко зараз же поїхав до Михайла Лазаревського і за годину був у його в хаті і в палких дружніх обіймах його". Ні поет, ні його друга не лишили нам ніяких звісток про ту зустріч і бесіду їх, але здається мені, що легко вгадати і ту, і другу. В обох приятелів на серці була така сила щирого— почуття, що годі було виявляти його словами, словам тут не було місця. В таких випадках слова у людей ніби замерзають, уста німіють, говорять тільки душа та серце, але говорять вони своєю мовою, без слів.

892 Кобзарь. — Т. III. — С. 188. /447/

II

Ранком другого дня надворі стояла негодь: падав сніг, була сльота, справо. Пам'ятаючи, що кілька днів назад у Москві Тарас перебував недуг, йому годилось би під таку леґодь не виходити з хати. Але яка ж сила спроможна була вдержати його в хаті? Натурально було йому жадати швидше подивитися на те, чого він не бачив 11 років. І от він, не вважаючи на негодь, пішов зранку оглядувати столицю. "Оббігавши, — каже він у своєму журналі 893, — половину міста, він зайшов спочити і поснідати в ресторан Клея. Тут несподівано зустрів свого старого знайомого дуку-діди́ча з Прилуцького повіту Грицька Галагана. Галаган тільки що приїхав і привіз Тарасові з Москви від Максимовича знайденого в Москві Тарасового "Єретика", себто "Івана Гуса". Автор був певен, що поема та навіки пропала. Не диво, що він зрадів тій знахідці, та, на лихо, знайдено не цілу поему, а тільки невеличку частину її 894, і Шевченко, пишучи 5 квітня до Максимовича, прохав його попрохати Бутенева, чи не знайде він і другої половини поеми, "бо без неї нічого не вдієш".

Поснідавши, Тарас о годині 3-й вернувся додому "і тут обняв свого щирого друга

Семена Артемовського, через півгодини був у його в господі, буцім у своїй рідній хаті. "Багацько і багацько ми дечого згадали і де про що перебалакали, — записує Шевченко в своєму журналі 895, — а ще більш лишилося того, про що не встигли ні згадати, ні перебалакати. Дві години проминуло швидше однієї хвилини".

О 6-й годині увечері Шевченко пішов з Лазаревським до графині Н. Ів. Толстої. Про зустріч його у Толстих маємо дві певні звістки: одну — доні Толстих, Катерини Юнге, що була того часу 14-літнім підлітком, а другу — самого Тараса.

893 Кобзарь. — 1895. — Т. III. — С. [188] — 189. [Записки, запис від 28 берез. 1858 р.].

894 Див.: Т. I. — С. 169 і 237.

895 Кобзарь. — 1895. — Т. III. — С. 189.

Родина Толстих горіла бажанням швидше побачити свого сподіваного дорогого гостя. Толсті не поїхали стрівати його на вокзал, не бажаючи своє почуття показувати прилюдно: властива їм скромність, святість і щирість почуття вимагали вилити його у власній господі.

"Серце замирало, ждучи Шевченка, — каже Катерина /448/ Федор. Юнге 896. — Нарешті прийшов той день, коли він повинен був прибути... Жадання перейшло в нетерплячість. Аж ось подзвонили і в світлицю ввійшов поет, з довгою бородою, з добродушною усмішкою, з очима, повними любові й сліз".

"Серденьята мої! други мої!" — промовив крізь сльози поет і припав губами до рук графині.

"Я вже й не тямлю, — читаємо далі у Юнге, — що тоді було у нас! Усі цілювалися, усі плакали, усі говорили разом".

Шевченко про сю саму зустріч говорить теж короткими, але повними глибокого, гарячого почуття і великого значіння словами. "Ніхто і ніколи, — каже він 897, — не зустрічав мене, і нікого і ніколи і я не стрівав більш сердечно і більш радісно, як зустрілися ми з моєю святою заступницею і з графом Федором Петровичем. Зустріч наша була щиріш зустрічі кривняків. Багацько хотів я висловити їй і нічого не висловив. Фляшкою шампанського вина освятили ми наше святе, радісне побачення і о годині 8-й розійшлися".

Від Толстих з серцем, повним радощів, Шевченко пішов до Василя Білозерського, свого союзника і сусіда в тюрмі р. 1847. Тут зустрів своїх товаришів по заслання в Оренбурзі, Сераковського, Станевича, Сову. Зустріч була весела, радісна. Після щирої розмови залунали рідні, любі пісні. З голосом рідної пісні годі було і Тарасові, і Білозерському не згадати кінця січня р. 1847: гостювання Шевченка в Мотронівці, Кулішевого весілля, надій, що тоді панували, і іншого всього такого, що під той час гріло, живило, бадьорило душі і серця невеличкого гурту українських патріотів і патріоток.

896 Вест[ник] Евр[опы]. — 1883. — [Кн. VIII. — С. 838]

897 Кобзарь. — 1895. — Т. III. — С. 189. [Запис від 28 берез. 1858 р.]

Опріч найпершого, святого, високоморального обов'язку вдячності до Толстих, був у Шевченка теж на одному з перших місць і другий обов'язок, правда — супротивний змістом, але невідкладний: хоч який осоружний був сей обов'язок, але відбути його треба було неминуче і не гаючись. /449/

Перебувати Шевченкові в столиці цар Олександр II дозволив 10 лютого р. 1858 з такою умовою, щоб "отставной рядовой Шевченко был подвергнут строгому полицейскому надзору и чтобы начальство Академии художеств имело за ним должное наблюдение, дабы он не обращал во зло (не повертав на лихо) своего таланта" 898.

Умова догляду поліції вимагала від Шевченка, щоб він зараз, скоро прибув до столиці, став перед лице свого доглядника-"опікуна", себто начальника поліції. Оце ставлення про всякого чоловіка, якому доля поталанила покоштувати його, річ морально гідка, прикра, а задля Шевченка і поготів: воно нагадувало йому пережите ставлення перед лице батальйонних і інших військових начальників в Орську та в Новопетровському. Одначе не ставитися не можна було.

І от ранком 29 березіля починає наш поет в образі "отставного рядового" переходити бюрократичні митарства "піднадзорного" життя. Починати їх, звичайно, треба "по начальству", йдучи знизу вгору сходами, "установленными по закону".

На першому ступню стояв начальник канцелярії оберполіцеймейстера Іван Таволга-Мокрицький, українець з Пирятинського повіту, давній Шевченків знайомий. "Прикинувшись казанською сиротою, — пише Тарас у своєму журналі 29 березіля 899, — я о годині 10-й ранку пішов до Мокрицького. Він повітав мене не то щоб по-урядницьки, але не то щоб і по-земляцьки. Стара знайомість пригадалася десь збоку. Насамкінець він порадив мені зголити бороду, щоб не зробити прикрого вражіння на його патрона графа Шувалова (обер-поліціймейстера), а до сього мушу ставитися, яко до головного свого доглядника".

Порада — зголити бороду — мала на той час свою рацію. Жовнірам, хоч би й вислуженим вже, не можна було носити бороди, а Шевченко перед поліцією був нічим більш, як тільки "вислужений жовнір", і йому не варт було дратувати свого "опікуна". Одначе не хотів він і бороду голити, бажав принаймні зробити фотографію свою з бородою, щоб послати М. О. Дороховій в Нижній Новгород. 30 березіля він сфотографувався з бородою, в кожусі і в українській високій шапці 900.

898 Истор[ический] вестн[ик]. — 1896. — [Кн. VI.] — С. 897. [Тарас Шевченко. Документи... С. 296 — 297].

899 Кобзарь. — 1895. — Т. III. — С. 189.

900 Такі Шевченкові фотографії дуже рідкі, я бачив їх тільки дві — /450/ одну у Миколи Лисеика. Фотографія, що звичайно буває при "Кобзарі", де поет теж у шапці і в кожусі, але без бороди, зроблена вже після 6 квітня р. 1858.

Зголивши бороду і одягтись у фрак, Шевченко "мусив відбути велике нещастя: ставитися перед свого головного "опікуна графа Шувалова". Обер-поліцеймейстер прийняв його попросту, не по-урядницьки і, головна річ, без отих напучувань, що "личать нагоді", і тим зробив на його добре вражіння" 901.

Відбувши се "нещастя", Тарас при нагоді зайшов знов до Мокрицького і познайомився з його жінкою, українкою з роду Свічок; очевидно, вона зробила на Тараса добре вражіння. Увечері того ж дня поет був у Толстих, розповів про аудієнцію у Шувалова. Графиня порадила йому представитися ще й найвищому "опікуну", шефу жандарів князю Долгорукову. Оце ставлення не було потрібним "по закону", тим паче прикро було Тарасові справити його. Але справити радила графиня Настасія Іванівна, не послухати її було якось ніяково; та коли вже вона радить, так радить не на лихо йому, вона ж знає усі звичаї вищого світу, тямить, що часом знехтування якого-будь найдрібнішого звичаю може чимало нашкодити людині

Шевченко згодився і, "щоб вволити волю графині Н[астасії] Ів[анівни] ставився 15 квітня перед лице шефа жандарів". Князь Василь Долгорукий не втерпів, щоб не наділити нашого поета ввічливим, яке "личить нагоді", напучуванням. На тому і скінчилася аудієнція 902.

901 Кобзарь. — Т. III. — С. 192.

902 Кобзарь. — 1895. — Т. III. — С. 195.

IV

За кілька день по приїзді в Петербург починає у Шевченка зростати широка знайомість, переважно між письменниками, артистами і взагалі між людьми освіченими. Більш за все сприяла тому родина графа Ф. П. Толстого своїми неділями і обідом на честь Шевченка. Взагалі, по приїзді поета в столицю "життя його пішло добре і радісно. Його оточала тепла дружба і ті інтелектуальні раювання, яких він так довгий час не зазнавав". Дім Толстих він уважав своїм рідним. У Толстих бували майже всі його приятелі. Тут щонеділі збиралися поети, літератори, артисти, учені, взагалі те освічене товариство, якого він був /451/ позбавлений цілих 11 літ. Натурально, що в такій атмосфері "він ніби ожив і своїм ласкавим, добрим поведженням оживляв усіх, що були округ його, — каже К. Ф. Юнге. — Він впливав на всіх чарівливо, і всі його любили" 903. В листі до Ускова 4 липня 1858 він правду писав 904: "В Петербурзі мені добре: живу в Академії, товариші-художники мене полюбили, а сила-силенна земляків мене просто на руках носять. Одне слово — я цілком щасливий".

Можна сказати, що трохи що не з першого дня приїзду його до столиці починається знайомість його з ліпшими інтелігентними людьми. Увечері 30 березія у Толстих зібрався великий гурт освічених гостей. Скоро графиня Настасія Ів. представила їм Шевченка, "вони повітали його, як давно сподіваного дорогого гостя". Спасибіг їм, каже Тарас і висловлює в своєму журналі 905 страх, щоб йому "не зробитися модною фігурою в Петербурзі".

903 Вестн[ик] Европы. — 1883. — [Кн. VIII]. — С. 839.

904 Киев[ская] ст[арина]. — 1889. — Кн. II. — С. 311.

905 Кобзарь. — 1895. — Т. III. — С. 190.

З першого погляду, той інтерес, який викликав до себе Шевченко серед столичної інтелігенції, справді скидався на "моду", але дійсне — побачити Шевченка, спізнатися з ним, виявити спочуття до його була не мода, а потреба душі освічених людей Росії.

Шевченко був великою, нічим не оправданою жертвою того ладу державного, що пановав над Росією під увесь час царювання Миколи I. За нового царя, здавалося, той лад починав конати, мусив зникнути, перемінитися на новий, ліпший, більш відповідний волі людського духа. Першою ознакою сподіваної зорі оновлення Росії здавалася хоч невеличка, не скажу — воля друкованого слова, а щось похоже на неї. Ще більшою ознакою була праця коло скасований кріпацтва. Отож в образі Шевченка стояв живий, виразний образ недобитка-крепака, що так тяжко постраждав за свої поетичні твори. Тут була не сама проста цікавість, а ще й наука, що треба чинити, щоб спекатися тих зразків неволі і самовластя чоловіка над чоловіком, які так не полюдськи були заподіяні над Шевченком. Треба гадати, що в той час кожен з освічених і вольнолюбивих людей, дивлячись на Шевченка, почув і себе хоч трохи винним перед страдальником, бо сьак чи так, а кожен з освічених людей, скоро він свідомий неволі і безправ'я і нічим не протестує проти лиходійних вчинків самовластя, він причиняється до пановання того /452/ лихого ладу. Крепацтво, неволя і інший такий лад панували з волі не одного тільки чоловіка. Брак життя вільного, добродійного ніде і ніколи не залежав від волі одного чоловіка, хто б він не був: державний, соціальний і інші". Устрій життя єсть продукт культури, освіти і звичаїв більшості людності.

Я добре розумію міць і вагу моди, але кажу ще раз, що відносини столичної інтелігенції до Шевченка і повітання його не були продуктом моди, се був живий суд історії. Суд сей розпочавсь іще в Астрахані в серпні р. 1857 і не скінчився він ще й досі. Історія казала: судити з одного боку Шевченка за його "злочинні, баламутні" твори, а з другого — третеодділенську юстицію за її "справедливість". Скрізь по дорозі з Астрахані до Петербурга ми чули той суд і присуд. Тепер прийшла черга до Петербурга. Тут найвиразніше сей суд і присуд відбувався ,на обіді у Толстих 12 квітня на честь Шевченка.

На той обід зібралося багацько гостей. Перший тост підняв господар на здоров'я царя, дякуючи йому за визволення Шевченка. Обійтися без такого тосту ні в якому разі не можна було вже по тому одному, що граф Толстой, як віце-президент Академії художеств, був царський урядник. Промови за обідом сказали поет Щербина, графиня Настасія Ів. і М. Д. Старов. Графиня, вславляючи високий патріотизм Шевченка і глибоку без краю любов його до рідної України, бажала, щоб любов ту люди брали собі за взірець, за науку того, як треба любити свій рідний край. Промову Старова я подаю дословно, такою, як списав її і прислав Лазаревському сам оратор: "Нещастя Шевченка скінчилося, — мовив бесідник, — і тим знесено одну з величезніших неправд. Ми не зневажимо скромності тих, чиє піклування сприяло сьому доброму ділу і придбало собі подяку кожного, хто спочуває повазі сього діла благого. Ми скажемо, що нам радісно бачити того Шевченка, що серед жахливих, душегубних обставин, в суворих мурах "казарми смердячої" не знесилів духом, не впав в розпуку, але зберіг любов до своєї долі тяжкої, бо та доля його благородна. Вже оце одно варто обезсмертити ймення Шевченка. Дозвольте ж мені піднести тост вдячності за того Шевченка, що своїми стражданнями піддержав святу віру в те, що дійсне моральної природи чоловіка жадні

обставини не спроможні побороти" 906.

906 Кобзарь. — 1895. — Т. III. — С. 195. [Запис від 17 квіт. 1858 р.]. /453/

Привітання, висловлені за обідом до Шевченка, глибоко запали в серце кожному, хто їх чув, вони у кожного зворушили дух і думку. В усіх гостей лиця були блідо-зеленими, а щодо Тараса, так він признається, що "йому було і приємно, і якось ніяково". "Я, — каже він, — не сподівався такої великої шаноби. Для мене се була чиста новина".907.

907 Ibidem. — [С.] 194. [Запис від 12 квіт. 1858 р.]

V

Таким ото чином Шевченко за короткий час опинився серед великої сім'ї ліпших людей того часу. Се був, коли згадати собі про Новопетровський форт, більш різкий контраст, ніж той, що перебув Шевченко 30 літ тому назад, коли доля з темного горища маляра Ширяєва перекинула його в світлі залі Академії художеств!

З Шевченкового журналу бачимо, що, починаючи трохи не з першого дня приїзду поета в Петербург, ледві чи вибереться день чи два таких, щоб Тараса не покликав хто пошановати його вечерею або обідом, і, певна річ, кожен добре тямив, що властиво більш за все поет шанує того, у кого приймає собі пошановання. Скрізь він був гостем бажаним, сподіваним, любленим, скрізь перед ним двері були навстеж, яко перед людиною близькою, рідною, що приносить з собою велику честь тому, до кого вона завітає. Треба ще раз сказати, що Шевченко ніколи й ніде не шукав популярності й слави. Популярність і слава самі за ним бігали.

Гляньмо короткими хоча словами, як люди, наче наперебій один у одного, закликають до себе нашого поета, щоб поклонитися його генію і його стражданям.

Почнемо з 1 квітня. В той день закликав його до себе на обід Білозерський, а на вечір — графиня Толста. На другий день відвідують його Каменецький, Сераковський, Круневич, Дзюба. "Треба буде, — ніби жартує Тарас, — десь сховатися, бо не дають часу і листів написати". Справді, між листами його того року ми не знаходимо ніже єдиного, писаного в квітні, маю і червні!

2 квітня його шанує обідом Дзюба; 3 квітня він дякує і не йде на обід до Семаковського, але того ж дня він на вечерку у Галагана, а на другий день у Толстих.

8 квітня на вечерку у Круневича: "Тут було багацько /454/ поляків і чимало москалів і між останніми дві знаменитості граф Толстой (Лев), автор солдатської Севастопольської пісні, і оборонник Севастополя генерал Хрульов" 908. 12 квітня відомий вже нам обід у Толстих. На другий день наш земляк, знаменитий учений математик Остроградський вітає Шевченка, "яко свого сем'янина, що був надовго кудись заїхав". 14 квітня знайомиться з ним молодий Енгельгардт, син колишнього його пана. З тієї знайомості, каже поет, "багато-пребагато дечого зворушилося в душі моїй... Але! забуття минулому, мир і любов сучасному".

Небавом знайомляться з ним і вітають російські письменники і поети: Громека, Бенедиктов, Мей, Курочкін, а потім Тургенєв і інші. Графиня Настасія Ів. кожен раз, коли трапляється нагода, не пропускає її, щоб не познайомити з Шевченком ту чи іншу

знаменитість.

"Друже наш Тарасе Григоровичу! — пише вона до його. — Приходьте до нас сьогодні обідати, я почастую вас бесідою з декабристом Штенгелем" 909. Того ж самого дня, наче перебиваючи у Толстої, запрошує Тараса на обід Сошальський. "Ми з Лазаревським, — каже Тарас 910, сподобали декабриста більш, ніж борщ у Сошальського, і пішли до графині". За день — запросини на обід до професора Кавеліна. Далі — від Брилкіна, знов — від Остроградського і знов записка від Толстої: "Приходьте сьогодні, будуть у нас Плетньови". Перегодом кличе його Тургенєв, пишучи: "Приходьте обідати, усі ми будемо дуже раді бачити вас". Кличе до себе "на гербату" і "брат по серцю і по думці" — польський поет Желіговський і т. д.

Знайомлять нашого поета з відомими того часу співаками Грінберг і Даргомижським. Тарас вельми любив співи, музику, як і взагалі всяку благородну штуку, тим-то радо заходив до співачки Грінберг 911.

908 Ibidem. — С. 194 — 195.

909 Ibidem. — С. 196.

910 Записки Шевченка — квітень 1858 р., с. 191 — 199.

911 Ibidem. — С. 196.

З усього знати, що знайомість у Тараса так розрослася, що інколи йому бракувало часу провідувати своїх близьких приятелів. Напр., він не встигав бувати "на варениках" у Кочубея, у Макарова і інш., про се свідчать нам записки до його. Пані Макарова, дорікаючи, що Тарас не був у неї в один четвер, просить його "порадовати її і прийти". Пані Суханова пише до його: "Сама приїздила /455/ до вас, недобрый земляче, прохати до себе завтра увечері на вареники". Коли не прийдете — значить, зовсім мене забули".

Знайомість Тараса з Наталією Борисівною Сухановою-Подколзіною вимагає того, щоб про неї говорити ширше, бо тут зустрічаємо чимало дорогоцінного матеріалу задля характеристики Шевченка і людей того часу. Але попереду скінчимо річ взагалі про знайомості нашого поета.

Знайомість ще більш поширшала восени того року і з початку зими р. 1859. Тоді в Петербурзі була мода на так звані "літературні вечори". Звісно, Шевченко був завжди на них гостем бажаним.

Ще в червні з ним спізнався молодий художник Микешин, що лишив нам свої споминки про Тараса. Хоча, каже Микешин в тих споминках 912, Шевченко називає мене "недоробком і паничем", але я був про його чоловіком корисним, а часом і неминуче потрібним, яко надійний і прихильний поводити в його вечірних екскурсіях, напр., до поета Полонського, до Грінберг і по інших знайомих, а часом і в доми великосвітські, куди закликали тоді літераторів і художників на вечірки. Такі вечірки траплялися і у президента Академії художеств великої княжни Марії Миколаївни, куди був запрошений і Шевченко яко письменник і яко художник. Майже завжди, каже Микешин, Тарас на ті вечірки приходив напідпитку, і коли тільки траплялася нагода, дак впродовж вечера він ще більш напивався. Про пригоду з Тарасом на одній з таких вечірок Микешин розповів у збірнику "Нечто из артистического мира" (Спб. — 1895. —

С. 140), але усе те оповідання здається мені таким неймовірним, таким повним вигадок, що я не спиняюся коло його. Скажу тільки, що до споминок Микешина нам доведеться ще не один раз вертати і бачити, що, на превеликий жаль, більшість з того, що про розповідає він, мусимо знехтувати, признати їх неправдивими, не певними. Зовсім не по правді каже Микешин про свою дружбу з Шевченком. "Шевченко був з ним тільки знайомий, як і з усіма іншими художниками; зовсім не знати було приятелювання його з Микешиним: він часто ганьбив його" 913.

912 Кобзарь. — 1867. — Т. II. — С. XV — і далі.

913 Лист до мене К. Ф. Юнге. [ІЛ. — Ф. 77. — № 127. — Арк. 196].

На сей раз нам треба спинитися перш за все на "препрославленому" і в "споминках" дечийх, і в декотрих біографіях пиячестві Шевченка. Спинимось, щоб, вказавши на вигадки /456/ і пустомельство про се пиячество, не вертатися вже до його аж доти, доки воно не покажеться перед нами як факт цілком певний, хоч і тяжко скорботний. "У Тараса, — каже Микешин, — було дві вади: випивання і вдавання з себе циніка. Від сього він би то не здержувався навіть при молоденьких донях графів Толстих".

А послухаймо, що каже про се саме доня Толстих Катерина Федорівна Юнге. "Впродовж двох років я майже щодня бачилася з Шевченком, — каже вона 914, — і ні разу не бачила його п'яним, ні разу не чула з уст його якогонебудь такого слова, що не личило б, і ні разу не помітила, щоб він в поводженню чим-небудь відрізнявся від людей добре вихованих. Ми відали, що він любить випити, і пильновали здержувати його, але єдине ради того, щоб зайва чарка не пошкодила його здоров'я. Становлячи було перед ним ром, я було, жартуючи, кажу до нього: "Глядіть же, не ром з чаєм, а чай з ромом". Незабутніми мені довіку будуть поїздки наші влітку на морські "тоні". Тут і пили, і співали. Коли б Шевченко дозволив собі що-небудь зайве або таке, що не личить, так, певна річ, такий вчинок здивував би мене і мою маму".

Здається, одного сього свідоцтва досить на те, щоб "пиячество і цинізм", що Микешин спостеріг за Шевченком, признати в ліпшому разі легкодушною вигадкою; але, опріч Юнге, є у нас ще й інші свідки проти Микешина.

Ученик Тарасів Борис Гаврилович Суханов-Подколзін, що був тоді майже однолітком з п. Юнге, розповідав нам от що 915: "В домі моєї нені Шевченко обідав вельми часто. За обідом усяких вин було досхочу. Одначе ніхто ніколи не помітив, щоб Шевченко був хоч напідпитку; ніхто ніколи не спостеріг, щоб він уживав цинічних виразів або хоч таких, що не личать. Та й чи можна ж гадати, щоб моя неня, людина світська, аристократка, розумна і добре вихована, пускала мене самого учитися до такого чоловіка, що пиячив і був циніком? Може, — каже далі Борис Гаврилович, — потім, коли вже я не ходив учитися до Шевченка [себто вже р. 1860], він і запивав, але я про те не відаю; перед мене образ Шевченка стоїть цілком чистим від надужиття алкоголем".

914 Вестн[ик] Европы, [Кн.] VIII. — 1883. — [С. 839].

915 Киев[ская] стар[ина]. — 1885. — [Кн.] II. — С. 232. /457/

Можна б навести свідоцтво проти Микешина ще й інших людей, як от, напр., Костомарова, Білозерського, але досить і того. Запевне ми бачимо одне, що коли Тарасові і траплялося коли випити зайву чарку або, як сам він каже, "нализатися", так траплялося се до осені р. 1860 тільки в товаристві таких людей, що самі не вміли вгадати міри та і його спокушали, силовали до чарки, а він у такому разі не орудовав стільки потужною силою характеру, щоб встояти проти спокуси. Товариське почуття розвинено було у його так широко, що з того часто надуживали товариші його на лихо доброму і потульному поетові.

VI

Певний факт широкої знайомості Шевченка в Петербурзі і непевні вигадливі звістки про його "пиячество" стали декому з його біографів основою до того, щоб сказати, що він у Петербурзі нічого не робив, тільки гуляв та "предавався возлияниям Бахусу".

Дійсність показує нам, що не так воно було. Вимученому і морально зголоднілому організму зовсім натурально було погоїти хоч трохи рани десятилітнього голодування властивими людям культурним розвагами, себто добрим освіченим товариством, музикою, театром і т. ін. І бачимо, що Шевченко ходить на спектаклі, що частіш навідується до співачки Грінберг, впивається співами її, Артемовських і інш. 916, їздить з Толстими і іншими товаришами на берег моря, в Павловськ і т. ін. Але ще ясніш бачимо, що він не забуває і працювати коло улюбленого свого діла. Правда, за той час, майже до самого р. 1859, Тарас трохи що не зовсім нічого з творів поетичних не написав, але ж суціль поет — не ремісник, він не може писати раз у раз: він творить тоді тільки, коли до його завітає та гостя, що зоветься натхненням. Знати одначе, що й коло поезії Тарас по спроможності працював.

4 квітня Каменецький доручив йому усі його поезії, що попереписував Куліш. Він заходжується зробити з них вибір і взятися до видання і за тиждень справив се діло. 11 квітня він передав Каменецькому вибрані поезії і прохав його клопотатись в цензурному комітеті про дозвіл надрукувати їх "під фірмою — Поезії Т. Ш." 917.

916 Записки... — С. 196 — 202.

917 Записки... — С. 191 і 192.

Будемо бачити, /458/ що справу з дозволом і друкуванням "Кобзаря" воловодили трохи не два роки. Тоді ж таки поет заходжувався писати "Лунатику", та нема жодної указки на те, щоб він її написав. Маємо певні факти, що наш художник, не гаючись, по приїзді в столицю взявся працювати коло гравюри 919. До гравюри тягла його більш за все власна охота, але були й інші спонукання, як матеріальні, так і моральні, викликані умовами дозволу йому жити в Петербурзі, і почуття самоповаги.

Граф Толстой, піклуючись про дозвіл Шевченкові працювати в Академії, в мотивах своєї просьби більш за все налягав на те, щоб дати художникові спромогу більш навчитися штуки і поширити свою художницьку освіту. Він взяв на себе, так сказати, поруку за Шевченка. Останній добре тямив велику вагу моральну тієї поруки, уважав на неї і пильновав довести фактами, що граф Федір Петрович не помилявся, даючи за

його поруку, і не каятиметься, що дав її. Фактом такого доводу могла бути тільки Тарасова праця яко художника, поступ його в штучі і признання сього поступу людьми компетентними. Тямив Тарас і те, що з погляду практичного треба йому придбати степінь академіка.

Таким чином, він при першій зустрічі зі знаменитим тоді професором гравірування Йорданом зняв бесіду про свої заміри працювати коло гравюри. Йордан висловився, що охоче буде допомагати йому, і Тарас, "зрадівши такій любій та щирій заохоті, зараз же, по розмові з Йорданом, двічі обійшов усі залі Ермітажу, щоб вибрати картину на першу пробу з акватинтою. Після уважного огляду спинився він на ескізі Мурільйо "Свята родина". "Простосердий, — каже Шевченко, — гарний твір, я не бачив з таким змістом картини, щоб до неї так припадала назва, як до геніального ескізу Мурільйо. Дак оце за помічю Бога та Йордана і візьмуся за пробу!" 920 Се було 3 мая, за місяць по приїзді його до Петербурга.

Дійсно бачимо, що Тарас жваво береться за роботу: кілька разів стріваємо його зранку до 4-ї години в Ермітажі за роботою, навіть і в такі дні, як 14 і 18 мая, коли в Петербурзі був великий друзяка його Михайло Семенович Щепкін 921.

918 Ibidem. — С. 196.

919 Записки... — С. 203 — 205.

920 Записки... — С. 200.

921 Ibidem. — С. 207. /459/

Трудно, певніш мовити неможливо художникові працювати, не маючи власної майстерні, а Шевченко, не маючи навіть власної квартири і живучи в Артемовського, працював цілий місяць, доки улаштувався з власною квартирою і робітнею. По наказу начальства, Шевченко повинен був жити у графа Толстого, під його доглядом; в квартирі графа бракувало відповідної світлиці 922. Тарас прохав Толстих, щоб дали йому квартиру де-небудь в Академії 923. Бажання його вволили тільки з початку червня 924.

Під квартиру Шевченкові дали в Академії дві світлички: одну задля спання і задля кабінету в антресолях, другу під нею, опостінь з церквою. В останній була у його робітня художника. Обидві світлички були маленькі і вельми тісні і вузькі, найпаче робітня з одним вікном 925. Тут був і стіл з книжками та з естампами, мольберт, проста канапка, два зовсім вже простих дзиглики! Убога ширма (параван) відгороджувала в хаті двері. Жодної оздоби в світлиці не було... Шевченко працював тут яко художник, сидячи звичайно під вікном. З робітні виходили маленькі двері, що узенькими, тісними сходами вели на антресолі, в кабінет поета. Се була низенька, невеличка, теж з одним вікном світличка. В кутку "кабінету" з правого боку стояв стіл, на йому Шевченко звичайно писав. Далі стояло ліжко з убогою постелею, на ліжку лежав кожух. В ногах ліжка стояв другий, зовсім простий стіл, на йому графин з водою та убогий прибор до пиття чаю, під столом — рукомийник. Ні на вікнах, ні на стінах оздоби і тут не було; жив поет, як кажуть, наче в поході, про жодний комфорт не дбав він 926.

Чимало людей освічених заходило до Шевченка, але сам тільки Микешин 927 спостеріг в квартирі його бруд і велику неохайність і розповідає, що поет рідко коли

прибирав свою світличку. На столі, каже він, валялися у його слоїки з їдкими квасами, неминуче потрібними при роботі офортів, а біля них українське намисто і свиняче сало. Прибирати в світличці Тарас не забороняв би то своєму слугі тільки в ті "торжественні" дні, коли ждав до себе Олдріджа.

922 Вест[ник] Евр[опы]. — 1883. — [Кн.] VIII. — С. 838.

923 Кобзарь. — 1895. — Т. III.

924 Истор[ический] вестн[ик]. — 1896. — Кн. VI. — С. 898.

925 Киев[ская] стар[ина]. — 1889. — Кн. II. — С. 731.

926 Русская речь. — 1861. — №№ 19 — 20. — Кобзарь. — 1876. Споминки Полонского.

927 Кобзарь. — 1876. — Споминки Микешина. У Чалого див. с. 132. /460/

Тоді слуга причепурював і постіль, що завжди стояла неприбраною: на їй валялася відлога, пучки барвінку, сухої рути та інших степових квіток з України. Слуга, прибираючи в світлиці, злорадно викидав квітки ті геть з хати. Виходить із слів Микешина, що Тарас не дбав би то зовсім, щоб у хаті у його було чисто, охайно, чепурно. Але я сьому зовсім не йму віри. Перейшовши усе життя Шевченка, я запевнився, що він, навпаки тому, що каже Микешин, був чистюк, людина чепурна, любив охайність і в себе, і в других. Та коли б дійсно був той бруд і неохайність, то не можна ж гадати, ніби з інших Шевченкових провідачів, що заходили до його не "в торжественні" дні, а в звичайні й несподівано, ніхто не помітив того бруду і нехлюйства. Вже хто-хто, а такий незвичайно великий чистюк, як Костомарів, не проминув би на се звернути увагу і згадав би в своїх споминках. Отже, ні він, ні Полонський, ні Тургенєв, ні Жемчужников, ні хто інший про неохайність та бруд у Шевченковій квартирі ні словом не споминають, а К. Ф. Юнге в листі до мене пише, що в квартирі Шевченка в Академії жодного бруду або неохайності не було. Служив йому один з сторожів Академії, вельми добродушний старик, котрий чепурив кімнатки хоч і не так, як би се було під доглядом жіночого ока, але щодня прибирав так, що ніяка неохайність не кидалася в вічі. Шевченко любив чистоту і все красиве, зграбне, і неминучий нелад життя бурлацького, нежонатой людини був про його вельми тяжким". Звернув би увагу на бруд, коли б він був, така перейнятлива людина, як син Н. Б. Суханової. Останній кілька разів на тиждень приходив до Шевченка вчитися малювати, і ми в споминках Бориса Гавриловича 928 читаємо супротилежне тому, про що просторікує небіжчик Микешин.

"Мені, — каже Суханов, — вельми прикро було читати, що Микешин про Шевченкову робітню розповідає, немов про який свинушник. Студія Тараса Григоровича і спальня його в антресолях не були *interier'*ом голландського *Minherra*, але ж не було там і того гайна, про яке розповідає Микешин. Хто бував у студії художника, та ще убогого, той відає, який там звичайно гармидер, що виходить з самої роботи".

928 Киев[ская] стар[ина]. — 1885. — Кн. II. — С. 252. /461/

Перебравшись на власну квартиру в Академію, Шевченко пильно, загарливо, як властиво його палкій натурі, взявся до праці над офортами, і кожен вдатний відбиток надавав йому радісного захвату 929.

Гравюра вимагала праці сталої, упертої, посадиної. З початку червня траплялося, що гості-провідачі, і запросини на обіди, і різні вечерки відривали художника від праці. Але небавом більшість знайомих пороз'їздилася літувати, хто на села, на хутори, хто за границю, і Тарас почав так пильно працювати коло гравюри, що, мабуть, віддаючи їй увесь час, покинув далі писати і свій журнал щоденний, закінчивши його властиво ще 19 мая, після чого до журналу він вдався тільки раз єдиний, записавши 13 липня прекрасні свої вірші "Сон" ("На панщині пшеницю жала"). Спинивши свій щоденний журнал, Шевченко позбавив і своїх біографів найдорогоціннішого і певного матеріалу життєписного, через що за час з червня р. 1858 матеріал наш знов убожіє. "Запрягтись в роботу, як той щирий віл, я, — писав Шевченко до Щепкіна, — сплю на етюдах, з натурального класу не виходжу. Так ніколи, так ніколи, що часу нема написати і невеликої цидулки" 930.

929 Юнге К. Воспоминание о Шевченко. — Вестн[ик] Евр[опы]. — 1883. — Кн. VIII. — [С. 837 — 842].

930 Основа. — 1861. — Кн. 3. — С. 16.

Хоча Шевченко працював і коло іншої, окрім гравюри, малярської штуки, але гравюра найбільш його заохочувала і найбільш брала у його часу.

Ми вже трохи знаємо, які спонукання кермовали його взятися до гравюри. Признаючи себе невидатним живописцем і до заслання, він тямив, що 10 літ заслання і непрактикування в живопису лиходійно вплинули на його талант. Тим-то ще в Новопетровському він прирадив собі, вернувшись до Петербурга, взятися до гравюри, попрацювати коло неї два роки, а потім, перебравшись на Україну, взятися робити гравюри акватинтою. Не самі тільки особисті інтереси матеріальні тягли його до гравюри: кермовала ним ще інша високоблагородна думка громадська, патріотична. Він відав, що велика сила прекрасних творів живопису приступна тільки багатирям, а гравюру, яко річ дешеву, можна ширити і в масі. Окрім гравюр з великих творів живопису, він гадав з часом пустити в світ і гравюри з власного твору "Притча про блудного сына", припасовуючи її до сучасних норів людських 931. Була у його думка гравіювати і пускати в масу малюнки з історії і побиту України. Початок сього він потроху зробив колись у своїй "Живописній Україні" 932. Взнявшись до роботи коло гравюри, наш художник, очевидно, інтересовався великим в офорті і живопису авторитетом — Рембрандтом 933. Працями його за той час були п'ять гравюр з Рембрандта: "Виноградари", "Сцена в купецькій конторі" і ін. До того ж часу належать його офорти: "Дві українки", "Одаліска", "Голівка", "Українець-прочанин", "Розхристана жінчина, що спить, тримаючи в роті папіроску" і власний портрет його 934. Окрім гравюри, Шевченко малював олівцем, сепією, акварелею і олійними красками. Сюжети на свої малюнки він брав переважно з історії й з сучасного йому побиту України. Напр., великий малюнок сепією "Дніпрові русалки", "Хмельницький перед кримським ханом",

"Смерть Хмельницького", "Смерть Мазепи". До сього ж часу належить багацько ескізів його з життя казарменого і з природи закаспійських степів 935.

Б. Г. Суханов пам'ятає, що на замовлення Кочубея Тарас малював олійними красками портрет з того Кочубея, що зробив царю Петру донос на Мазепу. Збираючись малювати той портрет, художник наш, взявши раз с собою Суханова (тоді ще підлітка), пішов з ним в якусь величезну академічну комору і довго-предовго рився там між всякою старовиною, шукаючи якийсь портрет з якогось гетьмана, потрібний йому на те, щоб вірно зробити убрання на Кочубею. Нарешті знайшов портрет якогось старого чубатого пана, охрестив його "Мазепою" і поволик у студію. Художники, що провідували Шевченка тоді, як він малював Кочубея, в один голос хвалили його роботу, а він вельми з того радів і оце, було, підійде до свого Кочубея і почне прикладувати до його різні прізвища, хоч і лайливі, але ніжні 936.

931 Кобзарь. — 1895. — Т. III.

932 Рус[ская старина]. — 1883. — Кн. IX. — С. 639 — [640].

933 Истор[ический] вестн[ик]. — 1896. — [Кн. 6]. — С. 899.

934 Ibidem. — С. 901.

935 Ibidem. — С. 900.

936 Киев[ская] ст[арина]. — 1885. — Кн. II. — С. 233 — 234. — [X, № 35].

З малюнків сепією д. Суханов пригадує "Турка" з одаліскою біля його; на другому малюнку були дніпрові русалки, що тягли на дно річки молодого козака; козак чомусь недобре виходив, і Тарас Григорович кілька разів змивав /463/ його, називаючи "бісовою дитиною". Натурником задля козака доводилось бути Суханову кілька разів. Мусив він лежати на канапці, спустивши руки й ногу, часом в позі доволі трудній. Приходячи учитися до Шевченка, д. Суханову ні разу не траплялося стрівати у його натурниць. З сього знати, як обережно пікловався наш художник про свого молодого учня. Ми зараз побачимо, що до його при ходили натурниці задля русалок, але він беріг свого учня, щоб в молоде серце до його ні на єдину хвилину не залетіла яка-будь недобра думка, дивлячись на натурницю!

З Тарасового листа до Макарова 937 знаємо, що він малював "Русалку" (її потім придбав собі Петро Кочубей). Художник довго бідкався, щоб знайти задля тієї "русалки" відповідну гарну натурницю з козацькою вродою. Запоміг Тарасові в оцій справі молодий художник Грицько Честахівський. В Петербурзі перебувала тоді родина українців, крепаків князя Голіцина — Соколенків. У тій родині була вельми вродлива дівчина Одарка. Пани віддали її до однієї модниці-француженки учитися шитву. Честахівський став прохати Одарчину сестру Горпину, щоб пішла з нею до Тараса. Сестри довго змагались, нарешті згодились. На другий день Шевченко, дякуючи Грицькові, говорив: "Учора був Великдень. Учора я зрадів, повеселів, оновився серцем, так, як радіють віруючі, коли дочитаються до Христа під Великдень. У мене наче важкий камінь з грудей зсунувся. Перебувши 10 літ на заслання, наче в густому тумані, не бачив я сонця, а вчора чорнява Одарка, як маків цвіт на сонці, загорілася в моїх очах, освітила їх і розігнала туман на душі. Яка вона люба, душа у неї славна,

чиста, ще не зачумилася смердючим духом. Як пташка Божа, вона нащебетала мені в оцих мурах сумних. Наче неня Україна тхнула мені в серце теплим, легким духом, пахучими нивами, за пашистим квітом вишневого садка та трави зеленої. Як побачив я чистісеньку свою людину, як почув рідну мову, так і потягло мене на Україну. Коли б швидше літо, помандрую туди". Честахівський розповів Тарасові, що Одарка крепачка, що один її брат, Федір — кухарем, другий, Микола — слугою у князя, а третій, Петро — маляр — лакей у княгині. Тарас насупив брови, наче темна хмара насумрила йому очі, і мовив: "Горе, горенько в світі, лишенько тяжке! Яке добро гине, а рятувати нікому!" 938.

937 Зоря. — 1896. — [№] 5. — [С. 87].

938 Киев[ская] стар[ина]. — 1895. — Кн. II. — С. 141 — [14]3. /464/

VIII

В домі графів Толстих спізнався Шевченко з дідичкою, про яку ми згадували, з Слобідської України, Наталією Борисівною Сухановою, людиною освіченою, розумною і великосвітською аристократкою. У неї, отак як і у Толстих, збиралися в Петербурзі письменники, художники і учені. Небавом і наш поет став бажаним відвідувачем гостинного дому Суханової. Усі в домі, найпаче діти, зараз же полюбили "присадковатого, вусатого, лисого Шевченка". Найпаче ж горнулися до його і пильновали догодити йому крепак-слуги Суханової. Усі вони (українці) давно знали про його, усім їм він був близьким, дякуючи тому, що у "дворецького" Пивоваренка був "Кобзарь" старого видання (років сорокових). Оця маленька, заяложена книжка переходила з рук в руки, з пекарні в прихожу і навпаки. Вірші з неї слуги повиучували напам'ять. Ті вірші своїми теплими, рідними мотивами помагали крепакам бідолашнім перелітати в думках на рідну Україну. Простота, ласкавість і симпатичність поета так, мимоволі, вабили кожного до себе, що він, познайомившись з домом Суханової-Подколзіної, зразу придбав собі симпатії усіх домашніх, починаючи з зашнурованих гувернанток-англичанок і кінчаючи лакеєм. Трохи важкі, але ніскільки не вульгарні рухи його, його проста річ, його добра розумна усмішка, усе якось вабило до його, причаровувало, робило вражіння старої знайомості, старої дружби".

Отак, майже через 25 років після смерті Тараса Григоровича, згадує про його син Суханової — Борис Гаврилович 939.

Шевченко тоді вельми бідкався на гроші: у його було, як писав він до Щепкіна 940, "таке безгрошів'я, що ні за що було і "Гугенотів" подивитися". Щоб допомогти йому просто, давши гроші, хоч би в позику, про се годі було й думати, ні в кого б не повернувся язик і вимовити се. Так от Суханова і вдалася до його, просячи вчити сина її живопису і таким чином гонорар за науку став допомогою. Малий Суханов тричі щотижня приходив у студію до Шевченка. Наука обмежувалася малюванням горшка з квітками в різних положеннях.

939 Киев[ская] стар[ина]. — Кн. II. — С. 229 — 238.

940 Основа. 1861. Кн. X. — С. 16.

"Наука, — каже Б. Г. Суханов, — великої ваги не мала, бо була монотонна, але

задля мене було /465/ сушим святом їздити задля неї в Академію". Інколи Шевченко спиняв науку і брав свого учня в академічну бібліотеку або в Ермітаж чи до кого з колекціонерів, щоб подивитися на який-небудь, невиданий ще рембрандтовський офорт. Учень ішов з своїм вчителем радо, з гордощами. Інколи, було, Тарас Григорович почне своєму учневі читати "тихим, добрим своїм голосом" свої українські вірші. Дитина не гаразд розуміла нашу мову, одначе, слухаючи вірші, готова була плакати, так жалісно, так ніжно читав Кобзар свої твори. Перечитавши, поет вияснив тему. Наприк[лад], раз прочитавши Сон ("На панщині пшеницю жала"), Шевченко довго розповідав хлопцеві про те, як тяжко бідують крепаки і що з визволенням їх з кречества почнеться задля них нове життя.

Поправляючи роботу свого учня, художник часто розповідав йому про своє життя солдатське в степу киргизькому. Раз якось, розповідаючи про побут солдатів, він показував йому і малюнок, як карають горопашних жовнірів шпіцрутенами 941. Оповідання довело дитину до сліз. На другому малюнку з тієї ж самої теки було намальовано, як п'яні крамарі пряжуть яєчню, розвівши огонь з "кредитних білетів" (банкнотів) 942. Коли учню нудно стане було малювати квітки, він почне розпитувати художника про Україну, про Січ, про гетьманів; добряга учитель з великою охотою розповідав, як наші козаки "без пощади били ляхів".

941 IX. — № 68. — Ред.

942 Малюнок невідомий. — Ред.

В робітню до Шевченка вельми часто заходили провідати його українці, частіш за все Куліш. Розмова тоді зараз переходила на українську мову. Суханову траплялося бачити в таких випадках сердешні сцени, з палкими поцілунками, гарячими обіймами і навіть зі слізьми.

Раз якось хтось з таких провідачів приніс Тарасові великий портфель малюнків, що був у когось на схованці. Тарас вельми радів, розглядаючи малюнки з того портфеля. Між малюнками був акварельний ескіз Карла Брюллова. Шевченко подаровав його своєму учневі; потім дістав з-поміж тих малюнків "портрет якогось молодого чоловіка з свічкою в руці і спитав Суханова: чи вгадає, кого то намальовано? Суханов не вгадав. Тоді Тарас повідав, що то його власний і власної його роботи портрет, зроблений ще замолоду.

Того ж часу Шевченко подарував Сухановій власної ро— /466/боти малюнок, зроблений тушем. Се та казарма, яку я згадував в нарисі про перше заслання поета. Сей малюнок інтересний ще й тим, що то була перша праця Тарасова на заслання. Б. Г. Суханов береже у себе в альбомі той малюнок, яко "святу цінність". Сей самий малюнок спричинився і неприязні, що сталася потім між Сухановою і художником.

Минуло більш року з того часу, як Шевченко подаровав той малюнок Н. Б. Сухановій. За сей час він вельми часто, попросту, коли тільки бажав, приходив до Суханових і став немов сім'янином їх. Якось став Тарас прохати Наталію Борисівну, щоб дала йому той малюнок, бо він хоче зробити з його фотографію. Сухановій здалося, що поет не говорить їй правди, але, щоб не образити його, відмовивши йому просто,

вона сказала, що спитає у професора Пименова, що він скаже. Пименов був приятелем обох їх і щиро відповів, що Шевченко жалкує, що так легковажно позбувся того малюнка. Окрім того, Суханова зауважила, що альбом, куди заклеєно той малюнок, такий великий і коштовний, що якось ніяково давати його незнайомому їй фотографові, а через те вона написала Тарасові, що сама повезе альбом до відомого в той час фотографа Робиляра. Тарас відповів на те гнівно і перестав ходити до Суханових. Довго після того і сама Суханова, і приятелі її і Шевченка заходжувались всяким чином умовити Тараса Григоровича, щоб вернути добрі старі відносини. Нічого з тих заходів не вийшло 945.

Однак високе поважання до нашого поета через оцю пригоду ні на одну волосину не поменшало в родині Суханових. Споминки Бориса Гавриловича дишуть не тільки сердечно-теплою любов'ю, але й глибоким поважанням до пам'яті свого славетного учителя.

Траплялося, що наш поет-художник давав, і доволі оригінально, лекції живопису і доні графів Толстих Катерині Федорівні. Інколи, було, зовсім несподівано по обіді зайде він до неї і каже:

"Серденько моє! беріть швидше олівець да ходімо".

"Куди се?" — питається Катерина Федорівна.

"Да я отам знайшов дерево; та ще ж чи не дерево! ходім!"

943 Казарма (IX, № 70). — Ред.

944 Киев[ская] стар[ина]. — 1885. — Кн. II. — С. 238.

945 Ibidem. С. 239. /467/

"Та де ж се чудо?"

"Та отут недалечко, на Середньому проспекті! 946 Ходімбо вже швидше".

Ідуть і стоячи малюють вони в свої альбоми те дерево на "Середньому проспекті", а потім ідуть вони на набережжя Неви і любують з переливів тонів сонця при заході.

"Не відаю, — каже Катерина Федорівна, — кого з нас більш обгортав захват: чи мене — дитину, чи його, старого, що в своїй многострадальній душі зберіг таку силу дитячосвіжого почуття до краси природи" 947.

946 Назва вулиці на Васильєвському острові в Петербурзі.

947 Вестн[ик] Евр[опы]. — 1883. — [Кн. VIII].— С. 839.

IX

Влітку того 1858 року саме 20 липня приїхав до столиці Микола Костомарів. Довідавшись, що Шевченко живе в Академії, він якось ранком о годині 7 прийшов до його.

Тарас сидів за роботою.

"Здоров був, Тарасе!" — мовив наш історик, ввійшовши в робітню до Шевченка.

Поет не пізнав свого старого друга. Вставши з місця, зробив два ступня наперед і, скинувши на Костомарова здивовані очі, стояв мовчки та оглядував його з голови до ніг. Нарешті мовив по-російськи:

"Дозвольте довідатися — кого маю честь бачити?"

"Хіба таки не пізнаєш?"

"Ні! не пізнаю".

"Та не може бути! Ось ну, лишень придивись! Прислухайся до голосу, згадай минуле. Пам'ятаєш: Київ, Петербург, "Цепной мост" 949.

948 Литер[атурное] наследие, с. 106.

949 Біля "Цепного моста" було III отделение.

Шевченко дивився, придивлявся, пригадував, нарешті стенив плечима і каже: "Ні, не вгадаю! Вибачте".

Ще якийсь час Костомарів не казав, хто він, сподіваючись, що Тарас пізнає його. Даремно!.. Потім, кинувши холодно-ввічливий тон і перейшовши на приятельський, Тарас мовив:

"Та годі вже! Не пізнаю. Кажіть, хто ви, не мордуйте мене".

"Ти ж, Тарасе, колись віщував, що ми побачимось в Пе-/468/тербурзі. От воно так і сталося", — мовив Костомарів, все-таки не кажучи, хто він.

Але Шевченко і після сього не догадався... Міркуючи, згадуючи і розводячи руками, він мовив, що жодним чином не може пізнати. Тоді Костомарів назвав себе.

Шевченко вельми схвилюваний припав до його і з слізьми на очах почав обнімати та цілувати його.

З того дня і доки в кінці серпня Костомарів не виїхав в Саратов, вони бачилися щодня чи у кого з знайомих, чи в ресторані Палкіна, де Костомарів звичайно вечеряв.

Отоді Костомарів спостеріг за Шевченком другу вже — перша була у Києві р. 1846 — "вихватку запорозького чудацтва" 950.

Умовилися вони піти до якогось антикваря в Петербурзі, щоб пошукати якоїсь рідкості бібліографічної. Тарас одягся в полотняну блузу, доволі подерту і вельми замизькану в краски; на ноги обув поганенькі, зношені шкарбани, а на голову — пошматований картуз. Уся постать його нагадувала або козака Голоту з української думи, або якого-небудь урядника-п'яничку, що його прогнали з служби, а він, зустрічаючи прохожих, промовляє до них: "Пожертвуйте бідному дворянину". В такому убранні Тарас пішов з Костомаровим через Невський проспект. Що се було чудацтво, каже Костомарів, знати з того, що Тарас ні до того, ні після того ніколи більш не ходив в такому убранні" 951.

950 Литер[атурное] наследие, с. 107 — 108 и Р[усская] стар[ина]. — 1880. — Кн. III. — С. 603.

951 Ibidem.

Що Шевченко любив таки часом почудаковати, можна отут до речі пригадати й інші вчинки його з тим же таки добрягою художником-істориком. Р. 1859, коли Костомарів став професоровати в Петербурзькому університеті, він вельми працював тоді по бібліотеках, найпаче в Публічній бібліотеці. Щоб не марновати дорогого часу на ходню, історик заквартировав поруч з бібліотекою в домі Балабанова. Кватера була добра — простора і світла, та на лихо опостінь з нею був ресторан, де раз по раз грав орган і різав істориків вуха аріями з "Ріголетто", "Трубадура" і "Травіати". Цілий день

історик наш працює, було, в бібліотеці, а до господи приходив тільки ввечері. Шевченко заходив до його часто і глумився з його квартири, говорячи, що вона зовсім не личить професорові, що вона суто гусарська, а не професорська квартира і більш би личило /469/ зустріти тут купу порожніх пляшок, ніж книжки і папери. Раз якось Шевченко зайшов до Костомарова під таку годину, коли тому було дуже ніколи, він готувався на завтра до відчиту в університеті. Костомарів, відчинивши йому двері, мовив: "Чорт тебе приніс, Тарасе! не даватимеш мені працювати". — "Сількісь! — відповів Тарас. — Мені тебе не треба: я прийшов до твого Хоми (слуги) 952, а не до тебе. Я хочу переслати поклін твоїй нені, а про тебе мені й діла нема". Слово по слові розбалакалися. Шевченко переогодом встане оце, щоб іти, а Костомарів його не пускає, "посидь, — каже, — ще трошки", та отак і пробалакали аж до глумої нолі 953.

Другим разом знов так само прийшов поет увечері, коли історик притьмом мусив працювати на завтра 954. Він сказав Тарасові, що йому неминуче треба до половини нолі працювати. Тарас зараз же попрощався з ним і пішов, але завернув в ресторан, що був опостінь, застав там декого з своїх знайомих і сів пити чай, а слугі з ресторану звелів грати саме ті арії, які (се він добре відав) надопікали Костомарову. Годин зо дві музика та мордовала історика, нарешті терпець його порвався. Він тямив, що поет наумисне дратує його, побіг в ресторан і почав бламати Шевченка, щоб він, ради гуманності, не мордовав його такою мукою. "Еге! коли була охота селитися в "застінку", — відповів Тарас, — дак і терпи тепер муку". Знайомі, почувши сю розмову, казали спинити музику, але Шевченко не давав і гукав: "Ні, ні! валяй з "Трубадура", з "Ріголетто", з "Травіати". Я се дуже люблю..." З того часу Тарас не заходив вже до Костомарова некликаний, знаючи запевне, що коли історик кличе до себе, — значить, буде тоді вільний від праці. Кличучи любого і дорогого гостя, каже Костомарів 955, я куповав пляшку рому до чаю. Шевченко випивав її за один вечір і каже, було: "Ти цілої пляшки не став мені, а тільки половину, а другу половину сховай, як прийду до тебе другим разом, тоді й почаствуєш, а то скільки б ти не поставив, я все вип'ю, хоч би й ціле відро, дак я й відро вип'ю, а поставив півпляшки, то й того з мене досить". П'яним його і тоді, як і перше, Костомарів не бачив ні разу.

952 Хома був у Костомарова, можна сказати, "вічним" слугою. Помер він небавом по смерті свого пана, в маю р. 1885.

953 Вестн[ик] Евр[опы]. — 1883. — [Кн.] VIII. — С. 841.

954 Русск[ая] стар[ина]. — 1880. — [Кн.] III. — С. 604.

955 Русск[ая] стар[ина]. — Ibidem. — С. 605.

Костомарів каже, що він тоді спостеріг, що Шевченко в /470/ своїх поглядах і переконаннях лишився таким же чистим, яким був і до заслання 956, а, перш за все, він був глумоким демократом не тільки в поглядах, по теорії, він був демократ по самій природі своїй. Вже через оце одно він ненавидів кретацтво всіма сторонами своєї душі 957. Помітив Костомарів і підупад Тарасового таланту. Було говорено вже, що десятилітнє заслання чисто зруйновало фізичний організм Шевченка. Оця руїна не могла не відбитися і на таланті його. З заслання до столиці поет вернувся на 44 році

свого віку. Задля такого великого таланту, який природа наділила новому кобзарю України, се не такий ще старий вік, щоб при звичайних умовах життя талант підупав уже. В такі роки талант, зміцнившись думками і переконаннями і окрилившись відповідно їм, дає найліпші свої твори. Не так було з Шевченком. Самовластя дуже рано обрубало крила генію нашого слова, замкнуло йому уста і ужило всіх заходів, щоб зруйновати йому і здоров'я, і талант.

І нема нічого дивного, що коли вернувся Шевченко до Петербурга, дак Костомарову й іншим старим приятелям поета стало знати, що великий талант підупав. Костомарів помітив, що "почуття поетичне було ще у Шевченка свіже; любов його до всього доброго, прекрасного пробивалася ще міцно в боротьбі його з околишньою розпустою, але талант великої творчості його починав уже в'янути. Останнє почував і сам Тарас і з страху перед безоднею, що стояла перед ним, силковався відвернутися і запевнити самого себе, що ще не прийшло те, що загрожувало йому" 958.

Не прийшло тоді ще, се правда, але воно йшло, наближувалося, і умови життя в столиці сприяли йому йти швидше, ніж йшло б воно, напр[иклад], на Україні. Людям стороннім, найпаче верхоглядним, і тим, що бачили його нашвидку, не помітно було, що діється з поетом: їм здавалося, що він здоровий, тим часом він цілу осінь р. 1858 хоровав. Гниле повітря петербурзького болота точило, наче той шашель, зруйноване Тарасове здоров'я. Ніхто не помічав того, що Тарас нездужає. Тяжкий вплив недугу, нікому не зримого, а разом а ним і тягар роботи Шевченко висловив одному тільки Щепкіну в листі 22 листопада та ще самому собі в віршах, писаних того ж дня:

956 Основа. — 1861. — Кн. III. — С. 50.

957 Кобзарь. — 1876. — Споминки Полонського.

958 Основа. — 1861. — Кн. III. — С. 50. /471/

Я не нездужаю, нівроку,
А щось такеє бачить око
І серце жде чогось, болить,
Болить, і плаче, і не спить,
Мов негодована дитина...

Х

За увесь час, починаючи з приїзду Тараса в Петербург, бачимо серед письменників наших, російських і польських, найсердечніші відносини до його і ту повагу, на яку мав право і його великий талант і пережиті ним дійсно великі страждання.

В справах літературних українських він став не тільки ясною зорею, робітником, але й головним радником, "первоначальником", як мовив дуже вірно Білозерський.

Сердешні відносини до Шевченка Білозерського, Куліша і Марка Вовчка виразно бачимо з їх коротеньких цидулок. Білозерський 959 поспішає до його поділитися з ним своїми радощами родинними і, не заставши його в господі, пише до його: "Сьогодні ранком Бог дав нам сина. Маємо надію, що не відмовите з нами покуматися. Благословіть же малого козака на виріст і на розум".

В невеличкій сім'ї українських письменників, що того часу перебували в

Петербурзі, значне місце займала тоді жінка одного з кириломефодіївських братчиків, Опанаса Марковича, що теж кілька років перебував на засланні в Орлі, — Маруся. "Народні оповідання", видані р. 1857 під псевдонімом Марка Вовчка, коло яких чи не більш за підписаного автора працював сам Опанас, зажили Марковичці великої слави. Шевченко раював, читаючи ті оповідання, ще до приїзду в столицю. Перебуваючи в Нижньому Новгороді, він від проїжджого земляка лікаря Малюги довідався, хто пише під псевдонімом Марка Вовчка, і в записках своїх 18 лютого р. 1858 960 помітив: "Яке високе творіння прекрасне оця жінчина (Марковичка): треба буде написати до неї і подякувати за радощі, яких надає книжка її натхнення".

959 Чалий, с. 131.

960 Кобзар. — Т. III. — С. 173.

Річ певна, що особисто з Марковичкою Шевченко спізнався або в кінці р. 1858, або з самого початку 1859, бо вже 24 січня 1859 у його вилилися дивно прекрасні, присвячені Марковичці вірші: /472/

Недавно я поза Уралом
Блукав і Господа благав:
Щоб наша правда не пропала,
Щоб наше слово не вмирало.
І виблагав. Господь послав
Тебе нам, кроткого пророка,
І обличителя жестоких
Людей неситих...

Була гутірка, що, спізнавшись з Марковичкою, Шевченко був якийсь час навіть закоханий в ній. Фактичної указки на це ми, досі ніде, ні в чиїх споминках або в листах не помітили і ні з чого не знати, щоб між Шевченком і Тургенєвим було притаєне вороговання за відносини до Марковички. З одного листа Тараса 961 знати тільки, що він з душевним, теплим поважанням поводився з нею і називав її "любою донею". А з переписки Тургенєва відомо, що великий романіст російський був прихильником Марковички і геть несправедливої був думки про її чоловіка Опанаса. Геть пізніш першої знайомості з Шевченком, саме восени р. 1860, Марковичка перебувала в Парижі. Там був і Тургенєв і 12 жовтня писав до одного свого приятеля в Петербург, просячи допомогти Опанасові дістати посаду, кажучи, що "коли Опанас матиме добру платню на посаді, то принаймні не грабоватиме її (своїї жінки)" 962. Але ж, кажу я, щодо Шевченка, так ніде не зустрічав я найменшого натякання на ворожі відносини між ним і Тургенєвим. Можна сказати, що останній до якогось ступня дивився на Шевченка, як кажуть, згори, — такий принаймні тон пробивається деінде в його споминках.

Такий тон, і то де-не-де, почувся мені тільки у Тургенєва, з інших видатніших письменників російських, з якими Шевченко був тоді знайомий, усі поводитися до його з високим поважанням, пильновали трактувати його як свого сем'янина, а інші були найщирішими приятелями його. Бачимо, що, коли 40 чоловіка письменників російських

спорудили 10 березіля р. 1859 обід на честь актора Мартинова, вони запросили до свого гурту і Шевченка 963.

961 Правда. — 1875. — [№ 14]. — С. 574. [Лист Т. Г. Шевченка до М. О. Маркович 25 трав. 1860 р.].

962 В[естник] Европы. — 1885. — Кн. III. — С. 36.

963 Русск[ая] стар[ина]. — 1890. — [Кн.] X. — С. 155.

Бачимо знов, що твори його пильновали перекладати і друкувати в журналах російських поети Курочкін, Мей, Гербель і інші, а Іван Аксаков хотів у своєму виданні /473/ "Парус" друкувати в оригіналі Шевченкові твори. Епізод запросин Шевченка до участі в "Парусі" дуже цікавий Сучасним українським письменникам варто зауважити на його і дещо з його замітити. Тим-то я і спинюся трохи біля його.

В пресі російській, здавалося, починало тоді дніти: повстав був незвичайний рух мислі і видавання нових журналів. Слов'янофіли на чолі з Іваном Аксаковим не вдовольнилися вже своєю московською "Русскою беседою" і заходилися видавати в Москві новий свій тижневий орган "Парус" під редакторством Івана Аксакова. Одному з головних робітників "Р[усской] беседы", Михайлові Максимовичу, доручено було запросити до "Паруса" Шевченка, Куліша і ін. українських письменників. У Максимовича з Кулішем тоді саме трапилися недобрі відносини, через що він вдавсь безпосередньо тільки до Шевченка, просячи його покликати до "Паруса" і Куліша. 15 листопада Максимович, між іншим, писав до Шевченка: "Аксаков притьмом просить, щоб йому (можна було) надрукувати в "Парусі" ті твої вірші (Вечір, Пустка і інші), що лишив ти задля "Бесіди", і коли книжка твоя "Кобзарь" не вийде до нового року, так чи не можна інших твоїх віршів наділити йому задля першого числа "Паруса"?

Не відаємо власних слів Шевченка, якими він відписав до Максимовича, але маємо в сій справі Кулішів лист 964, такий цікавий і великоважний, що не можемо не навести його цілком. От що Куліш написав до Шевченка 965:

964 Йдеться про лист П. Куліша до Т. Шевченка, написаний орієнтовно близько 22 листопада 1858 р.

965 Чалий, с. 136.

"Дивуюся я, не надивуюся: чого б мені плисти з своїми віршами по суші під "Парусом"? Хіба я Олег, нехай Біг криє, абощо! "Парус" у своєму універсалі перелічив усі народності, тільки забув про нашу, бо ми, бач, дуже однакові, близькі родичі: як наш батько горів, так їх (батько) грівся. Не годиться мені давати свої вірші під "Парус" і того ради, що його надуває чоловік, котрий вступавсь за князя, любителя хлости. А вже коли в Москві даватимуть хлосту, то даватимуть її і на Україні. Ще цар Микола постановив в своїх артикулах, щоб москалів (жовнірів) з українців карати більш соромом і карати словами або розумно вимовляти, а не сікти різками. От се й знак, що наш народ вийшов уже з того росту, щоб їсти березову кашу, /474/ а хазяїн "Паруса", маючи нашу народність ні за що, думає, що "для хахлов усякий закон бряде". Оці золоті слова Куліша і нині не втратили своєї великої ваги задля українців, що охоче і притьмом біжать працювати під чужими "парусами"; шкода тільки, що сам Куліш

зрушив свій символ і плавав під парусом "Русского обозрения".

Шевченко зрозумів велику правду Кулішевих слів і яко великий патріот і наскрізь щирий син України згодився з ними і написав про те до Максимовича. Одначе останній, замість того щоб і самому стати на ґрунті інтересів України, почав велюгати і писав до Тараса: "Дурний би лоцман був, коли б не забажав і не запрохав такого, як ти, споружаючи свого дуба чи паруса. А що він (Аксаков) не доглядив був посадити і нас, то се не зовсім гарно, але і не так вже погано, щоб зовсім цуратися доброго чоловіка. Недоглядня дуже була і його оборона того вельможного, що збрехнув погане слово про березову кашу. Мені так же, як і тобі, прийшлося воно дуже не по нутру. А коли б ти бачив, як розходився був старий Щепкін, так і Господи! Ти знаєш ще: те вельможне княжа само зроду нікому не давало ні одної ложки березової каші, мабуть, зроду воно не бачило, як і годують єю, хоч і наварило такого кулішу, що, як кажуть у нас, "крупина за крупиною ганяється з дубиною". А тепер воно, як баранча між вовками, і само було задумало завити по-вовчому, та схаменулося. І кому на віку не траплялося помилитися то в слові, то в ділі. От хоч би й наш гарячий Куліш! Ну та Господь з ним! і з тим вельможним, і з лоцманом! щастя їм Боже на все добре, бо всі вони хочуть добре і рвуться на добро, кожен по-своєму його розуміючи". В тому ж таки листі Максимович згадує про якусь цікаву і досі не з'ясовану пригоду, що "якийсь паливода навіжений за границею напакостив Тарасові". З дальших слів знати, що "пакость" та дотикалась до Тарасових віршів, бо Максимович пише далі: "Твоя збірка вийшла б і з-під тутешньої цензури, нехай би сам шеф жандарів процenzорував з своїми многоокими архиянголами. Не все ж у тебе таке, що не можна пропустити. Більша половина такого, що й ваш {петербурзький} гасило Мацкевич (цензор) і московський Безпомикін підпишуть: "печатать дозволяється". Ну з таких і нехай буде тепер нова збірка, а що у тебе є такого, що скаже, те нехай вилежиться, наче добрий льон".

966 Ibidem. — С. 137. [Лист М. О. Максимовича від 1 груд. 1858 р.] [Листи до Т. Г. Шевченка. — С. 150 — 152]. /475/

XI

З письменників російських Шевченко найбільш сприятелівся з братами поетами Василем і Миколою Курочкініми. Вперше спізнався він з ними на обіді, споруженому на честь його 26 квітня нашим земляком дідичем Сошальським 967, і небавом після того вони щиро сприятелилися. Спонукало їх до дружніх відносин, раз, те, що між ними в перейнятливості натури і на шляху життя було чимало дечого спільного, а вдруге, і те, що Василь Курочкін був щирим "обличителем людей неситих" і всякої "неправди людської". Він, як і Шевченко, страх як не любив служби військової, а проте мусив іти до неї, хоча й недовго служив. Убожество і спеціальна освіта кадета пхнули його до війська. Перейнятлива, як і у Тараса, повна спочуття до вбогого, темного і придавленого брата, спочуття до світу, до правди і до поступу, а разом з тим така ж непрактична, як і у Шевченка, і така ж благородна душа Василя Курочкіна не спроможна була байдуже дивитися на гнобительство і неправду в війську. Він скомпонував з того приводу одну поему, за яку (друкована вона не була) його тримали

цілий рік на гавптвахті військовій, а потім цілий місяць в казематі у фортеці. Відбувши кару, він покинув військову службу і заснував з 1 січня р. 1859 сатиричний журнал "Искру" 968. Журнал зараз же зажив собі великої популярності, бо опріч того, що там працювали такі поети, як О. Толстой, О. Жемчужников і ін., і такий високоталановитий карикатурист, як Микола Степанов, Искра в той час була, можна сказати, "Колоколом" "с дозволення цензуры" і без милосердя, не поблажливо виводила на світ темні сторони і урядників, і суспільства.

967 Кобзарь. — Т. III. — С. 198.

968 "Искра" існувала до р. 1873.

Які були сердечні відносини між Курочкіним і Шевченком, бачимо з кількох коротеньких записок першого до останнього, що подав у своїй книзі д. Чалий. "Переклав я, — пише Курочкін до Тараса, — твої "Сльози", та не скажу, чи до ладу. Коли Гербель прохатиме у тебе оцих перекладів, так дурно не давай йому".

Друга: "Що оце за знак, Тарасоньку! що про тебе ні слуху ні духу? Я тричі заходив в Академію, стукався в ті двері, на яких крейдою написано Ш, але ніхто не відчинив, так я й назад. Тим часом не відаю, чи вподобав ти мої пере-/476/клади твоїх "Долі" і "Музи"? Дай мені ще твоїх заповітних віршів".

Не маємо жодної певної звістки, щоб Шевченко спізнався з тодішнім популярним поетом російським Некрасовим. Д. Чалий справедливо дивує, що Некрасов, котрий своїми народними думками повинен би найближче стояти до нашого національного поета, лишився "ніби збоку", а Шевченко, що дорожив знайомістю з кожним, навіть невеликим талантом, не тільки не старавсь спізнатися з Некрасовим, а навіть не признавав його поетом, а казав, що він віршомаз партацький. Певна річ, що причина сьому лежала не в "конкуренції", а десь глибше 969.

Д. Чалий не висловив нам власної думки про ту цікаву причину. Мені здається, причина перш за все в природі двох письменників: Шевченко родився крепаком, Некрасов — володарем крепаків; перший був демократ з крепаків, ворог всякої неволі, Некрасов — демократ з панів і, оплакуючи неволю крепаків, не визволяв з неволі власних рабів. Така різниця тяжкого плачу, виспіваного хоч би в "Парадном подъезде", з сумним фактом володіння автором крепакими, річ певна, вражала Шевченка, у котрого слово не розходилося з ділом. До того ж Шевченко запевне чув і ті гутірки, які ходили в Петербурзі про Некрасова і про які, хто цікавий, нехай прочитає в споминках Головачової 970.

Польські письменники і взагалі освічені поляки поводитися щодо нашого Кобзаря з великою шанобою. Виразно бачимо шанобу в відносинах до Шевченка поета польського Желіговського. Перед поданням до цензури своєї драми з побуту народного Желіговський запрошує до себе нашого поета, щоб перечитати йому ту драму 971. Коли поляки заходилися в Петербурзі видавати свою часопись "Słowo", на пораду в сій справі прохали і Тараса. Нарешті Желіговський присвятив йому прекрасні свої вірші: "Do brata Tarasa Szewczenki" 972.

Д. Чалий, не ймучи віри в щирість відносин поляків до Шевченка, каже 973:

969 Чалий. — С. 134.

970 Ист[орический] вест[ник]. — Т. 37. — С. 486 — і далі.

971 Чалий, с. 131.

972 Записки... — С. 204. [Запис від 13 трав. 1858 р.]

973 Чалий, с. 128.

"Вони, величаючи Тараса батьком, пильно вали прищепити до його свої тенденції. Не з проста б то поет польський /477/ Сова присвятив йому свої вірші "Do poety ludu", читав серед українців свою патріотичну драму і гукав: "Kochałmu się". Ще більш налягав на нашого кобзаря Сераковський. Не відомо, на чому б скінчилася ся дружба, — питається д. Чалий, — коли б Кобзар дожив був до р. 1863, себто до польської революції".

Мені здається, що висловлені д. Чалим думки такі хоробливі, що не варто довго змагатися проти них. Ми не маємо жодної основи не йняти віри в щирість відносин поляків до Шевченка. Ми вже відаємо, скільки запомоги моральної зазнав наш кобзар в Оренбурзі і в Новопетровському від Герна, Сераковського, Броніслава Залеського і ін. Знаємо, що Сераковський і в Петербурзі додавав праці, щоб добути Шевченкові амністію. Чи можна ж гадати, щоб його добре серце не почувало до поляків вдячності і відверталось від них! Але не саме тільки почуття особисте викликало у його відомі вірші "Ляхам". Ні, рукою його водила, коли він писав ті вірші, та свідомо думка, яку він з іншими українцями положив в основу програми Кирило-Мефодіївського братства.

Не скажу, чи читав д. Чалий Совині вірші, присвячені Шевченкові, але в них нема й натякання про яку-будь польську тенденцію. Сова перш за все вітає нашого кобзаря за те, що він "pracował nie na sławę, lecz (у Шевченка SWL — запис у щоденнику від 13 трав. 1858 р. — Ред.) serc braci słuchał krzyku" і "powtórzył głóśnem echem zabronionych jęków dźwięki" 974.

Трудна і невдячна річ вгадувати, на чому б скінчилося приятелювання поляків з Шевченком, коли б він був дожив до революції р. 1863? Певна річ, що він не пристав би ні до відбудовання шляхетської Польщі р. 1772, ні взагалі до панських тенденцій, але не пристав би і до "обрусения", не пішов би служити йому, як се зробив дехто з українців.

974 Записки... — С. 204. [Переклад: "працював не заради слави, але слухав плачу братів" і "повторив голосною луною звуки забороненого стогону"].

XII

В грудні р. 1858 приїздив до Петербурга великий трагик, артист у шекспірівських ролях Айра Олдрідж. Час його перебування в Петербурзі був у Шевченка часом великого раювання. /478/

Ми вже знаємо, що Шевченко вельми любив театр і завжди, скоро мав спромогу, ходив на спектаклі драматичні й оперні. Після першого спектаклю, де Олдрідж виступив в ролі Отелло, Шевченко не пропускав вже ні одного разу. Небавом йому довелося особисто спізнатися і сприятелитися з великим мурином.

Грудня 29 графиня Настасія Іванівна прислала до Шевченка таку записку: "Будьте ласкаві, Тарасе Григоровичу! Приходьте завтра до нас. У нас від 7 до 10 години

читатиме Олдрідж. Покличте Гулака і Куліша" 975.

Олдрідж говорив мовою англійською, якої Шевченко не розумів, Олдрідж не розумів мови української або російської, а проте за годину після першої особистої їх знайомості у Толстих вони вже були приятелями. Посприяли цьому доні Толстих, ставши задля поета і трагіка товмачами 976.

Але ще більш сприяли тут обопільність душ. Душа великого поета-мученика розуміла і без слів душу великого трагіка, такого ж з природи демократа вольнолюбного і жерця благородної штуки, як і Шевченко. "Їм не можна було не сприятелитися, — справедливо говорить К. Ф. Юнге 977. — В обох у них було занадто багацько загального, в обох душі були чисті, чесні; обидва вони дійсно суцільні художники, обох тяжили гіркі споминки молодого віку і утисків. Олдрідж з самого молоду загарливо любив театр, але "цивілізатори" муринів заборонили їм, нарівні з собаками, входити в театр. Щоб потрапити в оту "святую святих", Олдрідж мусив найнятися за лакея до одного актора... А Шевченко? Хіба він з ласки Енгельгардта не зазнав кари на тілі за те, що полюбив штуку малярську!"

Олдріджеві вельми трудно було вимовляти наші наймення, через те він не називав Шевченка Тарасом Григоровичем, а звав його The artist 978.

Гостюючи у Толстих, Олдрідж і Шевченко часто співали один одному свої народні пісні. Часом до них прилучувався третій знаменитий артист Антін Контський: він або підгравав Тарасові українські пісні, або наганяв тиху тугу величними звуками Моцартового "Requiem", або після того звеселяв слухачів мазуркою Шопена 979.

975 Чалий, с. 131.

976 Кобзарь. — 1876. — Споминки Микешина.

977 Вест[ник] Евр[опы]. — 1883. — Кн. VIII.— С. 840.

978 Художник. — Ред.

979 Вестник Евр[опы]. — 1883. — Кн. VIII. — С. 840.

Українські /479/ пісні Олдрідж вельми любив, а музика Контського доводила його до захвату.

Він часто з дітьми Толстих ходив гостювати до Шевченка; Шевченко малював з його портрет. Прийшовши, він якийсь час сеансу сидів поважно, спокійно, давав малювати, але жива натура його довго не видержувала спокою, він починав жартовати, кривлятися, а гляне на його оце Шевченко — він вдає з себе переляканого. Діти реготали. Тоді Олдрідж, забувши про сеанс, починав співати оригінальні, меланхолічні пісні муринів. А Тарас слухає і так заслухається, що й олівець упустисть з рук. Отоді вже трагік пускався в танок і витинав "gig". Не вважаючи на оригінальність таких сеансів, Шевченко небагом скінчив портрет. Підписаний художником і трагіком той портрет зберігала К. Ф. Юнге 980, а потім вона подарувала його в галерею Третьякова в Москві 981.

Микешин каже, що портрет той вийшов би то не гаразд добре 982.

В театрі на спектаклях Олдріджа Шевченко сидів в ложі або у Суханових, або частіш у ложі гр. Толстих. Олдріджова гра робила на його величезний вплив взагалі, а

в сценах патетичних він переймався таким радісним захватом, що часом звертав на себе увагу публіки. Такому ж впливу підлягав і приятель його і Суханових Микола Старов, що теж сидів у ложі з Шевченком. Суханова заходжувалася вгамувати їх захват, даремна річ! вони були немов несамовиті, і спинити їх не можна було. Така велика була сила високого свіжого почуття! Раз у ложі Суханових, опріч Шевченка і Старова, були пані аристократки, вони образилися на Шевченка і на Старова і написали до Суханової докірливий лист. Суханова стала на тому, щоб не брати більш до себе в ложу ні Шевченка, ні Старова. Вони повинилися, прохали вибачити їм і обіцялися бути здержливими, але на другому ж спектаклі стало знати, що вони не спроможні додержати своїх обіцянок: перейнявшись захватом від гри Олдріджа, вони наробили галасу на цілий театр 983.

В споминках Михайла Микешина 984 знаходимо оповідання про такий факт.

980 Ibidem.

981 Лист до мене К. Ф. Юнге. — [ІЛ. — Ф. 77. — № 127. — Арк. 195, зв.]

982 Кобзарь. — 1876. — [Т. II.] — Споминки Микешина, с. XVIII.

983 Киев[ская] стар[ина]. — 1885. — Кн. II. — С. 237.

984 Кобзарь. — 1876. — [Т. II.] — С. XVIII.

Після спектаклю, коли Олдрідж справляв роль короля Ліра, Микешин зайшов у світличку теат-480/ральну до трагіка. Він, утомлений грою, лежав і спочивав на фотелю так, як вийшов зі сцени, в убранні і з гримом своєї ролі. Коло трагіка був Шевченко: припавши до Олдріджа, він з сльозами на очах цілував його лице, руки, плечі і промовляв загарливо ласкаві слова подяки.

XIII

Вельми мало маємо матеріалу на те, щоб подати ширші і докладні звістки про життя нашого поета за лютий — май р. 1859, доки він не виїхав на Україну. Річ певна, що йшло воно своєю чергою, нічим не відрізняючись від попереднього. З 17 січня аж до 25 березня зовсім не маємо навіть листів ні до Шевченка, ні від Шевченка. Треба гадати, що за сей час нічого більш-менш видатного в житті поета не трапилося, але ж нас цікавлять не самі видатні факти, а кожна подробиця з його життя. На жаль, не маємо навіть звісток про те, що ото за величання було 10 квітня в страстну п'ятницю у Куліша, на котре він запрошував Шевченка 985, щоб поблагословив те величання.

Одначе я не боюся, що зроблю помилку, постановивши собі дві гадки: а) що за перші три місяці р. 1859 Шевченко більш за все працював коло гравюри і б) що осередком думок його того часу було сподіване скасування кріпацтва.

Першу гадку я виводжу з того, що в квітні наш художник подав до ради академічної свої гравюрні роботи, просячи йому надати звання академіка; він до своєї просьби додав, що коли ті гравюри не задовольнять, так щоб рада академічна загадала йому свою програму. Рада признала ті гравюри вповні відповідними. 16 квітня прирадила вважати Шевченка призначеним в академіки 986.

985 Чалий, с. 131.

986 Истор[ический] вест[ник]. — 1896. — [Кн.] VI. — С. 900.

Другу мою гадку, опріч всього іншого, підтримують вірші поета, написані того часу.

Діло відоме, що діяльність урядових робіт в справі визволення крепаків дивовала тоді і хвилювала усіх ліпших людей Росії. Ретрогради і прихильники крепацтва всіма заходами пильнували гальмовати визволення і коли можна — загальмовати його на довгі літа. Ретрогради і обскуранти часом так зручно впливали на молодого царя з нетвердим /481/ характером, що здавалося — от-от пропаде справа визволення. До того ж справу проводили втайні, в пресі майже не було звісток про рух справи, в відносинах до преси починали пробиватися віщуни реакції; задля досліду над пресою організовано потайний комітет 987. Все оце, певна річ, тяжко відбивалося на змученій душі поета, і не диво, що вилилося в віршах його, майже повних розпуки:

Не жди сподіваної волі! 988

Вона заснула. Цар Микола

Її приспав; а щоб збудить

Хиренну волю треба миром,

Громадою обух сталить 989

Та добре вигострить сокиру,

Та й заходиться вже будить;

А то проспить собі, небога,

До суду Божого страшного...

Скоро знов чутка перемінилася, і стали говорити, що справа визволення крепаків не заснула, наш поет переймається ясною надією, що небавом

Спочинуть невольничі

Утомлені руки,

І коліна відпочинуть,

Кайданами куті.

Радуйтеся, вбогодухі,

Не лякайтесь дива:

Се Бог судить, визволяє

Довготерпеливих 990.

І от в думках віщого поета росте-спіє сподівання, що по скасуванню крепацтва:

Оживуть степи, озера,

І не верстовії,

А вольнії, широкії

Скрізь шляхи святії

Простеляються, і не знайдуть

987 Див. Дневник Никитенка за 1859 р. в "Русской старине". — [1890. — Кн. X. — С. 137 — 186].

988 Кобзарь. — 1876. — Т. II. — С 210.

989 По всіх "Кобзарях" в оцих віршах друкують спалить, коли се очевидно помилка. Обуха спалить не можна, і Шевченко не вжив би слова спалить. Обух звичайно сталить на те, щоб він добре бив і не плющився.

990 Кобзарь. — 1876. — Т. I. — С. 250. /482/

Шляхів тих владики,
А раби тими шляхами
Без гвалту, без крику
Позіходяться до купи,
Раді та веселі;
І пустиню опанують
Веселії села 991.

Крепацтво — се була та глибочезно і невимовно болюча рана поета, про яку він не спроможен був говорити байдуже, а в змаганнях доходив до патосу. Правда, що він і взагалі коли змагався, так горячився; в горячності його не було ні злоби, ні пихи, був тільки святий огонь почуття правди і справедливості 992. Тільки тоді, коли він помічав, що суперечник його набирається пихи, він тоді змагався причеписто і різко. Тоді він якось систематично вередив своє наболіле серце споминками свого життя гіркого та споминками з крепацтва, тоді він ніби зростав, доходив до патосу, починав імпровізовані, й імпровізація його силою свого чуття і огню нагадувала геніального трагіка Олдріджа 993. В змаганнях він часто висловлювався так гостро, що бесіда його примушувала його розмовників боятися його або затикати уха і втікати. В годину великого хвилювання душі, каже в своїх споминках Яків Полонський 994, він відпихнув би хоч кого хижим проявом своєї загарливої ненависті до всього, що нагадувало йому крепацьке життя. Раз якось він, коли був в гостях у Полонського, згадав свій вік дитинний, згадав, що кривняки його ще й досі в крепацтві, з тих споминок він аж заплакав, аж зубами заскреготів і нарешті так кулаком об стіл ударив, що чашки з чаєм полетіли зі столу на долівку і побилися на черепки. В ту хвилину, додає Полонський, годі було втихомирити Шевченка, та я й не бажав заспокоювати його, бо вповні поділяв його ненависть до всякої неволі.

Додамо ще, що, як знати з віршів Тарасових "Така як ти колись лілея", — так 19 квітня якась "Лілея", якийсь "Дніпровий цвіт" чимсь зворушила йому душу і викликала оті високопрекрасні вірші. В день написання він передав їх Честахівському, а останній, на превеликий жаль, почив, не повідавши нам про те, а він певне знав, які умови викликали ті вірші.

991 Ibidem. — С. 250.

992 Вестн[ик] Евр[опы]. — 1883. — [Кн.] VIII. — [С. 839].

993 Кобзарь. — 1876. — С. XVI.

994 Ibidem. — С. X — XIV. /483/

Оце і все, що відомо нам з життя Тарасового в Петербурзі за перші чотири місяці р. 1859. Додати хіба, словами К. Ф. Юнге, "що ще була одна хмара на обрії тодішнього Тарасового життя: його тягло на дорогу йому, рідну Україну. Як часто, — каже Катерина Федорівна, — він мені говорив про свій рідний край любий! Говорив він багацько, говорив гарно. Він малював мені і степи з їх могилами самотніми, і хутори, що тонуть в садах черешневих, і старі верби, що схилили віти, і крутий берег Києва, і

його монастирі золотoverхі. "От би де нам з вами пожить, говорив він. От би де вмерти!" Слухаючи його поетичні бесіди захватні, я полюбила незнайомий мені край" 995.

Бажання Кобзаря поїхати на Україну здійснилося в червні 1859 року.

XIV

Насамкінець гляньмо на той портрет Тараса Григоровича, що подали нам з тих часів видатніші письменники російські: Полонський і Тургенев 996.

Тургенев повідав нам у своїх споминках, що з Шевченком він вперше спізнався в студії якогось художника (він, на жаль, не назвав його). Приїхав він до того художника з Марковичкою (Марко Вовчок), що зажила тоді великої популярності, найпаче серед молодіжі, "своїми" "Народними оповіданнями".

От яким малює нам Тургенев Шевченка: широкоплечий, присадкуватий, коренастий, се був козак з слідами солдатської муштри. Голова у його була гостроверха, майже зовсім лиса, чоло високе, зморшковате, очі невеликі, сірі, ніс широкий, губи були прикриті широкими, густими, довгими, сивими вусами. Погляд у Шевченка був здебільша суворий і недовірчивий, інколи світився ніжною ласкою, вкупі з доброю, гарною усмішкою. Постать Кобзаря була вайловата і мало хупава, рухи спокійні, хода поважна. Голос трохи хрипкий, вимова "чисто русская". Не скажу, що роаумів Тургенев під терміном "чисто русская"? Коли нашу вимову українську — так се правда. Люди, що особисто знали Шевченка, казали мені, що по його вимові з третього слова знати було, що він українець. Інакше воно й не могло бути.

995 Воспоминания о Тарасе Шевченко. — К., 1988. — С 333 — 334.

996 Кобзарь. — 1876. — Споминки Тургенева і Полонського. — [Т. I]. /484/

Одягався Шевченко в високу смушкову шапку і в кожух з чорним коміром; се був, каже Тургенев, суцільний, певний українець. З людьми він поводився обережно і майже ніколи не висловлювався до краю, ні з ким він не зблизився вповні, а все був наче на узбіч. Мабуть, Тургенев тут розумів письменників великоросійських, так і тоді не зовсім вірно, бо, як я казав, з Курочкіним, з Старовим він зійшовся зовсім близько! Письменникам російським добре була відома Шевченкова доля, талант його вабив їх своєю оригінальністю і силою, але, додає Тургенев, "ледві хто з нас (письменників) надавав таланту його те величезне, трохи що не всесвітнє значіння, яке надавали йому українці". Тут у Тургенева величезна помилка, бо річ відома, що і Добролюбов, і ще більш Григор'єв дивилися на Шевченків талант, яко на талант великий, що мав велике значіння 997. Час, що минув по смерті Шевченка, показав, що слова Григор'єва 998 були пророчими, хоча вага і значіння Шевченка і його творів, дякуючи цензурним і всяким іншим лиходійним умовам в Росії, ще й досі далеко-далеко від свого зеніту.

Самолюбство у Шевченка було велике, але простосерде; без сього самолюбства, без віри в своє призначення він пропав би на заслання. От з останньою умовою, що каже Тургенев, згодитися не можна. Вірити в своє призначення і призначення було за Шевченком повне право, але від погибелі спасла його інша віра, віра в свою національно-народну ідею, в свій ідеал.

Інакше трохи з цього боку змалював Шевченка д. Полонський. "Шевченко, — каже він, — зовсім не здавався придувленим, з людьми поводився просто і вільно, ніколи не пишався, так як се звичайно буває з людьми, котрих доля, обминувши дарами високими, наділила бісом самолюбства". Перегородом і Тургенєв додає, що при всьому самолюбстві у Шевченка була природжена скромність. Взагалі, натура у його була загарлива, нездержлива, придувлена, але не зломана: він був простолюдин і поет.

997 Время. — 1861. — Кн. IV. — Стаття Аполлона Григор'єва, с. 636 — [637].

998 Навіть д. Скабичевський, хоч і завів Шевченка до історії "Новейшей русской литературы", хоч і каже, що задля великоросів не треба перекладати українських творів Шевченка, бо великорос дуже легко "понимает речь хахла слово в слово", а проте признає і він, Скабичевський, що Шевченко навіки зістанеться "великим украинским поэтом" [с. 479 — 481].

Але ж "елемент /485/ поетичний з'являвся у його рідко. Шевченко справляв вражіння людини ніби грубіянської, загартованої, з запасом гіркоти на дні душі, неприступної задля чужого ока. Просвітки добродушності й веселощів пробивалися у його ненадовго. Жарту у його зовсім не було", — каже Тургенєв.

Раз якось він читав у Тургенєва свої прекрасні вірші "Вечір", читав просто, щиро, виразно. Читання перейняло усіх слухачів. "Українська задума, рахманність і поетична цівка, що була у Шевченка, виступили тоді наверх".

Читав Шевченко, каже далі Тургенєв, мало, а знав ще менш, але переконання його були нестеменно міцні.

Шевченко, повідає Полонський, не був веселим балаклієм. Розумний з природи, він не був ні ученим, ні начитаним. По своїм поглядам він був демократом, не з теорії, а за самої природи. В своєму демократизмі він не дав би собі справоздання, так само, як і в тому, через що він так глибоко перейнявся духом народних українських пісень і дум, що і становить характерну рису його музи.

Пушкіна він не любив єдине за те, що той був автором поеми "Полтава". З погляду Шевченка, Кочубей був тільки донощиком. Чим більш Полонський боронив Пушкіна, тим більш Шевченко ганьбив його. Полонський дивує, що після такого змагання Шевченко зберіг до його щирі приязнь, бо, каже він, Шевченко не був з тих людей, що легко сходяться з людьми, котрі не такої думки, як вони, найпаче, коли думки чи змагання йдуть про рідний край. "Не скажу, — читаємо далі у Полонського, — яких політичних думок тримався Шевченко, в усякому разі, гадаю, що політичні переконання його були стільки ж непрактичні, скільки благородні. Катерину II він уважав виноватою за закріпощення народу на Україні і більш нічого не хотів ні чути, ні бачити. Крепацтво він ненавидів всіма сторонами своєї душі" 999.

999 Кобзарь. — 1876. — Споминки Полонського. — [Т. I. — С. XII].

Як бачимо, духовий і моральний портрет нашого поета не всюди зовсім вірний, але лагодити його я тут не буду, спинюся тільки коло однієї ще риси, що зовсім вірно вивів на Шевченковому патреті Тургенєв.

"Під час свого перебування в Петербурзі Шевченко доміркувався, — як каже

Тургенєв, — до того, що не жартома став носитися з думкою написати щось таке нове, чого ще не було, і, можливо, тільки задля його, себто написати поему такою мовою, щоб була однаково зрозумілою і велико-/486/ росу ("русскому"), і українцеві ("малоросу"), він навіть прийнявся був писати і початок тієї поеми читав Тургенєву. Одначе проба не вдалася, і вірші тієї поеми були в'ялими і найгіршими з усього, що написав Шевченко, вийшло безбарвне наслідування Пушкіну" 1000.

Жодної основи нема у мене на те, щоб не йняти віри Тургенєву, але нема її і на те, щоб згодитися, що Шевченко дійсно не жартома брався написати оту чудну поему.

Саме під час знайомості Тургенєва з Шевченком в російській пресі починали вже гомоніти, що української мови нема, а те, що ми називаємо мовою українською, єсть "наречие" мови "русской" і що літературна мова "русская" однаково зрозуміла і великоросам, і українцям. Тоді вже в деяких органах преси російської починалося і глузування з української мови. Мова наша зазнала такого глузування і від самого Тургенєва. Перегодом, правда, він інакше глянув на нашу мову, переклавши на мову російську "Народні оповідання" Марка Вовчка. Річ певна, що Шевченко пам'ятавав, як один з героїв Тургенєва — Пігасов (в повісті "Рудин", написаній ще року 1855) 1001 глузує і з української мови, і з українських поетів, і взагалі з українців!

1000 Кобзарь. — 1876. — Споминки Тургенєва. — [Т. I. — С] VI.

1001 Див.: Писання Тургенєва виб[рані]. — 1869. — Т. 3. — С. 257.

Хоча Шевченко і не був чоловіком ученим, а все ж він був настільки освіченим і розвиненим, що своїм значним прирожденним розумом тямив всю неможливість написати поему такою "русскою" мовою, щоб однаково була зрозумілою і великоросам, і українцям. Тямив він, що такої мови нема, і при умовах, які панують у Росії, її і не може бути, бо в Росії перш за все зовсім бракує тих факторів, які при інших умовах устрою державного і життя політичного, соціально-морального і взагалі культурного впродовж вельми довгого часу може б спроможні були б вплинути на вироблення однієї загальної мови задля росіян більш-менш освічених. Тямив також Шевченко, що сучасна мова російська загальна на всю Росію тільки урядово, та ще й з примусу, яко мова державна, але ж дорогою примусу і гнобительства мови інших народів ніколи не можна досягти "объединения" мови. Тямлячи се все, і не можна було Шевченкові братися не жартома до написання поеми такою мовою, якої на світі нема; коли ж він до сього /487/ брався, так брався не інак, як саме жартома, та тільки Тургенєв не догадався, що поет наш жартує.

Ми всі добре відаємо, що Шевченко без краю любив свою рідну мову і, певна річ, не проміняв би її ні на яку в світі. Правда, він чимало написав і мовою російською, але писання його доводять яскраво, яку величезну вагу має про письменника його рідна мова! Шевченко поет український і Шевченко повістяр російський не одно те саме! Різниця тут страшенна, спостережена ще Сергієм Аксаковим, і різниця та тим більше бере за очі, що велика більшість Шевченкових повістей мовою російською написана з життя українців!

Двома заходами брався Шевченко писати мовою російською, обидва рази не з

доброї волі і обидва нещасливо. Першим разом його примусила російська критика, другим — російська неволя. Першим разом він хотів довести, що мовою російською він орудує не згірше і щоб не казали москалі, що "я языка их не знаю", як писав він у листі до Григорія Тарновського 1002; другим разом не можна йому було писати інакше, як не по-російськи: писати на заслання дозволено йому було лишень мовою російською, а рідною забороняли.

Факт певний, що Шевченко великоросійської мови не любив, називав її черствою 1003, але не любити — не значить вороговати. Шовіністом або найменшим хоча ворогом якого-будь народу і його мови наш поет ніколи не був.

1002 Основа. — 1861. — Кн. V. — С. 5. — [Лист до Г. С. Тарновського від 25 січ. 1843 р.].

1003 Див.: Лист його до Кухаренка [від] 30 верес. р. 1842. — Зоря. — 1895. — № 5. /488/

ТАРАС ШЕВЧЕНКО

під час останньої його подорожі на Україну
(3/15 ЧЕРВНЯ — 7/19 ВЕРЕСНЯ 1859 р.)

Блукав я по світу чимало,
Носив і свиту, і жупан:
На що вже лихо за Уралом
Отим киргизам: от же й там
Їй же Богу лучче жити,
Ніж нам на Вкраїні..
Якось недавно довелось
Мені заїхати на Вкраїну,
І я, заплакавши, назад
Поїхав знову на чужину
Т. Шевченко

І

За увесь час свого тяжкого перебування на заслання Шевченко ніколи не покидав заповітної своєї думки, загарливої своєї жадоби вернутися на Україну. Бачили ми, що більш за все нудила йому дух, ссала йому серце журлива гадка: що він може вмерти на чужині, що поховають його не на Україні!

Холоне серце, як згадаю,
Що не в Україні поховають!..

Такою думкою журився наш Кобзар з самого початку і до кінця свого заслання. І скоро прийшла до його звістка, що "цар звелів розбивати його кайдани", першою думкою і заходами його було: з Новопетровського рушити на Чорноморщину, а звідтіль через Крим на Україну 1004.

Перегодом, за порадою Лазаревського, Шевченко мусив покинути оцю думку і простовати з заслання через Нижній Новгород до Петербурга, а потім гадав він попрацювати над гравюрою два роки, зовсім вже перебратися на свою любу Україну

1005.

1004 Кобзарь. — 1895. — Т. III. — С. 10. [Запис у щоденнику від 13 черв. 1857 р.]

1001 Ibidem. — С. 28. [Запис від 26 черв. 1857 р.] /489/

По приїзді в столицю думка про поїздку на Україну ніби трохи притихла була, властиво ні з чого не знати, щоб вона стояла у Тараса раз по раз на першому місці і турбувала його. Річ натуральна: після зневоленого життя жовнірського життя в столиці, в Академії, нові обставини, старі й нові приятелі й знайомі, повітання, далі праця, клопоти — все оце полонило своїм впливом думку про поїздку на Україну і тримало її в полоні більш за півроку. Скоро ж Тарас хоч трохи улаштував своє життя в столиці і скоро уляглися перші натуральні хвилювання, зараз прокинулася стара заповітна нестерпна думка — побачити Україну, побачити дорогих серцю братів і сестру.

І от в листопаді того ж 1858 року, пишучи до Максимовички, Тарас виразно призначає час своєї подорожі на Україну. "На те літо, — каже він, — як Біг допоможе, буду в Києві і на Михайловій горі" 1006.

Така велика подорож вимагала під той час, коли на цілу Росію тільки й було залізниць, що з Петербурга до Царського Села та до Москви, чимало коштів. Шевченко сподівався, що на гроші він розживеться з видання свого "Кобзаря". Коло сієї справи він заходився небавом по приїзді до столиці, і хоча справа з цензурою йшла мляво, однак в березілі р. 1859 у поета була надія, що до мая він скінчить се діло і тоді, писав він 25 березія до Максимовички, "насиплю повну кишеню грошей та й чкурну через Москву на Михайлову гору. Та вже хоч і без грошей, а сього літа придибаю до вас".

Однак цензура гаялася з дозволом надрукувати "Кобзаря", а щоб продати право на видання і взяти гроші, перш ніж цензура дала дозвіл, на се годі було сподіватися. Небавом запевне стало знати, що "Кобзарь" не дасть Кобзареві грошей на подорож. Разом знати й те, що на кошти десь розжився Шевченко і гадав собі рушити на Україну зараз услід за тим, як Маркевичі — Опанас з жінкою (Марко Вовчок) — виїдуть за границю.

Трапилася, однак, несподівана перешкода.

Річ відома, що в Петербурзі Шевченко перебував під пильним доглядом поліції, і начальство Академії художеств "повинно було по царському наказу пильновати, щоб він не повертав на лихо свого таланту" 1007.

1006 Киев[ская] стар[ина]. — 1885. — Кн. III. — С. 355; Михайлова гора — хутір Максимовича біля Дніпра в Золотоніському повіті.

1007 Истор[ический] вестн[ик]. — 1896 — Кн. VI. — С. 897.

Значить, на виїзд з /490/ Петербурга йому треба було не тільки дозволу Академії, а ще й "виду" (паспорта з поліції).

Канцелярією начальника петербурзької поліції (обер-поліціймейстера) правив тоді земляк і давній Шевченків знайомий Іван Мокрицький 1008. Тим-то, покладаючись на його протекцію, він сподівався, що поліція не воловодитиме його і швидко видасть йому "вид". Але ж коли він вдався до поліції, так показалося, що дістати "вид" — річ не так-то

проста: треба перейти кілька бюрократичних "митарств", треба, щоб поліція мала згоду не тільки від Академії художеств, але ще й від "III отделения", тоді тільки може вона видати "вид" "отставному рядовому оренбургского линейного № 1 баталиона" Тарасу Шевченку 1009.

Мусив Шевченко вдатися з проською до "правління" Академії, щоб видало йому "вид" на 5 місяців на поїздку в Київщину, Чернігівщину і Полтавщину: їхав він задля того, щоб поправити здоров'я і малювати етюди з натури 1010.

Граф Федір Толстой мусив спитати "III отделение", чи не має воно якої перешкоди на поїздку Шевченка на Україну, і додав найкращу атестацію про поведження і "образ мыслей" Шевченка. Інакше йому не можна було діяти. Оця переписка бентежила Шевченка. 10 мая він пише до Максимовички 1011: "Клопочуся коло паспорта та й не знаю — чи дадуть мені його, чи ні? Перш в столицю не пускали, а тепер з сієї поганої столиці не випускають. Доки вони будуть знущатися з мене! Я не знаю, що мені робити і що мені почати! Утікти хіба нишком та й сховатися у вас? Здається, я так і зроблю: до 15 мая ждатиму паспорта, а там — що буде те й буде".

11-го мая Маркевичі рушили за границю. Тарас лишився в Петербурзі. Минуло і 15 мая, а "виду" йому не давали, бо з "III отделения" не приходила відповідь. 25 мая Тарас писав до Марковички в Дрезден 1012: "Я й досі ще тут (у Петербурзі). Не пускають додому і печатати ("Кобзаря") не дають. Не знаю, що й робити. Чи не повіситись? Ні, не повішуся, а втечу на Україну".

1008 Кобзарь. — Т. 3. — 1895. — С. 189.

1009 Киев[ская] стар[ина]. — 1885. — Кн. III. — С. 329. [Тарас Шевченко: Документи... — С. 313 — 319].

1010 Истор[ический] вестн[ик]. — 1896. — Ки. VI. — С. 902.

1011 Киев[ская] стар[ина]. — 1885. — Кн. III. — С. 357.

1012 Правда. — 1875. — С. 574.

Нарешті 29 мая "III отделение" повідомило Академію, що воно не має перешкоди на поїздку Шевченка на Україну /491/ну 1013. Академія написала в поліцію, і з початку червня обер-поліціймейстер видав Шевченкові "вид", написавши до київської адміністрації, щоб поліція доглядала за Шевченком під час перебування його в Київщині 1014.

Жодної звістки не маємо про те, коли саме Шевченко виїхав з Петербурга, однак день той можна визначити без помилки. Під віршами його "Пісня" ("Ой по горі ромен цвіте") 1015 стоїть дата "7 червня 1859, Лихвин". Село Лихвин в Харківщині, майже на межі з Полтавщиною. На те, щоб приїхати сюди з Петербурга, не зупиняючись ніде в дорозі, треба 5 — 6 день. З сього й виходить, що Шевченко рушив з Петербурга не пізніше 3/15 червня.

II

В петербурзькому комітеті, організованому в справі скасування кріпацтва, заступником Харківщини був дідич Хрущов. Здається, з ним Шевченко спізнався у другого харківського дідача, молодого генерала Крилова. Останнього Тарас не

вподобав, він здався йому хоч і приятним, але не симпатичним, а обід його, справлений на честь Тараса, хоча й був "трохи що не царський", але показався Тарасові прісним" 1016.

Так ото укупі з Хрущовим Шевченко і виїхав з Петербурга. Маєтність Хрущова була біля міста Лебедин в селі Лихвині. Хрущов прохав Тараса завітати до його.

Чи в самому Лихвині, чи, може, в Лебедині поет наш спізнався з двома братами Заліськими 1017, Олексієм і Максимом (попом), та з художником Цеге фон Мантейфелем 1018. Брати Заліські були щирі українці, люди гостинні і на всю околицю вславилися вміlostію варити і пити варенуху. Кажуть, що біля їх у Лебедині був невеличкий кружок "варенушників", який потроху нагадував колишнє товариство Закревського — "мочимордів". Головою "варенушників" був Олексій Заліський. Ніхто літне і смачніше за його не вдатен був зварити варенуху.

1013 Истор[ический] вестн[ик]. — 1896. — Кн. VI. — С. 902.

1014 Чалий, с. 142. [Тарас Шевченко. Документи... — С. 317].

1015 Хата. — 1860. — С. 90.

1016 Записки... — С. 195.

1017 Залеськими. — Ред.

1018 Лист д. Абрамцова. — [ІЛ. — Ф. 77. — № 127. — Арк. 54].

Лебединські варенушники заходилися на честь Шевченка /492/ зварити "кашу". Тарас охоче прийняв запросини на ту "кашу". Після 12-літнього вигнання з рідного краю він тепер був серед рідної, любної України, серед її природи, що саме тоді розповнилася усією своєю красою весняною; серед її людей, а до того перед ним воскресали, хоч і не вповні, образи колишнього товариства щирого в пирятинських степах.

Варити кашу зібралися на хуторі Хрущова "Новь", біля Лихвина, на березі веселой річки Псьола. Звісним звичаєм, спершу ловили рибу, потім вже варили кашу і смаковали варенухою. Варенушники — ті по своему "статуту", опріч варенухи, жодних напоїв не вживали.

Шевченко лишив нам пам'ятку того "варенухопитія". Перед мене лежить фотографія з малюнка, де він змалював, мабуть, вже фінал варенухопитія. На малюнку бачимо, опріч пристроїв до варенухопитія — пляшки, шклянки і т. ін., трьох варенушників. Один з цих так вже "наваренушився", що не спроможен сидіти: він лежить, голови його не видно (кажуть, то і єсть отець Максим). Останні два варенушники сидять обнявшись і куняють: один підпер голову лівшою, заплющив очі і ніби зажурився чогось, тримаючи правою рукою свого товариша, що обняв його, і тулить свою твар до його, щоб поцілуватися. Під малюнком власною рукою Шевченка написано: "Варенушному архімайстрові О. М. Заліському на пам'ять 9-го юня 1859 на Нові Т. Шевченко" 1019.

Коли не в ніч і після "каші", так рано-вранці другого дня Шевченко рушив від Хрущова і 10 червня був в Пирятині. Тут він написав вірші: "Ой маю я оченята" 1020. Після сього стріваємо нашого Кобзаря в Переяславі у його старого приятеля доктора

Андрія Козачковського. Сюди він приїхав вранці не пізніше 12 червня, саме під час ярмарку в дев'яту п'ятницю.

Значить, він цілу добу їхав до Переяслава і ні до кого по дорозі не звертав. Та й ні до кого було йому заїхати.

1019 Фототипію з цього малюнка надруковано в № 8 1896 року в одеській часописі "По морю и суше". На фототипії, замість підпису, зробленого Шевченком, стоїть, не знати з якої речі, підпис по-московськи: "Компания".

1020 Кобзарь. — 1876. — Т. I. — С. 352. ("Ой маю, маю я оченята..." — Ред.).

Стара Вільхівська з Мосівки була вже на тім світі, і Мосівку шарпали судовими процесами Селецький, Тарновський (Василь Петрович) і інші, правлячи ті гроші, що сліпа й глу-/493/ха 80-літня бабуся "позичала" у них, властиво, програвала у карти. Де-Бальмени — "не ті стали"; Закревський, кажуть, ледві ноги волочив... В Яготині (через Яготин і шлях лежав!) княжни Репніної не було, вона жила в Москві, а хоч би й була в Яготині, так ледві чи заїхав би до неї поет після того вражіння, яке зробила на його княжна, коли вони бачилися вчорашній в Москві.

III

Так ото ранком під ярмарок сидів собі Козачковський в господі та журився думкою про сподіване перенесення з Переяслава в Полтаву духовної семінарії, де він і учителював, і лікарював. Перенесення було йому зовсім не на руку. Родинні і матеріальні умови не давали йому перебиратися в Полтаву, значить — мусив він іти на пенсію, а пенсія та була така мізерна, що з неї жодним чином прожити не можна. Правда, про перенесення семінарії тоді ще тільки говорили, фактом сталося воно лишень року 1862, але ж чутка та не могла не турбувати старого Андрія Йосиповича. І от, може, в тих думках, згадав він і Андруші, і той свій хуторець, де р. 1845 садили вони з Шевченком дерева. А коли згадав се, то вже ж неминуче подумав: де то тепер Тарас? Думає Андрій Йосипович і, дивлячись у вікно, бачить — люди рушають на ярмарок. Аж ось відчиняється брама, і до його в двір в'їздить поштовий возок, парокінь, а на возі якийсь сивоусий чоловік в білому літньому пальті... То був Тарас Григорович. Мовчки вони привіталися, пішли до світлиці, мовчки привітав Шевченко родину Козачковського і почав ходити по хаті. Походивши, спинився проти вікна, постояв, подивився, як люди ідуть і їдуть ярмарковати, і висловив Козачковському бажання піти й собі подивитися на ярмарок 1021.

1021 Киевский телеграф. — 1875. — № 25.

Я зовсім розумію становище Тарасової душі в той час, розумію, чому він мовчав: спомини минулого і сила почуття не давали говорити. Величезна маса споминок, мимо волі його, неминуче повинна була стати перед ним і придавити його так, що уста німіли. З того часу, коли він останнім часом бачився в Андрушах з Козачковським, "минали дні, минали ночі", і минуло 14 літ, та яких літ! яких тяжких літ! Він тоді був молодим парубком, повним здоров'я, /494/ повним рожевих надій побратися з молоденькою Федосією Григорівною Кошицівною, "та й жити, як всі люде живуть..." 1022. Де все те ділося? Все лишилось отам в степу безлюдному, в Азії. Вітер розвіяв

надії, заслання та казарма проковтнули і літа, і здоров'я... Все те він мусив згадати, не можна було не згадати... Згадав і "те, що вимовить не вмію...". Що він тепер? Бурлака-дід, недобиток "московського блага", без сили, без здоров'я... І думне чоло його похмаріло, і найліпше, що можна було зробити в ту годину, піти на ярмарок — глянути на тих людей, яких він не бачив так довго-довго!

Вернувшись з ярмарку, Козачковський почав читати з голови деякі вірші, написані Тарасом ще до заслання. Тарас не пам'ятав їх, позабував, і позаписував їх собі з уст Козачковського. Стало тоді розмовникам знати, що чимало віршів, написаних Шевченком до року 1846, пропало навіки.

По обіді Тарас висловив бажання подивитися на хутір Козачковського та на Дніпро. Козачковський казав запрягти бричку, але Тарас не схотів дожидатися: вельми вже тягло його швидше побачити як

...Сивий наш козак

Дніпро з лугами вигравав.

Він, не дожидуючи, заким злаштують бричку, пішов сам пішки. Коли Козачковський догнав його, він сидів на траві біля роздоржжя: може, не відав, кудю йти, чи направо, чи наліво? Чи, може, певніш гадати останнє, він присів полюбовати з краси природи. Було під вечір, картина могла бути дивна, та, яку він змалював у своєму "Сні" 1023:

Вечірнє сонечко гай золотило,

Дніпро і поле золотом крило...

Собор Мазепин сяє-біліє,

Батька Богдана могила мріє;

Київським шляхом верби похилі

Трибратні давні могили вкрили;

З Трубайлом Альта між осокою

Зійшлись, з'єднались, мов брат з сестрою.

І все те, все те радує очі,

А серце плаче...

1022 Русская старина. — 1883. — Кн. IX. — Лист до Бодянського [від 3 січ. р. 1850].

1023 Кобзарь. — 1876. — Т. II. — С. 99. /495/

Можна без помилки гадати, що того вечора серце й душа нашого поета переживали оті самі вражіння, почуття і думки, які він вложив в душу і в серце дідові-українцеві в своєму прекрасному "Сні". (NB. Я певен, що "Сон" Шевченко написав після заслання і невірно його зареєстровано до творів 1847).

Увечері заходилися ловити рибу. Риба не йшла, хоча її все-таки наловили і зварили кашу. Та хоч би яка там смачна не вдалася ся каша, а гору брала чарівна сила природи. "Ніч, — каже Козачковський, — була тиха, місячна, українська ніч з міріадами зірок на чистому блакитному небі. Своєю величавою красою чарівною вона привітала так давно знайомого їй поета. Дивлячись навкруги і любуючи з чарівної краси, Тарас мовив: "Як добре було б жити поетові, коли б йому можна було бути тільки поетом і не бути

горожанином" 1024.

Лежачи на березі Дніпра-Славути, старі приятелі вели бесіду і про минуле України, і про сучасне. На превеликий жаль, Козачковський не списав нам усіх подробиць тієї цікавої розмови, але не трудно здебільша вгадати зміст її, відаючи, що Козачковський був чоловік освічений, щирий і певний син України: він до кінця свого віку не стратив, як і Шевченко, віри, що "українці не позбулися ще, не сплюндрували ще спадщини своїх батьків, себто тих елементів, з яких склалася і повинна скластися в будущині, хоча і в іншій формі, відповідній своєму часу, наша слава" 1025. Розмовники трохи не зійшлися в своїх думках про близьке тоді скасування крпацтва. Звісно, Шевченкові думки йшли геть далше, ніж думки Козачковського. Але се ні на зерно не шкодило їх щирому приятельству. Козачковський глибоко шановав і любив Шевченка, високо ставив його твори і був тієї думки, що твори дорогого йому гостя-друга — "стають задля щирого українця живою, тужливо-радісною, як і наша пісня народна, картиною, що показує нам наше славетне минуле та не безрадісне ще і не до решти ще пропаще сучасне" 1026.

1024 Киев[ский] телегр[аф]. — 1875. — № 25.

1025 Чалий, с. 176.

1026 Киев[ский] телегр[аф]. — 1875. — № 25.

На другий день Шевченко попрощався з своїм старим /496/ другом і поплив "дубом" по Дніпру на село Прохорівку до другого свого приятеля, до Михайла Максимовича, що перебував тоді у себе на хуторі — Михайловій горі 1027.

1027 Ibidem.

IV

У Максимовичів Тарас Григорович гостював більш тижня. Сюди, oprіч всього іншого, вабила поета сподіванка, що Максимовичка знайде йому "молоду княгиню" і оженить його 1028 Час перебування поета на Михайловій горі я вважаю з погляду психологічного за час великої ваги, тим-то радо б записав до оцієї хроніки усяку найменшу дрібничку з Тарасового життя на Михайловій горі. Подробиці того життя показали б нам і психологічне, і моральне становище під той час і Шевченка, і Максимовича, можна б було нам з тих подробиць запевне знати, що саме спричинилося тій різкій переміні в поглядах Максимовича на Шевченка, на його поводження і на його твори. На превеликий жаль, про час перебування поета на Михайловій горі Максимович не тільки не списав споминок, а навіть не хотів розповісти про те Маслову, коли останній прохав його про се. Максимович не радив навіть Маслову писати Шевченкову життєпись, говорячи, що "в життю нашого поета стільки бридкого і неморального, що ся сторона покриє усі останні добрі сторони його життя". Тільки всього й повідав він Маслову, що Шевченко, перебуваючи у його на хуторі, приходив до його хати тільки ночувати, а увесь останній час вештався по полі і деінде: там малював, розмовляв з селянами та пиячив, а в розмовах з жінкою його богохульствовав; се він вельми часто чинив і в великому товаристві" 1029.

Такі Максимовичеві думки здаються мені занадто чудними і ледві чи правдиві вони.

З фактів, заведених вже до попередніх моїх нарисів, відаємо, як глибоко Максимович шановав Шевченка, як він виявляв свою приязнь до його, напр., в Москві в березілі р. 1858. Тоді він шановав його гучним бенкетом, вславляв його і промовами, і віршами в листах 1030 величав його "любим та дорогим", дяковав йому за "прегарні листи до його і до його Марусеньки",

1028 Киев[ская] стар[ина]. — 1885. — Кн. III — С. 335.

1029 Чалий, с. 202 — 203.

1030 Чалий, с. 137. /497/

радів думкою, щоб одружити Тараса на Михайловій горі і т. ін., а тепер в якихсь Тарасових вчинках знайшов силу чогось і бридкого, і неморального. На те, щоб так різко перемінити думку про свого друга, треба, щоб за останнім були дійсно великі вчинки паскудні. Обвиновачуючи так Шевченка, Максимович ніби забув про свій моральний обов'язок, властивий кожній людині, що шанує сама себе і своє слово: обов'язок певними фактами довести своє обвинувачування. Максимович не вказав ніже єдиного бридкого і неморального Шевченкового вчинку... А цікаво б було знати нам ті вчинки, а то тепер без них, стиснувши серце, мусимо в словах Максимовича добачати тільки самий покліп Я гадаю, що й оте "пиячество й богохульство", що справ ляв би то Шевченко, перебуваючи на Михайловій горі, — просто вигадка, викликана якимсь не відомим нам незадоволенням Максимовича на Шевченка. Коли б Шевченкове пиячество і богохульство були правдою, так як же його погодити з тим бенкетом на честь Шевченка, що справляв Максимович у себе на хуторі в липні 1859, як се зараз побачимо? Ганьблячи перед Масловим не тільки Шевченка, але й твори його, Максимович не добачав у його навіть "жодного естетичного розвитку і жодного художественного ідеалу" Вірші свої Шевченко писав би то здебільшого "під п'яну руку" 1031. Вияснити причину отакого осуду Шевченка і його творів не тільки цікаво, але й вельми важно задля біографії Шевченка, а ще більш задля характеристики Максимовича. Небіжчик Маслов гадав, що до такої переміни поглядів Максимовича спричинилася літературна заздрість його і старий його вік. На мою думку, сього не досить.

1031 Чалий, с. 203.

V

Лишивши у Максимовича свій пакунок і деякі речі, Шевченко переправився дубом на правий берег Дніпра у Канів, а звідтіль поїхав кіньми до своїх родичів в Кирилів ку. Простував він через містечко Городище (звідкіль був родом Семен Гулак-Артемівський) Городище було маєтністю князя Воронцова, і на землі його брати Семеренки спорудили добру цукроварню і чимало дечого іншого промислового і культурного, такого, що на той час звертало на себе велику увагу. Платон Семеренко користовався не /498/ тільки на Україні, але й далеко поза нею доброю славою не тільки яко промисловець, але яко розвинений і гуманний українець, демократ і патріот. Вже ж Шевченкові цікаво було спинитися в Городищі, щоб подивитися на цукроварню і спізнатися з Семеренком і з управителем його Хропалем. В Городищі перебув

Шевченко один тільки день і поїхав далі в Кирилівку 1032.

В батьківській хаті Шевченка жив тоді старший за його брат Микита, жінка його Палажка і діти їх: Петро, літ 12, Прокіп, на 6-м годі, та сестра їх Ірина, тоді ще дівка (потім вона побралася з Ковтуном). Другий, молодший брат Тарасів — Йосип, побравшись з сестрою Варфоломея Шевченка, Мотрею, жив окремо, як і сестра Ірина, тоді вже вдова Бойчиха. Коли Тарас приїхав до батьківської хати, Микити Григоровича не було дома (розповіла мені р. 1892 вдова Микитиха). Дівка (себто Ярина) була на городі, а Микитиха поралася то коло печі, то по хаті дещо прибирала. "Було ранком в суботу, добре пам'ятаю, за день перед Петром, — казала мені Микитиха. — Чую, собаки на когось гавкають; глянула я з вікна, бачу, хтось такий незнайомий йде з вулиці в двір, прямо до хати. Я вийшла назустріч йому в сіни. Прийшов він до сіней, я стою на порозі, дивлюся та думаю: що воно таке, мовчить, не привітається, тільки дивиться на мене, дивиться так якось журливо; дивлюсь і я, та не тямлю, хто такий оце з довгими, сивими вусами. А далі як промовив він: "Не пізнаєш, Палажко?" — так той голос так і покотився до мене в серце на саме дно. Я тоді як крикну: "Братику мій, Тарасе! де ти взявся!" — та так на груди йому і впала. Обнімає він мене, цілує, сльози йому так і капають, а нічого не говорить, мовчить".

Розпитавшись про життя, Тарас пішов оглянути батьківський двір і сад. Тринадцять літ не бачив він їх, не бачив родичів і рідного села, але переміна невелика! Та сама хата, що й була, з чорним димарем, тільки трохи похилилася, та біля причілка нема вже яблоні, біля котрої був колись квітник "незабутної сестри Катерини, його няньки ніжної": яблоня всохла, зрубали її; всохла і розлога верба, що стояла біля воріт, а все останнє по-давнішому; кріпацька неволя, а з нею робота тяжка не на себе, злидні, сум та журба. Тарас посидів трохи в саду коло ручая, потім пішов до сестри Ірини.

1032 Киев[ская] стар[ина]. — 1889. — Кн. II. — С. 460.

"Була я тоді на городі, — розповідала д. Чалому Іри-/499/на Григорівна 1033, — грядки копала. Дивлюся — біжить моя дівчинка: "Мамо, мамо! вас якийсь Тарас кличе. Скажи, каже, матері, що до неї Тарас прийшов". "Який Тарас? — питаю, а сама і з місця не рушу. Аж Ось і сам він іде".

"Здрастуй, сестро!"

Я вже й не пам'ятаю, що зо мною діялося тоді! От ми сіли на призбі, він, сердешний, положив голову до мене на коліна, та все просить, щоб я розказувала про своє життя гірке. От я й розказую; він, покійничок, слухає, та все додає: "Еге ж! так, сестро, так". Наплакалася я доволі, доки розказала до кінця, як мій чоловік вмер. Тарас встав, подивився на небо, перехрестивсь і каже: "Молись, сестро! Молися, і ти вільна, і я вільний".

"Ти вільна" — се значило, що вона повдовіла і позбулася свого чоловіка п'яниці.

"А коли ж ми всі будемо вільні від панів?" — спитала Палажка.

Тарас махнув рукою і мовив: "Ще, сестро! до того не раз тебе виб'ють на панщині..."

Другого дня Тарас пішов до церкви. З церкви він прийшов до батьківської хати з своїми старими, ще шкільними товаришами Тарасом Гончаренком і Петром

Бондаренком. Небавом поприходили інші люди та все розпитували у Тараса: чи скоро вийде сподівана воля?

Увечері (29 червня) Тарас пішов до попа отця Григорія Кошиці: він хотів більш за все побачити старе своє кохання Федосію Григорівну. Але вона й не вийшла до його, "щоб не завдавать серцю жалю".

З Кирилівки Тарас поїхав до свояка Варфоломея Шевченка. По дорозі заїздив в Моринці, оглядав церкву всередині і, казали мені люди р. 1891, щось малював. Що саме він малював? Певне, вид з церкви або з іконостасу, але я про те не довідався і не скажу, чи був, чи є який малюнок з Моринець між тими, що лишилися по смерті художника.

1033 Чалий, с. 139.

VI

Про приїзд Тараса в Корсунь 1034 до Варфоломея останній розповів так 1035: "В червні бачу я, щось приїхало до моєї квартири простим возом парокінь.

1034 З Кирилівки до Корсуня верстов 25.

1035 Правда. — 1876. — [№ 1]. — С. 27.

На возі сидить хтось з ве-/500/ликими сивими вусами. На йому сіре парусинове пальто і літній бриль. Бачу я, той приїзжий минув двері до моєї хати, що були з вулиці, та йде до брами. Я подумав, що то, мабуть, хтось з тих, що шукають собі служби в околицях, однак серце моє щось неспокійно тьохнуло, і я якось інстинктивно вибіг на вулицю, щоб зустрінути приїжджого. А він тим часом встиг перейти через двір та через другі двері в сіни. Я вернувся, дивлюся — він відчинив двері в хату та й каже до мене: "Ну, познавай же!" Я й не стямився!

"Батьку ти мій рідний!" — скрикнув я і прожогом кинувся йому на груди. То був Тарас. Ми мовчали та тільки, обнявшись, ридали, мов діти. Вибігла моя жінка та й собі в сльози. В ту годину усі ми ніби оніміли. Так ми стояли, аж доки не прийшов Тарасів фурман і не спитав, що йому робити. Тарас закватеровав у мене на увесь час, доки думав пробути на Україні. "Так, так, братику, — говорив він, — у тебе, у тебе буду я, на всій Україні ніде і ні в кого не буде мені так тепло, як у тебе".

У мене вже була нагода говорити, що Варфоломей до своїх споминок про Тараса позаводив чимало такого, чого дійсно не було і не могло бути. Тепер знов мушу сказати дещо про непевність Варфоломеевих споминок. В одному місці навіть д. Чалий глянув на їх скептично і назвав їх "доволі безбарвними". У мене виникає непевність не тільки про приятельство і дружні відносини Тараса до Варфоломея до часу останнього приїзду поета в Корсунь. Якось воно чудно, що за всі 13 літ, з того часу, як Тарас останнім разом перед засланням був в Кирилівці, приятелі і свояки ні разу не перекинулися ніже єдиним словом! Правда, що Тарас не обзивався і до рідних братів, і до сестри, але се могло бути через те, що вони люди темні, неписьменні, крепаки і трудно було сподіватися від них відповіді. Що інше Варфоломей, людина письменна, занадто обачна, занадто спостережлива і метка; чи написати самому до Тараса першим, чи відповісти на його лист, — се не становило про його жодної труднощі. Чом же вони не листувалися? Чом Варфоломей за увесь час перебування Тараса в Азії ні разу, ніже

єдиною копійкою не запоміг йому? А у його була спромога вислати хоч раз на рік кілька карбованців.

Оті думки примушували мене вистежити скільки можливо, коли саме Варфоломей спізнався з Тарасом особисто: чи до заслання останнього, чи вже після заслання. Тарасів небіж Прокіп Шевченко казав мені, що дядько спізнався /501/ з Варфоломеем особисто лише під час останнього приїзду свого в Кирилівку. Але уважаючи на те, що під той час Прокопові не було ще й 6 літ, я не покладався на його, а з певного джерела (з метрики) довідався, що Тарасів брат Йосип побрався з Варфоломеевою сестрою Мотрею 28 вересня р. 1841, коли Тарас був у Петербурзі. Значить, особисто він спізнався з Варфоломеем не раніш р. 1843. Але знайомість їх до р. 1859 була тільки знайомість, а до щирого приятельства не доходило тоді у них.

В споминках Варфоломеевих бачимо такі очевидні невірності, що дивуємось, як він відважився писати їх і друкувати. Сам він каже, що Тарас приїхав до його в кінці червня. Запевне відав Варфоломей, що Тараса арештовано тим разом в половині липня; Тарас після арешту вже не вертався ні до Кирилівки, ні до Корсуня; не вважаючи на се все, Варфоломей каже, що "Тарас під час того приїзду прожив у його в Корсуні місяців зо два або, може, трохи менше"¹⁰³⁶.

Річ певна, що коли б і не трапилася Тарасові та пригода, що не дала йому перебути в Каневському і в Звенигородському повітах більш двох тижнів, то й тоді б він не прожив у Варфоломея двох місяців, бо сього у його і на думці не було. В листі до Лазаревського з Межиріч 10 липня 1859 ¹⁰³⁷ він писав, що думає виїздити вже в Гирівку (Конотопського повіту, де жила неня Лазаревських). До всього сього не можна мені не зауважити ще й от що: Варфоломей Шевченко служив того часу за управителя чи за оконома у князя Лопухіна, значить, чи хотів, чи не хотів, а мусив орудовати і орудував кречацькими "душами". Не треба нагадувати, як Тарас дивився на кречачтво, на працю їх на панів і на всяких панських сіпак.

¹⁰³⁶ Ibidem.

¹⁰³⁷ Основа. — 1862. — Кн. III. — С. 18.

Отже, чи захотів би він сидіти в Корсуні і щодня бачити, як його свояк і приятель, його названий брат, що й сам був колись кречак, жене на панщину сотні таких же многострадальних молодичь, як і Ірина Григорівна! Ні! певна річ! на такі добровільні муки Тарас Григорович не пішов би!

І дійсно, бачимо, що в Корсуні у Варфоломея Тарас пробув тільки ледві кілька днів.

Перебуваючи в Корсуні, Тарас, каже Варфоломей, вста-/502/вав вельми рано, о 4 годині, і йшов гуляти в лопухинський сад та в парк ¹⁰³⁸.

Сад в Корсуні, перерізаний річкою Россю, з її прегарними гранітовими берегами, з її прозорою водою, порогами і водоспадами, така чарівна місцевість, що не можна було Тарасові-художникові і поетові не надитись туди. Він вибирав в саду затишний куточок, сідав на камені й малював краєвиди до самого обіду... "Здається, — каже Варфоломей ¹⁰³⁹, — не минув він ні одного куточка, щоб не змалювати його в своєму альбомі". Я ладен сьому йняти віри, одначе не відаю, кому дістався той альбом, і ніколи не

траплялося мені чути, щоб у кого-небудь були Тарасові малюнки з краєвидів корсунського саду.

Траплялося, каже Варфоломей, що Тарас їздив з ним в поле дивитися на роботу (на косовицю або на жнива) і, їздячи, завжди звертав його увагу на те, щоб якомога більш заводити машин, "щоб більш працювала пара, а менш людські руки" 1040. Я певен, що таких поїздок було вельми, вельми мало. "Їздячи, Тарас інколи розкаже, було, дещо з свого тяжкого життя на заслання, але як розкаже? Почне, скаже кільки коротких, рваних слів та й годі". Він не любив ворушити свого давнього лиха", — так каже Варфоломей. Що Тарас не любив розповідати про своє заслання — річ се відома і певна, і ледві чи розповідав він Варфоломееві навіть і те, що написав останній в своїх споминках. Факти, подані Варфоломеем, які він чув би то з уст Тараса, занадто вже сухі і ще більш непевні: хіба ж можна допустити, щоб Тарас розповідав таку нісенітницю, що "його з Петербурга заслали р. 1847 прямо за Арал"? Дивує мене ще й от що. Небавом по смерті Тараса Варфоломей подав д. Чалому свою переписку з поетом, а д. Чалий надруковав її 1041. Чом же тоді Варфоломей не розповів усього того, що чув від Тараса про його заслання, а заходився згадувати і друкувати через 16 років після Тарасової смерті 1042?

1038 Про корсунський сад дивись мою статтю в "Зорі" [1862. — № 5] "Подорож в рідні села Шевченка;.

1039 Правда. — 1876. — [№ 2]. — С. 64.

1040 Правда. — 1876. — [№ 2]. — С. 64.

1041 Основа. — 1862. — [Кн. VI. — С. 5 — 25].

1042 Правда. — 1876. — [№ 2]. — С. 65.

"Тарас любив, — каже Варфоломей, — жити сем'янином". Бачачи родинне життя, він не раз казав Варфоломееві: чи сподобить то Господь мене завести своє кишло, /503/ хатину і жінку та діждати дітей. "Часто ми, — каже Варфоломей, — розмовляли про се діло, і Тарас прохав мене знайти йому місце задля оселі й дівчину. Але дівчина щоб доконче була українкою, проста, не панського роду, сирота і наймичка".

Не йму я віри, щоб Тарас говорив тоді підкреслені слова: він дійсне писав їх до Варфоломея, але геть пізніш, коли Варфоломей став впевняти його, щоб він побрався з панночкою. (Про се буде річ далі).

"От, — каже далі Варфоломей, — стали ми з ним їздити і шукати такого місця, "щоб Дніпро був під самим порогом", і небавом знайшли справді чудове місце, над самим Дніпром з невеличким ліском. Ся земелька, десятин, може, зо дві, належала на власність пану Парчевському. Стали ми його єднати, він ні се ні те, рад би й продати, та видко, що чогось мулять, наче хоче воловодити".

Земля та (лежить вона між Каневом і селом Пекарями) дійсне вельми сподобалася Тарасові. Їздячи оглядати землі, Тарас спізнався з управителем Парчевського — Вольським і умовилися з ним, перш ніж єднатися в ціні, обміряти землю. На обмір призначили 10 липня. Землеміра мусив привезти Вольський. Ранком 10 липня вони і з'їхалися в Межирічі. Але, перш ніж взятися до роботи, річ звичайна, сіли "випили по

чарці та перекусили". Тим часом сюди ж такі приїхали польські шляхтичі — брат Вольського, Козловський і інші, приїхали вони нібито польовати, але, я гадаю, що дійсно притягла їх туди цікавість побачити Шевченка, познайомитися з ним. Мисливці розташувалися в холодку під розлогою грушею, запросили до сього гурту Тараса і землеміра і заходилися "польовати" на чарку. Спершу розмова йшла туго, Тарас сидів мовчки і не виявляв своєї дивовижі з Козловського. А дивоватися було з чого: на польовання Козловський приїхав, наче на бал: на йому був фрак, ясні рукавички новенькі, лакировані ботики на ногах. Хоч зараз до вальсу. Чарка, друга "старки" розв'язала язика, і мабуть-таки вона головним чином спричинилася вельми важній, вельми характерній і дуже прикрій пригоді, що знівечила те обмірювання землі, знівечила заходи Тарасові придбати ту землю і самого його примусила покинути Україну і вертати швидше до столиці.

Жодної звістки не маємо, на чому саме скінчилося обмірювання землі Парчевського. Тільки й відомо нам, що того ж дня Шевченко, вернувшись в Межирічі, написав листи: згаданий вгорі до Лазаревського і до Марковички (остан-/504/ній до нас не дійшов). З листа його до Варфоломея 13 липня знати, що при тому обмірюванні землі Варфоломея не було і що Тарас умовився з Парчевським побачитися у Межирічах і вже ж ні на що більш, як на те, щоб поєднатися на землю. Однак Парчевський не приїхав, принаймні Шевченко його не діждався і поїхав у Канів; там купив "гербового" паперу задля написання акту про землю і, посилаючи папір до Варфоломея, прохав "писати на тому папері, що знаєте і що вам Біг на розум пошле"; се значило, що зміст акту на ту землю він віддавав на волю Варфоломееві. На листі до Варфоломея не визначено, звідкіль він його писав. Річ певна, що гербового паперу, окрім Канева, ніде було купити, купити його можна було тільки в "казначействі" і то вдень, до вечера. Значить, Тарасові можна було дістати того паперу тільки 11 липня. На мою думку, того ж дня він з Канева рушив в Городище до Семеренка і приїхав туди коли не вночі, так увечері.

В Городищі заквартирував він у Хропаля (Семеренкового управителя). Тут зазнав поет великої до себе поваги. Кватеру йому улаштували з повним комфортом. Обідати кликав до себе Семеренко і сам ходив з ним показувати йому цукроварню, школу і ін. Тарас, оглядаючи школу, так радіє з неї, що кинувся цілувати Семеренка і мовив: "Батьку! чого ти тут наробив!" В обох показалися на очах сльози 1043.

Д. Чалий оповідає 1044, що Тарас прожив тоді у Городищі три дні і в ті дні по всяк вечір до Хропаля збиралася городищанська інтелігенція, щоб подивитися на рідного поета, послухати його і хоч одним словом перекинутися з ним. Він був веселий, розповідав анекдоти — а на се він був великий майстер! — читав свої твори. Такого читання художницького, розповів нам Хропаль, нікому з нас ні до того, ні після того не доводилося чути. В пам'ять Хропаля найбільш глибоко запало читання віршів "На панщині пшеницю жала". Оці вірші, каже Хропаль 1045, "немов громовина та, бентежили і хвилювали усіх нас, хто слухав, як автор читав їх".

Оглядаючи Семеренків сад, Шевченко похвалився, мабуть, що купує собі шматок

землі, щоб осадити свій хутір, і висловив, що бажав би завести і собі садок. Семеренко обіцяв допомогти йому в сій справі. Запомогти було легко.

1043 Киев[ская] стар[ина]. — 1889. — Кн. II. — С. 460 — 462.

1044 Ibidem.

1045 Ibidem. /505/

Платон Федорович кохався в рослині, держав добрих садівників і великий питомник різних дерев і кущів. От він і обіцяв з свого розсадника спорудити Тарасові такий садок, щоб був йому до смаку, не вимагаючи від поета ні клопоту, ні коштів.

В розмові з Семеренком зайшла якість річ про те, що давно вже нема "Кобзаря" в продажі. Тарас на те мовив, що видавці-кацапи вельми скупі, а у самого його на видання коштів нема. Платон Федорович взявся охоче допомогти поетові в сій справі, а потім дійсно допоміг.

Раділи городищанці гостюванню у них найліпшого сина України, запевно сподіваючись, що він перебуде у них довший час. Аж ось увечері все перемінилося.

Хропаль, зайшовши чогось до одного з своїх урядників, де звичайно заквартировував, коли приїздив чого в Городище, становий пристав з Мошен, застав тут, як оповідає д. Чалий 1046, станового Добржинського. В розмові Хропаль похвалився, що у його ночує Шевченко.

"Який се Шевченко? Чи не академік 1047?" — спитав Добржинський.

"Він самий", — відповів Хропаль.

"От, спасибіг, що похвалилися. Я оце саме прийняв приказ від ісправника Табачникова, щоб доглядати за Шевченком".

Звісно, Хропаль, хоч і добре відав про Шевченкову долю, але треба гадати, що "прикультивірованим" нам звичаєм і виду не подав і розпитав в Добржинського, з якої причини Табачников дав такий приказ. Показалося, що то добуток зносин петербурзької поліції з київською, щоб доглядати за Шевченком.

Д. Чалий 1048, розповідаючи, мабуть, чи не з переказу Хропаля, про те перебування Шевченка в Городищі, додає, що Добржинський зрадив, довідавшись, що Тарас у Семеренка, і мовив ніби сам до себе: "Тепер, знаючи, де Шевченко, я відзначуся перед начальством". І більш би то нічого не сказав. В останній вечір свого гостювання, вже при заході сонця, Шевченко ніби про щось згадав і прохав Хропаля дати коней йому їхати зараз в— Кирилівку, а потім в Корсунь до Варфоломея. Коней дали, і він зараз же поїхав.

1046 Ibidem.

1047 Треба замітити, що Шевченко тоді ще не був академіком. Петербурзька поліція знала його тільки як "отставного рядового" і писати про його як про академіка вона не могла.

1048 Киев[ская] стар[ина]. — 1889. — Кн. II. — С. 462. /506/

Тим часом ісправник Табачников, прийнявши якийсь донос на Шевченка, звелів становому Добржинському арештовати його. Становий і арештовав його на Дніпрі.

Арешт Шевченка факт. Про сей арешт, про причини його і про перебування

Шевченка в арешті, спершу в Мошнах, потім у Черкасах, досі написано вельми багато, але певного мало. Щоб хоч трохи підійти ближче до правди, мусимо критично переглянути видатніші звістки про сю подію. Мусимо вернутися аж до того обмірювання землі Парчевського біля Межиріч, де ми бачили вже Шевченка 10 липня в гурті з Вольським, Козловським і іншими.

VII

Д. Чалий 1049 і всі інші, хто подавав про Тарасову пригоду звістки, в один голос кажуть, що тут був донос. Донос такий факт певний, як і самий арешт Шевченка, але, хто і з якого приводу зробив той донос?

Небіжчик Тургенєв навесні р. 1861, коли Шевченка не було вже на сім світі, подав небіжчику Герцену звістку, що один ісправник "Чернігівської губернії", арештовавши Шевченка, вирядив його, наче "колодника", до губернського міста за те, що Шевченко не схотів намалювати з його олійними красками патрета на цілу постать. В "Колоколі" 1 жовтня р. 1861 додано, що Табачников, арештовавши Ш[евчен]ка, писав до київського губернатора Гессе, що полонив Шевченка за "богохульство і боговідступництво". А Гессе казав вирядити Ш[евчен]ка під вартою до Києва, і коли б за Шевченка не заступився жандар, то довелось би йому довго гостювати в київській поліції 1050.

Ледві чи треба говорити про непевність оцих звісток. Мені траплялося говорити з людьми, що добре знали Табачникова. Ніхто не обзивався про його добрим словом, але усі казали, що неможливо навіть гадати, аби він допустився такої нахабності, щоб став вимагати у Шевченка намальовання портрета без грошей, та ще, як сказано в "Колоколі", безошибочно, і, нарешті, щоб відважився арештовати Шевченка з тої причини, яку подав "Колокол" і Тургенєв!

1049 Чалий, с. 141.

1050 Див.: Листочки до вінка на могилу Шевченка [в XIX роковини його смерті. — Львів, 1890. — С. 3 — 14].

Самовольство київської поліції і адміністрації нехай і буде, /507/ що річ звичайна, але ж то був такий час, що "шила б в мішку не сховав" ні Табачников, ні Гессе!

Таким чином, оцей привід до доносу мусимо цілком знехтувати. Так само треба знехтувати і звістку М. Ф. 1051, що Шевченка арештовано за якусь промову "на базарі в Межирічах на возі з сіном". Треба мені незвичайно бистрокрилої та широкої фантазії на те, щоб виобразити собі, хоч в гадках, що Шевченко виліз серед базару на високий віз сіна і звідтіль держав промову! Я не спроможен сього виобразити навіть задля легенди!

Певніш від інших свідків в сій справі можна б було взяти Варфоломея Шевченка. Він розповів нам 1052, що коли на отому польованні в Межирічах зайшла в веселому товаристві весела бесіда і почали балакати про ченців, так Тарас висловив те, що думав про них. "В той час, немов наумисне, був в Межирічі жандар-офіцер. Поляки зараз послали до його жида з доносом, що Шевченко богохульствує. Жандар покликав до себе Тараса і каже до його: "Про вас говорять, що ви богохульствуете?" "Може, й говорять, — відповів Тарас, — про мене можна всячину плести, бо я чоловік

"патентований". От про вас так певне нічого не скажуть". І повезли Тараса в Черкаси, а потім у Київ 1053.

1051 Ист[орический] вест[ник]. — [1890. — Кн. XII]. — С 823.

1052 Правда. — 1876. — [№ 2]. — С. 66.

1053 Ibidem.

Я вже говорив, що Варфоломея в Межирічах не було; побачимо, що не було там і жандара. Бачили ми теж, що Тарас після 10 липня був у Каневі і в Городищі і арешт його стався за кілька день після того "польовання". Нарешті, з Варфоломеевого оповідання виходить так, ніби поляки те "польовання" ужили яко засаду проти Тараса і заклали його. Коли б воно справді так було, так, певна річ, поляки б зуміли спорудити якусь іншу, розумнішу западню і повели б справу так, щоб не знати було їх рук. Якби хотіли вони спокушати Шевченка, зманюючи його до "протизаконной" бесіди, вони б вирядили на се "польовання" когось вдатнішого і розумнішого, ніж пан Козловський в бальному убранні.

Таким чином, і оповідання Варфоломеевого не можна прийняти яко певне.

Д. Чалий, з переказу Максимовича і Марка Андрієвського, що був урядником у генерал-губернатора князя Васильчикова і по наказу останнього брав Шевченка на опит, інакше знов розповів про сю пригоду. Коли Шевченко з своїми товаришами оглядав землю Парчевського, сказано у д. Чалого, до їх підійшов якийсь поляк, убраний у фрак, рукавички, лакові ботики і з рушницею за плечима. Ш[евчен]ко спитав, звідкіль він і чого йому треба. Той по-польськи мовив: "Na polowanie" [На полювання. — Ред.]. Шевченко став кепкувати з його убрання і голосно мовив: "Дивись, яка кумедна фігура". Поляк образився і нагадав, що він сам служив становим. "Еге! так ви ще й алтинник!" — мовив, регочучи, Шевченко. Пан той обурился, вернувся в Межирічі і подав донос жандару, але жандар на той донос не звернув уваги. Тоді той поляк послав донос в Черкаси, до ісправника Табачникова, а сей, ворогуючи з жандаром, щоб напакостити йому, а самому вислужитись, звелів приставу Добржинському арештовати Шевченка 1054.

І тут знов бачимо щось неясне, недокінчене: раз, не названо того панка-доносчика, а друге, не розказано, що таке він написав в доносі, що давало право Табачникову ужити такого гострого заходу, як арешт.

Мені поталанило у д. В. Т. 1055 перечитати то "объяснение", що дав Шевченко на опиті Андрієвському. Він оповів, що в Київщину прибув на те, щоб побачитися з родичами і придбати собі шматок землі. Знайшовши землю між Каневом і Пекарями в маєтності Парчевського, він з управителем останнього Вольським, взявши землеміра, поїхали обміряти ту землю. В Межирічі приїхали якось між 10 — 13 липня. Ще не скінчили вони роботи, як приїхали туди брат Вольського і з ним кривенький землеміра шляхтич Козловський. Шевченко, побачивши на останньому фрак і білі рукавички, мимоволі став реготати і кпоти. Коли ж Козловський образився, він попрохав у його вибачення і покликав до себе під липу випити і закусити. Тут були і два робітники і чули їх розмову, але ледві чи розуміли її, бо розмовляли по-польськи. Козловський зняв

бесіду змісту релігійного і вдався в богословські змагання. Щоб спинити таку бесіду, Ш[евчен]ко мовив по-московськи: "Теология без живого Бога не в состоянии (не спроможна) создать даже (навіть) вот такого липового листочка". Козловський замовк, але перегодом знов спитав Ш[евчен]ка, якої він думки про матір Ісуса Христа. Шевченко, замість відповіді, спитав, якої думки пан Козловський про Пречисту Діву.

1054 Чалий, с. 142.

1055 В. Тарновського [?]. — Ред.

Козловський мовчав, а Тарас мовив: "Ми повинні благо-/509/говіти перед Матір'ю Того, хто прийняв за людей муки і смерть на хресті". Потім вони розійшлися. Шевченко на другий день поїхав в Городище до Семеренка, де пробув одну добу, і поїхав в Корсунь, потім у Кирилівку, знов в Межирічі, в Пекарі, а звідтіл в Прохорівку 1056 до Максимовича.

Так розповів Шевченко на опиті. Вже ж пак і у його не все сказано щиро, звісно, на опиті!.. Він мусив де про що промовчати, не сказати подробиць отих "богословських дебатів" і те, що сказав, може, сказав не зовсім так, як було воно насправді. Вже ж не можна на се і дорікати йому, хоча не можна приймати цілком яко правдиве його пояснення.

Річ очевидна тільки, що була якась розмова, що сталася приводом обвинувачувати його за богохульство. Що то за "богохульство" таке було? Драгоманов 1057 гадав, що Шевченко читав мужикам частини з своєї поеми "Марія" або говорив про неї, а слова його перекутили яко зневагу на Пречисту Діву! Гадка ся не здається мені відповідною вже через те, що "Марію" Шевченко написав чотири місяці після "полювання" в Межирічах.

1056 Прохорівку. — Ред.

1057 Ист[орический] вестн[ик]. — [1890. — № 12]. — С. 823.

З другого джерела відомо, що жандарський офіцер Грабовський стежив за Шевченком і довідався, ніби поет, як був у Городищі, дак збирав слуг, пив з ними горілку і, показуючи одному листок з дерева, спитав: хто сотворив оцей листок? Той відповів: "Бог". За се Ш[евчен]ко став ганьбити його і вельми "богохульствовать". Таким чином, "богохульство" перейшло вже аж в Городище!

Одно слово, з усіх звісток, нами наведених, жодної не можна брати як цілком певну. Такої нестеменно певної звістки і не матимемо, доки не будуть оголошені акти урядові про арешт Шевченка, а вони повинні бути в архівах київського губернатора і генерал-губернатора.

Коли з того, що досі відомо, повибирати ті зернята, які здаються нам певними, так усю пригоду про привід до арешту Шевченка можна уявити собі так.

На отому обмірюванні землі, на отому "польованню" біля Межирічі і Шевченко, і все товариство, яке там трапилося, добряче випили. Відомо, що напідпитку Тарас не вмів держати язика за зубами, на слово був він нездержливий. Отож коли зайшла не відповідна усім умовам, між людьми підпилими, бесіда про Матір-Діву, так Шевченко не остерігся /510/ висловити ті думки про непорочність Марії, які висловив в поезії з

сією назвою, був собі безпечен, та й поїхав у Городище, може, й забувши вже про свої "богословські дебати". А тим часом Козловський, роздратований за кепкування з його, щоб помститися, подав донос Табачникову чи сам, чи через кого іншого. По приказу Табачникова Добржинський, довідавшись, де Шевченко, приїхав в Городище. Він тямив, одначе, що арешт Шевченка чи в домі такої людини, як Семеренко, чи в домі його управителя Хропаля про них річ не тільки дуже прикра, а й страховита. Тим-то він і вдався до Хропаля, щоб потайно остерегти його про сподіваний арешт. Вже ж і Семеренко, і Хропаль бажали, щоб сю подію пристав справив не на очах у їх і не в Городищі, я гадаю, що Добржинський, взявши доброго хабаря з Семеренка, порадив їм швидше вирядити Шевченка з Городища. Тоді дали коней Тарасові і він на всю ніч поїхав в Корсунь, а Добржинський за ним назирцем і був певен, що Шевченка він з очей не спустить і що поет не втече його рук. Таким чином, виїзд Шевченка з Городища стався несподівано швидко, і певна річ, що поет пробув у Городищі не більш однієї доби, як він і сказав Андрієвському, а не три доби, як каже д. Чалий.

VIII

Про те, коли саме, де і за якими обставинами пристав Добржинський арештовав Ш[евчен]ка, теж не однакові звістки.

Сам Шевченко розповів Андрієвському, що коли він під'їздив до Максимовичевого саду, так Добржинський з соцькими і десятниками наздогнав його, арештовав і повіз в Мошни.

Другого дня ранком, каже Ш[евчен]ко, я бачився в Мошнах з ісправником і жандарським офіцером і вони сказали, що я, як був у Мошнах, дак п'яний "богохульствовав"; мене се так здивовало і насмішило, що я не схотів про се і говорити".

Інакше про се розповідає д. Чалий.

Спершу він казав 1058, що пристав арештовав Ш[евчен]ка, коли поет їхав до Максимовича на обід, споружений на шанобу йому.

1058 Чалий, с. 142. /511/

Другим разом 1059 д. Чалий, з переказу Максимовичевої сестри, що була ігуменею панянського монастиря біля Ржищева, розповів, що Ш[евчен]ко, нічого не відаючи про донос, приїхав до Максимовича на парадний обід. Коли саме гості обідали, прибіг становий і хотів зараз же з-за обіду брати Ш[евчен]ка, але Максимович упрохав його підождати, заким Ш[евчен]ко, пообідавши, поїде від його. "Щоб не в мене в господі се сталося", — говорив він приставу, вийшовши до його в прихожу. Становий пристав згодився, поїхав собі і засів біля Дніпра. Ледві Шевченко, вертаючись з обіду, відплив кілька сажнів від берега, Добржинський наздогнав його, спинив, пересадив до себе на дуба і тоді поплив з своїм бранцем в Мошни.

Між оцима звістками бачимо неповноту і противоріч. Перш за все, не знати, якого саме дня сталася оця сумна подія.

Далі мені здається: ледві чи був Шевченко на тому обіді у Максимовича, бо інакше він, вертаючись, забрав би і всі свої речі. Оце одно. А друге — бачимо, що про арешт

Ш[евчен]ка Максимович довідався тільки "перед Іллею (себто 20 липня ст. ст.) від висланого гонця з Пекарів" 1060. Вже ж коли б було так, як розповіла Чалому ота черниця, так чи можна ж гадати, щоб Максимович не вирядив кого подивитися і сказати йому: чи гаразд Ш[евчен]ко переправиться через Дніпер? Нарешті, перевозчики, що перевозили Ш[евчен]ка на правий берег, подали б Максимовичу, не гаючись, звістку про пригоду з його гостем!

А щодо дня арешту, так мені здається, що без помилки можна сказати, що стався він 15 липня: Тарас в оповіданні Андрієвському каже, що 17 липня в Мошни прибули і брали його на опит Табачников і жандарський офіцер Кржижицький. А прибули вони, одержавши звістку від Добржинського, що вислав її до Черкас на другий день після того, як полонив Шевченка.

Таким чином, треба признати найбільш правдивими ті обставини арешту, які розповів Шевченко Андрієвському.

Після опиту Тарас прохав Кржижицького взяти його з собою і відвезти до Києва, куди Кржижицький того ж дня їхав, але той не згодився, говорячи, що в екіпажі у його нема місця 1061.

1059 Киев[ская] ст[арина]. — 1889. — Кн. II. — С. 462.

1060 Чалий, с. 142.

1061 Показаніє Андрієвському [Тарас Шевченко: Документи... — С. 334 — 335]. /512/

Довідавшись, що Тарас в Мошнах в арешті, Семеренко, Хропаль і Варфоломей їздили туди і прохали головного управителя маєтності Воронцова Ягницького, щоб він заступився за Тараса перед Табачниковим і умовив його випустити поета з арешту. "Тут саме у Ягницького трапився жандарський офіцер (Кржижицький), — каже д. Чалий, — людина добра; він не надавав Шевченковому вчинку ваги і обіцяв, що вдасться до генерал-губернатора і особисто йому пояснить справу на користь Шевченка". В Мошнах пробув Шевченко три дні, жив в домі полковника Грудзин ського під доглядом соцького, гуляв по воронцовському парку, "та с горя предавался Бахусу" 1062, додає шановний біограф!.. Відаючи з "показання" Шевченка, що 18 липня його під вартою відвезли в Черкаси, мені не здається певною наведена вгорі звістка про Кржижицького. Опит Шевченка в Мошнах справляли Табачников з Кржижицьким 17 липня і того ж дня вкупі поїхали в Черкаси. Хоч з Черкас до Городища не більш 25 верстов, але все-таки трудно мені припустити таку добрість у Кржижицького, щоб він того ж самого дня поїхав до Ягницького, нібито відаючи, що Семеренко клопочеться про того самого Шевченка, якого він, Кржижицький, не схотів брати з собою і допустив везти на простому возі під вартою десятників!..

Коли Тараса привезли з Мошен до Черкас, Табачников лишив його у себе на квартирі під вартою, ждучи з Києва відповіді на питання, що чинити далі з Шевченком?

Відповіді треба було ждати кілька день, бо телеграфу з Черкас до Києва тоді не було. І заким прийшла відповідь, Шевченко мусив сидіти в арешті у Табачникова. Що діялося тоді у поета на душі, знати з віршів його, написаних в Черкасах: 20 липня "До

сестри" і 21-го "Колись дурною головою". Намалювавши жахливу картину загального побуту крпаків, а найпаче побуту своєї "єдиної многострадальної святої сестри", поет прокидається ніби після сну, де йому ввижалося, що та сестра вже на волі, "неначе в раї спочиває". І бачить він замість раю, що наяву сестра на панщині, а він в неволі, як воно і дійсно було! Поет на другий день питається сам у себе:

І де я в світі заховуюсь?

Щодень Пілати розпинають,

Морозять, шкварять на огні.

1062 Киев[ская] стар[ина]. — 1889. — Ки. II. — С. 462. /513/

21 липня Тарас посилає листа до Кржижицького, про сяди швидше його випустити з арешту. Відповіді не прийшло.

Сидячи ще в Мошнах, Тарас послав через посланця лист до Максимовича, просячи віддати гонцеві тому речі, що залишив він на Михайловій горі. Максимович 23 липня прислав до його пакунок, скриньку і 50 руб. грошей, пишучи, що то гроші Тарасові, "а останні сам привезу в Мошни" Лист Максимовича прийшов до Тараса вже в Черкаси і, певна річ, хоч трохи розігнав його нудьгу. Варто навести тут початок тої" листа, щоб запевнитися, що про приїзд Добржинського до Максимовича звістка не певна. "Дуже тужимо над вашою пригодою, — писав Максимович, — бо нам перед Іллею (себто до 20 липня) сказав післанець з Пекарів, що вас уже випустили з Мошен і що ви з Пекарів поїхали в Межиріч до пана Парчевського, а вчора сказали, що ви вже аж в Переяславі, бачу, все оце брехня, ви і досі в Мошнах" 1063.

Нарешті 24 липня прийшов з Києва наказ: привезти туди Шевченка. Того ж дня під вартою соцького повезли його на пароході в Київ.

Генерал-губернатором у Києві був тоді князь Василь чиков, чоловік не лютий. Він звелів своєму урядникові Андрієвському взяти Шевченка на опит. Шевченко розповів те все, що я вгорі подав з його "объяснения". Після опиту Васильчиков покликав до себе Шевченка, говорив з ним і запевнився, що "Шевченко безусловно предан вере своих предков", а вся справа з "богохульством" виникла з непорозуміння тих людей, перед котрими він розмовляв, а може, сприяла тут і ворожнеча за глузування з Козловського Генерал-губернатор велів визволити Шевченка, дозволивши йому перебувати в Києві скільки треба, і мовив: "Ідьте швидше до столиці, там люди більш розвинені і не чіпляються до дрібниць ради того, щоб вислужитися коштом ближнього" 1064. Д. Чалий чув від Андрієвського, що коли Васильчиков покликав до себе Шевченка, щоб особисто розпитати його про пригоду з ним, так Тарас так перелякався, що, виправдуючись перед князем, плакав 1065.

1063 Чалий, с. 142 [Листи до Т. Г. Шевченка. — С. 161].

1064 Чалий, с. 143.

1065 Чалий, с. 143.

Не було б нічого чудного, коли б Тарас справді до сліз перелякався. Знав він добре з тяжкого досвіду, який у нас /514/Habeas corpus! Не трудно було йому злякатися, згадавши пережиті ним десять літ в неволі. Але ж ми відаємо, що навіть в лабетах

Дубельта і Орлова, а потім Обручова і Потапова він не лякався. Певніш буде сказати, що сльози його перед Васильчиковим, коли вони були, стають нам певним свідком не переполоху, а того, до якого високого ступня була зруйнована і збентежена уся нервова система у поета, як підупало його здоров'я фізичне.

Шеф жандарів князь Долгорукий, одержавши з Києва або від князя Васильчикова звістку про пригоду з Шевченком, велів покликати поета, висловити йому сувору догану і остерегти, що коли він не буде дуже обережним, так нехай не нарікає тоді "на нас" за ті добутки, на які заробить.

IX

Визволений з полону Тарас Григорович заквартирував у художника-фотографа Гудавського (?) 1066. Тут він спізнався з священником з Троїцької церкви Єфимом Ботвиновським, чоловіком добрим, гостинним, але трохи чудним і питухою. Отець Єфим своєю простотою сподобався Тарасові. На другий день Ботвиновський, закликавши свого приятеля Балабуху, теж доброго питуху, і ще декого, та вкупі з Тарасом і рушили погуляти на лівий берег Дніпра. Там, розповідає д. Чалий, вони "пили до положення риз". Тарас би то так напився, що, "зарившись по саму шию в пісок, не хотів звідтіль вилазити, благаючи, щоб його не займали і лишили ночувати на лузі, бо там йому так гарно" 1067.

1066 Русский инвалид. — 1861. — № 268. (Гудовського І. В. — Ред.).

1067 Чалий, с. 150.

Небавом після сього Ботвиновський запросив до себе на вечерок Шевченка. Гостей зібралось чимало. Бесіда йшла весела, і гості не спостерегли, як і ніч минала. Аж ось о годині 3 ночі Тарас зразу заходився прощатися. Отець Ботвиновський і його гості стали прохати Тараса ще посидіти. Він наче й згодився був, але за кілька хвилин попрощався і пішов. Брама була на замку, і отець Єфим з своєї щирої гостинності не велів відмикати її і нікого з гостей не випускати з двору, а сам благав Тараса не йти і вернутися до світлиці. Де там! Скоро Тарас почув приказ: "Нікого не випускати з двору", — він так люто обурився, що господар /515/ мусив звеліти відімкнути браму і знов прохати Тараса вернутися до світлиці і підождати, заким запряжуть йому бричку. Тарас і слухати не хотів, зараз же, скоро відімкнули браму, пішов пішки до господи, не вважаючи, що на вулиці було болото, а він був без калош. Гості гадали собі, що се просто Тарасові витребеньки, але потім вже по довшім часі дехто довідався суцільної тому причини. Між гостями Ботвиновського Шевченко помітив одного, що показався йому людиною небезпечною, начебто шпигом. Подаючи оцю звістку 1068, автор її Н-в не назвав на ймення того небезпечного чоловіка, але з натякань його можна гадати, що то був Віктор Аскоченський, колишній професор Київської духовної академії. Він спізнався з Шевченком ще року 1846, тоді він був учителем у Сипягіна, небожа тодішнього київського генерал-губернатора Бібікова, і жив у його. У Києві ходила про Аскоченського вельми лиха чутка. Отого небезпечного чоловіка, додав Н-в, "ніхто не вважав за чоловіка путящого, але його усі приймали, він скрізь бував і скрізь, де можна було, напивався". Шевченкові здалося, що він прийшов і до Ботвиновського, яко

"соглядатай".

Після цього Шевченко став на тому, що ліпше кинути квартиру у Гудовського та знайти собі хату де-небудь на передмісті Києва. Пішов він шукати на Преварку. Іде по Преварці 1069, бачить — стоїть хатина, не то панська, не то мужича, біла, наче сметана, та ще й садочком обросла, а надворі порозвішувані дитські сороченята, сушаться вони та рукавчатами махають, ніби кличуть його до себе. Він зайшов і прохав господиню прийняти його на квартиру, погостувати і напоїти його "на віру", бо тоді у його грошей не було. Господиня була трохи хора і трохи через те чудна собі; почувши від чоловіка зовсім їй невідомого таку оригінальну прозьбу, вона згодилася прийняти його наborg на квартиру. Потім вже вона довідалася, що то був Шевченко.

1068 Русский инвалид. — 1861. — [2 груд.] — № 268.

1069 Пчела. — 1875. — № 42. — С. [501 — 503]. Споминки про Шевченка Крапивіної (Степаниди Лободихи).

"Не минуло й тижня, як Шевченко на новій квартирі став своїм чоловіком і став звати господиню дядиною. Швидко спізнався він і з сусідами, а найпаче з їх білоголовою дітворою. Діти бігали за ним гуртом і кричали: "Дядьку! розкажи нам ще одну казочку!" Небавом Шевченко прохав господиню позичити йому 10 копійок, "бо дуже треба", і дозволити наймичці її Оришці випрати йому сорочки його і /516/ хустки. Волю його вволили. Перучи хустки Шевченкові, Оришка знайшла в них позав'язувані в узликах гроші: в одному 25 карб., в другому 3. Потім, переглядуючи Шевченкові речі, господиня знайшла в одній книжці його ще 15 карб. Шевченко дуже зрадів тій "находці", але "цілий день ходив потім якийсь замислений і все пригадував собі, коли він позакладав в книжки та позав'язував в хустки оті гроші. Одначе так і не згадав. Тут не буде зайвим пригадати, що в переддень виїзду Шевченка з Черкасів Максимович прислав йому 50 карб. Не можна мені згодитися, щоб Шевченко був таким розкидливим і таким забудьком, яким видає його Лободиха. Принаймні не доводилося мені стрівати в життю Шевченка фактів, щоб свідчили про таку його розкиданість і непам'ять.

З отих "знайдених" грошей Тарас не хотів заплатити за квартиру, "бо то, мабуть, дурні якісь гроші", казав він, а діждавшись неділі, справив за ті гроші бенкет задля сусідніх дітей. Пішов він на базар і накупив там таку силу іграшок і ласощів, що ледві доніс, утомився вельми дуже, увесь був у поті, у куряві; бараняча шапка була у його на потилиці, у сорочці комір розхристаний, сам він веселий і радий. Двір посипали свіжою травою, дітвора раділа, гралася, качалася по траві, а Тарас теж радів і говорив: "Припадають сердешні діти, наче до рідної матері, а подумаєш: із-за чого? Із-за жмені горіхів". По обіді перекупка, договорена Шевченком, привезла цілий візок яблук, груш, пряників, бубликів і інших ласощів. З двору бенкет перейшов на вигін. Шевченко бігав, метушився, поучував дітвору, реготав і змагався з хлопцями, що радили, аби він дівчатам давав менше ласощів, "бо вони плакси, і смаркати". Посходилися і люди дорослі, дивилися і голосно говорили, що "оцей старий (Шевченко), мабуть, божевільний".

Живучи на Преварці, Шевченко вставав з сонцем, "щоб бачити, як тополі прошумлять на добридень, і чути, як птаство прощебече свій перший привіт ранку". Вставши, витягав з колодязя відро свіжої води, вмивався нею, молився Богу, випивав до чаю чарку горілки і заїдав її пшоном. Пшоно було раз у раз у його в кишені. Чай хоч і пив, але не дуже його любив і жартуючи говорив: чай зветься (по-польськи) гербатою; хто його п'є, той на старість горбатіє. З страви він більш за все любив борщ, затовчений пшоном та старим салом, гречані вареники з сиром та галушки. Але після вареників і галушок у його була раз у раз печія. Печію проганяв він пшоном та "трошки горілочки, бо клин треба ви-/517/ганяти клином". Любив кавуни й сливи. По обіді ішов в сад, лягав під яблунею і гукав до себе дітей. Діти лазили по йому, пустовали, він був про них іграшкою. "Кого люблять діти, — говорив він, — значить, той не зовсім ще поганий чоловік". Засипаючи, Тарас починав хропіти; тоді діти втікали геть, знаючи, що коли "дядько" заснув, так вже не до іграшки з ним. Проспавши годин зо дві, Тарас знов випивав чарку і заїдав шпоном. П'яним ніхто ні разу не спостеріг його. Під чаркою він був тільки веселим, більш говірким і жартовливим і прохав співати йому пісень. А в розкішні темносині оксамитові ночі українські він трохи не до самого світу ходив по двору та по саду, кажучи, що незчисленні зірочки не пускають його до хати, кивають йому, щоб він не спав. Звичайно спав він дуже мало 1070.

Живучи на квартирі, навідувався і в Київ і заходив до свого старого приятеля Сошенка. Тут з ним спізнався і Михайло Корнієвич Чалий, що був тоді інспектором другої київської гімназії. Раз якось у Спасівку Михайло Корнієвич, прийшовши ранком до Сошенка, застав тут і Шевченка: приятелі снідали солоним судаком. Окрім Сошенкової жінки і небоги його Ганни, була тоді в гостях у Сошенків якась панна Леонтина. Тарас був веселий, жартовав з Леонтиною, кепковав з "старого ледаща", себто з Сошенка, говорив компліменти його чорноокій небозі і нарешті заспівав люблені його пісні "Зіроньку", "Сірі гуси" і ін. З Сошенчихою і Леонтиною він розмовляв по-польськи, хоча обидві вони дуже добре говорили мовою російською 1071. Панна Леонтина перейнялася захватом від приязні нашого поета до неї і нишком казала Сошенчиси, що "Pan Szewczenko bardzo dobrze mówi po polsku, lecz w jego mowie zawsze jest coś chlopskiego". ("Пан Шевченко дуже добре говорить по-польськи, але в його мові є завжди щось хлопське". — Ред.). Тарас не тільки не образився за се, а навпаки, се влещувало йому, бо він, говорячи мовою польською, все-таки не страчував свого демократичного характеру. Але панна Леонтина йому не сподобалася, і потім в листі з Петербурга він радив Сошенковій небозі "не радитись з панною Леонтиною, бо вона добру не навчить".

1070 Пчела, Ibidem.

1071 Чалий, с. 146 — 147.

Після цієї зустрічі з д. Чалим Шевченко на другий день увечері завітав і до його. В розмові критиковав Некрасова, занадто вславляв "Оповідання" Марка Вовчка і, рівняючи /518/ Марковичку до Жорж Занд, казав, що остання не годиться першій і в куховарки 1072. Потім Тарас, Чалий і Сошенко пішли любовати Дніпром вночі. "Під

впливом чарівної картини Дніпра у Шевченка зараз зникла веселість, він замовк і став сумним. Що було тоді у його на душі, каже д. Чалий, те лишилося про нас загадкою. На щастя, такий настрій стояв недовго. Сошенко своїми споминками про давнє життя в Петербурзі, споминками, повними чистого гумору, потроху розвеселив Шевченка, і він на сей раз якось ніби покинув свою замкненість і розповів дещо з своєї плавби по Аральському морю 1073.

З часу тодішнього перебування Шевченка у Києві Бартенєв розповів Маслову такий випадок. Один старий генерал бажав пошанувати нашого поета бучним обідом і запросив на той обід гостей з великих панів. Довго ждали Шевченка на обід, а його нема. Генерал, нарешті, послав свого лакея довідатися, чи буде Шевченко. Слуга, вернувшись, повідав, що Шевченко давно вже в пекарні й розмовляє з фірманами тих гостей, що поприїздили на обід. Д. Чалий, заводячи до свого "Свода" оцей случай, додав, що чи умисне, чи не умисне Шевченко вчинив таку незвичайність, але вчинок той треба признати недобрим, коли, опріч Бартенєва, ствердять його ще інші люди 1074.

Про сей обід чув і я у Києві. Казано мені, що той генерал був — Селецький. Селецький з Шевченком був дійсно знайомий, бо стрівав його у Вільхівській в Мосівці. Поет не любив його і зневажав 1075, а проте я певен, що раз би Тарас згодився прийти до його на обід, то такого вчинку не заподіяв би. Ще більш певен я, що від Селецького Шевченко не згодився прийняти обід. Бачився він у Києві з старими знайомими професорами університету Селіним та Іванишевим. Не відомо, як вони поводитися з поетом. Мабуть, добре, бо в листі до Тарновського 28 вересня р. 1859 1076 він переказує їм поклін і просить поціловати їх.

1072 Ibidem. — [С.] 148.

1073 Ті етюди я позавадив у сю хроніку на відповідних місцях.

1074 Ibidem. — [С] 150.

1075 Правда. — 1875. — [№ 24]. — С. 971. [Лист Т. Г. Шевченка до В. Г. Шевченка від 23 груд. 1860 р.].

1076 Киев[ская] стар[ина]. — 1883. — Кн. II. — С. 406.

Увесь останній вечір свого перебування у Києві — 13 серпня — Шевченко гостював в учителя Івана Красковського і раював, слухаючи, як пані Красковська співала українські пісні. Рано-вранці 14 серпня Тарас "до педантизму вірно /519/ розплатився на Преварці". (Перед тим до його прийшли гроші з Петербурга). "Щедро обдарував він слуг, особливо дурну голубку Оришку, що не вміла утаїти грошей, знайдених у його в хустках". Сусідові-робітнику, що перебивався з поденщини і ходив Тарасові по горілку, він дав на прощання тільки 10 коп., "бо він потурав старому голову морочити" 1077.

З Києва Шевченко того ж дня виїхав на Переяслав. Д. Чалий 1078 каже, що він "направив свою путь в Конотопський повіт до матері Лазаревських", але не зовсім справедливо: правда, він заїздив до Лазаревської, але з Києва поїхав не просто до неї, а заїздив в Переяслав.

На першу Пречисту 15 серпня в одній з переяславських церков, в тій би то, де присягав Хмельницький і московські послы р. 1654, був храм. Мабуть, не буде помилкою гадати, що Шевченко тому й поїхав на Переяслав і поїхав саме 14 серпня, щоб подивитися на масу простого народу, яка зійде[ть]ся на той храм.

Ще меншою помилкою буде сказати, що те, що бачив Тарас в Переяславі, зробило на душу його тяжке вражіння, таке тяжке, що в день свого виїзду з Переяслава він написав їдке дорікання Богданові Хмельницькому:

Якби то ти, Богдане п'яний!

Тепер на Переяслав глянув

Та на замчище подививсь,

Упився б, здорово б упивсь!

Дійсно, було чим впитися! Замість обіцяного і сподіваного життя "вільного з вільним, рівного з рівним", стояла "кругом" така "калюжа" всякого лиха, всякої "неправди і неволі", що було б в чому "утопитися". Міазми тієї "смердячої калюжі" повинні були великим сумом-журбою огорнути поетову душу. І Козачківський повідав 1079 нам, що поет, перебуваючи у його, як вертався з Києва, був вельми охмарений.

1077 Правда. — 1876. — [№ 3]. — С. 105.

1078 Чалий, с. 151.

1079 Киевский телеграф. — 1875. — Ч. 25.

Між іншим, він хвалився Козачковському, що /520/ хоче взяти в оренду (державу) невеликий шматок землі на правому березі, на Дніпрових горах проти Прохорівки, збудує там собі оселю і доживатиме свого віку.

Думка оселитися власним кишлом на Україні панувала тоді в душі поета. 20 серпня, переїздячи через Прилуку, він пише до Варфоломея 1080: "Чи ти зробив що з Вольським? Як ні, так зроби як умієш і як тобі Біг допоможе, бо мені і вдень і вночі сниться ота благодать над Дніпром, що ми з тобою оглядали". Того ж дня Тарас рушив на Конотоп, а звідтіль на хутір до Лазаревських. "Родина — Лазаревських, мати і шість синів, — каже д. Чалий 1081, — була рідким взірцем родинної прихильності і любові. Усі шість синів вельми любили свою неню. Не було такого року, щоб на день її іменин два або три з них не приїхали до неї, а інший рік і всі з'їздилися на хутір. З Федором і Михайлом Шевченко спізнався в Оренбурзі р. 1847, а з Василем в Петербурзі р. 1858. Стару Лазаревську він називав "божественною бабусею". Померла вона р. 1879.

26 серпня Шевченко був вже в Кролевці і взяв там з каз начейства "подорожнюю" 1082 за № 1260 на проїзд поштою ми кіньми від міста Севська до міста Кром 1083. Значить, у Лазаревської він був вельми недовго, бо опріч її він за їздив ще в Качанівку до Василя Тарновського 1084 і в Сокиринці. У Тараса трапилося тоді таке безгрошів'я, що як писав він 28 вересня до В. С. Тарновського, коли б не заїхав був до його, так довелося б і в Москві захряснути на безгрошів'ї.

1080 Правда. — 1875. — [№ 23]. — С. 925 — і Основа. — 1862. — Кн. VI.

1081 Чалий, с. 151.

1082 "Подорожня" — ніби білет урядовий з дозволом брати, звісно, за гроші,

поштових коней. Ся "подорожня" зберігається в музеї Василя Тарновського. [Нині — ІЛ. — Ф. 1. — № 467. — Арк. 1].

1083 Повітові міста в Орловщині.

1084 Киев[ская] стар[ина] — 1883. — Кн. II. — С. 406.

В Качанівку Шевченко приїхав на жидівській балагулі, одягнений в літнє пальто полотняне, на голові солом'яний бриль. Не доїздячи до панського будинку, він спинився в тому дворі, де стайні, і звідтіль пішов в будинок до панів. Тоді ще був живий старий Василь Тарновський (наступник Григо рія), що вельми щиро шановав нашого Кобзаря. Двері в будинку були не замкнеш, в прихожій світлиці нікого не було, слуги сиділи в буфетному покої. Тарас пішов нагору схода ми і декламував якісь вірші. Слуги, почувши ступні і незнайомий голос, вибігли з буфету. Старіший з них зараз пізнав /521/ Шевченка, привітав його, поцілувалися. Старого пана не було в господі, а молодий син його Василь, почувши від слуги, що прийшов Шевченко, зараз вибіг назустріч і привітав його сердешно 1085.

Не довго Шевченко перебував у Качанівці: 27 серпня він був вже в Севську: тут, як се знати з "подорожньої", він взяв поштових коней і рушив на Кроми. До міста Кром 110 верстов, значить, не далі другого дня Тарас пересів у Кромах в поштовий диліжанс і поїхав далі. На переїзд до Петербурга треба було не більш 3-4 днів. А як Тарас ранком 7 вересня 1086 був вже в Петербурзі, то з сього знати, що він трохи чи не з тиждень перебував в Москві.

Про се перебування тільки й відомо нам, що він заходив там до Семеренкового агента Пурлевського, обідав у його і подаровав би то йому власної роботи малюнок, намалювавши самого себе, як його, коли він був жовніром на заслання, б'ють з обох боків різками, а під малюнком тим підписав: "Отакі ми! Отак нас" 1087.

У мене була вже нагода говорити і довести, що за увесь час перебування Шевченка жовніром ніколи, ніхто не карав його по тілу, і всі перекази про се просто брехні гидкі. Тим-то я признаю нічим більш як вигадками і всі звістки про портрети і малюнки Шевченка з намальованням, як над ним справляють езекуцію. До таких вигадок я залічую і звістку про малюнок у Пурлевського.

1085 3 листа до мене О. М. Плачиндаря. — [ІЛ. — Ф. 77. — № 127. Арк. 116, зв.].

1086 Правда. — 1875. — [№ 23]. — С. 926.

1087 Киевская старина. — 1885. — Кн. II. — С. 45.

ТАРАС ШЕВЧЕНКО

в останні часи свого віку.

I

Вранці 7 вересня р. 1859 Шевченко вернув з подорожі на Україну 1088. Подорож та не відсвіжила його, не підкріпила йому здоров'я, не підбадьорила йому духа. Навпаки, вона ще більш нагнала на душу йому журби, ще більш охмарила його: отрута тяжкого життя ще глибше розлилася по всьому організму. Коли б поет не зазнав був тієї огидливої пригоди, яку спорудив йому в Черкасах якийсь донощик та ісправник Табачников, то й тоді подорож на Україну не принесла б йому великої користі, хіба б

тільки відсвіжила йому трохи покалічене здоров'я тіла. Раз, що подорож та була вельми коротка — три тільки місяці, а друге, що на кожному ступню на Україні він бачив те лихо, що цілий вік гризло його, що "в Сибір його водило", він бачив на Україні народ в ярмі, своїх рідних братів і сестер бачив на панщині, бачив, що "кругом неправда і неволя". Заспокоїтись нічим йому було! Спочити нема де, ніже єдиного кутка вільного, щасливого!

Туга і сльози за зневолену Україну на довгий час одірвали були його від рідного краю, від родичів, від приятелів і закинули в пустиню, в казарму. Десять літ скнів він там самотнім, самотнім. Повернувшись на Україну і побачивши віч-на-віч її долю, він, "минаючи убогі села, понаддніпрянські невеселі", думав: "Де я прихилюсь?"

1088 Правда. — 1875. — [№ 23]. — С. 926. [Лист до В. Г. Шевченка від 10 верес. 1859 р.].

А прихилитися змученій душі десь треба було. Він /523/ заходився шукати собі такого притулку. Знайшов його, але дякуючи ябеді і тому лиходійно-бюрократичному ладу, що панував на Україні, поет мусив "заплакавши, їхати назад знов на чужину".

З часу поїздки на Україну цілком опанувало його і вже ніколи не покидало дві думки, два головні бажання його, що в інтересах переважно особистих кермували усім останнім віком його. То були ті зовсім натуральні, природжені усім людям бажання, про які поет зовсім справедливо сказав у своїх віршах:

... я так мало, небагато

Благав у Бога: тільки хату,

Одну хатиночку в гаю,

Та дві тополі біля неї,

Та безталанну мою,

Мою Оксаночку.

Завести на Україні власну оселю, одружитися і, працюючи коло гравюри на користь народів, доживати тихо свого віку тяжкого, политого і облитого скорботним горем та гарячими сльозами — от ті бажання! Поет добре тямив, почував і бачив, що життя його в столиці, як прирівняти до недавно минулого життя підневольного в казармі, можна назвати світлим раєм. Але сей рай був на чужині, не було в сьому раю рідного поетові народу і, опріч усього іншого, — гниле повітря сього "світлого раю" тяжко впливало на його здоров'я, руйнуючи і так вже досить зруйновані сили. Життя в Петербурзі, хоч яке б воно добре не було, мусило дуже хвилювати Тарасову душу. Не можна було йому не почувати, що на серці у його в такий незаповнений ніким куточок, якого ніхто з його приятелів не заповнить — заповнити, здавалося йому, може тільки друге серце, жіноче серце... Поет розумів, що й страшна хмара недугу починає ближче та ближче насуватися на його. Коли раз якось Лев Михайлович Жемчужников, глибоко люблячи і шануючи Тараса і яко поета, і яко чоловіка, відважився розгорнути перед ним можливу будущину його самотнього життя в столиці, так у Тараса сльози виступили і він, утерши їх, промовив: "Правда! Крий Боже, крий Боже!" 1089.

1089 Основа. — 1861. — Кн. III. — С. 2.

Свідомість такого становища неминуче повинна була збільшувати тугу і скорб душі поетової, роз'ятрувати незадоволення самим собою і своїм життям і гнати його з сто—/524/лиці на Україну, гнати в обійми якогось любленого товариша — друга — жінки, — щоб хоч на останку віку спочити, "дурячи себе самого".

Згуртувавши все оце, нам стане ясно, чому Шевченко, вернувшись до Петербурга, увесь перейнявся бажанням швидше перебратися на власне кишло на Україну та одружитися.

На третій день по приїзді в Петербург поет береться турбувати листами про справу придбання землі свого названого брата і свояка Варфоломея.

Ми знаємо, що вони вдвох знайшли в добрах Парчевського біля Канева такий шматок землі, що вельми подобався Тарасові: виїздячи з України, він прохав Варфоломея швидше скінчити справу про ту землю. Але, як писав Варфоломей, показалося, що Парчевському не вільно продати ту землю, а волен він віддати її в найми на 25 років. "Як би ти, — пише Тарас 10 вересня 1090 до Варфоломея, — побачився з Вольським (управитель в добрах Парчевського) та з ним добре поговорив, та умовився. Та вже роби, як там знаєш і вмієш та тільки роби, бо мені і досі сниться Дніпро і темний ліс попід горою. Грошей, як треба буде, на тім тижні пошлю". Тарас був певен, що справа за ту землю скінчиться хутко, і в тому ж листі додає Варфоломееві: "Добре б було, коли б Йосип або Микита 1091 взялися за постройку (житла), веселіш би гроші платить".

1090 Правда. — 1875. — [№ 23]. — С. 926.

1091 Рідні брати Тарасові, обидва теслі.

1092 Правда. — 1875. — [№ 23]. — С. 926.

Варфоломей — не вгадати — чи не тямив, чи не хотів зрозуміти тієї величезної ваги, яку мала для Тараса скорість в придбанні землі і швидший переїзд його на Україну. Взагалі, в сій справі поводження Варфоломея здається нам якимсь млявим: чинить він якось дляво, мішаючи часом до сієї справи що інше, не відповідне інтересам Тараса.

Трохи чи не цілих два місяці Варфоломей не прислав до Тараса жодної звістки. Нарешті, як знати се з Тарасового листа, писаного 2 листопада, справа з Парчевським десь і через щось загаковалась, щось таке її загальмувало. Варфоломей не написав навіть Тарасові виразно: чи буде що з тієї справи, чи ні, і Тарас мусив писати до Вольського, просячи, щоб він казав "просто": чи буде що з сього, чи ні?" 1092. Очевидно, що він сподівався ще на добрі добутки, тим-то й додає в листі до Варфоломея: "А доки каша — /525/ будемо масла добувати. У мене думка ось яка. Поки що буде (з землею), купити у Вольського лісу: дубів 40, вирубати, та нехай собі сохне. А скласти їх можна біля Пекарів 1093 на Росі 1094, на жидівській лісовій пристані і пильні. Як ти думаєш: чи до ладу воно буде? Якщо до ладу — напиши мені хутенько, я зараз і гроші вишлю. Чи так, чи сяк, а треба десь зупинитися, бо в Петербурзі я не всижу, він мене задушить. Нудьга така, що нехай Біг боронить всякого хрещеного і нехрещеного чоловіка". Якби не робота, то я давно б одурів. Аж надто стало тяжко на

самоті. Сам не знаю, для кого і для чого роблю. Слава мені не допоможе і мені здається, як не заведу свого житла, то вона мене і вдруге поведе Макарові телята пасти. Максимович уступає мені в Прохорівці таке саме добро (землю), як і в Парчевського, тільки що не біля Дніпра: от моє лихо! Видно Дніпро, та далеко, а мені його треба коло порога. Ні вже! нехай Вольський хоч чорта перескочить, а докаже мені дружбу".

Парчевський, замість простої відповіді, почав воловодити. Здається, він не тямив на яку ступити і як в сій справі повести діло так, щоб і Богові догодити і чорта не дратувати? Під впливом інтересів кишені і поради Вольського він і хотів би відпустити Тарасові ту земельку, але ж з другого боку він боявся, щоб сусідня шляхта не ремствувала на його за те, що він посприяє сісти біля неї ворогу шляхетських тенденцій і кріпацько-панських інтересів. Як потім стало знати, канівський маршалок Янковський і інші шляхтичі дуже змагалися проти того, щоб Шевченко оселився в Канівському повіті.

Прийнявши від Вольського і від Варфоломея звістку про крутанину "щепотинника" Парчевського, Тарас 7 грудня 1096 пише до Варфоломея, щоб торгувався з дідичем Понятовським за ту землю, яку обібрав він в добрах останнього. Грунт той був також на правому березі Дніпра, ближче до Києва, на самім краю села Стайок. Місце те вельми сподобалося Варфоломееві, "мабуть, — казав він 1097, — на всій довжині Дніпра не знайти другого такого гарного.

1093 Село біля Канева.

1094 Річка, біля Пекарів вона вливається в Дніпро.

1095 Тартак.

1096 Правда. — 1875. — [№ 23]. — С. 927.

1097 Ibidem. — С. 627.

Тільки от лихо: старий Дніпро щовесни бере собі потроху з тієї /526/ землі і коли він не одвернеться, так літ за 20 — 30 і всю її забере".

Варфоломей так невиразно написав про землю Понятовського, що Тарас мусив питатися:

"Чи багато тієї землі? Яка вона? Чи можна садок розвести? Та ще, щоб справді, каже, сердитий Дніпро не нашкодив" 1098.

Ще ні до чого не прийшло в справі з Понятовським, як Варфоломей рає нову землю в Пекарях у Змієвського. Тарас 12 січня відповідає, що нехай на Змієвського і буде добра надія, а з Понятовським треба тепер зробити діло, взять землю в посесію і купити дубового лісу.

Не знати, з якої причини Варфоломей знов знехтовав і Понятовського, і Змієвського, і знов рає нову землю, якої він і сам не бачив: земля та була власність Трощинського, на лівому боці Дніпра в Переяславському повіті біля села Рудяків:

"Коло села є ліс, луг, озера кругом лісом пообростали".

Якийсь Григорович розповідав Варфоломееві, що "там такі місця гарні, що трудно знайти такі і понад цілим Дніпром" 1099.

Чудне діло: Варфоломей добре відав, що Тарасові треба, "щоб грунт був над самим

Дніпром", щоб "Дніпро був біля порога", відав, що Тарас жадає,

Щоб хоч умерти на Дніпрі

Хоч на малесенькій горі, —

а проте, нехтуючи землі Понятовського і Змієвського та пропонуючи Рудяки і озера з лугами, ні слова не каже про Дніпро. Через се Тарас у листі 1 лютого р. 1860 1100 знов питає у його: "Чи той ґрунт над самим Дніпром? Бо коли не над Дніпром, так мені його й за копу не треба". Не маючи відповіді, він знов пише до його 18 лютого 1101, питаючи, що зроблено з Трощинським? "Якщо добре зроблено за ґрунт, то дбай дубовий, берестовий, ясеновий, кленовий і липовий ліс і пиши про дерево". Тарас був певен, що Варфоломей довів уже до краю справу з землею і при листі тому посилає до його план хати і каже:

1096 Ibidem. — С. 628.

1099 Основа. — 1862. — Кн. VI. — С. 14.

1100 Кобзарь. — 1876. — Т. II. — С. 151.

1101 Правда. — 1875. — [№ 23]. — С. 929.

"Поміркуй і роби, як сам добре знаєш. Мені тільки й треба, /527/ щоб робоча хата була дубова, та круглий ганок скляний на Дніпро" 1102.

Минуло півтора місяця. Варфоломей "замок, немов йому заціпило". "Чи ти вмер, чи тільки ще занедужав, чи, може, крий, Боже! запишався?" — питається Тарас листом 23 березня 1103. Знати, що справа з землею кортить йому, що дльвість і воловодіння хвилює його. "Чи ти зробив що з Понятовським або з Трощинським? — питається він. — Якщо ні, чи не зробиш чого з Змієвським? От би добре було! А ду бового, кленового, липового і ясенового лісу чи придбав?"

Через день, 25 березня, прийшла Варфоломеева відповідь і лист Трощинського. Знати, що останній за землю хотів 1500 карб., а Варфоломей писав, що як врахували той ліс, що треба на хату по Тарасовому плану, так вийшло його на 1100 карб., а ще ж то треба і комору, і повітку. І от з сієї причини Варфоломей подає іншу раду: "У Трощинського, — каже він, — єсть хороший дім у Ржищеві 1105, за містечком, над Дніпром, на дуже, дуже хорошому місці: він купив його за 2500 карб., а продає за 1500. Є при домі великий город, вітряк і інше". Варфоломей радить купити сей дім, "а як не сподобається, так у Трощинського є інший ґрунт над самим Дніпром в лісі, тільки на лівому березі і не так далеко видно, як з правого берега".

Очевидно, що отака одна за одною нова все порада надопекла Тарасові. Згоджується нарешті він купити дім Трощинського у Ржищеві, пише про се Варфоломееві і просить "придбати лісу на надвірню комору, що буде його робочою". Але й тут нічого не вийшло, хоча й не знати, з якої причини. Здається, Варфоломей почав "ждати самого Тараса", хоча останній "чотири рази писав йому, що того літа (1860) на Україну не приїде". З листа Тараса, писаного 15 мая 1106, можна гадати, що Варфоломей до купівлі землі у Трощинського став примішувати свою особисту справу. Знаючи Тарасову добрість, я бачу з того листа, що він почав трохи ремствувати на Варфоломееву тяганину.

1102 Ось той план, що прислав Шевченко: [план хати — креслення — X, № 115].

1103 Правда. — 1875. — [№ 6]. — С. 14.

1104 Основа. — 1862. — Кн. VI. — С. 14. [Листи до Т. Г. Шевченка, с. 177].

1105 Містечко на правім березі Дніпра. — Ред.

1106 Правда. — 1875. — [№ 24]. — С. 967.

"Занехай Ржищев, — писав він. — Цур тому домові, повітці і вітрякові і отим трьом грушам. Якщо тобі дуже подобається пан Трощинський, то бери його в службу, я чув, що він і заможний, /528/ і не лукавий. А там, як матимеш час, то подивися сам на Рудяки, бо Григорович і збрехати уміє. Як сподобаються тобі оті Рудяки, то возьми в посесію 20 десятин на 25 літ. Як зробиться так, як оце я пишу, то дбай о дубовім лісі на робочу мені... Чи не бачився з Змієвським? Отой ґрунт, що ми з тобою оглядали, в печінках мені сидить".

Минуло знов півтора місяця. Знов Варфоломей замовк. А Тарасові з думки не йде своє кишло біля Дніпра, і 29 червня він знов питає Варфоломея: "Чи був у тих Рудяках? Що там бачив і чи зробив що з Трощинським?" 1107 Але при ходить звістка 1108, що Варфоломей, залишивши і Забару, і Ржищев, і Рудяки, і Межирічі, вибрав іншу землю: "Вище по Дніпру від того місця, де сам Тарас вибрав біля Пека рів, між Каневом та Пекарями на високій горі міських земель Канева є лісочок, посеред його поляна. Далеко від міста. На тій горі дуже багато дичок, яблунь та груш, і завести садочок можна. А Дніпро буде тобі під ногами. Кринична вода недалеко. Риба щоранку буде свіжа, бо рибалки попід порогом возитимуть її до міста".

1107 Правда. — 1875. — [№ 24]. — С. 967.

1108 Основа. — 1862. — Кн. VI. — С. 19.

Зрадів Тарас і 1 липня відписує Варфоломееві: "Бери 10 десятин землі з умовою виплатити гроші впродовж году трьома ратами і зараз же напиши, чи багацько тобі треба грошей на почин?"

Не відомо, Варфоломей не подав звістки, що він відписав Тарасові, але останній за місяць послав до його 1000 карб., просячи його: "купчий акт зробити на своє ім'я та купити на хату соснового дерева, а на двері і одвірки ясенowego або дубового". Хата щоб була 10 аршинів впоперек, а 20 вдовж.

Тепер, здавалося Тарасові, — край ділу. Тепер тільки швидше б збудувати хату. Але ж будувати нову вже запізно, на зиму не встигне. Почув він, що якась попада в Пекарях продає хату. Він радить Варфоломееві купити ту хату, перевезти і поставити. "А навесні нехай би сестра Ірина з меншим сином перевезлася в ту хату та й хазяйнувала". Через три дні — 25 серпня він посилає до Варфоломея новий план хати і просить окопувати леваду і купувати ліс. "Добре б було, каже він, коли б сестра Ірина перевезлася на мій ґрунт рано навесні, а літом ми з жінкою прибудемо"

Одно слово Тарас був певен, що справа з купівлею землі /529/ дійшла вже до краю, зовсім скінчена. Та не так воно дійсно було. У Варфоломея зайшла тяганина з землеміром, як знати се з листа Тарасового 5 жовтня. Але прецінь вже й тяганина та, здавалося, уладжена. Перегодом здавалось, що перешкода зникла і жодної якої-будь

причини нема. З останніх 5 листів до Варфоломея бачимо, що про землю вже нема клопоту. Варфоломей вдається до його вже з своїми особистими справами: то треба йому кредиту, бо він має думку крамарювати книжками та чаєм: то просить Тараса купити в Петербурзі задля його ремінну свиту з відлогою, то поклопотатись за дітей його, щоб прийняли одного в ту, другого в другу школу, і в останній справі написати в Київ до Се лецького, що був тоді, здається, віце-губернатором. Тарас усе те охоче справляє, окрім останнього, бо щодо Селецького, так 23 грудня він писав Варфоломееві так: "я лучче тричі чорта в... поцілую, як маю писати отому поганому Селецькому. Я тобі вже писав: як будеш у Києві, порадься з Чалим та з Сошенком, вони тебе на все добре наставлять" 1109.

1109 Правда. — 1875. — [№ 24] — С. 971.

Ось той другий план

Тим часом сіпака землемір щось крутив, і Тарас в листі /530/ 22 січня 1861 радить Варфоломееві: "заткни пельку отому клятому землемірові", попросту сказавши — радив дати хабаря. З того ж листа бачимо, що справа з землею ще не доведена до краю, а се бентежило нашого Кобзаря, тоді вже безнадійно хорого! Він просить Варфоломея: "роби швидше з тим сердешним ґрунтом та зараз же і напиши мені, щоб я знав, що з собою робити: чи їхати весною в Канев, чи ні" 1110. За тиждень, 29 січня, в своєму останньому листі до Варфоломея знов він просить, "кінчати швидше в Каневі, та написати, як скінчиш, щоб я знав, що робити з собою навесні" 1111.

Але ж! лиха доля в сьому разі тяжко поглумилася з безталанного страдальника. Вона не дала йому дожити до весни і живому приїхати в нову хату на той ґрунт. Навесні на той самий ґрунт біля Канева прибула хата-домовина з кістками Тарасовими.

Таким чином майже за цілих два роки з усіх Тарасових заходів і клопотів придбати собі оселю біля Дніпра, нічого не вийшло. Ні в споминках Варфоломея 1112, ні де інде мені не довелося знайти певної звістки про те: на чому саме Тарасова смерть застала справу про придбання задля його землі біля Канева, на тій Чернечій горі, де він тепер спочиває? На превеликий жаль, Варфоломей Шевченко не розповів того, що ліпше за всіх, а може, тільки один він і відав, і повинен був широко розповісти, розказати усі подробиці, що не дали придбати Тарасові ґрунт на Чернечій горі. Варфоломей тільки й сказав, що скрізь, де знаходив він ґрунти, траплялася одна та сама головна притичина: "Треба спитати генерал-губернатора, чи можна Шевченкові купувати землю"? 1113

Добре! Але ж чи питався хто? Чи питалася канівська міська рада? І коли питалася, так що відповів на те генерал-губернатор ?

Ми знаємо, що Шевченко ніколи не був позбавлений прав горожанських, значить, ні за ким і не було права ані заборонити йому купувати землю, ані дозволити те, що й не було заборонене, значить, і питатися про дозвіл у генерал-губернатора не треба було.

1110 Правда. — 1872. — [№ 24]. — С. 972.

1111 Ibidem.

1112 Ibidem. — 1876. — [№ 2]. — С. 64 — 69.

II

Разом з бажанням завести власне кишло на Україні огортає Шевченка друге ще більш палке, загарливе бажання одружитися. Ми вже відаємо, що се бажання цілий вік не покидало його: починаючи змалку, він голубив його, жив їм до останку.

Відаємо, що потреба життя родинного у Шевченка глибока, зростала вона і міцніла разом з його літами. Ще коли він був, так би мовити, на порозі віку парубочого, коли йому "тринадцятий минав", він сподівався одружитися колись з тією Оксаною, з якою "укупочці собі росли" і "маленькими собі любились" 1114. Але ж вони "малими розійшлись, та вже й не сходились ніколи". Тараса "по волі і неволі носило всюди", а тим часом Оксана, "ота маленька, кучерява, помандровала за москалями та й пропала".

Відомо, що Шевченко, як був молодим парубком, покохав "любую чорнооку Дуню Гашковську". Кріпацька неволя не дала йому одружитися з нею...

Року 1843 він покохав доню кирилівського попа Григорія Кошиці, молоденьку Федосію. І вона його кохала: жадали вони побратися, та не було на те волі батьків Федосії.

З того часу, аж до р. 1854, коли Шевченко "високо, чисто, всім серцем, всею благородною душею покохав паню Ускову" 1115, ми не маємо жодної, хоч трохи певної звістки, щоб він кого-небудь кохав глибоко, серйозно. Правда, у споминках Чужбинського 1116 стріваємо звістки, що першими роками знайомості з ним (виходить, що р. 1844 — 5) Шевченко аж тричі поривався коханням раз до якоїсь молодиці, але ненадовго: "Славна молодичка, — казав він Чужбинському, — здається, й забудеш про неї, а побачишся з нею, так тебе до неї й потягне". Вдруге на короткий час поривався він до якоїсь красуні в Києві, що тоді (1846) причаровувала до себе всіх. Згадує Чужбинський ще про одне поривання Шевченка до якоїсь зарученої вже гарненької селянської панночки, але додає, що всі ті поривання не були серйозні, і він "за увесь час своєї знайомості з Шевченком не помітив, щоб поет хоч раз єдиний був закоханий серйозно: жіноче товариство він любив і поривався, але завжди ненадовго" 1117.

1114 Кобзарь. — Т. I. — С. 235.

1115 Киев[ская] стар[ина]. — 1883. — Кн. III. — С. 612.

1116 Воспоминання о Шевченке, 1861. — С. 32 — 35.

1117 Ibidem. /532/

Останню рису ми спостерігаємо за Шевченком цілий вік його: вдача його в відносинах до жіноцтва — швидко займатися коханням і швидко гаснути. Глибока, палка перейнятливість і тут, як і взагалі, була ознакою його вдачі й темпераменту.

Ускову він покохав глибоко, але теж ненадовго. В жовтні 1854 "Агата" була задля його "суща Божя благодать", а в квітні р. 1855 "його єдина моральна опора" стає "людиною без життя, порожнечею" і наступає розчарування і край кохання 1118.

1118 Киев[ская] ст[арина]. — 1883. — Кн. I. — С. 173.

Кохання в Нижньому Новгороді до Піунівни було, може, й палке, глибоке, але протяглося воно у поета, як бачили ми, менш двох місяців.

Поривання до Довгополенківни і Полусмаківни, як побачимо, не мали в собі й сліду серйозного глибокого кохання. Се була тільки остання іскра, певніш сказати — теплий ще попіл великого, палкого, але змученого і перегорілого вже серця. Останні два сватання його, говорячи правду, були властиво потребою не кохання, а єдине потребою спекатися самотності. Шевченко тямив, що сили його духово-моральні зруйновані, що вони гаснуть, але він не хотів сам собі признатися в тому, сам себе душив і гадав, що коли він побереться, так спекається того лиха, руїни, якого жодним чином спекатися вже не можна було. Він гадав, що коли чиїсь "плечі молодії", людини молоді, свіжої, бадьорі "підопруть його старі плечі", так дух його, серце, увесь духово-моральний організм його теж помолодіє, набереться свіжості, бадьорості: він, зовсім натурально, жадаючи спочинку і спокою, шукав саме того, чого вже не було в його самому. Він гадав, що молоде подружжя з свого свіжого серця перелле в його старе серце росу молодості, омолодить його, освіжить! Овва! помилка стара як світ!

Спостерігаючи усі відомі нам випадки Тарасового кохання, не можна не помітити, що часом якого-будь дрібного вчинку, зробленого любленою їм жінчиною, такого вчинку, що здавався йому не моральним, досить було на те, щоб кохання його дійшло до берега, розбилось і згасло.

В сьому разі недодержання свого слова найбільш вражало поета і відтручувало його. Київську красуню він кидає за те, що вона не додержала обіцянки, кликавши його до себе. На Піунівну він лютує страшенно теж за недодер-533/жання свого слова. Ускова розчаровує його тим, що грає в карти.

Важно б було довідатися, які саме жінчини подобалися Шевченкові? Та, на превеликий жаль, на се вельми бракує нам матеріалу. Чужбинський не списав нам хоч би рисами загальними ні єдиного патрета з того жіноцтва, щодо якого він спостерігав у Шевченка поривання серця, тільки й повідав, що "Шевченко любив жінчини живої вдачі, щоб жінчина була палка, загарлива, щоб під нею земля горіла на три сажні".

Коли в останніх словах розуміти силу жвавості й енергії, то такою, говорено мені, і була Федосія Кошицівна; Харитина Довгополенківна "молодою була проворна та жвава, наче та дзига" 1119. Трохи такою здається мені і Піунівна, але таким вимаганням ледві чи відповідала Полусмаківна.

Що подобалося Шевченкові з жіночої краси фізичної? Задля відповіді можна крихтами назбирати матеріалу.

Карі, іноді чорні, очі та чорні брови так подобалися Тарасові, що він вважав їх за нероз'єднану приналежність краси жіночої: де краса, там карі очі, чорні брови, біле лице 1120, там стан гнучкий 1121. Що така саме жіноча краса вабила його і здіймала в серці у його кохання, бачимо з того, що люба його Дуня Гашковська була чорноброва 1122. У Федосії Кошицівни чорні густі брови облямовували великі карі очі 1123. У Довгополенківни "з-під тонких дужковатих брівок дивляться поглядом трохи гострим великі чорні очі 1124. Ликерія теж кароока. В обох їх стан гнучкий, тонкий 1125. Взагалі можна сказати, що усі відомі нам, яко Шевченкові люблениці, дівчата були вродливі, гарні з себе.

1119 Лист П. Л. Крамаренківни. [ІЛ. — Ф. 77. — № 127. — Арк. 50].

1120 Воспоминания о Шевченке. — С. 34.

1121 Див.: Кобзарь. — 1876. — Т. I. — С. 194, 215, 300; Т. II, с. 86.

1122 Ibid[em]. — Т. I. — С. 236.

1123 Кобзарь. — Т. III. — С. III.

1124 [ІЛ. — Ф. 77. — № 127. — Арк. 50].

1125 Ibidem.

III

Не побравшись з Піунівною і розцуравшись з нею, Тарас, переїздячи через Москву, висловив Максимовичці своє бажання одружитися на Україні. Скоро він улаштувався в Пе— /534/тербурзі і скоро заходився коло сердечної своєї думки поїхати на Україну, вкупі з тим займається у його й бажання одружитися. "Якби ви згадали і про те, про що я прохав вас у Москві, — пише він 22 листопада 1858 р. до Максимовички 1126, — та й заходилися гарненько коло сього святого діла, то се було б так! А ви, мабуть, вже й забули мою просьбу: то от я вам нагадаю. Я просив, щоб ви мене оженили. Оженіть, будьте ласкаві, а то, як ви не ожените, то й сам Біг не оженить, так і пропаду бурлакою на чужині".

Старий Максимович, знати, спочував Тарасовому бажанню. В листі 1 грудня він пише: "А якби Біг поміг нам тебе одружити на Михайловій горі, тото б удрали весілля таке, що аж сині гори Дніпрові здвигнулись би (стенулись) на radoшах. Розпочав би я з тобою і ту пляшечку вистоялки, що налита ще року 1808, як мій дядько Ілля Тимковський оженився з Софією Халанською" 1127.

Не знати, хто був на прикмету у Максимовичів і кого вони гадали сватати за Шевченка: але що така людина була — так се річ цілком певна. Шевченко в листі 25 березня р. 1859 1128 пише до Максимовички, що він в той день був у Кулішихи і вона показувала йому останній лист до неї від Максимовички, а в тому листі є згадка і про Тарасову просьбу. Дякуючи за те, він додає: "Придибаю таки до вас сього літа, та як Біг та ви допоможете, то й одружуся. Якби то так сталося, дуже б добре було. Аж страх обісіло вже бурлаковати". Максимовичка бажала, щоб Тарас прислав свою фотографію, очевидно, на те, щоб показати "їй", але "фотограф збрехав", не приніс фотографії Тарасової, і останній в тому ж таки листі пише: "Нехай (патрет) до другого разу, а тепер скажіть їй, що я лисий і сивовусий, то вона, сердешна, і злякається".

Перегодом при листі 10 мая поет послав свій патрет, просячи, щоб Максимовичка не показувала його дівчатам, а то вони злякаються: подумают, додає Тарас, "що я гайдамацький батько, та ні одна і не піде заміж за такого паливоду. А тим часом одній найкращій скажіть тихенько, щоб рушники дбала та на своєму городі гарбузів не саджала" 1129.

1126 Киев[ская] стар[ина]. — 1885. — Кн. II. — С. 335.

1127 Чалий, с. 137.

1128 Киев[ская] стар[ина]. — 1895. — Кн. III. — С. 336.

1129 Ibidem. — С. 339.

Хоча в останніх словах, як і в цілому листі, чуємо властивий поетові жарт з самого себе, а проте з цього листа знати, що вже й тоді Шевченко прийшов до думки, висловленої /535/ пізніш того в листі до Варфоломея, що дружиною йому не може стати "панська кров", а може бути тільки наймичка-крепачка.

Яку долю мали оті заходи Максимовички? На се жодної відповіді не маємо. Чи Шевченко не вибрав там собі дівчини до вподоби, чи його не сподобали, чи, може, сій справі пошкодила несподівана пригода, заподіяна лиходійним вчинком черкаського исправника Табачникова? Певніш останнє.

З початку листопада р. 1859 Шевченко знов здійсмає бесіду про потребу одружитися, але здійсмає її вже з Варфоломеем. В листі до останнього, 2 листопада р. 1859 1130, він питає його: "Чи Хариту не приходив ще ніхто сватать? Якщо ні, то спитай у неї нишком, чи не дала б за мене рушників? Або нехай сестра питає, се жіноча річ. Оті друковані та недруковані панночки у мене на зубах зав'язли. Нехворощ, та більш нічого".

Харита, властиво Харитина, була дочкою селянина з крепаків князя Лопухіна Василя Довгополенка, з села Самородні Канівського повіту. Варфоломей Шевченко розповів нам 1131, що жінка його взяла Харитину ще дитиною і вигодувала її. Під час приїзду Тараса в Корсунь їй було 18 літ. "Не можна, — каже він, — сказати, щоб Харитина була красива, але було у неї щось симпатичне, тихий характер, ніжне серце і чиста душа були її красою".

Трохи не такі звістки дала сама Харитина, коли її розпитувала р. 1849 П. Л. Крамаренківна по моїй просьбі. Вона розповіла, що її на 15 році віку, без її згоди, навіть проти її волі, не питаючи батьків, взяли від них і віддали служити до Варфоломея, що був тоді економом у Лопухіна. Годованкою Варфоломеевої жінки вона ніколи не була. Вона не хотіла йти служити до Варфоломея, навіть плакала, але на те не вважали 1132.

1130 Правда. — 1875. — [№ 23]. — С. 926.

1131 Ibidem. — 1876. — С. 67.

1132 ІЛ. — Ф. 77. — № 127. — Арк. 50, зв. — Ред.

Тут бачимо суперечність з Варфоломеевими споминками і мусимо дати віру словам Харитини: у неї не було найменшого приводу або якого-небудь інтересу говорити неправду. До того ж у Варфоломеевих споминках взагалі чимало помилок і просто вигадок. Нарешті, я від року 1873 і до самої смерті Варфоломея (1892) знав його особисто, знав добре, і /536/ знайомість моя з ним примушує мене дати перевагу словам Харитини. П. Л. Крамаренківна бачила Харитину р. 1894 і писала до мене, що, не вважаючи на свої 53 роки, Харитина говірка, проворна і досі ще гарна, і "коли досі не втратила своєї вроди, то знати, що замолоду вона була дуже гарна" 1133.

Коли Тарас гостював у Варфоломея, так Харитина зовсім не додивлялася і не спостерігала, який він, і він ніколи з нею не балакав. Вона "тільки й примітила його волохатий кожух з відкидним коміром та високу смушеву з червоним верхом шапку".

Прозяючи Варфоломея посватати за його Харитину, Тарас у тому ж листі додає: "Харитина мені дуже, дуже сподобалася". Тут питання: чим же саме сподобалася йому

Харитина?

Діло відоме, що вподоба серця — річ чисто суб'єктивна. Д. Чалий 1134 каже, що Тарас вперше вподобав Харитину, "як вона кабану їсти носила в хлів". Я не тямлю, як зрозуміти оці слова вп. біографа? чи вони іронія, чи серйозні?

Хочу гадати останнє. Харитина була молода, гарна, енергична, проворна. Все ото і сприяло тому, щоб Тарасові вона сподобалася. Але ж те вподобання не було тим серйозним, глибоким почуттям, що зоветься любов'ю. Сватати Харитину примусило Тараса не кохання, а інше почуття: тяжке почуття самотності! "Аж надто тяжко стало на самоті", — писав він до Варфоломея, додаючи: — "Може, Харитина скаже, що вона вбога, сирота, наймичка, а я багатий та гордий, то ти скажи їй, що в мене багато дечого нема, а часом і чистої сорочки, а гордошів та пихи я ще у моєї матері позичив, у мужички, у безталанної крепачки. Чи так, чи сяк, а я повинен женитися, а то проклята нудьга зжене мене з світа. Сестра Ярина обіцяла знайти мені дівчину в Кирилівці, та яку ще вона знайде. А Харитина сама знайшлась. Навчи ж її і врозуми, що вона безталанною зо мною не буде"1135.

Більш місяця ждав Тарас Варфоломеевої відповіді. Мабуть, він був певен, що Харитина не дасть йому гарбуза, що вона заспокоїть його ранню, вельми ранню старість і своїми

1133 Ibidem. — Арк. 50. — Ред.

1134 Правда. — 1875. — [№ 23]. — С. 926.

1135 Ibidem. /537/

Плічми молодими

Його старого підопре 1136.

1136 Плечми моїми молодими / Його старії підопру! / "Марія". — Ред.

Така надія вилилася тоді в прекрасних віршах його, написаних того часу. Згадаймо, що саме тоді він піклувався через Варфоломея завести біля Дніпра і власне кишло. І от, ждучи Варфоломеевої відповіді і про Харитину, і про землю під кишло, він в своїй фантазії бачить вже себе господарем хутора, бачить себе жонатим і "на спомин своїй єдиній дружині " — саджає

... коло хатини

І яблоню і грушечку...

і марить далі, що ті дерева

Дасть Біг, виростуть. Дружина

Під древами тими

Сяде собі в холодочку

З дітками малими...

А я буду груші рвати,

Діткам подавати...

З дружиною єдиною

Тихо розмовляти.

"Тоді, серце, як бралися,

Сі дерева садив я...

Щасливий я..." — "І я, друже!

З тобою щаслива".

[Подражаніє Едуарду Сові].

Рожеві сподіванки посприяли ще й тому, що він саме того часу перейнявся глибоким натхненням і в найліпшій своїй поемі "Марія" списав образ матері, який він задумав ще на першому засланні і списати який досі у його не було потрібного і відповідного натхнення. Височезний ліризм тієї поеми і глибочезне почуття матері, вилите брильянтовими віршами, дає нам можливість зрозуміти те вражіння, яке панувало над поетом під час дождання Варфоломеевої відповіді...

Але не так сталося, як поет сподівався.

Річ очевидна, що Варфоломееві не сподобалося Тарасове сватання до Харитини: очевидно, він не зрозумів ваги тієї /538/ нудьги тяжкої, тієї страшенно жахливої самотності, які викликали те сватання і про які писав до його Тарас. Замість простої відповіді про те, що сказала йому Харитина, Варфоломей заходився поучати Тараса і відвертати його від думки і бажання побратися з Харитиною. "Чоловік ти письменний, — просторікував Варфоломей в своїй відповіді, — діло твоє таке, що, живучи над Дніпром на самоті, тільки з жінкою, часом може б треба похвалитися жінці, що оце мені прийшла така й така думка, що оце я так написав, та й прочитати їй. Що ж тобі скаже Харита? Тоді твоя нудьга ще побільшає. Та вже тоді хоч сядь та й плач, ніхто нічого не допоможе. Або як дасть Біг діточок: хто ж їм стежку покаже"? 1137.

Така відповідь д. Чалим записана з уст самого Варфоломея і в "Основі" 1138 і в "Своді" 1139, але вона не вся подана. З Тарасової відповіді на неї, писаної 7 грудня 1140, знати, що Варфоломей, відраджуючи його братися з Харитиною, раїв якусь другу дівчину, мабуть, Наталку Шендерівну, що жила у його за гувернантку.

Тарас, дякуючи за пораду, писав Варфоломееві: "Твоя порада добра, та тільки забув ти ось що, а се ти добре знаєш: я по плоті і духу син і рідний брат нашого безталанного народу, то як же себе я поєднаю з собачою панською кровію. Та й що та панночка одукована робитиме в моїй мужичій хаті? З нудьги пропаде та й мені укоротить недовгого віку. Харита мені подобалася, хоч я її назирки бачив. Нехай ще сестра Ярина подивиться на неї та що вона скаже, то так воно і буде. Мати всюди однакова мати: коли розумна та щира, то й діти вийдуть в люди: а хоч і одукована, та без розуму, без серця, то й діти виростуть, як те ледащо в шинку".

Перегодом він знов пише до свата, дякуючи, що він зве сестру на пораду та на розглядини, питає: "Що ж Ірина побачить? Те, що й я бачив: Хариту, та й більш нічого. А як би то твоя жінка сказала слово, то се б було до ладу. Попроси її, нехай скаже, нехай порадить" 1141.

1137 Основа. — 1862. — Кн. VI. — С. 8.

1138 Ibidem.

1139 Чалий, с. 161.

1140 Правда. — 1875. — [№ 23]. — С. 927.

1141 Той же лист до В. Шевченка від 7 груд. 1859 р. — Ред.

Знов минуло більш місяця. Варфоломей пише, що Ірина бачила Харитину і вподобала її, але про саму Харитину /539/ не пише ні слова. Тарас дуже радіє, що Харитина сподобалася Ірині і 12 січня просить Варфоломея, коли Ірина і досі гостює у його, "то нехай би вона нишком по-своєму спитала Хариту, а ти б мені й написав те слово: або сам спитай, що вона скаже?" 1142.

Варфоломей хоч і присилає до Тараса листи з звістками про землю, але про Харитину мовчить: "Напиши мені хоч півслова про Хариту, — просить Тарас в листі 1 лютого р. 1860: вона мені спати не дає" 1143. В другому листі він знов нагадує: "Нехай Харита скаже: чи піде за мене? Як скаже, що піде, то прийми її в своїй хаті, як рідну сестру. Нехай вона, сердешна, від наймів трохи відпочине. На харч її і одержу я тобі пришлю гроші. Попроси за мене і жінку свою, щоб і вона її привітала" 1144.

В сьому листі були й інші запитання про землю тощо: Варфоломей на їх не загаявся відписати, а питання, головного питання про Харитину, наче й не чув, промовчав: тільки і подав звістку, що "Харитина кріпачка, має батька й матір, на волю викупити її не можна, хіба тільки заміж треба вийти" 1145.

1142 Основа. — 1862. — Кн. VI. — С. 10.

1143 Ibidem. — С. 11.

1144 Лист Т. Шевченка до В. Шевченка 1 — 18 лют. 1860 р. — Ред.

1145 Ibidem. — С. 12.

1146 Ibid[em]. — С. 13.

18 лютого Тарас знов просить Варфоломея: "Спитай у Харитини, що вона скаже, щоб я знав, що мені думати і що робити?"

"Ще раз благаю тебе, напиши, що скаже Харитина", — пише Тарас удруге, а Варфоломей як затявся! Мовчить про Харитину, та замість того подає Тарасові нікчемну раду, що характеризує лишень його самого. Дословно тієї поради ми не відаємо, Варфоломей признався тільки, що радив Тарасові "написати яку-небудь молитву, або оду, та й надрукувати по всіх журналах. Бо я, — каже він, — що дня Божого чую таке про тебе... Щоб люди не цурались, потурай їм, брате!" 1146.

Довготерпеливий і без краю добрий наш Кобзар властивим йому звичаєм, дякуючи за ту пораду, жартома, іронічно питає 23 березія свого свата: "Чого ти замовк, мов тобі заціпило? Чи не завадила тобі ота казань, що ти для мене так мудро скомпонував? Брехня сьому! Я тільки не фарисей, не ідолопоклонник такий, як оті християне-сіпаки брехуни. Собака погавкає, а вітер рознесе... Чи ти казав що Ха-/540/ритині про мене і що вона тобі сказала? Будь ласкав! Поверни оцим ділом на мою руку, а то не втерплю, одружуся з такою шерепою, що й тобі сором буде".

Нарешті в день, навіки незабутній для Тараса, в день визволення його з крпацтва приймає він 22 квітня р. 1860 від Варфоломея лист з такою звісткою, що він з неї "трохи, трохи не записався в ченці".

Очевидно, що похвалка Тарасова одружитися з якою-небудь шерепою пройняла Варфоломея і розв'язала йому язик. Через півроку, після першого листа Тараса про

Харитину, він нарешті написав, що "за Хариту не вмію тобі розказать, бо в мене від жалю багато жовчі розлилося. Як я їй сказав, вона питається: "Чи швидко ж вони приїдуть?" Я кажу: літом або восени. "Нехай же, каже, я піду пораджусь з батьками". Може ти, кажу, не віриш, то я тебе викуплю, покіль він приїде? А вона каже: "Я ще не думаю заміж, погуляю". А сестрі Катерині сказала: "Як викуплять, то й закрестять на цілий вік. Не хочу, Біг з ними!"

"Мені здається, що варто її зовсім забути", — радить Варфоломей.

Варфоломееві здавалося, що на сьому і буде край сватанню до Харити, що Тарас його послухається: але не такої був думки Тарас. Він хоч і зажурився, але надія на ліпше не покинула його: "Нехай, — пише він до Варфоломея, — Харитина погуляє до тієї весни, а ти тим часом врозумляй її потроху і жінку свою попроси, і сестру Катерину і Ярину. Скажи їй, що ми з тобою такі пани, як вона панна. Викупувати її не треба, вона вже вільна і всі жінки й дівчата в нашім краю уже не панщане. Я вже Хариті і намисто, і дукача, і хрест купив. Ти її з очей не спускай, може, ще щонебудь і буде" 1147.

Отоді Варфоломей виразно вже виступив з своєю думкою: зганивши Хариту, він пише до Тараса: "Після того, як я з нею побалакав про тебе, мов не та дівчина стала: де взяли у свині роги: така, що ні приступу, зробилася грубіянка, без спросу шляється (волочиться), приходить спать тоді, коли вже всі поснули, завела романси з писарем. Спитаєш її: де ти була? А вона відповідає: де ж я була" 1148. Варфоломей тямив, що така звістка про Хариту хоч і вразить, зажуристь Тараса, але й відтрутить його від неї.

1147 Основа. — 1862. — [Кн.] VI. — С. 15. Лист Т. Г. Шевченка до В. Шевченка від 22 квіт. 1860 р.

1148 Ibidem. — С. 18. /541/

Тим-то, щоб утішити Тараса, він подає йому звістку, що знайшов дуже добре місце під кишло, та, радячи Тарасові не журитися, що Харитина зледащіла і не хоче йти за його, додає: "Коли хоч, я зроблю так, що моя жінка висватає тобі Наталку Шендерівну. Лібдина розумна, з серцем, можна жити з нею до смаку".

А Тарас йому відписує: "Коли Харитина не схаменеться, попроси сестру Катерину і сестру Ірину, чи не накинуть вони оком у Кирилівці огрядну та чепурну дівчину, хоч і вдовицю, аби чесного роду, та щоб не стара і доладна була. Без жінки і над самісеньким Дніпром, і в новій великій хаті, і з тобою, мій друже-брате! я буду на самоті, я буду одинокий" 1149.

Невдача сватання до Харитини збільшила у Тараса почуття самотності та нудьги: він почув ще більше потребу мати біля себе друга серця. Серце його виливає свої бажання в "Молитвах", написаних саме тоді, коли Варфоломееві звістки про Харитину зажурили, засмутили його.

Мені, мій Боже! на землі

Подай любов, сердешний рай,

І більш нічого не давай! —

благає він Бога в "Молитві" 24 мая. На другий день те ж саме! Він молить Бога:

Мені, о Господи, подай
Любити правду на землі
І друга широкого пошли.

Мабуть, не вельми він сподівався, щоб сестри знайшли йому в Кирилівці бажаного друга: тим-то 30 мая він вдається з листом до Полтави до свого старого товариша по Академії, до Федота Ткаченка 1150. "Накинй оком, — пише до його, — полтавку-кирпу, чорнобривку, та на ту весну будеш у мене старшим боярином. Скажи мені, чи буде з сього, чи ні? Якщо буде, то я на ту весну прибуду в Полтаву".

1149 Лист Т. Шевченка до В. Г. Шевченка від 15 трав. 1860 р. — Ред.

1150 Древняя и новая Россия — 1875. — [№ 6]. — С. 195.

Тим часом Варфоломей знов нагадує про Наталку, додаючи, що її хоче сватати якийсь добрий чоловік. Варфоломей якось швидко знов забув, що Тарас "рідний син і брат /542/ свого народу і не може єднатися з панською кровію"! Тарас 29 червня відписує до його: "Шкода, що ота Харитина зледащіла, а мені б луччої жінки і на краю світа шукати не треба. Я її (Наталку Шендерівну) добре не розглядив (тоді як торік ото був у Корсуні). Здається, трошки педантка і не дуже чепурна, а нечепурна жінка і циганові не дружина. Коли трапляється їй хороший неледачий чоловік, то нехай їй Біг помагає" 1151.

От на сьому і край сватання Тарасового до Харитини. За невдачу не можна тут нікого винуватити. Варфоломей не гаразд тільки зробив, що воловодив Тараса майже цілий рік, а до того зовсім без потреби і неповинно кидав болотом на Харитину, ганьблячи її в листах до Тараса. Скоро Варфоломей прийняв Тарасів лист 2 листопада р. 1859 з просьбою посватати Довгополенківну, він повинен був не гаючись спитати у неї і просто, щиро відписати Тарасові про ту відповідь. Тим часом він гаявся трохи не півроку. Харитина з першого ж запитання відмовила через те, як казала вона, що їй ледві минуло 16 років 1152, і вона була справді дуже молода задля Тараса. Так треба було і відписати Тарасові, а не вигадувати невідь-що на молоду дівчину.

В своїх споминках 1153 Варфоломей виправдує себе тим, що "написати Тарасові правду — було все одно що пирнути його ножем в саме серце. Сказати йому, що він зістарівся задля 18-літньої дівчини, значило нагадати йому, що його молодість, його пора братися з молодю вже минули навіки. Вмовляти Харитину — значило приневолювати її морально. Певне, що я і моя жінка, — додає Варфоломей, — могли б умовити Харитину і видати її за "такого старого, лисого і з сивими вусами", але чи не зробили б ми Харитину безталанною? Не нарікала б вона опісля на нас?"

Ні з одним з наведених доводів згодитись не можна. Тарас сам добре тямив, що віком своїм він не рівня Харитині, але серце його жадало біля себе огрійливого, саме молодого серця. Одначе, яко людина правдива, він не образився б за дівочу правду. Коли ж Варфоломей так жалкував молодого віку Харитини, так же й Наталка була не вельми багацько старіша за Харитину, треба ж було і Наталчиної молодості шкодувати, а тим часом ми бачили, що Варфоломей брався її висватати за Тараса.

1151 Основа. — 1862. — Кн. VI. — С. 18.

1152 ІЛ — Ф. 77. — № 127. — Арк. 51. — Ред.

1153 Правда. — 1876. — [№ 2]. — (С. 67). /543/

Ні! тут не було такого гуманного жалкування молодого віку, про яке потім розповів Варфоломей. Він і його жінка таки умовляли Харитину, кликали і батьків її умовляти, доводили їй, що вона буде за Тарасом щасливою, житиме на хуторі біля Канева, житиме не вбого 1154, однак Харитина не згодилася і не згодилась тому, що була закохана в молодого і вродливого парубка Федора Гриненка, що був писарем. Не вгадати, чи була б Харитина щасливою за Тарасом, але й за Гриценком вона була безталанна, бо Гриненко той був п'яниця великий.

IV

За оті 10 місяців, з того дня, як Шевченко вернувся з України до Петербурга і доки скінчилося його сватання до Харитини Довгополенківни, життя його в столиці йшло своєю звичайною ходою. Піклування придбати на Україні кишло та одружитися неминуче вимагало дбати про гроші, а заробити гроші у його не було іншої путі, окрім художника та письменника. Тим-то увесь сей час бачимо, що він пильнує перш за все коло малюнків. Не забуває він і про поезію і взагалі про рідне письменство. Мулить йому стара думка, висловлена їм ще в 40 рр., а потім Кулішу в листі 5 грудня р. 1857 1155, організувати український вісник періодичний. На сю думку вже ж не могли не обізнатися з широю симпатією і енергією і всі наші видатніші люди, що того часу перебували в столиці, от як Костомаров, Куліш, Макаров, Білозерський, Каменецький і інші. Спершу гадали вісник назвати "Хатою" і видавати під редакцією Куліша: але шеф жандармів не згодився дати Кулішеві дозвіл. Тоді перейшли на те, щоб редактором був Макаров, а далі, не відаю, через що, редагування сподіваного вісника з назвою "Основа" випало на долю Білозерського Василя.

Заким клопотали про дозвіл "Основи", земляки наші, щоб не гаяти часу, прирадили собі дуже добре діло — видавати українські книжки. Така літературна, а тим паче видавнича робота вимагала хоч якої-небудь легенької організації людей. От звідсіль і виникла в Петербурзі під кінець р. 1859 так звана громада 1156.

1154 Лист Крамаренківни. — [ІЛ. — Ф. 77 — № 127. — Арк. 51 — 51, зв.].

1155 Основа. — 1862. — Кн. VI — С. 79.

1156 Перша українська громада була організована в Полтаві р. 1858.

На обов'язку громади і лежало /544/ збирання матеріалу, упорядкування і видання українських книжок взагалі.

З споминок Недоборовського, надрукованих у "Київській старині" і з споминок інженера Федора Черненка, переказаних мені особисто, коли я, вертаючись з заграниці з початку р. 1866, бачився з ним в Петербурзі, відомо мені, що громада збиралася щотижня у Черненка 1157. Тут в головах усіх бесід, усіх порад, стояло піклування про українське слово, про народну освіту, про видання книжок. Часом же читали — або автори свої твори, або ті чи інші реферати, співали, а інколи траплялися і учені змагання. Перегодом побачимо в подробицях участь Шевченка в літературних і видавничих працях. Вони чимало брали у його часу, але більш за все віддавав він час

на малювання. Він так був обтяжений працею, що інколи бракувало йому часу піти до знайомих або листа написати. Бачимо, що з того часу, як вернувся він з України, він, oprіч Варфоломея, майже ні з ким не листувався. Коротенький лист до Кухаренка та записочка до Ю. П. Ковалевського 1158 — от і все листування. Поздоровляючи останнього з іменинами, поет просить вибачити йому, що не має часу поздоровити особисто. "Легче, — каже він, — верблюдові в ушко голки пролізти, ніж доброму художникові покинути свою майстерню серед білого дня" 1159

З коротенького листа до Кухаренка 1160 знати доволі цікаву експлуатацію імені поета і добрих відносин його з Кухаренком. Якийсь меткий пройдисвіт, прийшовши до Кухаренка, назвав себе Тарасовим братом Петром і випрохав запомоги 10 карб. Довідавшись про се, Тарас пише Кухаренкові: "Брата Петра у мене нема: Біг його знає, в ідкіль він узявся? Та дарма! Нехай собі здоровий буде, а ти і здоровий і багатий".

1157 Небіжчик Черненко був чоловік не вбогий, щирий українець, люди на гостинна і незвичайно добра

1158 Русск[ая] стар[ина]. — 1884. — [Кн. V]. — Т. 42. — С. 402.

1159 Лист Т. Г. Шевченка до Є. П. Ковалевського від 23 квіт. 1860 р. — Ред.

1160 Зоря. — 1894. — №5. — [С. 106. Лист від 17 січ. 1859 р.]

На громаду Тарас ходив пильно. Принаймні небіжчик Черненко не пригадав мені ніже єдиного випадку, щоб він не прийшов, скоро тільки недуга не приковувала його до своєї хати. На громаді він читав свої твори, співав і часом змагався з Костомаровим: змагались вони палко, гаряче, але ніколи не сварячись, і хоч би як довго і гаряче змагались /545/ вони, а з громади вертали такими ж приятелями щирими, якими й завжди були. Траплялося, що Костомарів брав іноді Тараса на жарти, але жартував ніжно, ласкаво, і Тарас ніколи на його не гнівався. Що історик наш глибоко шанував і ніжно любив поета, про те посвідчила нам, oprіч Черненка, і Василиха Білозерська. Костомарів, каже вона 1161, вельми любив Шевченка, в характерах їх було багацько однакового: живість, перейнятливість, великий талант, глибоке почуття поетичне, любов до всього прекрасного і огидливість до всякої фальші. Коли поет приходив до Білозерських, він часом співав, співав дуже гарно. Усе, що в бесіді говорив він, було передуманим і висловлював він талановито, гарно. Він добре знав твори Байрона і Шекспіра, студював їх пильно і часто говорив цитатами з них.

Приятелювання Шевченка з Костомаровим ще більш зміцнилося, коли навесні р. 1860 перебралася до Петербурга блага неня Миколи Івановича і Костомарів заквартировав недалеко від Академії художеств 1162. Щотижня у вівторок у Костомарова збиралися знайомі. Шевченко до свого останнього недугу завжди бував на тих вівторках, oprіч того, заходив до історика і в інші дні. Він познайомив нашого історика і з родиною гр. Толстих.

Освічена, гуманна і гостинна родина Толстих вельми сподобалася Костомарову, а Толстим не можна було не вподобати Шевченкового друга. Поет і історик стали звичайними гостями Толстих. Тут у Толстих вони стрічали Великдень р. 1860, останній на віку Шевченка. П'ючи каву, поет зняв з істориком якусь історичну бесіду, бесіда

перейшла на гарячу розмову, а потім і на палкі змагання. Тарас гаряче і завзято нападав на історика, а останній ласкаво жартовав. Змагалися вони до самого світу, а потім пішли на берег Неви любити з картини соняшного сходу. "Тут, — каже д. Юнге, — весело розмовляли, не маючи й на гадці, що вже ніколи більш не стрівати нам вкупі з Шевченком Великоднього свята" 1163.

1161 Русск[ая] стар[ина]. — 1887. — Кн. III. — С. 611.

1162 Ibidem. — 1880. — Кн. III. — С. 605.

1163 Вестник Европы. — 1883. — VIII. — С. 841.

V

Було вже говорено, що Шевченко, ще в дорозі з заслання, коли перебував в Нижньому Новгороді, взявся упорядковувати свої твори до друку. Прибувши до Петербурга, він про-/546/хав Каменецького взяти на себе клопіт в цензурі 1164. Але з того часу минуло півтора року, а "Кобзарь" не виходив на світ Божий. Дві причини шкодили тому: перш за все — цензура, а друге — брак коштів, потрібних на видання.

Книгар Кожанчиков хоча і не від того був, щоб видати Шевченкові твори, але за право видання "Кобзаря" давав авторові дуже невеликий гонорар 1165.

Шевченко тямив жмикрутство і не хотів підлягати йому. Від експлоатації Кожанчикова і взагалі книгарів він остерігав і Марковичку, пишучи до неї 25 мая р. 1859 1166: "Серденько! не посилайте нічого книгарям, доки вас лихо не прикрутило, бо вони не бачать, а носом чують наші злидні".

До всього того Кожанчиков мляво якось брався за справу видання "Кобзаря" і останнє своє слово про гонорар відкладав, доки не буде дозволу з цензури.

Добути дозвіл нелегко було.

Хоча цар Микола був вже в могилі, і царював його син, а проте видана р. 1847 заборона друкувати Шевченкові твори не була скасована 1167. З другого боку, хоча за нового царя повіяло ніби вільнішим вітром, і здавалося, починало дніти і займатися на світ, однак р. 1859 на пресу занесла руку реакція і досягла того, що задля нагляду над пресою організовано потайний комітет майже з самих ретроградів. Академік Нікітенко, що й сам належав до цензорів, каже 1168, що той комітет деморалізував молодіж ("развращал"). Цензурні утиски слова ставали все більшими, лютість потайного комітету доходила до того, що напр. цензора Ярославлева 1169 засудили за те, що він в "Русск[ому] слові" не заборонив такої фрази: "Гоголь был уважаем публикою до тех пор, пока не начал рабски воскурять фимиам царю земному и царю небесному" 1170.

1164 Кобзарь. — Т. III. — [Запис у щоденнику від 11 квіт. 1858 р.].

1165 Киев[ская] стар[ина]. — 1889. — Кн. 2. — С. 463.

1166 Правда. — 1875. — [№ 14]. — С. 574.

1167 Русск[ая] стар[ина]. — 1890. — Кн. II. — Дневник Никитенка за р. 1847. — С. 377.

1168 Дневник Никитенка за р. 185[9]. — Русская старина. — 1890. — Кн. X. — С. 137 — 186].

1169 Ярославцева П. К. — Ред.

1170 Русск[ая] стар[ина]. — 1890. — Кн. XII. — С. 606.

Тим-то петербурзькі цензори вагалися з творами Шевченка, найпаче з його "Гайдамаками", воловодили і не хотіли та й не могли самі по собі давати дозволу. Цілих шість тижнів Шевченко і його приятелі й знайомі ходили коло цен— /547/зорів, але не можна було їх ублагати, на перешкоді більш за все стояла заборона р. 1847. Нарешті стали на тому, щоб вдатися безпосередньо до міністра освіти, яко головного начальника цензури. Міністром на той час був українець Ковалевський, чоловік дійсно добре освічений і ліберальний: він знав Шевченка і шанував його і його музу, але ж не відважився дати дозвіл, не порадившись з шефом жандарів і написав до князя Василя Долгорукова. Шевченко і собі вдався до його з листом, в котрому писав: "Я притерпів кару єдине за мої рукописи, а щодо моїх друкованих творів, дак вони і під час моєї служби в солдатах ходили по руках і нишком букіністи (антикварі) продавали їх: а заборону на їх положено (р. 1847) так мовити, "зауряд", щоб збільшити мою кару. Вернувшись тепер до Академії художеств, я підлягаю натуральному побутку 1171 мого заслання, — убожеству, з якого моя праця, яко художника, не спроможна визволити мене. Просячи скасувати заборону моїх творів, я прошу тільки дозволу користуватися моїми літературними правами і на старості літ мати кусок хліба насущного від праці молодих моїх літ". Князь Долгорукий звелів зібрати справи про Шевченкові друковані твори: але його підручні не спішилися з сією справою і міністр Ковалевський мусив вдруге написати до шефа жандарів 16 січня: тоді тільки останній відповів, що принципіально він нічого не має проти дозволу Шевченкові друкувати його твори, але радить міністрові, щоб він дав приватно Шевченкові твори на цензуру спершу "члену Главного Управления цензури" Тройницькому. Сей цензор, перечитавши "Кобзаря", висловив, що віршів "Думи мої, думи" ліпше не дозволяти: бо хоча в них нема нічого "предосудительного", але загальна ідея їх ворожа "слиянию Малороссии с Великороссиею". Після цензури Тройницького шеф жандарів дав свою згоду, але з умовою, щоб "Кобзаря" ще раз переглядала цензура. Тоді "Кобзарь" пішов на розгляд до цензора Бекетова, котрий глянув на його вельми суворо і замазував 1172 такі вірші, в яких не було нічого нецензурного. Нарешті, дозвіл "28 ноября 1859" вийшов з-під пера цензора Бекетова.

1171 Набутку. — Ред.

1172 Русская мысль. — 1898. — Кн. VI. — С. 196 — 200.

Щоб зручніш було читачеві уявити собі думку цензора Бекетова про те, що можна друкувати, а чого ні, наведу ті вірші, тільки з "Катерини", яких Бекетов не дозволив на— /548/друкувати. В розділі III після вірша "Поки сльози ллються":

Отаке то лихо! бачите, дівчата:

Жартуючи кинув Катрусю москаль,

Недоля не бачить, з ким їй жартовати,

А люде хоч бачать, та людям не жаль:

"Нехай, — кажуть, — гине ледача дитина,

Коли не зуміла себе шанувать".

Шануйтеся ж, любі, в недобру годину
Щоб не довелося москаля шукать.
Далі тамечки ж після вірша "Що мені робить" не дозволено надрукувати:
Сирота собака має свою долю...
Має добре слово в світі сирота:
Його б'ють і лають, закують в неволю,
Та ніхто про матір на сміх не пита.
А йвася питають, заранне питають,
Не дадуть до мови дитині дожить...
На кого собаки на вулиці лають?
Хто голий, голодний під тиним сидить?
Хто лобуря водить...? Чорняві байстрята...
Одна його доля: чорні бровенята,
Та й тих люде заздрі не дають носити.
Третій недозвіл — се початок IV розділу:
Попід горою яром, долом,
Мов ті діти високочолі,
Дуби в Гетьманщині стоять:
У яру гребля, верби в ряд,
Ставок під кригою в неволі,
І ополонка — воду брать...
Мов покотило червоніє,
Крізь хмару, — сонце занялось,
Надувся вітер, як повіє, —
Нема нічого!.. скрізь біліє...
Та тільки лісом загуло 1173.

1173 Кобзарь. — 1885. — Т. II. — С. 520 — [52]1. Не тямлю, чому досі оцих заборон не заведено до "Кобзарів", виданих після р. 1885. Тим часом опріч своєї краси, наведені вірші мають велику вагу в поемі і з іншого боку.

Визволивши "Кобзаря", хоча й вельми покаліченого, з цензурної неволі, треба було поміркувати про кошти на видання.

В гурті Тарасових приятелів було немало українських /549/ богатирів-дуків, от як, напр., Галаган, Тарновський, Сошальський і ін. — таких, що спроможні були на видання "Кобзаря" вийняти кошти з власної кишені так, що кишеня з того не послабшала б і навіть не почула б того. І кожен з них, вдаючи з себе патріота українського, тим самим реально довів би і свій патріотизм і своє пошанування до Кобзаря-генія і до рідного слова. Потребу видання "Кобзаря" всі вони добачали, а проте ні в кого не простяглася рука дати потрібні кошти. Коли б не трапилося щасливої нагоди і заповоги Платона Семеренка, так річ певна — видання "Кобзаря" не минуло б жмикрутських рук столичних книгарів. Коли Шевченко в липні р. 1859 гостював на Україні і був у Платона Семеренка, так останній обіцяв, коли тільки цензура дасть

дозвіл, що кошти на "Кобзаря" будуть.

Пам'ятаючи про сю обіцянку, Шевченко, прийнявши дозвіл цензурний, написав до Олексія Хропаля (управителя Семеренкових дібр в Городищі): "Сьогодні, — писав він, — цензура випустила з своїх пазурів мої безталанні думи, та так, проклята, обчистила, що я ледві пізнав свої діточки. А "издатель" — кацапська душа — половини не дасть того, що я прошу і що мені притьмом треба. З таким моїм лихом я оце до вас з Платоном Федоровичем: вишліть мені 1100 карбованців, а я вам з великою подякою пришлю к новому року екземплярів книги на таку суму, або через рік гроші з невеликим процентом" 1174.

Семеренко не гаючись 11 грудня післав в Москву до свого комісіонера Пурлевського переслати Шевченкові потрібні йому гроші і того ж дня, повідомляючи про се автора "Кобзаря", додає: "Усі ми часто згадуємо про вас. Ми з вами мало знайомі. Де про що бажав побалакати з вами, та не трапилося зручної нагоди. Ви своїми оповіданнями поетичними так бадьорили мій дух, що я про все забув. Дасть Біг, побачимося і побалакаємо по правді. Адже ви за правду не гніватиметеся? На перший раз скажіть мені по правді: з якої причини до мене ви написали листа одною мовою (російською), а до Олексія Івановича Хропаля другою? (українською). Коли таке нелітературне листування, як моє, не втомить вас, так прошу вас і до мене коли-небудь написати" 1175.

1174 Киевская старина. — 1889. — Кн. II. Лист до О. І. Хропаля від 29 листоп. 1859 р.

1175 Ibidem. /550/

Жодного сліду нема, щоб відповісти запевне: чи після наведеного листа переписувалися Шевченко й Семеренко, чи ні? Тільки з Тарасового листа 12 січня до Варфоломея знати, що поет писав про щось до Семеренка, мабуть, прохав взяти до себе на службу Варфоломея, але лист сей до нас не дійшов.

Коли, нарешті, вийшов "Кобзарь", Шевченко послав його до знайомих з власноручними написами. Пославши кілька примірників до Варфоломея, він писав до його, щоб, прийнявши посилку, одвіз примірники "Кобзаря" в Городище до Семеренка і до Хропаля.

Побачивши, що на "Кобзарі" — "коштом Платона Семеренка", останній, як переказує д. Чалий 1176, вельми ремствував на Тараса, бо, даючи гроші на видання, він не бажав, "щоб відала лівша про те, що діє правша", і після того Семеренко вже не схотів відповідати Тарасові.

І Варфоломей 1177 свідчить, що справді Семеренко за те гнівався. Тарас же, довідавшись про його гнів, писав: "Нехай собі сердиться, коли у його така сердита натура".

Дійсно Платон Семеренко був чоловік стільки ж добрий, скільки скромний і ворог всякої реклами, але, кажучи правду, за "рекламу" на "Кобзарі" не слід було йому гніватися на Тараса. Коли хто й винен тут, так хіба ті люди, що, знаючи Семеренкову вдачу, не остерегли Шевченка, щоб на "Кобзарю" не оголошував ймення видавника.

З листів, що приходили до Шевченка з подякою за "Кобзаря", варто де про які згадати нам.

Старий приятель Тарасів доктор Козачковський гаряче дякує за "Кобзаря", як за дарунок дорогий своєю вартістю абсолютною. Навпаки, другий старий приятель Максимович дуже якось холодно висловлює свою подяку, а дука великорос Катенін писав: "Спасибіг, що не забули і про мене. Живіть многі та многі літа і своїми творами поетичними, повними живої краси, драматизму та свідомості гідності чоловіка, будіть простовання до Правди і Добра" 1178.

1176 Чалий, с. 175.

1177 Правда. — 1875. — [п. 24]. — С. 967. [Листи до Т. Г. Шевченка. — С. 180].

1178 Чалий, с. 175 — 177. [Листи до Т. Г. Шевченка. — С. 178 — 179. 187 — 189].
/551/

VI

Справа скасування кріпацтва, що цілий вік гризла серце Шевченка, йшла дляво, і длявість та тепер повинна була ще більш турбувати йому душу. В Петербурзі тоді саме земляк наш і добрий знайомий Тарасів — полтавець-дідиц Олександр Оболонський видавав симпатичний вісник "Народное чтение", де було друковано кілька поезій нашого кобзаря. Вже ж річ певна, що, провідуючи Оболонського, Шевченко не один раз виливав перед ним своє тяжке вболівання про долю рідних братів і сестер. Отут не раз здіймали бесіду про те: яким його робом прискорити визволення з кріпацтва поетових братів і сестер? Приміркували перш за все в журналі Оболонського надрукувати коротеньку автобіографію Шевченка. Останні слова тієї автобіографії, надрукованої в книжці за лютий р. 1860, наче той голосний дзвін ударили на гвалт про долю крепаків Шевченків. "Моє минуле тим більш жахливе, — писав в автобіографії поет, — що мої рідні брати і сестри і досі ще крепаки!.. Так! вони і досі крепаки..."

Але яких же заходів ужити далі, коли оці трагічні слова згвалтовали ворогів кріпацтва? Годі було сподіватися, щоб вони дійшли самі собою до ушей дуки поляка Фльорковського, володаря Кирилівки і Шевченків. Річ певна, що Фльорковський журналів російських, та ще й таких, як "Народное чтение", не читав.

Приміркували вплинути на Фльорковського через комітет "Общества (товариства) для пособия (запомогі) литераторам и ученым". Тургенєв, тоді вже особисто знайомий з Шевченком, був членом в Комітеті і взявся внести туди подання про визволення Шевченків з крепацтва.

Комітет на засіданні 21 березіля прирадив вдатися до Фльорковського і прохати, щоб він випустив з кріпацтва Шевченкових родичів ради пошанування літературних заслуг Тараса і взагалі літератури 1179.

1179 Киев[ская] стар[ина]. — 1890. — Кн. II. — С. 335.

"Високоповажний і люблений товариш наш Тарас Григорович Шевченко, відомий на цілу Росію поет, — писав Комітет до Фльорковського, — між крепаками вашими має в селі Кирилівці двох рідних братів Микиту і Єсипа і сестру Ірину. Він дуже бажає, щоб вони стали вольними і тужить в розпуці за ними. Не відмовте, шан[овний] добродію!

вволити палке бажання Тараса Григоровича і випустить на волю /552/ його братів і сестру. Хоча він і відає, що небавом крпацтво буде скасоване, але він так тужить за братом і сестрою, що ладен викупити їх, коли ви забажаєте викупу, аби тільки швидше вони були укупі з ним". Комітет прохав назначити і ціну викупу, коли вже не можна без його.

Ще перед тим Тарас писав до Варфоломея, щоб швидше написав до його, "як зовуть жаботинського і кирилівського пана і що воно таке? І як зовуть синів брата Микити і брата Йосипа і сестри Ярини?" Варфоломеева відповідь чомусь загаялася, і Тарас через день після згаданої вгорі приради Комітету знов нагадує Варфоломееві і додає: "Робота моя коло їх волі (братів і сестер) аж шкварчить, а ти мовчиш 1180. Як будуть питати брата Йосипа, на чийому ґрунті він живе? — нехай каже: на своїм. За ґрунти положено якусь плату, то сестрі Катерині доведеться потім платити, а Йосипові тепер без плати віддадуть". За кілька день після сього Тарас листом 28 березіля просить Варфоломея поїхати в Кирилівку і сказати братам і сестрі Ірині, "щоб вони не квапилися на волю без ґрунтів та без поля, нехай лучче підождуть" 1181.

Така порада була саме на часі і якраз добре остерегла Шевченків. Фльорковський, одержавши лист від Комітету, приміркував собі разом догодити Богу і мамоні: він тямив, що визволення крпаків річ неминуча, певно, що до його дійшли і звістки, що цар стоїть за те, щоб, визволяючи крпаків, наділити їх землею. Фльорковський, перш ніж відповідати Комітету, казав Шевченковим братам хоч зараз виходити на волю, але без землі, і зараз же перенестися куди-небудь з Кирилівки. Мабуть, звістка про се дійшла до Тараса, бо в листі 22 квітня він просить Варфоломея сказати Микиті, аби спитав у Фльорковського, що він положить за ґрунти і за десятину поля? Фльорковський відповів, що, випускаючи Шевченків на волю, він ні за які гроші не дасть їм землі, а Шевченки, маючи вже попереду братову пораду, не квапилися на волю без землі.

Фльорковський не хапався відповідати Комітету і ледві 19 мая висловив свою відповідь 1182, що він ладен хоч зараз випустити Шевченків на волю, а 16 червня подав другу відповідь, що Шевченки не хочуть іти на волю без землі.

1180 Ibidem. — С. 930.

1181 Ibidem. — С. 966.

1182 Киев[ская] стар[ина]. — 1890. — Кн. II. — С. 335.

Тим часом Комітет, не маючи довгий час відповіді Фльор-/553/ковського і довідавшись, що з Петербурга їде на Україну, саме в ту країну, де жив Фльорковський, молодий українець Микола Новицький 1183, прохав його побачитися з Фльорковським і спитати у його: чи гадає він вволити волю Комітету і випустити Шевченків на волю? Коли бажає, так чи за гроші, чи без плати, чи з землею і т. д.? 1184.

Припоруку д. Новицькому Комітет висловив 16 мая в листі голови товариства — Юрія Ковалевського.

Д. Новицький гадав небавом рушити з столиці, але з причини, яка від його не залежала, виїхав тільки на початку червня. Перед виїздом він доволі часто бачився з

Тарасом. Про що б тоді не заходила бесіда у них, Тарас насамкінець зводив її на своїх братів і сестер і, стискаючи Новицькому руки, говорив: "Голубчику! попильнуй, поклопочи за отих безталанних" 1185.

В переддень свого виїзду з столиці д. Новицький зайшов до Шевченка попрощатися. Увесь час, доки Новицький сидів у Тараса, поет був якийсь збентежений та такий експансивний і говіркий, яким доти Новицькому ніколи не доводилося його бачити, показував йому свої малюнки, водив його по залах академії, спиняючись перед видатнішими картинами. Найдовше стояли вони перед Творами Іванова — "Явлення Христа народу", та Брюллова "Осада (облога) Пскова". Художник хвалив подробиці картини Іванова, але суцільність її не вдовольняла його. Більш хвалив "Осаду Пскова", згадував творця її свого учителя-друга і, вказуючи на сцену, де москалі і поляки, знявши вгору коругви та святі хрести, йдуть одні проти одних на смертельний бій, Тарас мовив: "Глянь! во ім'я і на славу Христа люде йдуть вбивати один одного! Острах і жах бере, коли згадаєш, скільки людської крові та сліз пролито іменем Христа!.. Боже ти мій, Боже!" Сидячи потім у своїй тісній кватері-келії, Тарас читав своєму гостеві свої твори, інші з них були написані на стіні. "Се так собі, — говорив він, — сижу, малюю, а прийде що в голову, я його й напишу на стіні".

Прощаючись (то було останнє прощання!), Шевченко ще раз прохав поклопотати за братів і сестер, найпаче за Ярину: "Ох! Ярино, Ярино!" — промовив він, упав на вбогу канапку і заривав істерично, наче та дитина.

1183 Нині генерал і командир корпусу.

1184 Киев[ская] стар[ина]. — 1889. — Кн. II. — С. 337.

1185 Ibidem. — 1889. — Кн. III. — С. 731. /554/

Новицький, приїхавши на Україну, перш за все, як і радив йому Тарас, побачився з його братами і з Варфоломеем, а тоді вже й з Фльорковським.

Фльорковський згодився, випускаючи Шевченків на волю, дати їм за гроші і ґрунти, але ні за що не хотів наділити їм поля, говорячи, що сього не можна йому зробити, аби не спокушати інших селян. "О! та й бестія ж оцей Фльорковський, — писав Новицький до Шевченка, — ще й яка бестія! Наймодніша! Не скажу, що він заправить за ґрунти, каже: про се треба поміркувати" 1186.

Небавом після того Фльорковський впевнив Шевченкових братів прийняти волю без ґрунтів і без землі і 10 липня склав з ними умову, беручи на себе виплату 900 карб. довгу в банк, що позичав задля себе 1187. Про такий визвіл він повідомив Комітет і Тараса. Тарас з ввічливості подякував йому, але дійсно на таку волю обурився і написав до Варфоломея: "Микиті скажи, як побачиш його, що він дурний, ні з ким не порадившись, зробив чортзна-що! Порадь їм, щоб вони швидше записалися в міщане: один в Звенигородці, другий в Черкасах, а Ярина в Каневі. Мені тут так радять. Не знаю, як ти порадиш".

Таким чином брати і сестра Тарасова з дітьми добули собі визвол з крпацтва за кілька місяців до скасування його, але жодної користі їм з того не було і була б ще велика шкода, коли б вони були не схаменулися і коли б був дідич Фльорковський сам

себе не перемудрив. Аж до березіля р. 1861 він не видавав Шевченкам на руки відпускного акту: а коли з початку березіля оголошено було скасування крѣпацтва, так Шевченки схаменулися і відцуралися і акту, і волі без землі: "Нащо нам тепер панська воля, — казали вони, — коли люде діждалися волі царської з землею, а пан дає волю та вимагає кидати батьківщину, та ще й з рідного села каже тікати..."

Фльорковський дійсне дав їм волю з умовою, щоб вони вибралися з Кирилівки, і тепер не звертав жодної уваги на їх неохоту кидати батьківщину і притьмом вимагав, щоб вони покинули Кирилівку і виписалися звідтіль. Коли прийшов час заводити уставні грамоти, Фльорковський написав, що Шевченки виписалися з Кирилівської громади, а ґрунти і землі, що припадали на них, показав вакансовими.

1186 Чалий, с. 174.

1187 За ту позичку були в заставі банку усі крѣпаки Фльорковського. Банк давав позичку не під землю, а під "душі". По рахунку на душі Шевченкових родичів припадало позички 900 карб. /555/

Адміністрація затвердила була таку грамоту, хоча Шевченки змагалися і жили в Кирилівці на батьківських ґрунтах.

Річ певна, що Фльорковський випер би був Шевченків з ґрунтів і з Кирилівки, коли б не трапилася була польська революція р. 1863. Вона між іншими викликала урядовий наказ перевірити уставні грамоти. Селянська адміністрація (мирові посередники й інші урядники) з поляків була перемінена новими людьми, переважно українцями, а між ними були люди, що взагалі сприяли інтересам визволених крѣпаків. Перевірювати кирилівську грамоту довелось Лашкевичові. Отоді й полагодили ту шкоду, яку хотів був заподіяти Шевченкам Фльорковський. Шевченки лишилися в громаді кирилівських селян, при батьківських ґрунтах і з наділом поля 1188.

1188 Киев[ская] стар[ина]. — 1889. — Кн. IV. — С. 190 — 193.

VII

На літо р. 1860 трохи що не всі знайомі, а найпаче близькі приятелі Тарасові пороз'їздилися з Петербурга: хто на села, хто на "дачі".

Граф Толстой з родиною виїхав на дачу до Выборга (в Фінляндії): звідтіль хоч і вернулися вони 15 липня, але зараз же рушили за границю. Костомаров спершу поїхав з Толстими, потім їздив в Новгород, в Москву і вернувся вже восени 1189. Білозерський виїздив в Костромську губ[ернію] до жінчиної рідні 1190. Раніш за всіх рушив з Петербурга Куліш, він простував через Полтаву. Тут 9 мая полтавська громада справила йому в вокзалі міського саду бучний обід. На той обід зібралось чоловіка з 200, були тут і селяне-крѣпаки, і дідичі-дуки, і шевці, і кравці, і генерали, і письменники; були жиди і репрезентанти усіх слов'янських національностей. Звісно, переважала національність українська і панувала її мова. За обідом були бесіди на всіх слов'янських мовах. Хоча обід був на шанобу Кулішеві, але властиво панувало в промовах імення автора "Кобзаря", а в тоаствах бажання розцвіту української ідеї народно-національної.

1189 Литературное наследие... — С. 116 — 118.

1190 Правда. — 1888. — [№ 12]. — С. 215. [Лист М. Костомарова до Т. Г. Шевченка від 2 серп. 1859 р.].

Довіку не забути мені одного тоасту, що зняв вислужений жандар Біловодський. За кілька хвилин перед /556/ тим, як сідали до столу, до мене та до Трунова Василя, яко до розпорядників того обіду, підійшов з публіки (обід був прилюдний) не відомий мені мужчина і став прохати прийняти його до обіду. Я відповів, що взагалі страшенна тіснота, місця цілком бракує і я через те мусив відмовити вже більш ніж 20 чоловікам. "Вже як собі хоче, — відповів він, — возьміть з мене хоч вдесятеро (підписна ціна була 3 карб. з чоловіка), а пустіть хоч постоять біля столу, бо я той жандар, що р. 1847 відвозив Куліша в Тулу". Порадившись зі своїми товаришами Дмитром Пильчиковим та Василем Труновим, я згодився. Незнайомий гість саяк-так примостився на кінці столу, на самому розі проти Куліша. І от, після десятої чергової промови, він встав, просив слова без черги і в короткій, але енергичній промові, повітав Куліша яко "старого знайомого". Пам'ятаю, наче оце зараз, здивовану твар Куліша: знати було, що він силкується пригадати собі, де він бачив сього оратора. Але останній поспішив повідати, хто він, як і відколи знає Куліша і підніс такий тоаст: "З уст вислуженого жандаря прийміть, люде добрі, щире бажання, щоб ширилася, зміцнялася і пишалася по нашій рідній Україні та ідея українська, за яку я відвозив Куліша на заслання в Тулу".

Трудно уявити собі той ентузіазм і захват, яким перейнялася уся громада, і та, що була за столом, і та, що стояла навкруги залу під вікнами...

Взагалі, той час був часом, коли придавлений людський дух, вирвавшись хоч трохи на волю, знявся до такої вишини, до якої після того він не знімався вже в Полтаві.

Куліш, пишучи до Шевченка про той обід, зовсім правдиво говорив, що "скільки не було на тому бенкеті промов поважних, то, знайте, ваше славне і шановне ім'я споминали так, як рідна сім'я споминає про свого батька, що живе десь далеко на чужині. Пили не раз вам на здоров'я і просили мене вблагати вас, щоб ви хоч на ту весну пошановали Полтаву, явивши їй свою кохану і шановну персону. Запевняю вас, що ніде в світі таких щирих і прихильних до себе дітей не знайдете, як у тій Полтаві. Тут-бо не то пани і паненята, але всяка душа письменна і щира з вашим "Кобзарем", наче з яким скарбом дорогим, носить, та хутко їм і книжки не треба буде, бо повітверджують усі ваші стихи на пам'ять, і тривайте, чи не по "Кобзарю" вони й Богу моляться" 1191.

1191 Чалий, с. 179. [Листи до Т. Г. Шевченка. — С. 183.]. /557/

З Тарасового листа до Варфоломея, писаного 25 серпня, знати, що Куліш з Полтави їздив у Корсунь. Варфоломей радився з ним про свою думку взятися до крамарства. Річ очевидна, що в сій справі він рахував більш за все на Тарасову заемогу і гадав крамарство своє розпочати книжками. "Бачу, відповів йому Тарас 1192, що ти з Кулішем аж надто розфантазіровалися. Книгар Кожанчиков сказав мені сьогодні от що (а він се діло добре знає), що "на 3000 готівки і 3000 кредиту в книжній торгівлі можна получить 10% з великим трудом. Мені й самому не подобається твоє сіпачество, та нема де дітись. Бумага (папір) і чай — се інше діло. Напиши мені гарненько, чи багато

тобі треба кредиту на се діло?"

Таким ото чином, коли нарешті виїхали з Петербурга Макаров, а потім і Новицький, Тарас лишився майже самотнім.

Немов наумисне се сталося тоді саме, коли він запевнився, що з сватання його до Харитини нічого не буде, коли, значить, душа його поїнялася хмарою нудьги і коли саме, більш ніж коли-будь, треба було йому дружньої поради і розваги.

"Його, — каже Костомаров, — перейняла душогубна туга, яку сплodiла самотність і ненормальне становище на вишині слави після 10-літнього заслання, що розлучило його з освіченим миром" 1193.

Натурально, що туга та і гнала Тараса, може, несвідомо задля його самого, куди-небудь до людей, де б почути хоч рідне слово.

Недалеко біля Петербурга є село Стрільня, куди виїзять літовати чимало людей з столиці: на літо р. 1860 туди перебралась жінка Куліша і сестра її Надежда Забілиха з родиною. Ще навесні того року Тарасова землячка і знайома дідичка Карташевська, виїздячи за границю, упрохала Надежду Михайловну взяти на літо до себе слугу її, покоївку Ликерію Полусмаківну, крепачку брата Карташевської, дідича Олександра 1194 Макарова.

1192 Основа. — 1862. — Кн. VI. — С 22.

1193 Русск[ая] стар[ина]. — 1885. — Кн. VI. — С. 626.

1194 Ликерія була кріпачкою Миколи Яковича Макарова. — Ред.

Ликерія була українка з Ніжинського повіту. Дівчина молода, літ під 20, сирота. Середнього зросту, кароока, кругловида, рот маленький, уста пишні, коралеві, коса густа, темно-русява, плечі широкі, круглі, постать гарна, /558/ стан гнучкий, тонкий. Такою малює її дочка Забілихи Наталка-Полтавка 1195, що, треба додати, не виявляє до Ликерії симпатії. Тургенєв 1196 каже, що Ликерія була "свіжа, молода, трошки необтесана, не вельми гарна, але по-своєму приваблива з прегарною білявою косою і з якоюсь не то гордовитою, не то спокійною постаттю фігурою, властивою її національності" 1197. На смак Тургенєва щодо жіночої краси і взагалі на його смак художницький можна сміливо покладатися. Глянувши на портрет Ликерії, перечитавши те, що я виписав угорі, не можна не признати, що Ликерія була доволі гарна і краса її була та саме, що підходила до смаку Шевченкові. До сього треба сказати, що родина Карташевських тішилася з Ликерією вроді і не жалковала коштів на дороге і зграбне національне убрання Ликерії 1198. Щодо патрета духово-морального, так Наталка-Полтавка каже, що вона була розумна (трошки вміла читати), хитра, лінива, нечепурна, завжди б ходила невмивана, з брудною шиєю і нечесаними косами, любила красуватися, маніритися, лицятися і "заводила любовні інтриги з лакеями сусід" 1199.

Не все в оцьому портреті здається мені певним: можна б до його додати ще дещо з невеличкої замітки Лободихи 1200, що писала під прибраною назвою Крапивини 1201, але ж замітку Лободишину я мушу цілком знехтувати і зауважити на неї тільки з недоброго проти Ликерії боку. Мене дивом дивує та відвага, з якою Лободиха

надрукувала ту замітку! Замітку занадто образливу задля гідності Ликерії, яко жінчини, а для самої Лободихи яко письменки. На превеликий жаль, Лободишина замітка хоч і занадто б'є в очі своєю вигадливістю, а проте д. Чалий без всякої критики завів її до своєї книжки 1202.

1195 Зоря. — 1892. — № 5. [Наталка-Полтавка (Н. Кибальчич). Споминки про Т. Шевченка].

1196 Кобзарь. — 1876. [Т. I]. — С. VI.

1197 Пчела. — 1878. — № 5.

1198 Пчела. — 1878. — № 2. — С. 31.

1199 Зоря. — 1892. — № 5. — С. 83.

1200 Пчела. — 1878. — № 5.

1201 Крапивіної. — Ред.

1202 Свод, — С. 171.

Тим часом коли хоч трохи прирівняти Лободишину замітку до споминок її, надрукованих у "Пчелі" р. 1875, якими д. Чалий доволі користувався, зараз кинеться в очі, що Лободиха надрукувала такі вигадки про Ликерію, яких вона не чула і не /559/ могла ні сестра її, ні тим паче сама вона, чути з уст Шевченка.

Треба сказати, що епізод з Ликерією трапився у Шевченка в другій половині р. 1860, себто рік після того, як Тарас кватерував у Києві у Лободишиної сестри!.. Після цього епізоду Тарас з Петербурга не виїздив, так само, як Стефанія Матвіївна Лободиха до весни р. 1862 не виїздила нікуди з Полтави. Принаймні я, близько приятелюючи з її чоловіком Віктором Лободою, заходив до них кілька разів на щотижня і не пригадую ніже єдиного разу, щоб за увесь час, починаючи з року 1859, до переїзду Лободи р. 1862 в Смоленськ, я не заставав її в господі!

А коли Шевченко р. 1859 і не відав, що є на світі Ликерія Полусмаківна, то яким же чином можна пойняти віри, що в першій половині серпня р. 1859 він розповідав Лободишиній сестрі у Києві, що він "як чорт в суху вербу був закоханий в ту каторжну дівчину луцьку"? 1203

Таким чином, усе, що написала Лободиха про Ликерію, треба цілком знехтувати яко добуток власної фантазії Лободишиної.

В духово-моральному патреті Ликерії, списаному Наталкою-Полтавкою, я не йму віри ні в одну з ознак нечепурності. Ми знаємо, що Шевченко був чистюк: "нечепурна жінка, казав він, і циганові не годиться". А вже ж і він і Тургенев помітили б, коли б Ликерія ходила такою неохайною невмиванкою з брудною шиєю. Нарешті, як погодила б і Карташевська красу і дороге убрання Ликерії з таким неохайним брудом?

Що до "лицяння і любовних інтриг з лакеями", то нехай вони й були, бо й Кулішиха в листі до Макарова каже, що Ликерія вітрогонна, але ж се був зовсім натуральний добуток впливу столичної "цивілізації" на темну людину молоду, свідому своєї вродливості й вивезену з села на розпуття столичної деморалізації. Коли Ликерія своїм поведженням не відповідала нашим моральним змаганням, так винувата тому не вона, а ті, хто, любуючи з краси такої покоївки, не жалковали грошей на убрання її, та не

дбали, не пильнували про її освіту і виховання моральне. Ликерія була тим, чим була і більшість, коли не всі, крещачки-покоївки, відірвані від родини, завезені на чужину і тут пущені в деморалізований натовп без освіти, без доброго догляду, без певного виховання!

1203 Пчела. — 1878. — № 5. /560/

Взагалі, щодо споминок Наталки-Полтавки мушу я поводитися скептично і брати з них тільки те, що не стоїть суперечно з фактами певними. На се маю такі причини: під час епізоду, про який зараз буде річ, Наталка-Полтавка була вельми малою, на п'ятій весні свого віку, і хоч би яка добра не була у неї пам'ять, то се ваги не має. В даному разі важні спостереження над душевними пружинами і Ликерії, і Шевченка, а сього жодна 4-літня дитина спостерігати і спостерегти не вдатна і не зможе. Більшість своїх споминок Наталка-Полтавка (пані Кибальчич) списала з уст своєї матері, людини геть вже пристаркуватої, людини такого віку, коли пам'ять часом вже не слухається. Тому-то в Наталчиних споминках стрічаємо таке, чого не було і не могло бути. Наприклад, вона каже, що Ликерію Шевченко возив до графині Толстої, що Толстая привітала її дуже приязно і т. д. 1204. Отже, дійсно нічого сього не було та й не могло бути, бо родина Толстих, вернувшись з Виборгу в липні, зараз виїхала за границю 1205, звідкіль вернулася до Петербурга вже тоді, коли Шевченка не було на світі 1206.

Так от сю Ликерію, коли вона літовала в Стрільні "на дачі", зустрів і познайомився з нею Шевченко.

1204 Зоря. — 1892. — № 5. — [С. 84].

1205 Лит[ературное] наслед[ие], с. 117.

1206 В[естник] Европ[ы]. — 1883. — Кн. VIII. — С. 842.

VIII

Знайомість Шевченка з Ликерією трапилася саме в недобру задля поета годину, коли саме він був всіма сторонами охмарений, зажурений лихими матеріальними і моральними обставинами. Нудьга, самотність, свідомість свого тяжкого розбитого життя і свідомість недугу свого, свідомість, що до його прийшла вже невідкараскана гостя старість, свідомість, що

Минули літа молодії,

Холодним вітром од надії

Уже повіяло... Зима...

Сиди один в холодній хаті...

Нема з ким тихо розмовляти,

Ані порадитись... Нема!

Анікогісенько нема... 1207.

1207 Вірш написано 18 жовт. 1860 р. — після розриву з Ликерією. — Ред. /561/

Нарешті, свідомість, глибока і правдива свідомість, що поетові "нема з ким сісти хліба з'їсти". Сума сього всього становить такий тяжкий обух, що одним ментом приголомшує чоловіка. І під таку невимовно скорботну пору у чоловіка часто одна хвилина — рішає все!

В таку саме хвилину Шевченко стрічає молоду вродливу дівчину, саме йому під смак: сироту, крепачку, "сестру по плоті і крові", стрічає її на тому розпутті, що таких, як вона, дуже легко приводить в ту безодню, з якої виходу довіку вже нема!.. Один мент — і перейнятлива душа поета стає на тому, щоб побратися з Ликерією: звернути її з розпуття на добрий шлях і таким чином придбати їй собі такого друга, з яким "хоч і як-небудь на сім світі, а все-таки б якось жилось" 1208. Спекатися "клятої самотності", оженившись "хоча б на чортовій сестрі": оце стало заданням душі, що була майже цілком повита недугом самотності, недугом розпуки.

Переїнявшись таким бажанням, годі вже було Тарасові спостерігати духово-моральний образ Ликерії, годі йому було аналізувати її і себе самого! В таких випадках розум спить, а чоловік слухається тільки голосу свого серця, певніше — своїх нервів. І от в липні 27 1209 Тарас сватається до Ликерії. Ликерія згоджується стати з ним у парі.

Переговоривши з Ликерією (се було на дачі у Стрільні), Тарас зараз же оповів Забілісі, що "кохає" Ликерію і хоче одружитися з нею 1210. Забіліха, почувши від Тараса таку новину, так зумилася, що "їй здавалося, наче стеля упала їй на голову і придавила її"; вона навіть і образилася "і, не тямлячись від горя і здивування, скрикнула: "Боже мій! Що ви задумали, Тарасе Григоровичу! Хіба ви не знаєте, що то таке Ликерія"! Та й заходилася розповідати усе, що знала недоброго про Ликерію, вмовляючи його покинути свій чудний замір".

1208 Кобзарь. — 1876. — Т. I. — С. 366.

1209 Чалий, с. 165.

1210 Зоря. — 1892. — № 5. — [С. 83].

Здивування таке я цілком розумію, але цілком не тямлю, за що вона образилася...? Не згадуватиму, чи вона не спроможна була, чи не хотіла зазирнути на дно Тарасового серця та подивитися, що там тоді діялось? Вона б спостерегла, що замір Тарасів побратися з Ликерією з його погляду був зовсім не чудний. Коли вже ж добре знати було, що Ликерія зовсім не відповідає Тарасові і не може вона стати /562/ йому тією дружиною, якої він жадає і якої йому треба, так годилося б ужити найделікатніших і гуманніших заходів, щоб відвернути поета від його заміру, але зробити се так, щоб поетові нігде не защеміло, щоб він, і сам того не помічаючи, впевнився, що Ликерія йому не до пари, і вже щонайперше — не вимовити проти Ликерії ніже єдиного ганебного слова. Останнього вимагала проста людська ввічливість. А Забіліха, не вважаючи на се, і досягла добутоків саме супротивних тому, чого бажала досягти.

Поради її Тарас, натурально, не послухався: ганьба Ликерії, людини, вибраної їм собі на дружину, натурально, викликала у його гнів, і він відповів:

"Хоч би і батько мій рідний устав з домовини, то я і його б не послухав".

В тій пораді, підбитій ганебними оповіданнями про Ликерію, Шевченко зовсім справедливо добачив "панський гонор, що не дав глянути на бідну крепачку, як на таку ж людину, якою єсть і вона сама, гордовита пані" 1211.

Звістки, подані Наталкою-Полтавкою, трохи суперечать звісткам, переказаним дядиною її Кулішихою в листі до Ликеріїногo діди́ча, до Олександра 1212 Макарова, що

перебував тоді за границею. Кулішиха писала під свіжим впливом несподіванки, хоча і вона чимало була обурена проти Ликерії, але лист її, писаний саме під час події, здається мені геть більш правдивим, ніж Наталчині споминки, написані 32 роки після тієї події, та ще і з чужих слів.

27 липня, саме на Кулішеві іменини, Шевченко обідав у Кулішихи. По обіді, вийшовши в садок, Тарас мовив до останньої: "Я приїхав до вас, щоб Ликерію посватати. Порадьте мені, у мене тут нікого нема". "Ви й виобразити собі не можете, — писала Кулішиха 1213, — як я зумилася не тому, що він хоче одружитися з покоївкою, а тому, що він вибрав собі Ликерію! Що йому казати, відаючи потроху недобрі Ликеріїні вади, які чи неволя крепацька прищепила до неї, чи вона вже й на світ родилася такою попсованою. Я вважала потрібним висловити Тарасові щиро, щоб потім не докоряти самій собі за нещирість. Я висловила йому і добре, і лихе. Останнього було більш. Він питає: чи не прибільшую я?

1211 Зоря, Ibidem.[— С. 83].

1212 Миколи. — Ред.

1213 Чалий, с. 165.

Ні, кажу: я не розсерджусь, коли ви не піймете мені віри. Я мало знаю Ликерію, а ви перевірте мої спостереження, /563/ розпитайтеся у тих, що більш за мене знають Ликерію. Він подякував мені, і, здається, добре зрозумів, що я говорила щиро". Далі читаємо: "Ах як холодно Ликерія взяла те сватання, хоч за годину вже всі в дворі відали про се! Яка вона інтересантка! Як вона пильнує стерти з себе усе те, що інтересує Тараса Григоровича! Вона хоче бути панею, а він шукає простоти і рідного слова. Її мучить, що сестра його ходить в національному костюмі. Питала і у мене, в якому він був убранні тоді, як був боярином у мене? Лице її аж сяло, коли я сказала, що на йому був фрак".

"За день після сватання я була у Тараса Григоровича, писала далі Кулішиха: він прохав навідатися до його, я гадала, чи не передумав він. Ні! він передав Ликерії "Граматку" і хрест. Взявши хрест, Ликерія спитала, що він коштує? А потім питає: "Де ж проба?" Другим разом, приїхавши до нас, Шевченко дав Ликерії букет з польових квіток. За кілька хвилин букет той валявся біля рундука. Боже! який він засліплений! Поет і проза! Він виобразив собі ідеал і не хоче глянути простими очима, а нам так боляче за його!.. Ликерія питає: чи він заможний? Чи писатиме вірші, як переїде на село? "Він і старий і, здається, скупий, так не охота йти за його". А потім знов заграє у неї виображення: "Ні! піду! на злість дівчатам Карташевським піду, щоб вони збісилися..."

"Ох, як скорботно за Тараса Григоровича! Пішов він в сад, сів з нею в альтанці. Зібралася уся челядь, усі ходили повз паркан та сміялися... Серце розривалося на шматки..."

"Коли б він сказав вам про се перед тим, як ви виїздили, можна б було зовсім інакше умістити Ликерію: ослобонити її від усякої брудної роботи і скільки-небудь підготувати її, а то чоловік хоче спасти її, як він каже, від підупаду, а я боюся, щоб з

нею не трапилося того, що сталося з Мотрею Марка Вовчка, вона дуже вітрогонна. Здається їй, що вона робить йому честь і так без поваги висловлює його наймення. Ми тепер мучимося, вказуючи їй, що те чи інше не зроблене нею, що вона заспана або не причесана. Тарас Григорович буває у нас тут щонеділі, вона подає обід, а я тужу увесь той час. Ликерія — українським звичаєм, ходить з квіткою на голові, як годиться молодій (зарученій). Вона перед усіма хвалиться своїм женихом..."

Бачимо, що в своєму теплому та щирому листі до Макарова Кулішиха не таїлася. Кожне слово її тхне симпатією до поета, і нема ані єдиного слова на користь Ликерії!.. А проте ми не бачимо в тій характеристиці /564/ жодної незвичайної вади у Ликерії: ми бачимо її зовсім такою, якою і повинна вона була бути під впливом крпацької неволі, темноти і панської псевдоцивілізації. Бачимо чимало і таких рис, що властиві кожній зарученій дівчині, хоч би і панночці. Яка ж би заручена не інтересувалася: чи не покине її дружина, переїхавши на село, писати вірші? Що тут лихого? Або хоч би недоброго?..

Послухаймо тепер самого Шевченка, якої він думки і про Ликерію і про тих своїх земляків і землячок, що пильнували розлучити його з Ликерією? В листі його до Варфоломея 1214 читаємо: "Будуще подруже моє Ликерія — крпачка, сирота, така сама наймичка, як і Харита, тільки розумніша від неї, письменна і по-московському не говорить. Вона землячка наша з-під Ніжина. Тутешні земляки і землячки наші, а надто панночки, як почули, що мені Біг таке добро послав, то ще трошки подурнішали. Гвалтом голосять: "Не до пари, не до пари!" Нехай їм здається, що не до пари, а я добре знаю, що до пари..."

З осені, як обробишся з полем і обкопаєш наше будуще кишло, вибери на тому кишлі найкраще місце і посади яблоню і грушу на пам'ять року 1860 липня 28".

Варфоломей Шевченко каже, що при тому ж листі Тарас прислав окремо на шматочку вірші "Посажу коло хатини", викликані впливом сподіваного шлюбу з Ликерією, і додав на тому шматочку: "тільки що спечено, ще й не прохололо".

Вірші ті справді відповідають змістом своїм бажанню поета, висловленому в листі до Варфоломея:

Посажу коло хатини
На спомин дружині
І яблоньку, і грушечку,
На спомин єдиній...1215

Одначе викликані вони сподіваним шлюбом не з Ликерією, а з Харитиною. Під ним стоїть дата 19 листопада р. 1859, а 6-го грудня того ж року ті самі вірші Шевченко записав в альбом Катерині Толстівні 1216. Значить, вірші написані трохи що не рік ще попереду до того часу, коли поет спізнався з Ликерією.

1214 Основа. — 1862. — Кн. VI. — С. 20. [Лист Т.Шевченка до В. Г.Шевченка від 22, 25 серп. 1860 р.].

1215 Кобзарь. — 1876. — Т. I. — С. 362. [Подражаніє Едуарду Сові].

1216 Вестник Европы. — Кн. VIII. — 1873. — С. 842. /565/

За, два дні після сватання Шевченко написав до Ликеріїно пані Макарова в Аахен такий лист: "Біг в лиці Надєжди і Олександрі Михайловен помагає мені одружитися з вашою дочкою і сестрою Ликерією. Помагайте ж і ви вкупі з Варварою Яковлевною 1217. Ликерія при купних наших друзях 28 липня сказала мені, що без братнього і батьківського вашого святого слова не дасть мені свого такого ж слова. (Розумна і щира душа!) Вертайте ж швидше до нас та благословіть Ликерію з Тарасом" 1218.

Ликерія попрохала Кулішиху написати від неї листа до Макарова 1219. Войа казала йому, що їй знайшовся жених і сватає її: "Жених той Тарас Григорович Шевченко, що й ви знаєте, так віддайте мене за його, коли можете зробити мені таке щастя. Та ще прошу: порадьте мені, чи виходити за його, чи ні? Ви більш за мене його знаєте" 1220.

Приязні відносини Макарова до Шевченка і тон листа Тарасового свідчать нам, що просьба у Макарова згоди і благословення — була ні що більш, як простісенька звичайна ввічливість.

Вже ж Тарас був цілком певен, що Макаров не відмовить, тим паче, що діло було, так сказати, в переддень знесення крєпацтва. І Тарас, і сама Ликерія за такими умовами мали певний і повний привід вважати Ликерію людиною вольною.

Не такої думки була Забіліха. Раз якось прислав Тарас до неї записку, просячи, щоб вона пустила Ликерію приїхати до його та з ним поїхати в крамниці купити їй дещо на посаг. Пані не пустила, "побоюючись, — як каже її доня, — одвічальності, що спочивала на ній за молоду дівчину". Тоді приїхав прохати сам Шевченко. Мати (Наталки-Полтавки) категорично відказала. Тарас страшенно розгнівався за те і зі злою іронією спитав: "А якби ми були повінчані, то пустили б?"

"Запевне пустила б, бо яке б тоді право мала я не пускати її!"

1217 Карташевська, сестра Макарова.

1218 Чалий, с. 163. [Лист Т. Шевченка до М. Я. Макарова від 30 лип. 1860 р.].

1219 Ibidem. — С. 164.

1220 Лист сей в її імені написано мовою московською. Такою ж мовою ведено цілу сю переписку, навіть з Шевченком. Факт цікавий і тим більш чудний і сумний, що Ликерії дорікали за те, що вона цурається рідного слова... /566/

"Не тямлячись від гніву, Шевченко тут же написав відомі вірші: "До Ликерії" — "Моя ти любо! мій ти друже..." Було се 5 серпня" 1221.

Так розповідає пані Кибальчич.

Гнів Тараса був зовсім справедливий. Не образитися на заборону Ликерії поїхати з ним до міста через те єдине, що вони ще не повінчані, не зміг хоч би хто. Обурена душа поета не могла не промовити:

Не ймуть нам віри без попа,
Не ймуть вам віри без хреста,
Раби, невольники недужі:
Заснули, мов свиня в калюжі

В своїй неволі.

Кроткий, вольнолюбний поет усіма своїми силами почув в тій забороні і деспотизм невольника над невольниками, і пансько-крепацькі звичаї "темного царства"! Він виразно побачив, яка безодня розділяє Ликерію, по один бік, а по другий панів, навіть ліберальних, навіть тих, що приятелюють з ним!

Добрим відносинам Шевченка до Забілихи не можна було після тієї заборони не порватися. Шевченко майже перестав їздити в Стрільню. Надежда Мих[айлівна], мабуть, зраділа тому, гадаючи, що Тарас покине Ликерію: бо, признається і пані Кибальчич, "матері дуже хотілося, щоб він відкинувся від Ликерії" 1222.

Тим часом прийшла відповідь Макарова. "Мій щирий друже Тарасе Григоровичу! — писав він до Шевченка . — Моє благословення і ліпші побажання душі моєї напутствують всякий рух життя вашого. Так буде і щодо Ликерії, дочки моєї. Та інакше воно й не може бути, коли на те ваша і її добра воля. Але перш за все я бажав би, щоб ви були щасливими і спокійними. Тим-то я гадаю, коли річ іде про ціле життя, так треба поміркувати добре і порадитися усім вкупі. Писати про се не зручно. Підождіть мене, я хутко приїду".

Пишучи до Ликерії, Макаров висловив і їй бажання, щоб вона підождала його приїзду. "А проте, — додав він, — ти маєш повне право по всяк час вийти заміж, і будь певна, що приймеш моє благословення і щирі бажання моєї душі" 1224.

1221 Зоря. — 1892. — № 5. — С. 84.

1222 Ibidem.

1223 Чалий, с. 164. [Лист від М. Я. Макарова від 13/25 серп. 1860 р.].

1224 Ibidem. — С. 165. /567/

Відповіді на око здаються добрими, прихильними: але вони не були щирими. І не диво. Ми вже знаємо, який лист до Макарова написала Кулішиха, а Забілиха, пишучи 1225 до його, так штаповала Ликерію: "Вона (Ликерія) завела вечерниці: ми ляжемо спати, я кажу і їй лягати, а вона трошки посидить та й піде і вернеться о 3 годині, розмовляє, співає, регочеться з москалями: ми чуємо те, та вийти не можна нам, бо вона діє се тоді, коли у нас хто ночує. Тарас Григорович через свою заручену давав мені на місяць 26 карб., щоб я дала їй окрему світличку, а я й за сотню не хочу її мати у себе, і хотіла написати вам ще до сватання, щоб ви згодилися, аби я вирядила її в квартиру Карташевської".

Писав до Макарова в сій справі і Василь Білозерський. На його думку, Шевченко, хоч і свідомий, що зробив помилку, посватавши Ликерію, але самолюбство та упертість не дають йому бачити можливості звернути з тієї дороги, якою він пішов. Потай від самого себе він бажає, щоб сила стороння звела його з певної путі 1226.

Прийнявши такі звістки, Макаров хоч і написав до Шевченка і до Ликерії відповіді приязні, а проте того ж таки дня 18/30 серпня писав до Забілихи що інше. "Що ви допустили скоїтися! — вболівав він. — Чудно і гріх сказати, але коли б Ликерія віддалась лакеєві, то серце моє не було б так розбите, як тепер, коли я читав листи, що приходили до мене. Не можна сказати, щоб я знав Ликерію, так, як ви, але я давно

розгадав її. Який тяжкий час..." 1227.

Шевченко нічого про сі листи не відав. Не відав він і того, що "Ликерія, — як каже Наталка-Полтавка, — з наївним би-то цинізмом розповідала, що не любить свого жениха, бо він старий і поганий, але йде за його через те, що, кажуть, він багатий" 1228.

1225 Чалий, с. 167. Д. Чалий помилився, говорячи, що се лист Білозерської. Зміст показує, що він від Забілихи. [У Чалого — від Н. М. Білозерської, яка за чоловіком — Забіла].

1226 Чалий, с. 168.

1227 Зоря. — 1892. — № 5. — [С. 83].

1228 Ibidem. — С. 84.

Під кінець серпня Тарас довідався, що Ликерія занедужала. Він зараз же послав в Стрільню якусь "мізерію", просячи передати її Ликерії і прислати міру з її ноги, щоб купити задля неї черевики. Наталка-Полтавка додає, що тоді Шевченко прислав і хрест Ликерії і вона, вхопивши його, почала шкребти. Побачивши, що хрестик той не золотий, /568/ вона з серцем кинула його геть і мовила: "Бог зна що!.. я думала, що золотий".

Тут авторка "Споминок" помилилася. Ми вже відаємо, що хрест вкупі в "Граматкою" Тарас переслав Ликерії через Кулішиху на третій день після сватання!

Небавом після Ликеріїного недугу Шевченко 5 вересня, писав до Макарова, що, порадившись з Андрієм Маркевичем, перевезли Ликерію на квартиру до сестри графині Толстої — Катер[ини] Ів[анівни] Іванової. "Мені здається, — додав Тарас, — що ми добре зробили. Що ви на се скажете" 1229.

Мені здається, що переїзду Ликерії до Іванової дійсно не було, а було се тільки Тарасове бажання, коли ж Ликерія і жила в Іванової, так хіба вельми короткий час. Небога Іванова К. Ф. Юнге 1230 категорично каже, що дійсно Тарас благав її дядину прийняти до себе Ликерію, але Іванова, не сподіваючись добра з того сватання, відмовила і не згодилася прийняти Ликерію хоч би тільки переночувати. Одначе вона допомогла знайти недалеко від неї квартиру.

Про сей переїзд Наталка-Полтавка в своїх "Споминках" розповідає зовсім що інше і зовсім не подібне. "Шевченко, — каже вона, — приїхавши до нас, сказав матері, що графиня Толстая хоче взяти Ликерію до себе на життя. Мати пойняла віри і, порадившись з братом Макарова, згодилася відпустити Ликерію, тільки щоб Маркевич особисто відвіз її і передав з рук на руки графині. Так і зробили. Графиня дуже приязно привітала Тарасову заручену. Другого дня Ликерія прийшла до нас і розповіла, що у графині вона тільки переночувала, а Шевченко найняв їй окрему квартиру" 1231.

З сього виходить, ніби б то Тарас і Маркович умовилися обдурити Забілиху, щоб як-небудь забрати у неї Ликерію.

На щастя, знаємо, що се просто вигадка того, хто розповів її авторці "Споминок". Я вже говорив, що тоді саме уся родина Толстих була за границею.

1229 Чалий, с. 168.

1230 Вестн[ик] Европы. — 1883. — [Кн.] VIII. — С. 842.

1231 Зоря. — 1892. — № 5. — [С. 84].

Х

Здавалося, що на обрію у Тараса чи певніш — на тій стежці, що вела його, по його думці, до шлюбу з Ликерією, усі хмари розігнав вітер і перешкоди нема.

"Поберемося ми після Покрови, — писав він до Варфоло-569/мея 1232. — Навесні нехай би сестра Ярина перевезлася на наше кишло та й хазяйнувала, а тим часом і я з жінкою приїду, то вона і нам пораду дасть. Бо я і жінка моя, хоч і в неволі, і в роботі зросли, але в простому, сільському ділі нічого не тямимо: то порада сестри Ярини була б до ладу і мені, і Ликерії. Отаке то скоїлося. Несподівано я приїду до тебе в гості з жінкою-сиротою наймичкою. Сказано: коли чоловік чого добре шукає, то й найде. Так і зо мною тепер трапилося. Мені тепер не жаль, що Харитина трошки придурковата".

В тому ж листі Тарас просить прислати на весілля "сушених карасів десяток, другий або третій, та запеченого дніпрового ляща одного, другого або й третього".

6 вересня Тарас послав записку до Забілихи, просячи передати через посланця Ликеріїну "мізерію" і паспорт та дякував за "материнские попечения о сироте Ликерии и за внимание" до його. Записку ту написав по-московськи: а се була у його ознака, що він не задоволений з того українця, до якого пише або говорить по-московськи.

Коли Ликерія поселилася на окремій квартирі, Шевченко щодня провідував її, але ніколи не зіставався у неї пізніш як до 9 години вечера"1233. З сього добре знати, як то він пильнував берегти добру славу своєї молодії, і як не добре чинили, не пускаючи Ликерію з ним серед дня до міста!

Запопадливо піклуючись про Ликерію, Тарас справив їй доброї одежі, подарував їй коралі (добре намисто) і 200 б то карб, срібними грошима 1234. Останній подарунок здається мені не певним.

Минуло кілька день, ледві чи більше тижня. Ликерія прибігла в Стрільну і сказала, що вона вже розцуралася з Шевченком.

Що саме спричинилося розцуранню, нестеменно певної відповіді не маємо. Наталка-Полтавка розповідає так: "Тарас, прийшовши до Ликерії, побачив, що у неї в світличці великий безпорядок (гармидер): на столі патьоки води, тут же й гребінець з волоссям і брудні панчохи, постіль не прибрана, хата не метена. Тарас би то кинувся до неї з кулаками, гукаючи: "Я не хочу такої! Мені не треба такої жінки!" — "І мені не треба такого чоловіка, старий, та поганий!" — відповіла Ликерія і побігла з хати.

1232 Основа. — 1862. — Кн. VI. — С. 20. [Лист Т. Шевченка до В. Г. Шевченка від 22, 25 серп. 1860 р.].

1233 Вестник Европы. — Кн. VIII. — 1883. — С. 842.

1234 Зоря. — 1892. — № 5. — С. 85. /570/

Так розповідала матері пані Кибальчичевої сама б Ликерія. Тарас про се нічого не розповідав, а тільки говорив: "Гидота, погань!" Д. Кибальчич гадає, що головною причиною розцурання були слова Ликерії: "І мені такого чоловіка не треба! старий та поганий!" Вони вразили його, і він побачив тепер тільки вперше, що Ликерія не любить

його, а йде за його тільки з вигоди, "Щира душа пойняла була віри лукавій душі, — додає Наталка-Полтавка, — і обманилася в своїй вірі, от і все! просто, ясно і трагічно".

Що трагічно — се правда, але не так то воно ясно і просто. В душі поета, певна річ, справилася під ту годину велика драма, треба ж, щоб були на те і відповідні причини...

Щоб за неохайність, коли вона справді була, Тарас кинувся з кулаками на свою молоду... ба! се така вигадка, що проти неї не варто й змагатися.

Ми маємо вірші, написані Шевченком 14 вересня і присвячені брату Олександра Макарова Миколі "На пам'ять 14 вересня". З самої присвяти я гадаю, що розцурання з Ликерією сталося в той день.

Барвінок цвів і зеленів,
Слався, розстилався,
Та недосвіт перед світом
В садочок укрався.
Потоптав веселі квіти,
Побив, поморозив...
Шкода того барвіночка
Й недосвіта шкода! 1235
Оце ті вірші.

Кого поет розумів під барвіночком? Я гадаю, що Ликерію, а може, й себе з нею... А недосвіт? на мою думку, недосвіт — всі оті пащикования, що ширили про Ликерію. Хоч би й не так необережно їх простали, то все ж якась частина їх дійшла до Тараса.

Чуючи їх, чуючи навкруги: "Не до пари, не до пари", — він, натурально, бентежився. Певна річ, що його підбивали проти Ликерії і довели до того, що досить було маленької якої іскорки, щоб сталася в душі його велика пожежа!

Досить було дрібниці, щоб "недосвіт" побив, поморозив, потоптав "веселі квіти".

1235 Кобзарь. — 1876. — Т. I. — С. 363. /571/

"Чудне щось робиться зі мною, — писав поет 18 вересня 1236. — Душі моєї не шкода було для Ликерії, а тепер шкода нитки для неї".

Неня Наталки Полтавки 1237 бажала розвідати всю правду, через що Шевченко покинув Ликерію, прохала його, щоб прийшов і розказав, як було діло. Чудно, що вона не хотіла зрозуміти, яку рану вона тим самим роз'ятрить в серці поета! Чудно, але жіноча цікавість перемогла делікатність.

Шевченко згодився — з умовою, щоб при тому була Ликерія і Маркевич.

Приїхавши до Забілихи, Шевченко мовчки привітався і мовчки похмурий ходив по хаті. Потім промовив: "Нехай увійде". Коли прийшла Ликерія, Тарас положив їй на плече руку і глухим голосом спитав:

— Скажи правду, чи я коли вільно обходився з тобою?

— Ні! — тихо відповіла Ликерія.

— А може, я сказав тобі коли яке незвичайне слово?

— Ні!

Тут Тарас, впавши в страшенну лютість, — каже п. Кибальчич, — підняв вгору руки,

затупотів ногами і не своїм голосом крикнув: "Так геть же від мене, а то я тебе задушу. Усе верни! До нитки верни! і старих порваних черевиків тобі не подарую".

"Усі сиділи мовчки, вражені сією сценою. Шевченко пройшов мовчки кілька разів по світлиці: мовчки стис усім руки і, не промовивши ні слова, поїхав додому" 1238.

1236 Киев[ская] ст[арина]. — 1885. — Кн. II. — С. 133.

1237 Зоря. — 1892. — № 5. — С. 85.

1238 Зоря. — 1892. — № 5. — С. 86.

Сцена була, знати, занадто важка! Можна тільки дивом дивувати, що неня Наталки-Полтавки була така необачна, що заздалегідь не зрозуміла, що іншої сцени їй бути не могло і відважилася викликати її.

Знаючи хоч трохи людську душу, а тим паче перейнятливую і вразливу душу Тарасову, ради простої гуманності треба було пильнувати, щоб і не згадувати Тарасові про Ликерію, тим паче не сприяти, щоб вони бачилися. Сього не хотіли чи не вміли зрозуміти. Цікавість, кажу вдруге, взяла гору. Але цікавість та, роз'ятривши йому свіжу рану, не була задовольнена. Шевченко, як бачимо з споминок Наталки-Полтавки, не повідав ні слова дійсної причини свого розцурання з Ликерією. Кількома словами розмови з нею він дав тільки науку усім, хто при тому був, що можна було пускати з ним /572/ до міста Ликерію, хоч вони і не повінчані. На сю тему тільки й була його розмова. Дорого вона йому обійшлася: та, на жаль, знати з "Споминок" Наталчиних, що і в цьому разі його не зрозуміли, навіть серцем того не вчули...

XI

Річ натуральна, що поета перейняла велика туга і скорбота: одначе піклування завести свій хутір біля Дніпра хоч трохи ще розважало його надією на кращі години:

Поставлю хату і кімнату,
Садок райочок посажу,
Посижу я і похожу
В своїй маленькій благодаті
Та в одині-самотині
В садочку буду спочивати...

Так утішав себе поет 27 вересня! В оцих коротеньких, і надійних, і скорботних віршах можна вгадати і той ідеал, якого ще кілька днів назад поет сподівався від Ликерії! Тепер ті сподіванки вітром рознесло! Поет мріє, що вони хоч насняться йому "в його маленькій благодаті":

Присняться діточки мені,
Веселая присниться мати,
Давнеколишній та ясний
Присниться сон мені... і ти...
Ні, я не буду спочивати,
Бо й ти приснишся...

Не хоче поет, щоб вона йому приснилася: він боїться, що вона "у малий його райочок спідтиха-тиха підкравшись, наробить лиха, запалить рай той самотний..." 1239.

Поетові здавалося, що розцурання з Ликерією єсть уже той Рубікон, за який не перейти йому, не вийти з самотності і годі сподіватися йому одруження. Ліпші години, здавалося йому, хоча й прийдуть ще до його, але ж прийдуть до самотного, до бурлаки. Ображене і зневажене Ликерією серце поета зовсім натурально обурилося, як каже Микешин, взагалі проти жіноцтва. Але почуття самотності лежало глибше, ніж обурення, і потреба життя родинного, хоч і була придавлена епізодом з Ликерією, та не надовго, і зараз прокинулася і зайнялася, скоро до неї приложили хоч маленьку іскру.

1239 Кобзарь. — 1876. — Т. I. — С. 263. [Л. "Поставлю хату і кімнату..."]. /573/

26 вересня прийшов провідати Тараса Федір Черненко. Тарас був спокійний, але сумний, зажурений. Черненко відав причину журби і пильнував не зачепити її в розмові, а зняв бесіду про Академію. Рада Академії художеств прирадила, "уважаючи на знання Шевченкове в штуці і вмілість його в гравюрі, доведені роботами його на завдану йому програмами і іншими його працями, надати йому звання академіка. Оголошення сієї приради повинно було відбутися з великою учтою, на торжественному прилюдному зібранні Академії. Наймення нових академіків звичайно оголошують на таких зібраннях "при звуке труб і литавр". Тарас повеселішав і почав говорити Черненкові про свої надії переїхати навесні зовсім на Україну і там в затишку на хуторі працювати коло гравюри. Він гадав видавати, якомога дешевше, гравюри з історії України і пускати їх дешево по 1 — 3 копійці, "щоб залити їми Україну і вигнати суздальську гидоту" (лубочні суздальські малюнки).

Під ту саме бесіду принесли Тарасові лист з пошти. Він прочитав його і мовив, що то пише старий приятель його — товариш по Академії Федот Ткаченко з Полтави і пише, що знайшов йому молоду доню одного їх знайомого Витавського. "Я її батьку знаю, — додав Тарас, — він приїздив сюди нещодавно і дав в "Основу" свої байки, не згірш Гребінчиних". На мольберті лежав портрет Ликерії. Черненко гадав, що перед тим, як він прийшов, Тарас розглядав той портрет. Тарас нервово вхопив його і, кинувши під стіл, мовив до Черненка: "А що, Федоре! як на твою думку: чи не попробовать ще раз? Востанне? Не довелося з крепачкою, з мужичкою, може, поталанить з панночкою, тільки що... панночка"... "З сим словом він скривився, наче кисллицю з'їв, зітхнув і мовив: "Тяжка клята самотність! Вона мене з світу зжене..." 1240

І знов в серці поета загорілося бажання життя родинного. 28 вересня він писав до Ткаченка 1241: "Спасибіг тобі, мій давній друже, Федоте! за твоє письмо, а ще більш спасибіг за те, що ти діточок своїх ведеш не битим, але добрим шляхом. Спасибіг тобі і за кирпатеньку, чорнобривку. Якщо вона справді доладна і хоч трохи в батька вдалася, то ти швиденько та дрібненько напиши мені. Ти пишеш, що є у вас добрий фотограф німець: то хоч украдучи або одурячи, нехай він зніме її поличчя, а ти пришли до мене.

1240 Оповідання з уст Ф. Черненка.

1241 Древн[яя] и новая Россия. — 1875. — № 6. — [С. 195 — 196].

Бач, яким я прин-/574/цем зробився! Як що те... то я і весни не ждатиму, а на півзими до вас приїду. Самотина отут мене допікає..."

Прийшла й Покрова. Прийшли від Варфоломея і сушені карасі, і запечеш лящі

дніпрові, сподівані на весілля, та овва! — не прийшло тільки весілля. Дякуючи за ту рибу, Шевченко 5 жовтня писав Варфоломееві: "Весілля того не буде. Дуже-дуже добре ти зробив, що не посадив яблоні і груші. Я з своєю молодою, не побравшись, розійшовся. Ликерія така самісенька, як і Харита, дурніша тільки тим од Харити, що письменна!.. Що мені в світі робити! Я одурію на чужині та на самоті" 1242.

Мабуть, надія на нове сватання трохи заспокоїла збентежену душу поета.

Може б, те лихо, що ссало йому серце, і заснуло б було на довший час, коли б його не будили. Також, мабуть, сякітакі невідомі нам, може, й вельми дрібні вчинки нагадували Тарасові про Ликерію і нагадували лихою стороною.

Не вгадати запевне, з якої причини він притьмом став налягати, щоб Ликерія вернула все те, що він подаровав був їй. Властиво кажучи, подарунки ті були така дрібниця, що не варто б і згадувати. Знаючи Тарасове добре серце, мені здається, що він би сам і не згадував про них, навіки б забув про них, коли б щось збоку не дратувало його. Правда, що й без Ликерії було чимало й не малих причин, що дратувало боляще серце. Справа з купівлею землі мало рушала реально, рідня випущена на волю без землі, скасування крєпацтва не приходило до краю... Перегляньте Тарасові вірші, написані після 15 жовтня: легко помітити з них, що все його дратує. Спокійного кутка він собі не знайде: "І тут, і всюди, скрізь погано!": йому "нема з ким сісти хліба з'їсти, промовить слова": він бачить, що хоча

Людей чимало на землі,

А доведеться самотнім,

В холодній хаті кривобокій

Або під тином простягтись... 1243

Заходить поет до знайомих, щоб між ними як-небудь розвіяти хоч на хвилину свою скорботу і печаль, але ж! не спекається їх!

"Не гріє сонце на чужині..."

1242 Основа. — 1862. — Кн. V. — С. 22 — і: Правда. — 1875. — [№ 24]. — С. 970.

1243 "Якби з ким сісти хліба з'їсти..." (4 листоп. 1860 р.) — Ред. /575/

Якось під кінець жовтня він з Черненком зайшов до Микешина, що під той час працював над роботою пам'ятника тисячоліття Росії. В студії Микешина щочетверга збиралися художники та письменники і знімали палкі змагання про ту чи іншу особу історичну з тих, яким "указано" бути на пам'ятнику. Заходив інколи і Шевченко, часом і він брав участь в змаганнях, але завжди з тактом, здержливо, хоча знати було, що він схвилюваний, бо в такому разі він не спроможен був сидіти, а ходив нервово по світлиці та хмуро дивився навкруги своїми ясними очима 1244. На сей раз де поділася його здержливість! "Гігантська статуя царя Петра I на пам'ятнику марою приголомшувала і дратувала Тараса". Він почав ганьбити Петра. Роздратування проти гнобителів України йшло все вгору та вгору і дійшло до патосу, коли він звернувся до подій Катерини Другої! Він облив її усякими ганебними словами і прокльонами за зруйнування Січі і за закріпощення народу. Нарешті промовив імпрровізацію:

Хоча лежачого не б'ють,

Та і полежать не дають
Ледачому. Тебе ж, о суко!
І ми самі, і наші внуки,
І миром люде прокленуть...1245

"Таким, — говорив мені Черненко, — я ніколи не бачив Шевченка, очі його — просто палали, він скидався на пророка, але ж не доводилося мені ніколи бачити його і таким, як того разу, схвильованим і роздратованим".

З уст Тургенєва 1246, що кілька разів бачив його після розладдя з Ликерією, теж чуємо, що Тарас був вельми роздратований і збентежений.

1244 Кобзарь. — 1876. — [Т. II]. — Споминки Микешина, с. XX.

1245 Ibidem. — Т. II. — С. 256. ["Хоча лежачого й не б'ють..."].

1246 Ibidem, с. VII.

Тим-то людям, що стояли близько до Шевченка, годилося б було всіма заходами відвертати його від усього, що викликало у його згадки про Ликерію і здіймало в душі його хвилю недоброго почуття. Щоб се робилося, фактів я не відаю. А відомо, наприклад, що він 31 жовтня писав до Макарова: "Чи сказали ви Ликері, щоб вернула мою мізерію? (реєстр повинен бути у Кулішихи). Як сказали, то ще додайте, щоб вона за тиждень заробила 4 карб, і послала в Чернігів на ім'я Тризни з написсю: "В пользу воскрес-/576/ной школы". Сією ціною окупить вона свою і мою погану славу" 1247.

Знати, що Макаров, одібравши у Ликері ті гроші і мізерію, повідомив про се Тараса, бо останній 5 листопада писав до його: "Чотири карбованці пошліть од невідомого в Чернігів, а що зісталось у Ликері, те спаліть, та й годі". І на сьому ще не кінець! Знати, що наведена відповідь не вдовольнила цікавих і вони знов питали в Тараса про щось зв'язане з Ликерією: 9 листопада він писав: "Коли бить, так треба бить так, щоб боліло, а то не допоможе, а тільки пошкодить. (Чернеча аксіома, вона і нам тепер до ладу). Ликерія збрехала перед вами, перед мною і перед Катериною Іванівною, за те вона повинна хоч украсти, а послать в Чернігів "на цель известную", кроме вещей, которые я просив вас спалить при еї очах: треба щоб вона заплатила 14 руб. за квартиру і за ключ, нею потеряний, одного рубля. Ще раз прошу вас, як іскреннішого мойого друга, зробіть, як умієте, і швидше — амінь" 1248.

Досить зауважити на тон і мішанину мови, щоб вгадати, що діялося в душі поета! Яке хвилювання, яке обурення ще й тоді проймало його.

Більш нема жодних звісток про сей тяжкий епізод! Але й з того, що маємо, добре знати, якого страждання зазнав поет впродовж 3 місяців, найпаче після того, як розцурався вже з Полусмаківною!

Не будемо більш вдаватися в аналіз та в оцінку оцього занадто скорботного епізоду! Скажемо тільки, що він не тільки лишив тяжко-лихий слід на Тарасовому здоров'ю, але він прискорив кінець його віку... Могло б бути інакше.

XII

Нещасливе сватання до Полусмаківни було останньою краплею тієї отрути, що доля і люде щедрою рукою лили в Шевченків духово-моральний і матеріальний організм.

Коли ми звернемо увагу на те, що Тарас зараз же, розцуравшись з Ликерією, вдався, як бачили ми, до Федота Ткаченка, просячи знайти йому "кирпатеньку чорнобривку", так не можна нам не перейнятися разом з Костомаровим 1249

1247 Чалий, с. 170.

1248 Ibidem.

1249 Русск[ая] стар[ина]. — 1885. — Кн. VI. — С. 626.

дум-/577/кою, що пильнування поета одружитися було просто вже дориванням розпуки. І не диво було впасти в розпуку. Прожити сорок сім літ в неволі, в кайданах, в ярмі туги, скорбот та страждання за свій рідний край, за свій народ і не бачити задля себе й на останку спокійно-ясних днів!.. Перекаланати такий тяжкий вік і нарешті запевнитися, що нещастя просто глумиться з його, наділяючи йому чисто на один глум нові та нові невдачі, немов на те, щоб він ще більш почував і тямив усю печаль гірку свого життя тужливого: щоб він зрозумів, що щастя людське, коли і є на землі, так не про його. Хто інший з таким великим талантом, як Шевченків, але чоловік менш за його скромний, утішив би себе надією, що за всі його страждання великі буде йому і нагорода велика, та велике щастя, що зоветься безсмертною славою в нащадках. Так же така утіха не властива була вдачі Шевченка... він добре бачив, що святий огонь бадьорості, енергії і дару поетичного погасає: вже тільки жевріє і от-от згасне навіки. І почував, і тямив великий страждальник, що пора

...заходиться риштувати

Вози в далеку дорогу,

На той світ...

Свідомий свого нещастя, своєї недолі, поет не хоче, та й не може підлягти покірливо під неминучий задля всіх людей присуд! Він наче той Прометей, часом прокидається з розпуки, пробує порвати кайдани нещастя: його хоч і обгорнула розпука, а проте часом він переймається надією на ліпше і висловлює свідомість, що в ту "далеку дорогу" йому лаштуватися рано ще. За кілька день до смерті він збирається

До Ескулапа на ралець,

Чи не одурить він Харона

І парку-прялку 1250.

І сподівається, що тоді

Поки б химерив мудрий дід,

Парили б ми понад землею

Та все б гекзаметри плели 1281.

1250 Пряху. — Ред.

1251 Кобзарь. — 1876. — Т. I. — С.370. ["Чи не покинуть нам, небого..."].

Таку двоїсту свідомість, таку розпуку і надію я спостерігаю трохи що не по всіх Тарасових листах і віршах, написа-/578/них після розцурання з Полусмаківною за останніх п'ять місяців віку його.

"Що мені в світі робити! Я одурію на чужині та на самотині..." — писав він до Варфоломея 1252 і сподівається, що навесні приїде на Україну...

В віршах, написаних того ж самого дня, поет спершу ніби покірливо підлягає долі
лихій і каже:

Не нарікаю я на Бога,
Не нарікаю на нікого:
Я сам себе дурний дурю...
А більше, бачиться, нікого...

Але зараз же велика душа висловлює надію на "добрі жнива...". Ще мент — надію
покриває якась примрака, і поетові здається, що він "дурить себе знову своїм химерним
добрим словом..." 1253.

Минає десять день, і поет признається, що
Холодним вітром від надії
Уже повіяло... Зима...
Сиди один в холодній хаті...
Не жди весни, святої долі,
Вона не прийде вже ніколи
Садочок твій позеленить,
Твою надію оновить...
. Сиди

І нічогісенько не жди 1254.

1252 Основа. — 1862. — Кн. VI. — С. 22. [Лист від 5 жовт. 1860 р.].

1253 Кобзарь. — Т. I. — С. 364.

1254 Ibidem. — С. 365. ["Минули літа молодії", 18 жовт. 1860 р.].

За два тижні в душі поета знов ближче надія, надія на світ не тільки задля себе, але і
задля свого народу. "Ледача воля", стережучи "маленьку душу", казала їй:

Не зійде сонце!.. Тьма і тьма,
І правди на землі нема.
Ледача воля одурила
Маленьку душу; сонце йде
І за собою день веде...

Не довго, одначе, дуже не довго світ сподіваний бадьорив дух поета. За чотири дні
свідомість самотності /579/ й журба-туга чорною хмарою розпуки застилають душу
наболілу:

"Якби з ким сісти хліба з'їсти,
Промовить слово, то воно б
І хоч як-небудь на сім світі
А все б таки якось жилось:
Та ба! нема з ким... Світ широкий,
Людей чимало на землі...
А доведеться самотним,
В холодній хаті кривобокій
Або під тином простягтись!..

Або... ні!., треба одружитись,
Хоча б на чортовій сестрі!
Бо доведеться одуріти
В самотині..." 1255.

В оцих віршах, наче в тій воді прозорій, ми бачимо поетову душу: бачимо її страждання, бачимо як вона в самотині не дасть собі ради... Прирівнявши зміст оцих віршів до тих, що вилилися на другий день, нам легко зрозуміти, яка жахлива ніч розділяла ті жахливі гуки, гуки болючі, що змучений дух вилив в ті вірші:

І день іде, і ніч іде,
І, голову схопивши в руки,
Дивуєшся: чому не йде
Апостол правди і науки!
1255 Ibidem. — С. 367.

XIII

В отакому тяжкому становищі матеріальному і духовоморальному Шевченко і почав "залити" свої болі: почав пити і уживати рому, як каже Костомарів, "в богатырских размерах" 1256. Небавом стало знати лихі ознаки того недугу, що загнав Шевченка в могилу. Звісно, не сама лишень Ликерія, не ром, а все попереднє життя, почавши з квітня р. 1847, сплодили той недуг! Ликерія, як я й казав, та випивання не в міру було тільки тієї краплею, що переповнили чашу, тим вітром, що звалив дуба, у якого черва хоч і поточила корень, але, річ певна, при ліпших умовах він простояв би ще, може, багато років.

1256 Русская старина. — 1885. — Кн. VI. — С. 661 /580/

Небіжчик Федір Черненко розповідав мені, що вже під кінець вересня і з самого початку жовтня, провідуючи Шевченка, не можна було йому не помітити, що поет вельми хворий. Сам Шевченко не любив розповідати про сей недуг, взагалі не любив він свого суму і лиха розносити по чужих хатах. Навпаки, яко людина згуртована, він пильнував ховати від людей своє горе, не давати помітити свою недугу.

Тим-то він, часом через силу і зовсім необережно, виходив і в театр, і до знайомих. Костомарів бачив його в жовтні в театрі на представленні "Вільгельма Телля". Шевченко, каже Костомарів 1257, дуже любив сю оперу. Гра і співи Тамберліка і де Бассіні переймали його просто дитячим захватом. Захват свій він висловлював, по-українськи, говорячи: "Матері його сто копанок чортів, як же славно!"

Костомарів ціле літо був в поїздках і, вернувшись до столиці, почув, що Шевченко заходжується женитися. Не відаючи, що поет вже розцурався з своєю молодою, він спитав його: "Чи правда, Тарасе! що ти женишся?"

— Мабуть, оженися тоді, як і ти, — відповів йому Тарас. — Коли ж твоє весілля?

— Тоді, мабуть, коли і твоє! Не женитися нам з тобою: до смерті зістанемся бурлаками" 1258.

З того вечора Шевченко почав провідувати історика щовівторка, але ніколи нічого не говорив про свої заміри одружитися і про свої невдачі. Провідував він і Білозерських,

де завжди був гостем бажаним. Афанасьєв-Чужбинський кілька разів стрівав його у Білозерських. Але ж, кажу я, про свій недуг нікому він тоді ще не хвалився.

Небавом у Лазаревського зустрівся Тарас 23 листопада 1259 з доктором Барі. Тоді вже недуг, мабуть, вельми прикрутив поета, бо він вдався до Барі за порадою, кажучи, що в грудях йому вельми болить. Сам він гадав, що у його солітер 1260.

Доктор авскультував його і порадив йому берегтися.

Перебуваючи в такому лихому становищі, Шевченко і тепер показав, що у його, яко у сущого патріота рідної України дорогої, на першому місці стоїть праця і робота задля свого зневоленого, грабованого і темнотою повитого народу. Народна освіта і тепер не йде у його з думки.

1257 Русская старина. — 1880. — Кн. III. — С. 606.

1258 Кобзарь. — 1876. — Т. II. — С. X.

1259 Основа. — 1862. — Кн. III. — С. 3.

1260 Русск[ая] стар[ина]. — 1885. — Кн. VI. — С. 626. /581/

6 листопада він пише до Чалого, просячи написати "в ім'я Боже, що робиться в наших воскресних школах?" А тим часом береться komponувати шкільний буквар. Пікловання про народну освіту не було чимсь новим у Шевченка. Хоча під той час скрізь по Росії люде інтелігентні взялися до освіти народу, але у Шевченка заппадливе дбання про народну освіту ми бачимо ще з початку р. 1849. Ще тоді він перейнявся певною думкою, що освіта народна єсть перша, велика і найважніша потреба на Україні. Не задовольнивши тієї потреби, не можна дійти до духово-морального і матеріального добробуту. Без освіти і культура річ не можлива. Ще більш переймається він сією думкою, ставши братчиком Кирило-Мефодіївського товариства, яке в головах своєї праці і роботи становило народну освіту. І до останньої години свого віку поет міцно тримався сього погляду і за кілька день до смерті працював у сфері народної освіти.

Шевченко був глибокий націоналіст український з широкими поглядами на питання національне. Свою національність і її мову він любив більш за все.

Він вболівав, що на Україні нема доброї школи національної, а така, яка є, "навчить всьому, опріч знання рідної мови" 1261.

1261 Поэмы и повести Т. Г. Шевченка. — 1888. — С. 466.

Ми вже знаємо, що він вельми зрадив, коли Куліш видав свою "Граматку" і глянув на неї, як на перший промінь світа, що блисне в народній масі темній, задавленій крпацтвом. Ще більш радів він, коли на Україні р. 1858 — 60 знявся рух і праця коло недільних шкіл. Рух той, дійсно, був значний: в такому невеликому місті, як Полтава, було тоді зорганізовано п'ять недільних, дві суботних задля жидів і одна щоденна школа задля народу. Навіть невеличкі повітові міста позаводили у себе хлоп'ячі й дівочі школи недільні. В Кременчузі коло шкіл заппадливо працював Петро Стронін: в Хоролі — Модест Димський: в Лубнах — Шевич: в Херсоні — Коленко Надежда: в Чернігові — Тризна і т. д. Ледві чи було на Україні таке місто, де б не було школи недільної. Тоді сама собою стала очевидною потреба книжок українських і науки мовою

українською.

І з'явилися українські букварі, спершу Кулішова "Гра матка", а потім у Полтаві О. Строніна. Остання Шевченка не вдовольняла.

"Скажіть мені, — говорив він одному своєму знайомо-му, — задля кого вона написана? Я не знаю задля кого, але не задля тих, кого треба навчати розуму?" 1262

Поет взявся komponувати елементарні книжки задля народу і скомпонував свій "Южно-русский Букварь" 1263. Буквар той займає 24 сторінки, іп 32: заведено туди "Отче наш", молитву Єфрема Сирина і Символ Віри. Через те й мусив він перейти через дві цензури — світську і духовну. Остання почала була змагатися. Мусив хорий Шевченко надягти фрак і їхати до петербурзького митрополита Сидора та благати дозволу 1264. Митрополит не відмовив і 21 листопада цензура дала дозвіл друкувати буквар.

Після "Букваря" Шевченко гадав скомпонувати і видати арифметику такої величини і на таку ж ціну, 3 коп., як і "Буквар": потім етнографію і географію по 5 коп., далі — історію України по 10 коп. за примірник. "Якби Біг поміг оце мале діло зробити, то велике і само зробилось би", — писав він до Чалого 4 січня р. 1861 1265.

Коли "Буквар" був надрукований, Шевченко, не виходячи вже через недуг з хати, взявся розсилати його по Україні. Тисячу примірників він відіслав в Полтаву до Ткаченка, щоб віддав тому, хто кермує недільними школами 1266. Другу тисячу прислав в Київ до М. К. Чалого, пишучи до його: "Я і чув, 1 читав, що митрополит Арсеній (Москвин) дуже возревновав о сільських школах і жалкує, що не печатають дешевих букварів. Покажіть йому мій "Буквар", і якщо вподобає, то я пришлю хоч 3000, звичайно, за гроші, бо се не моє добро, а добро наших убогих воскресних шкіл". А ті 1000 примірників прохав д. Чалого розпустити по повітових школах 1267.

1262 Русская речь. — 1861. — № 19 — 20. [Лесков Н. Последняя встреча і последняя разлука з Шевченко].

1263 "Букварь южнорусский". — Ред.

1264 Киев[ский] телегр[аф]. — 1875. — № 25. [Козачковський А. Из воспоминаний о Т. Г. Шевченко].

1265 Основа. — 1862. — Кн. VI. — С. 26.

1266 Древняя и новая Россия. — 1875. — № 6. [С. 196. Лист від 4 січ. 1861 р.].

1267 Основа. — 1862. — Кн. V. — С. 26. [Лист від 4 січ. 1861 р.].

Покладаючи таку надію на Арсенія, Шевченко не відав, що отець Москвин був запеклий обруситель і ворог світської освіти. Про школи він "ревнував" тільки про парафіяльні, та й то більш як про декорацію свого піклування, а тим часом змагався і словом і ділом проти організації по селах Київщини світських шкіл. По його наказу Київська консисторія /583/ видала (правда, вже після смерті Шевченка) за № 5955 такий циркуляр, щоб потай оповістити попів, аби вони усіма силами не давали дирекції світських шкіл заводити свої школи по селах. Попам велено було прихилити своїх парафіян, щоб вони цуралися світських шкіл, коли ж урядники міністерства освіти заведуть свою школу світську в якому селі, так щоб попи і громади не давали задля тієї

школи ні хати, ні книжок, ні дітей 1268.

До того ж треба сказати, що д. Чалий не вдався з Шевченковим "Букварем" до митрополита, а перепоручив сю справу отцю Петру Лебединцеву, чоловікові хоч трохи й прихильному до української ідеї, але занадто вже обережному. Отець Петро не пішов простою стежкою, а кинувся "політиковати"... "Політика" та довела до такого лишень skutku, що отець Москвин, глянувши на "Буквар" і не беручи його до рук, тільки й промовив: "А! Южнорусский..." На сьому і край! 1269

До єпископа Чернігівського Філарета подав того "Букваря" Тризна. Глянувши на "Буквар", єпископ мовив Тризні, що треба віддати спершу на розгляд консисторії. "Як не поверни, — писав 31 січня Тризна до Шевченка, — а від Філарета нічого не діждешся. Директор (шкіл світських) теж мнеться і каже, що "Букварів" в училище мало треба".

Такі звістки про "Буквар" вже ж не радували хорого Шевченка: а тут ще й Куліш, як оповідає д. Чалий 1270, заходився іронізувати, що "Шевченко почав "Кобзарем", а скінчив "Букварем".

1268 Зоря. — 1887. — № 7. — С. 236.

1269 Див. у Чалого, с. 181.

1270 Киевская старина. — 1895. — Кн. II. В тому листі Шевченко віщовав, що з Орловського "будуть люде". Віщовання його справдилося: Орловський, як знаємо, став відомим художником, але задля України з того не вийшло користі.

Чи придатен був Шевченків "Буквар", чи ні, з погляду педагогічного і національно-освітнього, про се й я не говоритиму, але не Кулішевим би устам личило іронізувати над Шевченковими заходами коло освіти народної. Шевченкові спонукання завжди були чистими, високоблагородними, він ніколи не відвертався від народу, від його темноти і злидарства, а навпаки, завжди любив народ, завжди тужив і страждав з народом, з його тугою і його стражданнями. Шевченко, і се його величезна заслуга віковична, і нас, людей інтелігентних, повернув лицем /584/ до народа і примусив нас полюбити народ незрадливо. За Шевченком, як се відомо було Кулішу дуже добре, дійсно не було "зерна неправди за собою".

XIV

Минув листопад і перша половина грудня. Шевченко, очевидно, послухався був лікарської поради доктора Барі, берігся і не виходив з хати. На превеликий жаль, приятелі його не досить звернули увагу на той вплив самотності, який вона неминуче повинна була зробити на недужого Шевченка. Годилося б було вчинити так, щоб не лишати його самотою, не давати йому поринати в свої думки, в своє тяжке минуле та в хмарне сучасне життя. Від сього треба було його відводити, а на те годилось би близьким до його людям постановити, щоб чи по черзі, чи як інакше, а завжди щоб була біля його близька йому людина. Сього, на жаль, не зробили.

З листа його до Чалого, написаного 2 грудня 1271, знати, що до його "щодня заходив Орловський", але ж Орловський тоді був вельми молодим, і розмова з ним не могла вдовольнити 47-літнього страдальника!..

Увечері 6 грудня провідав Шевченка Черненко. Тарас був доволі веселий, казав, що на здоров'я йому ліпше, що йому остогидло вже сидіти в "арешті", і він гадає небавом виходити. Черненко остерігав його, радив берегтися і не виходити цілу зиму.

"Щоб і на Різдво б то не виходити? — мовив до його Тарас. — А кутя? ні, не всиджу: колядовати хоч рачки вилізу до куми", — і похвалившись, що 2 грудня провідала його кума його Н. В. Т. 1272, він прочитав Черненкові свої вірші, написані зараз після того, як пішла від його кума. То відомі вірші:

Великомученице кумо!

Дурна єси ти, нерозумна... 1273

1271 Ibidem. — С. 180.

1272 Тарновська Н. В. — Ред.

1273 Кобзарь. — Т. II. — С. 260.

Можна гадати, що Тарас послушався-таки дружньої ради і до Різдва беріг себе і не виходив з хати. 22 грудня прийняв /585/ він лист Варфоломеїв: останній прохав його що написати до київського віце-губернатора Селецького, щоб сей запоміг Варфоломееві в якійсь справі, мабуть, в справі освіти дітей. "Я лучче тричі чорта в... поцілую, як матиму писати отому поганому Селецькому", — відповів Тарас 23 грудня. Того ж дня він посилає листа до дідича Якова Тарновського, просячи, щоб прийняв Варфоломея до себе на службу за управителя. Навесні він сподівається бути у Тарновського в Потоках 1275.

XV

На Різдвяних святах Шевченко знехтував пораду і лікаря, і своїх приятелів. Мабуть, на те спокусив його Якушкін (відомий етнограф великоруський), бо у вівторок увечері вони вкупі прийшли до Костомарова. "Обидва вони були страшенно п'яні, найпаче Якушкін, — каже Костомарів 1276. — Шевченко все-таки тримався ліпше". Покликавши поета осторонь, Костомарів, говорячи, що у його багацько гостей зібралося, висловив йому, що про його простатимуть недобру славу. "Се було, — каже Костомарів, — вперш і востаннє, що я бачив Шевченка цілком п'яного. Може, спричинилася тому та сердечна трагедія, що незадовго перед тим сталася" (сватання до Ликерії). Оцей вихід і випивання і звалили Шевченка з ніг!.. Мабуть, чи не був се останній його вихід, останнє його випивання!

"Небавом після того вечора, — додає Костомарів, — Шевченко занедужав". А сам Тарас у листі до Варфоломея писав 1277: "Погано я зустрів оцей Новий рік! Другий тиждень не виходжу з хати, чхаю та кашляю, аж обісіло".

Ще виразніше знати недуг його з того, що другого січня він не спроможен був піти до Білозерського. Редактор "Основи" писав до його: "Усі ми дуже жалковали, що ви недужі, але сподіваємося, що при доброму бажанні ви переможете, трохи себе і не позбавите нас радощів бачити вас серед "Основ'ян" яко первонаачальника загального нашого діла, себто організації видання "Основи".

1274 Основа. — 1862. — Кн. VI. — С. 24.

1275 Киев[ская] стар[ина]. — 1883. — Кн. II. — С. 407.

1276 Русск[ая] стар[ина]. — 1880. — Кн. III. — С. 606.

1277 Правда. — 1875. — [С. 971]. — [Лист від 22 січ. 1861 р.].

З сієї коротенької записочки можна гадати, що Білозерський тоді ще не надавав великої ваги Тарасовому недугу, і /586/ сам Тарас не думав, що хвороба його небезпечна і що смерть не за горами, а за плечима. 4 і 12 січня писав він до Ткаченка 1278. Довідавшись, що Витовська вже заручена за другого, поет не кидає властивого йому сердешного гумору і надії навесні поїхати на Україну. "Щоб тебе курка вбрикнула з твоєю кирпатенькою чорнобривкою, тільки роздратовав мене. Я весною заїду до тебе, то як не знайдеш мені другу кирпичу, то я тебе попомну", — жартує поет 4 січня, а 12 знов наказує Ткаченкові: "Гляди: о кирпичі не забудь. Я весною прибуду до тебе".

Досі ні лікар, ні хто-небудь з приятелів не відважувалися сказати Тарасові по правді, на який недуг він хорує. Тепер же, коли виразно стало знати, що недуг розвивається дуже швидко, годі було мовчати. Повідали йому, що у його водяна хвороба і що він повинен залишити ром і взагалі покинути пити. Він послухався, перестав пити і згодився лічитися і слухати лікарської поради 1279. На жаль і на лихо, — запізно вже було.

Одначе надія на поліпшення і тепер не покидає Шевченка. 22 січня, пишучи до Варфоломея, щоб швидше доводив до краю справу з купівлею землі біля Канева, він просить зараз написати до його, "щоб я знав, що з собою робити, чи їхати мені весною в Канев, чи ні?". 29 січня він знов пише до Варфоломея: "Кінчай швидше в Каневі (з землею) та напиши, щоб я знав, що з собою робити весною". Сумними словами скінчив Тарас коротенький і останній вже лист до Варфоломея 29 січня: "Прощай! Утомився! Неначе копу жита за одним заходом змолотив" 1280.

З того дня цілих два тижні не бачимо ми ні віршів, ні листів Тарасових до кого-будь. Лишень 14 лютого пише він свої останні вірші: "Чи не покинуть нам, небого...", та й-то не спроможен був довести їх до краю, а спинився на 36 рядку.

Знайомі почали частіш провідувати його. Між іншими провідав його Н. Л-ов 1281. Шевченко не спроможен був зійти по сходах в нижню свою світличку і приймав провідані в в антресолях. "Пропадаю, — мовив він до свого гостя, — бачте, яка з мене ледащиця стала".

1278 Древн[ая] и новая Россия. — 1875. — Ч. 6. — С. 196.

1279 Русск[ая] стар[ина]. — 1885. — Кн. VI. — С. 626. Мордовцев Д. Исторические поминки по Н. И. Костомарову].

1260 Правда. — 1875. — С. 971 — 972.

1281 Лесков М. С — Ред.

В усій істоті недужого було щось дійсно жахливо-хоробливе, але не було жодної оз-/587/наки близької смерті. Тарас бідкався, що йому тяжко болять груди і дихавиця вельми його мучить:

"Пропаду, — мовив він, прийнявши мікстуру, і кинув ложку на стіл — Та годі про мене: кажіть, що доброго на Україні?" 1282

Звістки і бесіда про Україну трохи заспокоїли недужого і підбадьорили йому дух.

Збентеженість повагом переходила в почуття тієї живої та гарячої любові до рідного краю, якої була така сила-силенна в великому і благородному серці великого страдальника за Україну. На столі перед ним лежало дві купки його "Букваря". Бесіда перейшла на народну освіту, на книжку. Тарас висловив наведений вже вгорі осуд граматки Строніна і почав розпитувати про шляхи на Україну та про залізницю, що почали споруджати з Петербурга до Варшави.

"Не доїдеш на тих клятих "перекладних", а їхати треба, — мовив він, — бо коли зістануся тут, так пропаду".

1282 Русск[ая] речь. — 1861. — № 19 — 20.

XVI

В неділю 19 лютого з початку другої години дня провідав Тараса Федір Черненко. Уся Росія сподівалася, що в той день буде оголошений царський маніфест про скасування крѣпацтва. Вже ж більш за всіх, і більш за все нетерпляче ждав того маніфесту Шевченко: та й як йому було не палати сподіваною волею, коли він цілий вік співав-ридав над неволею, виливав за ту волю сльози-кров, цілий вік блимала перед ним жадана зоря-воля і він цілий вік босими ногами по колючій стерні йшов до тієї зорі, ішов сам і Україну вів. Тепер, здавалося йому, він дійшов до неї, і сього дня — 19 лютого, в день оцарювання Олександра II, він побачить сяєво тієї зорі, і в болящому пошматованому серці почує тепле, ogrієливе проміння і світ її.

Черненко застав, що поет стояв біля вікна, обпираючись руками об стіл: він був збентежений, очі і вся болізна твар його виявляли хвилювання від ждання. Скоро Черненко ввійшов в світличку, поет замість звичайного привітання спитав його:

"Що?.. є!.. є воля? є маніфест? — і, глянувши в вічі Черненкові, зрозумів відповідь... Глибоко зітхнувши, мовив: "Так нема?.. Нема?.. Коли ж воно буде?!" — Пустивши міц-/588/ну недруковану фразу, Тарас закрив лице руками і, впавши на ліжко, заплакав.

Черненко став заспокоювати його, говорячи, що є певна звістка, що цар в той день підписав маніфест про скасування крѣпацтва, але звелів не оголошувати його до заговин на піст, себто до 5 березія, на те, "щоб народ зустрів свою волю не по шинках, а по церквах..."

Тарас гірко всміхнувся і знов вимовив кілька недобрих слів на адресу гнобителів, потім почав жалкувати і нарікати, що брати його "велику дурницю" зробили, прийнявши торік від Фльорковського безземельну волю.

Провідав його і Костомарів і застав, що поет сидів за столом, округ його лежали невикінчені роботи. Він повідав, що недуг його полекшав, здоров'я поправилось, на тім тижні він невідмінно почне виходити й у вівторок буде у Костомарова. Радіючи, Тарас показав золотий годинник, що недавно придбав собі. То був перший його власний годинник. Досі не було у його коштів на се. З якоюсь наче дітською втіхою недужий дивився на нього 1283. Годинник дійсно був добрий, коштовний 1284. Прощаючись, Костомаров взяв з його слово, коли спроможен буде, завітати до його у вівторок, а коли ні, так подати звістку про своє здоров'я. Се було в п'ятницю 24 лютого.

Справді таки в той день, як був у його Костомарів, недужому стало трохи легше. Він

згадав, що земляк його Таволга-Мокрицький іменинник і, не маючи спроможності повітати його особисто, послав до його записку з поздоровленням. Записка та така характерна своєю орфографією і стає нам таким зеркалом задля душі недужого, що ми повинні подати її цілком без поправок: Ось вона: "Многоуважаемый Иван Николаевич! Поздравляю вас с вожделенным днем вашего святого ангела извините что я не могу лично принести моего искреннего поздравления я болен другой месяц не только на улицу меня но и в коридор не пускают... и не знаю чем кончится мое затворничество? Глубоко кланяюсь марьи львовны, и лобизаю ваших деточек, от души желаю вам повеселится по прошлогоднему Досвидания. Искренний ваш Т. Шевченко. 24 февраля 1861 г." 1285.

1283 Русск[ая] стар[ина]. — 1880. — Кн. III. — С. 606.

1284 Ист[орический] вестн[ик]. — 1896. — Кн. VI. — С. 903. [Благовещенский А. А. Шевченко в Петербурге].

1285 Киев[ская] стар[ина]. — 1885. — Кн. III. — С. 527. [Каминский Ф. Еще щепотка на могилу Шевченко]. /589/

В оцих 8 рядках маємо 26 помилок, та ще яких великих!

Се були останні слова, що написав наш довіку незабутній і дорогий Тарас Григорович Шевченко...

XVII

На другий день, себто 25 лютого, був день народження й іменин Шевченка. Першим повітав його щирий друзяка його Михайло Лазаревський 1286 і застав його в тяжких муках. Усю ніч на 25 мучили його страшенні болі в грудях: йому не спроможно було лягти. Поет, як уночі, так і тепер сидів на ліжку, впершись руками в матрац, і дихав вельми тяжко з великою напругою. "Напиши братові Варфоломею, що мені дуже недобре", — мовив він до Лазаревського. Небавом приїхав доктор Барі. Після авскульптації він сказав Лазаревському хоч і сподіваний, але страшенно жахливий присуд!.. Водяна пішла на легкі... надії не було... Муки страдальника були невимовні, говорити йому майже не спроможно було: щоб вимовити слово, треба було збирати останні сили і зазнати тяжкої муки: а проте він не стогнав: "муки, — оповідає Л. М. Жемчужников 1287, — не вирвали з грудей його ніже єдиного стогону, він стискав зуби, виривав зубами вуси, давлючи в самому собі болі, що мучили його, а не стогнав".

1286 Помер 3 мая р. 1867 в Москві.

1287 Основа. — 1861. — Кн. III. — [С. 3].

На груди недужому лікар казав положити шпанську мушку, вона трохи вгамовала болі. Тоді саме принесено йому телеграму з Харкова. Петро Трунов поздоровляв його з іменинами. Коли йому прочитали телеграму, він на превелику силу ледві спромігся промовити: "Спасибіг!" Трохи згодом він казав відчинити у вікні кватирку, випив шклянку води з цитриною і ліг. Приятелі, що поприходили провідати недужого і поздоровити любого іменинника, пішли до другої його світлички. Чорна сумна хмара недалекого вже краю трагічного і близького величезного горя національного поняла усіх, хто тут був... Приходили нові провідачі і всі мовчали німо, скорботно... Усі чули

близьке дихання смерті...

В годині 3 нові провідачі, тихесенько ступаючи сходами, пішли повітати недужого. Він сидів на ліжку, що 5 хвилин все питався, коли приїде лікар, і висловив бажання прийняти опіуму, щоб заснути. Сказали йому, що лікар буде о /590/ годині третій. За кілька хвилин недужий знов почав тужити і знов питати: чи скоро приїде лікар? Провідачі розійшлися, з ним лишився сам тільки Михайло Лазаревський. Тарасові крихітку полекшало, він став говорити про своє бажання поїхати на Україну: що навесні невідмінно поїде. Лазаревський бадьорив його дружньою бесідою та обіцянкою поїхати з ним на Україну. Тарас радо слухав, говорив, що повітря краю рідного полагодить йому здоров'я і зміцнить йому сили. "От якби додому, там би, може, я і одужав", — мовив поет і кілька разів висловив, як йому не хочеться вмирати.

Приїхав лікар Барі, недужий був заспокоєний, лікар казав уживати і далі тих самих ліків.

О 6-ій годині один з друзяків поетових привіз лікаря Круневича. Недужому тоді саме погіршало, стало знов йому трудно говорити. Очевидно було, що вже його перейняла свідомість безнадійності... За дві години знов приїхали обидва лікарі, знов авскультовали і запевнилися, що вода наливає легкі... що край стражданням наближається. Казали положити знов мушку.

Минуло кілька хвилин. Прийшла телеграма з Полтави. Недужому прочитали: "Батьку! Полтавці поздоровляють свого любого Кобзаря з іменинами і просять: утни, батьку! орле сизий. Полтавська громада" 1288. Повітання очевидно порадувало поета. "Спасибіг, що не забувають", — промовив він. Лікарі пішли, недужий мовив до друзяків, що були біля його: "Чи не засну я, візьміть огонь".

Світло прийняли: але за п'ять хвилин він озвався: "Хто там!" Коли прийшли на його голос, він прохав завернути лікаря Барі і мовив до його: "Знов пароксизм у мене починається: чи не можна його спинити?" Поклали йому горчишники на руки.

Лазаревський спитав: чи не перешкоджають вони йому? "Справді, так, мені хочеться говорити, а говорити трудно".

Лишили його самого. На ніч біля недужого зістався слуга Лазаревського. Майже цілу ніч Тарас Григорович не спроможен був лягти, усе сидів на ліжку, біль не давав йому лягти. Він то світив свічку, то гасив її, але не обзивався і нікого не кликав до себе. Так минула ота тяжка ніч остання.

1288 Увечері в переддень Тарасових іменин громада збиралася у Пильчикова, прирадила ту телеграму і доручила мені подати її. Квиток телеграфний на ту телеграму я переслав в архів "Просвіти". На громаді того вечора, oprіч мене і Пильчикова, були: Милорадовичка, Майнова, Лобода Віктор, Щелкан, Кизимовський Михайло, Трунов Василь, Кулик Василь, Шохин Петро і Гавриленко Григорій. /591/

Ранком о годині 5 Тарас Григорович покликав слугу і прохав дати йому чаю з молоком, випив і мовив до слуги:

"Прибери ж ти тут, а я піду вниз!" — і пішов сходами в свою майстерню, не сподіваючись, що там жде його неублаганна смерть...

Прийшовши в майстерню, наш великий страдальник охнув і упав... В половині години шостої великого світоча України навіки на сім світі не стало... Заплакана Мати-Україна осиротіла...

Лишився тільки труп того, хто зробив своє велике діло, хто не зазнав щастя живим і кого ждало інше щастя вже по смерті, тяжко зароблене щастя, безсмертна слава во віки і віки...

Прожив Шевченко день в день сорок сім років...

Похорони

ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Як умру, то поховайте

Мене на могилі

Серед степу широкого

На Вкраїні милій:

Щоб лани широкополі,

І Дніпро, і кручі

Було видно, було чути,

Як реве ревучий...

Т. Шевченко

I

Першу звістку про смерть Тараса Григоровича подав Михайлу Лазаревському слуга його 1289. Під вечер того ж дня тіло усопшого, після панахиди, найближчі приятелі його перенесли в академічну церков: а кватера його була замкнена і запечатана.

Після виносу тіла українці, які були на виносі, зібралися до Лазаревського 1290 на пораду: як і чим ушанувати навіки ймення найкращого сина заплаканої Матері, — того сина, що своїми словами-сльозами, своїми стражданнями великими розбудив сонних дітей України-Русі. Зараз же прирадили: 1) тіло помершого перевезти на Україну, щоб виконати поетичний заповіт його; 2) спорудити йому пам'ятник; 3) заснувати народну школу його імені; 4) утримувати одного чи двох Шевченкових стипендістів в університетах на Україні (Київ, Харків і Одеса) і в Академії художеств; 5) видати в найліпшому виді його твори; 6) призначити премію за ліпшу життєпись його, мовою українською і за ліпший розгляд критичний творів його; 7) видавати народні учебники по різним наукам; 8) запомагати його кривням і 9) кому-будь з близьких приятелів його щороку провідувати могилу його на Україні 1291.

1289 Литер[атурное] наследие... — С. 123.

1290 Основа. — 1861. — Кн. VI. — С. 13.

1291 Відомо, що з оцих постанов небагато досі справлено. Тіло перевезено, а далі?.. Є між постановами такі, що справити їх не дає уряд: наприклад, § 2 і 3. Мені відомо, що кілька разів були заходи організувати /593/ школи імені Шевченка. Р. 1881 в день Шевченкової смерті 12 радних київської думи (Ради міської) вдавалися в думу з петицією, щоб одну з київських елементарних шкіл назвати школою Шевченка. Дума, кермована своїм президентом Ейсманом, користуючись смутними подіями 1 березня

(замордування царя), не дала згоди на просьбу петиціонерів. Здається, того ж року хрестяни рідної Шевченкової Кирилівки зложили громадський присуд організувати в сьому селі школу імені поета: уряд не дав на те дозволу, а куратор київського округу Голубцов, довідавшись, що кирилівців умовляв на те шкільний інспектор Самчевський, прогнав його з посади. Р. 1892 інші три українці заходилися власним коштом організувати в селі Моринцях школу садівництва і убезпечити її капіталом 8 000 карб., але з умовою, щоб школа була з назвою імені Шевченка і науку викладано в школі мовою українською. І тут не поталанило. Відомо, знов, що, здається р. 1882, була просьба до уряду, щоб дозволив збирати гроші на пам'ятник Шевченкові: звісно, дозволу не дано... Але ж на те, щоб виконати § 4 і 5, дозволу не треба питати: а що до § 6 і 7, дак відомо, царським указом 18 мая р. 1876 заборонено в Росії друкувати мовою українською усе, окрім "произведений изящной словесности".

Невідомо, з якої причини в петербурзьких часописах не було надруковано звичайної оповістки скорботної про смерть Шевченка 1292: а проте на другий день смерті його зранку почали приходити і приїздити до академічної церкви українці і не українці, щоб поклонитися померлому.

Тіло небіжчика покоїлося в труні, оббитій білим златоглавом. Труна стояла перед амвоном на чорному катафальку. Червоні занавіски на церковних вікнах, проти котрого стояла труна, були поспускані: червоновате світло з них

спало на спокійне лице небіжчика. На мертвому лиці, — каже М. Л.-ов 1293, лежала печать тих дум благородних, що не покидали ніколи Шевченка живого.

В головах небіжчика дяк академічної церкви читав дуже повагом і тихо псалтир. Свіжі квітки на труну привезла першою з українців Наталя Суханова-Подколзіна 1294. Треба сказати, що з нею за останній час Шевченко ворогував. (Про причину того ворогування я розповів в нарисі "Тарас Шевченко під час перебування в Петербурзі до подорожі на Україну"). Але у душах благородних смерть нівечить найзапекліше ворогування.

1292 Русск[ая] стар[ина]. — 1885. — Кн. VI. — С. 26.

1293 Русск[ая] речь. — 1861. — № 19 і 20. [Лєсков М.С. — Ред.].

1294 Кобзарь. — 1876. — Т. I. — Споминки Полонського.

II

Під час похоронного богослуження 28 лютого не тільки церква, але й коридори академічні були повнісенькі інтелігентних людей. "Тяжко, невимовно тяжко, — каже Лев /594/ Жемчужников 1295, — було останнє прощання: але, не вважаючи на те, якесь відрадне почуття і свіжість віяли на душу. Туга усіх переняла!.. Побожність до помершого і незрушена тиша стояли навкруги. Щира любов і поважання до Шевченка міцно сприятелювали усіх". Почались надгробні промови. Кожен, чуючи прилюдну оцінку поета-чоловіка, і плакав, і радів. Кожне слово промови кожен з нас ладен був повторити голосно: бо воно належало усім" 1296.

Першим говорив Куліш.

"Нема з нас ні одного, достойного проректи рідне українське слово над домовиною

Шевченка: уся сила і вся краса нашої мови тільки йому одному відкрилася". Сказавши про велику вагу і значення Шевченка як поета і чоловіка, Куліш насамкінець мовив: "Будь, Тарасе, певен, що ми твій заповіт соблюдемо і ніколи не звернемо з дороги, що ти нам, проломив еси. Коли ж у нас не стане снаги твоїм слідом простувати, коли не можна буде нам так, як ти, святу правду глаголати, то лучче ми мовчатимемо..."

Оцієї обіцянки, оцієї принародної і висловленої в таку незвичайну годину присяги Куліш, як відомо, не додержав і кілька разів висловлював "мішану правду". Між іншим у своїй "Истории воссоединения Руси", а потім і в "Южном краю" Куліш, забувши свою присягу, набравшись незвичайно чудної відваги, "огидливо", як сказав Костомарів 1297, вилаяв музу Шевченка п'яною...

Після Куліша над труною промовляли по-українськи Білозерський і Костомарів: а потім озвався польський голос з уст Хорошевського. "Нехай же і польське слово обізветься над труною твоєю, — мовив він, — достойний поет український! Ти любив свій край рідний, свій Дніпер синій, свій народ убогий. Ти був могутнім співакою свого народу! На сльози його ти завжди відповідав слізьми... Ти не любив поляків за їх давні неправди (błedy), котрі на народ твій, що ти так палко любив, привели великі страждання. Твоїй нелюбові спричинилося те, що ти "kochał wielu, żeś kochał wiele..." ("кохав багатьох... кохав багато". — Пол. — Ред.). За помилки батьків не відповідають діти. Не будемо згадувати минулого, а скажемо по-братерськи: "Возлюбім друг друга". О, коли б твоя смерть, Тарасе, стала початком життя нового, то був би твій найпрекрасніший вінок і найвеличніший пам'ятник..."

1295 Основа. — 1861. — Кн. III. — С 5.

1296 Ibidem.

1297 Литературное наследие... — С. 111 — 112. /595/

Промову по-великоруськи висловив приятель небіжчика Курочкін. "Не дожив він, — сказав під кінець Курочкін, — до здійснення тих ідей, простанню яких він служив своїми піснями: та не будемо об тім тужити. Він зробив в життя своє діло". Усіх промов в церкві було сім 1298.

З церкви труну з тілом до самої могили на Смоленському гробовищі несли студенти університету. З професорів, окрім Костомарова, увесь час ішов пішки за труною д. А. Н. Пипін 1299. Сила публіки, більшість з великоросів, що йшла за труною, свідчила про велике співчуття і шанобу до Шевченка 1300. Могилу задля нашого "останнього кобзаря і першого великого поета" 1301 викопали на гробовищі на тому саме місці, де він інколи сидів і задумувався. Він змалював те місце собі в альбом 1302.

На гробовищі біля могили теж говорили промови і читали вірші. "Біля мене коло могили, — оповідає Терпигорев 1303, — стояв Костомарів, незвичайно сумний і зажурений. Він здавався мені невимовно жалісним і сиротливим. Він почав промову незвичайно теплу, повну глибокого почуття: але не спроможен був довести її до краю, зарідав, замовк і пішов..."

Похорони скінчилися о 5 год. На свіжу могилу поклали багацько букетів з свіжих квіток 1304.

З усіх похорон, які доводилося мені бачити з того часу, каже Терпигорев 1305, ні одні не мали на собі такого відбитку простоти і щирості, як похорони Шевченка. Я бачив похорони Некрасова, Достоевського, Тургенєва і Салтикова-Щедріна, але усі вони були отруєні осоружним, робленим, нещирим тенденційним духом демонстрацій. Похорони Шевченка були чисті від сього ярмарочного комедіантства: не було тут ні пальмових, ні лаврових вінків, ні інших прикрас театральних..."

1298 Русск[ая] речь. — 1861. — № 19 і 20.

1299 Русск[ая] стар[ина]. — 1885. — Кн. VI — С. 26. [Піпін О. М. — Ред.].

1300 Литературное наследие... — С. 124.

1301 Время. — 1861. — Кн. IV. — [С. 637. Григорьев А. Тарас Шевченко].

1302 Основа. — 1861. — Кн. III — С 18.

1303 Истор[ический] вест[ник]. — 1896. — Кн. VI. — С. 57.

1304 Русск[ая] речь. — 1861. — № 20.

1305 Исторический вестник. — 1896. — Кн. IV. — С. 58.

Зараз після похорону зібралися громадяни і прирадили прохати дозволу щоб останки генія нашого слова перевезти на Україну і поховати відповідно поетичному заповіту /596/ Кобзаря, висловленому в віршах його: "Як умру, то поховайте мене на могилі, серед степу широкого на Вкраїні милій" 1306.

1306 Литерат[урное] наследие... — С. 123 — [12]4.

III

В самий день смерті Шевченка петербурзькі українці послали телеграфом на Україну звістки про оцей скорботний факт. Дякуючи сьому, Україна в один день з столицею Росії мала спроможність оплакувати свого генія і в день похоронів його в столиці молитися за його.

Наче оце сьогодні пам'ятаю ті сумні дні в Полтаві. Наче тепер бачу, як вранці 27 лютого прийшов до мене огорнений густою хмарою печалі і заплаканий Дмитро Пильчиков і показав телеграму Данила Каменецького. Опівдні зібралася наша громада. Прирадили: 28 лютого в день похорону відслужити в соборі торжественну панахиду; покликати на неї гімназистів і школярів з недільних шкіл; по панахиді роздати школярам Шевченкові "Псалми"; про час панахиди надрукувати оповістку.

Нікому і в голову не впало, щоб в оцій святій справі трапилася нам яка-будь притичина. Тим часом, коли під вечір я і Василь Трунов пішли до соборного ключара прохати, щоб завтра після півдня одслужив панахиду, ми почули дивовижну відповідь. Отець ключар сказав, що по Шевченкові не можна правити панахиди тому, що він був "политический преступник".

Хоча і як ми прохали і впевняли отця ключара, нічого не вдіяли. Треба було вдатися до архієрея. Єпископом в Полтаві був наш щирий українець, родом з Уманщини, відомий і популярний соловецький герой під війну р. 1854, Олександр Павлович. З ним я був трохи знайомий. Владика повітав нас ласкаво, розпитався, що спричинилося тому, що ми під таку незвичайну пору потурбували його. Коли ми розповіли, його благу твар покрив сум з несподіваної звістки про смерть Шевченка. Він

підвівся, став перед образом, перехрестився і прочитав "со святыми упокой...". Потім, повернувшись до нас, положив мені на плечі свої руки і мовив:

"Вернітесь до ключара: скажіть, що були у мене, а я сказав вам от що: як був я в Соловецькому монастирі архимандритою, дак пильнував знайти і знайшов могилу Петра /597/ Кальниша, спорудив над нею пам'ятник і щороку правив панахиду. Коли отець ключар відає, хто був Кальниш, дак зрозуміє, що Шевченко був не такий "преступник", як Кальниш... Більш нічого не кажіть".

Після поради з протопопами і катехитами з гімназії, Миколою Думитрашком і з кадетського корпусу Павлом Катраном, ми стали на тому, що скоро ключар не згодився по першій просьбі, дак тепер, після єпископського благословення не годиться служити панахиду в Соборі, а відслужити її в Стрітенській церкві. Так і зробили. На панахиді, правленій соборно отцем Катраном, Думитрашком і Кузнецьким (попом з соборної церкви), церква була повнісінька. Увечері того дня громада зібралася у Милорадовички і прирадила, щоб навесні посадити в Полтаві дуба на пам'ять Шевченкові.

У Київ звістка про смерть Шевченка прийшла ще 26 лютого: "Вона, — каже д. Чалий 1307, — громовиною рознеслася по місту. В університетській церкві відслужили панахиду".

В день похорону Шевченка в Петербурзі служили панахиди в Чернігові, в Харкові, в Кременчузі, Одесі, Херсоні, Катеринославі, Катеринограді і скрізь по Україні, куди можна було подати звістку телеграфом.

Дійшла сумна звістка і до Галичини, до Дрездена, до Лондона.

"Немов громом вдарила нас звістка про смерть Шевченка, — каже доня графа Федора Толстого, Катерина Юнге 1308: — На чужині (в Дрездені) відправили ми панахиду, але душею і думками були біля Тарасової труни вкупі з його приятелями. Було щось незвичайно гірке, трагічне в смерті його, що сталася саме під ту годину, коли усі мрії і бажання Шевченка, якими він жив, починали так ясно і радісно здійснюватися. Люта доля поглумилася і повалила його тоді саме, коли світ волі (крепаків) освічував його своїм сяйвом і починав гріти своїм промінням теплим". (Одного тижня не дожив Шевченко до дня оголошення закону про скасування крпацтва. Гірко!)

Герцен у своєму "Колоколі" (в Лондоні) пом'янув Шевченка коротеньким некрологом. "Жаль бере, — сказано в некролозі, — що горопашний страждальник закрив очі так близько до сподіваного визволення (крепаків). Кому більш, як не йому, належало по праву шанувати день визволення!

1307 Жизнь и произвед[ения] Т. Шевченка. — С 187.

1308 Вестн[ик] Европы. — 1883. — Кн. VIII. — С. 842. /598/

Але й те вже добре, що рання зоря зайнялася ще за життя його і освітила останні дні його".

В тому ж таки числі "Колокола" ієродиякон Агапій (Андрій Гончаренко) надрукував кілька теплих слів про Шевченка мовою українською 1309.

Що до преси російської, так ледві чи був тоді хоч один який журнал або часопись,

де б не було подано звістки про смерть і значення Шевченка. Видатніша стаття була Аполлона Григор'єва (критика російського), надрукована в 4 ч. журналу "Время". "Красою і силою поезії, — писав Григор'єв, — багато дехто становить Шевченка врівень з Пушкіним і з Міцкевичем. Ми підемо далі: у Шевченка сяє та гола краса поезії народної, якої у Пушкіна і у Міцкевича лишень іскорки блищать. Натура Шевченка світліше, простіше і щиріше натури Гоголя, великого поета України, що постановив себе в фальшиве становище бути поетом цілком чужого йому побиту великоруського... Шевченко останній кобзар і перший великий поет нової великої літератури" 1310.

1309 Киевская старина. — 1896. — Кн. II. — С. 52.

1310 Время. — 1862. — Кн. IV. — С. 636 — 637.

IV

За кілька день після похорону квартиру небіжчика розпечатали. Поліція зробила реєстр усього, що лишилося після поета. Свідком при тому був Зосима Незаборовський, а цінував спадщину художник Григорій Честохівський. Усі стіни в світлиці поета, — каже Незаборовський 1311, — були обписані олівцем. Звідтіля Честохівський і Незаборовський пописували усе, "що вважали потрібним". Усю спадщину, яку завели до реєстру, віддали на схованку Михайлу Лазаревському.

1311 Киев[ская] стар[ина]. — 1893. — Кн. II — С. 192 — [19]3. [Незаборовский З. Мои воспоминания].

Перегодою спадщину, що лишилася після поета, пустили на ліcitaцію. М. Лазаревський покликав і Л. М. Жемчужникова. "Усі ми, поклонники поета, — пише до мене останній в листі 28 січня 1898 р. з Москви, — умовилися, щоб нічого з Шевченкового добра не випустити з своїх рук; тим перекупщикам, хоч їх і багацько зібралося на ліcitaцію, нічого не довелося купити: за те ж і ціну на Шевченкові речі набивали незвичайно високу: пам'ятаю, що Красовсь-599/кий за Шевченків кожух заплатив більше сотні карбованців. Я купив кобеняк його і лампу, при котрій він працював. Калоші поетові пішли нарізно: хтось купив одну, а другий другу. Перекупщики подивились, подивились і покинули набивати ціну, гадаючи, що ми люде божевільні".

Палітра, пензлі, муштовби і скринька з красками, як повідав Д. Мордовець 1312, були у Честохівського, а він при Мордовцеву передав все те Василю Тарновському, з умовою, щоб усе те перейшло до громадського музею імені Шевченка.

Малюнки і ескізи Шевченка — усіх 280 — каже Мордовець, береглися у Коховського; а по смерті його вдова передала їх жінці полтавського губернського маршала Бразоля, а пані Бразоль продавала їх, просячи 1500 карб. 1313.

1312 Новости. — 1896. — № 159.

1313 Я чув, що В. В. Тарновський в березілі р. 1898 купив ті малюнки за 1000 карб. для свого музею Шевченка.

V

Дозвіл перевезти тіло Шевченка на Україну дано в квітні. Доки останки поета почивали в Петербурзі, земляки часто збиралися на гробовище, і тут на могилі наш

земляк отець Опатович правив панахиди. На могилі Шевченка завсігди було повно квіток і вінків: вона так була засипана їми, що з під квіток не знати було ні землі, ні снігу: вона нагадувала більш весну, життя, ніж смерть 1314.

6 квітня в 40-й день смерті Шевченка земляки зібралися відправити звичайну панахиду і попрощатися з останками поета, перед тим як виряджати його на Україну. М. Костомаров після панахиди висловив промову. Дякуючи Тарасові за гіркі сльози, що лив цілий свій вік за Україну, прохав його: "Благослови, батьку, кінчати те діло, що обіляв ти гіркими сльозами!"

1314 Основа. — 1861. — Кн. VI. — С. 29.

Ранком 26 квітня усі українці, які були в Петербурзі і мали спроможність, зібралися на гробовище. Відкопали могилу, вийняли труну, вложили її в другу, зроблену з цини, запаяли і постановили на ресорному возі, умисне на те зробленому.

Невимовно сумна, а величава була картина. Очі всіх, хто був, журливо дивилися на чорну труну. В усіх лица /600/ охмарені глибокою тугою та скорботами; усіх пройняла одна думка: що оце остання хвилина прощання навіки з дорогим, любим поетом і чоловіком. "Доки Тарасова могила була в Петербурзі, здавалося нам, — каже редактор "Основи", — що смерть ще не все взяла з собою: а тепер прощай, Тарасе, навіки прощай!"

Коли таким чином усіх гнітила печаль, виступив Куліш і мовив: "Що ж оце, батьку Тарасе! Ти від'їжджаєш на Україну без червоної китайки, заслуги козацької? Чим же ти нижчий од тих козацьких лицарів, що червоною китайкою вкривалися, заслугою козацькою пишалися? Ні один предок твій не сходив з сього світа без сієї останньої честі. Чи вже ж ти чужим чуженицею вмер на чужині? Що ж про нас скажуть на Україні, як ми тебе вирядимо, не покритого червоною китайкою? Скажуть, що й ми такі перевертні, як ті дуки, що позабирали козацькі луги й луки... Ні, батьку! Ще не попереводились діти козацькі! Розкиньте ж, небожата, червоний цвіт славетний на чорній сумній домовині Тарасовій! Отепер їдь, батьку! Нехай земляки знають, що ми тут в столиці своєї святої старосвітщини не занедбали".

"З'явися, батьку, серед рідного краю під своєю червоною китайкою! — говорив Куліш потім в останній промові. — Та згромадь навкруги себе сліпих, глухих і без'язиких: нехай вони із мертвих уст твоїх почують твоє слово безсмертне та нехай, помиляючись, почнуть говорити непозиченою мовою!.."

"Наш еси, поете, а ми народ твій і духом твоїм ми дихатимемо вівіки і віки..."

Тужливий поїзд рушив через увесь Петербург до вокзалу залізниці: червона китайка давала людям знати, що то батько українського слова навіки покидає ту чужу столицю, де його за слово правди, волі і любові засужено р. 1847 на нелюдське мордування в степу киргизькому.

Проводжати труну до нової могили на Україні петербурзька громада вирядила молодих своїх громадян Олександра Лазаревського та Григорія Честохівського 1315.

1315 Честахівського. — Ред.

Скрізь по дорозі від Петербурга до Києва більш-менш торжественно стрічали і

проводжали по містах труну з останками нашого великого поета-страдальника. В Орлі бажали спорудити вельми торжественну зустріч і проводи; але звістка спізнилася і орлівці не мали спроможності справити своє бажання. Тут, опріч українців, зустрів труну Та-/601/расів приятель Якушкін 1316. Домовину, покриту червоною китайкою, поставили на дорозі. Прийшли гімназисти з своїм куратором, директором та з учителями, і відслужили панахиду. Народу зібрався великий натовп, хоча домовина стояла в Орлі тільки дві години. Виїхавши за місто, орлівці відправили другу панахиду, випрохали собі вінки, що лежали на труні, і один з них розділили поміж себе, а другий взяли на спомин в гімназію.

Нарешті 6 мая труна з останками поета прибула до Дніпра і мусила тут спинитися і ждати дозволу адміністрації.

Не можна мені вгадати, нащо треба було того дозволу. Раз дозволено було в столиці перевезти тіло на Україну, то якого ще іншого дозволу треба було? Але факт фактом.

За дозволом до генерал-губернатора, як оповідає наочний свідок д. Чалий, поїхав Варфоломей Шевченко і отець Петро Лебединцев. Князь Васильчиков зараз же дав (та й не можна було йому не дати) дозвіл; але казав іти до митрополита і спитати, в якій церкві можна постановити труну до похорону. Митрополит казав везти тіло до церкви Різдва Христового, що стоїть біля берегу Дніпра, зараз при в'їзді в Київ з набережа.

Тоді молодіж випрягла коней і самотужки повезла домовину. На протязі більш п'яти кілометрів часто зупинялися і говорили промови, читали вірші.

Тим часом повстало питання: де саме похоронити тлінні останки генія українського слова? Петербурзькі громадяни сього питання вкінці не вирішили, лишень указували, що, може б, придатніш за все похоронити у Києві. Знов же, коли хоронити у Києві, дак на якому гробовищі? Чи у Видубицькому монастирі, чи на "Аскольдовій могилі", чи на Щекавиці? Але, в усякому разі, на горі, побіля Дніпра. Варфоломей Шевченко був тієї думки, щоб похоронити на Щекавиці, і казав там викопати могилу. Отже, коли з труною приїхав Честахівський, дак все перемінилося. Д. Чалий 1317 оповідає, що Честахівський сказав, що він був при останніх конаннях Тараса і, коли спитав його, де його похоронити, дак він відповів: "В Каневі".

Честахівський розповів неправду: при смерті Тараса його не було, як се повів потім Ол. Лазаревський 1318,

1316 Северная пчела. — 1861. — № 119.

1317 Жизнь в произведения Т. Шевченка. — С. 181.

1318 Киев[ская] стар[ина]. — 1885. — Кн. II. — С. 28 — 30.

але думка його усім подобалася, бо вона більш-менш відповідала і /602/ Тарасовому бажанню. В своїх віршах, найпаче в "Заповіті", він висловив бажання, щоб його поховали на горі біля Дніпра. А на Чернечій горі біля Канева Варфоломей тоді вже довів до краю придбання землі для Тараса під хутір, куди він бажав перебратися навесні. Таким чином, могила його на Чернечій горі зовсім відповідала бажанню його осадити на тій горі свою селитьбу. І ми тепер можемо тільки з подякою згадувати, що Честахівський не дав похоронити Шевченка на Щекавиці.

VI

В неділю 7 мая йшов дощ: але він не перешкодив, щоб церква, де стояла Тарасова труна, і увесь цвинтар були повнісенькі народу під час похоронної служби, котру правив отець Лебединець. Говорити в церкві промови адміністрація заборонила. Саме коли правилася панахида, одна дама, уся в чорному, положила на труну терновий вінок. Се була найкраща мова без слів!..

З церкви похоронна процесія рушила по набережжі до пароходу, щоб пароходом везти тіло в Канів на Чернечу гору. По дорозі держали промови (тоді ще студенти) Антонович Володимир, Драгоманів Михайло і Стоянів Ол., нарешті інспектор 11-ої київської гімназії д. Чалий. Чалий говорив мовою російською. "Поезія Шевченка, — сказав він між іншим, — завоювала нам право літературного горожанства і гучно подала свій голос в сем'ї слов'янських народностей! От в чому велике значення Шевченка і його слава, що довіку не зав'яне!.."

Проводити тіло Шевченка поїхали на пароході Тарасові брати і сестри, Варфоломей з своєю родиною, Чалий і Сошенко з жінками, старий приятель Шевченків поет Віктор Забіла, Лазаревський, Честахівський і чимало студентів.

На другий день парохід приплив до Канева. На Дніпрі тоді стояла велика вода, через що парохід мусив спинитися геть від берега. Не малої праці треба було ужити, щоб перевезти труну на берег: нести на руках, бредучи по коліна в воді по грузькому дні, не можна було: звичайний човен не підняв би важкої труни... Довго міркували коло оцієї труднощі і нарешті стали на тому, щоб привезти простий драбинчастий воловий віз і на його переложити з парохода труну. Так і зробили: від парохода повезли воза не кіньми, не волами, а самотужки. /603/

На березі стояв великий тиск народу. Духовенство торжественно зустріло труну з дорогими для України останками найкращого сина заплаканої нені. Постановили труну на мари і з великою честію внесли в соборну церкву.

Яму на Чернечій горі викопали студенти та інші поклонники поета, що поприїздили до Канева.

10 мая з Канева і з околиці зібралося стільки народу, скільки, може, Канів і не бачив на своєму віку. Після торжественного богослуження всього соборного духовенства протопоп Мацкевич держав у церкві промову. Вказавши на великі заслуги і значення Шевченка яко народно-національного поета, оратор мовив: "Ти, стародавний Дніпре, що пишаєшся своїми хвилями сивими! Тобі судилося на своїх ребрах-хвилях привезти до нас Шевченкові останки; повідай же ти нам про дорогого для кожного українця чоловіка-кобзаря! Був час, що про нашу Україну думали, що се край невдатний до високих чувств і думок; але Шевченко довів, що край сей, де забули про освіту народну, має душу і серце, приступне для всього високого та прекрасного. Так, померший брате! Світ твій просвітиться перед людьми: вони побачили твої діла добрі і прославили Отця, іже на небесах. Минуть віки, і далекі нащадки дітий України побачать і пізнають, хто був Тарас Шевченко! Бажав ти, брате, жити у Каневі: от і живи до кінця світу. А ти, Україно! Побожно шануй наше місто, бо у нас починають кістки

Тараса Шевченка. Тут на одній з найвисших гір Дніпрових покоїтиметься прах його, і як на горі Голгофі, подібно хресту Господньому, стоятиме хрест, котрий буде видно і по той, і по сей бік вашого славного Дніпра".

З собору похоронна процесія, оточена величезним тиском народу, рушила на Чернечу гору; і тут на шпиль гори похоронили навіки останки того Велетня, якого "за Україну замучено колись...".

Над тією могилою генія українського слова нині стоїть височезний залізний хрест і німо промовляє до українців:

Любіть її во врем'я люте...

За неї душу положіть...

У Києві, 1898. Грудень

РЕЄСТЕР ГОЛОВНІШИХ ЖЕРЕЛ

(з яких користувався автор книжки "Тарас Шевченко-Грушівський").

1. Народное чтение. — Спб., 1860.
2. "Кобзарь" Т. Шевченка, вид. 1841, 1844, 1860 в Петербурзі і 1876 в Празі.
3. Хата: україн[ський] альманах. — 1860, Спб.
4. Основа: Южно-русский учено-литературный вестник. — Спб., 1861 — [186]2.
5. Taras Szewczenko: życie i pisma jego. Gwido Battaglia. — Lwów, 1865.
6. Т. Г. Шевченко, Маслова. — Москва, 1874.
7. Жизнь и произведения Тараса Шевченка, М. Чалий, — Київ, 1882.
8. Правда: письмо літературно-політичне. — Львів, 1875, 1876, 1889 — [18]94.
9. Поэмы, повести и рассказы Т. Г. Шевченка на русском языке. — Київ, 1888.
10. Кобзарь Тараса Шевченка, частина третя. — Львів, 1895.
11. Воспоминания о Т. Г. Шевченке А. Чужбинского (Афанасьева). — Спб., 1861.
12. Світ; Літ[ературно]-наук[овий] вістник. — Львів, 1881 — [188]2.
13. Зоря, письмо для родин. — Львів, 1886 — 1897.
14. Записки Наук[ового] Тов[ариства] ім. Шевченка. — Львів. — Т. I — XVIII.
15. Літерат[урно]-наук[овий] вістник. — Львів, 1898.
16. Киевская старина, 1882 — 1898.
17. Русская старина. — Спб. — 1877, 1880, 1884 — 1892, 1896 — [189]8.
18. Русский архив. — Москва, 1864, 1888, 1890 — [189]2, 1896 — 1898.
19. Исторический вестник. — 1886, 1889, 1896.
20. Современник, 1861.
21. Русское слово, 1861.
22. Русск[ая] мысль, 1885, 1890, 1893, 1898.
23. Вестник Юго-зап[адной] России. — Київ, 1863.
24. Киевский телеграф. — Київ, 1875.
25. Пчела. — Спб., 1875, 1876, 1878.
26. Древняя и Новая Россия. — Спб., 1875.
27. Вестник Европы. — 1883, і 1888. — Спб.
28. Библиот[ека] Зап[адной] полосы России. — Київ, 1881.

29. Библиот[ека] для чтения. — Спб, 1840. /605/
30. Северн[ая] пчела. — Спб., 1861.
31. Домашня[я] беседа. — Спб., 1861.
32. Русский инвалид. — Спб., 1861.
33. Русская речь. — Спб., 1861.
34. Маяк. — Харків, 1842.
35. Оренбург[ский] листок. — Оренбург, 1898.
36. Кам[ско]-Волж[ский] край. — Казань, 1897.
37. По морю и суше. — Одесса, 1896.
38. Литературное наследие Н. Костомарова, — Спб., 1890.
39. Украинская старина. — Харків, 1866.
40. Хуторна поезія П. Куліша. — Львів, 1881.
41. Сочинения Белинского, т. V.
42. П. В. Анненков и его друзья. — Спб., 1892.
43. Русск[ие] ведомости. — Москва, 1895 — [18]97.
44. Нижегородские губ[ернские] ведомости, 1858 і 1896.
45. Церковні метрики села Моринець, 1814; села Кириловки, 1806 — 1829 і містечка Лисянки, 1822 — 1829.

46. Листи приватні: А. О. Ускової, Л. М. Жемчужникова, П. А. Куліша, Б. Г. Суханова-Подколзіна, М. І. Стороженка, К. Ф. Юнге, В. Г. Шевченка, П. М. Шевченка, П. М. Шевченка, А. Л. Костомарихи, дд. Абрамцова, Михайлова, Єфимовського, І. Шрага, О. Тищинського, П. Крамаренківни, К. Болсуновського, Котюха, Плациндаря, Штангея, Тимченка і ін.

47 — 89 — дрібні друковані жерела.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

Воспоминания... — Воспоминания о Т. Г. Шевченке А. Чужбинского. — Спб, 1861.

Воспоминания о Шевченке... — те ж.

ДМШ — Державний музей Т. Г. Шевченка (Київ).

Жизнь и произведения Шевченка — Чалый М. К. Жизнь и произведения Тараса Шевченка (Свод материалов для его биографии). — К., 1882.

Записки... — Записки, або Журнал Тараса Григоровича Грушівського-Шевченка. — У кн.: Кобзар Тараса Шевченка. — Львів, 1895. — Т. 3.

ЗНТШ — Записки Наукового товариства імені Шевченка, Львів.

ІЛ — Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР.

Кобзар, 1876, т. I — Т. Г. Шевченко. Кобзар з додатком споминок про Шевченка писателів Тургенєва і Полонського. — Прага, 1876. — [т. I].

Кобзар, 1876, т. II — Т. Г. Шевченко. Кобзар з додатком споминок про Шевченка Костомарова і Микешина. — Прага, 1876, — [т. II].

Кобзар Т. III. — Кобзар Тараса Шевченка. — Львів, 1895. — Т. 3.

Литературное наследие... — Литературное наследие... Н. И. Костомарова. Спб, 1890.

Листочки... на могилу Шевченка... — Листочки до вінка на могилу Шевченка в ХХІХ роковини його смерті. — Львів, 1890.

Метричні книги... про померлих — Метричні книги кирилівської церкви за рік... про померлих.

Метричні книги... — Метричні книги Кирилівської церкви, — 1823. — № 4.

Поэмы и повести... — Поэмы, повести и рассказы Т. Г. Шевченка, писанные на русском языке. — К., 1888.

Свод материалов... — Чалый М. К. Жизнь и произведения Тараса Шевченка (Свод материалов для его биографии). — К., 1882.

Хуторна поезія — Куліш П. О. Хуторна поезія. — Львів, 1882.

Чалий — Чалый М. К. Жизнь и произведения Тараса Шевченка (Свод материалов для его биографии) — К., 1882.

Художник — Художник. Автобіографічна повість Т. Шевченка. — У кн.: Кобзар Тараса Шевченка. — Львів, 1895. — Т. 3.

ПРИМІТКИ

Текст "Хроніки" О. Я. Кониського подано за виданням: "Тарас Шевченко-Грушівський, хроніка його життя". Перший том є авторським виданням (Львів, 1898), другий — друкувався по смерті автора (Львів, 1901), а тому містить похибки, що йдуть від неправильного прочитання рукопису видавцями. Прагнучи донести до читача аутентичний текст "Хроніки", упорядник обмежує своє втручання лише тими випадками, в яких ідеться про суто орфографічні відмінності від сучасного написання. Виправлено, зокрема, такі форми слів: отсе — на оце (але залишається се, сього); мині — мені; лунати ме — лунатиме; зросли ся — зрослися; інші — інші; найвисший — найвищий; осьвіта — освіта; меньший — менший; мягкий — м'який; пятый — п'ятий; пяний — п'яний; вибе — виб'є; кильометр — кілометр; биля — біля; Тарасови — Тарасові, і подібні. Відтворено паралельні форми: ледві//ледве; дак//так; яко//як; побит//побут; збережено написання: крепак, збіж, сем'я, помолити Богу, дійсне, сердешне, салдат, салдацький, мундур, економ тощо. До тексту додається словничок малозрозумілих слів (архаїзмів, діалектизмів).

Прізвища і топоніми збережено, їх сучасне написання вказано в підрядкових виносках. Основні дані щодо згаданих осіб та географічних назв — в іменному та географічному покажчиках.

Доповнення й уточнення до авторських підрядкових посилань, в разі їх неповноти, подаються у квадратних дужках. Додано список скорочень джерел, на які посилається біограф. Часом одне і теж джерело проходить у двох або й трьох варіантах: наприклад, праця М. К. Чалого — "Жизнь и произведения Тараса Шевченка (Свод материалов для его биографии)". — Киев, 1882, — маємо у таких варіантах: 1) Чалий; 2) Свод материалов; 3) Жизнь и произведения Шевченка. Всі вони збережені.

Праця супроводжується примітками двох типів: по-перше, це, так би мовити, ситуативний посторінковий коментар, що має на меті уточнити фактографічний матеріал "Хроніки" — відповідно до сучасних даних, а також вказати джерела

цитованих фрагментів — там, де біограф їх не зазначає. По-друге, "персональна" й топонімічна частини коментаря представлені у вигляді іменного та географічного покажчиків, які пропонують значно ширший матеріал, аніж це зроблено у авторському виданні "Хроніки". /608/

Твори Шевченка в коментарях цитуються за виданням: Шевченко Тарас. Повне збір.творів: У 6 т. — К., 1963 — 1964. Посилання на мистецькі твори подаються в тексті в дужках (том — римськими, сторінка — арабськими цифрами) за виданням: Шевченко Тарас. Повне збір. творів: У 10 т. — К., 1961 — 1963. — Т. VII — X.

Дитинний вік Тараса Шевченка (1814 — 1829)

С. 30. ...Яким Бойко — не відомо мені, якими заходами, — придбав собі Копіїв ґрунт... — Документальних відомостей про Копія не виявлено. Не виключено, що перекази про нього мають легендарний характер. Григорій Шевченко з родиною переїхав до Моринців у період між ранньою весною (постом) 1810 р. і травнем 1811 р., коли у них (уже в Моринцях) 28 травня народився син Микита.

С. 37. До кого саме і коли саме першим разом почав Шевченко ходити до школи і хто був отой Совгир? — Совгир — за спогадами Петра Микитовича Шевченка, зібраними Д. Ф. Красицьким, це було вуличне прізвисько підсліпуватого кирилівського дяка Павла Рубана, котрий і був першим учителем Шевченка. Тараса віддали до школи 1822 р.; Василя Губського, за сповідними відомостями, в селі тоді взагалі не було; Іван Нестеровський був попом у Кирилівці, але про вчителя-попа згадок немає (Красицький Д. Ф. До біографії Шевченка раннього періоду. — Збірник праць 6 наукової Шевченківської конференції. — К., 1958. — С. 42 — 44). З 1825 р. Шевченко вчився у П. Ф. Богорського.

С. 51. ...якоїсь кучерявої Оксани. — Йдеться про Оксану Коваленко. Якщо перша частина вірша "Ми вкупочці колись росли" (особливо раннього варіанту твору) стосується О. Коваленко, то його фінал відбиває типову долю сільської покритки; справжня Оксана стала заміжною жінкою із звичайною долею селянки.

Парубоцький вік Тараса Шевченка до викупу з крпацтва (1829 — 1838)

С. 67. ...перебуваючи в Варшаві, Енгельгардт віддав Шевченка в науку до якогось маляра. — Шевченко ніколи не згадував про Варшаву, і ніяких документів, пов'язаних з цим містом, не збереглося; М. Чалий, В. Репніна, М. Костомаров, найімовірніше, поплутали Варшаву й Вільно. Вчителем-художником Шевченка у Вільно називають як найпевнішу кандидатуру — викладача малювання Вільнюського університету Й. Рустемаса, а також, гіпотетично, — Й.-Б. Лампі, австрійського художника, який кілька місяців працював у місті. (Найновіші відомості про них див. у праці: А. Непокупний. Балтійські зорі Тараса. ("У Вільні, городі преславнім..." — К., 1989). /609/

С. 68. Він тоді саме спізнався з якоюсь вродливенькою швачкою... — Ядвігою (Дзюнею) Гусиковською.

С. 71. Як вже воно там не було, але навесні року 1831 Шевченко був уже в Петербурзі. — Хоча з петербурзьких газет точно відомою є дата прибуття П. В. Енгельгардта до Петербурга, то й нині залишається питання: чи Шевченко прибув з

ним разом, чи невдовзі за ним з іншими кріпаками, чи аж влітку 1831 р., як вважав М. І. Моренець (Моренець Н. Шевченко в Петербурге: По памятным местам жизни и творчества. — Л., 1960. — С. 126); так само не піддаються перевірці різні перекази сучасників про обставини переїзду Шевченка до Петербурга.

Ширяєв — цеховий майстер малярства, людина неосвічена, темна, грубіянської вдачі, скупа, сувора і занадто строга. — Кониський не піддає критичній перевірці оцей белетризований портрет В. Ширяєва з Шевченкової повісті "Художник", малюючи який, Шевченко виконував певне художнє завдання. Між тим В. Ширяєв був одним з кращих майстрів по розписуванню інтер'єру. Шевченко набув у нього такої майстерності, що 1836 р. вже брав участь у розписуванні Великого, Александринського й Михайлівського театрів у Петербурзі, причому сам робив ескізи розписів за вказівками архітекторів.

С. 73. Про першу зустріч Шевченка з Сошенком... — З двох версій цієї зустрічі — за Чалим та за "Художником" (і "Письмом Т. Г. Шевченка к редактору "Народного чтения", переказаним П. Лебединцевим) Кониський вибрав художній варіант; пізніше з'ясувалося, що Шевченко використав тут добре йому відомий епізод знайомства свого друга художника В. Штернберга зі своїм майбутнім вчителем художником М. Лебедевим (Стасов В. В. Статьи и заметки, не вошедшие в собрания сочинений. — М., 1954. — С. 300). Сучасні біографи схилиються до свідчень І. Сошенка, переказаних М. Чалим.

С. 81. Не можна запевне сказати, чи се той самий Прехтель, що хотів висікти Тараса... — Така постановка питання вказує ще раз на спрощено фактографічне сприйняття повісті — так, ніби це були мемуари; звичайно, прототипом подружжя Прехтелів з повісті "Прогулка с удовольствием и не без морали..." був не петербурзький управитель П. Енгельгардта С. Прехтель зі своєю вередливою дружиною, відомі зі спогадів І. М. Сошенка, а, щонайімовірніше, подружжя Зигмунтовських — Софія Самійлівна й Костянтин Миколайович, постійні мешканці Новопетровського укріплення; К. М. Зигмунтовський служив акцизним комісіонером; Шевченко любив слухати його веселі побрехеньки. Між подружжям панувала пошана й злагода, через що поет прозивав їх Телемоном і Бавкідою (див. щоденник Шевченка).

С. 82. Перед тим він прочитав трагедію Озерова "Эдип в Афинах" і заходився зробити малюнок на ту тему. — Малюнок "Едіп, Антігона та Полінік" не знайдений (Шевченко Тарас. Повне збір. творів: У 10 т. — Т. 7. — № 375). Виконано його орієнтовно 1836 — 1837 рр. Це, отже, не /610/ був перший "твір малярський" Шевченка: відомі його портрети П. Енгельгардта й невідомої жінки, композиції "Смерть Лукреції" (1835), "Смерть Олега, князя древлянського (1836) тощо (там же, №№ 2 — 5).

С. 82. Сошенко умовився тим часом з Ширяєвим, щоб дав йому волю ходити вчитися малярству в залі в товаристві "Поощрения художеств". — Ймовірно, що Шевченко знайшов шлях до залів "Товариства заохочування художників" ще до знайомства з Сошенком, восени 1835 р.; про це, безперечно, йшли розмови серед учнів-підмайстрів В. Ширяєва. З протоколу за 4 жовтня 1835 р. засідання комітету

"Товариства..." видно, що в цей день розглянуто малюнки "постороннього ученика Шевченка" і комітет визнав ці малюнки вартими похвали. Серед членів комітету в той день засідали люди, яким судилося відіграти помітну роль в житті Шевченка, — В. І. Григорович, М. Вієльгорський, Ф. Толстой. З "Товариством..." Шевченко буде зв'язаний аж до літа 1842 р.

С. 83. Тим часом Брюллов працював над великою місією, що взяв на себе, визволення Шевченка з крпацтва. — У визволенні Шевченка брав участь чималий гурт діячів культури: з клопотанням про долю поета й художника звернулися до К. Брюллова художники І. Сошенко та А. Мокрицький, допомагали — О. Венеціанов, М. Вієльгорський; головне ж зробили К. Брюллов та В. Жуковський: було виконано портрет Жуковського і розіграно його в лотерею в царському палаці. Жуковський через фрейліну цариці Ю. Баранову домогся виплати грошей, яка відбулася (але схоже, що не повністю) вже після того, як Брюлловим було внесено кошти й одержано відпускну, датовану 22 квітня 1838 р. (Жур П. В. Шевченковский Петербург. — Л., 1964. — С. 118 — 122).

С. 86. Досі ніхто ще не подав нестеменно певних звісток про оту участь царської родини, як і про те: скільки зібрано грошей з тієї лотереї. — Повних даних досі немає: П. Жур у згаданій праці наводить палацові документи, з яких видно, що велика княжна Марія і наслідник Олександр — діти Миколи І внесли по триста крб.; М. Моренець розшукав документ про те, що цариця Олександра Федорівна внесла 400 крб. (Моренець Н. Шевченко в Петербурге. — Л., 1960).

Тарас Шевченко від часу викупу його з крпацтва до виходу його першого "Кобзаря" (1838 — 1840)

С. 89. З того ж дня він став годованцем товариства "Поощрения художеств", почав ходити учитися малярству до класів Академії художеств... — точні дати невідомі. У звіті "Товариства заохочування художників" від 30 травня 1837 р. Шевченко іменується учнем, а в іншому звіті, що охоплює період від 28 квітня 1837 р. по 28 квітня 1838 р., його називають пансіонером. Стосовно початку навчання в Академії мистецтв відомо за документом, що 23 червня 1838 р. він як сторонній учень брав /611/ участь у місячному екзамені у фігурному класі (ЦДІАЛ СРСР. — Ф. 789. — Оп. 19. — Спр. 723. — Арк. 10. — див.: Анісов В., Середа Є. Літопис життя і творчості Т. Г. Шевченка. — К., 1976. — С. 22).

С. 93. ...кохання те не гаразд добре скінчилося для Мані. — Йдеться про дочку виборзького бургомістра Марію Яківну Європеус.

С. 94. Нарешті восени вернувся і Штернберг... — В. І. Штернберг повернувся з України у вересні 1838 р. З кінця березня 1840 р. квартирував разом із Т. Г. Шевченком у будинку Доннерберга по 11-й лінії Васильєвського острова (її опис Шевченко дав у повісті "Прогулка с удовольствием и не без морали", коли Штернберг повернувся з подорожі по Оренбурзькому краю. Малюнок сплячого Штернберга, виконаний Шевченком (як про те він пише в повісті "Художник"}, — невідомий, натомість збереглися малюнки Штернберга: "Замість чаю ми поголились" (20 березня 1840) та

портрет Шевченка олівцем (1840). У липні 1840 р. Штернберг вирушив до Італії на відрядження Академії мистецтв як талановитий художник, відзначений золотою медаллю.

С. 99. Не скажу я, чи в цій самій квартирі жив Шевченко і тоді, як ходив до його на сеанси дідич Петро Мартос. — Ні, не в цій, а на верхньому поверсі будинка Г. І. Аренса на 7-й лінії Васильєвського острова, де Шевченко мешкав разом з художником Г. К. Михайлович (з літа до середини листопада 1839 р.) (Жур П. В. Шевченковский Петербург, с. 150 — 151). Коли з кінця грудня 1839 р. до початку лютого 1840 р. Шевченко захворів на тиф, його узяв до себе й доглядав художник Ф. П. Пономарьов.

Епізод з гусаком і крилами ангела помилково приписаний Ф. Пономарьовим Шевченкові. З розшуканого Г. П. Паламарчук листа Ф. Пономарьова до М. О. Рамазанова, написаного не пізніше 1861 р., з'ясувалося, що справжнім "героєм" цього епізоду був не Шевченко, а Г. К. Михайлов (Паламарчук Г. П. Про деякі нові атрибуції та датування малярських творів Т. Г. Шевченка. — У кн.: Питання шевченкознавства: Т. Г. Шевченко та його сучасники. — К., 1978. — С. 69—74).

С. 101. Ми знаємо, що до визволення з крпацтва Шевченко був людина майже темна. — Кониський, як бачимо, поділяє концепцію "пізновихованого генія" (Б. Дізраелі), яку М. Чалий приклав до Шевченка і яку можна визнати лише частково. Звичайно, в дитинстві та юності Шевченко не дістав систематичної освіти, однак з великим зацікавленням та емоційністю всотував увесь масив народної та церковної культури — спершу через оточення (пісні матері, народні свята, псалми, серед них і сковородинські, думи, пісні кобзарів, історичні перекази односельців, особливо діда Івана Швеця), церковні служби й книги (Псалтир знав напам'ять). Живучи у В. Ширяєва з 1832 р., нишком брав книжки з його бібліотеки й читав ночами на горищі, підслуховував під дверима вітальні домашні читання тощо. Від часу знайомства з І. Сошенком та А. Мокрицьким зв'язки Шевченка з студентською молоддю швидко поширювались /612/ Він став бувати на виставках та в музеях. Мокрицький увів Сошенка й Шевченка в літературний гурток Є. П. Гребінки, й це мало колосальне значення для стрімкого зросту літературної освіти молодого поета. Він і сам почав писати вірші. Усе це відбувалося задовго до березня 1838 р., але, безперечно, саме яскраво виражена подвійна талановитість Шевченка спричинялася до благої зміни його долі.

С. 101. У Шевченка велика сила часу йшла на освіту і науку в малярстві. — Свідченням цього є не лише повість "Художник", де відбито у художньо трансформованій формі спогади Шевченка, а й документи з часу навчання в Академії мистецтв, а також його щоденник, у якому висловлено судження автора про десятки творів художників, композиторів, письменників, філософів тощо, які демонструють справді світовий рівень його освіченості, культури.

С. 110. Не відомо, який перший твір написав Шевченко... — Серед перших спроб міг бути вірш "Нудно мені, тяжко — що маю робити?", знайдений В. С. Бородіним на початку 60-х років у рукописному "Кобзарі" 1861 р. (у 12-томному Повному зібранні

творів Шевченка вірш вміщено у розділі "Dubia").

С. 112. Мені не йметься віри, щоб Гребінка до того часу не розповів Мартосові, що Шевченко пише вірші... — Сучасна наука поділяє цю думку Кониського: багато фактів свідчать про те, що поетичними творами Шевченка вже у 1837 р., за свідченням І. Панаєва, захоплювалися його земляки (Панаев И. И. Литературные воспоминания. — М., 1950. — С. 103) Мартос же у ряді своїх тверджень виявив необ'єктивність, а часом і брутальну пиху. (Докладніше про обставини видання Кобзаря 1840 р. див.: Бородін В.С. Т. Г. Шевченко і царська цензура. Дослідження та документи 1840 — 1862 роки. — К., 1969. — С. 11 — 20; а також: Т. Г. Шевченко: Біографія. — К., 1984. — С. 64 — 69).

Тарас Шевченко під час від виходу "Кобзаря" до укінчення Академії художеств . (1840 — 1845)

С. 113. Коли Україна раділа "Кобзарю" — критика російська зустріла його глузуванням, глуфом з української мови й народності. — Посилаючись на цю фразу у М. Чалого, Кониський підтверджує її численними цитатами з негативних рецензій, причому з часописів — "Сына Отечества", "Библиотеки для чтения", але обминає чималу кількість доброзичливих рецензій стосовно таланту поета, навіть якщо рецензент і шкодував, що ці вірші написані не російською мовою ("Северная пчела". — 1840. — 7 трав.), чи й цілковито схвальних (Литературная газета. — 1840. — 5 трав.; Отечественные записки. — 1840. — № 5; Маяк. — 1840. — № 6); не на місці в цьому разі було й цитування справді ганебного листа В. Белінського до П. Анненкова 1847 р. Тут біографові явно зраджує об'єктивність. (Тарас Шевченко: Біографія, с. 70 — 73). /613/

С. 116. Квітка прохав у його поезій до якогось свого альманаху... — У листі від 22 листопада 1841 р. Г. Ф. Квітка-Основ'яненко прохав Шевченка вислати для видаваного І. Є. Бецьким альманаху "Молодик" якісь свої вірші. 8 грудня 1841 р. Шевченко сповістив його, що надсилає "що найшлося", в тім числі щойно написану "Ганнусю" — тобто баладу "Утоплена"; ще були надіслані "Песня караульного у тюрмы" з драми "Невеста" і кілька дрібних поезій, з яких у "Молодику" надруковано "Н. Маркевичу" й "Думку" ("Тяжко-важко в світі жити...").

С. 117. ...звідкіль Шевченко взяв сюжет на "Гайдамаків"... — До перелічених біографом джерел поеми слід додати рукопис "Истории Малороссии" М. Маркевича, що вийшла друком у наступні роки (1842 — 1843).

С. 120. ...ще раніш "Гайдамаків", розбираючи Гребінчин альманах "Ластівка", так само як і в рецензії про Квітчине "Сватання", Белінський... висловив строгий осуд... — Йдеться про рецензії В. Белінського на альманах Є. Гребінки "Ластівка" та п'єсу Г. Квітки-Основ'яненка "Сватання на Гончарівці" (Отечественные записки. — 1841. — № 6. — С. 32 — 34), рецензію на "Гайдамаки" Шевченка (Отечественные записки. — 1842. — № 5. — С. 12 — 14).

С. 124. ...довелося йому розбирати в "Отечест[венных] запис[ках]" дисертацію Костомарова "Об историческом значении русской народной поэзии"... — Рецензія В. Белінського на другу дисертацію М. Костомарова, видану 1843 р. в Харкові, опубліковано у журн. "Отечественные записки".

С. 125. ...як каже Костомаров, Шевченка ніби сам народ вибрав і послав співати замість себе. — Кониський переказує статтю М. Костомарова "Воспоминание о двух малярах" (Основа. — 1861. — № 4. — С. 44—56).

...називається вона "Слепая красавица". — Така драма не відома; ймовірно, її задум втілено в поемі російською мовою "Слепая".

С. 126. Mauvais sujet — негідник (фр.).

С. 127. ...Тихорський в "Маяку"... — Йдеться про рецензію М. Тихорського на поему "Гайдамаки" (Маяк. — 1842. — № 8. — С. 82 — 106).

...Критики "Сына Отеч[ества]", "От[ечественных] записок", "Библиотеки для чтения"... — Згадано рецензії: невідомого автора (Сын Отечества. — 1840. — № 4. — С. 836 — 837); В. Белінського (Отечественные записки. — 1840. — № 5. — С. 23 — 24); О. Сенковського (Библиотека для чтения. — 1840, — Т. 39. — С. 14 — 16).

С. 129/ Кухаренко прохав змалювати Головатого. — Зберігся олівецевий ескіз Шевченка, що зображує Антона Головатого біля Неви (VII. — № 284).

С. 132. ...щоб запевне можна було визначити коли не день, так хоч місяць виїзду Шевченка з Петербурга... — Шевченко їхав у відпустку разом з Є. Гребінкою та його сестрою, ймовірно, виїхали вони з Петербурга 19 травня 1843 р. (Шевченко був звільнений у відпустку 11 травня, а Гребінка — 17 травня; найближчий день відходу пошт Білоруським трактом /614/був 19 травня); вони їхали через Гатчину, Лугу, Порхов, Великі Луки Гомель, Городню, Чернігів, Ніжин, Монастирище, Ічнію — у Качанівку; з Гребінками Шевченко розлучився у Ніжині (Жур П. В. Літо перше: 3 хроніки життя і творчості Тараса Шевченка. — К., 1979. — С. 14 — 26). З Качанівки Шевченко поїхав до Києва, згодом, у червні 1843 р., — у рідну Кирилівку, як доводить П. Жур у згаданій монографії; наприкінці червня заїхав до Є. Гребінки на його хутір "Убіжище" під Борзною, а з ним разом 29 червня приїхав у Мосівку; не пізніше 14 липня він був уже в Яготині (там же, с. 121), найімовірніше — 2 липня, а наступного дня залишив Яготин і поїхав у с. Березову Рудку до Закревських.

С. 133. ...того ж року він був "і в Межигорського Спаса і на Хортиці..." — У Межигорському монастирі коло Вишгорода під Києвом поет побував разом з П. Кулішем та О. Сенчилом-Стефановським близько середини червня 1843 р., під час згаданого відвідання Києва, про що свідчить запис, зроблений П. Кулішем в альбомі Шевченка 1839 — 1843 рр. під власним записом пісні "Да все луги, все береги...": "1843, іюня 13, вночі на плоту, на Дніпрі против Межигорського монастиря" (VII. № 193. — С. 10). Подорож на Хортицю поет відбув, як доводить П. Жур, у першій половині вересня, виїхавши з Яготина 3 — 5 вересня; маршрут пролягав поштовими кінями через Пирятин — Лубни — Хорол — Кременчук (тут по наплавному мосту поет перебрався на правий берег Дніпра) — Катеринослав — Олександрівськ — Нікополь — с. Покровське, що стояло на місці Нової Січі, зруйнованої за наказом Катерини II 1775 р. військами генерала П. А. Текелія. Імператриця подарувала ці землі генерал-прокурору князю Вяземському, а з 1802 до 1861 р. їх власником був придворний банкір Штигліц, той самий "мудрий німець", що садив на угноєній козацькою кров'ю землі

картопельку. Звідси поет поїхав у рідну Кирилівку (П. Жур. — Там же. — С. 141 — 154).

С. 138. ...навіки пропав слід, у кого тоді ще бував Шевченко. — Окрім відвідування Ісківців — маєтку О. С. Афанасьєва-Чужбинського, Шевченко був у с. Линовиці, що належала де Бальменам, у Лубнах, у маєтку П. Лукашевича Березані, у Качанівці в Г. Тарновського, знову в Яготині, звідки поїхав на Запоріжжя.

"В Лубнах один пан покликав нас..." — особа невідома. П. Жур висловив припущення, спираючись на народний переказ, що цим кріпосником міг бути офіцер Українського уланського полку Федір Федорович Трепов, лютеранин за вірою і, певне, німець за походженням, батько петербурзького генерал-губернатора часів першої російської революції — кривавого Д. М. Трепова, згодом — варшавський обер-поліцмейстер (П. Жур. Літо перше..., с. 132).

С. 140. Нема жодної звістки про те, коли саме він приїхав в Кирилівку і чи довго там був. — Справді, документальних даних немає; але, за сімейними переказами, Шевченко приїхав до села якраз на хрестини в родині свого молодшого брата Йосипа (про це згадувала у листі до /615/ П. В. Жура правнучка Йосипа Параска Іванівна Шевченко (П. Жур Там же, с. 159 — 161) За метричними книгами Кирилівської церкви, первісток Йосипа й Мотрі Шевченків народився 18 вересня, а хрестили його 20 вересня 1843 р., і хрещеними батьком та матір'ю були "Санкт-Петербурзької Академії мистецтв вільний художник Тарасій Григорійов Шевченко і селянка Ярина Григорівна Федора Бойченка жона" — сестра поета (П. Жур. — Там же. — с. 181). Справді невідомо, коли саме Шевченко залишив Кирилівку; під написаним у Березані у П. Я. Лукашевича віршем "Розрита могила" стоїть дата — 9 жовтня; у жовтні ж, за спогадами В. Репніної, Шевченко приїхав до Яготина (Т. Шевченко в воспоминаниях современников. — М., 1962. — С. 109).

Teraz po świecie błędę szerokim... — Нині по світу блукаю широкім // Без захисту й притулку, // Чому б мав плакати — за ким і за чим, — // Ніхто ж бо за мною не плаче.

С. 141. ..."Тризну" писав Тарас не тільки р. 1843, але ще й до знайомості своєї з Репніною, а може, ще й під кінець р. 1842 — Поему написано в Яготині орієнтовно між 11 та 27 листопада 1843 р. (Русские пропилеи. — М., 1916. — Т. 2 — С. 208 — 210).

С. 142. ...по-українськи "Гамалія"... — Поему написано в жовтні — першій половині листопада 1842 р. (датується на підставі згадки в листі Т. Шевченка від 18 листопада 1842 р. до П. М. Корольова: "Позавчора вернувся в Петербург. Мене носив проклятуший пароход у Шведчину й Датчину. Пливши в Стокгольм, я скомпонував "Гамалію", невеличку поему...").

З Яготина і з України Шевченко вертає до столиці під кінець року 1843. — Дата помилкова: 10 січня Шевченко закінчив у Яготині портрет дітей В. М. Репніна (на портреті — авторська дата); найближчі три дні перебував у Мосівці, ночував в Ічні, відвідав Качанівку, Вейсбахівку, останню декаду січня провів у Києві, де шумів тоді контрактний ярмарок і де він познайомився з В. Білозерським, М. Максимовичем, а наприкінці січня вирушив до Кирилівки (Жур П. Літо перше..., с. 227 — 236).

С. 143. Про яке-будь єднання ідеалів поезії з "мочемордієм"... — У характеристиці т.

зв. "мочеморд" О. Кониський пішов за спогадами В. Репніної, М. Чалого, які бачила в них переважно п'яниць та гуляк, але вніс у цю трактовку інший психологічний нюанс; пізніші дослідники, зокрема М. Драгоманов, В. Щурат, М. Новицький, побачили в поглядах цих людей відгуки західноєвропейського радикалізму (див. огляд цієї літератури у статті М. М. Новицького "Мочиморди" перед судом сучасників і досліду". — Життя і революція. — 1930. — № 3. — С. 123 — 145).

С. 144. "Обніміте, брати мої..." — У виданні О. Огоновського "Кобзарь Тараса Шевченка". Ч. I. — Львів, 1893, за яким цитує всі твори Шевченка О. Кониський, фінал поеми "І мертвим і живим..." не точний; в автографі збірки "Три літа" маємо: "Обніміте ж, брати мої, // Найменшого брата, // Нехай мати усміхнеться, // Заплакана мати. // Благословить дітей /616/ своїх // Твердими руками // І діточок поцілує // Вольними устами".

С. 145. В першій половині лютого р. 1844 Тарас рушив у Москву... — Шевченко прибув до Москви близько середини лютого, повертаючись з України в Петербург.

С. 147. ...як перебув Тарас весну р. 1844? Жодних звісток про сей час нема... — Справді, даних про цей період дуже мало: поет видав поеми "Гамалія" (Спб, 1844), "Бесталанний" (Маяк. — 1844. — № 4. — С. 17 — 30) і окремим виданням ("Тризна". — [Спб], 1844), 6 травня закінчив поему "Сова", а 17 травня — поезію "Дівичії ночі"; напружено працював над академічними програмами, здавав екзамени, розпочав працю над "Живописной Украиной".

С. 148. ...р. 1844 Шевченко рушив на Україну... — Насправді поет не залишав столиці до березня наступного, 1845 р., а виїхав на Москву разом з О. Лук'яновичем, як з певністю встановив П. Жур, 25 березня 1845 р. (Жур П. Дума про огонь. — К., 1985. — С. 19 — 24).

З другого листа княжни... — Йдеться про лист В. Репніної від 20 грудня 1844 р. з Ягодина (Листи до Т. Г. Шевченка, 1962. — С. 39 — 40).

С. 149. "Мосівка, — писала княжна до Тараса, — нагадує мені ті сумні хвилини..." — З листа В. Репніної до Т. Шевченка від 3 липня 1844 р. з Ягодина.

Перегодом княжна Репніна знов вболіває... — Далі йде часткове цитування листа В. Репніної, написаного у липні — вересні 1844 р., а частково — переказ вже цитованого листа від 20 грудня 1844 р.

С. 152. Тієї ж осені Шевченко був в Суботові, там змалював руїни Богданового будинку... Альбом малюнків його, зроблених р. 1844... — Йдеться про альбом малюнків 1845 р., де вміщені малюнки, зроблені під час подорожі по Полтавщині та Київщині у квітні — жовтні 1845 р. Серед них — акварелі "Богданові руїни в Суботові" та "Богданова церква в Суботові" (VII. — №№ 221, 222).

С. 153. За життя князя Репніна Шевченко в листопаді р. 1844 був в Яготині останній раз. — Насправді Шевченко у Репніних зустрів Новий 1844-й рік і виїхав з Ягодина не раніше 10 січня 1844 р. (Анісов В., Середа Є. Літопис життя і творчості Т. Г. Шевченка. — К., 1976. — С. 54).

С. 154. ...він в листі до Кухаренка писав: "Якби ти знав, отамане..." — Йдеться про

лист Шевченка до Я. Г. Кухаренка, датований орієнтовно груднем 1844 р.

С. 155. ...майор Усков 7-го січня (ст. ст.) р. 1855 написав про се до київського куратора. — Лист І. Ускова див.: Тарас Шевченко: Документи..., 1982, с. 265 — 266; відповідь з канцелярії куратора Київського учбового округу — с. 266; текст атестату на звання некласного художника, з датою — 10 грудня 1845 р., — там же, с. 73.

С. 156. ...Шевченко переложив псалми 146, 149 і інші... — А також псалми 1, 12, 43, 52, 53, 81, 93, 132; замість 136-го псалма біограф помилково назвав 146-й. Повний текст циклу "Давидові псалми" у складі збірки /617/ "Три літа" став відомий 1907 р. після того, як заходами А. М. Марковича з архіву департаменту поліції (колишнього III відділу) вилучено й опубліковано Е. Щоголевым та Я. Забілою автографи Шевченка, що знаходилися у справі "Об Украйно-славянском обществе" (1847).

Тарас Шевченко під час перебування на Україні (1845 — 1847)

С. 157. В 24 день березія р. 1845 Шевченко рушив з Петербурга на Україну. — П. Жур за хронікою у "Прибавлениях" до газети "Санкт-Петербургские ведомости" від 27 березня 1845 р., де між вибулими 25 березня зі столиці значився відставний майор Лук'янович, точно встановив дату виїзду Шевченка, який їхав разом з О. А. Лук'яновичем через Москву, Орел, Кроми, Есмань, Глухів, Кролевець, Батурин, Миргород у маєток Лук'яновича — с. Марійське; на Великодніх святах був у Яготині — 15 — 17 квітня 1845 р. (Жур П. В. Дума про Огонь. К., 1985. — С. 24 — 48). О. Кониський надто звівся на художній опис подорожі на Україну, зроблений Шевченком у повісті "Капитанша".

С. 158. ...він ще до Великодніх свят приїхав до Києва... — П. Жур аргументовано довів, що Шевченко прибув до Києва не пізніше 22 квітня, вже після свят (П. Жур. Дума про Огонь, с. 48 — 60). За спогадами родичів поета, він знову відвідав Кирилівку; про це непрямо свідчить і запис в альбомі 1845 р.: "Отец Иеремия Обидовский, протоиерей села Лузановки Черкасского уезда" (VII. — № 210; Т. Г. Шевченко: Біографія, 1984, с. 128), тобто він незаперечно побував на рідній Черкащині. Далі, як вважає П. Жур, він через Київ перебрався на Лівобережжя й вирушив на Полтавщину, — спершу в Прилуки, розшукуючи археологічні пам'ятки й описуючи їх — за завданням Археографічної комісії, хоч офіційно його оформлено співробітником у грудні 1845 р. Першою такою пам'яткою був Густинський монастир, де у січні 1845 р. поховано батька В. Рєпніної — князя М. Г. Рєпніна-Волконського, якого поет шанував і любив.

С. 159. Можна тільки гадати, що то був "Єретик, або Іван Гус". — Автограф поеми має дату: "10 октября 1845, с. Марьинское", а посвята П. Й. Шафарикові має дату: "22 ноября 1845, в Переяславі".

С. 160. Шевченко... гадав, що... Куліш не пізнає його. — Цей епізод із спогадів Куліша "Жизнь Кулиша" стосується їхнього першого знайомства, яке відбулося в Києві 1843 р.

С. 164. На ярмарку Шевченко вперше бачив геніального артиста українського Соляника (Соленика. — Ред.) в ролі Михайла Чупруна. — Це було 24 липня 1845 р.

(Пилипчук Р. Я. Т. Г. Шевченко в Ромнах. — Рад. літературознавство. — 1979. — № 5).

С. 165. ...старим... Якубовичем, батьком відомого декабриста. — Декабристом був Олександр Іванович Якубович. Він помер на засланні від туберкульозу, забутий і занедбаний своїми батьком та братом. /618/

С. 170. З Кирилівки Шевченко приїхав до Києва і небаром подався в Полтавщину... — На цей раз з Києва Шевченко поїхав на Миргородщину: 4 жовтня 1845 р. у Миргороді написано вірші "Не завидуй багатому" й "Не женися на багатій"; описані нижче поїздки слід віднести до травня того ж року.

С. 171. Шевченко змалював у Густині... — Див. VII. — Кн. 2. — №№ 204, 205, 228, 317.

С. 175 — 176. В Переяславі Тарас намалював види з трьох стародавніх церков... — Див.: VII. — №№ 207, 208, 210.

С. 176. У В'юнищах ... він просидів трохи чи не два тижні ... 14-го грудня скінчив "Кавказ"... — У зв'язку з ремонтом будинку Козачковського у Переяславі Шевченко на початку грудня переїхав у с. В'юнище до С. Самойлова, де жив і працював до 27 грудня, коли повернувся до Переяслава. 14 грудня — дата закінчення поеми "І мертвим, і живим..."; "Кавказ" же завершений 18 листопада в Переяславі. У Переяславі поет зустрів свята.

С. 177. "А тим часом перевертні // Нехай підростають..." — рядки з поезії "Розрита могила", написаної 9 жовтня 1843 р. в Березані.

С. 178. ...з Ягодина він поїхав до Закревських. — З Ягодина Шевченко поїхав на традиційне свято 12 січня 1846 р. у Мосівку, а звідти — в Березову Рудку до Закревських.

С. 179. ...княжна Варвара Рєпніна прислала до його звістку... — Мовиться про лист В. Рєпніної від 9 грудня 1845 р. з Ягодина. (Листи до Т. Г. Шевченка, с. 48).

С. 181. Тоді саме в Лубнах був ярмарок... — Це був Сиропусний, або Маслянський, ярмарок, що відкрився 17 лютого 1846 р. (П. Жур. Дума про Огонь, с. 187).

С. 184. ...рушили на Чернігів. Приїхали туди під вечір в неділю. 24 лютого 1846 р. й оселилися в готелі "Цареград".

С. 189. ...на Проводах поїхав до Києва. Тут він заквартировав укупі з Чужбинським... і з... Сажиним. — Це була третя квартира поета в Києві, куди він приїхав в квітні 1846 р. на Проводах: спершу він оселився в будиночку навпроти Інституту шляхетних дівчат (нині на тому місці готель "Москва"), потім — у будинку архітектора Беретті на Бессарабській площі, а тоді на Козиному болоті на Хрещатику в будинку урядовця І. Житницького (нині — у Шевченківському провулку, 8 — це тепер Будинок-музей Т. Шевченка). Житницький був зятем художника С. Превлоцького з Вільшаної, вчителя І. Сошекка, а можливо, й самого Шевченка. З Шевченком оселився й О. Афанасьєв-Чужбинський (його, хворого, доглядав Шевченко в Чернігові, приїхавши заради цього з Седнева), а також знайомий Шевченка з часів навчання в Академії мистецтв художник Михайло Макарович Сажин.

С. 192. Річ неможлива справді, щоб Шевченко, перебуваючи з початку осені р. 1845

у Києві і знаючи, що Костомаров учителює тамечки ж, /619/ не спізнався з ним!.. — Шевченко завітав до Києва наприкінці вересня 1845 р. на короткий час і знову поїхав. Немає підстав піддавати сумніву докладні спогади М. Костомарова, які цілком збігаються з фактами перебування обох за певними адресами навесні 1846 р.

С. 197. В "Литературном наследии"... не надрукована уся та глава, де наш історик розповідає про події р. 1845 і 1846 у Києві... — Йдеться про розділ IV "Автобіографії" М. Костомарова, яку він продиктував у 1875 — 1877 рр. своїй дружині А. Л. Костомаровій. Цей розділ вперше опубліковано у журн. "Вестник Европы" (1910. — № 4). Повністю "Автобіографія" надрукована зятем А. Л. Костомарової В. Котельниковим — "Автобиография Н. И. Костомарова" (М., 1922) й передрукована у вид.: Костомаров Н. И. Исторические произведения. Автобиография. — К., 1989.

С. 200. В паперах, одібраних потім у Костомарова, Гулака і інших... — Нині увесь корпус документів, що стосуються Кирило-Мефодіївського товариства, опубліковано у вид.: Кирило-Мефодіївське товариство: У трьох томах. — К., 1990.

С. 202. ..."славянские ручьи слились в русском ... море..." — Йдеться про казенно-патріотичний вірш О. Пушкіна "Клеветникам России" (1831).

С. 208. Біля місточка Фастова розкопували вони могилу Переп'ятиху. — Див. докладно у вид.: Шовкопляс Г. М., Шовкопляс І. Г. За покликом серця: Пам'ятки історії та культури в житті і творчості Т. Г. Шевченка. — К., 1990.

21 вересня іменем генерал-губернатора Бібікова було наказано Шевченкові... — Див.: Тарас Шевченко: Документи..., с. 78.

С. 211. ...в домі попа з церкви св. Андрія... — В будинку на розі вулиць Стрілецької та Сретенської (не зберігся), власником якого був протоієрей Я. В. Завадський (Слюдікова Т. Б. Де збиралося товариство. — Літ. Україна. — 1981. — 10 берез.).

С. 212. "Лютую я на тебе дуже..." — Дата написання цього віршованого послання В. Забіли дискусійна: Л. Ф. Кодацька у "Листах до Т. Г. Шевченка" (1962) віднесла його до 20 червня 1844 р. (тоді як поет з кінця лютого і увесь цей рік жив у столиці); П. Жур — до лютого 1844 р. (Жур П. В. Літо перше..., с. 236 — 237).

С. 217. З початку грудня р. 1846 Шевченко... вдався до куратора... — Прохання Шевченка до куратора (попечителя) Київського учбового округу О. С. Траскіна про призначення його вчителем малювання Київського університету датоване 27 листопада 1846 р. (Тарас Шевченко: Документи..., с. 83); інші документи в цій справі див. там же, с. 83 — 87, 92; а також: Рудько М. П. Тарас Шевченко і Київський університет. — К., 1959.

С. 220 — 221. Ні поема, ні передмова досі надруковані не були: лежать вони в архіві "III отдел[ения]". — За життя О. Кониського не було публікацій творів Шевченка за автографами, що знаходилися у справі Кирило-Мефодіївського товариства; публікацію розпочали Е. Щоголев /620/ у журн. "Былое" 1906 р. (№№ 6, 8), Я. Забіла (Україна. — 1907. — № 7, 8); одразу ж їх почав досліджувати і завів значну частину нових публікацій В. Доманицький до своєї праці "Критичний розслід над текстом "Кобзаря" (Киевская старина. — 1906. — №№ 9, 10, 11, 12), до упорядкованого ним "Кобзаря" (Спб., 1907) і

"Кобзаря" 1908 р. (увесь відомий на той час корпус, уже дуже близький до сучасного).

С. 223. ...він застав тут лист Костомарова. — Йдеться про лист М. Костомарова від 13 березня 1847 р. з Києва, адресований у Чернігів.

Тарас Шевченко в арешті [5/17 квітня — 23 червня (4 липня) р. 1847]

С. 228. Комісія 1-го березія зараз же зробила постанову... — Тарас Шевченко: Документи..., с. 88.

Лишень в третій день березія Петров... подав... донос. — Див. Тарас Шевченко: Документи..., с. 88 — 90; див. також відповіді О. М. Петрова на запитання О. С. Траскіна про склад і діяльність таємного товариства в м. Києві — У кн.: Кирило-Мефодіївське товариство: В 3 т. — Т. 1., с. 27 — 28, а також інші матеріали цієї справи у розділі "Загальні матеріали слідства" — там же.

С. 232. ...написали до губернатора в Чернігів... — Див. лист полтавського цивільного губернатора М. І. Ознобишина до чернігівського, полтавського і харківського генерал-губернатора М. А. Долгорукова від 4 квітня 1847 р. (Тарас Шевченко: Документи... — С. 104). Розшуки Шевченка провадилися не в зв'язку з прокламацією, яку Микола І відніс до пропаганди з боку польської еміграції з Парижа. [О. Лазаревський]. Дещо про українську прокламацію 1847 року. — Україна. — 1907. — № 4. — С. 81 — 85).

С. 234. ...Шевченка остерігав на поромі, як переправлявся через Дніпро, якийсь гусарин... — Відомості В. Репніної, подані М. Чалим, стверджуються М. Білозерським, А. Солтановським; проаналізувавши їх, П. Жур встановив, що йдеться про ротмістра Р. К. Солонину (Жур П. Слово про огонь, с. 359 — 360).

С. 235. ...печатка з вирізаними словами "Іоанна, глава XIII, стих. 32..." — З Євангелії від св. Іоанна: "Коли в ньому прославився Бог, то і його Бог прославить у Собі, і зараз прославить його!"

С. 236. ...листи якогось Карпа і Штрадмана... — Листи до Т. Г. Шевченка. — К., 1962. — С. 47 — 49.

...зшиток творів його... з передмовою... — Йдеться про рукописну збірку, яку Шевченко готував до видання, що мало бути здійснене на кошти, зібрані М. Костомаровим та П. Кулішем серед української інтелігенції в Києві навесні 1847 р.; зошит містив автографи першої редакції поеми "Відьма" ("Осика"), передмови до "Кобзаря" (т. зв. "седнівської"), балад "Лілея" та "Русалка" (ІЛ. — Ф. 1. — № 72).

Почалися опити арештованих. — Див. справу кожного з арештованих /621/ у відповідному томі тритомника "Кирило-Мефодіївське товариство" (К., 1990).

С. 241. ...бездушному сатрапові і прибічнику царя (графу Орлову) привиділося... — Запис в щоденнику 19 червня 1857 р. Йдеться не про шефа жандармів і начальника III відділу графа О. Ф. Орлова, а про начальника Оренбурзького окремого корпусу графа В. О. Перовського, який, на переконання Шевченка і його друзів в Оренбурзі, вперто опирався заходам щодо полегшення долі засланого поета. Однак факти говорять про інше: у лютому 1850 р. Перовський запитував начальника штабу корпусу жандармів про можливість полегшення долі Шевченка (сам він тоді ще не був командиром корпусу) і дістав відмову, але поновив клопотання через рік і знову без успіху. Відтоді

він на офіційні звертання й сам відповідав відмовою, але 1853 р., за спогадами А. О. Ускової, порадив своєму колишньому ад'ютантові й новому коменданту Новопетровського укріплення полегшити по змозі тягар солдатської служби Шевченка; коли ж, на підставі коронаційного маніфесту Олександра II, влітку 1856 р. відкрилася змога амністувати Шевченка, Перовський завів його до списків амністованих.

С. 246. Дійсне, 30 мая по наказу царя велено було київському і харківському генерал-губернаторам стежити... — Тарас Шевченко: Документи..., с. 134.

С. 247. В 31-й день мая жандарі відвезли Шевченка з тюрми "III отделения" і віддали на руки уряду військовому... — За документами, це переведення з каземату до військового міністерства відбулося 30 травня (там же, с. 131).

Віддер 2/14 червня рушив з Шевченком з Петербурга, а 9/21 т.м. о годині 11 вночі був вже в Оренбурзі... — Відлер вирушив із Шевченком 31 травня, а привіз 8 червня увечері; документи про його приїзд оформлено наступного дня (Т. Г. Шевченко: Біографія. — К., 1984. — С. 138, 202).

С. 248. ...покутували в Оренбурзькому краю свої "гріхи", напр[иклад], Плещеев Олексій, Достоевський і інші... — Обидва письменники були покарані разом з іншими петрашевцями; О. М. Плещеев відбував засланицьку службу в армії в Оренбурзькому окремому корпусі, а Ф. М. Достоевський — в Омському острозі (1850 — 1854), згодом — солдатом в Сибірському лінійному батальйоні.

Не скажу, від кого Лазаревський довідався, що Шевченка привезли в Оренбург. — Сам Ф. Лазаревський згадував: "9 июня 1847 года сидел я в своей Пограничной комиссии и усердно занимался текущими делами. Вдруг, около двух часов пополудни, в комнату вбегает, запыхавшись, писец Галявинский и говорит: "Ночью жандармы Шевченка привезли, я слышал от офицера, которому его сдали, и он находится теперь в пересылочной казарме" (Воспоминания о Тарасе Шевченко. — К., 1988. — С. 214).

С. 254. ...з початку червня р. 1847 приїздив до Оренбурга... Василь Лазаревський. — За спогадами В. М. Лазаревського, "определен я был чиновником особых поручений при председателе Оренбургской Пограничной /622/комиссии 6 мая 1847 г..., а в июле был уже в Оренбурга" (В. М. Лазаревский. Мое знакомство с Далем. — Русский архив. — 1894. — № 8. — С. 544), — отже, після від'їзду Шевченка в Орську кріпость, куди він прибув, імовірно, 22, червня, а 23-го. вже був зарахований до складу 3-ї роти (Тарас Шевченко: Документи... — С. 146).

Тарас Шевченко на першому заслання (18/30 червня 1847 — 17/29 жовтня 1850 р.

С. 255. ...біля них дерев'яний екзерцир-гаус — Exerzier-haus (нім.) — манеж.

С. 257 — 258. Подаю тут фотографію з художницьки зробленого Шевченком ще року 1847 малюнка з тієї казарми. — "Казарма" (IX, № 70) — малюнок сепією, виконаний орієнтовно 1856-го — не пізніше червня 1857 р. Оригінал малюнка втрачений. Усі репродукції зроблені за фотогравюрою, замовленою власником твору Б. Г. Сухановим-Подколзіним віденському граверу Р. Паульсону (1895).

С. 258. "Солдати-товариші починала тоді, — писав Шевченко до княжни Рєпніної, — розповідали..." — 3 листа Шевченка до В. Рєпніної від 25 — 29 лютого 1848 р. з Орської

кріпості.

С. 261. "Ще як був я дитиною, — читаємо в його журналі..." — Запис від 19 червня 1857 р.

С. 262. "...Тремтить було, серце..." — Із запису від 20 червня 1857 р.

С. 264. "Доки не закинули мене до Орської фортеці..." — Запис від 25 червня в щоденнику.

С. 265 — 266. "Хіба самому написати...", "І знов мені не привезла..." — заголовні рядки поезій 1848 та 1849 рр.: "Вони з холери повмирали..." — рядки з поезії "Хіба самому написати..."

С. 266. "Було на собаку кинь..." — 3 листа Шевченка до А. І. Лизогуба від 1 лютого 1848 р. з Орської кріпості.

Мені не відомо жодного листа, писаного Шевченком після лютого р. 1847 до жовтня того року, окрім ... листа ... до Фундуклія. — Не відомо й досі.

С. 267. Княжна не загаялася відповідати. — Йдеться про лист В. Рєпніної до Шевченка від 13 січня 1848 р. з Яготина (Листи до Т. Г. Шевченка, 1962. — С. 64 — 66).

С. 271. В листі до Василя Лазаревського Тарас 20 грудня р. 1848 між іншого писав... — Йдеться насправді про лист Шевченка до Михайла Лазаревського від 20 грудня 1847 р.

С. 275. Начальник 23 дивізії генерал Толмачов... відповів Орлову 30 березня... — Тарас Шевченко: Документи..., с. 163.

С. 277. Експедиція Бутакова рушила з Орська 11 мая р. 1848. — З Орська рушила частина експедиції — т. зв. транспорт раймського укріплення, "до складу якого входило 1 500 башкирських однокінних підвід, рота піхоти, дві сотні оренбурзьких козаків, дві гармати. Тут же був і начальник/623/них всього транспорту генерал-майор І. Шрейбер, а також капітан-лейтенант О. Бутаков з флотською командою і шхуною "Константан", розібраною і навантаженою на підводи для зручності перевезення. Верблюжий транспорт складався з 3 000 верблюдів, з ним ішло 565 казахів та півтори сотні уральських козаків" (Т. Г. Шевченко: Біографія. — К., 1984. — С. 222). Кониському не були ще відомі основні джерела з історії експедиції — щоденник О. І. Бутакова та нарис О. І. Макшеева, учасника експедиції, — "Путешествие по киргизским степям в Туркестаяскому краю" (Спб., 1896).

С. 280. Не відомо мені, звідкіль Маслов добув такі звістки... — Ці відомості В. Маслов здобув від того ж О. І. Макшеева (Т. Г. Шевченко в епістолярії відділу рукописів (ЦНБ АН УРСР). — К., 1966. — С. 50, 64 — 65), спогади якого записав і М. Чалий.

С. 283. Від 7-го березня р. 1848 аж до листопада р. 1849 не зустрічаємо ніже єдиного листа ні до його, ні від його. — Листи були (збереглося 8 листів до Шевченка й три його власні), але Кониський їх бачити не міг, бо вони зберігалися в архіві III відділу при справі Шевченка 1850 р.

С. 284. "Мов за подушне, оступили..." — Вірш написано 1848 р.

С. 285. Так нудився-сумовав Тарас цілу зиму й весну р. 1849... — Нещодавно В. Є. Шубравським встановлено, що зимівля на Косаралі тривала до початку січня 1849 р.; з

січня по квітень 1849 р. поет зимував у Раїмі (так і датуються поезії Шевченка, починаючи із "Неначе степом чумаки...". — Т. Г. Шевченко: Біографія. — К., 1984. — С. 232 — 234).

...не маємо жодних звісток, як повадився Тарас, як йому жилося під час нової плавби по Уралі. — Щоденник начальника експедиції О. І. Бутакова, де відбито обставини плавання день у день, вперше частково опублікований І. Житецьким (Україна. — 1928. — № 3. — С. 58 — 61); ця частина щоденника зберігається в ЦНБ АН УРСР; друга частина цього ж щоденника, що зберігалася в Державній публічній бібліотеці Узбекистану, використана в дослідженнях і монографії М. Шагінян (Шагінян М. Аральская экспедиция. — Молодая гвардия. — 1940. — №8. — С. 137 — 148; Там же. — Шевченко. — М., 1941). Повністю опубліковано щоденник 1953 р. (Бутаков А. И. Дневные записки плавання на шхуне "Константан" для исследования Аральского моря в 1848 — 1849 гг. — Ташкент, 1953).

"Перейшов я пішки двічі увесь киргизький степ..." — 3 листа Шевченка до О. М. Бодянського від 3 січня 1850 р. з Оренбурга.

"Не багацько минуло часу, а як багато перемінилося!" — 3 листа Шевченка до В. М. Репніної від 14 листопада 1849 р. з Оренбурга.

С. 287. ...Бутаков писав до начальника оренбурзького війська... — Тарас Шевченко: Документи..., с. 166, — рапорт Бутакова від 22 квітня 1849 р.

"Він, — писав Тарас до княжни Репніної, — не посоромився моєї сірої (жовнірської) шинелі..." — 3 листа до В. Репніної від 7 березня 1850 р. з Оренбурга. /624/

Чи не той оце Хома Вернер... — У народному переказі йдеться про іншу особу.

С. 288. "Адресуй, — писав Тарас до професора Бодянського, — в Оренбург Карлу Івановичу Герну..." — 3 листа Шевченка до О. М. Бодянського від 3 січня 1850 р. з Оренбурга.

С. 289. ...Бутаков вдавсь до головного штабу оренбурзького війська... — Йдеться про рапорт Бутакова від 5 листопада 1849 р. (Тарас Шевченко: Документи, с. 171 — 172).

Тоді ж таки Обручов наказав... — Там же. — С. 172.

"Позавчора, — пише він, — вернувся я з того степу киргизького..." — 3 листа Шевченка до А. І. Лизогуба від 8 листопада 1849 р. з Оренбурга.

С. 290. "Кращого немає // Нічого в Бога, як Дніпро..." — 3 поезії "І виріс я на чужині..." (1848).

С. 293. В листі до Жуковського... — Йдеться про лист Шевченка до В. А. Жуковського, написаний між 1 і 10 січня 1850 р. в Оренбурзі.

С. 295. Перовський згодився і вдавсь до Дубельта з запискою. — Див.: Тарас Шевченко: Документи, с. 182 — 183. Відповідь Л. В. Дубельта. — Там же. — С. 185.

С. 296. ..."бездушному сатрапові і прибічникові царя привиділося..." — запис в щоденнику Шевченка від 19 червня 1857 р.

С. 301. "Ось для чого мушу // Жити на світі..." — 3 поезії "Лічу в неволі дні і ночі" (1850).

С. 305. Але Гаршин з урядових звісток оповідає, що до 12 мая Тарас просидів вже в арешті 15 день. Значить, арештовано його 27 квітня. — Документи стосовно дати арешту невідомі. Спогади Ф. М. Лазаревського й матеріали М. Стороженка підтверджуються й листом Ф. М. Лазаревського до батька, М. І. Лазаревського, від 21 червня 1850 р., де йдеться про події на Великодніх святах в Оренбурзі. Декілька рядків викреслені, але є кінець абзаца: "Я над этим не задумывался и весело делал праздничные визиты."

На третій день за мной присылает сослуживец мой (М. С. Александрійський. — Ред.) и просит сейчас же к нему приехать... "Я был сегодня у военного губ[ернатора]. Между бумагами Ш[евченко] нашлись мои письма к нему..." (Іофанов Д. Матеріали про життя і творчість Тараса Шевченка. — К., 1957. — С. 38). Тут йдеться, отже, саме про свята й розмову з М. Александрійським на третій день свят і арешту Шевченка.

С. 307. 23 мая він (Обручов. — Ред.) одіслав до військового міністра усі одібрані у Шевченка папери і малюнки і писав... — Тарас Шевченко: Документи..., с. 189 — 190.

С. 308. ...сполошений генерал Обручов написав навіть до державного канцлера графа Нессельроде. — Тарас Шевченко: Документи..., с. 191.

З яким поспіхом вели сю справу... — Основний корпус документів щодо листування між Оренбургом і Петербургом див.: Там же. — С. 191 — 197. /625/

С. 309. З Головком сталася подія дуже трагічна. — Там же. — С. 200 — 202.

С. 310. ...Обручов 23 червня дав наказ начальникові 2 батальйони підполковникові Чигирю справити формальне слідство над Шевченком... — Цей наказ було віддано 25 червня 1850 р. (Там же. — С. 205 — 207). Документи, що стосуються слідства, проведеного слідчим Г. В. Чигирем, див.: Тарас Шевченко: Документи..., с. 210 — 234.

Обручов... послав наказ до Орського батальйонного командира, щоб тримав Шевченка в арешті... — Там же. — С. 204.

С. 311. Хтось Г. П. Даценко... на власні очі бачив в Орському архіві лист тієї присяги... — Текст присяги Шевченка див.: Там же. — С. 225 — 226.

С. 315. З Орська повели Шевченка етапом через Уральськ в Гур'єв-городок. — Біограф помиляється: Шевченка везли кіньми, про що свідчить лист Бр. Залеського від 13 жовтня 1850 р., який перебував тоді в Оренбурзі, до А. Венгжиновського: "Десять днів тому художник завітав до мене — увесь скривавлений, бо його рознесли коні в Губерлінських горах і мало не вбили. Пробувши тут кілька годин, він вирушив до Новопетровського, брами которого відчинять йому хіба анголи, як Альдоні" (героїні поеми А. Міцкевича "Конрад Валенрод". — Ред.) — Питання шевченкознавства. Вип. І. — К., 1958. — С. 111. За цим листом, Шевченко проїздив через Оренбург 3 жовтня 1850 р. Так само кіньми, а не човном, дістався він до Гур'єва-городка, звідки їх приставив морем у Новопетровське укріплення поштовий човен — основний засіб зв'язку між укріпленням та Гур'євим-городком; пароплав відвідував укріплення досить рідко (див. про розклад руху пароплава "Астрабад": Гаско М. Е. Пошуки і знахідки: Літературно-критичні статті. — К., 1990. — С. 328 — 329).

Тарас Шевченко на другому заслання (17/29 жовтня р. 1850 — 2/14 серпня р. 1857)

С. 330. ...за увесь час від 7/19 березня 1850 аж до 12/24 січня р. 1851 Шевченко не написав ні до кого ніже єдиного листа. — До цього періоду належить тільки один лист — до А. І. Лизогуба від 14 березня 1850 р.

С. 331. З того часу аж до 1 липня р. 1852 не маємо жодного листа Шевченкового. — Й у цьому випадку сучасне шевченкознавство може пред'явити ще лише два листи — приписку Шевченка на листі Бр. Залеського до А. Венгжиновського від 8 червня 1851 р. з Каратауської експедиції, про яку біографи тривалий час нічого не знали, та лист до В. Рєпніної, написаний між 10 та 20 вересня 1851 р. з Новопетровського укріплення.

С. 333. Орлов ... питав 30 січня р. 1848 Обручова... — Тарас Шевченко: Документи... — С. 161 — 162.

...Орлов... лишень 12 грудня 1849 ... відповів... — Там же. — С. 175.

...він (Орлов. — Ред.) написав до неї (Рєпніної. — Ред.) сувору, жорстку і доволі нерозумну догану... — Там же. — С. 203. /626/

С. 339. В іншому листі поета читаємо: " про новинки в письменстві... " — 3 листа до С. С. Гулака-Артемовського від 1 липня 1852 р.

...він пише до професора Бодянського, просячи книжок... — Йдеться про лист до О. М. Бодянського від 15 листопада 1852 р.

С. 340. До всього отого лиха прикинувся ще й недуг фізичний; поради проти його Тарас прохав у лікаря Козачковського. — У листі від 16 липня 1852 р. з Новопетровського укріплення.

С. 346. Факт кари по ділу Достоевського по приказу Перовського навіки лишилося чорною плямою на образі Перовського... — Чутки про це кружляли тривалий час, але вони не відповідають дійсності. Достоевського привезено до Оренбурга 23 квітня 1849 р., а відправлено у Сибір до Омського острога 24 грудня того ж року; тоді корпусом керував В. П. Обручов, а Перовський заступив його на цьому посту навесні 1851 р. і служив до квітня 1857 р. Достоевський же до Оренбурзького краю більш не повертався, а у жовтні 1855 р. дістав чин прапорщика, у 1859-му — звільнений, і 1860 р. повернувся до Петербурга. Отже, вони ніколи не зустрічалися під час заслання Достоевського.

С. 353. Того ж таки літа [1853 р. — Ред.] доля післала Тарасові ще одну втіху. — А. П. Головачов приїздив до Новопетровського не 1853-го, а 1852 р.; саме того року, 15 листопада, написано згадуваний нижче лист Шевченка до О. М. Бодянського від 15 липня.

С. 354. ...чому я вважаю, що "Княгиня" була першим оповіданням, написаним Шевченком на засланні... — Біограф помилився: "Княгині" передували повісті "Наймичка" (1852 — 1853) та "Варнак" (кінець 1853 — початок 1854); "Княгиня" справді написана 1853 р.

С. 355. ...Усков перш за все вдався до Оренбурга, просячи дозволу Шевченкові тільки писати... Дозвіл прийшов... не раніш весни р. 1854. — Ніяких документальних даних, які б стверджували те, що Усков намагався виклопотати Шевченкові дозвіл "писати російською мовою", не виявлено, — це, очевидно, легенда: недарма

письменник поставив під першою своєю повістю "Наймичка" фіктивну дату — "25 февраля 1844. Переяслов". Клопотання ж про дозвіл малювати поновлювалися декілька разів, але безуспішно.

"Мені забороняли писати..." — читаємо в листі його до Бодянського. — 3 листа до О. М. Бодянського від 3 січня 1850 р. з Оренбурга.

С. 356. "Заборонили мені малювати, а я за цілий свій вік не вивів ніже єдиної злочинної риси" — 3 листа до того ж адресата від 15 листопада 1852 р. з Новопетровського укріплення.

І от Шевченко урядовим шляхом висловив комендантові просьбу дозволити йому власним коштом намалювати той образ. — Офіційне листування в цій справі див.: Тарас Шевченко: Документи... — С. 262 — 263, 264 — 265.

С. 357. "Не тямлю вже, що й гадати ... про моє уперте нещастя!" — 3 листа Шевченка до Бр. Залеського від 21 квітня 1856 р. Після клопотання /627/ І Ускова навесні 1854 р. була ще невдала спроба генерала Г. А. Фреймана домогтися для Шевченка звання унтер-офіцера, якій перешкодив негативний, відзив батальйонного командира Г. І. Львова (Тарас Шевченко: Документи... — С. 265). Пізніше Г. Львов змінив думку й 7 липня 1855 р. сам прохав командира бригади Л. І. Федяєва про те ж саме (Там же. — С. 266), але не досяг успіху.

С. 366. "Я покохав її чисто, високо..." — 3 листа Шевченка до Бр. Залеського від 10 лютого 1855 р. з Новопетровського укріплення.

С. 369. Перший маніфест новий цар видає на Великдень 27 березня р. 1855. — Перший маніфест було видано 19 лютого 1855 р. у зв'язку зі вступом Олександра II на престол. Ні про які амністії там не йшлося. Другий маніфест був опублікований 27 березня 1855 р. і ніс помилування засланим декабристам.

С. 371. Отже, на жаль і на дало, один з Тарасових біографів в листі Сераковського знайшов нещирість, "єзуїтизм". — Йдеться про судження М. К. Чалого (Жизнь и произведения Тараса Шевченка. — С. 81 — 82), який таки грішив недоброзичливістю до поляків та "польської справи".

С. 373. "Поспішаю написати до вас", — читаємо в листі графині Толстої... — 3 листа А. І. Толстої до Шевченка від 20 лютого 1856 р. з Петербурга. (Листи до Т. Г. Шевченка. — С. 81).

С. 375. За місяць прийшов до Тараса лист і від Осипова. — Лист М. О. Осипова до Шевченка, написаний у квітні — на початку травня 1856 р. з Курська (Там же. — С. 82 — 84).

С. 377. Писемський відповів з Астрахані... — Лист О. Ф. Писемського до Шевченка а Астрахані від 6 липня 1856 р. (Там же. — С. 88 — 89).

26 серпня ст. ст. р. 1856 цар Олександр II коронувався і видав доволі широку амністію, але генія українського слова вона знов минула!.. — Щодо цього помилявся сам поет, а з ним і біограф: цей, третій, маніфест прямо стосувався політичних злочинців, відданих на військову службу, а з ними й Шевченка; конкретних списків тоді ще не існувало: в маніфесті оголошено, що ним полегшується доля всіх без винятку

покараних цієї категорії, але маніфест набере чинності лише тоді, коли командири корпусів надішлють до військового міністерства списки цих осіб разом з відгуками про їх поведінку. Штаб Оренбурзького Окремого корпусу, де служив Шевченко, готував цей список близько півроку (Т. Г. Шевченко: Біографія. — К., 1984. — С. 310 — 312). Офіційне листування з приводу Шевченка й інших військових злочинців, що служили в цьому корпусі, розгорнулося і тривало з липня 1856 р. до кінця січня 1857 р. (Тарас Шевченко: Документи, с 267 — 279); петербурзькі ж інстанції цей список проходив протягом усієї весни 1857 р., і лише 1 травня 1857 р. цар дав дозвіл звільнити Шевченка з військової служби (Там же. — С. 279).

Катерина Фед[орівна] Юнге каже, що сам цар вимажав Шевченка з реєстру людей, що належали до першої амністії. — Це, безперечно, легенда, оскільки "першої" амністії просто не було, а наслідком коронаційного /628/ маніфесту й було звільнення Шевченка, чому сприяли й клопотання багатьох доброзичливих впливових людей.

С. 380. "Горек хлеб подаяния..." — Цитата з "Божественної комедії" славетного флорентійського вигнанця Данте Аліг'єрі; Шевченко наводить її в листі до Бр. Залеського, написаного орієнтовно в червні 1856 р.

С. 382. Той лист Лазаревського... разом з листами ... Якова Кухаренка з Чорноморщини і Андрія Маркевича з Петербурга... — Йдеться про листи М. М. Лазаревського від 17 січня 1857 р. з Петербурга, Я. Г. Кухаренка від 18 грудня та А. М. Маркевича від 25 жовтня 1856 р.

С. 385. Нарешті приходить лист Лазаревського, писаний 11 квітня, і наш страдальник довідується, що справа амністії була підписана лишень 17 квітня... — Це станеться лише 1 травня 1857 р. (див. вище).

С. 391. За три дні після сього Тарас у листі до Лазаревського пише... — Йдеться про лист Шевченка до М. М. Лазаревського від 1 липня 1857 р. з Новопетровського укріплення.

С. 394. З Уральська прислали до новопетровського коменданта приказ лишень про те, що "рядовой Шевченко уволен в отставку". — Див.: Тарас Шевченко: Документи... — С. 283.

С. 395. ...31 липня Усков несподівано згодився дати йому білет... — У цьому документі стояло: "Предъявитель сего, служивший в Новопетровском укреплении линейного Оренбургского батальона № 1-го, рядовой из бывших художников Тарас Григорьев Шевченко ... по высочайшему повелению уволен от службы и ныне по желанию его отправлен на местожительство свое в г. С.-Петербург. Вследствие чего прошу покорнейше г.г. начальствующих по тракту чинить Шевченко свободный пропуск, а также и на месте в С.-Петербурге впредь до высылки ему откуда следует надлежащего паспорта на свободное проживание, в удостоверение чего дан сей билет за надлежащим подписом с приложением казенной печати" (Там же. — С. 284). Одночасно І. Усков надіслав своєму батальйонному командирові Г. І. Львову у штаб до Уральська рапорт, в якому обгрунтовував цей свій дозвіл тим, що Шевченко відмовився від кормових і прогонних грошей, які мали бути видані йому в штабі в Уральську, щоб

не робити зайвих тисячу верст, — по аналогії, як це було дозволено раніше звільненому Л. Балінському (Там же. — С. 285).

Тарас Шевченко в дорозі з заслання (2 серпня 1857 до 27 березня 1858 р.).

С. 405. "Може, і Гудзівську гору який великий пан освятив..." — Із запису в щоденнику від 7 вересня 1857 р.

С. 407. Про це оренбурзький генерал-губернатор граф Перовський повідомив 28 мая 1857 р.... начальника 23 пішої дивізії... — Див.: Тарас Шевченко: Документи... — С. 282. — № 448.

...26 червня помічник його [Г. І. Львова, командира першого батальйону-629/ну. — Ред.]... Михальський написав приказ до ротного командира капітана Косарева... — Тарас Шевченко: Документи... — С. 283. — № 450.

С. 408. ...Майор Усков ... до командира батальйону написав... Там же. — С. 285.

Усков переполошився і ту ж мить послав в Астрахань наказ до свого ад'ютанта Бурцова... — Там же. — С. 288. — № 457.

С. 409. ...Бурцов післав по адресі прохання Ускова і, певна річ, додав і від себе звістку нижегородській поліції, що Шевченко пливе на "Князі Пожарському". — Разом з розпорядженням Бурцеву І. Усков надіслав у готових конвертах аналогічні вимоги в поліцію Москви, Петербурга, Нижнього Новгорода й у правління Академії мистецтв (Там же. — С. 288. — № 458).

С. 411. ...опріч книжок українських, що поприсилали до його з столиці Куліш, Лазаревський і інші приятелі... — П. Куліш надіслав Шевченкові свої "Записки о Южной Руси" у двох томах (1856 — 1857), "Народні оповідання" Марка Вовчка (1857), роман "Чорна рада" (Спб, 1857), "свою" "Грамотку" (1857), М. М. Лазаревський — збірник А. Л. Метлинського "Народные южнорусские песни" (1854), М. О. Максимович — свій переклад "Слова о полку Игоревім", "Жабомишодраківку" К. Думитрашка (1859), О. М. Бодянський — власну працю "О времени происхождения славянских письмен" (М., 1855).

С. 413. Лист написав Костомарів з Лондона. — Такого листа не існувало, — це були необгрунтовані чутки.

С. 416. Цікаво б довідатися: де поділися усі оті малюнки, що поробив Шевченко під час своєї подорожі? — Значна частина цих малюнків зберігалася у А. О. Козачковського, потім — В. П. Коховського, С. Д. Бразоль, тоді була куплена В. В. Тарновським-молодшим, поміщена до Музею українських старожитностей у Чернігові, а 1940 р. була передана до Державного музею Т. Г. Шевченка в Києві, де зберігається й нині.

С. 419. ...Аксаков не радив його друкувати, кажучи, що твори ті "без порівняння нижчі Вашого ... таланту віршотворного". — Лист С. Т. Аксакова до Шевченка від 19 червня 1858 р. (Листи до Т. Г. Шевченка. С. 143 — 144).

С. 420. Через його він переслав "Неофітів" до Куліша, пишучи в листі, що поема добре не викінчена... — Йдеться про лист Шевченка до П. Куліша від 4 січня 1858 р. з Нижнього Новгорода.

Він (Куліш. — Ред.) відраджує авторові й пише: "Неофіти" гарна штука..." — 3 листа П. Куліша до Шевченка від 20 січня 1858 р. з Петербурга.

С. 421. ...175 руб., зібраних для поета невідомо ким. — 9 грудня 1857 р. М. М. Лазаревський писав: "...недавно прислал 175 р[ублей] Алексей Мих[айлович] Жемчужников от брата своего Льва и просил не говорить тебе, от кого они" (Листи до Т. Г. Шевченка. — Є. 114). Сам же Л. М. Жемчужников 1857 р. виїхав за кордон і в Парижі продовжував художню освіту. /630/

С. 422. Щепкін зараз дає відповідь, що можна їм з'їхатися в ...селі Никольському... — 3 листа М. С. Щепкіна до Шевченка від 27 листопада 1857 р. з Москви.

С. 423. "Не подобає мені, відповів він [Куліш. — Ред.] Тарасові, — їздити на розмову до тебе в Нижній..." — 3 листа П. Куліша до Шевченка, написаного близько 15 грудня 1857 р. з С.-Петербурга.

С. 425. "Наробив він мені, оцей старий (Щепкін) лихо..." — 3 листа Шевченка до П. Куліша від 4 січня 1857 р.

С. 425 — 426. ...з початку лютого приходить до його лист, де ... Михайло Семенович, з розжалобленого серця, пише про його "недоладне і нетверезе" життя: — Йдеться про лист М. С. Щепкіна від 6 лютого 1858 р. з Москви.

С. 431. Холодну відповідь дістав Тарас від Куліша. — Мова йде про лист П. Куліша до Шевченка від 1 лютого 1858 р. з Петербурга.

"Далебіг дуже добре зробив би ти, мій єдиний друже, коли б оженився..." — 3 листа М. І. Костомарова до Шевченка від 10 лютого 1858 р. з Саратова.

С. 432. Поїхали в якесь село Бор. — Див. запис у щоденнику від 26 січня 1858 р.

В неділю на масниці йде він формально сватати Піунівну. — Сцену сватання біограф змалював за спогадами К. Б. Піунової-Шмідтгоф (Юшков Н. Ф. К истории русской сцены. Екатерина Борисовна Пиунова-Шмидтгоф в своих и чужих воспоминаниях. — Казань, 1899).

С. 433. "Я вас кохаю, — пише він, — і кажу вам се просто..." — Текст листа Шевченка до К. Піунової записано в щоденнику від 30 січня 1858 р. чужою рукою, — таким чином, невідомо, хто автор цього листа, написаного від імені Шевченка.

С. 434. "...але стара буркотиха-мати й одного ступня не зробила з хати..." — Запис в щоденнику від 8 лютого 1858 р.

Другого дня дістає Фавста... — Із запису від 17 лютого 1858 р.

С. 436. 25 лютого ... приходить до його лист від Лазаревського з радісною звісткою... — Йдеться про лист від М. М. Лазаревського, написаний 20 лютого 1858 р. з Петербурга (Листи до Т. Г. Шевченка. — С. 136)

С. 437. Першого березія прийшла і від міністра внутрішніх справ звістка... — У цей день поет записав у щоденнику: "На имя здешнего губернатора, от министра внутренних дел, получена бумага о дозволеный проживать мне в Петербурге, но все еще под надзором полиции. Это работа старого распутного японца Адлерберга [міністра царського двору. — Ред.]".

"Мої заповітні мрії справляються", — писала графиня Толстая... — 3 листа А. І.

Толстої до Шевченка від 24 лютого 1858 р. з Петербурга (Листи до Т. Г. Шевченка. — С. 138).

С. 438. ...звідкіль у поета взялися в Нижньому Новгороді його "невольницькі" поезії? — Два припущення біографа, висловлені нижче, спростовуються тим, встановленим В. С. Бородіним у 60-х роках нашого століття фактом, що тексти поеми "Чернець" та вірша "А. О. Козачковському" /631/ переписані С. Незабитовським з автографів Шевченка 18 серпня 1857 р. в Астрахані, ідентичні текстам "Малої книжки" (Збірник праць 13 наукової Шевченківської конференції. — К., 1965. — С. 314). Отже, зробив висновок В. Бородин, "Малу книжку" К. Герн передав Шевченкові ще в Новопетровському укріпленні. До того ж виявилось можливим розрізнити два шари правки в текстах "Малої книжки", виконані Шевченком на засланні й пізніше — у Нижньому Новгороді (ще див.: Шевченківський словник. — Т. I. — С. 376 — 377).

С. 441. "Сам чорт простягся серед шляху..." — 3 листа Т. Шевченка до М. М. Лазаревського від 12 березня 1857 р. з Москви.

"Молодіє дідусь... запустив вуси та й у вус не дме". — Запис у щоденнику Шевченка від 12 березня.

С. 444. За обідом Максимович вславляв Шевченка власними віршами, саме на той раз скомпонованими. — Наводимо текст вірша:

Схолія М. А. Максимовича
На святе Благовіщення
Тебе привітаю,
Що ти, друже мій, вернувся
З далекого краю!
Ой як дуже за тобою
Тужила Вкраїна —
Усе тебе встигала.
Як та мати сина.
Твої думки туманами
По лугах вставали,
Твої сльози росицею
По степах спадали;
Твої пісні соловейком
В садах щебетали...
Та що й казати? Треба, кажуть,
Великої хусти,
А щоб людям зав'язати
Говорливі уста.
А тепер вже й не треба,
Бо вже врем'я інше:
Тепер людям говорити
І дихать вільніше.

Хвалить Бога, вже й ти з нами.

Наш любий Кобзарю!

Бувай здоров нам на радість,

А собі на славу!

Перебув ти тяжке лихо

І лиху недолю, —

Заспівай же нових пісень.

Щоб мати Україна

Веселилась, що на славу

Тебе породила!

(Чалый М. К. Жизнь и произведения Тараса Шевченка. — С. 125 — 126).

Тарас Шевченко під час перебування його в Петербурзі (з 28 березня 1858 до червня 1859 р.)

С. 447. ...знайдено не цілу поему ("Єретик". — Ред.), а тільки невеличку частину її... — Це були рядки 1 — 227 (повний текст містив 374 рядки).

С. 450. Зголивши бороду і одягтись у фрак, Шевченко "мусив відбути велике нещастя: ставитися перед свого головного "опікуна графа /632/ Шувалова". — Див.. Запис у щоденнику Шевченка від 6 квітня 1857 р.

С. 452. "Нещастя Шевченка скінчилося..." — Текст промови Д. Старова на обіді у Толстих, піднесений Шевченкові промовцем, переписаний до щоденника від 17 квітня 1857 р.

С. 454. ...граф Толстой (Лев), автор солдатської севастопольської пісні... — Кониський помиляється: йдеться про брата Л. М. Толстого — Миколу Миколайовича, офіцера, письменника (нарис "Охота на Кавказе.).

С. 459. ...Шевченко, не маючи навіть власної квартири і живучи в Артемовського... — "Відразу ж по приїзді Шевченко завітав до свого "нелицемерного" друга М. Лазаревського, який жив тоді на Мойці, в будинку графа Уварова, і спочатку оселився у нього. Пізніше, перейшовши жити в приміщення Академії мистецтв, Шевченко щодня бував у М. Лазаревського і харчувався там" (Т. Г. Шевченко: Біографія. — К., 1984. — С. 397).

Під квартиру Шевченкові дали в Академії дві світлички... — нині це Меморіальна майстерня-музей Т. Г. Шевченка в Академії мистецтв.

С. 461. "Запрягшись в роботу, як той щирий віл..." — 3 листа Шевченка до М. С. Щепкіна від 13 листопада 1858 р. з Петербурга.

С. 461 — 462. ...він гадав з часом пустити в світ і гравюри з власного твору "Притча про блудного сина"... — У Новопетровському укріпленні Шевченко намалював вісім сепій цієї серії, хоча задумав зробити до неї дванадцять малюнків, але не мав натурщика для образу купця; серія так і не була викінчена і не гравірована (IX, №№ 62 — 69).

С. 462. Працями його на той час були п'ять гравюр з Рембрандта. "Виноградарі", "Сцена в купецькій конторі" і ін. — Згадані назви стосуються одного й того ж офорту

Шевченка з картини Рембрандта "Притча про робітників на винограднику" (X, № 32); як підготовчі до цієї роботи Шевченко скопіював у техніці гравюри ще офорти Рембрандта "Автопортрет Рембрандта з шаблею", "Лазар Клап", "Поляк з шаблею і палицею" (X, №№ 104 — 106).

До того ж часу належать його офорти: "Дві українки" [нині — "Дві дівчини" — X, № 28], "Одаліска" [Натурщиця" — X, № 59], "Голівка" [?], "Українець-прочанин" ["Старець на кладовищі" — X, № 40], "Розхристана жінщина, що спить, тримаючи в роті папіроску" ["Сама собі в своїй господі" — X, № 47] і власний портрет його [1860 р. Шевченко вигравірував принаймні шість автопортретів — X, №№ 51 — 53, 60 — 62].

Окрім гравюри Шевченко малював олівцем ... Напр., великий малюнок сепією "Дніпрові русалки" [X, № 37. — Ред.], "Хмельницький перед кримським ханом" [X, № 90. — Ред.], "Смерть Хмельницького" [під такою назвою відома лише рання композиція Шевченка — VII, № 8], "Смерть Мазепи" [невідомий. — Ред.].

...на замовлення Кочубея Тарас малював олійними красками портрет з того Кочубея, що зробив царю Петру донос на Мазепу. — Йдеться про портрет В. Л. Кочубея — X, № 35. /633/

З малюнків сепією д. Суханов пригадує "Турка" з одаліскою біля його... — "В гаремі" — X, № 103.

С. 463. Натурником задля козака доводилось бути Суханову кілька разів. — Зберігся ескіз лежачого Бориса Суханова для фігури втопленого русалками козака — X, № 36.

С. 464. "...у його було, — як писав він до Щепкіна, — "таке безгрошів'я..." — 3 листа Шевченка до М. С. Щепкіна від 13 листопада 1858 р. з Петербурга.

С. 466. Се та казарма... Сей малюнок ... то була перша праця Тарасова на заслання. — Малюнок "Казарма", виконаний сепією (а не тушшю), мистецтвознавці відносять до останніх півтора року заслання Шевченка — 1856 — липень 1857 рр. (IX, № 70); перед ним уже був великий мистецький доробок.

С. 474. В тому ж таки листі Максимович згадує про якусь цікаву і досі не з'ясовану пригоду, що "якийсь паливода навіжений за границею напакостив Тарасові". — Йшлося про намір російського літератора-емігранта І. Головіна надрукувати у восьмому томі серії "Русская библиотека", видаваної в Лейпцігу В. Герхардом, твори Шевченка, які, ймовірно, передав йому П. О. Куліш під час своєї подорожі до Брюсселя (В. Бородин, післямова до фототипічного видання укладеної І. Головіним збірки "Новые стихотворения Пушкина и Шевченки" (Лейпціг, 1859). Щоб врятувати справу публікації своєї нової збірки в Петербурзі, Шевченко був змушений запевнити начальника III відділу В. А. Долгорукова у власній непричетності до видання Головіна.

С. 478. Після першого спектаклю, де Олдрідж виступив у ролі Отелло, Шевченко не пропускав вже ні одного разу. — Про враження, яке справляла гра Олдріджа, згадує О. В. Нікітенко: "В театре, на представлении "Отелло", мулат, или, как называли его в афише, африканец Ольридж, приехавший сюда на несколько дней, играл Отелло на английском языке с немецкими актерами... Этот Ольридж большой артист. Трудно

идти дальше в выражении сильных и глубоких страстей. В третьем акте в сцене с Яго он до того страшен, что людям слабонервным трудно его выносить, а в сцене отчаяния в последнем акте вас душат слезы. Игра его без всякой аффектации. Это чистейшая природа, с ее грозными вулканическими потрясениями. Все у него просто и благородно — и голос чудесный. Я долго не мог заснуть в эту ночь, а во сне мерещился мне этот Отелло со своею тигровою яростью, со своими потрясающими сердце воплями, со своею беспредельною скорбью в последнем акте. Ольридж будет еще играть "Ричарда", "Шейлока" и "Лира" (Никитенко А. В. Дневник: В 3 т. — М., 1955. — Т. 2. — С. 43).

С. 480. ...в квітні наш художник подав до ради академічної свої гравюрні роботи, просячи йому надати звання академіка... — 16 квітня Шевченко разом із заявою подав на розгляд Ради два свої офорти — з картини Рембрандта "Притча про робітників на винограднику" та І. І. Соколова "При-/634/ятелі" (Х, №№ 32, 38); того ж дня Рада прийняла ухвалу визнати Шевченка призначеним в академіки і задати йому програму (Тарас Шевченко: Документи..., с. 310 — 311) і лише 2 вересня 1860 р. надала йому звання академіка гравюри (там же, с. 355).

С. 481. ...задля досліду над пресою організовано потайний комітет. — 24 грудня 1858 р. професор Петербурзького університету й цензор О. В. Нікітенко записав у щоденнику: "Обедал у графа Блудова. Были Плетнев и Тютчев. Разговор о знаменитом, только что состоявшемся учреждении для сдерживания писателей, которые, по мнению Чевкина, Палима и других, готовят в России революцию. Теперь вздумали создать комитет, который бы любовно, патриархально и разумно направлял литературу нашу, особенно журналистов, на путь истинный... Но кто же члены этого "троемужия", как называет его Тютчев? Это всего любопытнее: [Н. А.] Муханов (товарищ нашего министра), гр. А. В. Адлерберг [сын В. Ф. Адлерберга] и [А. Е.] Тимашев. Если бы нарочно постарались отыскать самых неспособных для этой роли людей, то лучше не нашли бы. Они будут направлять литераторов, советовать им, рассуждать с ними о важнейших вопросах, нравственных, политических, литературных, — они, которые никогда ни о чем не рассуждали, ничего не читали и не читают! Смех и горе!" (Там же. — С. 50).

С. 482. ...19 квітня якась "Лілея", якийсь "Дніпровий цвіт" чимсь зворушила йому душу... — За свідченням Г. Честахівського, поезію "...Така, як ти, колись лілея..." присвячено дочці священика Крупицького, яку поет побачив на вечорі у Медико-хірургічній академії у квітні 1859 р. (Наше минуле. — 1919. — № 1/2. — С. 22). Треба: "Дністровий цвіт".

С. 486. Перегодом, правда, він [Тургенєв. — Ред.] інакше глянув на нашу мову, переклавши на мову російську "Народні оповідання" Марка Вовчка. — Переклад виконала сама письменниця, а Тургенєв відредагував і погодився підтримати публікацію своєю передмовою та авторитетом (Б. Б. Лобач-Жученко. Літопис життя і творчості Марка Вовчка. — К., 1983. — С. 42, 45, 330)

...не можна було Шевченкові братися не жартома до написання поеми такою

мовою, якої на світі нема... — Такий твір невідомий.

Тарас Шевченко під час останньої його подорожі на Україну (3/15 червня — 7/19 вересня 1859 р.)

С. 490. Мусив Шевченко вдатися з просьбою до "правління" Академії, щоб видало йому "вид"... — Тарас Шевченко: Документи..., с. 313; заяву Шевченко подав 5 травня 1859 р.

Граф Федір Толстой мусив спитати "III отделение", чи не має воно ... перешкоди... — За відомими нині документами, хід справи такий: одержавши заяву Шевченка, віце-президент Академії мистецтв Ф. П. Толстой то-/635/го ж дня надіслав запит міністрові царського двору В. Ф. Адлербергу (там же, с. 313); тоді його син і наступник О. В. Адлерберг звернувся з таким же запитом до президента Академії мистецтв великої княгині Марії Миколаївни, сестри царя (там же, с. 314, 315); далі справа перейшла до рук його тимчасового замісника, О. В. Адлерберга, який звернувся 20 травня ще й до III відділу. Тим часом, теж 20 травня, Ф. Толстой звернувся до канцелярії президента, і одержав дозвіл Марії Миколаївни (там же, с. 315, 316). Не виключено, що це було його останнє офіційне клопотання на цій посаді, бо тоді ж, у травні, його зміщено з посади віце-президента Академії мистецтв, її обійняв Г. Г. Гагарін. Одержавши від В. Долгорукова повідомлення про відсутність перешкод для подорожі Шевченка, О. В. Адлерберг повідомив Г. Г. Гагаріна листом від 28 травня 1859 р. про такий дозвіл (там же, с. 319). Тим часом Ф. Толстой уже надіслав офіційне клопотання з канцелярії Академії мистецтв до петербурзького обер-поліцмейстера П. А. Шувалова (там же, с. 318), а виконуючий обов'язки петербурзького обер-поліцмейстера О. С. Савенков видав такий дозвіл Шевченкові ("свидетельство на свободный проезд") 25 травня й одразу ж розіслав листи чернігівському й київському цивільним губернаторам про встановлення над поетом таємного нагляду (там же, с. 318, 319, 322); останні ж повідомили про це всім городничим та ісправникам. Одночасно аналогічну роботу провів по жандармській мережі й III відділ.

С. 491. Жодної звістки не маємо про те, коли саме Шевченко виїхав з Петербурга... — Документальних даних про це немає. Автори "Біографії" Т. Г. Шевченка (1984, с. 438) вважають, що Шевченко виїхав до Москви в день одержання квитка на проїзд — 25 травня; П. Жур, подаючи розклад руху поїздів на Москву (о 12-й та о 14 год.), з більшою вірогідністю вказує на 26 травня; в Москві чекав на Шевченка Д. О. Хрущов (Жур П. В. Третя зустріч: Хроніка останньої мандрівки Т. Шевченка на Україну. — К., 1970. — С. 30 — 33).

...Шевченко рушив з Петербурга не пізніш 3/15 червня. — "Судяче з листа Ф. М. Лазаревського до матері, Шевченко й Хрущов прибули в Орел 1 — 2 червня, отже, виїхали з Москви не пізніше 29 — 30 травня, бо при тодішній швидкості руху поштових екіпажів на цей шлях треба було близько півтори доби" (Жур П. В. — Там же. — С. 35).

Чи в самому Лихвині, чи, може, в Лебедині поет наш спізнався з двома братами Заліськими Олексієм і Максимом (попом) та з художником Цеге фон Мантейфелем. — Ці знайомства відбулися в Лебедині: садиба Залеських була на Михайлівській вулиці;

художник Отто Максимович Цеге фон Мантейфель служив у одному з розквартированих у Лебедині полків — ймовірно, у Вознесенському уланському принца Гессенського полку (Жур П. В. Третя зустріч, с. 39 — 41).

С. 492. Шевченко лишив нам пам'ятку того "варенухопиття". Перед мене лежить фотографія з малюнка, де він змалював, мабуть, вже фінал варенухопиття. — Йдеться про один з відбитків офорта Шевченка з карти-/636/ни І. І. Соколова "Приятелі" з дарчим написом О. М. Залеському (Х. — № 38. — С. 26 — 27).

С. 495. Я певен, що "Сон" Шевченко написав після заслання і не вірно його зареєстровано до творів 1847. — Біограф помилився: у "Малій книжці" автограф поеми вміщено між творами 1847 р.; звідси орієнтовна дата — грудень 1847 р. (Шевченко Т. Г. ПЗТ. У 12 т. — К., 1990. — Т. 2. — С. 462).

С. 497. Я гадаю, що й оте "пиячество а богохульство", що справляв би то Шевченко, перебуваючи на Михайловій горі, — просто вигадка, викликана якимсь не відомим нам незадоволенням Максимовича на Шевченка. — Справді, причина такого "незадоволення" невідома й понині; П. Жур пояснює-міркує так: "Пісному непитушому Максимовичу розмови Шевченка в шинку з селянами здалися пияцтвом. Але його твердження відносно того, що Шевченко "кошунствував", тобто викривав офіційну релігію, перекриваються свідченням М. П. Драгоманова: "Покійний Максимович розказував нам, що Шевченко справді в якомусь шинку коло Канева говорив, що "мати Божа була покриткою". Певно, що Шевченко не раз тоді говорив те, про що він думав і писав. А писав він тоді, як ми бачимо, протицерковні речі, такі, як "Марія" (Драгоманов М. П. Шевченко, українофіли й соціалізм. — Цит. за кн.: Жур П. В. Третя зустріч, с. 69). М. О. Максимович у листі до Шевченка від 6 жовтня 1859 р. висловлює від себе й дружини нічим не захмарені дружні почуття: "От всей души желаем Вам здоровья, светлого духа и художественного, творческого вдохновения на берегах Невских. Не забывайте нас и хоть изредка отзывайтесь к нам сюда, на берега днепровские, где в окрестностях Михайловой Горы оставили Вы о себе живейшие и самые сердечные воспоминания. А на правой стороне Днепра Вы стали лицом мифическим, о котором идут уже баснословия и легенды, наравне с преданиями старых времен. ... Прошу Вас прислать оттиски всех до единого гравюр Ваших, ибо мне хочется иметь полную коллекцию произведений Вашего резца. А стихотворения Ваши? Чем кончилась судьба их в цензуре и скоро ли мы увидим их в печати?.." (Листи до Т. Г. Шевченка, с. 166 — 167).

С. 498. В Городищі перебув Шевченко один тільки день і поїхав далі в Кирилівку. — Так було, як доводить П. Жур, лише першого приїзду. За кілька днів Шевченко знову повернувся у Мліїв і пробув там довший час, спинившись у будинку управляючого Хропаля, якому подарував на спомин свій офорт "Приятелі". Цукроварня й механічний завод, що утворили окреме містечко між Городищем та Мліївом, були на той час не лише найсучаснішим виробництвом, устаткованим імпортною технікою, — але являли зразок раціонального, гуманного впорядкування життя не лише службовців, але й робітників цих заводів. Комплекс містив житлові будинки, лікарню, школу, навіть

аматорський драматичний театр, крамниці. Можна думати, що тоді Шевченко заручився обіцянкою П. Симиренка надати фінансову допомогу для видання "Кобзаря". /637/

С. 499. По дорозі заїздив в Моринці ... щось малював. — Такий малюнок не відомий.

С. 501. І дійсно, бачимо, що в Корсуні у Варфоломея Тарас пробув тільки ледві кілька день. — Відомі такі дати кількох приїздів Шевченка до Корсуня: 28 червня (того ж дня виїхав у рідні села), між 5 і 8 липня, 11 — 12 липня 1859 р. (Анісов В., Середа Є. Літопис життя і творчості Т. Г. Шевченка. — К., 1976. — С. 282-284).

С. 503. Не йму я віри, щоб Тарас говорив тоді підкреслені слова; він дійсно писав їх до Варфоломея, але геть пізніш... — Йдеться про лист Шевченка до В. Г. Шевченка від 2 листопада 1859 р., де поет писав про наймичку Варфоломія Харитину Довгополенко, до якої бажав посвататися, а Варфоломій його відмовляв: "Ще ось що: може, Харита скаже, що вона вбога сирота, наймичка, а я багатий та гордий, то ти скажи їй, що в мене багато дечого нема, а часом і чистої сорочки; а гордості та пихи я ще в моєї матері позичив, у мужички, у безталанної крепачки". І 7 грудня 1859 р.: "Твоя порада добра. Спасибі тобі. Та тільки забув ось що, а ти це добре знаєш: я по плоті і духу син і рідний брат нашого безталанного народу, та й як же себе поєднать з собачою панською кров'ю. Та й що та панночка одукована робитиме в моїй мужицькій хаті! З нудьги пропаде та й мені укоротить недовгого віку".

Землеміра мусив привезти Вольський. — 10 липня "Шевченко приїхав у контору Межиріцького маєтку, де його чекали управляючий Вольський і землемір Іван Іванович Хілінський — літній, 55 років, чоловік, який недавно оселився в цих місцях. ... Землемір взяв з собою двох ... робітників — Тимофія Григоровича Садового і його сина Романа. Приїхали на берег Дніпра біля Пекарів, на гору Мотовилівщину, де Шевченкові сподобалося десятин зо дві землі.... Хілінський з батьком і сином Садовими почали обміряти ділянку.... Не встиг ще Хілінський закінчити свою роботу, як на гору піднявся молодший брат управляючого Вольського Болеслав, а з ним родич Хілінського Козловський — франт — у фраці і білих рукавичках" (Жур П. В. Третя зустріч, с. 132, 133). Шевченко покепкував а недоречного вбрання, тоді, побачивши, що той образився, перепросив його, а за спільним сніданком зав'язалася богословська суперечка. 26 липня 1859 р. штаб-офіцер корпусу жандармів по Київській губернії Л. В. Грибовський (один з тих, хто дістав розпорядження III відділу наглядати за поетом) доносив начальникові III відділу В. А. Долгорукову: "...Между же завязавшимся разговором беседующих, Шевченко, держа в руках сорванный листок с липового дерева, который, показывая полесовщику (Т. Садовому. — Ред.), спросил его, кто создал этот листок? Полесовщик отвечал: "Бог". На этот ответ Шевченко стал бранить полесовщика, произнося страшное богохульство, утверждая, что нет Бога, а Матерь Божию называл покрыткою, признавая только верование в Иисуса Христа и то не как в Бога, а как в человека, умом своим заслужившим вечное между людьми уважение к нему. От богохульства своего Шевченко отрекается, но он /638/ действительно произносил вышесказанные слова, будучи в то время в нетрезвом виде..." (Тарас Шевченко:

Документи..., с. 331).

С. 508. Мені поталанило у д. В. Т(арновського. — Ред.) перечитати то "объяснение"... — Текст Шевченкового свідчення на допиті в Києві див.: Тарас Шевченко: Документи..., с. 334, 335.

С. 510. А тим часом Козловський, роздратований за кепкування з його, щоб помститися, подав донос Табачникову, чи сам, чи через кого іншого. — Це питання досі не з'ясоване: П. Жур доводить, що "нема достатніх підстав вважати Козловського донощиком. Стверджувати це — значить пом'якшувати вину Табачникова, Добржинського і тих, "кому слід" було за завданням земського справника пильно стежити "за діями Шевченка". Поет був заарештований не внаслідок випадкового доносу шляхтича, який по-дурному образився на Шевченка, а в результаті того, що за ним невідступно стежили поліцейські шпики. Саме вони, нацьковані заздалегідь справником і становим, винюхували, випитували про поведінку поета у всіх, хто з ним спілкувався, саме вони й донесли поліції на Шевченка" (Жур П. Третя зустріч, с. 144).

Вже ж і Семеренко, і Хропаль бажали, щоб сю подію простав справив не на очах у їх... — Це припущення біографа суперечить фактам доброзичливого ставлення названих осіб до поета (добрий прийом у Млієві, пізніша допомога з видання "Кобзаря" 1860 р.).

С. 511. А щодо дня арешту, так мені здається, що без помилки можна сказати, що стався він 15 липня... — Сучасні дослідники, простеживши хід подій за відомими нині й не відомими Кониському документами й спогадами, погодились на тому, що арешт стався увечері 13 липня 1859 р., коли поет, як він і писав у своєму свідченні на довіті в Києві, залишивши Межиріч, підходив до саду маєтку Максимовича — Михайлової Гори (Жур П. В. Третя зустріч, с. 139; Т. Г. Шевченко: Біографія — К., 1984, — С. 449).

С. 512. Опит Шевченка в Мошнах справляли Табачников з Кржижицьким 17 липня... — Цей допит, точніше — допити усіх учасників сніданку в Пекарях відбулися не пізніше 15 липня, оскільки в цей день земський справник В. О. Табачников уже склав і відправив свій рапорт київському цивільному губернатору П. І. Гессе {Тарас Шевченко: Документи.... с. 325, 326}.

Коли Тараса привезли з Мошен до Черкас... — Це було 18 липня, за свідченням поета М. Андрієвському у Києві.

С. 513. Нарешті 24 липня прийшов з Києва наказ: привезти туди Шевченка. — Це було розпорядження від 20 липня 1859 р. П. Д. Селецького, виконуючого обов'язки київського цивільного губернатора, черкаському земському справникові В. О. Табачникову (Тарас Шевченко: Документи..., с. 327).

Того ж дня під вартою соцького повезли його на пароході в Київ. — До Києва Шевченко їхав кіньми у супроводі соцького, вирушивши 26 лип-639/ня. Збереглася нотатка: "Драбівка — од Деренковця 5 вер. Данило Сучок — Зеленьки. Ерошевицкий" (ІЛ. — Ф. 1. — № 455); У Зеленьках 27 липня він записав пісню "Ой п'яна я, п'яна". До Києва прибули 30 липня. Уже наступного дня Шевченко був визволений з-під арешту: його взяв на поруки священник Ю. Г. Ботвиновський, добрий приятель давнього

знайомого поета художника й фотографа І. В. Гудовського.

Генерал-губернатором у Києві був тоді князь Васильчиков, чоловік не лютий. Він звелів своєму урядникові Андрієвському взяти Шевченка на опит. — М. Андрієвський, чиновник для особливих доручень при генерал-губернаторі, людина освічена й доброзичлива, дав сприятливий відзив про інцидент і поведінку поета в Києві. Письмове свідчення Шевченка датоване 6 серпня 1859 р. (Тарас Шевченко: Документа — , с. 334 — 336).

С. 514. Шеф жандарів князь Долгорукий, одержавши з Києва від князя Васильчикова звістку про пригоду з Шевченком, велів покликати поета, висловити йому сувору догану і остерегти... — І. І. Васильчиков, не надаючи значення інциденту, усе ж додав міркування, що тяжко позначилося на долі поета, перешкодивши його наміру оселитися на Україні: "К сему имею честь присовокупить, что если бы Шевченко пожелал поселиться в здешнем крае, то я полагал бы отклонить его намерение. Водворение его здесь я не почитаю удобным не потому, чтобы он возбуждал опасения прежним его политическим поведением, но по той причине, что он известен здесь, как человек, скомпрометировавший себя в политическом отношении, поступки его и слова некоторые лица могут истолковывать в ином смысле, придавать им особенное значение и возбуждать на него подозрения к обвинению, подобно описанному выше случаю". (Там же. — С. 339). Справді, під виглядом турботи про поета маємо руйнування всіх його мрій і планів, що, безумовно, наблизило його загибель.

С. 519. ...в день свого виїзду з Переяслава він написав їдке дорікання Богданові Хмельницькому: "Якби то ти, Богдане п'яний." — Цей автограф має авторську дату: "18. Август. В Переяслові".

С. 520. 26 серпня Шевченко був уже в Кролевці і взяв там з казначейства "подорожнюю" за № 1260 на проїзд поштовими кінями від міста Севська до міста Кром (там же, с. 341). З Гирівки до Кролевця він їхав разом з Іваном та Федором Лазаревськими, які привезли поета до господи своєї сестри, Глафіри Огієвської.

С. 521. ...він заходив до Семеренкового агента Пурлевського ... і подаровав би то йому власної роботи малюнок... — Чутки про існування малюнка передавали М. Д. Білозерський, А. І. Родзевич, однак постали вони, найпевніше, з приводу іншого малюнка, справді існуючого (опублікував ж. "Сяйво". — 1914. — № 2. — С. 49), де поета зображено під час муштри з рушницею, коли він відпрацьовує "тихий учебный шаг" — стоїть на носку однієї ноги, а другу тягне догори. Виконав цей шарж В. П. Воронцов, офіцер в Новопетровському укріпленні (Х. — № 342. — С. 104, 105). /640/

Тарас Шевченко в останні часи свого віку

С. 522. ...він, "минаючи убогі села, понаддніпрянські невеселі..." — Початкові рядки з вірша "Сестрі", присвяченого рідній сестрі поета, Ярині Бойко; авторська дата — "20 июля, в Черкасах".

С. 523. ...поет мусив, "заплакавши, їхати назад знов на чужину". — Перефразовані рядки з поезії "І виріс я на чужині" (написаний орієнтовно наприкінці вересня — в

грудні 1848 р. на Косаралі). Біограф явно припускається анахронізму.

..."я так мало, небагато // Благав у Бога..." — фрагмент з поезії "Не молилася за мене..." (орієнтовно січень — квітень 1850 р., Оренбург).

С. 524. ...Тарас мусив писати до Вольського... — Невідомо, чи написав Шевченко листа до Вольського, про який він у листі до В. Шевченка від 2 листопада 1859 р. повідомляє: "Я пишу йому, а ти ... перешли або сам ... передай йому письмо моє".

С. 528. Але приходять звістка, що Варфоломій ... вибрав іншу землю: "Вище по Дніпру від того місця..." — фрагмент листа В. Шевченка до Т. Шевченка за публікацією в "Основі"; датується орієнтовно червнем 1860 р. (Листи до Т. Г. Шевченка, с. 185).

...але останній (Т. Г. Шевченко. — Ред.) за місяць послав до його 1000 карб., просячи його: "купчий акт зробити на своє ім'я..." — Лист Т. Шевченка до В. Шевченка від 29 липня 1860 р. з Петербурга.

С. 530. ...траплялася одна й та сама головна притчина: "Треба спитати генерал-губернатора, чи можна Шевченкові купувати землю?" — Див. лист київського генерал-губернатора І. І. Васильчикова до В. А. Долгорукого від 15 липня 1859 р. (Тарас Шевченко: Документи..., с. 338, 339), де, по суті, забороняється сприяти переселенню поета на Україну.

С. 531. ...коли йому "тринадцятий минав"... — Тут і далі йдеться про поезії "Мені тринадцятий минало...", "Ми вкупочці колись росли...", де вилено почуття першого юнацького кохання до односельчанки Оксани Коваленко; однак закінчення поезії "Ми вкупочці колись росли..." — про те, що героїня "помандрувала за москалями та й пропала..." — стосується не згаданої особи, а типізованого образу знедоленої покритки.

...у споминках Чужбинського стріваємо звістки, що першими роками знайомості з ним (виходить, що р. 1844 — 5) Шевченко аж тричі поривався коханням раз до якоїсь молодиці... — Можна здогадатися, що йдеться про Ганну Закревську, молоду дружину поміщика з Березової Рудки Платона Закревського; вже значно пізніше, на засланні, 1848 р., поет присвятив їй поезії "Г. З." та "Якби зустрілися ми знову..."

С. 534. ...останній [Шевченко. — Ред.] в тому ж таки листі пише: "Нехай (патрет) до другого разу, а тепер скажіть їй, що я лисий і сивовусий..." — Текст не точний, Шевченко писав: "На сей раз посилаю вам свій патрет, тільки ви його не показуйте моїй молодій, а то злякається".... Фото-/641/граф збрехав, не приніс мені портрета. Нехай до другого разу. А на сей раз скажіть їй, що я лисий і сивовусий, то вона, сердешна, і так злякається".

С. 536. "Аж надто тяжко стало на самоті, — писав він до Варфоломея... — 3 листа Т. Шевченка до В. Шевченка від 2 листопада 1859 р. з Петербурга.

С. 537. ...коло хатини // І яблуню і грушечку... — 3 поезії "Подражаніє Едуарду Сові ("Посажу коло хатини..."), написаної 19 листопада 1859 р. в Петербурзі. Вірш є наслідуванням пісеньки сватів з драми Е.-В. Желіговського (Едуарда Саві) "Зорський", читання якої Шевченко слухав 11 квітня 1858 р. у В. М. Білозерського.

С. 538. "Чоловік ти письменний, — просторікував Варфоломей в своїй відповіді... — 3 листа В. Шевченка до Т. Шевченка, написаного орієнтовно в листопаді 1859 р. (Листи

до Т. Г. Шевченка, с. 170).

Тарас ... писав Варфоломееві: "Твоя порада добра, та тільки забув ти ось що..." — 3 відповіді Т. Шевченка Варфоломію Йосиповичу від 7 грудня 1859 р.

Варфоломей пише, що Ірина бачила Харитину... — Лист не відомий, про нього згадує Т. Шевченко в листі до В. Г. Шевченка від 12 січня 1860 р.

С. 540. "...за Хариту не вмію тобі розказать..." — 3 листа В. Шевченка до Т. Шевченка, написаного орієнтовно у квітні 1860 р. (Листи до Т. Г. Шевченка, с. 182).

"Після того, як я з нею побалакав про тебе, мов не та дівчина стала..." — 3 листа В. Шевченка від 17 травня 1860 р. з Корсуня. Прізвище "Шендерівна" прочитане не точно: слід читати — Шулячівну.

С. 544. Коротенький лист до Кухаренка та записочка до Ю. П. Ковалевського — от і все листування [з часу повернення з України — протягом десяти місяців життя в Петербурзі. — Ред.]. — Нині відомі листи Т. Шевченка, написані від вересня 1859 р. по червень 1860 р. до таких адресатів (крім В. Шевченка, Я. Кухаренка, Є. Ковалевського): В. В. Тарновського, Н. В. Тарновської, І. М. Сошенка, Максимовичів, В. М. та М. М. Лазаревських, П. Ф. Смирненка, О. І. Хропаля, О. О. Оболонського, А. О. Козачковського, Д. С. Каменецького, М. Я. Макарова, Ф. Л. Ткаченка.

...Тарас пише Кухаренкові: "Брата Петра у мене нема..." — Цей "коротенький лист до Кухаренка" віднесений біографом до згаданого періоду, тоді як написано його 17 січня 1859 р.

С. 545. Що історик наш глибоко шанував і ніжно любив поета, про те посвідчила нам, oprіч Черненка, і Василя Білозерська. — Йдеться про спогади, написані дружиною В. М. Білозерського письменницею і мемуаристкою, довгорічним секретарем М. І. Костомарова Надією Олександрівною Білозерською (дівоче прізвище Ген; 1838 — 1912): "Н. П. Костомаров в 1857 — 1875". — Русская старина. — 1886. — № 3, 5, 6.).

С. 547. Міністром на той час був українець Ковалевський ... він ... написав до князя Василя Долгорукова. — Тарас Шевченко: Документи..., с. 306; лист написано 16 січня 1859 р. /642/

"Я притерпів кару єдине за мої рукописи..." — 3 листа Т. Шевченка до В. А. Долгорукова від 27 жовтня 1858 р.

Сей цензор (О. Г. Тройницький. — Ред.), перечитавши "Кобзаря", висловив... — Відзив О. Г. Тройницького див.: Тарас Шевченко: Документи..., с. 307, 308.

Тоді "Кобзарь" пішов на розгляд до цензора Бекетова, котрий глянув на його вельми суворо і замазував такі вірші, в яких не було нічого нецензурного. — М. Стороженко, на статтю якого в "Русской мысли" (1898. — № 6) посилається біограф, не точний: цензор Бекетов не розглядав тексту рукопису "Поезія Т. Шевченка. Том первий", а лише дав 23 січня 1860 р. дозвіл на вихід у світ уже віддрукованого "Кобзаря" (Тарас Шевченко: Документи..., с. 346, 347). Цензурував згаданий рукопис цензор С. М. Палаузов як член петербурзького цензурного комітету, який, давши загалом сприятливий відгук, усе ж поставив вимогу зняти фрагменти поезій "До Основ'яненка", "Тарасові ночі", "Думи мої, думи мої..." (причому захистив цей твір від

повної заборони, запропонованої Тройницьким); важливо було й те, що цензор прийняв для розгляду не "Чигиринський Кобзар і Гайдамаки" (1844) та окремо видану поему "Гамалія" (1844), а новий рукопис — збірку автографів поета (там же, с. 311, 312). Відгук Палаузова знову надійшов у Головне управління цензури, яке доручило рукопис знову тому ж Тройницькому, але вже не приватно, як перше, а цілком офіційно. Цей останній, розглянувши вже не раннє видання творів Шевченка, як перше, а згаданий рукопис, дав негативний відгук: "Но настоящая рукопись, по моему мнению, едва ли может быть разрешена к печати без значительных исключений. В ней встречается несколько стихотворений и отрывков, проникнутых слишком резко чувством скорби поэта об уничтожении самобытности казачества, в виде гетманщины и Запорожья, и о слиянии Малороссии с Русскою империею". І цензор, вказавши на чимало рядків, які слід зняти (набагато більше, ніж Палаузов), запропонував взагалі не дозволяти видання цього рукопису, а натомість дозволити перевидання вже друкованих речей (Тарас Шевченко: Документи..., с. 328 — 330). Таку постанову й прийняло Головне управління цензури 25 липня 1859 р. (Там же. — С. 330, 331). Рукопис же "Давидових псалмів" пройшов ще й духовну цензуру, яка зняла кілька рядків у псалмах 43, 52, 81 і 136, "как содержащие в себе мысли, чуждые псалмопевцу" (Там же. — С. 344, 345). Однак у друкарні П. О. Куліша редактор-видавець Д. С. Каменецький користувався для набирання "Кобзаря" текстом рукописної збірки "Поезія Т. Шевченка. Том первый", внісши туди виправлення за тим друкованим примірником "Чигиринського Кобзаря", який виправив сам Шевченко, ще подаючи його до міністерства народної освіти. Отже, у підготовленому до набору рукописі опинились авторські виправлення, згадані вище; залишилась не виправленою Каменецьким частина тексту збірки автографів "Поезія Т. Шевченка. Том первый", — і цей текст відбитий в новому "Кобзарі" 1860 р. /643/

С. 547 — 548. ...наведу ті вірші, тільки з "Катерини", який Бекетов не дозволив надрукувати. — Згадані вилучення стосуються видання першого "Кобзаря" Шевченка 1840 р. й зроблені не Бекетовим, а П. О. Корсаковим (Бородін В. С. Т. Г. Шевченко і царська цензура. — К., 1969. — С. 11 — 20)

С. 549. ...Шевченко, прийнявши дозвіл цензурний, написав до Олексія Хропаля... — Йдеться про лист Шевченка до О. І. Хропаля від 29 листопада 1859 р. з Петербурга.

С. 550. Жодного сліду нема, щоб відповісти запевне: чи після наведеного листа [від Смиренка за 11 грудня 1859 р. — Ред.] переписувалися Шевченко й Семеренко, чи ні? — Нині відомі листи поета до П. Ф. Смиренка від 3 січня й 1 лютого 1860 р., а також написаний між 4 і 12 січня 1861 р.

С. 551. Приміркували перш за все в журналі Оболонського надрукувати коротеньку автобіографію Шевченка. — У журналі "Народное чтение" (1860, №2) опубліковано не Шевченків текст автобіографії, а її зроблену П. Кулішем переробку, авторизовану поетом. Автентичний же текст автобіографії опубліковано 1885 р. в журн. "Киевская старина". — № 11. — С. 431 — 435.

С. 552. ..."як зовуть жаботинського і кирилівського пана і що воно та ке?.." — 3 листа Т. Шевченка до В. Шевченка від 18 лютого 1860 р.

..."Робота моя коло їх волі (братів і сестер) аж шкварчить..." — 3 листа до того ж адресата від 23 березня 1860 р.

Фльорковський ... ледві 19 мая висловив свою відповідь... — Листування "Общества для пособия нуждающимся литераторам и ученым" з поміщи ком В. Е. Фліорковським і доручення М. Д. Новицькому (див.: Тарас Шевченко: Документи... — С. 348, 349, 353, 354, 356).

С. 554. "О! та й бестія ж оцей Фльорковський, — писав Новицький до Шевченка... — 3 листа М. Д. Новицького до Т. Шевченка від 7 вересня 1860 р. з Єлисаветграду (Листи до Т. Г. Шевченка, с. 193).

Тарас з ввічливості подякував йому [Фліорковському. — Ред.]... — Йдеться про лист Шевченка до В. Е. Фліорковського від 27 липня 1860 р. з Петербурга.

...але дійсно на таку волю обурився і написав до Варфоломея... — Йдеться про лист Т. Шевченка до В. Шевченка від 5 жовтня 1860 р.

С. 556. Куліш, пишучи до Шевченка про той обід, зовсім правдиво говорив, що "скільки не було на тому бенкеті промов поважних..." — 3 листа П. Куліша до Т. Шевченка від 10 травня 1860 р. з Василівни (Гоголівки). — Листи до Т. Г. Шевченка, с. 183.

С. 566. Не ймуть нам віри без попа, // Не ймуть нам віри без хреста... — Рядки переставлено. У Т. Шевченка: "Не ймуть нам віри без хреста, // Не ймуть нам віри без попа".

С. 570. Ми маємо вірші, написані Шевченком 14 вересня і присвячені брату Олександра Макарова Миколі "На пам'ять 14 вересня". З самої присвяти я гадаю, що розцурання з Ликерією сталося в той день. — Ця поезія /644/ спершу мала заголовок-посвяту "Ликері на пам'ять 14 сентября"; упорядники 12-томного академічного Повного зібрання творів Т. Г. Шевченка вважають, що ця дата "безсумнівно пов'язана з розривом взаємин між Шевченком і Ликерою, яка грубо образила поета. Це сталося між 9 і 11 вересня 1860 р." Шевченко Тарас. Повне зібрання творів: У 6 т.: Т. 2. — С. 567.

С.577. " ...заходиться риштувать // Воза в далекую дорогу..." — рядки з поезії "Чи не покинуть нам, небого..." — останнього твору поета, написаного 14 — 15 лютого 1861 р.

С. 578. "Що мені в світі робити!.." — 3 листа Шевченка до В. Шевченка від 5 жовтня 1860 р. з Петербурга.

"Не зійде сонце!.. Тьма і тьма..." — Рядки з поезії "І тут, і всюди скрізь погано...", написаного 30 жовтня 1860 р.

С. 584. За Шевченком ... дійсно не було "зерна неправди за собою". Вислів з поезії Шевченка "Доля" (1857).

"Великомученице кумо!" — Перший рядок вірша "Н. Т.", присвяченого Надії Тарновській, "кумі".

С. 590. Прийшла телеграма з Полтави. Недужому прочитали: "Батьку! Полтавці поздоровляють..." — Текст телеграми склала напередодні полтавська громада, що зібралася у Д. Пильчикова й доручила О. Я. Кониському надіслати її наступного дня —

25 лютого 1861 р. (Листи до Т. Г. Шевченка, с. 219).

Похорони Тараса Шевченка

С. 595. На свіжу могилу поклали багацько букетів з свіжих квіток. — Нещодавно українська громада в Санкт-Петербурзі встановила на цьому місці пам'ятний камінь.

С. 597. Герцен у своєму "Колоколі" (в Лондоні) пом'янув Шевченка коротеньким некрологом... — "Колокол", л. 95, 1861, 1.04, с. 798.

С. 598. Поліція зробила реєстр усього, що лишилося після поета. — Тарас Шевченко: Документи, с. 364, 365. Відомий список мистецьких творів, що були у Шевченка, виконаний Г. М. Честахівським, Анісов В., Середа Є. Літопис життя і творчості Т. Г. Шевченка. — К., 1976. — С. 346-354. Опис бібліотеки поета зробив Д. Л. Каменецький (там же, с. 340-345). Власні речі розпродано на аукціоні: частину купили прихильники поета, й ці речі надійшли в Чернігів у Музей українських старожитностей В. Тарновського та в інші сховища. Мистецькі твори теж були придбані зацікавленими людьми й нині майже всі вони зберігаються у Державному музеї Т. Г. Шевченка в Києві. Бібліотеку петербурзька громада викупила у родичів-спадкоємців поета й передала на збереження Ф. Черненку. Бібліотека розпорошена, її сліди втрачено.

С. 601. Митрополит казав везти тіло до церкви Різдва Христового, що стоїть біля берега Дніпра, зараз при в'їзді в Київ з набережа. — Церкву збудовано у 1810 — 1814 рр. за проектом архітектора А. І. Меленського /645/ на місці давньоруської церкви, поставленої князем Володимиром Святославовичем. Знесена у післявоєнні роки.

С. 603. Після торжественного богослуження... — Урочиста панахида відбулася 10 травня 1861 р. в канівському Успенському соборі, про що свідчить пам'ятна плита.

Любіть її во врем'я люте... // За неї душу положіть... Перший рядок — з казематної поезії (травень, 1847) "Чи ми ще зійдемося знову?..." ; другий — невідомого походження. У Шевченка:

Свою Україну любіть,
Любіть її... Во врем'я люте,
В останню тяжкую минуту
За неї Господа моліть.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Агапій (Гончаренко Андрій Онуфрійович, 1832 — 1916) — автор статті-некролога про Шевченка "От иеродиякона Агапия" (Колокол, — л. 95. — 1861, 1. 04. — С. 798); ієродиякон, згодом політичний емігрант, складач "Вільної російської друкарні" в Лондоні (1860 — 1865); пізніше — журналіст у США (з 1865 р.), перекладач поезій Шевченка. — 598.

Адлерберг Володимир Федорович (1791 — 1884) — міністр імператорського двору (1852 — 1872), керуючий військовим міністерством. — 247.

Айвазовський Іван Костянтинович (1817 — 1900) — російський художник-мариніст. — 100.

Аксаков Іван Сергійович (1823 — 1886) — російський письменник, публіцист, громадський діяч, ідеолог слов'янофільства; редагував журнали "День", "Русская

беседа". Брат К. С. Аксакова, син С. Т. Аксакова. — 444, 472, 473, 474.

Аксаков Костянтин Сергійович (1817 — 1860) — російський поет, публіцист, історик. — 444.

Аксаков Сергій Тимофійович (1791 — 1859) — російський письменник ("Семейная хроника", 1856; Детские годы Багрова внука, 1858). Першу з цих книжок він надіслав Шевченкові в Нижній Новгород; читав рукопис повісті Шевченка "Матрос" ("Прогулка с удовольствием, но не без морали"; високо оцінивши першу її частину, стосовно другої та в цілому визнав, що повість "несравненно ниже... огромного стихотворного таланта, особенно вторая половина" і не радив друкувати її (лист С. Т. Аксакова до Т. Г. Шевченка від 19 черв. 1858 р.). Після цього Шевченко припинив спроби публікації своїх повістей. — 419, 443, 444, 487.

Аксакова Надія Сергіївна (1829 — 1869) — дочка С. Т. Аксакова; 25 березня 1858 р. Шевченко в щоденнику висловив захоплення її виконанням українських народних пісень. — 444.

Александрійський Михайло Семенович (1810 — р. см. невід.) — урядовець Оренбурзької прикордонної комісії — попечитель прилінійних казахів; жив у Орській фортеці; приймав поета вдома; всіляко допомагав йому. — 272, 275, 307.

Александровський — див. Александрійський М. С.

Аленников Микола Сергійович — службовець пароплавної компанії "Меркурій", знайомий Шевченка в Нижньому Новгороді. — 424.

Андрієвський Марко Олександрович (бл. 1811 — р. см. невід.) — урядовець для особливих доручень при київському генерал-губернаторі; ведучи слідство над арештованим в 1859 р. поетом, написав сприятливий для /647/ останнього висновок, анулювавши обвинувачення в богохульстві. — 507, 508, 510, 511, 513.

Андрузький Юрій (Георгій) Львович (1827 — р. см. невід.) — вчився на юридичному факультеті Київського університету, арештований в справі Кирило-Мефодіївського братства (березень, 1847), висланий в Казань, де вступив до університету, але наприкінці року висланий до Петрозаводська. 1850 р. арештований за проект "Конституції республіки", й засланий на Соловки. Потім служив у Архангельську, Полтаві під наглядом поліції (1857 — 1864). — 161, 194, 198, 229, 232, 234, 235, 237, 240, 242, 243, 405.

Андрущенко Олександр Трохимович (1828 — р. см. невід.) — студент фізико-математичного факультету Київського університету (закінчив 1853 р.), викладач гімназії в м. Рівне. — 232.

Андрюков Олександр Миколайович (рр. н. і см. невід.) — підпоручик 5-го Оренбурзького лінійного батальйону, командир третьої роти, де служив Шевченко в Орській фортеці у 1847 — 1848 рр. — 257.

Анненков Іван Олександрович (1802 — 1878) — поручик, декабрист; відбув 20 років каторги. З 1856 р. жив у Нижньому Новгороді, де 16 жовтня 1857 р. в родині Якобі зустрівся і мав тривалу бесіду з поетом; зустрічалися й 8 листопада 1857 р. — 412.

Апненков Павло Васильович (1812/1813 — 1887) — російський літературознавець,

критик, мемуарист. — 114, 125.

Антонович Володимир Боніфатійович (1834 — 1908) — український історик, етнограф, фольклорист, археолог. — 602.

Апрелєв Василь Петрович (1805 — 1855) — ротмістр кавалергардського полку, портретований Шевченком (портрет не знайдений). — 104, 139.

Артемовський С. — див. Гулак-Артемовський С. С.

Арсеній (Москвин) Федір Павлович (1795 — 1876) — митрополит київський і галицький (1860 — 1876), відомий русифікатор й обскурант. Відхилив Шевченків "Букварь южнорусский", перекривши цим шлях до поширення підручника в школах Київської губернії. — 582, 583, 601.

Аскочепський Віктор Іпатійович (1813 — 1879) — російський журналіст, церковний історик, видавець тижневика "Домашняя беседа", (1856 — 1877). В середині 40-х років він жив у будинку генерал-губернатора Д. Г. Бібікова як вихователь його племінника С. М. Сипягіна, якому Аскоченський присвятив збірку віршів ("Стихотворения", Киев, 1846). — 205, 206, 216, 217, 515.

Афанасьєв Олександр Миколайович (1826 — 1871) — російський історик, фольклорист. У бібліотеці Шевченка знаходилася його книжка "Русские легенды". (1859, кн. 1). — 22, 441, 443.

Афанасьєв-Чужбинський Олександр Степанович (1816 — 1875) — український і російський письменник, етнограф, мемуарист. Шевченко познайомився з ним у червні 1843 р. в с. Мойсівці; у 1845 — 1847 рр. бував у його маєтку Ісківці біля Лубен і мандрував з ним по Полтавщині й Чернігівщині, — 6, 14, 15, 16, 104, 115, 132, 134, 136, 138 — 142, 144, 159, 163, 178, 179, 180 — 189, 191, 194, 203, 204, 235, 531, 533.

Бабст Іван Кіндратович (1823 — 1881) — російський економіст і публіцист, професор Московського університету (1857 — 1874); познайомився з поетом у березні 1858 р. у Москві. — 441, 443. /648/

Бажанов Микола Єфремович (рр. н. і см. невід.) — наглядач півгоспіталю в Новопетровському укріпленні, портретований Шевченком (IX, № 42; ще один портрет невідомий). — 271.

Байрон Джордж Ноел Гордон (1788 — 1824) — англійський поет-романтик, учасник національно-визвольної боротьби в Італії та Греції. Шевченко знав його твори у перекладах слов'янських поетів, особливо любив "Прощальну пісню Чайльда Гарольда" в перекладі А. Міцкевича. Вплив поезії Байрона відбився у поемах "Тризна", "Слепая". — 121, 138, 140, 545.

Балабаєв (Балабін) П. Д. — власник трактиру з "номерами" (з готелем) — т. зв. "Балабаївки". — 468.

Балабанов — див. Балабаєв.

Бальмен Сергій Петрович де (1816 — ?) — граф, поміщик с. Линовиці, брат Якова де Бальмена, друга поета. — 134.

Бальмен Яків Петрович де (1813 — 1845) — художник-аматор, офіцер, загинув на Кавказі. Його пам'яті поет присвятив поему "Кавказ". — 176, 238.

Бантиш-Каменський Дмитро— Миколайович (1788 — 1850) — вітчизняний історик, автор "Истории Малой России" (Ч. 1 — 4., 1822). — 118, 123.

Барвінок Ганна (Білозерська-Куліш Олександра Михайлівна, 1828 — 1911) — українська письменниця, дружина П. О. Куліша. — 213, 214, 215 — 218, 534, 557, 559, 562, 563, 565, 567, 568, 575.

Барі Едуард Якович (1826 — 1893) — доктор медицини, лікував поета, підписав свідоцтво про його смерть. — 580, 589, 590.

Бартенєв Петро Іванович (1829 — 1912) — російський історик, засновник журналу "Русский архив". — 345, 518.

Бархвіц Станіслав Августович (рр. н. і см. невід.) — підпоручик 5-го Оренбурзького лінійного батальйону (Орська фортеця). — 104, 139, 263.

Басин Петро Васильович (1793 — 1877) — російський художник, професор Академії мистецтв. — 89.

Башилов Михайло Сергійович (1821 — 1870) — художник, ілюстратор рукописного "Кобзаря" Шевченка (1844), родич де Бальменів та Т. Г. Волховської. — 238.

Безлюдний Андрій Семенович (р. нар. невід. — 1835) — учень Академії мистецтв, товариш І. М. Сошенка. — 90.

Безпомикін — цензор Московського цензурного комітету. — 474.

Бекетов Володимир Миколайович (1809 — 1883) — цензор Петербурзького цензурного комітету, цензурував "Кобзар" 1860 р. — 547.

Бенедиктов Володимир Григорович (1807 — 1873) — російський поетромантик, перекладач П.-Ж. Беранже. — 402, 454.

Бер Карл Максимович (1792 — 1876) — російський вчений-природознавець; у 1853 — 1856 рр. очолював експедицію для дослідження Каспійського моря; був у Новопетровському укріпленні у 1853, 1854 та 1856 рр. — 19, 352, 372, 377, 378.

Березницький Іван (рр. н. і см. невід.) — священик в с. Моринці.

Бернс Роберт (1759 — 1796) — шотландський поет і збирач фольклору. — 440. /649/

Бецький Іван Єгорович (1818 — 1890) — український та російський видавець, перекладач, публіцист. Перебуваючи в Харкові (1842 — 1845), зблизився з літературною громадськістю університету і за її участю видав чотири книги альманаху "Молодик" (1843 — 1844), де друкувався й Шевченко. — 198.

Белінський Віссаріон Григорович (1811 — 1848) — російський літературний критик, філософ, публіцист. — 114, 120 — 122, 124, 125, 197, 202.

Бібіков Дмитро Гаврилович (1792 — 1870) — Київський військовий губернатор, київський, волинський і подільський генерал-губернатор (1837 — 1852). Брав участь у переслідуванні учасників Кирило-Мефодіївського братства. Його сатиричний портрет Шевченко дав у щоденнику та поемі "Юродивий". — 170, 206, 208, 209, 228, 229, 233, 235, 238, 246, 287, 515.

Білевич Михайло Васильович (1779 — ?) — педагог, професор Ліцею князя Безбородька (1821 — 1833), публіцист (псевдонім — "Русин з Бистриці"); викладач Петербурзького училища дітей придворних служителів. — 137.

Білозерська Надія Олександрівна (дівоче прізвище Ген) (1838 — 1912) — письменниця й мемуаристка, дружина В. М. Білозерського, секретар М. І. Костомарова. — 197, 233, 235, 545, 555, 580.

Білозерська Олександра Михайлівна — див. Барвінок Ганна.

Білозерський Василь Михайлович (1825 — 1899) — український громадський діяч і педагог, кириломефодіївець, редактор ж. "Основа"; брат Н. М. Білозерської-Куліш (Ганни Барвінок). Скінчив Київський університет (1841 — 1845), викладав у Полтавському кадетському корпусі (1846). Після слідства у справі Кирило-Мефодіївського братства висланий в Петрозаводськ. З 1856 р. переїхав до Петербурга, служив експедитором державної канцелярії; редагував ж. "Основа" (1861 — 1862); служив у Варшаві. — 3, 161, 194, 196, 198, 199, 213, 214, 216, 220, 229, 234, 237 — 239, 242, 243, 386, 414, 448, 453, 457, 471, 543, 545, 555, 567, 580, 585, 594.

Білозерський Микола Данилович (1800 — 1879) — поміщик з Чернігівщини, суддя Борзенського повіту, дядько В. М. Білозерського й Ганни Барвінок. За жорстокий визиск кріпаки склали про нього пісню (див. запис в щоденнику Шевченка від 22 січ. 1858 р.). — 3, 18, 70, 213, 219, 221, 222.

Белоусов (пр. нар. і см. невід.) — полковник жандармів. — 229.

Бобржинський — див. Бобржицький.

Бобржицький (Бобржецький) Олексій Олександрович — учитель латинської мови в Нижегородській гімназії; випускник Київського університету (закінчив 1848 р.). Познайомився з Шевченком 20 вересня 1857 р.; приятні земляцькі взаємини тривали протягом перебування поета в Нижньому Новгороді. — 406, 407.

Богорський Петро Федорович (1803 — р. см. невід.) — дяк с. Кирилівки (1824 — 1836). — 38, 44 — 49.

Бодянський Осип Максимович (1808 — 1877) — вітчизняний літературознавець-славіст, історик, письменник (автор "Наських українських казок запорожця Іська Материнки", 1835, популяризатор творчості поета серед слов'янства. — 109, 126, 127, 141, 145 — 147, 157, 201, 265, 267, 280, 285, 288, 301, 302, 335, 338 — 340, 353, 356, 415, 443, 494. /650/

Бойко Яким Іванович (пр. н. і см. невід.) — дід поета по матері, селянин з Моринців. — 30 .

Бойко Я. Г. — див. Шевченко-Грушівська Ярина Григорівна.

Болсуновський К. Д. — польський кореспондент О. Я. Кониського (див.. ІЛ. — Ф. 77. — № 127. — Арк. 145 — 146); у 1858 — 1861 рр. — студент Київського університету. — 10, 71.

Богорський Петро Федорович (1803 — р. см. невід.) — дяк с. Кирилівки у 1824 — 1836 рр., вчитель і господар школяра-"попихача" Тараса Шевченка. — 38, 39, 44 — 50, 67.

Бондаренко Гнат Васильович (пр. н. і см. невід.) — церковний титар с. Кирилівки, шкільний товариш поета. — 51, 57, 167, 499.

Борковський — див. Дунін-Борковський П. Д.

Боровиковський Левко Іванович (1806 — 1889) — український поетромантик, фольклорист. — 115.

Боссин — див. Басін П. В.

Ботвиновський Юхим (Єфим) Георгійович (1824 — р. см. невід.) — священик київської Святотроїцької церкви, приятель І. В. Гудовського. — 514, 515.

Бразоль Софія Дмитрівна (бл. 1825 — 1909) — дружина полтавського губернського маршалка, поміщиця, власниця малюнків Шевченка. — 599.

Браніцька Єлизавета Ксаверіївна (1782 — 1880) — дочка К. П. Браніцького, дружина М. С. Воронцова; мати Є. К. Браніцької Олександра Василівна (1754 — 1838) — з роду Енгельгардтів. — 29.

Брилкін Микола Олександрович (рр. н. і см. невід.) — головний управитель нижегородської контори пароплавної компанії "Меркурій", приятель поета від дня приїзду його до Нижнього Новгорода. — 406, 407, 411, 417, 424, 425, 454.

Брюллов Карл Павлович (1799 — 1852) — російський художник, професор Петербурзької Академії мистецтв, учитель Т. Шевченка. — 63, 78, 79, 80, 82, 83 — 85, 87 — 92, 94 — 98, 100 — 103, 106, 119, 129, 241, 295, 372, 428, 465, 553.

Будков — див. Бутков П. Р.

Булатов Тимофій (рр. н. і см. невід.) — унтер-офіцер 1-го Оренбурзького лінійного батальйону. — 315.

Бурцев Лев Олександрович (рр. н. і см. невід.) — плац-ад'ютант Новопетровського укріплення (з 1856). — 394, 398, 408, 409.

Бурцов — див. Бурцев.

Бутков Петро Григорович (1775 — 1857) — російський історик. — 147.

Бутаков Олексій Іванович (1816 — 1869) — російський моряк і географ, начальник Аральської експедиції 1848 — 1849 рр. — 19, 277, 280 — 282, 285 — 289, 291, 302, 306, 308, 311, 313 — 315, 318, 367, 439, 441.

Бюрно Карл Іванович (1796 — р. см. невід.) — військовий інженер, генерал-майор, художник-любитель. Знайомий Шевченка з 1856 р. — 394.

Ваймарн — див. Веймарн.

Ван-Путерен Дмитро Іванович (1823 — 1877) — лікар; 1858 р. в Москві лікував Шевченка. — 441.

Варенцов Віктор Гаврилович (1825 — 1867) — російський педагог, /651/ фольклорист, перекладач (зі слов'янських мов), інспектор Нижегородського дворянського інституту (1857), професор Казанського університету Видав "Сборник русских духовных стихов" (1860), "Сборник песен Самар ского края" (1862), низку публіцистичних нарисів. — 413.

Варенцов Микола Михайлович (1818 — р. см. невід.) — московський комерсант, меценат; 24 березня 1858 р. Шевченко був присутній у нього на музичному вечорі. — 415, 417, 426.

Варенцов Олександр Петрович (рр. н. і см. невід.) — директор Нижегородської ярмаркової контори і театру. — 417.

Варенцова Софія Федорівна (дівоче прізвище Голіцина, 1830 — 1893) — дружина О. П. Варенцова, сестра князя В. Ф. Голіцина. — 417.

Васильєва Катерина Миколаївна (дівоче прізвище — Лаврова; 1829 — 1877) — російська актриса; грала в Малому театрі (Москва), гастролювала в Нижньому Новгороді (сезон 1857 — 1858 рр.). — Див. записи в щоденнику Т. Шевченка від 6 жовтня та 12 листопада 1857 р. — 428.

Васильчиков Іларіон Іларіонович (1805 — 1863) — київський, подільський і волинський генерал-губернатор (з 1852 р.). — 507, 512 — 514, 530, 601.

Ватто Жан-Антуан (1684 — 1721) — французький художник, живописець і декоратор. — 265.

Веймарн Олександр Володимирович — командир Нижегородського учбового карабінерного полку, генерал-майор. — 411.

Вельямінов-Зернов Володимир Володимирович (1830 — 1904) — російський історик-сходознавець, археолог, лінгвіст, знавець історії Середньої Азії. — 346.

Венеціанов Олексій Гаврилович (1780 — 1847) — російський художник, сприяв визволенню поета з кріпацтва. — 77, 82, 83, 446.

Венедиктов — див. Бенедиктов.

Вернер Хома (Томаш) (рр. нар. і см. невід.) — польський політичний засланець, художник, товариш поета по Аральській описовій експедиції. Портретований Шевченком (VIII, № 48). — 287, 289, 291, 297, 306.

Виговський Іван Остапович (р. нар. невід. — 1664) — гетьман України, (1657 — 1659); уклав про шляхетську Гадяцьку угоду (1658), що викликало повстання під проводом І. Богуна, І. Іскри, І. Сірка. Утік до Польщі. 1664 р. розстріляний за вироком польського полкового суду. — 130.

Вишневецький Михайло Корибут (1640 — 1673) — польський король (з 1669 р.), син українського магната Яреми Вишневецького; зазнавши поразки у війні з Туреччиною, змушений був укласти Бучацьку мирну угоду (1672). — 171.

Віельгорський Михайло Юрійович (1788 — 1856) — російський композитор, музикант, сприяв визволенню поета з кріпацтва. — 79, 85, 87, 92.

Вільхівська (Волховська) Тетяна Густавівна (1763 — 1853) — українська поміщиця, власниця с. Мойсівки (Мосівки), де Шевченко був у 1844 і 1846 рр.; родичка де Бальменів та Башилових. — 132 — 135, 142, 492, 518.

Віталі Іван Петрович (1794 — 1855) — російський скульптор, класицист, академік петербурзької Академії мистецтв (з 1840). — 374.

Вовчок Марко (Вілінська Марія Олександрівна (1833 — 1907) — українська і російська письменниця, прозаїк та перекладач ("Народні /652/ оповідання", 1857; "Інститутка", 1860; "Теплое гнездышко", 1873; "Записки причетника", 1869 — 1870; "Тюлевая баба", 1861; "Маруся", 1871; "В глуши.", 1875). — 413, 414, 471, 472, 483, 486, 489, 490, 503, 517, 518, 546, 563.

Волконський Сергій Григорович (1788 — 1865) — декабрист, генерал майор, князь, рідний брат М. Г. Рєпіна. — 444.

Володимир Святий, Володимир Святославович (р. нар. невід. — 1015) — великий князь київський; руський державний діяч; запровадив християнство в Київській Русі, завершив її об'єднання в єдиній державі. Канонізований православною церквою. — 136.

Волосевич Полікарп — ієромонах, ректор Лубенської (потім Полтавської) духовної школи. — 48.

Вольський Вітольд Казимирович (1817 — 1885) — управитель маєтків Н. П. Парчевського. — 503, 506, 508, 520, 524, 525.

Воронцов Володимир Петрович (рр. нар. і см. невід.) — підпоручик 1-го Оренбурзького лінійного батальйону, служив у Новопетровському укріпленні (1850 — 1852), сприяв Шевченкові в його заняттях малюванням. — 323.

Воронцов Михайло Семенович (1782 — 1856) — князь, учасник війни 1812 р., новоросійський генерал-губернатор (з 1823), намісник Кавказу У 1823 — 1824 рр. був начальником Пушкіна (конфлікт між ними призвів до заслання поета в с. Михайлівське). Шевченко бував у його маєтку у 1843 та 1859 рр. — 497, 512.

Гавриленко Григорій — столяр у Полтаві, знайомий О. Я. Кониського. — 590.

Галаган Григорій Павлович (1819 — 1888) — поміщик, власник с. Сокиринців на Полтавщині, знайомий поета; зберіг частину тексту поеми "Іван Гус" ("Єретик"). — 63, 149, 150 — 152, 172, 179, 246, 447, 453, 549.

Гартвіг Осип Андрійович — лікар в Нижньому Новгороді; підтвердивши версію хвороби Шевченка, врятував його від етапу до Оренбурга. — 409, 410.

Гаршин Євген Михайлович (1860 — 1931) — російський літературознавець, педагог, археолог; автор дослідження "Шевченко в ссылке" (1886). — 291, 305, 438.

Гашовська Дуня — див. Гусиковська Ядвіга.

Гегель Георг Вільгельм Фрідріх (1770 — 1831) — німецький філософ; розробив теорію діалектики на ґрунті об'єктивного ідеалізму ("Феноменологія духу", 1807; "Наука логіки", 1812 — 1816; "Основи філософії права", 1821). — 121.

Гербель Микола Васильович (1827 — 1883) — російський поет, перекладач, видавець; знайомий поета з 1846 р. (Ніжин). Видав "Кобзарь" Тараса Шевченка в перекладі російських поетів (1860, 1869, 1876). — 138, 182, 472, 475.

Гервасій — переяславський єпископ. — 29.

Герн Карл Іванович (1816 — р. см. невід.) — військовий інженер, квартирмейстер Окремого Оренбурзького корпусу, будівничий форту Карабутак, де з ним познайомився Шевченко 1848 р.; у 1849 — 1850 рр. поет меш-/653/кав у Герна в Оренбурзі. Герн зберіг рукописи поета після його арешту 23 квітня 1850 р. — 249, 250, 275, 277, 288, 289, 291, 292, 298, 303, 304, 306, 331, 344, 358, 394, 438, 477.

Герцен Олександр Іванович (1812 — 1870) — російський письменник і філософ, близький Шевченкові антикріпосницькою та антидеспотичною спрямованістю прози й публіцистики ("Кто виноват?", 1841 — 1846; "Доктор Крупов", 1847; "Сорока-воровка", 1848; "Былое и думы", 1852 — 1868), політичний емігрант, видавець газети "Колокол", альманаху "Полярная звезда". — 20, 202, 402, 413, 422, 506, 597.

Гессе Павло Іванович (1801 — 1880) — чернігівський (з 1841 р.), київський (з 1855

р.) цивільний губернатор; сприяв поширенню підписки на альбом офортів Шевченка "Живописная Украина". — 188, 334, 506, 507.

Гете Йоганн-Вольфганг (1749 — 1832) — німецький письменник, основоположник нової німецької літератури, філософ, природознавець. — 102, 121, 138, 182, 184.

Глібов Леонід Іванович (1827 — 1893) — український поет, видавець "Черниговского листка" (з 1861 р.). — 182.

Глінка Михайло Іванович (1804 — 1857) — російський композитор (опери "Іван Сусанін", 1836; "Руслан і Людмила", 1842; симфонічні та камерні твори, романси). — 116.

Глоба (пр. н. і см. невід.) — капітан, командир 3-ї роти 5-го лінійного батальйону, начальник Шевченка в Орській фортеці у 1847 р. — 257, 262, 275.

Глушановський Антон Андрійович (1815 — р. см. невід.) — юрист, викладач Ніжинського ліцею князя Безбородька (1842 — 1844); синдик (правознавець) при Київському університеті (1844 — 1850), знайомий Шевченка з 40-х років. — 220.

Гоголь Микола Васильович (1809 — 1852) — російський письменник, засновник "натуральної школи"; автор романтичних повістей на українському фольклорно-етнографічному матеріалі (зб. "Вечори на хуторі біля Диканьки", 1831 — 1832), а також реалістичних творів (зб. "Миргород", "Арабески", 1835; повість "Шинель", 1842; комедія "Ревізор" (поставлена 1836 р.); роман "Мертві душі" (1842); "Вибрані місця з переписки з друзями", 1847). — 150, 152, 165, 182, 211, 212, 213, 267, 293, 299, 300, 340, 403, 430, 440, 546, 598.

Голинська Прасковія (Параска) Михайлівна (1822 — 1892) — родичка дружини нижегородського військового губернатора О. М. Муравйова. — 426.

Голіцин Володимир Федорович (1834 — 1876) — князь, ад'ютант нижегородського військового губернатора О. М. Муравйова. — 411, 427, 463.

Головачов Андріан Пилипович (1820 — 1889) — російський вчений-зоолог; 1852 р. приїздив з експедицією К. М. Бера на Мангишлак. — 19, 339, 353.

Головачова-Панаєва Євдокія — див.: Панаєва (Головачова) Авдотья (Євдокія) Яківна. — 476.

Головкін — фабрикант тютюну в Петербурзі (1-а половина XIX ст.) — 362. /654/

Головко Микола Олексійович (1825 — 1850) — український вчений, магістр астрономії; застрелився під час арешту в справі листа С. Левицького до Шевченка. — 302, 309.

Голубцов — куратор київського округу (на початку 80-х років XIX ст.). — 593.

Голубченко Хома — служник М. І. Костомарова, — 211, 219, 469.

Голяткін Іван Михайлович — київський старший поліцмейстер. — 230, 231.

Голяшкін — див. Голяткін І. М.

Гольбейн (Хольбейн) Ганс Молодший (бл. 1497 або 1498 — 1543) — німецький художник епохи Відродження. — 95.

Гонга Іван (р. нар. невід. — 1768) — один з керівників Коліївщини (1768); сотник надвірних козаків в Умані; 1768 р. перейшов на бік повстанців, під проводом М.

Залізняка; після взяття Умані проголошений Уманським полковником. По зрадницькій схоплений російським військом і виданий на смерть коронному гетьманові К. Браницькому. Оспіваний Шевченком у поемі "Гайдамаки". — 57.

Гончаренко Олексій — односельчанин Шевченка. — 49, 499.

Горонович Андрій Миколайович (1818 — 1868) — російський художник, вчився разом з Шевченком в Академії мистецтв. — 350.

Грабовський Михайло (Міхал) (1804 — 1863) — польський письменник і критик, автор повістей на теми з української історії ("Коліїщина і степи.", 1838; "Гуляйпільська станиця", 1840 — 1841; "Пан канівський староста", 1856). — 147, 201.

Гранд — див. Грант.

Грант Олександр Олександрович — нижегородський підприємець, судновласник. Стежив за вільною російською пресою; у нього Шевченко діставав герценівські видання. — 411.

Грасс Ілля Петрович (1829 — р. см. невід.) — службовець пароплавного товариства "Меркурій", зять М. О. Брилкіна. — 426.

Гребінка Євген Павлович (1812 — 1848) — український поет-лірик, байкар, автор поеми "Богдан" (1843), оповідань, нарисів, історичних романів та повістей ("Нежинський полковник Золотаренко", 1841; "Чайковский", 1843). Увів Шевченка в літературні кола в Петербурзі, опублікував його твори в альманасі "Ластівка" (1841). — 14, 78, 80, 82, 92, 101, 109 — 112, 115, 118, 120, 123, 127, 132, 134, 182, 446, 573.

Григор'єв Аполлон Олександрович (1822 — 1864) — російський поет, критик. — 115, 484, 595, 598.

Григорович Василь Іванович (1786 — 1865) — російський мистецтвознавець, секретар Товариства заохочування художників (1829 — 1854) і конференц секретар Академії мистецтв (1829 — 1859) в Петербурзі. Шевченко присвятив йому поему "Гайдамаки". — 73, 78, 80, 82.

Гриненко Федір — сільський писар, чоловік Х. Довгополенко. — 540, 545:

Гришков (рр. нар. і см. невід.) — квартальний наглядач в Києві, супроводжував арештованого Шевченка в Петербург, у III відділ. — 234.

Грінберг Ізабелла Львів на (1833 — 1877) — російська співачка й письменниця. Виступала 13 квітня 1857 р. в благодійній виставі на користь засланого поета. Шевченко, буваючи по звільненні в її салоні в Петербурзі, захоплювався її співом. — 454, 455, 457. /655/

Громека Степан Степанович (1823 — 1877) — підпоручик, служив у Чернігові, де познайомився 1846 р. з Шевченком; київський молодший поліцмейстер (1851); журналіст у Петербурзі. — 188, 454.

Грудзінський — полковник, мешканець м. Мошни. — 512.

Грушівський Грицько — селянин с. Кирилівки, ймовірно, хтось із засновників роду Шевченків-Грушівських. — 29.

Губський Василь Іванович (рр. нар. і см. невід.) — дяк у с. Кирилівці, з 1795 р. — піп; з 1819 р. — в "заштаті"; можливо, був першим учителем Шевченка. — 37, 38.

Губський Іван (пр. нар. і см. невід.) — священик у Кириліві, батько В. І. Губського. — 37.

Гудович Андрій Іванович (бл. 1780/1782 — 1869) — граф, генерал-майор, обер-шталмейстер царського двору; його сестра Єлизавета (1786 — 1868) — дружина Іллі Івановича Лизогуба. — 295.

Гудовський Іван Васильович (р. нар. невід. — 1860) — художник і фотограф, знайомий Шевченка по Академії мистецтв; 1859 р. зробив у Києві три фотопортрети поета. — 514, 515.

Гулак Микола Іванович (1822 — 1899) — український вчений-математик, юрист, філолог, педагог, кириломефодіївець. Закінчив Дерптський університет, кандидат прав (з 1844 р.); перекладач в Тимчасовій комісії для розгляду давніх актів (з 1845 р.), 17 березня 1847 р. арештований, ув'язнений в Олексіївському рavelіні Петропавловської фортеці, відбув трирічне ув'язнення в Шліссельбурзькій фортеці; висланий до м. Пермі (1850), де працював статистиком. З кінця 50-х років викладав у навчальних закладах Одеси, Керчі, Ставрополя, Кутаїсі, Тифлісе. Автор праць з геометрії, грузинського мовознавства й літературознавства. — 18, 194, 196, 198, 199, 200, 210, 211, 226, 227, 229, 230, 234, 235, 237 — 239, 242, 251.

Гулак-Артемівський Петро Петрович (1790 — 1865) — український поет; професор Харківського університету. — 28, 109, 115, 197, 440.

Гулак-Артемівський Семен Степанович (1813 — 1873) — український композитор та оперний співак, автор опери "Запорожець за Дунаєм"; соліст опери в Петербурзі (1842 — 1864), Великого театру в Москві (1864 — 1865), друг поета. — 126, 338, 342, 350, 351, 356, 362, 392, 395, 406, 423, 446, 447, 457, 459, 478, 497.

Гусиковська Ядвіга (Дзюня) — полька-швачка, знайома Шевченка у Вільні (1829 — 1830); поет згадував її із замилюванням (запис у щоденнику від 5 верес. 1857 р.). — 68, 69, 430, 531.

Даль Володимир Іванович (1801 — 1872) — російський письменник, фольклорист, етнограф, лексикограф. Знайомий поета з 30-х років (Петербург); відновили знайомство в Нижньому Новгороді; Шевченко подарував йому автограф поезії "Рано-вранці новобранці". — 417, 418, 427.

Данилевський Григорій Петрович (літ. псевдонім — А. Скавронський, 1820 — 1890) — російський і український письменник, автор історичних романів ("Мирович", 1879; "Княжна Тараканова", 1883; "Сожженная Москва", 1886), повістей ("Полтавская старина", 1856; "Уманская резня", 1878 та ін.), збірника історичних та біографічних нарисів "Украинская старина", 1866). Редактор газети "Правительственный вестник" (з 1856/1881 р.); член ради головного управління в справах друку. — 110, 340.

Данилевський Микола Якович (1822 — 1885) — російський природознавець, статистик, публіцист, близький до гуртка петрашевців. У 1853 — 1856 рр. учасник експедиції К. М. Бера. Заприятелював у Новопетровському з Шевченком. — 19, 358, 359, 372.

Даннеберг — див. Доннерберг.

Данте Аліґ'єрі (1265 — 1321) — італійський поет-гуманіст, (поема "Божественна комедія"). Шевченко згадував рядки Данте і його долю у листах, щоденнику, повісті "Варнак". — 142, 244, 441.

Даргомижський Олександр Сергійович (1813 — 1869) — російський композитор (опери "Есмеральда", 1841; "Русалка", 1855; "Кам'яний гість"). У 40-х роках одночасно з Шевченком відвідували вечори у М. Маркевича, Н. Кукольника та ін. Позналилися 1858 р. в Петербурзі. — 454.

Даценко Г. П. — студент-засланець в Орську (1886 — 1889), дослідник біографії Шевченка періоду заслання. — 311.

Демидов Денис Олексійович — поміщик Макар'євського повіту Нижегородської губернії; 1837 р. Шевченко написав його портрет, але не дістав гонорару. — 104.

Демич Дмитро Павлович (1824 — 1891) — землемір, службовець у маєтку князя М. Кейкуатова в с. Бігачі на Чернігівщині. — 221.

Демський Леопард — дійова особа повісті Шевченка "Художник": студент-поляк, товариш героя повісті, що навчав його французької мови; помер молодим від туберкульозу. Реальність його документально не стверджена. Герой роману Є. Енджеевича "Українські ночі, або Родовід генія" (Варшава, 1972). — 11, 99, 102, 116.

Демченко Прокіп (рр. нар. і см. невід.) — селянин з Кирилівки. — 169.

Дзюба — див. Дзюбін.

Дзюбін Лев Миколайович — знайомий поета з 40-х років; власник Шевченкового автопортрета 1859 р. — 453.

Дикарев-Крамаренко Митрофан Олексійович (1854 — 1899) — український і російський етнограф, кореспондент О. Я. Кониського. — 155.

Димський Модест — діяч народної освіти, засновник недільних шкіл у м. Хорол. — 581.

Димовський Іван (Ян) Станіславович (р. нар. невід. — 1860) — управитель маєтку П. В. Енгельгардта в с. Кирилівці; прихильно ставився до молодого Шевченка. — 55.

Дмитренко Данило Іванович — управитель контори вільшанського ключа маєтків П. В. Енгельгардта. — 55, 56, 57, 60, 62, 67, 68, 74.

Добржинський Франц Вікентійович (1810 — р. см. невід.) — становий пристав 3-го стану; з його синами Олександром та Антоном Шевченко приїздив у Підгори до полковника І. Т. Ягницького. — 505, 506, 507, 510, 511, 513.

Довгополенко Василь — кріпак князя Лопухіна, селянин с. Самородні Канівського повіту, учасник селянських заворушень під час Київської козаччини 1855 р., батько Харитини Довгополенко. — 535.

Довгополенко Харитина Василівна (1841 — р. см. невід.) — кріпачка князя Лопухіна, наймичка В. Г. Шевченка. — 10, 532, 533, 535 — 543, 557, 564, 569, 574.

Долгорукий Василь — див. Долгоруков Василь Андрійович. /657/

Долгоруков Василь Андрійович (1804 — 1868) — шеф жандармів та головний начальник III-го відділу (1856 — 1866). — 450, 514, 547.

Доморацький Станіслав (Костянтин) Северинович (1823 — р. см. невід.) —

польський засланець, рядовий 1 —го Оренбурзького лінійного батальйону, знайомий Шевченка по Новопетровському укріпленню. — 407.

Доннерберг (Донерберг) — петербурзький міщанин, булочник, господар будинку на 11-й лінії Васильєвського острова № 250, де мешкав Шевченко (в повісті "Прогулка с удовольствием и не без морали" автор помилково назвав 9-ту лінію). — 98.

Дорохова Марія Олександрівна (1811 — 1867) — начальниця Нижегородського інституту шляхетних дівчат, знайома багатьох засланих декабристів і їх помічниця, приятелька поета. — 188.

Дорошенко Петро Дорофійович (1627 — 1698) — гетьман Правобережної України (1665 — 1676); потерпів поразку в намаганнях об'єднати Україну й домогтися її незалежності. Звернення по допомогу до Оттоманської Порти спричинилося до його непопулярності й втрати влади. — 189.

Достоевський Федір Михайлович (1821 — 1881) — російський письменник, петрашевець; видавець ж. "Время" (1861 — 1863), "Эпоха" (1864 — 1865). Виступав разом з Шевченком та іншими письменниками на літературному вечорі в Пасажі (Петербург) 11 листопада 1860 р. — 248, 345, 346, 595.

Драгоманов Михайло Петрович (1841 — 1895) — український публіцист, фольклорист, літературознавець і критик, історик, видавець. — 7, 12, 509, 602.

Дубельт Леонтій Васильович (1792 — 1862) — генерал-лейтенант, начальник штабу Окремого корпусу жандармів (1835 — 1856), керуючий НІ відділом (1839 — 1856). — 9, 229, 234 — 236, 238, 240 — 243, 265, 272, 294 — 296, 309, 311, 316, 317, 332, 442, 446, 514.

Думитрашко Микола — священик, катехіт Полтавської гімназії в 60-х роках. — 597.

Дунін-Борковська Ганна Василівна (1788 — р. см. невід.) — дружина Івана Яковича Лизогуба (1762 — 1818), матір А. І. та І. І. Лизогубів, знайомих поета. — 189.

Дунін-Борковська Глафіра Іванівна (дівооче прізвище — Псьол) — українська художниця, сестра О. І. та Т. І. Псьол. Вихованка Репніних. Знайома Шевченка (з 1843 р.), листувалася з ним. — 180.

Дунін-Борковський Василь Дмитрович (1819 — 1892) — значний урядовець, член чернігівського дворянського депутатського зібрання (у 40 рр.); "катеринославський і могилевський губернатор (з 1865 р.); брат П. Д. Дуніна-Борковського. — 179.

Дунін-Борковський Петро Дмитрович (1822 — 1846) — поміщик, чоловік Г. І. Псьол. — 149, 150, 180.

Дюрер Альбрехт (1471 — 1528) — німецький художник, теоретик мистецтва. — 95.

Ейсман — голова Київської думи 1881 р. — 593.

Елькан Олександр Львович (1802 — 1868) — перекладач Головного управління шляхів, журналіст, театральний критик. Шевченко згадував його в повісті "Художник". — 103. /658/

Енгельгардт Василь Васильович (1755 — 1828) — поміщик, генерал-лейтенант, власник Вільшанського ключа маєтків, куди входили й Моринці та Кирилівка. 1816 р. до реєстру його кріпаків внесено дворічного Тараса Шевченка. — 29, 55, 173.

Енгельгардт Павло Васильович (1798 — 1849) — поміщик, син і спадкоємець В. В. Енгельгардта, власник Т. Шевченка. — 29, 56, 60, 63, 65, 66, 70, 71, 80, 81 — 87, 138, 179, 430, 446.

Європеус Марія (Маня) Яківна (бл. 1821 — р. см. невід.) — дочка бургомістра м. Виборга, племінниця квартирної господині Шевченка й Сошенка (Васильєвський острів, 4-а лінія, № 47) у 1838 — 1839 рр. — 93.

Спанешников Василь Тимофійович (рр. нар. і см. невід.) — командир 3-ї роти 5-го лінійного батальйону Окремого Оренбурзького корпусу, штабс-капітан; ротний командир Шевченка в Орській фортеці (лютий-квітень 1848 р.). — 257, 270.

Єрикленцов (Єриклінцев) Кирило Анкудинович (рр. нар. і см. невід.) — хорунжий Уральського козачого війська, начальник поштового човна; привіз до Новопетровського укріплення "політичного злочинця" рядового Шевченка. — 315.

Єфимовський-Мировецький Іван — видавець газети "Оренбурзький листок", збирав відомості про перебування Шевченка на Оренбуржчині; кореспондент О. Я. Кониського. — 10, 321.

Жадовцев — див. Жидовцев.

Жансемін Жаку (фр. — Жасмен); справжнє ім'я — Жак Бое (1798 — 1864) — провансальський поет; писав гасконським діалектом. — 340.

Жасмен — див. Жансемін.

Желех — селянин з Кирилівки, сусіда Шевченків. — 41, 47.

Желіговський Едвард Вітольд (псевд. — Антоній Сова; 1815 — 1864) — польський поет, перекладач, політичний засланиць. Автор поеми "Йордан" (1846), "Зорський" (друга частина ноєми "Йордан", 1358). — 448, 454, 477, 537, 564.

Жемчужников Лев Михайлович (1828 — 1912) — український і російський художник, фольклорист; на теми Шевченкової поезії намалював картину "Кобзар на шляху" (1854), виконав офорт "Покинута"; продовжив видання альбому офортів "Живописная Украина". — 6, 10, 22, 85, 191, 295, 334, 346, 382, 414, 421, 460, 523, 589, 593, 594, 598.

Жемчужников Олексій Михайлович (1821 — 1908) — російський поет, один із авторів "Козьми Пруткова", співробітник ж. "Искра". — 475.

Жидовцев Олексій Сергійович (рр. вар. і см. невід.) — лікар в Петербурзі, що обслуговував певну ділянку міста. — 84.

Жорж Занд (Санд) — див. Санд Жорж.

Жуковський Василь Андрійович (1783 — 1852) — російський поет-романтик, перекладач; допоміг визволенню Шевченка з кріпацтва. — 78, 79, 80, 83, 84, 87, 90, 92, 95, 96, 213, 214, 241, 293, 294, 295, 369, 446.

Жур Петро Володимирович (1914) — письменник, літературознавець, журналіст, перекладач. Автор шевченкознавчих праць "Шевченківський /659/ Петербург", 1964; "Третя зустріч", 1970; "Літо перше", 1979; "Дума про огонь", 1985; "Шевченківський Київ", 1991. — 14, 23.

Забелін Іван Єгорович (1820 — 1909) — російський історик, археолог. — 443.

Забіла Віктор Олександрович — див. Забіла Віктор Миколайович.

Забіла Віктор Миколайович (1808 — 1869) — український поет-романтик; Шевченко відвідував його на його хуторі Кукуріківщина (Забілівщина) коло Борзни. — 212, 219, 602.

Забіла Надія Миколаївна (не пізніше 1807 — р. см. невід.) — сестра В. М. Забіли, жила в м. Борзні. — 220.

Забіла Надія Михайлівна (дівоче прізвище — Білозерська, 1826 — р. см. невід.) — поміщиця, сестра В. М. Білозерського та О. М. Куліш, мати Н. Кибальчич. — 557, 560 — 562, 565 — 571.

Закревська Ганна Іванівна (1822 — 1857) — дружина П. О. Закревського, знайома поета з 1843 р. Шевченко намалював її портрет, присвятив їй вірші "Г. З." та "Якби зустрілися ми знову". — 178.

Закревський Віктор Олексійович (1807 — 1858) — український поміщик, брат П. О. Закревського. Власник с. Березова Рудка на Полтавщині. — 135, 136, 138, 143, 149, 150, 178, 180, 184.

Закревські — 148, 178, 179, 181, 191.

Залеський Броніслав (1820 — 1880) — польський історик, художник, рядовий Окремого Оренбурзького корпусу, учасник (разом з Шевченком) Каратауської експедиції 1851 р., друг поета. — 19, 57, 286, 288, 289, 335, 346, 352, 353, 357, 358, 361, 365, 366, 368 — 370, 377, 379 — 382, 386, 387, 438, 477.

Залеський Максим Михайлович — священик в м. Лебедині, брат О. М. Залеського; знайомі поета з 1859 р. — 491, 492.

Залеський Олексій Михайлович — чиновник з м. Лебедина Харківської губернії, брат М. М. Залеського. — 491, 492.

Залеський Юзеф Богдан (1802 — 1886) — польський поет, належав до так званої "української школи" в польській літературі. Перший том його поезій (Спб, 1851) Шевченку надіслав 1854 р. Бр. Залеський. Автор поезії "Могила Тараса" (1861). — 201.

Залізняк Максим (40-і роки 18 ст. — р. см. невід.) — запорозький козак, один з провідних керівників Коліївщини (1768). — 57.

Занькевичі — родичі графа О. Ф. Орлова на Чернігівщині. — 334.

Зарянка Микола Сергійович — співробітник ж. "Киевская старина", чоловік Н. І. Ускової; записав і опублікував її спогади про Шевченка та його листи до І. Ускова. — 15, 321, 341, 346, 347, 349, 357, 360.

Заурвейд Олександр Іванович (1783 — 1844) — російський художник, а 1836 р. — керівник батальної майстерні Петербурзької Академії мистецтв. — 96.

Зброжек Томаш (Хома) Іванович (1821 — р. см. невід.) — лікар флотського екіпажу; учасник Кримської війни 1853 — 1856 р.; з 1857 р. служив в Астрахані, де познайомився з Шевченком і залишив у щоденнику запис від 29 серпня 1857 р. — 399.

Зигмунтовська Софія Самійлівна — дружина К. М. Зигмунтовського. — 363. /660/

Зигмунтовський (Зигмантовський) Костянтин Миколайович — урядовець (губернський секретар) у відставці, повірений Астраханського акциз ного

комісіонерства для відпуску спиртних напоїв гарнізону Новопетровського укріплення. Шевченко приятелював з ним під час служби в Новопетровському укріпленні. — 362.

Зінківський Трохим Аврамович (псевдонім — Трохим Звіздочот) (1861 — 1891) — український письменник, популяризатор творчості Шевченка. — 120, 121.

Змієвський В. — поміщик, згодом власник с. Пекарів. — 526 — 528.

Золотаренки — Василь Никифорович (р. нар. невід. — 1663), ніжинський полковник (1658 — 1663), соратник гетьмана Я. Сомка, пізніше його супротивник у боротьбі за гетьманську владу на Лівобережній Україні; страчений гетьманом І. Брюховецьким. Іван Никифорович (р. нар. невід. — 1655) — ніжинський полковник (1653 — 1655), соратник Б. Хмельницького і брат Ганни, його дружини. — 182.

Іванишев Микола Дмитрович (1811 — 1874) — історик права; археолог; ректор Київського університету (1862 — 1865), один із засновників Археографічної комісії. — 162, 208, 223, 228, 518.

Іванова Катерина Іванівна (рр. иар. і см. невід.) — молодша сестра А. І. Толстої, знайома поета. — 566.

Івановський Ігнат Акінфійович (1807 — 1886) — професор міжнародного права Петербурзького університету; цензор Петербурзького цензурного комітету. — 114.

Ігнат'єв Павло Миколайович (1797 — 1879) — черговий генерал головного штабу військового міністерства. — 308, 312, 313.

Інокентій (Борисов Іван Олексійович, 1800 — 1857) — харківський архієпископ, вихованець Київської духовної академії, відомий проповідник, письменник і церковний діяч. За його ініціативою було заборонено першу дисертацію М. І. Костомарова "О причинах и характере унии в Западной России" (1841). З 1864 р. — архієпископ чигиринський, ректор Київської духовної академії. — 197.

Іохим — див. Йоахим.

Ісаєв Микола Григорович (1829 — р. см. невід.) — прапорщик 3-го лінійного батальйону Окремого Оренбурзького корпусу. Портретований Шевченком у лютому 1850 р. (VIII, № 54). — 292, 303, 304, 306, 316, 333, 446.

Йоахим, Йоганн — каретний майстер, батько художника К. І. Йоахима (Йохима). — 96.

Йоахим (Йохим) Карл Іванович (1805 — 1859) — російський художник, скульптор, знайомий Шевченка по Академії мистецтв. — 96, 350, 351.

Йордан Федір Іванович (1800 — 1883) — російський гравер, художник, академік Петербурзької Академії мистецтв (з 1844 р.), знайомий Шевченка (з травня 1858 р.). — 458.

Кавелін Костянтин Дмитрович (1818 — 1885) — російський публіцист, член Літературного фонду, знайомий поета з 1858 р. — 454. /661/

Кадницький Андрій Кирилович — урядовець, правитель канцелярії Нижегородського військового губернатора. — 417.

Калам Александр (1810 — 1864) — швейцарський художник-графік. — 375.

Калнишевський Петро Іванович (Калниш; бл. 1690 — 1803) — останній кошовий

Запорозької Січі (1762; 1765 — 1775). Керував запорозькими загонами в російсько-турецькій війні 1768 — 1774 рр. Незважаючи на його лояльне ставлення до зруйнування Січі, був за наказом Катерини II ув'язнений в Соловецькому монастирі, де й помер. — 596, 597.

Каменецький Данило Семенович (1830 — 1881) — український фольклорист, етнограф, редактор (при виданні "Кобзаря" 1860 р.); упорядковував бібліотеку Шевченка; зберіг деякі його автографи. — 453, 457, 543, 546, 596.

Кампіоні (Компіоні) Андрій Олексійович — гарнізонний інженерпідпоручик. — 335, 361, 389 — 391.

Кандинський — див. Кадницький А. К.

Канфер Агапій Федорович — фельдфебель 5-го, згодом — 9-го батальйону; в Орській фортеці служив не раніше 1853 — 1854 рр. — 257, 279.

Капніст Олексій Васильович (1796 — 1869) — підполковник, учасник руху декабристів; син В. Капніста; приятель Репніних, з якими познайомив Шевченка. Зберігав списки поем "Сон" і "Кавказ". — 133, 143, 149, 152.

Капфер — див. Канфер А. Ф.

Караджич Вук Стефанович (1787 — 1864) — сербський філолог, історик, фольклорист, реформатор сербохорватської літературної мови. Шевченко написав вірш "Подражаніє сербському" (1860) на мотиви сербських народних пісень. — 440.

Карамзін Микола Михайлович (1766 — 1826) — російський історик і письменник ("История государства российского, тт. 1 — 11, 1804 — 1818, 1821, 1824; Письма русского путешественника. 1792; "Бедная Лиза", 1792 та ін. — 248, 405.

Карпенки Стецько і Грицько — Степан Данилович (псевд. Паливода; 1817 — 1866) — український письменник, актор, композитор, видавець збірника "Барвинок Украины" (два випуски, К., 1845), Григорій Данилович (1820 — 1869) — український письменник і композитор, видавець збірника "Ландыши Киевской Украины" (три випуски, 1848 — 1851). — 364.

Карпо Михайло Мартинович (1827 — р. см. невід.) — український художник, товариш Шевченка по Академії мистецтв. — 236.

Карташевська Варвара Яківна (1832 — 1902) — сестра М. Я. Макарова, знайома Шевченка, господиня літературних вечорів; мемуаристка. — 557 — 559, 565, 567.

Катепін Микола Іванович (рр. нар. і см. невід.) — за його власною характеристикою, "колишній откупщик, інженер-капітан у відставці, поміщик-великорос" (Листи до Т. Г. Шевченка. — 1962. — С. 179). Родич В. М. Білозерського; дав кошти на видання ж. "Основа". Значно пізніше, 1875 р., буди сусідом М. І. Костомарова, виходжував його під час тяжкої хвороби. — 550.

Катенін Олександр Андрійович (1803 — 1860) — генерал-ад'ютант; з /662/ весни 1897 р. — командир Окремого Оренбурзького корпусу, Оренбурзький генерал-губернатор. — 410.

Катерина II Олексіївна (1729 — 1796) — російська імператриця (1762 — 1796). Запровадила кріпосне право на Лівобережній та Слобідській Україні (1783),

придушувала селянські бунти й Коліївщину (1768), наказала зруйнувати Запорозьку Січ (1775). — 28, 125, 137, 294, 575.

Катран Павло — священик кадетського корпусу в Полтаві у 60-х роках XIX ст. — 597.

Кашкін — див. Кишкін.

Квітка-Основ'яненко Григорій Федорович (псевд. Грицько Основ'яненко; 1778 — 1843) — український прозаїк і драматург. Листувалися з Шевченком, поет присвятив йому вірш "До Основ'яненка" (1839). — 99, 109, 110, 113, 115, 116, 117, 120, 121, 123, 124, 125, 235, 338, 351.

Кейкуатов Микола Іванович (1808 — 1865) — князь, поміщик. Шевченко відвідував його в с. Бігач на Чернігівщині, виконав портрети дружини і дітей князя. — 221, 222.

Керстен Катерина — родичка О. В. Маркевича. — 235.

Кетчер Микола Христофорович (1809 — 1886) — російський письменник, перекладач, лікар. Шевченко читав твори Шекспіра в перекладі Кетчера. Особисто познайомилися в березні 1858 р. в Москві. 441, 443.

Кибальчич (дівоче прізвище Симонова, псевдонім — Наталка Полтавка; 1857 — 1918) Надія Матвіївна — українська письменниця, мемуаристка, дочка М. Номиса й Н. М. Забіли — сестри О. М. Куліш (Ганни Барвінок). Автор спогадів про поета. — 558, 560, 562, 565 — 572.

Кизимовський Михайло — член полтавської громади у 60-х роках XIX ст. — 590.

Кишкін Володимир Васильович (1825 — 1911) — капітан пароплава "Князь Пожарский", яким Шевченко повертався з Астрахані до Нижнього Новгорода. — 400, 430.

Климовський Євген Іванович (справжнє прізвище Оглоблін; 1824 — 1866) — російський оперний співак і драматичний актор театру в Нижньому Новгороді. — 429.

Клопотовський Іван Петрович — викладач астраханської гімназії (з 1850 р.), випускник Київського університету, зустрівся з поетом в Астрахані, зробив запис в щоденнику (23.08. 1857). — 394.

Ковалевський Євграф Петрович (1790/1792 — 1867) — гірничий інженер, академік Петербурзької Академії наук (з 1856 р.); міністр народної освіти, начальник головного управління цензури (1858 — 1861). Сприяв виданню "Кобзаря" 1860 р. Брат Ю. П. Ковалевського. — 547.

Ковалевський Юрій (Єгор) Петрович (1811 — 1868) — російський письменник, дипломат; як голова Комітету Товариства для допомоги нужденним літераторам і вченим (1859 — 1868) брав участь у клопотаннях про звільнення родичів поета з кріпацтва. — 544, 553.

Коваленко Оксана Степанівна (1817 — р. см. невід.) — односельчанка, подруга Шевченка за дитячих років. У 1840 р. вийшла заміж за К. М. Сороку — кріпака з с. Пединівки, мала двох дочок. — 51 — 53, 531.

Ковальський Микита — дякон в м. Лисянці. — 49.

Кожанчиков Дмитро Юхимович (1819 — 1877) — російський видавець, /663/

власник книгарні, що була літературним клубом. Видав "Кобзар" 1867 р., підготований М. Костомаровим й Г. С. Вашкевичем. — 557.

Козачковський Андрій Осипович (1812 — 1889) — лікар, випускник Медико-хірургічної академії в Петербурзі (1835); знайомий поета (з 1841 р.); листувались і підтримували дружні взаємини протягом усього життя; залишив мемуари (1875). Шевченко присвятив йому поезію "А. О. Козачковському" (1847). — 166, 174 — 176, 260, 265, 280, 286, 338, 340, 348, 445, 492 — 495, 519, 550, 582.

Козловський Адальберт — колишній становий пристав, службовець поміщика Н. Парчевського. — 503, 506 — 508, 510, 513.

Кок Поль Шарль де (1793 — 1871) — французький письменник — романіст і драматург. — 99.

Кокошкін Сергій Олександрович (1785 — 1861) — генерал-ад'ютант; петербурзький обер-поліцмейстер (1830 — 1847); харківський генерал-губернатор, попечитель харківського учбового округу (1847 — 1856). Всіляко перешкоджав впровадженню народної освіти на Україні рідною мовою. — 151.

Коленко Надія — діячка народної освіти, учасниця організації недільних шкіл у Херсоні у 60-х роках XIX ст. — 581.

Колесник — за народними переказами, селянин с. Моринців на Звенигородщині; за бунтарство прозваний Копієм; засланий до Сибіру; повернувся 1815 р. Документальних даних не знайдено. — 15, 30 .

Кониський Григорій (1717 — 1795) — український церковний діяч, письменник-полеміст, проповідник: виступав проти Брестської унії 1596 р. Вважався автором анонімної "Истории русов". — 109, 118, 159, 182.

Контський Антоній Григорович (1817 — 1899) — польський композитор, піаніст; жив і виступав у Петербурзі у 1853 — 1867 рр. — 478, 479.

Копій — див. Колесник.

Корбе Іван Михайлович (1800 — 1868) — генерал-майор, знайомий поета з 40-х років; належав до компанії "мочеморд". У 50-х роках очолював комісаріатську комісію в Казані. — 126.

Корсаков Петро Олександрович (1790 — 1844) — російський письменник і перекладач, редактор ж. "Маяк", цензор Петербурзького цензурного комітету (1835 — 1844). — 124.

Корсун Олександр Олексійович (1818 — 1891) — український поет-романтик, видавець альманаху "Сніп" (1843), власник автографів поета. — 120.

Корш Євген Федорович (1810/1811 — 1897) — російський журналіст, перекладач, редактор "Московских ведомостей" (1843 — 1849), "Русского вестника" (1855 — 1857), "Атеней" (1858 — 1859). — 443.

Косарев Єгор Михайлович (1818 — 1891) — командир роти, пізніше півбатальйону в Новопетровському укріпленні, начальник рядового Шевченка; мемуарист. — 15, 19, 253, 256, 277, 292, 323, 324 — 329, 335, 340 — 343, 347, 355, 356, 359, 360, 363, 364, 379, 386, 390, 391, 394, 407, 408, 411.

Костомаров Микола Іванович (літ. псевдоніми: Ієремія Галка, Іван Богучаров; 1817 — 1885) — український і російський історик, фольклорист, письменник, критик; один із засновників Кирило-Мефодіївського товариства; професор Петербурзького університету (1859 — 1860); мемуа-/664/рист. — 3, 7, 14, 16, 18, 21, 31, 64, 71, 85, 115, 124, 125, 127, 190, 191 — 203, 207, 208, 210 — 212, 219, 220, 223, 224, 226, 229 — 236, 238,; 239, 242 — 245, 247, 249, 251, 377, 392, 404, 413, 415, 416, 419, 420, 431, 457, 460, 467 — 470, 543 — 545, 555, 557, 579, 580, 585, 588, 594, 595, 599.

Костомарова Аліна Леонтіївна (дівоче прізвище — Крагельська; в першому заміжжі — Кисіль) — піаністка, наречена (1847), а через 28 років — дружина М. І. Костомарова, його секретар і помічниця, хранителька його архіву; мемуарист. — 239, 243, 251.

Костомарова Тетяна Петрівна (1798 — 1875, дівоче прізвище Мильник) — мати М. І. Костомарова, колишня кріпачка, знайома Шевченка. — 193, 224, 239, 243, 404, 545.

Костюрин (Кастюрин) (рр. нар. і см. невід.) — власник будинку в Петербурзі на 5-й лінії Васильєвського острова № 41 (нині № 8), де мешкав Шевченко 1844 р. — 89.

Котляревський Іван Петрович (1769 — 1838) — український письменник, основоположник нової української літератури («Енеїда», 1798, «Наталка Полтавка», 1819, «Москаль-чарівник» та ін.). — 25, 109, 110, 113, 114, 115, 123, 124, 424, 440.

Коховський Всеволод Порфирійович (літ. псевд. — Данило Медовник, Поганець; 1835 — 1891) — український письменник, педагог; засновник і директор Педагогічного музею військово-навчальних закладів у Петербурзі (у т. зв. Соляному городку), власник збірки малюнків Шевченка. — 599.

Коцебу Август Фрідріх Фердинанд (1761 — 1819) — німецький поет, драматург, романіст. — 428.

Кочубей Василь Леонтійович (1640 — 1708) — генеральний писар (1687 — 1699), потім — генеральний суддя (1699 — 1708) гетьманського уряду І. С. Мазепи, скараний гетьманом за донос на нього Петру І. — 462.

Кочубей Петро Аркадійович (1825 — 1893) — російський учений хімік, історик техніки, голова російського технічного товариства (з 1870 р.), замовник виконаного Шевченком портрета В. Л. Кочубея. — 454, 462, 463.

Кошельов Олександр Іванович (1806 — 1883) — російський літератор, один з видавців слов'янофільської «Русской беседы». — 444.

Кошиць Григорій Іванович (1797 — р. см. невід.) — священик с. Кирилівки, батько Федосії; малий Тарас 1827 р. наймитував у нього. — 11, 40, 54, 58, 167 — 169, 499, 531.

Кошиць Оксана Прокопівна (рр. н. і см. невід.) — дружина Г. І. Кошиця, мати Ф. та Я. Кошиць. — 54, 494.

Кошиць Федосія Григорівна (1827 — 1884) — донька о. Григорія Кошиця; за спогадами В. Шевченка, поет хотів одружитися з нею, але її батьки перешкодили. Залишилася незаміжньою, згодом померла в божевільні. — 167, 169, 430, 499, 531, 533.

Кошиць Ясь (рр. н. і см. невід.) — син Г. І. Кошиця. — 54.

Крагельська Аліна Леонтіївна — див. Костомарова А. Л.

Краєвський Андрій Олександрович (1810 — 1889) — російський журналіст і

видавець (з 1839 р. видавав "Отечественные записки"). — 110. /665/

Крамаренківна П. Л. (рр. н. і см. невід.) — кореспондентка О. Я. Кониського. — 10, 533, 535, 536, 543.

Крамаренко М. — див. Дикарев М. О.

Крапивіна Стефанія Матвіївна — див. Лобода С. М.

Красицький Антон Григорович (1794 — 1848) — селянин-кріпак з с. Зеленої Діброви, чоловік К. Г. Шевченко, сестри поета (з 1823 р.). З цього роду походять художник Фотій Степанович та шевченкознавець Дмитро Филімонович Красицькі. — 40.

Красковська — див. Юскевич-Красковська Є. Г.

Красковський Іван — див. Юскевич Красковський І. Д.

Кржижицький Олександр Костянтинович (1826 — р. см. невід.) — поручик корпусу жандармів Київської губернії, один із слідчих в справі Шевченка (липень, 1859 р.). — 511, 512.

Крузе Микола Федорович (1823 — 1901) — російський літератор, цензор Московського цензурного комітету (1855 — 1859). — 443.

Крулікевич Станіслав (1816 — р. см. невід.) — польський політичний засланець, рядовий, товариш поета в Орській фортеці й Аральській експедиції. — 438.

Круневич Павло Адамович (1824 — 1871) — польський політичний засланець, лікар 4-го лінійного батальйону; познайомилися в Петербурзі (1858). — 453, 590.

Кудлай Петро Дмитрович (1819 — р. см. невід.) — поліцеймейстер в Нижньому Новгороді, родич художника П. С. Петровського. — 97, 409, 436.

Кузнецький (рр. н. і см. невід.) — священник собору в Полтаві. — 597.

Кулик Василь (рр. н. і см. невід.) — член полтавської громади у 1861 р., знайомий О. Я. Кониського. — 590.

Куліх Франц Карлович (рр. н. і см. невід.) — унтер-офіцер, каптенармус в Новопетровському укріпленні. — 323, 394.

Куліш Пантелеймон Олександрович (1819 — 1897) — український письменник, перекладач, критик, фольклорист, історик, видавець, учасник Кирило-Мефодіївського товариства, один із засновників ж. "Основа", близький до Шевченка; залишив спогади про поета. — 3, 10, 16, 17, 18, 114, 146, 147, 156, 160 — 162, 191, 192, 196, 199, 202, 213 — 218, 227, 234 — 237, 239, 240, 242, 244 — 247, 251, 377, 392, 395, 411, 413 — 416, 418 — 423, 425, 431, 436, 442, 448, 465, 471, 473, 474, 478, 480, 543, 555 — 557, 562, 581, 583, 584, 594, 600.

Кульнєв Яків Петрович (1763 — 1812) — генерал-майор, герой Вітчизняної війни 1812 р. — 66.

Курбський Андрій Михайлович (1528 — 1583) — боярин, князь, російський політичний діяч, кореспондент і політичний противник царя Івана IV Грозного, письменник. — 209.

Курочкіни — див.: Курочкін Микола Степанович, Курочкін Василь Степанович.

Курочкін Василь Степанович (1831 — 1875) — російський поет, журналіст,

громадський діяч, редактор сатиричного журналу "Искра" (1859 — 1873). — 346, 475.

Курочкін Микола Степанович (1830 — 1884) — російський поет, журналіст, землевець, брат В. С. Курочкіна, помічник у виданні журналу "Иск /666/ра"; переклав поезії Шевченка "Один у другого питаєм", "Доля", "Муза" "Огні горять, музика грає". — 346, 472, 484, 595.

Куторга Степан Семенович (1805 — 1861) — професор природознавства Петербурзького університету, цензор Петербурзького цензурного комітету (1835 — 1847). — 102, 114.

Кутузов Михайло Іларіонович (1745 — 1813.) — російський полководець, генерал-фельдмаршал, командуючий російськими військами у Вітчизняній війні 1812 р. — 66.

Кухаренко Яків Герасимович (1800 — 1862) — український письменник, етнограф, генерал-майор, наказний отаман Чорноморського козацького війська, близький друг поета. — 126, 127, 128, 129, 142, 153, 154, 155, 382 — 384, 387, 394, 487, 544.

Кушельов-Безбородько Григорій Олександрович (р. нар. невід. — 1876) — російський письменник, видавець; автор "Очерков, рассказов и путевых заметок" (СПБ, 1868), засновник ж. "Русское слово" (1859 — 1866), — 31.

Лаврентьев Павло Сергійович — писар Орської інженерної команди, знайомий Шевченка в Орській кріпості. Спогади про їх взаємини переказала журналісту О. І. Матову Агата Осипівна Лаврентьева (бл. 1825 — після 1910) — дружина писаря. — 257.

Ладиженський Михайло Васильович (1801 — р. см. невід.) — генерал-майор, голова Оренбурзької прикордонної комісії, комендант м. Оренбурга (з 1853 р.). — 307, 308.

Лазаревичевичка — Лазаревичова (рр. я. і см. невід.) — київська міщанка (60-ті роки XIX ст.). — 232.

Лазаревська Афанасія Олексіївна (дівоче прізвище — Латинська; 1801 — 1879) — мати братів Лазаревських; портретована Шевченком (X, № 45). — 519, 520.

Лазаревський Василь Матвійович (1817 — 1890) — найстарший з шести братів, російський письменник і перекладач, урядовець Оренбурзької прикордонної комісії (1847 — 1848); правитель канцелярії міністра державних маєтностей (з 1856 р.); член ради міністерства і член Головного управління у справах друку (з 1867 р.). — 254, 271, 301, 520.

Лазаревський Михайло Матвійович (1818 — 1867) — другий з шести братів, випускник Ніжинського ліцею (закінчив 1837 р.), урядовець Оренбурзької прикордонної комісії (1847 — 1850 рр.); урядовець канцелярії петербурзького губернатора (з 1850 року), радник губернського правління; управитель маєтків графа Уварова. — 139, 301, 307, 382, 383, 386, 387, 391, 392, 394, 395, 406, 411, 418, 421, 422, 423, 436, 437, 438, 439, 446, 447, 452, 454, 488, 501, 503, 520, 580, 589. 590, 592, 598, 601.

Лазаревський Олександр Матвійович (1834 — 1902) — український історик (п'ятий із шести братів), дослідник біографії поета. — 6, 36, 37, 301, 600 — 602.

Лазаревський Федір Матвійович (1820 — 1890) — третій з шести братів, службовець Оренбурзької прикордонної комісії (1845 — 1854 р.), чиновник особливих доручень при

петербурзькому губернаторі (з 1854 р.), керуючий удільними конторами в Орлі й Ставрополі, друг поета (з 1859 р.). — /667/ 248, 249, 254, 273, 275, 283, 287, 298, 299, 301, 304, 307, 308, 331, 344, 345, 417, 438, 520.

Лампі поган Батіст (1775 — 1837) — австрійський художник-портретист; працював у Вільно у жовтні 1829 — червні 1830 рр. — 16, 68, 71.

Лапа — див. Лаппо-Старженецький П. В.

Лаппо-Старженецький Павло Вільгельмович (рр. н. і см. невід.) — старший поліцмейстер Нижнього Новгорода (Шевченко називав його Лапа). — 409.

Лебединець (Лебединцев) Феофан Гаврилович (літ. псевдонім — Ф. Лобода; 1828 — 1888) — український історик, мемуарист, видавець журналу "Киевская старина" (1882 — 1887). — 28, 55.

Лебединцев Петро Гаврилович (1819 — 1896) — український історик, археолог, церковний діяч, викладач Київської духовної академії, редактор "Киевских епархиальных ведомостей". — 28, 38, 45, 74, 75, 583, 601, 602.

Левашов Василь Васильович (1783 — 1848) — генерал-ад'ютант, член "Высочайше утвержденной Комиссии для изысканий о злоумышленных обществах", створеної указом Миколи I від 17 грудня 1825 р.; головою слідчої комісії був військовий міністр — Татищев. — 412.

Левенталь Олександр Іванович (рр. н. і см. невід.) — полковник корпусу жандармів. — 309.

Левицький Сергій Петрович (1822 — 1855) — урядовець Оренбурзької прикордонної комісії (1845 — 1850). — 248, 305, 307, 309, 310, 317.

Левшин — див. Левашов.

Лермонтов Михайло Юрійович (1814 — 1841) — російський поет-романтик, романіст, драматург. Пістет до нього Шевченко висловив у поезії "Мені здається, я не знаю...". — 272, 275, 301, 302, 305.

Леонтина (рр. н. і см. невід.) — родичка М. К. Чалого. — 517.

Лесков Микола Семенович (1831 — 1895) — російський прозаїк, знайомий поета (у 1861 р.), мемуарист. — 6, 345, 346, 582, 586, 593.

Лизогуб Андрій Іванович (1804 — 1864) — брат І. І. Лизогуба, поміщик в м. Седневі на Чернігівщині; музикант і художник-аматор, близький друг поета. — 149, 184, 185, 189, 190, 221, 222, 223, 232, 249, 265, 266, 270, 273 — 277, 289, 294, 295, 300, 305, 331, 334, 414, 415.

Лизогуб Дмитро Андрійович (1849 — 1879) — син А. І. Лизогуба, один із засновників організації "Земля і воля", страчений за участь в ній. — 191.

Лизогуб Іван Якович (1762 — 1818) — чернігівський землевласник, губерньський маршалок, батько А. та І. Лизогубів, знайомих Шевченка. — 189.

Лизогуб Ілля Андрійович (1846 — 1906) — російський юрист, працівник міністерства юстиції (з 1872 р.), член Тифліської судової палати (з 1890 р.), дійсний статський радник (з 1906 р.), син А. І. Лизогуба, друга Шевченка. — 190, 198.

Лизогуб Ілля Іванович (1787 — 1867) — брат А. І. Лизогуба, поміщик в м. Седневі на

Чернігівщині, військовий, ад'ютант М. Г. Репніна-Волконського. Брати Лизогуби разом з А. Гузовичем та О. Толстим клопоталися перед командуючим Окремим Оренбурзьким корпусом В. Л. Перовським про визволення поета з заслання. — 189, 190, 223.

Лизогуб Кіндрат (рр. н. і см. невід.) — козак, мешканець м. Глемязова (XVII ст.). — 189. /668/

Лизогуб Надія Дмитрівна (дівоче прізвище Дунін-Борковська, 1820 — р. см. невід.) — дружина А. І. Лизогуба, донька Д. Дуніна-Борковського. — 190.

Лизогуб Федір Андрійович (1851 — р. см. невід.) — земський діяч, городнянський повітовий маршалок (1888 — 1897), голова Полтавської земської управи (з 1901 р.), дійсний статський радник (з 1909 р.). — 190, 222.

Лизогуб Яків Кіндратович (Яцько Кобизенко; р. нар. невід. — 1698) — козак Глемязівської сотні Переяславського полку, полковник канівський (1666 — 1669), чернігівський (1687 — 1698). — 189.

Лимар Іона — приятель дяка П. Богорського (селянин з Кирилівки). — 47.

Лимериха (рр. нар. і см. невід.) — селянка с. Кирилівки. — 169.

Лобода Віктор Васильович — священник у м. Полтаві, чоловік С. М. Лободи (літ. псевдонім — С. Крапивіна), землеволець, знайомий О. Я. Кониського. Арештований 1863 р. й засланий до Пермі. — 559.

Лобода Стефанія (Степанида) Матвіївна (псевдонім — С. Крапивіна, 1827 — 1887) — українська письменниця, мемуаристка. — 515, 516, 558, 559.

Лопухін Павло Петрович (1788 — 1873) — князь, власник земель під Корсунем; генерал-майор, ад'ютант М. О. Єрмолова під час Вітчизняної війни 1812 р. У економії Лопухіна служив В. Г. Шевченко. — 501, 535.

Лукашевич Платон Якимович (1806 — 1887) — український фольклорист, видавець, поміщик м. Березані на Полтавщині. — 149, 150, 151.

Лук'янович Олександр Андрійович (бл. 1803 — бл. 1879) — майор, поміщик с. Мар'янського Миргородського повіту Полтавської губернії. — 155, 162, 174, 192.

Львов Геронтій Ілліч — командир 1-го Оренбурзького лінійного батальйону, майор (з квітня 1853), підполковник (з серпня 1855 р.). — 357, 368, 369, 372; 388, 389, 391, 407, 408.

Маєвський Антон Петрович (р. нар. невід. — 1852 або поч. 1853) — комендант Новопетровського укріплення, підполковник; довірив поетові вчити своїх двох синів, одержував листи для нього. — 321, 322, 342, 349, 350, 354, 363.

Мазепа Іван Степанович (1644 — 1709) — гетьман Лівобережної України (1687 — 1708); прагнувши звільнити Україну від колонізації з боку російського царизму, що порушив переяславську угоду 1654 р., уклав спілку з Швецією. Після поразки в Полтавській битві 1709 р. пішов у вигнання, де невдовзі помер. — 176, 237, 462.

Мазуриха — Мазурова Ангеліка (Анеля) Устинівна — мати А. Л. Крагельської, за другим шлюбом — дружина колезького асесора Мазурова. — 239, 243.

Майнова — діячка полтавської громади 60-х років XIX ст. — 590.

Макаров Микола Якович (1828 — 1892) — урядовець, чернігівський поміщик;

випускник Ніжинського юридичного ліцею (1848); наприкінці 40-х років працював у Петрозаводську, де близько здружився із засланими кириломефодіївцем В. М. Білозерським та петрашевцем О. П. Баласогло. /669/ Зазнавши через це переслідувань з боку губернатора М. Е. Писарева переїхав до Петербурга. Співробітник журналів "Современник", "Основа", знайомив поета з 1858 р.; брат В. Я. Карташевської, власник Ликери Полусмак. Йому присвячено поезію "Барвінок цвів і зеленів". — 137, 454, 463, 543, 557, 559, 562, 563, 565 — 568, 575, 576.

Макарова — див. Маркелова О.

Максимович Марія Василівна (дівооче прізвище Товбич) — дочка поміщика Золотоніського повіту, дружина М. О. Максимовича (з 1853 р.). знайома поета, портретована ним (X, № 44). — 442, 443, 489, 490, 496, 533 — 535.

Максимович Михайло Олександрович (1804 — 1875) — український історик, фольклорист, мовознавець, природознавець; перший ректор Київського університету (1834 — 1835); член-кореспондент Петербурзької Академії наук (з 1871 р.), власник хутора Михайлова Гора в с. Прохорівці, який Шевченко відвідав в червні 1859 р. Портретований Шевченком (X, № 43). — 161, 162, 217, 442, 444, 447, 473, 474, 489, 496, 507, 509 — 511, 513, 516, 525, 534, 550.

Макшеев Олексій Іванович (1822 — 1892) — російський географ, мандрівник, дослідник Середньої Азії; близький до петрашевців; учасник Аральської описової експедиції 1848 р., де жили з Шевченком в одній кибитці. Портретований Шевченком (місцезнаходження портрета невідоме). — 6, 19, 280, 281.

Маловіківна — селянка с. Сухині, третя дружина І. А. Шевченка (Швеця), діда поета. — 53.

Малюга Павло Потапович — лікар, вихованець Київського університету (закінчив 1857 р.); зустрівся з Шевченком в Нижньому Новгороді (V, 202, 211). — 471.

Маня — див. Європеус М. Я.

Марія Миколаївна (Романова, 1819 — 1876) — велика княгиня, сестра Олександра II, президент Академії мистецтв (з 1852 р.); підтримала клопотання Ф. П. Толстого й інших про повернення Шевченка до Петербурга. — 375, 376, 455.

Маркевич (Маркевич) Андрій Миколайович (1830 — 1907) — український юрист, музикант, сенатор, син історика М. А. Маркевича, знайомий поета. — 382, 383, 568, 571.

Маркевич (Маркевич) Микола Андрійович (1804 — 1860) — український історик, етнограф, письменник; поет присвятив йому поезію "Н. Маркевичу" (1840). — 126, 151, 383.

Маркевич Опанас Васильович (1822 — 1867) — український фольклорист і етнограф, педагог, кириломефодіївець; чоловік М. О. Вілінської (літ. псевдонім — Марко Вовчок). Закінчив історико-філологічний факультет Київського університету (1846). Після слідства у справі Кирило-Мефодіївського товариства відправлений на заслання у м. Орел (1847), де служив у канцелярії, пізніше редагував "Черниговские губернские ведомости". З 1853 р. працював у палаті державних маєтностей у Києві, з

1855 р. — викладач Немирівської гімназії; у 1860 — 1861 рр. працював співробітником ж. "Основа" в Петербурзі. З 1861 р. — жив на Україні, збирав фольклорні матеріали. — 194, 198, 199, 227, 229, 234, 235, 251, 414, 471, 489. /670/

Мартинов Олександр Євстахійович (1816 — 1860) — російський актор, з 1836 р. працював в Александрінському театрі; 10 березня 1859 р. Шевченко був присутній на обіді на честь актора. — 472.

Мартос Іван Петрович (1754 — 1835) — російський скульптор. — 374.

Мартос Петро Іванович (1811 — р. см. невід.) — поміщик, колишній штаб-ротмістр; портретований Шевченком (портрет не зберігся). Дав кошти на видання "Кобзаря" 1840 р. Мемуарист. — 14, 16, 70, 84, 86, 96, 99, 111, 112, 115, 117, 118, 344, 345.

Масальський Костянтин — студент, домашній учитель у М. І. Маркевича в с. Турівці. — 151.

Маслов (Маслій) Василь Павлович (бл. 1841 — 1880) — український письменник і громадський діяч; автор біографічного нарису про поета (1874). — 15, 19, 37, 84, 141, 220, 263, 280, 496, 497, 518.

Матвієв — див. Матвєєв.

Матвєєв Юхим Матвійович — підполковник Уральського козачого війська; офіцер для особливих доручень при командирі Окремого Оренбурзького корпусу (1847 — 1850). — 249, 250, 344.

Матов Олександр Іванович — російський журналіст, співробітник "Самарской газеты", газети "Степь" (Оренбург) та ін. видань. На основі зібраних в Орську й Оренбурзі у 1895 — 1896 рр. матеріалів про службу там Шевченка опублікував спогади про поета (1895, 1897). — 256.

Мацкевич Давид Іванович (1819 — 1859) — цензор Петербурзького цензурного комітету. — 474.

Мей Лев Олександрович (1822 — 1862) — російський поет і перекладач; переклав поезії Шевченка: "Думи мої, думи мої...", "Садок вишневий коло хати", "Хустина", "Наймичка", фрагменти "Гайдамаків". — 454, 472.

Мешков Дмитро Васильович — командир 5-го лінійного батальйону Окремого Оренбурзького корпусу, майор, начальник Шевченка в Орській фортеці у 1847 — 1848 і 1850 рр. — 262, 277, 306, 307, 310, 311, 313, 315, 361.

Мешков Михайло Федотович — унтер-цейхвахтер у Новопетровському укріпленні. — 349.

Микешин Михайло Йосипович (Йосипович, 1835 — 1896) — російський скульптор, графік, автор пам'ятника "Тисячоліття Росії" в Новгороді й Богдану Хмельницькому в Києві; мемуарист. — 7, 145, 455 — 457, 459, 460, 478 — 480, 572, 575.

Микола I (Микола Павлович Романов; 1796 — 1855) — російський імператор (1825 — 1855). — 66, 72, 106, 114, 132, 136, 154, 164, 181, 242, 250, 269, 275, 292, 295 — 297, 311, 312, 314, 334, 345, 346, 349, 355, 356, 359, 373, 402, 412, 451, 473, 546.

Милорадович(ка) Єлизавета Іванівна (дівооче прізвище — Скоропадська, 1832 — 1890) — українська громадська діячка, одна із засновників Товариства імені Шевченка,

власниця великих маєтностей на Полтавщині. На кошти, дані нею, О. Я. Коїшським та М. Жученком, у Львові заходами Д. Пильчикова закуплено друкарню (1873) й засновано Товариство імені Шевченка. — 5, 590.

Мильник Петро — селянин слободи Юрасівки (коло м. Острогозька), кріпак І. П. Костомарова, батько Т. П. Костомарової — матері історика М. І. Костомарова. — 194. /671/

Мировецький-Єфимовський Іван — див. Єфимовський Мировицький І.

Михайлов Григорій Карпович (1814 — 1867) — російський художник, учень О. Венеціанова та К. Брюллова (разом з Шевченком). — 94, 103, 106, 116, 350.

Михальський Олексій Григорович — підполковник, штаб-офіцер 1-го Оренбурзького лінійного батальйону; 1857 р. виконував обов'язки командира цього батальйону. — 407, 408.

Мінін Кузьма (Кузьма Минич Захар'єв-Сухорук) (р. вар. невід. 1616) — посадський в Нижньому Новгороді, земський староста (з 1611), один з організаторів народного ополчення 1611 — 1612 рр. — 406.

Міцкевич Адам Бернارد (1798 — 1855) — польський поет-романтик, класик польської літератури. — 70, 140, 598.

Мокрицький-Таволга Іван Миколайович (1822 — р. см. невід.) управитель канцелярії петербурзького обер-поліцмейстера, брат товариша Шевченка, художника А. М. Мокрицького, знайомий поета з 1844 р. 449, 450, 490, 588.

Мольєр Жан-Батіст (справжнє прізвище Поклен; 1622 — 1673) — французький драматург, актор і режисер. — 340.

Мордовцев (Мордовець) Данило Лукич (1830 — 1905) — український та російський письменник, історик, публіцист, мемуарист. — 3, 22, 599.

Мостовський Мацей Валептійович (1804 — р. см. невід.) — польський засланиць, поручик-артилерист в Новопетровському укріпленні (з 1853 р.); неодноразово згаданий в щоденнику добрим словом. — 349.

Моцарт Вольфганг-Амадей (1756 — 1791) — австрійський композитор, автор шедеврів музичного мистецтва, до яких Шевченко залічував його оперу "Дон Жуан". — 96, 428, 478.

Муравйов Олександр Миколайович (1792 — 1863) — нижегородський військовий губернатор (а 1856 р.), замолоду — декабрист. — 409.

Мурільйо Бартоломео Естебан (бл. 1618 — 1682) — іспанський художник; за його твором "Свята родина" Шевченко виконав офорт. — 468.

Мусін-Пушкін Михайло Миколайович (1795 — 1862) — голова Петербурзького цензурного комітету (середина 1840-х — середню 1850-х рр.). — 114.

Навроцький Олександр Олександрович (1823 — 1892) — український поет, перекладач, кириломефодіївець; двоюрідний брат М. І. Гулака. Закінчив філософський факультет Київського університету (1846): Після арешту (березень, 1847) й слідства висланий у м. Вятку, потім — Єлабугу. З 1893 р. служив у Курську, Новочеркаську, Миколаєві, Єревані. Переклав поему Ш. Руставелі "Витязь у тигровій шкурі". — 198,

199, 226, 227, 229, 234, 237, 239, 242.

Нагаєв Григорій Миколайович (рр. нар. і см. невід.) — прапорщик 1-го Оренбурзького лінійного батальйону, випускник Неплюєвського кадетського корпусу, переписувач повісті "Матрос" ("Прогулка с удовольствием и не без морали", 1857). — 418.

Наталка-Полтавка — див. Кибальчич Н.

Недоборовський Зосима Федорович (рр. н. і см. невід.) — службовець митниці Петербурзької комісаріатської комісії, знайомий Шевченка з кінця 50-х років, мемуарист. — 544, 598. /672/

Незабитовський Степан Андрійович (1829 — 1902) — молодший лікар 45-го флотського екіпажу; залишив запис в щоденнику поета від 15 і 16 серп. 1857 р. — 399.

Незаборовський Зосима — див. Недоборовський З. Ф.

Некрасов Микола Олексійович (1821 — 1877) — російський поет, прозаїк (разом з А. Панаєвою), видавець журналів "Современник" (1847 — 1866, разом з І. Панаєвим), "Отечественные записки" (1868 — 1877). Автор вірша "На смерть Шевченка" (1861). — 476, 517, 595.

Нестеровський Іван (рр. нар. і см. невід.) — піп в с. Кирилівці в часи дитинства поета. — 38, 46.

Нестеровський Савва — персонаж повісті "Прогулка с удовольствием и не без морали", священник в с. Гнилих Будищах на Звенигородщині (IV, 298 — 299). — 159.

Нечаєв — див. Нагаєв Г. М.

Нечуй-Левицький Іван Семенович (1838 — 1918) — український письменник, критик, публіцист; автор статті "Сорок п'яти роковини смерті Тараса Шевченка" (1906), нариса "Шевченкова могила" (1881). — 28.

Нікітенко Олександр Васильович (1804 — 1877) — професор Петербурзького університету, літературознавець, критик, цензор, громадський діяч, мемуарист. — 546.

Нікольський Сергій Родіонович (1816 — р. см. невід.) — старший лікар військового напівгоспіталю в Новопетровському укріпленні; знайомий Шевченка. — 342, 367.

Обеременко Андрій (рр. нар. і см. невід.) — рядовий Астраханської інвалідної команди, пекар, городник в Новопетровському укріпленні, приятель поета. — 336, 337, 395.

Обручов Володимир Опанасович (1793 — 1866) — генерал-лейтенант, командир Окремого Оренбурзького корпусу і оренбурзький генерал-губернатор (1842 — 1851). — 247, 250, 269, 275, 287 — 289, 291, 292, 295, 297, 303 — 308, 310, 312 — 318, 322, 325, 326, 331, 343, 344, 395, 446, 514.

Обрядін Петро Іванович — підпоручик 1-го Оренбурзького лінійного батальйону, командир роти, де служив Шевченко (1850 — 1852). — 323, 325, 335, 361.

Овідій — Публій Овідій Назон (43 р. до н. е. — бл. 18 р. н. е.) — римський поет, засланий імператором Августом у місто Томи (нині — м. Констанца в Румунії). Шевченко захоплювався його "Метаморфозами" (див. лист до М. О. Осипова від 25.05. 1856). — 106, 362.

Овсянников Павло Абрамович (рр. нар. і см. невід.) — помічник управителя нижегородського пароплавного товариства "Меркурій"; портретований Шевченком у Нижньому Новгороді (X, № 14). — 407, 411, 420, 424.

Одинець — див. Одинцов Є. І.

Одинцов Євтихій (Євген) Іванович (1831 — 1873) — молодший лікар 46-го флотського екіпажу в Астрахані; залишив запис в щоденнику поета від 15 і 16 серп. 1857 р. — 399.

Озеров Владислав Олександрович (1769 — 1816) — російський драматург-класицист. — 82.

Олдрідж Айра-Фредерік (1807 — 1867) — негритянський актор-трагік; /673/ гастролював у Петербурзі 1858 р.; портретований Шевченком (X № 33). — 459, 477 — 479, 482.

Олександра Федорівна (Романова, 1798 — 1860) — російська імператриця, дружина Миколи І; сатиричний портрет обох змальовано поетом в "комедії" "Сон" ("У всякого своя доля..."). — 72, 104, 114, 378.

Олександр II (Романов, 1818 — 1881) — російський імператор (з 1855). — 90, 151, 234, 369, 370, 377, 378, 404, 407, 420, 449, 587.

Олійников — див. Аленников М. С.

Ольшевський Еразм (1818 — р. см. невід.) — польський засланиць, унтер-офіцер 1-го Оренбурзького лінійного батальйону (з 1856.), служив у Новопетровському укріпленні, звільнений зі служби одночасно з поетом. — 407.

Оришка — наймичка В. Пашковської на Приорці в Києві 1859 р. 515, 516, 519.

Орлай Іван Семенович — директор Ніжинської гімназії вищих наук (1821 — 1827). — 182.

Орлов Олексій Федорович (1786 — 1861) — російський дипломат, військовий діяч; титул графа одержав за участь у придушенні декабристського повстання; шеф жандармів, начальник III відділу імператорської канцелярії (1844 — 1856). Провадив слідство у справі Кирило-Мефодіївського братства. — 114, 196, 228, 229, 232, 233, 235 — 238, 240 — 242, 245, 246, 265, 269, 272, 275, 291 — 297, 308, 309, 311 — 314, 316, 332 — 334, 355, 379, 385, 442, 445, 446, 514.

Осипов Микола Осипович (1825 — 1901) — російський художник-портретист, знайомий родини Толстих; сприяв визволенню поета з заслання. — 354, 361, 370, 373 — 376, 385, 423.

Островський Олександр Миколайович (1823 — 1886) російський драматург. — 363.

Остроградський Михайло Васильович (1801 — 1862) — російський та український математик, академік Петербурзької Академії наук (з 1830 р.). — 92, 301, 309, 454.

Падлевський Зигмунт (1836 — 1863) — один з керівників польського визвольного повстання 1863 — 1864 рр.; навчався в Артилерійській академії в Петербурзі (1858 — 1861), ймовірно, знайомий Шевченка через З. Сераковського. — 371.

Паїсій — настоятель Густинського монастиря у 40-х рр. XIX ст. — 17, 171, 174.

Панаєва (дівооче прізвище — Головачова (Авдотья (Євдокія) Яківна (1820 — 1893) —

російська письменниця, мемуаристка. — 476.

Парчевський Никодим Павлович (1812 — 1867) — поміщик, власник маєтку в с. Межиріччі, до якого належало й с. Пекарі. — 503, 504, 508, 513, 525.

Пашковська Варвара Матвіївна — господиня будиночку на Приорці у Києві (нині — Вишгородська, 5), де 1859 р. зупинявся Шевченко. Сестра мемуаристки С. М. Лободи (Крапивіної). — 514, 515, 559.

Перовський Василь Олексійович (1795 — 1857) — граф, командир Окремого Оренбурзького корпусу й оренбурзький генерал-губернатор /674/ (1833 — 1842 та 1851 — 1857 рр.). — 15, 269, 271, 295, 343 — 346, 350, 357, 368, 369, 378, 379, 407.

Петро — служник К. М. Бера.

Петро Великий, Петро І Олексійович (1672 — 1725) російський цар з 1682), імператор (1721 — 1725). — 120, 136, 137, 405, 462, 575.

Петров Микола Іванович (1840 — 1921) — український літературознавець, член-кореспондент Петербурзької Академії наук (з 1916) академік АН УРСР (з 1919 р.) 86.

Петров Олексій Михайлович (1827 1883) студент Київського університету, викажчик Кирило-Мефодіївського товариства; потім співробітник III відділу (з травня 1847); за донос одержав 300 крб. сріблом і ще таку ж суму — при відправці в м. Олонецьк на службу після того, як було викрито викрадення ним документів з канцелярії III відділу. — 19, 194, 201, 226, 230, 238, 242, 243, 446.

Петровський Петро Степанович (1813 — 1842) — російський художник, співучень Шевченка по Академії художеств. — 92, 96, 97, 106.

Пильчиков Дмитро Павлович (1821 — 1893) — український педагог, викладач історії в Полтавському кадетському корпусі (1846 — 1864), кириломефодіївець. Його приналежність до братства не доведена. Член Полтавської громади. 1873 р. разом з Є. І. Милорадович взяв участь у заснуванні у Львові Товариства ім. Шевченка (реорганізованого 1893 р. у Наукове товариство імені Шевченка). — 5, 18, 161, 196 199, 200, 203, 230, 251, 556, 590, 596.

Пименов Микола Степанович (1812 — 1864) російський скульптор. — 466.

Піпін Олександр Миколайович (1833 — 1904) — російський літературознавець, фольклорист, критик, академік Петербурзької Академії наук (з 1898 р.). — 120, 121, 595.

Писарев Микола Еварестович (1805 — 1884) керуючий канцелярією київського генерал-губернатора (з 1838), одночасно — керуючий канцелярією інституту шляхетних дівчат; голова слідчої комісії у справі Шимона Конарського (1838 — 1839); голова Археографічної комісії для розгляду давніх актів, 1843 — 1848; Олонецький губернатор (1848 — 1851), який дістав ляпаса від одного зі своїх підлеглих (цей факт ліг в основу поеми Шевченка "Юродивий"). — 162, 231, 235.

Писемський Олексій Феофілактович (1821 1881) російський прозаїк, учасник експедиції К М Бера на Мангишлак, клопотався про визволення поета із заслання. — 377.

Піунова Катерина Борисівна (1841 1909) акторка Нижегородського театру, знайома

Шевченка (1857). — 13, 410, 428 436, 532, 533.

Платонов Микола Платонович (рр нар. і см. невід.) актор театру в Нижньому Новгороді. — 429.

Плетньов Петро Олександрович (1792 — 1866) російський критик, поет, ректор Петербурзького університету (1840 1861), видавець ж "Современник" (1838 — 1846). — 213, 454.

Плещеев Олексій Миколайович (1825 — 1893) — російський письменник, перекладач, критик, петрашевець; був засланий у солдати Окремого Оренбурзького корпусу (1849 — 1858), листувався з Шевченком; переклав поему "Наймичка". — 248, 346, 368, 372. /675/

Плюшар Адольф Олександрович (1806 — 1865) — російський видавець, типограф; видав "Енциклопедический лексикон" (т 1 — 17, 1834, 1841). — 118.

Пожарський Дмитрій Михайлович (1578 — 1642) — князь, російський полководець; керівник воєнних дій проти польських загарбників у 1613-1618 рр. — 406.

Полевой Микола Олександрович (1796 — 1846) — російський письменник, історик, публіцист, видавець ж. "Московский телеграф" (1825 — 1834). — 154, 162.

Полонський Яків Петрович (1819 — 1898) — російський поет, мемуарист; знайомий Шевченка з 1858 р. (Петербург). — 455, 459, 460, 470, 482 — 485, 593.

Полусмак (Полусмакова) Ликера Іванівна (за чоловіком — Яковлева; 1840 — 1917) — кріпачка М. Я. Макарова, наречена Шевченка; їй присвячено поезії "Ликері", "Л" ("Поставлю хату і кімнату..."); портретована (X, № 55). — 20, 532, 533, 557 — 579, 585.

Поль-де-Кок — див. Кок Поль Шарль де.

Пономарьов Федір Павлович (1822 — 1884) — російський художник медальєр; Шевченко жив у його майстерні (взимку 1839 — 1840); мемуарист. — 92, 96, 97.

Понятовський — поміщик Канівського повіту. — 526.

Попов Михайло Максимович (1800 — 1871) — таємний радник, старший урядовець III відділу; брав участь у слідстві в справі Кирило-Мефодіївського товариства. — 235, 236.

Поспелов Ксенофонт Єгорович (1820 — бл. 1860) — прапорщик корпусу флотських штурманів, учасник Аральської експедиції; жили в одній каюті на шхуні "Костянтин". — 286, 287, 314, 315.

Посяда (Посяденко, Пасяда) Іван Якович (1823 — 1894) — студент Київського університету (з 1843 р.), кириломефодіївець, висланий до Казані, де закінчив філософський факультет університету (1848). Служив у Рязані. Коли Шевченко 1857 р. розшукував його в Казані, Посяда був за кордоном (з 1856 р., 8 років). З 1865 р. викладав у шкільних закладах різних міст Росії та України. — 194, 229, 234, 239, 242, 243, 405.

Потапов Меркул Матвійович — штабс-капітан, командир 4-ї роти 1-го лінійного батальйону Окремого Оренбурзького корпусу, ротний Шевченка в Новопетровському укріпленні (1850 — 1852). — 315, 323, 325 — 329, 335, 340 — 342, 361, 446, 514.

Потехін Олексій Антипович (1829 — 1908) — російський драматург. — 428.

Потьомкін Григорій Олександрович (1739 — 1791) — російський державний і військовий діяч, генерал-фельдмаршал, фаворит Катерини II. — 29, 125.

Почетов — див. Почешев Г.

Почешев Герман (р. нар. невід. — 1851) — поручик 5-го лінійного батальйону Окремого Оренбурзького корпусу, очолював етапну команду з якою Шевченко прибув з Оренбурга в Орську фортецю. 253.

Превлоцький Степан Степанович — перший вчитель малювання І. М. Сошенка (1820 — 1828), в 1828 р., можливо, і Т. Шевченка (м. Вільшана). — 28, 73, 74. /676/

Прехтель Степан Осипович (1808 — р. см. невід.) — управитель Енгельгардтів у Петербурзі. — 80, 81.

Псьол Глафіра Іванівна див. Дунін-Борковська Глафіра Іванівна.

Псьол Олександра Іванівна (1817 1887) українська поетеса, одна з трьох сестер Псьол, що виховувались в родині Репніних у Яготині. — 222, 275, 305, 311, 440.

Пурлевський Савва Дмитрович — агент фірми "Брати Яхненки і Симиренко. в Москві. — 521, 549.

Пушкін Олександр Сергійович (1799 — 1837) — російський письменник, видавець, основоположник нової російської літератури. — 78, 203, 214, 245, 275, 305, 339, 340, 430, 486, 598.

Пушин Іван Іванович (1798 — 1859) — декабрист, в'язень шліссельбурзької фортеці (з 1826), каторжник на Керченських копальнях (з 1828) поселенець в Турчинську, Ялutorовську (1836 — 1856), мемуарист. — 412.

Пушина Ніна Іванівна (1842— 1863) дочка І І Пушина й місцевої жінки-якутки, вихованка М. О. Дорохової (Нижній Новгород). — 412, 417, 436.

Разін Степан Тимофійович (бл. 1630— 1671) керівник антифеодального повстання в Росії 1667-1671 рр. — 403.

Редькін — див. Редкін.

Редкін — службовець міністерства внутрішніх справ, племінник правознавця професора П. Г. Редкіна (1808 — 1891). — 302.

Репнін-Волконський Микола Григорович (1778 — 1845) — російський державний діяч, брат декабриста С. Г. Волконського; батько В. М. Репніної малоросійський військовий губернатор (1816 1834), власник маєтку в Яготині, де приймав Шевченка. 132, 133, 143, 153, 170, 178, 334.

Репніна Варвара Миколаївна (1808 — 1891) — російська письменниця, "друг-сестра" поета. 85, 86, 133, 141 142, 147, 149, 150, 153, 166, 170, 179, 180, 184, 185, 235, 244, 245, 258, 259, 263 270, 272 276, 280, 285 — 287, 293, 295, 299 — 301, 305, 330 — 334, 441, 442, 493.

Репніна Варвара Олексіївна (1778 — 1864) — дружина М. Г Репніна Волконського, мати В. М. Репніної, онука гетьмана К. Розумовського. — 218.

Рилєєв Кіндратій Федорович (1795-1826) російський поет, декабрист видавець альманаху "Полярная звезда" (1823-1825). — 402.

Рігельман Микола Аркадійович (1817-1888) археограф, письменник, фольклорист-

мемуарист. Урядовець канцелярії київського генерал-губернатора (1846 — 1848). Був під слідством у справі Кирило— Мефодіївського товариства, але за відсутністю доказів звільнений. Член київської тимчасової комісії для розгляду давніх актів (з 1848), дійсний член Товариства любителів російської словесності при Московському університеті. Редактор двох томів Літопису Величка. — 229.

Робиляр — фотограф у Петербурзі в 60-х роках XIX ст. — 466.

Родзянки — давній український шляхетський рід. — 151, 191

Ромодановський Григорій Григорович (р. вар невід. 1682) боярин царя Олексія Михайловича, воєвода, керівник Чигиринських походів 1677-1678 рр., придушував повстання С. Разіна. — 130.

Ротмистров Феохтист — дід О Я. Кониського. — 109 /677/

Рубан Павло Хомич (Совгир; 1802 — р. см. невід. — дяк у с. Кирилівці у якого вчився Тарас у 1822 р. — 37-40.

Савич Микола Іванович (1808 1892) журналіст, закінчив філософський факультет Харківського університету, служив в армії на Кавказі (1827-1831), вивчав хімію в Парижі (1831 — 1834); кириломефодіївець. 1847 р. в Парижі передав А. Міцкевичу поему Шевченка "Кавказ" Викликаний з-за кордону, заарештований у справі Кирило-Мефодіївського товариства, висланий у свій маєток на Полтавщину під нагляд поліції. — 210, 226, 234, 238.

Сажин Михайло Макарович (р. нар. невід. — 1855) — художник-пейзажист; 1846 р. в Києві разом з Шевченком працював над альбомом "Види Києва". — 189, 203, 219.

Салтиков-Щедрін Михайло Євграфович (справжнє прізвище — Салтиков; 1826 — 1889) — російський письменник-сатирик. — 402, 403, 595.

Самойлова Надія Василівна (1818 — 1899) — російська драматична актриса, працювала в Александринському театрі (до 1859 р.). — 429

Самойлович Іван Самійлович (р. нар. невід. — 1690) — гетьман Лівобережної України (1672 — 1687); разом з військом воєводи Г. Ромодановського воював проти гетьмана П. Дорошенка. — 170, 189.

Самчевський — шкільний інспектор на Черкащині у 80-х роках XIX ст., звільнений з роботи на вимогу генерал-губернатора лише за те, що, "уговаривая тамошних крестьян (кирилівчан. — Ред.) основать и содержать у себя школу, упомянул о том, что в их селе родился такой известный писатель (Шевченко. — Ред.)". — 593.

Санд Жорж (справжнє ім'я Аврора Дюпен), 1804 — 1876 — французька письменниця-романістка. — 518.

Сапожников Олександр Олександрович (1833 — 1887) — астраханський промисловець, знайомий Шевченка в Петербурзі (40-і роки XIX ст.). — 399, 400, 402, 406, 407.

Свічка Лев Миколайович (р. нар. невід. — 1845) — поміщик (с. Городище Пирятинського повіту), поручик у відставці; дав притулок поетові на Іллінському ярмарку в Ромнах у липні 1845 р. — 143, 164.

Свічка Павло Вікторович — див. Свічка Лев Миколайович.

Селецький Петро Дмитрович (1821 — 1880) — поміщик, київський віце-губернатор (1858 — 1866); знайомий Шевченка з 1843 р. (Яготин); мемуарист. — 134, 492, 518, 529, 585.

Семаковський — див. Смаковський.

Семевський Микола Іванович (1837 — 1892) — російський історик, журналіст, видавець ж. "Русская старина". — 136, 137, 207, 234.

Сераковський Сигізмунд Гнатович (1826 — 1863) — польський революційний діяч, капітан генерального штабу; перебуваючи на засланні солдатом Окремого Оренбурзького корпусу (1848 — 1856), листувався з Шевченком, зустрівся з ним 1858 р. в Петербурзі. — 19, 288, 370 — 372, 448, 453, 477.

Сидір — Ісидор (Никольський Яків Сергійович, 1799 — 1892) — митрополит новгородський, петербурзький та фінляндський (з 1856 р.). 1839 р., бувши єпископом полоцьким та вітебським, активно протидіяв уніатам. — 582. /678/

Сидорка — кучер Енгельгардтів у 30-х роках. — 582.

Симиренко (Семеренко) Платон Федорович (1821 — 1863) — український підприємець, власник цукроварні в місті Городищі; дав кошти на видання "Кобзаря" 1860 року. — 497, 504, 505, 509, 510, 511, 512, 549, 550.

Сипягін Сергій Миколайович — племінник генерал-губернатора Д. Г. Бібікова, вихованець В. І. Аскоченського. — 206, 515.

Сичов — власник друкарні в Петербурзі, у якій 1841 р. надруковано поему "Гайдамаки". — 117.

Сірін Єфрем (бл. 306 — 373) — сирійський християнський письменник-проповідник. — 582.

Скабичевський Олександр Михайлович (1838 — 1910) — російський історик літератури, критик; писав про Шевченка в своїй сИстории новейшей русской литературы 1848 — 1892 годов". — 484.

Скобелев — рядовий 2-ої роти 1-го батальйону Окремого Оренбурзького корпусу, вістовий ротного командира поручика Я. Обрядіна. Його драматичну історію Шевченко виклав у щоденнику (запис від 8 лип. 1857 р.). — 128, 323 — 325, 336.

Сковорода Григорій Савич (1722 — 1794) — український мандрівний філософ, просвітитель, поет. — 40.

Скоропадські — рід українських магнатів. — 151.

Скотт Вальтер (1771 — 1832) — англійський письменник, поет і романіст. — 109, 440.

Смаковський Віцентій (бл. 1797 — 1876) — польський художник, навчався в Академії мистецтв (1823 — 1829); жив у Петербурзі. Автор біографії польського художника В. М. Ваньковича. — 453.

Сова — див. Желіговський Є. В.

Совгир — див. Рубан П. Х.

Соколенки (Соколови) — сестри Одарка, Горпина, брати Федір, Микола, Петро — кріпаки князів Голіциних. — 463,

Соколов (Соколенко) Петро Максимович (1827 — 1887) — український художник, з кріпаків князя Голіцина. — 96.

Соленик (Соляник) Карпо Трохимович (1811 — 1851) — український актор. — 164, 165.

Солонина Марія Григорівна (1829 — 1913) — жителька м. Саратова, родом з Лохвицького повіту; передала вітання Шевченкові, що повертався з заслання. — 404.

Сошальський — особа невідома, петербурзький мешканець, згаданий в щоденнику поета. — 454, 475, 549.

Сошенко Іван Максимович (1807 — 1876) — український художник, близький друг поета, що увів його в художницьке середовище; мемуарист. — 6, 8, 16, 28, 68, 72, 73, 75 — 88, 90 — 95, 101, 105, 110, 184, 446, 517, 518, 529, 602.

Сребдольські — поміщики на х. Сорока Борзенського повіту Чернігівської губ., де Шевченко у січні 1847 р. намалював портрет Ю. Г. Сребдольської (VII, кн. 1, № 152). — 216.

Станкевич Олександр Володимирович (1821 — 1912) — російський письменник, брат відомого літератора М. В. Станкевича; Шевченко, будучи знайомий з його дружиною, О. В. Станкевич, ймовірно, з 1844 р. /679/ завітав до них 19 і 20 березня 1858 р., письменник подарував Шевченкові збірку поезій Ф. Тютчева. — 443.

Старов Микола Дмитрович (1823 — 1877) — педагог, вчитель Катерини Толстої (в заміжжі — Юнге). — 452, 479, 484.

Степанов Олексій Іванович (1812 — р. см. невід.) — штабс-капітан, командир 3-ї роти 5-го лінійного батальйону Окремого Оренбурзького корпусу, начальник рядового Шевченка в Орській фортеці. — 257, 275.

Стороженко Микола Ілліч (1836 — 1906) — історик літератури, член-кореспондент Петербурзької АН, фахівець з історії західноєвропейських літератур; публікатор шевченківських матеріалів архіву Департаменту поліції (кол. II відділу), автор розвідок з біографії Шевченка. — 9, 10, 15, 18, 132, 147, 180, 196, 221, 249, 263, 269, 272, 298, 304, 305.

Стороженко Андрій Якович (1791 — 1858) — краєзнавець, колекціонер документів з історії України. — 147.

Стоянов Олександр Ількович — студент історико-філологічного факультету Київського університету (закінчив 1862 р.), учасник київської громади, у 1878 — 1879 рр. — директор Кутаїської гімназії. — 602.

Стронін Олександр Іванович (1826 — 1889) — український і російський письменник, соціолог, педагог, діяч полтавських недільних шкіл. Автор праць: "Азбука по методу Золотова для Южно-русского края" (1861), "История и метод" (1869), "Политика как наука" (1872), "История общественности" (1886). Був кріпаком князя Юсупова, відпущений 1837 р. Скінчив Київський університет (1848), викладав у гімназіях України, 1858 р. познайомився в Лондоні з О. І. Герценом. Арештований 1862 р., під час хвилі переслідувань діячів української культури та освіти, засланий в Архангельську губернію. Присяжний повірений в Петербурзі (1871 — 1873), член ради

міністерства шляхів сполучення. — 581, 587.

Суворін Олексій Сергійович (1834 — 1912) — російський літератор, видавець, театральний і літературний критик. — 114.

Суханов-Подколзін Борис Гаврилович (1847 — 1904) — полковник, син Н. Б. Суханової, в дитинстві — учень і натурщик Шевченка (1858 — 1860), портретований (Х, №27, 36); мемуарист — 10, 456, 460, 462 — 466.

Суханова [Подколзіна] Наталя Борисівна — поміщиця, господиня літературного салону в Петербурзі в 50 — 60-х роках XIX ст., мати Б. і Г. Суханових-Подколзіних, власниця малюнків Шевченка. — 454, 455, 460, 463 — 466, 479, 593.

Сухоставський Захарій Іванович (1795 — р. см. невід.) — господар будинку на Хрещатику в Києві, де в лютому-червні 1846 р. оселився М. І. Костомаров з матір'ю Тетяною Петрівною та дворакон Хомою Голубченком. — 192, 193.

Табачников Василь Андрійович (1826 — 1892) — справник Черкаського повіту Київської губернії, дав наказ арештувати Шевченка (липень, 1859). — 505 — 508, 510 — 512, 522, 535.

Таволга-Мокрицький Іван Миколайович — див. Мокрицький-Таволга І. М.

Талько-Гринцевич Юліан Домінікович (1850 — 1936) — український та польський етнограф, археолог, антрополог. — 55. /680/

Тарновська Надія Василівна (р. нар. невід. — 1891) — сестра В. В. Тарновського-старшого, знайома Шевченка (1843, Качанівка). Стала його кумою у 1845 р., коли вони разом хрестили немовля диякона у с. Потік. Присвятив вірш "Н. Т." "Великомученице кумо!"; зробив героїнею вірша "Кума моя і я..." — 584.

Тарновський Василь Васильович (старший, 1810 — 1866) — український громадський і культурний діяч, меценат; спадкоємець Г. С. Тарновського (села Потік, Качанівка). Знайомий Т. Шевченка, М. Костомарова. — 117, 128, 151, 152, 213, 520, 549, 599.

Тарновський Василь Васильович (молодший, 1837 — 1899) — український громадський та культурний діяч, син В. В. Тарновського-старшого, меценат, колекціонер, засновник Музею українських старожитностей в Чернігові з великим зібранням шевченківських матеріалів. — 117, 492, 508, 518, 520, 521.

Тарновський Григорій Степанович (1788 — 1853) — український поміщик, дядько В. В. Тарновського-старшого, власник Качанівки, меценат, знайомий Шевченка з 1839 р.; замовник картини "Катерина"; прототип одного з персонажів повісті "Музикант" (Арновського). — 96, 116, 117, 120, 125, 127, 128, 129, 131, 132, 133, 142, 143, 150, 212, 487.

Тарновський Яків Васильович (1825 — 1913) — поміщик, співвласник села Потоки (Канівський повіт на Київщині), брат В. В. Тарновського-старшого й Н. В. Тарновської ("куми" поета). — 585.

Татаринов Сергій Петрович — нижегородський урядовець, музикант аматор, знайомий Шевченка в Нижньому Новгороді. — 427.

Теньєр — див. Тенірс Д.

Тепірс Давид Молодший (у Шевченка — Теньєр) (1610 — 1690) — фламандський художник-жанрист, пейзажист, портретист. Шевченко захоплювався його картиною "Вартівня" (у Шевченка — "Казарма"). — 102.

Терещенко Оксана Антонівна (1786 — р. см. невід.) — мачуха Тараса Шевченка (з 1823 р.). — 41, 42, 44 — 47, 53.

Терещенко Степан Каленикович (1814 — р. см. невід.) — зведений брат Тараса, син Оксани Терещенко, мачухи поета. — 41, 42, 53.

Терпигорєв (псевд. Атава) Сергій Миколайович (1841 — 1895) російський письменник-прозаїк, сатирик, мемуарист. — 595.

Тімм Емілія (1821 — 1877) — дочка бургомістра м. Риги Ф. Тімма, сестра художника Василя Федоровича Тімма (1820 — 1895); дружина К. П. Брюллова (обвінчалися 27 січня 1839 р., а невдовзі Емілія раптово покинула чоловіка). — 96.

Тимофєєв Іван Тимофійович (р. нар. невід. — 1830) — російський скульптор, учень І. П. Мартоса, якого залишив через образу, що Леартє не оцінив належно його участі в створенні пам'ятника Мініну й Пожарському, працював каменярем у мармурових майстернях, а з 1827 р. — в І. П. Віталі; помер в злиднях. — 374.

Ткаченко Федот Леонтійович (1819 — бл. 1885) — художник; співучень Шевченка в артілі В. Ширяєва, пізніше — в Академії мистецтв у майстерні К. Брюллова (1835 — 1842) — працював учителем малювання в Полтавській гімназії; листувався з поетом. — 92, 541, 573, 586.

Тихорський Микола Якимович (1806 — 1871) — український та російський письменник, критик, автор рецензії на поему "Гайдамаки" ("Маяк". — 1842. — № 8). — 127.

Толмачов Панас Омелянович (1791 — 1871) — генерал-лейтенант, начальник 23-ї піхотної дивізії Окремого Оренбурзького корпусу наприкінці 40-х років XIX ст. — 275, 297, 333.

Толстая Анастасія Іванівна (дівоче прізвище — Іванова; 1817 — 1889) — дружина Ф. П. Толстого, мати Катерини Толстої-Юнге, господиня літературного салону в Петербурзі; разом з чоловіком сприяла визволенню Шевченка з заслання й поверненню в Петербург. — 370, 372 — 377, 380—382, 385, 386, 395, 406, 410, 411, 417, 424, 436, 437, 446 — 448, 450, 454, 456, 457, 464, 478, 560, 568.

Толстой Микола Миколайович (1823 — 1860) — російський письменник, старший брат Л. М. Толстого. Автор циклу художніх нарисів "Охота на Кавказі" (1857), повісті "Пластун". — 454.

Толстой Олексій Костянтинович (1817 — 1875) — російський письменник; бувши близьким до царського двору, сприяв полегшенню долі ряду письменників, серед них і Шевченка — на клопотання Лизогубів і графа А. Гудовича. — 295, 382, 475.

Толстой Федір Петрович (1783 — 1873) — російський скульптор, медальєр, художник, віце-президент академії художеств, член комітету товариства заохочування художників; за його клопотанням Шевченко був повернутий із заслання. — 207, 351, 372, 395, 410, 414, 436, 446 — 450, 452, 453, 456 — 459, 464, 490, 555.

Траскін Олександр Семенович (1805 — 1855) — генерал-майор, куратор Київського учбового округу (з 1846 р.), харківський цивільний губернатор (з 1849 р.). — 155, 227 — 230, 233.

Тредіаковський (Третьяковський) Василь Кирилович (1703 — 1768) — російський поет, перекладач, академік Академії мистецтв і наук (з 1745 р.). — 139.

Тризна Роман Дмитрович (1816 — р. см. невід.) — член Чернігівської межевої комісії, потім — голова палати цивільного суду; знайомий поета з 1846 р.; діяч недільних шкіл. — 575, 581, 583.

Тройницький Олександр Григорович (1807 — 1871) — цензор, член головного управління цензури; заборонив друкувати твори Шевченка за його рукописом "Поезія Т. Шевченка. Том первый" (1859 р.), дозволивши перевидати твори, друковані до заслання. Дозволив, але не рекомендував поширювати Шевченків "Букварь Южнорусский" (1861). — 547.

Трощинський Дмитро Андрійович — великий землевласник (у Київській і Полтавській губерніях); онук Д. П. Трощинського. Йому належало й село Рудяки, де В. Й. Шевченко підшукував ділянку землі під хату Т. Шевченкові. — 63, 527, 528.

Трубецькой Володимир Олександрович (1825 — 1879) — голова Нижегородської палати цивільного і кримінального суду, знайомий Шевченка (з 1857 р.). — 411, 427.

Трунов Василь Логвинович — книгар у Полтаві у 70-х роках, член полтавської громади, брат П. Л. Трунова. — 556, 590, 596.

Трунов Петро Логвинович — діяч харківської громади, брат В. Л. Трунова. — 589.

Тулуб Олександр Данилович (1825 — 1875) — український громадський /682/ діяч, історик, педагог, кириломефодіївець; учився на філософському факультеті Київського університету (з 1843). Арештований у березні 1847 р. Звільнений за відсутністю доказів. Викладав у Чернігові (1847 — 1848), у 2-й Київській гімназії (з 1857), у Кам'янці-Подільському, Катеринославі. — 229, 232.

Тургенєв Іван Сергійович (1818 — 1883) — російський письменник; знайомий Т. Шевченка, Марка Вовчка, М. С. Щепкіна, мемуарист. — 20, 121, 454, 460, 472, 483, 484 — 487, 506, 551, 558, 575, 595.

Уваров Сергій Семенович (1786 — 1855) — граф, президент Російської Академії наук (1817 — 1855), міністр народної освіти (1833 — 1849). — 18, 197, 217, 272.

Улибашев — див. Улибишев.

Улибишев Олександр Дмитрович (1794 — 1858) — російський літератор, публіцист, музикознавець, автор біографій В. А. Моцарта й Л. Бетховена; знайомий Шевченка в Нижньому Новгороді (1857 — початок 1858 р.). — 411.

Усков Дмитро (1851 — 1853) — маленький син Ускових, улюбленець поета. — 348, 355.

Усков Іраклій Олександрович (1810 — 1882) — майор, комендант Новопетровського укріплення (з 1853 р.), всіляко дбав про полегшення долі поета. Портретований Шевченком (IX, № 36). — 155, 269, 323, 342 — 349, 353 — 357, 367, 368, 372, 379, 386, 390, 391, 394, 408, 409, 451.

Ускова Агата Омелянівна (1828 — 1899) — дружина І. О. Ускова, знайома Шевченка з 1853 р.; дружньо вітала його в своїй родині, прагнула підтримати морально. Портретована Шевченком (IX, №№ 31, 34, 35, 41). — 10, 19, 323, 326, 343, 345, 347, 348, 350, 355, 360, 361, 363 — 366, 379, 380..

Ускова Надія Іракліївна (в заміжжі — Смоляк; 1856 — 1935) — молодша дочка І. О. Ускова, зберегла малюнок Шевченка, залишила спогади. — 364.

Ускова Наталя Іракліївна (1853 — 1918) — старша донька І. О. Ускова; мемуаристка. — 15, 341, 345, 346, 360, 364.

Фіалковський Фелікс (1823 — р. см. невід.) — польський політичний засланець, згодом унтер-офіцер 1-го лінійного батальйону Окремого Оренбурзького корпусу; служив у Новопетровському укріпленні. — 395, 399, 407.

Філарет (Гумілевський Дмитро Григорович, 1805 — 1866) — російський церковний діяч, педагог, історик церкви. Архієпископ харківський (з 1857); архієпископ чернігівський (з 1859). Засновник журналів: "Творення св. отцов в русском переводе", "Черниговские епархиальные известия". Автор "Истории русской церкви", "Православного догматического богословия", "Обзора русской духовной литературы" та ін. — 583.

Фіцтум (Фіцтум фон Екштедт) Олександр Іванович (1804 — 1873) — інспектор студентів Петербурзького університету, знайомий Шевченка з 1839 р. — 96.

Фліорковський Валерій Еразмович — поміщик, власник Шевченкового с. Кирилівки (у 50-х роках XIX ст.). — 29, 551 — 555, 588. /683/

Фома Кемпійський (Кампейський; справжнє ім'я Томас Хамеркен, 1380 — 1471) — теолог, монах, автор праці "Про наслідування Христа". Цей твір в перекладі М. Сперанського надіслав Шевченкові в Оренбург А. І. Лизогуб навесні 1850 р. — 293, 305.

Франко Іван Якович (1856 — 1916). — 4, 8, 9, 12, 18, 21, 22, 414.

Фрейман Густав Антонович (1790 — р. см. невід.) — генерал-майор, начальник артилерії гарнізонів Оренбурзького військового округу; інспектував Новопетровське укріплення (1854, 1855, 1857); у 1854 р. клопотався за надання Шевченкові чину унтер-офіцера, але безуспішно. — 367, 368.

Фундуклій (Фундуклей) Іван Іванович (1804 — 1880) — київський цивільний губернатор (1839 — 1852). — 214, 224, 229 — 231, 233, 234, 264—266, 273.

Фус — провізор у Нижньому Новгороді. — 430.

Хмельницький Зіновій-Богдан Михайлович (бл. 1595 — 1657) — український громадський діяч, гетьман України (1648 — 1657), керівник визвольної війни українського народу і засновник першої національної української держави. — 130, 145, 146, 152, 159, 182, 210, 235, 519.

Хома — див. Голубченко Х.

Хомяков Олексій Степанович (1804 — 1860) — російський поет, публіцист-слов'янофіл, співробітник журналів "Русская беседа", "Москвитянин"; автор позацензурного вірша "России", високо оціненого Шевченком. — 444.

Храбчинський (Храпчинський) Олександр (1819 — р. см. невід.) — польський

політичний засланець, спершу рядовий, а з 1856 р. — унтер-офіцер 1-го лінійного батальйону Окремого Оренбурзького корпусу; служив з Шевченком в Новопетровському укріпленні. — 407.

Хрибчинський — див. Храбчинський (Храпчинський).

Хропаль Олексій Іванович (1813 — 1886) — зять Ф. Смиренка і службовець фірми Смиренків і Яхненків (цукрозаводчиків), знайомий поета, ймовірно, з 1845 р. (Миргород). — 498, 504, 505, 510, 512, 549, 550.

Хрущов Дмитро Олександрович (1825 — р. см. невід.) — поміщик, член Харківського губернського комітету по підготовці селянської реформи; 1859 р. Шевченко відвідав його в с. Лихвині та на хут. Нові. — 491, 492.

Цеге фон Мантейфель Отто Максимович — військовий, художник-аматор; навесні 1846 р. відвідував заняття в Академії мистецтв. Познайомився з Шевченком влітку 1859 р. в Лихвині. — 491.

Чайковський Міхал (1804 — 1886) — польський письменник (літ. псевдонім — Садик-паша), автор історичних повістей "Козацькі оповістки" (1837), "Вернигора" (1838), "Кирджалі" (1839), "Овручанин" (1841). — 16, 118, 119.

Чалий Михайло Корнійович (1816 — 1907) — український педагог, громадський та культурний діяч, викладач 2-ї київської гімназії, знайомий Шевченка з 1859 р. (Київ); біограф поета. — 5, 6, 8, 13, 16, 19, 20, 24, 37, 38, 46, 57, 68, 70, 84 — 86, 91, 101, 105, 110, 113, 118, 119, 132, /684/ 141, 148, 151, 153, 160, 166, 169, 234, 262, 286, 289, 291, 296, 321, 341, 345, 346, 377, 380, 382, 413, 416, 419, 423, 431, 435, 436, 439, 471, 473, 475 — 478, 480, 491, 495 — 498, 500, 502, 504 — 508, 510 — 514, 517 — 520.

Чекмарьов Петро Улянович — відставний ротмістр, культурний діяч (Саратов); репертуарний директор Саратовського театру (з 1859); познайомився з Шевченком 1 вересня 1857 р. в Саратові, виконуючи доручення М. Г. Солонини. — 404.

Черненко Федір Іванович (1818 — 1876) — військовий інженер-архітектор; знайомий Шевченка з 40-х років; зблизилися у 1858 — 1861 рр., зустрічалися на зібраннях української громади на квартирі Черненка в Петербурзі (на Спаській вул., нині К. Рилєєва, 26); зберігав бібліотеку Шевченка по його смерті. — 544, 545, 573, 575, 580, 584, 587, 588.

Чернишев Олександр Іванович (1786 — 1857) — генерал-ад'ютант, член "Высочайше утвержденной Комиссии для изысканий о злоумышленных обществах", створеної указом Миколи I від 17 грудня 1825 р., військовий міністр (1832 — 1857). — 305, 308, 310, 313, 316, 318, 385, 412.

Чернишов Олексій Пилипович (1824 — 1863) — російський художник, академік Петербурзької Академії мистецтв (з 1860 р.); зустрічався з Шевченком на своїй батьківщині в Оренбурзі у 1847, 1849 — 1850 рр., листувався з ним з Петербурга. Автор малюнка "Т. Г. Шевченко серед польських політичних засланців" (1850). — 275, 301, 305.

Честахівський Григорій Миколайович (1820 — 1893) — український художник, познайомився з поетом у 1858 р. в Петербурзі. У 1861 р. супроводив труну поета на

Україну й впорядкував могилу в Каневі. Мемуарист. — 463, 482, 598 — 602.

Чигир Григорій Васильович (рр. нар. і см. невід.) — підполковник, командир 2-го Оренбурзького лінійного батальйону; вів слідство над поетом у 1850 р. в Орській фортеці. — 310 — 313, 315, 317.

Чижев Федір Васильович (1811 — 1877) — російський математик, письменник, промисловець; учень М. Остроградського, вчитель Г. П. Галагана. Знайомий поета з 1840 р. (через М. Маркевича). Притягався до слідства у справі Кирило—Мефодіївського товариства, приналежність до якого не була доведена. — 234, 246.

Чичерін Борис Миколайович (1828 — 1904) — російський історик, філософ, публіцист, юрист; професор Московського університету (1861 — 1868). — 443.

Чубаров Сергій Федорович (1845 — 1879) — революційний народник, учасник "Чигиринської змови"; скараний на смерть в Одесі разом з Д. А. Лизогубом. — 190.

Чужбинський — див. Афанасьєв-Чужбинський О. О.

Шатобріан Франсуа-Рене (1768 — 1848) — французький письменник-романтик; автор знаних Шевченком повістей "Рене" (1802), "Атала" (1801); мемуарів "Замогильные записки" (рос. переклад: "Отечественные записки", 1848). — 340.

Шафарик Павел Йосеф (1795 — 1861) — чеський та словацький філолог, історик, діяч національного відродження. Поет присвятив і переслав йому вступ-посвяту до поеми "Єретик" ("Ян Гус") (1858). — 163, 440.

Шевич — діяч недільних шкіл у Лубнах. — 581. /685/

Шевченко-Грушівська Домнікія Іванівна — дочка діда Івана Андрійовича Шевченка (Швеця). — 29.

Шевченко-Грушівська Ірина Микитівна (в заміжжі Ковтун) — дочка старшого брата поета Микити Григоровича. — 498.

Шевченко-Грушівська Катерина Григорівна (1804 — 1848) — сестра поета; 29 січня 1823 р. вийшла заміж за Антона Красицького з с. Зелена Діброва. — 29, 32, 35, 40, 43, 45, 53, 54, 58, 498.

Шевченко-Грушівська Катерина Якимівна (дівоче прізвище — Бойко, 1783 — 1823) — мати поета; померла від епідемії. — 29, 30, 33, 40, 119.

Шевченко-Грушівська Марія Григорівна (1819 — бл. 1846) — молодша сестра поета, на третьому році життя осліпла; поет дбав про неї, надсилав допомогу. — 29, 32, 40, 44, 105, 119.

Шевченко-Грушівська Марта — дружина діда Івана Андрійовича Шевченка-Грушівського (Швеця). — 29.

Шевченко-Грушівська Олена Іванівна (1790 р. см. невід.) — дочка діда поета Івана Андрійовича Шевченка-Грушівського (Швеця). — 29.

Шевченко-Грушівська Ярина Григорівна (в заміжжі — Бойко; 1816 — 1865) — сестра поета; залишила спогади. — 6, 29, 32, 36, 40, 41, 47, 53, 105, 119, 219, 498, 499, 501 — 528, 535, 536, 538 — 541, 551 — 554, 569.

Шевченко Андрій Йосипович — син Йосипа Григоровича Шевченка, брата поета. — 29.

Шевченко Варфоломій Григорович (1821 — 1892) — троюрідний брат, свояк поета (брат поета Йосип одружився з сестрою Варфоломія — Мотрею), син Григорія Євстратовича Шевченка. Шевченко не раз бачився з Варфоломієм в Кирилівці й Корсуні; листувався з ним з приводу придбання садиби під Каневом. Мемуарист. 6, 16, 20, 29, 36, 47, 49, 167, 168, 169, 499 — 505, 507, 512, 520, 522, 524 — 530, 535 — 544, 550, 552, 554, 557, 564, 568, 569, 574, 578, 585, 586, 589, 601, 602.

Шевченко-Грушівський Григорій Іванович (1781 — 1825) батько поета, кріпак В. В. Енгельгардта; 1802 р. одружився з К. Я. Бойко, дочкою селянина с. Моринці 1823 р. одружився з О. Терещенко. — 29, 30, 31, 32, 40 — 43.

Шевченко Захар — брат Євстрата Шевченка (однофамільці); Євстрат — зять Михайла Андрійовича Швеця, рідного брата Івана Андрійовича, діда поета, чоловік дочки Михайла Катерини. Син Євстрата й Катерини — Григорій-Гринь починає лінію Шевченків-Гринів, син Гриня Варфоломій Григорович Шевченко. — 29.

Шевченко-Грушівський (Швець) Іван Андрійович (1746 — 1849) — дід поета по батькові, кріпак В. В. Енгельгардта з с. Кирилівки, свідок Коліївщини 1768 р., оповідав про повстання. 29, 41, 47 53, 55, 57, 105, 108, 118.

Шевченко Іван Йосипович — син Йосипа Григоровича Шевченка, брата поета. — 29.

Шевченко-Грушівський Йосип Григорович (1821 — 1878) — брат поета, 1843 р. він з сестрою Яриною хрестив сина Йосипа Микиту гостював у нього 1845 і 1859 рр. — 29, 32, 40, 53, 131 140, 169, 498, 501, 551 — 554.

Шевченко-Грушівський Микита Григорович (1811 — бл. 1870) — старший брат поета, тесля і стельмах; вони листувалися й бачилися у при /686/їзди поета в Кирилівку. — 29, 30, 32, 35, 36, 40, 53, 54, 55, 105, 131, 169, 498, 551 — 554.

Шевченко Мотря Григорівна (1826 — р. см. невід.) — троюрідна сестра В. Г. Шевченка, дружина Йосипа, брата поета. — 29, 140, 498, 501.

Шевченко-Грушівськay Омелян Іванович (1788— р. см. невід.) — син діда Івана Андрійовича Шевченка-Грушівського (Швеця), батьків брат. — 29.

Шевченко-Грушівський Павло Іванович (1797 — р. см. невід.) — рідний брат Григорія Івановича, батька поета; Тарас якийсь час жив у нього, пас вівці. — 41, 43, 44.

Шевченко Пелагея (Палажка) Гнатівна (дівоче прізвище — Кириченко, бл. 1818 — р. см. невід.) — друга дружина Микити Шевченка, брата поета; оповіла О. Я. Кониському про приїзд поета в Кирилівку влітку 1859 р. — 167, 498.

Шевченко Петро Павлович — троюрідний брат поета, син дядька Павла Григоровича Шевченка. — 32, 34, 37, 43, 44, 46, 47, 51, 53, 55.

Шевченко-Грушівський Прокіп Микитович — син рідного брата поета Микити Шевченка; надіслав О. Я. Кониському свої родинні спогади (Іл. — Ф. 77 — № 127). — 10, 29, 34, 37, 43, 44, 47, 53, 167, 498, 500.

Шевченко-Грушівський Трохим Йосипович — син Йосипа Шевченка, брата поета. — 29, 140.

Шевченко-Грушівський Петро Микитович (1847 — 1944) — син Микити

Григоровича, брата поета. — 10, 29, 30, 498.

Шевченко-Грушівський Савва Іванович (1791 — р. см. невід.) — син поетового діда Івана Андрійовича, батьків брат. — 29.

Шекспір Уїльям (1564 — 1616) — англійський поет і драматург, класик світової літератури. — 102, 121, 138, 182, 219, 274, 305, 545.

Шендерівна Наталка — гувернантка в родині В. Г. Шевченка. — 538, 541, 542.

Ширяєв Василь Григорович (1795 — р. см. невід.) — російський художник-декоратор; з 1832 по 1838 рр. законтрактував до себе на роботу Т. Г. Шевченка; у 1836 р. Шевченко брав участь у розписі петербурзьких театрів Великого, Александринського та Михайлівського. 16, 71, 72, 74 — 77, 79, 80, 82, 83, 87, 90, 102, 105, 106, 138, 428, 446, 453.

Шілінг — див. Шеллінг Ф.

Шіллер Йоган-Фрідріх (1759 — 1805) — німецький романтик, поет, драматург — 102, 182, 194.

Шмідт Олександр Єгорович (1794 — 1862) — петербурзький урядовець, знайомий поета через його друга художника В. Штернберга; Шевченко згадував цю родину в повісті "Художник". — 96.

Шопен Фрідерік Францішек (1810 — 1849) — польський композитор, піаніст. — 178, 478.

Шохин Петро — член Полтавської української громади в 60-х роках. — 590.

Шпор Людвіг (1784 — 1859) — німецький композитор і музикант. — 173.

Шрейдерс Костянтин Антонович (р. нар. невід. — 1894) — урядовець для особливих доручень при нижгородському губернаторі. — 411, 417, 439.

Штернберг Василь Іванович (1818 — 1845) — український та російський художник, друг поета (познайомилися 1838 р.); мешкали разом /687/ (з 1840 р.); ілюстрував "Кобзар" 1840 р. Шевченко створив його образ в низці своїх повістей. — 16, 92, 94, 95, 96, 99, 100, 102, 129.

Штрандман Роман Романович (1822 — бл. 1869) — російський журналіст, співробітник "Отечественных записок", "Современника"; близький до петрашевців; познайомився з поетом у 1843 р. в Яготині, де працював домашнім вчителем в родині Репніних. — 236.

Шувалов Петро Андрійович (1827 — 1889) — петербурзький оберполіцеймейстер (1857 — 1860), начальник корпусу жандармів і керуючий III відділенням (1861 — 1864, 1866 — 1874). — 449, 450.

Щелкан — член полтавської української громади в 60-х роках. — 590.

Щепкін Микола Михайлович (1820 — 1886) — російський видавець, громадський діяч, книгар; син М. С. Щепкіна; знайомий поета з березня 1858 р. (Москва). — 443.

Щепкін Михайло Семенович (1788 — 1863) — російський та український актор, з кріпаків; познайомилися, ймовірно, або 1838 р. в Петербурзі, або 1843 — в Києві, або 1844 р. в Москві. 1857 р. Щепкін відвідав засланою Шевченка в Нижньому Новгороді. Портретований Шевченком (X, №24, існує олійний портрет, атрибуція якого ще не

завершена). — 157, 165, 410, 420, 422 — 427, 429 — 431, 435, 436, 441 — 444, 458, 461, 464, 470, 474.

Щербина Іван Олександрович (1821 — 1869) — директор театру в Харкові в 1858 р. — 431, 434.

Щербина Микола Федорович (1821 — 1869) — російський поет, зробив вільний переспів "Перебенді" (1856). Разом з родиною Толстих сприяв поверненню Шевченка до Петербурга із заслання, де й познайомився з поетом у 1858 р. — 452.

Юзефович Михайло Володимирович (1802 — 1889) — помічник куратора Київського учбового округу (1842 — 1858); член Тимчасової комісії для розгляду давніх актів у Києві, її голова (1857 — 1889); відіграв провокаційну роль при арешті кириломефодіївців. — 161, 162, 219, 227, 228.

Юнге Катерина Федорівна (в дівоцтві — Толстая; 1843 — 1913) — дочка Ф. П. Толстого; знайома поета з 1858 р. Мемуаристка. 10, 207, 376, 377, 385, 447, 448, 451, 455, 456, 460, 461, 466, 467, 478, 479, 483, 545, 564, 568, 597

Юргенс Кароліна Карлівна (бл. 1803 — р. см. невід.) власниця їдальні, популярної серед художницького товариства. — 102.

Юскевич-Красковська Єлизавета Іванівна (дівоче прізвище Анастасієнко) — дружина І. Д. Юскевича-Красковського. — 518.

Юскевич-Красковський Іван Данилович (1807 — 1887) — викладач латиніст у 2-й київській гімназії (1837 — 1860); поет зупинявся в його будиночку на розі Ірининської вулиці й Михайлівського провулку (нині на його місці встановлена стела з написом). — 518.

Яворський Степан (Стефан) (1658 — 1722) — український та російський церковний діяч, письменник-полеміст. — 182.

Ягницький Іван Тимофійович (1792 — 1862) — полковник, колишній ад'ютант князя М. С. Воронцова, а потім головний управитель його маєтку в Мошнах; відзначився у війні 1812 р. Приятель родини Сими /688/ренків. Домігся визволення Шевченка з квартири станового В. О. Табачникова й запросив його в будинок князя в Підгорах. — 512.

Якубович Олександр Іванович (1792 — 1845) — капітан, декабрист; відбував каторгу (з 1826 р.), поселення в Іркутській губернії (з 1839 р.). — 165.

Якушкін Павло Іванович (1822 — 1872) — російський письменник, фольклорист; видав "Русские песни, собранные Павлом Якушкіним" (вип. 1 — 2, 1860). 1864 р. арештований за революційну пропаганду, висланий в Астраханську, а потім — в Самарську губернію. Приятелював з Шевченком в останній рік життя поета. — 443, 585, 601.

Янковський — канівський маршалок ("предводитель дворянства" Канівського повіту). — 525.

Яроцький Климент — дякон в м. Лисянці. — 49.